DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

İLETİŞİM
Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi

İSLÂM DÜNYASI

İletişim Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İLETİŞİM
Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi

İSLÂM DÜNYASI

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Adına Sahibi
Vedat Çakmak
Genel Yayın Yönetmeni
Murat Belge
Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
A. Ziya Bayman
Teknik Müdür
Miray Yüzgeç
Teknik Sekreter
Ayla İşler
Pikaj
Süleyman Hakan, Semra Emre, Turgay Karadağ
Harita
İbrahim Özyıldırım
Düzelti
Lütfi Kuzu, Abdullah Onay
Dizgi
Serpil Şahin, Hüsnü Abbas, Hamit Balaban, Nuri Abbas
Siyah/Beyaz Filmler:
Tayfur Hardal, Murat Hardal
Baskı: Nadir Matbaası

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu/İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

© İletişim Yayıncılık A.Ş.
Equinox-Phaidon (Oxford)

Haftada bir yayınlanır/
KDV Dahil 500 TL./
Kıbrıs 700 TL./
10 Şubat 1986

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

Zamandizin Tablosu
İslâm Hükümdarları
Önsöz
Giriş: İslâma Karşı Batılıların Tutumları

Ayrım Bir: VAHİY VE MÜSLÜMANLIK TARİHİ

622'den 1500'e İlk Dokuz Yüzyıl
16 ve 17. Yüzyıllarda Merkez İmparatorlukları
1500'den 18. Yüzyıla Merkezin Ötesindeki İslâm Ülkeleri
18 ve 19. Yüzyıllarda Gerileme, Düzeltimler ve Canlanış
20. Yüzyılın Ortalarına Kadar Avrupa'nın Yükselişi ve İslâm'ın Buna Karşılık Vermesi
20. Yüzyılın İkinci Yarısında İslâmın Kendini Yeniden Vurgulaması

ÖZEL KONULAR

İman ve İbadet
Safevî Dünyası
Hint-Moğol Dünyası
Osmanlı Dünyası
Cava Kültürü ve İslâm
Orta Asya Medreseleri
Uzak İslâm Ülkelerinin Camileri
Siyasal Karikatürler
Çağdaş Arap Sanatı
Batı'da İslâm

Ayrım İki: MÜSLÜMAN OLMANIN ANLAMI

DİNSEL YAŞAM
Kur'an
Camide
Türbede
Yaşamın Evreleri
Müminin Yılı (takvim)
Hac ve Umre

İSLÂM SANATLARI
Hat
Çinicilik
Halıcılık

TOPLUM VE ÇAĞDAŞ DÜNYA
Göçebe Yaşamı
Köy
Şehir
Ev
Kadınların Durumu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ZAMANDİZİM TABLOSU

	SAFEVİ/İRAN	HİNT-MOĞOL/GÜNEY ASYA	OSMANLI/BATI ASYA VE KUZEY AFRİKA
1500	1501-10 Şah İsmail'in İran'a egemen olması ve bir Şii devleti kurması. 1514 İran'ın Çaldıran'da Osmanlılara yenilmesi: Diyarbakır ve Irak'ı kaybetmesi. 1524-33, 1579-88 Kızılbaş kabilelerin iktidara geçmesi Özbeklerin Horasan'ı alması Osmanlıların Azerbaycan'ı alması 1588-1629 İran'ın Özbekleri ve Osmanlıları yenmesi, kaybettiği toprakları geri alması ve güçlü bir merkezi hükûmet kurması İran sanatının en güzel biçimde çiçeklenmesi İsfahan'da yeni bir başkent kurulması. Bir genç adam Safevî, 1630	1526 Babür'ün Panipat'ta zafer kazanması ve Hindistan'da Moğol egemenliğini kurması 1556-1605 Ekber'in imparatorluğu kuzey Hindistan'a yaması Dinsel hoşgörü politikası İmparatorun koruyuculuğu altında güzel sanatların gelişmesi 1569-85 Fatehpur Sikrî'de yeni bir başkent kurulması 1598 Başkentin Agra'ya taşınması 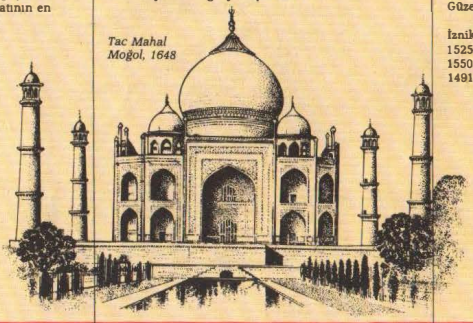 *Taç Mahal* *Moğol, 1648*	1500-70 İmparatorluğun doğu ve güney yörelerinde genişlemesi: Azerbaycan (1514), Suriye ve Filistin (1518), Mısır (1517), 1534'e gelindiğinde Hicaz, Yemen ve Irak 1520-66 Kanunî Süleyman'ın Avrupa'ya ilerlemesi: Belgrad (1521), Mohaç (1526), Viyana kapıları (1529), Yunanistan (1540'lar); Fas'a kadar Kuzey Afrika (1551) ve Malta (1565) 1571 Lepanto (İnebahtı) deniz savaşında yenilgi Güzel sanatlarda, özellikle çinicilik ve mimarlıkta gelişme İznik çinileri: 1490-1525 mavi ve beyaz, 1525-50 Şam ve Haliç işleri; 1550-1700 Rodos işleri 1491-1588 Mimar Sinan'ın eserleri: Şehzade (1544-48), Süleymaniye (1550-57) ve Selimiye (1569-75) camileri Kanunî Süleyman 1520-66
1600	Hanedanın ve dinsel meşruluğunun zayıflaması	1624 Sirhindî'nin ölümü 1632-54 Şah Cihan'ın Agra'da Taç Mahal'i yaptırması 1638 Delhi'de yeni bir başkent kurulması (Şahcihanabad) 1658-1707 Evrengzîb'in Bijapur'u (1686) ve Golkonda'yı (1687) fethetmesi: imparatorluğun en geniş sınırlarına erişmesi, fakat güzel sanatların gelişiminin durması ve Maratha'ların Dekkan'da bir devlet kurmaları	Girit'in (1669) ve Ukrayna'nın (1670'ler) alınışı, Viyana'ya saldırı (1683) 1699 Osmanlıların Macaristan, Transilvanya ve Podolya'yı bırakmaları.
1700	1722 Kandaharlı Mahmud'un İsfahan'ı alması ve imparatorluğu yıkması 1736-48 Nadir Şah'ın Safevî yönetinini yeniden kurması 1739 Delhi'yi talan etmesi Onun ölümünden sonra kabile yönetimine dönülmesi	Hinduların çoğunlukta olduğu ortamda Müslüman iktidarın zayıflaması 1761 Delhi'nin Afganistanlı Ahmed Abdalî tarafından yağmalanması 1800'e gelindiğinde Maratha'ların Racasthan'dan Dekkan'a kadar Hint yarımadasına egemen olmaları, Sîklerin Pencab'ı denetimleri altına almaları, Ganj ovasının da İngilizlerin eline geçmesi	Merkezî otoritenin zayıflaması 1718 Osmanlıların Sırbistan ve Eflâk'ı bırakmaları, fakat 1735-39 Avusturya savaşı sonucunda yeniden almaları 1740 Arabistan'da Muhammed el-Vahhab'ın canlanma isteyen kışkırtmaları 1774-1812 Kuzey Karadeniz kıyısının kaybedilmesi: Kırım ve Besarabya'nın Rusya'ya bırakılması 1798 Fransızların Mısır'ı işgal etmeleri.
1800	Britanya ve Rusya'dan sürekli baskılar gelmesi Batılı eğitimin gelişmesi	1803 Delhi'nin İngilizlerin eline geçmesi Mücahidîn ve Paraizi hareketlerinin düzeltini istemeleri 1818 Hindistan'ın tümünde İngiliz yönetiminin kurulması 1857 Hindistan Ayaklanması: İngilizlere karşı kutsal savaş ilânı 1877 Batılı eğitim vermek için Aligarh Kolejinin kurulması	1802-05 Irak, Suriye ve Arabistan'da Vahhabî ayaklanması 1818 Mısır Valisi Mehmet Ali'nin Vahhabîleri dize getirmesi ve sultanın egemenliğini yeniden kabul ettirmesi Vahhabîlerin Arabistan'da nüfuzlarını sürdürmeleri 1830 Fransızların Cezayir'i işgal etmeleri, 1881'de de Tunus'u 1869 Süveyş Kanalının açılması 1882 İngilizlerin Mısır'ı işgal etmeleri Osmanlıların Batı türü laik yönetim kurmaya yönelmeleri
1900	1908 Anglo-Iranian Petrol Şirketinin petrol bulması 1921 Devlet okullarında zorunlu eğitimin başlatılması 1935 Tahran Üniversitesinin kurulması Toplumun giderek Avrupalılaşması ve laikleşmesi 1953 Musaddik'ın Batılıların önayak oldukları bir darbeyle devrilmesi 1978-79 Ayetullah Humeynî'nin önderliğindeki devrim sonucu bir İslâm Cumhuriyeti kurulması	1906 Tüm Hindistan İslâm Birliği'nin kurulması 1947 Pakistan İslâm devletinin kurulması, Hindistan'ın bağımsızlığı 1971 Pakistan iç savaşının Bangladeş'in ayrılmasıyla sonuçlanması	1908 Genç Türklerin başa geçmesi 1920'ye gelindiğinde Osmanlıların Anadolu'yla sınırlı kalmaları 1920 Fransızlara Lübnan ve Suriye, İngilizlere Irak, Ürdün ve Filistin mandalarının verilmesi 1922 Atatürk'ün Yunanlıları ülkeden sürüp çıkarması, saltanatın kaldırılması 1923 Cumhuriyetin ilânı, 1924 Halifeliğin kaldırılması: ülkede Avrupa türü bir yönetim kurulması 1925 Abdülâziz İbn Suud'un Hicaz'ı ele geçirmesi, 1938'de Suudi Arabistan'ı kurması 1951 Libya'nın Kral İdrîs yönetiminde bağımsızlığını kazanması 1956 Tunus'un Cumhurbaşkanı Burgiba önderliğinde bağımsızlığını kazanması Nâsır'ın Süveyş Kanalını millileştirmesi 1962 Cezayir'in Cumhurbaşkanı Ben Bella önderliğinde bağımsızlığını kazanması 1981 Başkan Sedat'ın öldürülmesi .

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

AFRİKA	GÜNEYDOĞU ASYA	ORTA ASYA VE ÇİN
Fas'ta ve Nijer Havzasında yeni imparatorluklar 1506-43 Ahmet Gran'ın Hıristiyan Etyopya'yı sıkıştırması Yukarı Mısır'da Müslüman Arapların Nubia'yı fethetmeleri 16. yüzyıl ortası-18. yüzyıl: Funj'da Müslüman sultanlığı 1570-1619 Kral İdris Aloma'nın Kanem-Bornu'yu orta Sahra'da bir güç haline getirmesi Gao'daki Songay imparatorluğunun Müslümanlarla geleneksel dinlerin izleyicileri arasındaki anlaşmazlıklardan ötürü zayıflaması Güçlü bir biçimde Müslüman olan Fas'ın ardıllık mücadeleleri yüzünden zayıflaması; kültürel yaşama murabıt sufilerin egemen olmaları	Sumatra ve Cava'da Müslüman sultanlıkların Hindu rejimlerinin yerine geçmesi	Özbeklerin Buhara'dan çevre ülkeleri tehdit etmeleri Eski İpek Yolu boyunca ticaretin Avrupalıların eline geçmesiyle Müslüman kuvvetinin zayıflaması Asya'nın Avrupa sınırındaki Tatar Hanlarına Rusya'nın boyun eğdirmesi
Mopti, Mali'de Cuma camii	Cavalı dansçı	Yomud seccadesi (ayrıntı)
1680 Birinci Fulani savaşı sonucunda Bondu'da bir İslâm devleti kurulması	1608-37 Sultan İskender Muda'nın Açe'yi güney denizlerinde bir ticaret odağı ve aynı zamanda güneydoğu Asya'da bir bilim merkezi haline getirmesi 1613-46 Sultan Agung'un Mataram'dan hemen hemen bütün Cava'yı denetimi altına alması İslâmlaşmanın Malay dilinin yayılmasına, batik desenlerinin biçem kazanmasına ve kadınların danslarında daha ılımlı olunmasına yol açması 1631-70 Hasan ed-Din'in Macassar imparatorluğunu yaymaası, 1667'de Hollandalılara yenilmesi 1641 Hollandalıların Malaka'yı ele geçirmeleri	1644 Mançu Hanedanının Çinli Müslümanları soğutması Sikke kesme ve halı dokuma sanatlarının gerilemesi
Nijer devletlerinin putatapıcı Bambara'nın eline geçmesi Fulani'lerin İslâmın etkisini batıya yayması 1725 İkinci Fulani savaşının Futa Jallon'da bir Müslüman hanedanını başa geçirmesi 1776 Üçüncü Fulani savaşının Futa Toro'da İslâmı yerleştirmesi	1800'e gelindiğinde Cava ve Sumatra'daki İslâm sultanlıklarının iktidarı Hollandalılara kaptırmaları	Rusların ilerlemesiyle göçebelere boyun eğdirilmesi Çinli Müslümanları Konfüçyusculuk içinde eritme çabası 1758-60 Çin'in Tanm Havzasına egemen olması
Halvetiyye ve İdrisiyye tarikatlarının düzeltimci hareketlere öncülük etmesi 1804 Fulani ve Hausa'ların desteğiyle Usuman dan Fodio'nun Sokoto sultanlığını kurması 1863-93 Nijerya'dan Senegal'e Ticani imparatorluğu 1885-98 Sudan'da Mehdi devletinin kurulması	1803-37 Padri hareketinin Sumatra'da İslâm etkisini yaygınlaştırması 1825-30 Cava'daki düzeltimci hareketin İslâmlaşmayı en üst düzeye çıkarması 1873-1910 Açe savaşının kuzey Sumatra'da Hollanda yayılmını engellemesi Bütün adalar topluluğunda Hollanda egemenliğinin tamamlanması	Nakşbendî sufilerin Rusya'ya, Çin Mançularına karşı kutsal savaş açmaları ve düzeltmler istemeleri "Yeni Tarikat"ın bütün Çin'de bir İslâm canlanışını teşvik etmesi Rusya'nın Orta Asya üstünde dolaysız yönetim kurması
1900 Britanya'nın Nijerya'yı (Sokoto dahil) sömürgeleştirmesi 1912 Fransa'nın Fas'ı ve Büyük Sahra'yı ele geçirmesi 1912 İtalyanların Libya'yı alması Avrupalı yönetiminin Müslüman kurumlarının gelişmesine yol açması 1956 Fas'ın bağımsızlığına kavuşması	1912 İslâm Birliği'nin kurulması 1938 *Parrai İslam Indonesia*'nın kurulması 1942-45 Japon işgalinin İslâmı güçlendirmesi 1949 Endonezya'nın bağımsızlığına kavuşması	1917 Rus Devriminin Müslüman kültürü için bir felâket olması.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İSLÂM DÜNYASININ HÜKÜMDARLARI

FAS

Saadiler

1511 Muhammed el-Mehdi (Sus'ta)
1517 Ahmed el-Arec (1540'a kadar Marakeş'te)
1517 Muhammed eş-Şeyh el-Mehdi (önce Sus'ta, sonra Fez'de)
1557 Abdullah el-Galib
1574 Muhammed el-Mütevekkil el-Masluh
1576 Abdülmelik
1578 Ahmed el-Mansur
Ahmed'in ardıllık rekabeti içindeki oğulları
1603-08 Muhammed eş-Şeyh el-Memun
1603-08 Abdullah el-Vâsık (Marakeş'te)
1603-28 Zeydan en-Nâsır (önce yalnız Fez'de)
Sadece Marakeş'te
1623 Abdülmelik
1631 el-Velid
1636 Muhammed el-Asgar
1654-59 Ahmed el-Abbas

Filâliler

1631 I. Muhammed eş-Şerif (Tafialet'te)
1635 II. Muhammed
1664 er-Reşid
1672 İsmail es-Sâmin
1727 Ahmet ez-Zehebî
1729 Abdullah
(1735-45 arasında iktidarına karşı çeşitli düzmeceler çıktı)
1757 III. Muhammed
1790 Yezid
1792 Hişam
1793 Süleyman
1822 Abdurrahman
1859 IV. Muhammed
1873 I. el-Hasan
1895 Abdülaziz
1907 el-Hafız
1912 Yusuf
1927 V. Muhammed (İlk hükümdarlığı)
1953 Muhammed
1955 V. Muhammed (İkinci hükümdarlığı)
1962 II. el-Hasan

NİJERYA

Sokoto Halifeliği

1754 Usuman (Osman) dan Fodio
1817 Muhammed Bello
1837 Ebu Bekr Atiku
1842 Ali
1859 Ahmed
1866 Ali
1867 Ahmed Rufai
1873 Ebu Bekr
1877 Muaz
1881 Ömer
1891 Abdurrahman
1902 I. Muhammed Attahiru
1903 II. Muhammed Attahiru
1915 Muhammed Maiturare
1924 Muhammed
1931 Hasan
1938 Ebu Bekr

MISIR

Mehmed Ali'nin soyu

1805 Mehmed Ali Paşa
1848 İbrahim Paşa
1848 I. Abbas Paşa
1854 Said Paşa
1863 İsmail Paşa (1867'den itibaren Hidiv)
1879 Tevfik (Paşa)
1892 II. Abbas Hilmi (Paşa)
1914 Hüseyin Kâmil (Sultan)
1917 Ahmet I. Fuad (1922'den itibaren Kral)
1936 Faruk
1952 II. Fuad
1953 Cumhuriyet

Cumhurbaşkanları

1953-54 Necib
1956 Nâsır
1970 Sedat
1981 Mübarek

OSMANLI İMPARATORLUĞU

Osmanlı Padişahları

1481 II. Bayezıt
1512 Yavuz I. Selim
1520 Kanuni I. Süleyman
1566 II. Selim
1574 III. Murat
1594 III. Mehmet
1603 I. Ahmet
1617 I. Mustafa (İlk hükümdarlığı)
1618 II. Osman
1622 I. Mustafa (İkinci hükümdarlığı)
1623 IV. Murat
1840 İbrahim
1648 IV. Mehmet
1687 III. Süleyman
1691 II. Ahmet
1695 II. Mustafa
1703 III. Ahmet
1730 I. Mahmut
1754 III. Osman
1757 III. Mustafa
1774 I. Abdülhamit
1789 III. Selim
1807 IV. Mustafa
1808 II. Mahmut
1839 I. Abdülmecit
1861 Abdülaziz
1876 V. Murat
1876 II. Abdülhamit
1909 Reşat V. Mehmet
1918 Vahidettin VI. Mehmet
1922-24 II. Abdülmecit (sadece halife olarak)

TÜRKİYE

Cumhurbaşkanları

1923 Mustafa Kemal (Atatürk)
1938 İsmet İnönü
1950 Celâl Bayar
1960 General Cemal Gürsel
1966 General/Senatör Cevdet Sunay
1973 Amiral/Senatör Fahri Korutürk
1980 General Kenan Evren

LÜBNAN

1920 Fransız mandası
1926 Cumhuriyet

Cumhurbaşkanları

1926 Şarl (Charles) Dabbas
1934 Habîb Saad
1936 Emile Edde
1941 Ülkenin bağımsızlığı
1941 Alfred Nakkaş
1943 Bişara el-Huri
1952 Kamiy Şamun (Camille Chamun)
1958 Fuad Şehab
1964 Şarl (Charles) Helou
1970 Süleyman Franciya
1976 Elias Sarkis

SURİYE

1918 Faysal (Emir Hüseyin'in oğlu, Şam'daki özerk yönetimin başı)
1920 Fransız mandası
1941 Bağımsızlık
1943 Cumhuriyet

Cumhurbaşkanları

1943 Şükrü el-Kuvvetli
1949 Haşim el-Atassi
1951 General Fevzi Selo
1953-54 General Şişakli (Edib Çiçekli)
1955 Şükrü el-Kuvvetli
1958 Nâsır (Birleşik Arap Cumhuriyeti)
1961 Nâzım Kudsi
1963 Tümgeneral Emin el-Hâfız
1966 Nureddin Atassi
1970 Ahmed Hatib
1971 General Esad

HİCAZ

Haşimîler

1908 Emir Hüseyin (Mekke Şerifi)
1916 Kral unvanını aldı
1924 Ali
1925 Hicaz Suudîler tarafından zabtedildi.

ÜRDÜN

1920 İngiliz mandası
Haşimîler
1921 Emir Abdullah
1946 Kral unvanını alması (ülkenin adı da Transjordan=Maveray-ı Ürdün iken 1949'dan itibaren Jordan=Ürdün oldu)
1951 Tallâl
1952 Hüseyin

IRAK

1920 İngiliz mandası
Haşimîler
1921 I. Faysal İbn Hüseyin
1933 Gazi
1939 II. Faysal
1958 Cumhuriyet

Cumhurbaşkanları

1958 Tümgeneral Necîb er-Rübai
1963 Mareşal Abdüsselam Muhammed Arif
1966 Tuğgeneral Abdurrahman Muhammed Arif
1968 Tümgeneral Ahmed Hasan el-Bekr
1979 Saddam Hüseyin et-Takriti

YEMEN

Zeydî İmamları: Kasımî soyu

y.1592 el-Kasım el-Mansur
1620 I. Muhammed el-Müeyyed
1654 İsmail el-Mütevekkil
1676 II. Muhammed el-Müeyyed
1681 Muhammed el-Hadi
1686 Muhammed el-Mehdi
1716 el-Kasım el-Mütevekkil
1726 el-Hüseyin el-mansur (İlk hükümdarlığı)
1726 Muhammed el-Hadi el-Mecid (?)
1728 el-Hüseyin el-Mansur (İkinci hükümdarlığı)
1747 el-Abbas el-Mehdi
y.1776 Ali el-Mansur
1806 Ahmed el-Mehdi (?)
? Ali el-Mansur (İkinci hükümdarlığı?)
1841 el-Kasım el-Mehdi
1845 Muhammed Yahya
1872 Osmanlı işgali
1890 Hamideddin Yahya
1904 Yahya Mahmud el-Mütevekkil
1948 Seyfülislâm Ahmed
1962 Muhammed Bedr
1962 Cumhuriyet

Cumhurbaşkanları

1962 Atay Abdüllah Sallâl
1968 Abdürrahman el-İriani
1974 Anayasa askıya alındı
1977 Yarbay Ahmed İbn Hüseyin el-Gaşmi
1978 Yarbay Ali Abdullah Salih
1980 Ali Nâsır Muhammed

ARABİSTAN

Suudîler

1746 Muhammed bin Suud
1765 Abdülaziz
1803 Suud bin Abdülaziz
1814 I. Abdullah bin Suud
1818-22 Osmanlı işgali
1823 Türki
1834 I. Faysal (İlk hükümdarlığı)
1837 Halid bin Suud
1841 II. Abdullah (Mısırlı Mehmet Ali'nin tabii olarak)
1843 I. Faysal (İkinci hükümdarlığı)
1865 III. Abdullah bin Faysal (İlk hükümdarlığı)
1871 Suud bin Faysal
1874 III. Abdullah (İkinci hükümdarlığı)
1887 Hail Reşidilerinin işgali
1889'a kadar Abdullah Riyad valisi olarak kalmıştır.
1889 Abdurrahman bin Faysal (tâbi valı)
1902 II. Abdülaziz
1953 Suud
1964 II. Faysal
1975 Halid bin Abdülaziz
1982 Fahd bin Abdülaziz

UMMAN VE ZANZİBAR

Birleşik Sultanlık

1741 Ahmed bin Said
1783 Said bin Ahmed
?1786 Hamid bin Said
1792 Sultan bin Ahmed
1806 Salim bin Sultan
1806 Said bin Sultan
(Said'in ölümü üzerine sultanlığın ikiye bölünmesi)

Zanzibar

1856 Mecid bin Said
1870 Bergaş bin Said
1888 Halife bin Bergaş
1890 Ali bin Said
1893 Hâmid
1896 Hammud
1902 Ali bin Hammud
1911 Halife
1960 Abdullah bin Halife
1963 Çemşid
1964 Devrim ve Tanzanya Cumhuriyetine katılma

Umman

1856 Suveyni bin Said
1866 Salim bin Suveyni
1868 Azzan bin Kays
1870 Türki bin Said
1888 Faysal bin Türki
1913 Teymûr bin Faysal
1932 Said bin Teymûr
1970 Kâbus bin Said

İRAN

Safevî Şahları

1501 I. İsmail
1524 I. Tahmasp
1576 II. İsmail
1578 Muhammed Hüdabende
1588 I. Abbas
1629 I. Safi
1642 II. Abbas
1666 I. Süleyman (II. Safi)
1694 Sultan I. Hüseyin
1722 II. Tahmasp
İttihat hükümdarlar
1732 III. Abbas
1749 II. Süleyman
1750 III. İsmail
1753 II. Hüseyin
1786 Muhammed

Afşarîler

1736 Nadir Şah
1747 Âdil Şah
1748 İbrahim
1748-95 Şahruh (Horasan'da)

Zendler

1750 Muhammed Kerim Han *ortaklaşa hükümdar*
1779 Ebu'l-Feth Muhammed Ali
1779-81 Sadık (Şiraz'da)
1779-85 Ali Murad (İsfahan'da)
1785 Cafer
1789-94 Lütf Ali

Kacarlar

1779 Ağa Muhammed
1797 Feth Ali Şah
1834 Muhammed
1848 Nâsireddin
1896 Muzafferedddin
1907 Muhammed Ali
1909-24 Ahmed

Pehleviler

1925 Rıza Şah
1941 Muhammed Rıza Şah
1979 İslâm Cumhuriyeti

Cumhurbaşkanları

1980 Ebu'l-Hasan Beni Sadr
1981 Hüccetü'l-İslâm Seyyid Ali Hameney

HİNDİSTAN

Moğol İmparatorları

1526 Babür
1530 Hümayun (İlk hükümdarlığı)
1540-55 Delhi'nin Suri sultanları
1555 Hümayun (İkinci hükümdarlığı)
1556 I. Ekber
1605 Cihangir
1627 Dâver Bahş
1628 I. Şah Cihan
1657 Murat Bahş (Gucarat'ta)
1657 Şah Şuca (1660'a kadar Bengal'de)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1658 I. Evrengzib (Alemgir)
1707 Âzam Şah
1707 Kâm Bahş (Dekkan'da)
1707 I. Şah Âlem
1712 Azim eş-Şe'n
1712 Muizeddin Cihandâr
1713 Ferruh-siyer
1719 Şemseddin Refi ed-Derecat
1719 Refieddevle Şah Cihan
1719 Nikû-siyer
1719 Nâsıreddin Muhammed
1748 Ahmed Şah Bahadır
1754 II. Azizeddin Âlemgir
1760 III. Şah Cihan
1760 II. Şah Âlem (ilk hükümdarlığı)
1788 Bidar-baht
1788 II. Şah Âlem (ikinci hükümdarlığı)
1806 II. Muineddin Ekber
1837 II. Siraceddin Bahadır Şah
1858 Britanya tacına bağlanması
1947 Dominyon olması

Genel Valiler
1947 Burma kontu Mountbatten
1948 Çakravarti Rajagopalaçari
1950 Cumhuriyet

Cumhurbaşkanları
1950 Rajendra Prasad
1962 Savepalli Radhakrişnan
1967 Zâkir Hüseyin
1969 Varanagrii Venkata Giri
1974 Fahrüddin Ali Ahmed
1977 Neelam Sanjiva Reddy

PAKİSTAN

Genel Valiler
1947 Muhammed Ali Cinnah
1948 Hoca Nâzımüddin
1951 Gulam Muhammed
1955 Tümgeneral İskender Mirza
1956 İslâm Cumhuriyeti

Cumhurbaşkanları
1956 Tümgeneral İskender Mirza
1958 Mareşal Eyüb Han
1969 Tümgeneral Yahya Han
1971 Zülfikâr Ali Butto
1973 Fazl İlahî Çavduri
1978 General Ziya ül-Hak

BENGLADEŞ

1971 Cumhuriyet
Cumhurbaşkanları
1972 Ebu Seyid Çavduri
1973 Muhammedullah
1975 Şeyh Mucibürrahman
1975 Müştak Ahmed
1975 Ebusetad Muhammed Saim
1977 Tümgeneral Ziyaürrahman
1981 Abdüssettar
1982 General Muhammed Hüseyin Ershad

APGANİSTAN

Durraniler
1747 Ahmet Şah Durranî
1773 Timur Şah
1793 Zaman Şah
1800 Mahmud Şah (ilk hükümdarlığı)
1803 Şah Şuca (Kâbil'deki ilk hükümdarlığı. 1800'den beri Peşavar'da egemendi)
1809 Mahmud (Kâbil'de 1818'e, Herat'ta 1829'a kadar ikinci hükümdarlığı)
1818 Alı Şah
1839 Şuca (ikinci hükümdarlığı)
1842 Feth Ceng

Barakzailer
1818 Dost Muhammed
1863 Şir Alı (ilk hükümdarlığı)
1866 Efdal
1867 Şir Alı (ikinci hükümdarlığı)
1879 Muhammed Yakup Han
1880 Abdurrahman Han
1901 Habibullah
1919 Amanullah
1929 Nadir Şah
1933 Muhammed Zahir Şah
1973 Cumhuriyet

Cumhurbaşkanları
1973 Serdar Muhammed Davud
1978 Nur Muhammed Terakki
1979 Hafızullah Amin
1979 Babrak Karmal

KIRIM

Giray Hanlar
1478 Mengli (üçüncü hükümdarlığı)
1514 I. Muhammed
1523 I. Gazi
1524 I. Saadet
1532 I. İslâm
1532 I. Sahib
1551 I. Devlet
1577 II. Muhammed
1584 II. İslâm
1588 II. Gazi (ilk hükümdarlığı)
1596 I. Feth
1606 II. Gazi (ikinci hükümdarlığı)
1608 Toktamış
1608 I. Selâmet
1610 III. Muhammed (ilk hükümdarlığı)
1610 Canbey (ilk hükümdarlığı)
1623 III. Muhammed (ikinci hükümdarlığı)
1627 Canbey (ikinci hükümdarlığı)
1635 İnayet
1637 I. Bahadır
1641 IV. Muhammed (ilk hükümdarlığı)
1644 III. İslâm
1654 IV. Muhammed (ikinci hükümdarlığı)
1666 Âdil
1671 I. Selim (ilk hükümdarlığı)
1678 Murad
1683 II. Hacı
1684 I. Selim (ikinci hükümdarlığı)
1691 II. Saadet
1691 Safa
1692 I. Selim (üçüncü hükümdarlığı)
1699 II. Devlet (ilk hükümdarlığı)
1702 I. Selim (dördüncü hükümdarlığı)
1704 III. Gazi
1707 I. Kaplan (ilk hükümdarlığı)
1708 II. Devlet (ikinci hükümdarlığı)
1713 I. Kaplan (ikinci hükümdarlığı)
1716 III. Devlet
1717 III. Saadet
1724 II. Mengli (ilk hükümdarlığı)
1730 I. Kaplan (üçüncü hükümdarlığı)
1736 II. Feth
1737 II. Mengli (ikinci hükümdarlığı)
1740 II. Selâmet
1743 II. Selim
1748 Arslan (ilk hükümdarlığı)
1756 Halim
1758 Kırım (ilk hükümdarlığı)
1764 III. Selim (ilk hükümdarlığı)
1767 Arslan (ikinci hükümdarlığı)
1767 Maksud (ilk hükümdarlığı)
1768 Kırım (ikinci hükümdarlığı)
1768 Kırım (ikinci hükümdarlığı)
1769 IV. Devlet (ilk hükümdarlığı)
1770 II. Kaplan
1770 III. Selim (ikinci hükümdarlığı)
1771 Maksud (ikinci hükümdarlığı)
1772 II. Sahib
1775 IV. Devlet (ikinci hükümdarlığı)
1777 Şahin (ilk hükümdarlığı)
1783 Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi
1784 II. Bahadır
1785 Şahin (ikinci hükümdarlığı)
Rus Çarlığına tâbi hanlar olarak

ORTA ASYA

Semerkant (Şeybaniler)
1500 Muhammed Şeybanî
1510 Köçkünçü
1530 Ebu Said
1533 Ubeydullah
1539 I. Abdullah
1540 Abdüllâtif
1551 Nevruz Ahmed
1555 I. Pir Muhammed
1560 İskender

Buhara (Şeybaniler)
1583 II. Abdullah
1598 Abdülmümin
1599 II. Pir Muhammed

(Cânîler)
1583 II. Abdullah Bâkî Muhammed
1605 Vali Muhammed
1608 İmam Kulu
1640 Nazır Muhammed
1647 Abdülâziz
1680 Sübhan Kulu
1702 Ubeydullah
1705 Ebu'l-Faiz
1747 Abdülmümin
1751 II. Ubeydullah
1753 Muhammed Rahim (Mangit)
1758 Ebu'l-Gazi

(Mangitler)
1785 Mir Masum Şah Murad
1800 Haydar Tora
1826 Hüseyin
1826 Ömer
1827 Nasrullah
1860 Muzaffereddin
1868 Rus protektorası

Hive
y.1515 I. İlbars
y.1525 Sultan Ha
Hasan K
Sufyan
Bucuga
Avanak
Kal
y.1540 Akalay
1546 Dost
1558 I. Hacı Muhammed
1602 I. Arap Muhammed
1623 İsfendiyar
1643 I. Ebu'l-Gazi
1663 Anuşa
y.1674 Muhammed Arank
1687 İshak Aka Şah Niyaz
1702 II. Arap Muhammed
II. Hacı Muhammed
1714 Yadigar
1714 Arank
1715 Şir Gazi
y.1730 II. İlbars
1740 Nadir Şah tarafından ilhak edilmesi
1741 Tacir, Pers Valisi
1741 Ebu Muhammed
1741 II. Ebu'l-Gazi
1745 Gaip
y.1770 III. Ebu'l-Gazi
1804 İltazar
1806 Muhammed Rahim
1825 Allah Kulu
1842 Rahim Kulu
1845 Muhammed Emin
1855 Abdullah
1855 Kutluk Muhammed
?1856 Seyid Muhammed
1865 Seyid Muhammed Rahim
1873 Rus protektorası

Hokand
y.1700 Şahruh Bey
Rahim
Abdülkerim
Erdeni
1770 Süleyman
1770 II. Şahruh
?1770 Narbuta
1800 Âlim
1809 Muhammed Ömer
1822 Muhammed Ali
1840 Şir Ali
1841 Murad
1845 Hüdayar (ilk hükümdarlığı)
1857 Molla
1859 Şah Murad
1861 Hüdayar (ikinci hükümdarlığı)
1864 Seyid Sultan
1871 Hüdayar (üçüncü hükümdarlığı)
1875 Nasreddin
1876 Rusya tarafından ilhak edilmesi

ENDONEZYA

Mataram Sultanları
1575 Mas Ngabehi Suta Wijaya (Senapati)
1601 Panembahan Seda Krapyak (Raden Jolang)
1613 Sultan Agung (Mas Rangsang)
1649 Mangkurat I (Seda Tegal Arum)
1677 Mangkurat II (Kartasura)
1703 Mangkurat III
1708 Pakubuwana I (Puger)
1719 Mangkurat IV (Cava)
1727 Pakubuwana II (Kombul)
1749 Pakabuwana III (Swarga)

Surakarta
1788 Pakubuwana IV (Bagus)
1820 Pakubuwana V (Sugih)
1823 Pakubuwana VI (Bangun)
1830 Pakubuwana VII (Purbaya)
1858 Pakubuwana VIII (Angabehi)
1861 Pakubuwana IX (Bangun Kadaton)
1893 Pakubuwana X (Wicaksana)
1939 Pakubuwana XI
1944 Pakubuwana XII

Jogikarta
1755 Mangkubuwana I (Swarga)
1792-1810 Mangkubuwana II (Sepuh) (ilk hükümdarlığı)
1810-11 Mangkubuwana III (Raja) (ilk hükümdarlığı)
1811-12 Mangkubuwana II (ikinci hükümdarlığı)
1812-14 Mangkubuwana III (ikinci hükümdarlığı)
1814-22 Mangkubuwana IV (Seda Pesiyar)
1822-26 Mangkubuwana V (Menol) (ilk hükümdarlığı)
1826-28 Mangkubuwana II (üçüncü hükümdarlığı)
1828-55 Mangkubuwana V (ikinci hükümdarlığı)
1855 Mangkubuwana VI
1877 Mangkubuwana VII (Angabehi)
1921 Mangkubuwana VIII
1939 Mangkubuwana IX

Açe
1496 Ali Maghayat Şah
1528 Salâheddin ibn Ali
1537 Alâeddin ez-Zahir ibn Ali
1568 Hüseyin
1575 Sultan Muda
1575 Sultan Sri Âlem
1576 Zeynelâbidin
1577 Perak'lı Alâaddin (Mansur Şah)
?1589 Sultan Boyong
1596 Alâaddin Riayet Şah
1604 Ali Riayet Şah
1607 İskender Muda (Mevkuta Âlem)
1636 İskender Sânî
1641 Safiyeddin Tacûlâlem bint İskender Muda
1675 Nakiyadeddin Nurûlâlem
1678 Zakiyadeddin İnayet Şah
1688 Kemalât Şah Zineteddin
1699 Bedrûlâlem Şerif Hasîm Cemaleddin
1702 Perkara Âlem Şerif Lamtui
1703 Cemalûlâlem Bedrûlmünir
1726 Ceverûlâlem Emirüddin
1726 Şemsûlâlem
1927 Alâeddin Ahmet Şah
1735 Alâeddin Cihan Şah
1760 Mahmud Şah (ilk hükümdarlığı)
1764 Bedreddin Cihanşah
1765 Mahmud Şah (ikinci hükümdarlığı)
1773 Süleyman Şah (Udahna Lela)
1773 Mahmud Şah (üçüncü hükümdarlığı)
1781 Alâeddin Muhammed Şah
1795 Alâeddin Ceverûlâlem (1815-23 arasında Şerif Seyfûlâlem'in rakip egemenlik iddiası)
1823 Muhammed Şah
1838 Süleyman (1850-57 arasında Ali Alâeddin Mansur Şah'ın rakip egemenlik iddiası)
1857 Ali Alâeddin Mansur Şah (İbrahim)
1870 Mahmud Şah
1874 Muhammed Davud Şah
1874 Hollanda işgali
1945-49 Bağımsızlık Savaşı
1949 Cumhuriyet

Cumhurbaşkanları
1950 Muhammed Ahmed Sokarno
1966 Başkanlık Kurulu yönetimi
1968 General Suharto

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SUNUŞ

Sizlere sunduğumuz **İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi** bilgiyi basmakalıp vermeyen, canlı, tartışan, eleştiren ve düşünmeye yönelten bir niteliğe sahip. İslâm Dünyası, Eski Mısır, Yahudi Dünyası, Çin, Eski Yunan, Roma ve Ortaçağ Avrupası ciltlerinden oluşan bu ansiklopedinin bugüne kadar yayımlanmış olanlardan farklı özellikleri taşıdığı kanısındayız.

Her biri kendi alanında önde gelen uzmanlarca yazılmış olan bu yapıtlar, sadece yığına bilgi aktarmakla kalmıyorlar; belli sorunsallar çevresinde örgütlendikleri için, okuyucunun geçmişi öğrenirken bugünü daha iyi anlamasına, geleceği de yöntemli olarak düşünebilmesine yardım ediyorlar. Üstelik, birçokları çağdaş sorunlarla eklemlenmekte. Özellikle İslâm ve Yahudi dünyası ve Çin ciltleri bugüne kadar geliyor. Milad'la biten Eski Mısır ve Eski Yunan ya da Ortaçağ'a geçişle sona eren Roma yahut, adı üstünde, Yeniçağ öncesinde kalan Ortaçağ Avrupası ciltleri bile bu kalıtların 20. yüzyıla aktarılma sürecini de gösteriyor.

İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi ciltlerinin her birinde onlarca harita, yüzlerce resim ve çizim bulunmakta. Bu ciltlere bakmak da okumak kadar güzel. Çünkü bunlar, öncelikle kültür ve sanat tarihleri. Hepsi ele aldığı uygarlıkların tarihsel coğrafyasıyla başlıyor, bu alandaki arkeolojik ve başka çalışmaları özetliyor, genel tarihini anlatırken ekonomik ve toplumsal tarihini de önemle vurguluyor. Ayrıca, her birinde özel konuların işlendiği çerçeveler var.

Bütün dünyada kaliteli ürünleriyle tanınan Oxford'daki Equinox-Phaidon Yayınevi'nin, sizlere görüntü malzemeleri ve metinleriyle aynen Türkçesini sunduğumuz bu yapıtları çok yeni. Hepsi 1980'li yıllarda çıktı.

Ciltlerin yazarları, günümüz bilginliğinin kendi alanlarında ortaya koyduğu en son bulgu ve yargıları anlatıyorlar. Kaynakçaları incelenince, bunların hazırlanmasında yararlanılan yapıtların geniş kapsamı görülecektir. Okuyucularımız Türkiye'de şimdiye değin bu kadar üstün bir düzeyde tarih yayını yapılmadığını teslim edeceklerdir.

Mete Tunçay'ın denetiminde titiz çevirilerle dilimize kazandırılan İletişim Atlaslı **Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi** yayınevimiz için haklı bir övünç kaynağıdır. □

İLETİŞİM YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Son 14 yüzyıldır İslâmiyetin ortaya çıkışı ve Müslümanların yeryüzündeki öteki insanlarla etkileşimi, dünya tarihinin büyük öykülerinden biridir. İslâmın koyduğu varoluş kalıbı, insanların bellibaşlı yaşama yollarından biridir. İslâmın getirdiği yaşama amacı, insanların hayata bir anlam vermelerinin başlıca yollarından biridir. Yalnızca bu olgular bile, İslâmın üstüne eğilmemizi gerektirir. Bugün dünya nüfusunun beşte biri, hemen hemen tümü gelişmekte olan ülkelerde yaşayan Müslümanlardır. Yerkürede siyasal ve ekonomik yaşamın gitgide artan karşılıklı bağımlılığı, onların arasındaki hareketlerin, kendilerinin ötesindeki dünyada giderek çoğalan etkiler yaratmasına yol açmaktadır. Üstelik, Batı'nın bütün büyük toplumlarında göçler yoluyla hatırı sayılır Müslüman toplulukları oluşmuştur. İslâm tarihinin dinamiğinin ve Müslümanların değer sistemlerinin yaygınlıkla kavranması, şimdiye kadar olmadığı ölçüde önem kazanmıştır.

Bu cildin amaçlarından biri, İslâm tarihinin son 500 yılının anlaşılabilmesine yarayacak bir çerçeve sağlamaktır. Özellikle, İslâm toplumunun nasıl sürdürüldüğü, kuşaktan kuşağa nasıl aktarıldığı ve dünyaya nasıl yayıldığı gösterilmek istenmiştir. Birinci Bölümde, İslâm tarihinin ilk 9 yüzyılı kısaca özetlendikten sonra, bu dönem boyunca ortaya çıkan ve İslâm toplumunu şekillendiren, kalıp ve değerlerini sonraki yüzyıllara ve yeni bölgelere aktaran kurumlar incelenmektedir. İkinci ve Üçüncü Bölümler, 16 ile 18. yüzyıllar arasında İslâm dünyasının altı ana bölgesini ele almaktadır: Safevî, Hint-Moğol ve Osmanlı imparatorlukları ile Güneydoğu Asya, Afrika, Orta Asya ve Çin. İslâm kültürünün taşıyıcılarına, onların siyasal iktidar sahipleriyle ve içlerine girdikleri pagan ya da kısmen İslâmlaşmış halklarla etkileşmelerine özel bir dikkat gösterilmiştir. Dördüncü Bölüm, İslâm gücünün 18. yüzyılda nasıl zayıflamaya başladığını ve İslâm kültürünün taşıyıcılarının nasıl canlanış ve düzeltim hareketlerine önayak olduklarını anlatmaktadır. Beşinci Bölüm, 19 ve 20. yüzyıllarda Avrupa gücü tarafından yutulma tehdidine karşı, birçok Müslüman seçkininin nasıl kendi toplumlarını Avrupa'ya benzetmeye çalışarak karşılık verdiklerini göstermektedir. Altıncı Bölümde de, bu örneğin çekiciliğinin niçin solar gibi göründüğü ve Müslümanların nasıl kendi İslâmî ilerleme düşlerini daha büyük bir güvençle vurgulamaya koyuldukları araştırılmaktadır.

Bu cildin ikinci bir amacı, okuyucuya Müslümanların sürdükleri yaşam biçimini tanıtmaktır. Tanrı'ya seslenmelerini, haccın hazlarını hayal edişlerini ya da kendilerinin Batı'nınkinden farklı ilerleyişlerini ortaya koymalarını Müslüman kaynaklarından izleyeceğiz. Özellikle, İkinci Ayrımda dinsel yaşamın çeşitli yanları, İslâm değerlerinin sanatsal anlatımları, İslâm toplumunun değişik türleri ve çağdaş dünyayla etkileşimleri incelenmektedir. Birinci ve İkinci Ayrımlar birlikte alınınca, okuyucu, Müslümanların neye inandıkları ve inançlarının yaşamlarını şekillendirdiği çeşitli yollar hakkında açık bir fikre sahip olacaktır.

Üçüncü bir amaç da, İslâm dünyası üstüne geniş bir görüşe ulaşmak için bir temel sunmaktır. İslâmiyet hakkındaki yerleşik anlayışlar, büyük ölçüde, merkezî İslâm ülkelerine bakılarak edinilmiştir. Biz, bunlara, daha ötelerdeki, Güneydoğu Asya, Afrika, Orta Asya ve Çin'deki İslâm ülkelerinin çoğucası farklı yaşantılarını eklemek istiyoruz. Müslüman dünyasının, hemen hemen merkezî İslâm ülkelerindekiler kadar Müslümanın yaşadığı bu yöreleri, görece az incelenmiştir. Oysa, onları bilmek, İslâmlığın başarılarını değerlendirmemize de, Müslüman olmanın birçok yolunu anlamamıza da katkıda bulunacaktır.

Öykümüzün önemli bazı bölümleri, birçoğu yeni şeyler gösteren haritalarla anlatılmaktadır. Bunların çoğu, tersi belirtilmedikçe, Merkator projeksiyonuyla çizilmiştir. Bu, ekvatordan uzaklaşıldıkça ve Batı'dan Doğu'ya gidildikçe ölçekte ortaya çıkan abartmaya karşın, doğru bir serimleme yapılabildiği anlamına geliyor. Hatta, birçok harita dünyanın birçok geniş bölgesini birarada kapsadığı için, Merkator projeksiyonu özellikle yararlı olmaktadır. Haritalarda ölçek çizgileri gösterilmemiş, ancak her birine ekvatordan hesaplanmış oranlar konulmuştur. ...

Bu yapıt, benim İslâm tarihi üstüne 15 yıl süren çalışmalarımdan doğdu -bu süre boyunca, her bilgin gibi ben de, gerek kişisel gerek düşünsel açılardan birçoklarına borçlandım. Özellikle, Marshall G.S. Hodgson'ın *Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization* (İslâmın Atılımı: Bir Dünya Uygarlığında Bilinç ve Tarih) kitabından aldığım esini anmak istiyorum. Bir kimse İslâm tarihini enine boyuna kavramaya kalkışsın da, onun birçok sezgisinden ve yüce görüşünden yararlanmasın, olmaz. Dost ve meslektaşlarım, bana her zamanki gibi, vakit ve bilgilerini cömertçe sundular. Anthony Atmore, Peter Carey, Michael Crowder, Anthony Stockwell ve Rita Townsend'e teşekkür ediyorum. Ralph Leigh ile Peter Brown'a sıcak teşvikleri ve bilgece öğütleri için özellikle şükran borçluyum. Ama en büyük borcum, on yıldan fazladır, özellikle de son altı yıl boyunca cömert evsahiplerim, sabırlı rehberlerim, sert ama nazik eleştirmenlerim olan Hindistan'da Lucknow'daki Firangi Mahal ailesinin bilgili ve kutsal insanlarına. Yazdığım her şeyin sorumluluğu bana aittir, fakat bu yapıtı yazabilmem geniş ölçüde onların sayesinde oldu.

Elinizdeki cildi okumaktan hoşlanacağınızı umuyorum. Başından başlayıp sonuna kadar gidecekler için, İslâm tarihinin gelişimi hakkında değer biçilmek gereken bir yorumum var. Fakat bu yapıtın parça parça da tadı çıkarılabilir. Hangi yolu seçerseniz seçin, İslâm uygarlık ve tarihinden benim aldığım hazzı paylaşmanızı dilerim.

FRANCIS ROBINSON

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ
İSLÂMA KARŞI BATILI TUTUMLARI

Geçmiş 1300 yılın çoğunda, Avrupalılar İslâmı bir tehlike saymışlardır. Evrenin yaratıcısı olarak tek bir Tanrı'yı kabul eden, fakat Kutsal Üçleme (teslis: Baba Tanrı-İsa-Ruhü'l- Kudüs/Kutsal Ruh) öğretisini yadsıyan; İsa'nın bir peygamber olduğunu, bir bâkireden doğduğunu onaylayan, fakat tanrısallığını ve çarmıha gerildiğini reddeden; kıyamet gününe, cennet ve cehenneme inanan, fakat cinsel hazları cennetin en önde gelen ödülleri sayan; Hıristiyan Kutsal Kitabını Tanrı sözü olarak kabul eden, fakat çoğu o kitabın öğrettiklerine karşıt görünüşlü bir kitabı en üstün yetke diye tanıyan bir inanç, sofu Hıristiyanlara bir meydan okuma gibi gelmiştir. Hıristiyan devletler, 8. yüzyılda Fransa'nın yüreğine kadar giren, 16. ve 17. yüzyıllarda Orta Avrupa'nın içlerine uzanan ve hemen hemen bin yıl boyunca Hıristiyan dünyasının güney ve doğu kanatlarında kol gezen İslâm gücünün başarılarında kendilerine karşı bir tehdit görmüşlerdir. Rollerin değiştiği ve Avrupa gücünün bütün dünyaya yayıldığı 18. ve 19. yüzyıllarda bile, Müslümanlar hâlâ -bu kez Avrupa imparatorluklarının güvenliği için- bir tehlike sayılıyorlardı. Bu gibi olgular, İslâm dünyasına karşı Avrupalıların tutumlarını şekillendirmiş, onların birçoklarında sürekli bir karşıtlık ve İslâmî yaşam görüş ve biçimine duygudaşlık gösterme konusunda bir isteksizlik yaratmıştır; öte yandan da, bu dünya görüşünün ortaya koyduğu kendine özgü uygarlık, başlı başına değerlendirilmek yerine, Avrupa kimliğinin belirlenmesi ve Avrupalı başarısının ölçülmesi için bir ayraç olarak kullanılmıştır.

Başından beri, Avrupalıların tutumları esas itibarıyla düşmanca olmuştur. İslâm uygarlığının ana merkezleriyle aralarında Bizans İmparatorluğu'nun bulunduğu Ortaçağ Avrupalıları, kendilerine, Bizans kaynaklarından belirsiz ve hayali bir İslâm imgesi kurmuşlardır: Sözde bu, Bahira adlı bir keşişin Hıristiyan öğretilerinden Muhammed'e açıklamak zorunda kaldığı bilgilere dayanan bir din sapıklığıymış; Kur'an'ı halka beyaz bir boğa boynuzlarında taşıyarak götürmüş; Peygamber bir sihirbazmış, başarısını geniş ölçüde, cinsel başıboşluğun Tanrıca onaylandığını ilân etmesine borçluymuş. Fakat 12. yüzyılın başlarından, ilk Haçlı Seferi döneminden itibaren, daha ciddi değerlendirmeler yapılmıştır; İngiliz bilgini Ketton'lu Robert'in Kur'an'ı Latinceye çevirmesi, bunun bir göstergesidir. 13. ve 14. yüzyıllarda Avrupalılar İslâmı biraz daha yakından tanıyarak iki noktayı özellikle vurgulamaya başlamışlardır. Birincisi, Kur'an'a İncil'in ne ölçüde doğrulatılabileceğiydi. İlkiyle birarada alınınca sallantılı bir mantığa dayanan ikincisiyse, Muhammed'in peygamberliğine yönelen bir saldırıydı. Herhangi bir mucize göstermeyen ve Hıristiyan söylentilerine göre, yalancılık eden, sefihçe bir yaşam süren bir adam, nasıl olur da Tanrı'nın bir peygamberi olurdu? Bu yaklaşımdan, çatılacak iki hedef çıkarılıyordu: İslâm zora başvurulmasından yanaydı (oysa Hıristiyanlar da kutsal savaşlar yapmaktaydılar) ve Müslümanların bu dünyada yararlandıkları cinsel özgürlük, ahrette kendilerine vaad edilen şehvet hazlarıyla birleşmekteydi. Dante sahte peygamber Muhammed için müthiş bir akibet çizmişti. *Inferno*'da birkaç Müslümanın, İbn Sina ve İbnü'r-Rüşt gibi filozoflarla Ortaçağ şövalyeliğinin büyük kahramanı Selâhaddin (Eyyubî)'in, Hektor, Sokrates ve Aristoteles gibi erdemli putperestlerin yanı sıra cehennemin ilk halkasında hafif cezalar çekmelerine izin veriliyordu. Fakat İslâm Peygamberi, Şeytan'ın kalesini çevreleyen on ızdırap hendeğinden dokuzuncusuna atılmıştı; burada, bir yalanlar ve uyumsuzluklar yayıcısı diye damgalanarak, bir fıçının boydanboya tahtaları sökülür gibi, çenesinden gövdesinin bitimine kadar durmadan tekrar tekrar yarılmaya mahkûm edilmişti.

İslâmiyete karşı Ortaçağ polemiklerinin büyük kütlesi, Rönesans ve Reformasyon üstünden 18. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etti. Rönesans dönemi tarih bilginliğinin doruğundaki Polydore Vergil bile, Ortaçağ suçlamalarını yinelemekle yetinmiştir: Muhammed büyücüydü, bildiklerini bir Hıristiyan rahipten öğrenmişti, sapkınlığı şiddet yoluyla ve cinsel başıboşluğu Tanrı'nın onayladığı vaadiyle yayılmıştı vb. ... Muhammed'e yöneltilen suçlamalardan en ileri geleni, onun bir sahtekâr olmasıydı. Norwich katedralinin bir başpapazı tarafından yazılan karaçalıcı bir 17. yüzyıl biyografisinin altbaşlığı, *The True Nature of Imposture Fully Display'd* (Sahtekârlığın gerçek niteliğinin tam olarak serimlenmesi) idi. Barthélemy d'Herbelot'nun 1697'de yayımlanan, *Bibliothèque Orientale* adındaki etkili ansiklopedisinde Peygamber maddesi, "Din adını takınan bir sapkınlığın yazarı ve kurucusu, kötü ünlü sahtekâr" diye başlıyordu. *The Decline and Fall of the Roman Empire* (Roma İmparatorluğu'nun gerileyiş ve çöküşü) adlı yapıtında Muhammed'den hayranlıkla söz eden, üstün ussallıktaki, hakyemez Edward Gibbon dahi, onun coşkuyla sürüklenmiş biri mi, yoksa düpedüz bir şarlatan mı olduğuna karar verememiştir. Peygamberin imgesi öylesine kahrediciydi ki, Avrupalılar arası polemiklerde sık sık savrulan güçlü bir iğretileme olmuştu. Örneğin, Luther Katolik Kilisesi'ni şeytanın Hıristiyan âlemindeki eseri diye Muhammed'in sapkınlığıyla bir tutmuş, İslâm örneğini kullanarak her türlü vahiy dinine saldıran Voltaire de, *Le Fanatisme, ou Mohamet le prophète* (Bağnazlık ya da Muhammed Peygamber) adlı trajedisini şöyle sonuçlandırmıştır: Ölüm yatağındaki Muhammed, imânlarının yıkılmaması için ardılına kendi kötülüklerini Müslümanlardan gizlemesini tembih eder.

Maamafih, 18. yüzyıldan itibaren, İslâm hakkında daha geniş bir anlayışın temelleri oluşturulmaya başlanmıştır. Avrupa'da Hıristiyan vahyinin insanların üstündeki kapsamlı egemenliği yavaş yavaş gevşe-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1798'de Fransızların Mısır'ı istilâ etmeleri, Avrupalıların Müslüman dünyasına karşı tutumlarında büyük bir dramatik değişikliğe yol açmıştır. Haçlı Seferlerinden beri ilk kez, Avrupalılar Doğu Akdeniz'in fatihleri olarak ortaya çıkmışlardır. Her ne kadar eski Hıristiyan önyargıları, bugün hâlâ olduğu gibi, devam etmekteyse de, Avrupalılar artık güvenli bir üstünlük duygusundan İslâm uygarlığının güdüleyici gücü ve başarılarını anlama yolunda gerçek bir istek duymaya kadar değişen çeşitli yeni yaklaşımları denemeye başlamışlardır. Resimde, Napoleon 1798 Temmuzu'ndaki Piramitler Savaşı'nda yendiği düşmanlarının ortasında, ordusuna komuta ediyor.

miş ve lâikleşmiş kafalarda eski Hıristiyan önyargıları hâlâ süregelmekle birlikte, bu değişme Avrupalıların gitgide, dünyayı anlamanın başka yollarını da kavramaya yatkınlaşmalarını, hatta onlara yakınlık duymalarını sağlamıştır. Aynı dönemde, Avrupa devletlerinin Müslüman âlemindeki devletlere karşı tutumu, Osmanlı tehdidinin yarattığı gerçek bir korkudan kaynaklandığı için, sadece Osmanlı değil, Safevî ve Moğol imparatorluklarının da gerilemeleri nedeniyle, bu tutum değişmeye başlamıştır. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Avrupalılar Müslüman devletlerle ilişkilerinde kendilerine iyice güvenir olmuşlardı: 1798'de Fransızların Mısır'ı dramatik bir biçimde istilâ ve işgal etmeleri, 1799'da da İngilizlerin kendilerine etkinlikle karşı koymayı sürdüren, Hindistan'daki son İslâm kalesi Maysor'u zapt etmeleri, bu değişmeyi simgeler. 19. yüzyıl boyunca, İslâm halklarına boyun eğdirmekte, İngiliz ve Fransızlara Ruslarla Hollandalıların da katılmasıyla, Müslüman dünyasının dörtte üçünden çoğunun Avrupalı egemenliği altına girdiği 1920'deki San Remo Antlaşması'na kadar, sözkonusu kendilerine güven duygusu daha da güçlenmiştir. Avrupalılar kendilerini Ortaçağa özgü Hıristiyan yaklaşımlarından özgürleştirdikleri, daha çok Müslümanla karşılaştıkları ve onların uygarlıklarını daha iyi tanıdıkları ölçüde, İslâmı da daha derinden anlamaları olanak kazanmıştır.

Böyle olmakla birlikte, 18. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan tutumlar arasında, yine de eski uzlaşmaz yaklaşım en ağır basanı olarak kaldı. Batılı imparatorluklarının sağladığı fırsatlardan yararlanan Hıristiyan misyonerleri, Müslüman halkların arasında o zamana dek görülmemiş ölçüde faaliyette bulunmuşlardır. Piskopos Heber ve Dr. Livingstone gibi birkaçının Müslümanlara belli bir duygudaşlık göstermelerine karşın, ötekiler geleneksel Hıristiyan önyargıları kalıbını kolayca benimseyiverdiler. 1851'de Bombay'daki "Tract and Book Society" adlı derneğin yayımladığı bir *Life of Muhammad* (Muhammed'in Yaşamı) kitabında, Ortaçağ polemiklerinin pek çoğu tekrarlanmaktadır. Hindistan yönetiminde bir üst görevli olan Sir William Muir de, misyonerlerin kullanmaları için, Peygamberin cinselliğe düşkünlüğü, işlediği sözde cinayetler ve zorla dine döndürmeleri hakkında Ortaçağ papazlarına bol bol cephane sağlayan *Risale* diye eski bir Arapça kitabı İngilizceye çevirmiştir. Fakat, İslâmiyeti hep cinsellik ve şiddetle birlikte akla getiren eski çağrışımı canlı tutanlar, misyonerlerden ibaret değildi. 19. yüzyılın ortalarında Mısır'ı ziyaret eden, ünlü İngiliz Arabisti Edward Lane ile Fransız romancısı Gustave Flaubert kadar birbirlerinden çok ayrı kişilikteki iki yazar da, bir Müslüman ortamında cinsellik ve şehvetin tuttuğu yerden dehşetli etkilenmişler, birincisi aşırı bir "birleşme özgürlüğü" olduğunu imâ etmiş, ötekinin gezisiyse, eserlerinde belirgin bir iz bırakan temel bir cinsellik deneyimi olmuştur. Sömürge yöneticilerinin İslâmın şiddete ilişkin yanını vurgulamalarında şaşılacak bir şey yoktur, çünkü Müslümanların Avrupalı egemenliğine karşı her zaman açmak eğiliminde oldukları kutsal savaşları yaşamışlardır. Hatta Cezayir, Hindistan ve Endonezya gibi birbirinden uzak yerlerdeki Müslüman direnişleriyle karşılaşan Avrupalılar için, "Müslüman" ve "bağnaz" sözcükleri neredeyse özdeş olmuştur. 19. yüzyıldaki büyük Avrupa yayılımı sırasında, Müslümanlar Avrupalıların bütün yeryüzünü ele geçirme çabalarına karşı en güçlü direnişi gösterdikleri için, İslâmın bir şiddet dini olduğu imgesi yeni bir geçerlik kazanmıştır. Sir William Muir, "Muhammed'in Kılıcı ve Kur'an"ın, "Uygarlık, Özgürlük ve Doğruluğun dünyanın şimdiye kadar tanıdığı en inatçı düşmanları" olduğuna hükmetmiştir.

Hıristiyanların İslâma karşı düşmanca tutumuna, Aydınlanma dönemi çocuğu olan Napoleon'un Mısır'da imparatorluk kurma çabalarının bir parçası olarak bir Müslüman kimliği takınması ve İslâm kurumlarından yararlanması kadar büyük bir karşıtlık bulunamaz. Napoleon 1798'de karaya çıkınca, "Allah'a, O'nun Peygamberine ve Kur'an'a saygılıyım" demiş, sonra da bir Müslüman yönetici rolünü oynamaya başlamıştı. Peygamberi alenen ululu-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yor, bölgedeki İslâm ileri gelenlerine yazdığı mektuplara besmele ile başlıyor ve ülkenin din ve toplum önderlerinin gönüllerini kazanıyordu. Victor Hugo'ya göre, "gözleri kamaşan kabilelere Batı'dan gelen bir Muhammed gibi görünen" Napoleon, İslâm karşısında Avrupalıların o vakte kadar geniş ölçüde beceremedikleri bir pragmatizm göstermiştir. İleriki yıllarda Müslüman halklar üstünde egemenlik kurmaya çalışan başkaları da, onun verdiği örneği izleyecekler, ama hiçbir zaman bu kadar göz alıcı olamayacaklardır.

Napoleon'un kendisi zafere ulaşan yeni klâsik çağın bir simgesi olmakla birlikte, İslâma karşı tutumuna, hiç kuşkusuz, romantiklik karışmıştır. Mısır'a ve Doğu'ya ilerleyişi nasıl Avrupa güçler sisteminin sınırlarını zorlamışsa, İslâm kimliğine kur yaparken de, Napoleon tıpkı romantikler gibi, 18. yüzyıl uygarlığının klâsik sınırlarının ötesine erişmeye çalışmıştır. Böyle hareket etmekle, Avrupalıların İslâm dünyasına karşı tutumlarının önemi giderek artan bir ögesinin -Avrupalı imgeleminin kendini doyurabileceği zengin bir sofra olma konumunun- olanaklarını da araştırmaktaydı. Aşağı yukarı yüz yıldır, sayıları gitgide çoğalan gezi öyküleri, özellikle de ilk kez Galland tarafından 1704'te çevrilen "Arabistan Geceleri" *(Binbir Gece Masalları)* ile Avrupalıların istahları kabarmıştı. Bu, tantanalı halifeler, vezirler, köleler, cinler, lâmbalar ve şaşılası olaylar alayı, Batılıların İslâm dünyasını kavramakta kullandıkları sözcükler ve imgeler yığınını sağlamıştır. Gerçekten, bazıları için, Montesquieu'nün *Acem Mektupları*'nda, Mozart'ın *Saraydan Kız Kaçırma* operasında, Goethe'nin *Doğu-Batı Divanı*'nda yaptıkları gibi, bu dünya şimdi yeni olanakların keşfedilebileceği egzotik bir alan olmuştu. Fakat aynı zamanda, kendilerini arayan Avrupalıların yabansı giysilerle yerlilere benzemeye çalışarak seyahat ettikleri bir dünya da olmuştu -Palmyra'ya bir zafer tâkından geçerek girip çadırını binlerce Bedevînin ortasına kurduran Lady Hester Stanhope'tan, Araplar, develer, çöldeki kumlar ve savaşlar için duyduğu heyecanı hiçbir zaman tüketemediği anlaşılan (bizim "casus" dediğimiz) T. E. Lawrence'a kadar, üstten kıvrım kıvrım dökülen giysiler ve başka Araplık merakları hele İngilizler arasında pek yaygındı. Fakat bu Avrupalılar, ister sahiden Doğu ülkelerinde seyahat etsinler, ister yalnızca kendi hayalhanelerinde gezinsinler, bu dünyanın gerçekliğini görmek yerine, kendi imgelerini ona yansıtmak, onu olduğu gibi değerlendirmekten çok, kendi amaçlarına hizmet ettirmek eğilimindeydiler. Bu romantik tutum, bilgi ve duygudaşlıkla bazı ilerlemeler sağlamışsa da, sonunda, eski önyargılar engelinin yerine, bu kere de hayal gücünden çıkan yeni bir engel yaratılması sonucunu vermiştir.

Bütün bunları besleyen ve destekleyen bir başka tutum da, Avrupa imparatorluklarıyla birlikte büyüyen kesin bir üstünlük duygusuydu. 1800 yılında Londra'yı ziyaret eden Ebu Talip Han diye bir Hintli Müslüman, elle yemek yemekten Mekke'ye giden hacıların katıldıkları törenlere kadar birçok Müslüman göreneğinin sert bir dille uzun uzun eleştirilmesine katlanmak zorunda kalmıştı. Avrupa görgü kurallarının daha iyi olduğu yolundaki bu varsayım, İslâm toplumlarını bizzat görenler tarafından da yankılanmaktaydı. Birkaç yıl sonra, Tahran'daki Fransız diplomatları, yerlilerin âdetlerini iyice anladıklarından emin olarak, Farslar arasında şeref ve hicab duygularının yokluğundan ve onların her şeyi abartma meraklarından yakınmışlardır. Bunun üzerinden hemen hemen otuz yıl geçince, Hindistan'da Macaulay eğitim üstüne yazdığı ünlü andaçta, "herkesin teslim ettiği üzere, bizimkilerle karşılaştırılmaya değecek" Müslim ya da Hindu "kitaplarının bulunmadı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Geleneksel olarak, Avrupalının kafasındaki İslâm dünyası imgesinde, cinsellik, vahşet ve bağnazlık geniş bir yer tutmuştur. *Yukarıda* Renoir'ın yaptığı bu tabloda, yorgun Cezayirli odalıktan şehvet ve cinsellik akmaktadır. 19. yüzyıl ressam ve yazarlarının imgeleminde, harem ve zevkleri sık sık başvurulan bir kaynaktı. Renoir bu resmi 1870'te, Cezayir'e gitmeden dokuz yıl önce yapmıştı. *Solda* Henri Regnault'nun "Gırnata'daki Mağrıp Krallarının Yönetiminde İdam" adını taşıyan, parlak ama dehşet verici tablosu, Müslüman vahşeti hakkındaki Batı düşünüşünü tümüyle yansıtmaktadır. *Sağda* Avrupalılar için, "Müslüman" ve "bağnaz" sözcükleri çoğu zaman özdeş olmuştur. Üstelik, zikr, yani mistiklerin Tanrı'yı anmak ve ululamak için geliştirdikleri teknikler, ekseriya büyük bir merak uyandırmakla birlikte, aynı zamanda Batılılara çok yabancı gelmekteydi. 1880'de yapılan ve Kahire'deki bir *zikr*'i gösteren, bu duygudaşlıktan uzak taş baskısı resim, dinsel coşkudan çok, bağnazlığı anlatmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ğı''nı ileri sürmüştür. Kendilerine böylesine bir aşırı güven duymaları sonucunda, Hindistan sömürge yönetiminin, en azından bir süre, İngiliz egemenliğinin aslında ne denli cılız bir temele dayandığını unutarak, bütün nüfusu Hıristiyanlığa döndürme gayretlerini desteklemesinde şaşılacak bir yan yoktur: Avrupalılar kendilerinin Müslümanlardan farklı ve daha iyi olduklarına emindiler. Hatta Müslümanları tanrısal bir hakla yönetiyorlardı; Müslümanlarsa, İngiliz başbakanı Gladstone'un dediği gibi, "uygar ve Hıristiyan ırklar üzerinde iyi ya da katlanılabilir bir yönetim sürdürme yeteneğinden büsbütün yoksun"dular.

Giderek genişleyen bu yaklaşım türlerinin yanı sıra, İslâm inanç ve toplumlarının bilgince araştırılması çabaları da gelişmiştir. Bu çalışmalar, Kur'an'ın daha doğru çevirileriyle başlamıştır. Kur'an'ı 1698'de Maracci Latinceye, 1734'te de Sale İngilizceye çevirdi. Sale'in çevirisinin, hem Müslümanların başarılarından hayranlıkla söz ettiği, hem de tarihlerini yazmak için Müslüman kaynakları kullandığı bir de giriş bölümü vardı. Sale böyle yapmakla, kısa bir süre önce Oxfordlu iki Arapça profesörünün açtıkları yolu izlemiş oluyordu. Edward Pococke ile öğrencisi Simon Ockley, birçok yazmaları toplayıp okuduktan sonra, polemik değil tarih olarak İslâm tarihi yazmışlardı. 18. yüzyılın sonlarına doğru, çok sayıda gerek edebî gerek dinî metin Avrupa dillerine çevrilmeye başlandı. Bu çalışmalarda, 1783 yılında Bengal'de *Asiatic Society*'nin kurucusu olan Sir William Jones ile 1822'de Fransız Asya Derneği'nin ilk başkanı seçilen Silvestre de Sacy öncülük etmişlerdir. 19. yüzyıl boyunca, o çağa özgü dinbilimi, Kutsal Kitap eleştirmeciliği ve karşılaştırmalı filoloji gibi konularda çalışan araştırıcıların İslâmlığı ve Müslümanların konuştukları dilleri ilgi kapsamlarının içine almalarıyla, inceleme alanı genişlemeye devam etmiştir. 20. yüzyılın başında, İslâm araştırmaları bu konuların gölgesinden çıkarak bağımsız bir disiplin haline geldi. Macar Yahudisi Ignaz Goldziher, Hollandalı bilgin ve idareci Snouck Hurgronje, İskoç aslından Amerikalı D.B. McDonald ve Rus V.V. Barthold gibi kimseler, kendilerini İslâm uzmanı diye görmeye başlamışlar ve o konuları en yüksek bilginlik ve yorumlama düzeylerine ulaştırmaya çalışmışlardır. Onların kurduğu bilimsel geleneğin şimdiye değin eriştiği en üst doruk, İslâmın manevî boyutlarının anlaşılmasını büyük ölçüde genişleten Fransız Louis Massignon ile İslâmın tarihsel gelişiminin kavranması için bir çerçeve oluşturmaya uğraşan İngiliz Hamilton Gibb'in yapıtlarıdır. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, İslâm araştırmalarının ABD'de gelişmesi ve araştırıcıların toplumsal bilimlerin, özellikle de antropolojinin sezgilerinden yararlanmaya başlamasıyla, alan durmadan genişlemiştir. Sonuç olarak, İslâm araştırmaları yeni boyutlar kazanmıştır. Bunun bir nedeni, antropologların bilgi arayışlarını, merkezî İslâm ülkelerinin eskil ve kentsel topluluklarından Afrika'nın, Güney ve Güneydoğu Asya'nın kabile ve köylerine kadar yaymaları; bir nedeni de, İslâmın yerel kültürlerle yaptığı ve yapmakta olduğu birçok anlaşmayı görmekle, Müslüman olmanın türlü yolları hakkında bilgi edinebilmemizdir.

Beklenebileceği üzere, İslâmlığın bilgince araştırılması da, içinde yapıldığı toplumun tutumlarını yansıtmaktadır. Örneğin, Simon Ockley, İslâm uygarlığının gelişme olguları ve Avrupa'yla ilişkilerini incelemeyi üstlenmiş olmasına karşın, yine de 18. yüzyıl başları Avrupası'nın İslâmın korkunç bir sapkınlık olduğu yolundaki yaygın görüşünü paylaşmıştır. Karşılaştırmalı dilbilimci ve Kutsal Kitap yorumcusu Ernest Renan, Tanrı kelâmının her şeyden üstün bir yetkesi olduğunda ısrar eden İslâmın tipik olarak Sâmî bir nitelik taşıdığına, bilim ruhuna karşı çıktığına, ilerlemenin önünde bir engel oluşturduğuna ve İslâm uygarlığının, bilimi ve felsefeyi yaratan Ârî uygarlığından aşağı olduğuna inanıyordu. Gerçekten, Batı uygarlığının üstünlüğü ve Batılı görüş açılarının İslâmca bakışlardan daha iyi olduğu güvenci, Batı bilginliğinin çoğunun içine işlemiştir. İslâm toplumlarını duygudaşlıkla anlama yerine, Batılı aydınlar arasında süren tartışmalarla daha çok ilgili görünen incelemeler yapma eğilimi başattır. Üstelik, esas itibarıyla bilinemezci ve materyalist bir ortamda yetişmiş bilginlerin, imânın gücünü anlayabilmeleri ayrıca zor olmaktadır. Bu durum, Batı'daki en iyi ve en duyarlı İslâm araştırmalarından bazılarının niçin sofu Hıristiyanlarca yapılmış olduğunu açıklayabilir; üstlerine gitgide daha çok dünyevî baskıların yüklendiği bir dönemde, Hıristiyanlar kendileri gibi tek bir Tanrı'ya tapanlarla aralarında yeni bir yakınlık bulmaktadırlar. Massignon evliya gibi olmakla tanınmıştı; Gibb de, "Hıristiyan öğretisinin geleneksel olarak içlerinde ifade edildiği mecazlar, en yüksek manevî gerçekler olarak beni zihince doyuruyor" demiştir.

İslâma karşı Ortaçağ Hıristiyan polemiklerinden kaynaklanan geleneksel düşmanlığın lâik bir biçim altında hâlâ sürdürülmesine karşın, İslâmı anlamaya en çok yaklaşanların yine sofu Hıristiyanlar olmaları gibi garip bir paradoksla karşılaşıyoruz. Cinsellik ve şehvete dalınınası üzerinde odaklaşan eski karşı çıkış, şimdi kadınların durumuyla ilgili yeni bir karşı çıkmaya dönüşmüştür. Vahşete ilişkin kaygılar, bazı Müslüman toplumlarındaki gayriinsanî cezaları ve siyasetin kandökücülüğünü onaylamama haline gelmiştir. İslâm gücüne karşı duyulan, ama Batı'nın yayılımından sonra yerini bir üstünlük duygusuna bırakan korku, petrolün Müslümanlara Batı yaşayışını etkileme yeteneğini vermesi ve yeni bir güvencin onlarda gerçekten bunu kullanma isteğini yaratması üzerine tekrar yükselmektedir. Ayrıca şu da vardır ki, Batılılar artık Muhammed'in sahtekârlığı fikrinden rahatsızlık duymuyorlarsa, şimdi de sapkınlık diye gördükleri bir durumdan, birçok Müslümanın kendi toplumlarının yaşamını ve çağdaş devletin işleyişini şeriata tâbi kılmak istemesinden tedirgin olmaktadırlar. Gerçekten, bazan düpedüz husumete varan, bir İslâmlığı kınama duygusu, lâik Batı kültüründe kökleşmiş görünüyor. Oysa, ileri gelen Hıristiyan din adamları artık İslâma düşmanlık etmemekte, kendilerini bu büyük tektanrıcı rakiplerinden ayıran noktaları vurgulamak istememektedirler. Örneğin, ikinci Vatikan Konsili, Kur'an'ın gerçekten Tanrı kelâmı olup olmadığı konusunda yargı açıklamamakla birlikte, Hıristiyanlardan İslâma yüreklerinde anlayışla bakmalarını talep etmiş ve şu bildiriyi çıkarmıştır:

> Kilise, Müslümanlara da saygıyla bakmaktadır. Müslümanlar canlı ve kalıcı, merhametli ve her şeye gücüyeten (kâdir), göğü ve yeri yaratan ve insanlara seslenen bir Tanrıya taparlar. Onun hikmeti kavranılmaz buyruklarını bile, tıpkı İslâmın kendisini hoşnutlukla bağladığı İbrahim gibi, canü yürekten yerine getirmeye çalışırlar. İsa'nın Tanrı olduğunu kabul etmezler, ama onu bir peygamber olarak sayarlar. Bâkire annesi Meryem'i de ulular, hatta zaman zaman ona huşûyla dua ederler. Üstelik Tanrının herkesi diriltikten sonra her birine hakkını vereceği yargı gününü beklerler. Dolayısıyla manevî yaşama değer verirler, özellikle namaz kılarak, sadaka dağıtarak, oruç tutarak Tanrıya ibadet ederler.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

AYRIM BİR: VAHİY VE MÜSLÜMANLIK TARİHİ

622'DEN 1500'E İLK DOKUZ YÜZYIL

İslâmın Yayılması 622-1000

1500 yılına gelindiğinde, Müslümanlar dünyanın en eski zamanlardan beri insanların gelişme gösterdikleri bölgelerinde hüküm sürüyor ya da yaşıyorlardı. Bağdat'la Kahire, İslâm uygarlığının büyük merkezleriydi, Atina'yla Benares (kuzey Hindistan'daki Varanasi) Müslüman egemenliği altındaydı, İslâm yayılımının sınırlarıyla çok daha ötelere uzanmıştı. Batı'da Fas'ın Atlantik kıyılarını tutuyor, Büyük Sahra ile tropikal Afrika'nın yağmur ormanları arasındaki çorak ovalarda devriye geziyordu. Doğu'da Mançu Çin'inin dört bir yanına serpilmiş topluluklar halinde gelişiyor; Malezya yarımadasında, Sumatra ve Cava'nın Kuzey kıyılarında ve Filipinler'deki Mindanao'da imânını yaymak için verimli topraklar buluyordu. Kuzeyde İslâmiyet, Tarım Havzasından Volga'nın Kazan'daki büyük büklümüne kadar Moğol orduları göçebelerinin ruhlarını kazanmıştı; Güneydeyse, Müslümanlar Hindistan'ın Dekka platosunun kenarında, canlanmacı (insanları *intibah*'a çağıran) bir Hindu Vijayanagar İmparatorluğu'na karşı kendi egemenliklerini savunuyor ve Kilwa'yla Madagaskar'ın kuzey ucuna kadar sızıyorlardı. Üstelik, İslâm uygarlığı ötekilerin pahasına hâlâ nüfuz kazanmaya devam ediyor, Orta Asya'nın kuzeydoğu bozkırlarında Çin etkisinin yerine geçiyor, Güney ve Güneydoğu Asya'da Hinduizmi sıkıştırıyor, batıda da Hıristiyanlığa karşı puvan kazanıyordu. Sadece Sicilya ile İber yarımadasında Müslümanlar gerilemişler; en önemlisi, 1492'de Gırnata Krallığının yıkılmasıyla, sekiz yüzyıllık İslâm egemenliği sona ermişti. Fakat, Osmanlıların Güneydoğu Avrupa'da elde ettikleri kazançlar, bu kayıpları fazlasıyla denkleştirmekteydi -Osmanlılar orta Balkanlara, Kırım'a doğru Karadeniz'in kuzey kıyılarına sokulmuşlar, 1453'te Doğu Hıristiyanlığı'nın Başkenti İstanbul'u fethetmekle de başarılarını taçlandırmışlardır. Bu dönemde, bütün o uzaklara dağınık Müslüman halkların güçlerinin biraraya getirilip toplanacağı büyük bir siyasal merkez olmamakla birlikte, duruma dünya tarihi boyutları içinde bakacak olursak, rakiplerine karşı en kuvvetle çıkmaya başladıkları çağ da budur.

İslâmlık, kendisini derin dinsel düşünüşe vermiş Mekke'li bir tüccar olan Abdullah oğlu Muhammed'in (doğumu İ.S 570) 610 yılı dolaylarında Tanrı'dan bir vahiy almasıyla başlamıştır. Şehirden birkaç kilometre ötede bulunan Hira Dağı'ndaki inziva mağarasında, uyurken, melek Cebrail (*Cibril-i Emin*) ona gelmiş ve "Oku" demiştir. Muhammed tereddüt etmiş, ama melek onu sıkı sıkıya tutmuş, adeta sarmıştır. Sonunda Muhammed "Ne okuyayım"? diye sormuştur. Melek de, ona, "Yaratan Tanrının adı ile oku! İnsanı bir kan pıhtısından yaratan, keremine sınır olmayan, kalemle (yazmayı öğreten), insana bilmediğini belleten Rabbın adına oku!" demiştir. (Alâk [kan pıh-

Sağda Melek Cebrail "İkra" (oku) dedi. Reşideddin Fazlullah'ın Camiü't-Tevarih (Dünya Tarihi)'inden alınan bu 14. yüzyıl resmi, meleği, Tanrı'nın mesajını Mekke'nin birkaç kilometre kuzeydoğusunda olan Hira Dağı'ndaki mağarasında Peygamber'e verirken gösteriyor. Muhammed, zamanının Yahudi ve Hıristiyan zâhitleri gibi derin düşünceye dalmak (istiğrak) için, çöle çekilmek (itikaf) alışkanlığındaydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tısı], sûresi 96:1-5) Bu, Muhammed'in alacağı birçok vahiyden ilkiydi. Tanrı'dan inen bu sözlerin hepsi, Arapça "okumak" (kıraat) anlamına gelen* Kur'an'ı oluşturmaktadır.

Bu vahiylerin esinlenmesiyle, Muhammed Mekke halkını taptıkları bir sürü puttan** yüzçevirmeleri, tek ve bölünmez bir Allah'a kendilerini teslim etmeleri için (⇒ İslâm) zorlamaya başlamıştır. Önceleri Muhammed'in taraftarları az olmuş, pekçoklarıysa ona düşman kesilmiştir. Bu nedenle, 622 yılında Mekke'nin 340 kilometre kadar kuzeydoğusundaki Vaha şehri Medine'ye davet edilince, Muhammed ve taraftarları oraya gitmişlerdir (*Hicret*).

Muhammed'in yerine getirmekte olduğu görev içinde Medine'ye bu göçün canalıcı bir önem taşıdığı, ilk Müslümanlar kuşağı tarafından takdir edilerek İ.S 622 yılı İslâm takviminin başlangıcı sayılmıştır. Muhammed, Mekke'de yeni imânı resmî sıfatı bulunmayan özel bir yurttaş olarak vaz' etmişti. Medine'deyse, kısa sürede, dinsel yetkenin yanısıra, siyasal ve askerî iktidara da sahip bir yönetici olmuştur. Bu değişiklik, Muhammed'in aktardığı vahiylerden de bellidir: Kur'an'ın Mekke'de inen (nâzil olan) bölümleri (sûreler) daha çok öğretiye ve ahlâka ilişkindi; Medine'ye gelenlerse, dinsel topluluğun büyüyüp bir İslâm devleti haline gelmesiyle ortaya çıkan siyasal ve yasal sorunlar hakkındadır. Muhammed 8 Haziran 632'de öldüğünde, eriştiği başarı olağanüstüydü: eski dünyanın bu sapa köşesindeki göçebe ve şehirlilere bir tek Tanrı inancı ve yerine geçtiği putataparlıktan kat kat üstün bir yaşam yolunu gösteren bir vahiy kitabı vermişti; savaşlar ve akıllıca bağlaşmalar yoluyla da, Medine'deki ufak topluluğunu genişleterek Batı Arabistan'a egemen bir devlet oluşturmuştu.

Müslümanlar, Muhammed'in Allah'ın peygamberlerinin sonuncusu olduğuna inananırlar. Onun gerçek bir tek tanrıcılık yolunu göstermekte, İbrahim, Musa ve İsa gibi büyük İbranî peygamberlerinin başlattıkları işi tamamladığı düşünülür. Muhammed vaz' ettiği imâna, Tanrı'ya "teslim olmak" anlamına İslâm demiştir; teslim olanlar Müslim, Tanrı'nın insanlığa Muhammed aracılığıyla gönderdiği sonul vahyi kabul edenler de, Müslimler topluluğudur.***

Bu toplulukta, egemenlik yalnız Allah'tadır. Dinî ve dünyevî alanlar, Tanrı'ya ait olanlarla Kaesar'a ait olanlar arasında bir ayrım yoktur. Her şey, Kur'an'da açıklanmış olan Tanrı'nın isteğine bağlıdır. Muhammed'in halifesi, yani ardılı olan topluluk önderinin işlevi, Tanrı'nın isteğinin yerine getirilmesini gözetmektir. Neler yapılacağını ise, ona, görevleri Tanrı'nın sözünü tutmak ve bu sözün kılavuzluğundan insanlığın geri kalanını da yararlandırmak olan Müslümanlar topluluğu söyleyecektir.

Yeni inançlarıyla ateşlenen Müslümanlar Batı Arabistan'dan taşmışlar ve birkaç yıl içinde, Akdeniz ve Batı Asya dünyasının uzun zamandır yerleşip oturmuş siyasal coğrafyasına yeni bir şekil vermişlerdir. 634 yılına gelindiğinde, Arabistan'ın geri kalan bölgeleri de fethedilmişti, İslâm ordusu Filistin'e giriyordu. Sekiz yıl sonra, Müslümanlar Kuzey'deki büyük Bizans ve Sasanî İmparatorluklarını yendiler, Suriye, Irak, Batı İran ve Mısır'ın denetimini ele geçirdiler. 656 yılında, üçüncü halife Osman öldüğü zaman, Müslüman orduları batıda Kirenaike'ye, kuzeyde Kafkaslara, doğuda Amuderya nehrine ve Hindukuş Dağlarına gelmişlerdi. Ondan sonra yayılım biraz yavaşladı; fakat 711'de Müslümanlar doğuda Sind'i işgal etmişler, 712'de Taşkent'e varmışlar ve Orta Asya'yı İslâmlaştırmaya başlamışlardı -751'de Talas Nehri Savaşı'ında Çin kuvvetlerini yenilgiye uğratmaları, bu başarıyı pekiştirdi. Batı'da Kuzey Afrika'nın fethini 709'da tamamladılar ve İspanya üzerinden Fransa içlerine yürümeye başladılar. Kuzey yönündeki genişlemeleri, ancak 732 yılında Franklar tarafından Poitiers'de durdurulduu. 8. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İslâm halifeleri Şam'daki başkentlerinde oturup, Doğu'da İndus Vadisi ve Taşkent'ten batıda Atlas Dağları ve Pireneler'e kadar uçsuz bucaksız bir imparatorluğu yönetmekteydiler. Müslümanlar harikulâde bir yayılım göstermişlerdi; bu zafer, Muhammed'in peygamberlerin sonuncusu (*hatem ül-enbiya*) olduğunu adeta doğruluyordu ve yüzyıllar boyu, İslâm düşünüşünde derin etkisini sürdürdü. Müslümanlar tarihe yön verdiklerini hissetmişlerdi.

Topluluğun diğer halklar üzerindeki yengilerine karşın, İslâm devleti ilk 120 yılında üç büyük iç savaş geçirmiştir. Çatışmada sürekli bir öğe, Peygamberin yeğeni ve damadı Ali'nin partisinin muhalefetiydi. Halifelik makamına geçenlere karşı, Ali'nin *Şi'a*'sı (*firka*'sı), meşru önderliğin Peygamberin soyundan gelenlere ait olduğunu ileri sürüyordu. Üçüncü halife Osman'ın hükümdarlığı sırasında bu karşıtlık açığa çıktı; Osman öldürülüp Ali tehlikeli koşullar altında halifeliğe geçince de savaş patladı. Çarpışmalar ancak Ali'nin kendisinin de 661 yılında Kûfe'de öldürülmesi ve en büyük oğlunun (Hasan) hilâfet makamı üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmesiyle sona erdi. Fakat Şia muhalefeti burada bitmedi; hatta başlangıçta seçimlik bir görev olan ve ideal olarak da hep öyle kalması istenen halifeliğin, soylu bir Mekke kabilesi olan Emevîlerin hanedanına mal olmasıyla daha da kızıştı. 680'de Ali'nin küçük oğlu Hüseyin, Emevî halifesi Yezid'e başkaldırınca ikinci iç savaş başladı. Hüseyin'le küçük kuvvetinin çoğu Kerbelâ'da öldürüldüler. Böylelikle, Peygamberin torunu ve en yakın akrabaları ortadan kaldırılmışlar, genç İslâm dünyası dehşete düşmüştü. Emevî naibi, Hüseyin'in cesedinin başını elindeki sopayla dürterek çevirince, kalabalıktan bir ses "Yavaş" diye bağırmıştı, "Allah'ın habercisinin dudaklarını o yüzde gördüm ben." Bundan hemen sonra, 692'ye kadar bastırılamayan yeni bir Şiî direnişi kabardı. Uzun dönemde, bu parti, ayırıcı özelliği halifenin yerine her kuşakta Muhammed'in vahyinin özgün ışığını aktaracak bir imam geçirmek, en kutsal törenleri de o ışığın Kerbelâ'da katledilen en saf kaynaklarının yasını tutmak olan bir mezhebe dönüşmüştür. Şiîler, Emevî halifeliğine karşı çıkmayı sürdürmüş ve başka birtakım gruplarla da birleşerek, 750 yılında bu hanedanın yıkılmasına varan üçüncü bir iç savaş yapmışlardır. Emevîlerden sonra, Peygamber'in amcası el-Abbas'ın soyundan gelenler hilâfete geçmişlerdir.

Abbasî halifeliğinin kurulması, İslâm yayılımının birinci evresinin sonunu işaretler: Birkaç yüzyıl boyunca, Emevîlerin kazandıkları toprakların ötesinde pek bir ilerleme gösterilememiştir. Onun yerine, içeride bir gelişme ve pekişme yaşanmıştır. Büyük bir İslâm uygarlığı yaratılmıştır. Araplar bu uygarlığa, Muhammed'in vahyini ve onun günlük kullanımı için geliştirdikleri araçları getirmişlerdir -Peygamberin yaşamına ilişkin geleneklerin *(sünnet* ve *hadis)* incelenmesi, dilbilim ve hukuk. Bunlar, Arapların yönetimi altına giren halkların köklü kültür ve uygarlıklarıyla etkileşmişler, sonuçta yavaş yavaş bir Müslüman yaşam biçimi şekillenmiştir. Yeni İslâm halkları da, Arap ordularının kurduğu *Pax Islamica* (İslâm Barışı) içinde, o zamana dek görülmemiş bir

Yukarıda Araplar, İslâmın çağrısını Batı'da İspanya'ya, Doğu'da Hindistan ve Çin'e kadar, dünyanın bir başından bir başına ilk taşıyanlar oldular. Karakalemle çizilmiş bu 10. yüzyıl resmi, Arap silâhlarının Akdeniz ve Batı Asya dünyalarının siyasal coğrafyasını değiştirmesinden 200 yıl sonra yapılmış olmakla birlikte, hâlâ eski İslâm ordularının korkuluculuğunu değilse bile, canlılığını düşündürüyor.

* Ömer Rıza Doğrul ise, Tanrı Buyruğu çevirisinin önsözünde, Kur'an sözcüğünün "toplama " anlamında bir masdar olduğu söyler. —Çev.

**Arapçası sanem. Türkçe put sözcüğü Buddha'dan gelmektedir. —Çev.

*** Türkçede ümmet dediğimiz, İslâm milleti. —Çev.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

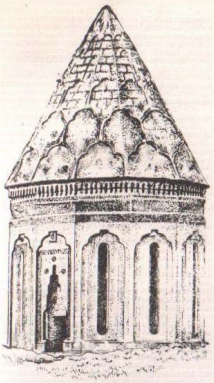

Yukarıda Van Gölü kıyısındaki Gevaş'ta, 14. yüzyıldan kalma Halim Hatun'un kümbetli türbesi. Bu tip türbelerin yaygınlaşması, çoğucası, Türklerin Anadolu'ya gelişiyle ilişkilendirilmektedir: onların gelmesinden iki yüzyıl önce Perslerin bu gibi kümbetler yapma geleneği yerleşmiş olmakla birlikte, yine de bu göçebe halkın bir yapı özelliği olarak kalmaktadır. Türbelerinin geniş ölçüde tören yurt'larına (çadır) benzemesinden ötürü, Türklerin Orta Asyalı atalarının ölü gömme geleneklerini de beraberlerinde getirdikleri ileri sürülmüştür.

Aşağıda Süvarilikteki ustalığı askerî tarihte görülmüş en üst düzeyde olan Moğol askerleri, kendi hanlarının, Doğu'da Cava ve Kore'den Batı'da Polonya'ya, kuzeyde Afrika'dan güneyde Türkiye ve İran'a kadar dünya tarihindeki en büyük kara imparatorluğunu kurmalarını olanaklı kılmıştır. Moğol ordularının, strateji, hareketlilik (seyyaliyet), direnç/dayanıklılık, disiplin ve eşgüdümlü taktikleri ünlüydü. Hatta çağdaş kurmaylığı andıran bir örgütleri de vardı.

biçimde birbirleriyle karşılaşmıştır ve karışmışlardır—parlak bir uygarlık doğmuştur. Çin'den Mısır'a İspanya'dan Batı Hindistan'a malların ve insanların gidip gelmeleriyle ticaret çok artmıştır. Şehirler filizlenmiş, 762'de kurulan Abbasî Başkenti Bağdat, Yunan ve Sasanî öncelleri Selevkiye ve Ktesiphon'dan daha büyük bir ambar olmuştur. Farsların, Iraklıların, Suriyelilerin, Mısırlıların hepsi, mimarlık ve güzel sanatlarda olağanüstü bir yaratıcılık atılımına katkılar yapmışlardır. Irak'taki Samarra, Tunus'ta Kayrevan, Kahire'de Ahmed İbn Tulun büyük camileri, yeni İslâm uygarlığının güç ve özgüvencinin tanıklarıdır. Mısır'da, Hindistan'da Çin'de, Yunan'da ve daha başka yerlerde geçen *Binbir Gece Masalları*, halife Harun ür-Reşid'in (786-809) Bağdat'ının geniş ufuklarını ve bu şehir yaşamının görkemini göstermektedir.

Düşünsel etkinlikler de gelişmiştir. Semerkant'tan İspanya'ya kadar pek çok şehirde dinbilim incelemeleri yapılmış; bilgi arayışı, tarihi, edebiyatı, Yunan tıbbını, cebir ve trigonometrinin eklendiği Yunan matematiğini ve konu olarak çeşitlilik ve kapsamı çağın görüş yaygınlığını yansıtan coğrafyayı da içerecek biçimde genişlemiştir. Bu dönemde, salt akla dayanan ve insan zihninin tanrısal olandan üstünlüğünü imâ eden Yunan mantık ve felsefesi, dinsel kültüre ciddi olarak karşı çıkmaya başladı. Aynı dönemde, baş İslâm bilimi olan hukuka (*fıkıh*) kesin şekli verildi. Kur'an'la Sünnet'e dayanan dört büyük hukuk okulu ortaya kondu. Bunların birbirlerinden büyük farkları yoktu ve herbirinin kapsamı son derece genişti. Gerçekten, insan yaşamında İslâm hukukunun kural koyarak düzenlemediği hiçbir alan kalmamıştı. Bu nedenledir ki, Müslümanların yaşamlarını kalıplamakta en önemli etmen hukuk olmuş ve dünya İslâmları arasında gitgide artan bir görünüş ve düşünüş benzerliğini de o yaratmıştır —hâlâ da bu işlevini sürdürmektedir.

Hilâfetin Şam'dan Bağdat'a geçmesi, sadece bir hanedan değişikliğinden daha fazla bir şeyleri simgelemiştir. Bu olay, aynı zamanda İslâm uygarlığının odak noktasının Doğu Akdeniz'den Asya'nın sınır bölgelerine kaymasıydı. Eski Sasanî Başkenti Ktesiphon'dan yalnız 56 kilometre uzakta olan Bağdat, İspanya ve Kuzey Afrika kadar Çin ve Hindistan'ın etkisine de açıktı. İmparatorluğun yeni uyruk halkları, özellikle de Farslar kendilerini göstermeye başlayınca, Arapların siyasal iktidarı hızla geriledi: artık halifenin yetkisini, Bedevî ordularının cengâverlik gayretlerinden ziyade, Sasanî geleneklerine çok şeyler borçlu, yavaş işleyen bir imparatorluk bürokrasisi temsil eder oldu.

Bundan böyle, İslâm dünyası içinde birleştirici bir güç olarak Arap kültürü büyümesini sürdürmekle birlikte, halifeliğin iktidarı da gerilemiştir. Aslında, Abbasîler Müslüman dünyasına hiçbir zaman Emevîler gibi hükmetmemişlerdir. Ayrıca, onlar 756 yılında başa geçerlerken, kaçak bir Emevî prensi İspanya'da bağımsız bir emirlik kurmuştur. 8. yüzyılın sonlarında ve 9. yüzyılda, bağımsız daha başka İslâm rejimleri de ortaya çıkmıştır: Mağrip (Kuzey Afrika) ve Mısır'da İdrisîler, Ağlebîler, Tulunîler; Doğu'da Tahirîler, Saffarîler ve Samanîler. Bütün bu hanedanlar, fiilen bağımsız olmakla birlikte, Abbasî halifesini bütün İslâmın başı diye tanımaktaydılar. Ama 10. yüzyılda bu ünvan tekeline de karşı çıkıldı: Tunus'ta kurulduktan sonra 969 yılında Mısır'ı ele geçiren Şiî Fatımîler, burada kendi halifeliklerini ilân ettiler -bu devlet en geniş sınırları olduğunda, Kuzey Afrika'nın çoğuyla Suriye'yi, Güney ve Batı Arabistan'ı egemenliği altına almıştı. İspanya Emevileri de kendilerini korumak için, hemen Kurtuba'da kendi halifeliklerini ilân ettiler; bir süre, İslâm dünyasında üç ayrı halifelik oldu. Ancak, bunlardan en çok meşru sayılanı, 10. yüzyıl ortalarından itibaren, Mezopotamya ile İran yaylalarından kendilerine bir devlet kopartmış bir Şiî haydutları ailesi olan Buyîlerin kuklarından başka bir şey değillerse de, Abbasî halifeleriydi.

9. ve 10. yüzyıllar, İslâm dünyası içinde giderek daha iyi tanımlanan bir Fars kimliğinin ortaya çıkışına tanıklık etmiştir. Abbasi hilâfetinin doğu topraklarında kurulan bağımsız krallıklar hep Fars Krallıklarıydı; Araplar Sasanî imparatorluğunu aldıkları zaman, parçalanmadan bütün olarak yutulan ve Müslüman yapılan Farslar, kendilerini siyasal terimlerle yine anlatmaya başlamışlardır. Fars saraylarının, özellikle de Samanî sarayının (819-1005) himayesi altında yeni bir Fars kültürü gelişmeye koyulmuştur. Tabiatıyla, Farslar Arap dilini kullanan büyük bir uluslararası Müslüman edebiyatının çiçeklenişinde seçkin bir rol oynamışlardır; din bilimlerindeyse, çağlar boyunca Arapça yazmaya devam etmişlerdir. Fakat, kendi İslâm-öncesi dillerini de korumuşlar, Arapçadan aldığı ödünç sözcüklere ve alfabeyle pekiştirilen *Farsî*, kendi adına güçlü bir kültür aracı olarak yeniden ortaya çıkmıştır; özellikle Firdevsi'nın (935-1020) çok verimli Fars halk belleğinden yararlanan ve Farsların kahramanlık idealine yetkin bir anlatım kazandıran *Şehname*'sinin yazılmasından sonra, bu dil Fars etnik kimliğinin en güçlü taşıyıcısı haline gelmiştir. Böylelikle, Farsça İslâmın ikinci dili olma durumuna yükselmiş, Asya'daki Müslüman kara imparatorluklarında başatlık kazanarak kibar kültürün ifade aracı olmuş ve edebî zenginliği, hem bir eğitim kaynağı hem de bir yetkinlik örneği olma işlevlerini yüklenmiştir.

Göçebe İstilâları

10. yüzyılın sonuna gelindiğinde, İslâmiyet ticaretçe zengin, düşünsel çabaları parlak, sanatsal başarıları kayda değer bir dünyanın sınırlarını çizmekteydi; ama bu dünya ilk yıllarının özelliği olan siyasal birliğini ve askerî gücünü yitirmişti. Bundan sonra, beş yüzyıl boyunca, merkez ülkeleri göçebelerin, özellikle de başka göçebe kavimler Güney Rusya'yla Doğu Avrupa'ya zorla girerlerken Orta Asya'dan gelen göçebelerin istilâlarına uğradı. İslâm dünyasına ilk gelenler, 9. yüzyılda savaş tutsağı köleler ya da paralı askerler olarak sızmaya başlayan Türk aşiretlerinden kişilerdi. 977'de bunlardan biri (Mahmud), Samanî egemenliği altındaki Gazne'yi ele geçirdi ve orada bir hanedan kurdu. Bu devlet, 1000-1030 yılları arasında tam 17 büyük sefer yaparak Kuzey Hindistan'ı fethetmiştir. Sonra, 11. yüzyıl ortalarında Türk boyları sel gibi akmaya başladılar. Yüz yıl önce Samanîler tarafından Müslüman yapılmış olan bu Türklere Selçuklular adı verilmiştir. Selçuklular, Batı Asya'nın çoğunu yönetimleri altına aldılar ve İslâm bayrağını, o vakte kadar hiçbir Arabın sokamadığı Anadolu'ya taşıdılar. Afrika'da da göçebeler hareket halindeydi: kıt'anın Kuzey kıyılarında daha eski Araplarca kurulan uygarlık merkezlerini Arap kabileleri yağmalayıp yıkıyorlardı; daha batıdaysa Berberî göçebeler İslâmlığı Senegal ve Nijer Havzasına taşımaktaydılar. Fakat, biz bu aşamada, daha çok merkezî İslâm ülkeleriyle ilgileneceğiz: 1100 yılına gelindiğinde, Türkler halifeliği denetimleri altına almışlardı, fakat İslâm topluluğunun egemen gücü olmayı Mısır Fatımîleriyle paylaşıyorlardı.

Türklerin gelmesi, İslâmın gelişmesinde büyük önem taşıyan bir olaydı. İslâmın önder ırklarına, taze kan ve yeni enerji getiren bir ırk daha katılmıştı. Türklerin Abbasileri Buyî köleliğinden kurtarıp yeni bir kurum olarak evrensel saltanatı kurmalarıyla, Halifelik de yeni bir ömür kazanmıştır. Bundan böyle, halife, 1058'de ilk Selçuklu sultanı tahta çıkarken yap-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tığı gibi, fiilî iktidarın sahiplerine meşruluk bağışlayacaktı; sultanın ödevi ise, İslâm topluluğu üstünde yetkisini kurmak, onu dış saldırılardan korumak, içeride de Tanrı'nın sözünü yadsıyanlara karşı savunmak olacaktı. Doğu'da Gazneli Türkler, Müslüman gücünü Kuzey Hindistan'a sağlamca yerleştirilmiş, İslâm uygarlığının en bol çiçekleneceği Hindistan alt kıt'asına etkinlikle yayılımını başlatmışlardı. Batı'da Selçukluların Anadolu'ya girmeleri, burayı Türkler'in çağdaş vatanı ve son 600 yılın en büyük İslâm İmparatorluğu'nun Güneydoğu Avrupa içlerine yayılacağı üs haline getirecek sürecin ilk adımı olmuştu.

1071 'de Van Gölü'nün Kuzeybatısı'ndaki Malazgirt'te, Bizans Hıristiyan kuvvetlerine karşı kazanılan büyük Selçuklu zaferi, 25 yıl kadar sonra ilk Haçlı Seferini düzenleme fikrinin yayılmasına, ondan sonraki ikiyüz yıl boyunca da Frank Haçlılarının bir sel gibi Doğu'ya akmasına yol açmıştır. Filistin'e yönelen Haçlı etkinlikleri, Batılıların belleğinde büyük bir yer tutmakla birlikte, Müslümanlar için büyük bir rahatsızlık kaynağından ibaretti. Haçlı Seferleri, uzun dönemde, başka her şeyden çok, Akdeniz'deki Müslüman—Hıristiyan ticaretinde yarattıkları artış ve İslâm egemenliği altındaki Hıristiyanların yaşam koşullarında neden oldukları ağır kötüleşmeden ötürü önem taşımışlardır. Ama Filistin'in dışında, Müslümanlar ka-

İslâm dünyasının 1500'e kadar genişlemesi

Bu harita, İslâm tarihinin ilk dokuz yüzyılın nasıl adeta kesintisiz bir genişleme dönemi olduğunu ortaya koymaktadır; istisnalar İspanya, Portekiz ve Sicilya'nın kaybı ile Doğu Akdeniz'de Haçlı Seferlerinin yaratığı geçici huzursuzluktu. İslâm'a en büyük tehdit, Moğol istilâsından gelmiştir. Fakat Müslümanlar, Moğolları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İslâma döndürmekle, bu büyük aleyhte etkeni, Rusya, Orta Asya ve Çin'de daha yayılmak için yeni bir imkâna çevirmişlerdir. Büyük Sahra'nın güneyindeki Afrika ve Hint Okyanusu kıyılarından Güneydoğu Asya ülkelerinde yaşayan putperest halklarıysa, İslâm daha ziyade ticaretin yanı sıra götürülmüştür. İslâm mistikleri olan sufiler, ilk imân taşıyıcıları olmuşlardır.

Türklerin gelişinden bile daha önemli bir olay, yerleşik dünyaya yönelmiş son büyük göçebe istilâsı olan Moğolların gelişiydi. Cengiz Han'ın önderliğindeki ilk büyük dalga, 1220-1225 yılları arasında Maveraünnehir, Horasan ve Kafkasları denetimi altına aldı. İkinci dalga, 1255'te Cengiz'in torunu Hülâgu komutasında Orta Asya'dan ayrıldı. 1258'e gelindiğinde Bağdat hıcı bazı yenilgilere uğramışlardı. 1091'de Normanlar Sicilya'yı yeniden Hıristiyanlığa kazandırma çabalarını tamamlamışlar, 1147'de İkinci Haçlı Seferiyle Lizbon geri alınmış, 1212'de İspanyalı Hıristiyanlar, Güney'de Gırnata'tadaki küçük bir yörenin dışında bütün İspanya'yı tekrar ele geçirmişlerdir.

yağmalanmış, son Abbasi halifesi ailesiyle birlikte halıların altına sokulup çiğnenerek öldürülmüştü. 1260'ta Mısır, Arabistan, Suriye ve Batı toprakları dışında, İslâm dünyasının çoğu, putperest Moğolların egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştı. Dışarıda kalan bölgeleri de, Moğol âfetinden sadece iyi talihleri kurtarmıştır: 1259'da Büyük Han Mönğke'nin (Mengü) ölümü, Hülâgu'nun gözlerini doğuya çevirmiş, Mısır Memlüklarına karşı ordusunun ufak bir bölümünü bırakıp Asya'ya dönmesine yol açmıştı— bu ufak birlik, 1260 yılında Nâsıra yakınlarındaki Ayn Calut'ta yenilgiye uğramıştır. Türk ve Kıpçak kölemenlerin (askerî kölelerin)* kazandıkları bu zafer, Memlûkların Kahire'de halifeliği yeniden kurmalarını olanaklı kılmış, 1517'deki Osmanlı fethine değin eski Arap-İslâm uygarlığı Nil vadisinde sürdürülmüştür. Moğollara bağımlı olan Müslümanlar, bir süre, Peking'teki Moğol başkentinden yönetildiler; fakat bu imparatorluk 1258'de üç büyük Moğol devletine ayrıldı: Orta Asya'da Çağatay, Volga Havzasında Altın Ordu, Irak ve İran'da Hülâgu soyundan inenlerin İlhanlıları. Bu devletler gerileyip de Moğol itibarı gevşeyince, Orta Asya bozkırlarından gelen son büyük istilâ dalgasınının başındaki Timurleng (aksak/topal Timur, yani *demir*), eski parlaklığı geri getirmiştir. Timur, 1370-1405 yılları arasında, Taşkent'ten Mezopotamya'ya uzanan geniş bir imparatorluk kurmuş ve (damarlarında Moğoldan çok Türk kanı olmakla birlikte) Kahire'yi de korkutup kendisine saygıyla boyun eğmeye zorlamakla ve Delhi'yi fethetmekle, Moğol atalarını geçmiştir.

Moğol istilâsının etkisi, gerek Müslim gerek gayrimüslim tarihçilerin bir zamanlar iddia ettikleri kadar felâketli olmamakla birlikte, son derece büyüktü. Evet, ilk kez putperestler İslâm uygarlığının merkez ülkelerini ellerine geçirmişlerdi; ama 14. yüzyılın başlarına gelindiğinde, İslâmiyeti kabul etmişlerdi—Altay Dağlarına kadar bütün Orta Asya'nın Müslüman kalmasını sağladığı için, bu olay en büyük İslâm başarılarından biri sayılmalıdır. Moğol istilâsının edimsel süreci, Semerkant'tan Bağdat'a ve Delhi'ye kadar bütün alanı dolduran şehirli topluluklarına müthiş bir yıkım getirmiştir. Moğollar yerleşik halkların kendilerininkinden yüksek kültürlerini, sırf yıkmış olmak için yerle bir etmekten zevk alıyorlardı. Ekonomilerinin daralması ve sulama sistemlerinin tahrip edilmesi sonucu vergi gelirlerinin azalması, şehirli nüfuslarının bire kadar kıyımdan geçirilmesi umurlarında değildi; kesik kellelerden yaptıkları, çürüdükçe geceleri feci kokular saçan kuleler, direnmeye kalkışmanın dehşetli tehlikesini uyruk halklara ihtar etmekteydi. Öte yandan, Moğol Hanları ve ardılları, İslâm bilimini ve güzel sanatlarını o vakte kadar görülmedik ölçüde himaye etmişlerdir. Tebriz'de dünya tarihçisi Reşideddin yetişmiştir, Timur'un Semerkant'ında, İslâm bilginliğinin bugüne değin yürüğünde sakladığı eserleri yazan Saadeddin Taftazanî; Nâsireddin Tüsî ve Uluğ Bey gökbilimi geliştirmişler, Sadî, Hâfız ve Câmi İran şiirini doruğuna ulaştırmışlardır; Çin etkilerinden esinlenen minyatür ressamlığı, Herat sarayında Behzat'ın yapıtlarıyla en nadide meyvelerini vermek üzere çiçeklenmiştir. Moğolların yıktıkları şehirlerden hiç değilse kimilerini yeniden inşa etmeleri de, mimarlığı yeni yüksek düzeylere eriştirmiştir. Üstelik, sonuç Fars kültürünün öyle gelişmesi ve öyle yayılması olmuştur ki, Doğu İslâm dünyasında başat kültür haline gelmiştir. Ayrıca sonunda, Moğollar İslâmlaşırken Türkleşmişlerdir de. Türk rejimlerini ezerek başa geçtikleri halde, kendileri Türk aşi-

* Memlûk da, Kölemen'le aynı şey demektir. -Çev.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

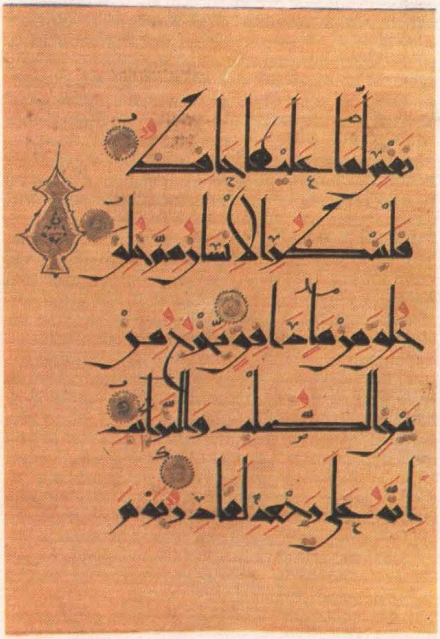

Solda 11. yüzyıl sonlarında Irak veya İran'da Doğu Kufî tekniğiyle yazılmış bir Kur'an sayfası. İslâmiyetin ilk yıllarında, Irak'taki Kûfe'de kurulmuş bir bilim merkezinden adını alan Kufi yazısının ayırıcı özelliği, harflerinin statik karakteridir; bu tarz, kutsal kitabın her cümlesinde (âyet) hissedilen buyurma havasına pek yakışmaktadır. İlk Kur'anlardan birçoğu Kufîyle yazılmıştır. Kufî yazı, ayrıca yazıtlarda da geniş ölçüde kullanılıyordu. Kur'an: güzel bir hatla kopya (istinsah) etmek, Müslümanlar için her zaman önemli bir din görevi olmuştur.

retlerine önderlik eden bir seçkinler grubundan ibarettiler; fütuhatlarının sonucu, Türk halklarının Anadolu'dan Kuzey Hindistan'a siyasal egemenliklerini pekiştirmek oldu. Yeni Çağ başlarına damgalarını vuran üç büyük imparatorluğun kurucuları da, bu halklardan çıkacaktı.

Genişleyen İslâm Dünyası

İslâm Moğollarla büyük çatışmasını yaşarken, bir yandan da sınırlarını genişletiyordu. Ticaretin artması, Hint Okyanusu kıyılarında ve Sahra-altı Afrikası'nda İslâmın yayılmasını çok etkilemiştir. böylece, Afrika'nın Doğu ve Hindistan'ın Güneybatı kıyılarıyla Çin limanlarında Müslüman toplulukları kurulmuştur. 1200 yılında Gucarat ve Bengal'de de böyle topluluklar oluşmuştu, çok geçmeden Burma'nın Arakan kıyısında da oluşacaktı. Sonra, 13. yüzyılda Malakka boğazının iki yanındaki ambarcı toplulukları Müslümanlaştırıldı; bu, İslâmın Güneydoğu Asya adalarına düzenli olarak yayılmasını sağlayan, son derece önemli bir olaydı. 1500'e gelindiğinde, Malaya yarımadasının çepeçevre kıyılarıyla Sumatra ve Cava'nın kuzey kıyılarında İslâmiyet yerleşmiş, Moluk'a ve Güney Filipinler'e giriyordu. Büyük Sahra'nın güneyindeki, Müslüman tüccarların kuzeyden getirdikleri elsanatı mamülleriyle tuzu Guinea kıyılarında altın ve kölelerle takas ettikleri Afrika ülkelerindeyse, İslâmı gemiler değil, develer taşımıştır. Batı Sudan'da büyük devletler kurulmuştur; 11. yüzyılda misyoner murabıtların Berberî imparatorluklarına kattıkları Senegal ile Nijer nehirleri arasında çaprazlama yer alan Ghana; 12. ile 14. yüzyıllar arasında Atlantik'ten Nijer'deki büyük büklüme uzanan ve engin zenginliği Avrupa'da efsane boyutlarına çıkarılan Mali; 14. ile 16. yüzyıllar arasında merkezî Sudan'a egemen olan Songay. birçok ülkelerden gelen tüccarların bilgin ve şairlerle karıştığı büyük şehirler de gelişmiştir: Songay İmparatorluğu'nun Başkenti Gao, Güney Mali'deki bilim merkezi Cenne, Sudan'ın düşünsel, kültürel ve ekonomik başşehri Tombuktu (Timbuktu) gibi.

Başka yörelerde, Müslümanların yaşadığı alanların genişlemesi, ticaretten çok, silâh gücüyle olmuştur. Hindistan'da Türk halaçlar ve Tuğluklar Delhi Sultanlığı'nı birara güneye genişletmişler, geri çekilirken, genellikle Müslümanların Hindu çoğunluklu halkları yönettiği ardıl devletler ortaya çıkmıştır. Anadolu'da Hıristiyan ve İslâm dünyalarının sınırında, Osmanlı Türkleri küçük bir *gazi* beyliği oluşturmuşlardır. 13. yüzyıl ortalarında kurulan devletçik, 14. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Kuzeybatı Anadolu'yu ele geçirmiş Rumeli'ne de girmişti. Timur karşısında Ankara savaşında uğradıkları ağır yenilgiyi atlattıktan sonra, 1453'te Doğu Hıristiyanlığının kalesi İstanbul'u fethetmiş, Yunanistan'la Hersek'i topraklarına katmış, Bosna'ya ve Kuzey Karadeniz kıyılarındaki devletlere egemen olmuştur. Çin'de Müslümanların Yuan hanedanı (1279-1368) Batı'dan kamu görevlisi olarak çalıştırılmak üzere Müslümanlar ithal etmiştir; bunlar, ülkenin her yerinde Müslüman toplulukları oluşmasına yardımetmişlerdir —en kalabalık İslâm grupları, her zaman, Tarım Havzasının doğu ucundaki Kansu'yla güneybatı sınırındaki Yunnan'da olmuştur.

1500 yılına gelindiğinde, İslâm dünyasında siyasal birlik sağlama yolundaki her türlü umut çoktan terkedilmişti. Evrensel halifelik, sadece siyasal düşünürlerin ve düş kuranların ilgilendiği bir konuydu. Başlıca iki iktidar merkezi sivrilmişti: Türklerin ve Çerkeslerin hâlâ yüksek Arap kültürünü sürdürdükleri Mısır'daki Memlük Sultanlığı ile artık Boğaz'ın iki yakasını birleştiren ve evrensel İslâm egemenliği olma iddiasını ileri sürecek olan Osmanlı İmparatorluğu. Başka yerlerde, iktidarı birçok sultan paylaşmaktaydı. Üstelik, kültürel çeşitlenme de siyasal iktidarın dağılışına giderek ayak uyduruyordu. Müslümanları iki büyük kültür ayırmaktaydı: Mısır'da, Afrika'da ve Güney denizlerinin tüccarları arasında Arap kültürü ve Türk halklarının yarattığı büyük kara imparatorluklarında yayılan Fars kültürü. Daha sonraları, İslâmiyet gelişmeye devam ederken, kültürel ya da dinsel anlatım araçları Arap yahut Fars kalıplarına pek az şey borçlu olan veya onlardan hiçbir şey almayan ülkelerde, gitgide çoğalan sayıda kişiler "hak dini"ne katıldılar. Yine de, canalıcı konuların payla ıldığı bir düzey kalıyordu: Kur'an, hadis ve fıkıh incelemeleri ve bunları toplumsal bir güç haline getirecek ustalıklar, Arapçaya iyice hâkim olmayı gerektirmekteydi. 1325 ile 1354 yılları arasında Faslı bilgin İbn Batuta İslâm dünyasında Tanca ve Tombuktu'dan Çin ve Sumatra'ya kadar 120.000 kilometre tutan uzun yolculuklar yapmış, gittiği hemen her yerde kendisine büyük itibar gösterilmi ve bir süre dinlenmek istediği kentlerde de kadılık yaparak geçinmişti.

İslâm Yaşamının Biçimlenmesi: Hukuk

Giderek büyüyen İslâm topluluğunun inanç ve davranışlarını biçimlendiren başlıca etki kaynakları, Müslümanlara, Tanrı'ya ve hemcinslerine karşı nasıl hareket etmeleri gerektiğini gösteren kutsal hukuk ile onlara Tanrı'yı kalplerinde nasıl tanıyacaklarını öğreten sufî mistikliğiydi (*tasavvuf*). her iki kurum da, Kur'an ve geleneklere (hadis'lere) dayanmaktaydı.

Kur'an, tam bir İslâm yaşamı sürmek için en başta gelen ve en önemli rehberdir. Orta büyüklükte bir kitap hacminde olan Kur'an, *sûre*'ler denilen 114 bölüme ayrılmıştır. Bunlar, inme (vahyolunma) tarihlerine göre değil, kısa başlangıç bölümü (Fâtiha) dışında, kabaca uzunluklarına göre sıralanmışlardır. ikinci bölümün (Bakara) 286, 114'üncününse (Nâs) yalnızca 6 tümcesi (*âyet'i*) vardır.Dolayısıyla, ilk sürelerden birçoğu, İslâm topluluğunun Medine'deki siyasal ve

24. sayfada Sufilerin cezbe yoluyla Tanrı'ya yaklaşmak için yaptıkları toplu törenler, yabancılara her zaman en çarpıcı gelen, etkinlik biçimi olmuştur. 16. yüzyıl başlarında Safevi saray ressamı Sultan-Muhammed'in fırçasından çıkan, arka sayfadaki minyatür, İran'ın çok sevilen sufî şairi Hafız'ın bir yapıtını süslemektedir. Bu zekice kompozisyon, Hafız'ın şiirinin özelliği olan mistik cezbe ile dünyevî coşku arasındaki kasdî salınmayı pek güzel anlatıyor. Sufilerin dans edip şarkı söylemeleri, ruhsal bir cezbeyle mi olmaktadır, içkinin verdiği coşkuyla mı? Şişesiyle meyhanenin kapısına dayanan bilgin, elindeki kitabın karşılığında, Tanrıya ulaşmanın yeni bir yolunu öğrenmek mi istiyor, yoksa sadece şarap almak mı? Eğlenenlerin başındaki, gözleri camlaşmış şairin bile, ruhsal nedenlerle mi, dünyevî nedenlerle mi kendinden geçtiğine emin olamayız.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

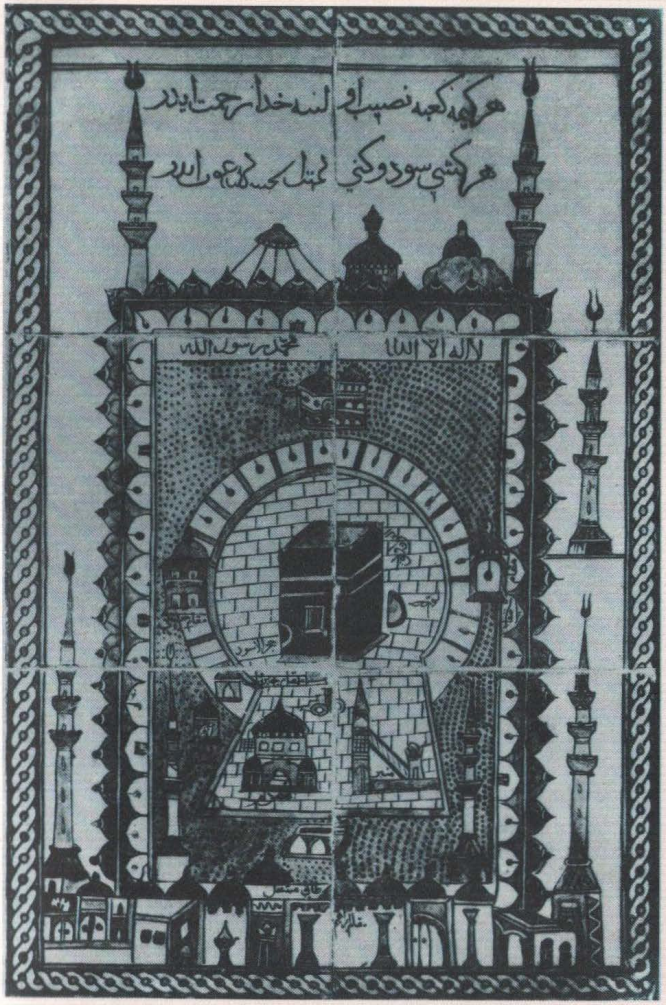

Her kime Kâbe nasib olsa Hüda rahmet ider
Her kişi sevdüğini rahmet elçisine davet eder.
İslâm hukukunun dört ana okuluna (yani mezheplere) Kâbe'nin çevresinde ayrılmış namaz kılma yerlerini gösteren bir 16. yüzyıl Osmanlı çini panosu. (Kâbe, Mekke'deki büyük caminin orta avlusunda, Müslümanların İbrahim tarafından yapıldığına inandıkları bir kutsal yerdir.) Sağda Hanefîlerin, yukarıda Mâlikîlerin, solda Hambelîlerin, altta da (soldaki Zemzem kuyusuyla sağdaki minberin yanı sıra) Şafiîlerin yerleri görülüyor. Namaz vakitlerinde, ayrı mezheplere mensup Müslümanlar caminin kendilerine tahsis edilmiş bölümlerinde kendi imamlarının arkasında namaza dururlar.

yasal sorunlarıyla ilgilidir; sonraki sûrelerse, erken dönem vahiylerinin âcil ve coşkulu biçemiyle Muhammed'in etik çağrılarını aktarmaktadır. Kur'an'ın Muhammed'in sağlığında tümünün yazılmış olmadığı sanılmakta ve ancak, onun ölümünden birkaç yıl sonra, "parşömen ve deri parçaları, taş tabletler, palmiye yaprağı damarları, deve kaburga ve kürek kemikleri" üzerindeki metinlerden derlendiğine genellikle inanılmaktadır. Bir süre, aralarında farklar olan çeşitli metinler ortalıkta dolaşmış, fakat Emevî halifeliğinin sonunda birkaç küçük ayrıntı dışında kesin metin saptanmıştır.

Müslümanların inancına göre, Kur'an Tanrı'nın sözüdür (Allah'ın kelâmıdır); gerçekten de, Hıristiyan Yeni Ahid'inin sâkin bilgeliğine belirgin bir karşıtlık gösterir, insanlara, hüşû ve korku verici buyruklar biçiminde seslenir. Kur'an yetkin kitaptır; bir kimsenin maddeten ve manen sağlıklı bir yaşam sürebilmek için bilmesi gereken herşeyi açıklar. Âyet âyet üstüne, insanın karşısında kitlesel bir meydan okuma ve çağrı dikilir. Allah birdir (*vahdet*)— bölünemez. İnsanla Tanrı arasına hiçbir şey giremez, aracılık edemez. Tanrı'nın her şeye gücü yeter (kadir-i mutlâktır). İnsanı o yaratmıştır, ama insan her zaman onun gazabını üstün çekmek tehlikesi içinde yaşar. Tanrı'nın bağışlayıcılığı doğru işler yapmakla (sevap işlemekle) kazanılamaz; kerem ancak kayra'dan (lütf-i ilâhi'den) gelir, ama bir kimse ömrünü Tanrı'nın hizmetine adayarak, kendisini bağışlanmaya lâyık duruma getirebilir. [Yine de, kimi ve neyi bağışlayacağını tanrı bilir!] İnsana katı bir seçim sunulmuştur. Cennete gitmek istiyorsa, tanrı'ya boyun eğerek izlemesi gereken bir doğru yol vardır. Bundan saparsa, kıyamet gününde mutlaka acısını çekecektir. Kur'an'ın ikinci sûresinin ilk âyeti, "Ben herşeyi en iyi bilen Allahım" diye başlar:

• Bu kitap, hiç şüphe yok ki, doğru yol kılavuzudur, korunanlar için.
• Onlar ki, görünmeyene inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, geçim için kazandırdıklarımızdan (başkalarına) yardım için harcarlar.
• Ve onlar ki sana indirilene (vahyolunana) ve senden önce indirilene imân ederler ve ahireti de yakinen tanırlar.
• Bunlar, Rabları tarafından gösterilen doğru yol üzeredirler ve murada erenler de bunlardır.
• Muhakkak ki, kâfirleri ha korkutmuşsun ha korkutmamışsın, onlar için birdir, inanmazlar.
• Allah onların yüreğine mühür vurdu, kulaklarına da! Gözleri de perdelidir. Ve onlar için büyük bir azap da vardır.*

Batılılar, çoğucası, Kur'an'ı karışık, karanlık ve okunması sıkıcı bulurlar. Bunun bir nedeni, genellikle, çeviriden okudukları için, uyaklı ve uyumlu dilini, Peygamberin ağzında en yüce doruğuna erişen görkemli Arapçayı kaçırmalarıdır; bir nedeni de, onu yalnızca, Müslümanların neye inanmaları ve nasıl davranmaları gerektiği hakkında bir bilgi kaynağı saymalarıdır. Fakat Müslümanlar için Kur'an, her zaman bundan çok daha fazla bir şeyler olmuştur. İbadet sırasında, bir "bağlanma" eylemi olarak okunur. Kur'an, "okumak" demektir ve Müslümanlar dua ettiklerinde onu okurlar (kıraat, tilâvet). Gerçekten, Müslümanların ibadeti Kur'an aracılığıyla yapılır ve onu tekrarlamakla vahiy yenilenir. Kur'an İslâm topluluğunun sırrına erişilmez kaynak kuyusudur. İslâm Ortaçağı bilginlerinin en büyüğü olan Gazalî, Kur'an için "Mucizelerinin sonu gelmez" diye yazmıştır, "okuyanlarına her zaman taze ve yenidir." İslâmiyet yayıldıkça, hep taze kalan çağrısı, Arapça bilmeyen halklara da götürülmüştür. Fakat çevirileri yapılmamış, Güneydoğu Asya'ya da Batı Afrika dillerine, hatta Farsçaya bile çevrilmemiştir. Kur'an çevirilemez sayılmıştır; son yüzyıllarda çeşitli çevirilerine kalkışılmış olmakla birlikte, Müslümanlar hâlâ aynı duygudadır. Dolayısıyla, birçokları imanlarını anlamadıkları bir dilde onaylamışlardır; sadece Tanrı'nın kendi sözlerini seslendirmenin tanımlanamaz gücü varolmuştur. Ama elbette, bazıları onu anlamak zorundaydılar. Bunlar, İslâm bilginliğinin ortak dili (*lingua franca*'sı) olan Arapçayı öğrenmişlerdir; böylelikle Kur'an, Müslüman topluluğunun birliğini sürekli olarak sağlamıştır.

* Ömer Rıza Doğrul'un Tanrı Buyruğu çevirisinden.

Ücretsiz PDF kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İkinci rehberlik kaynağı *hadis*'lerdir, yani bütün söylediklerinde ve yaptıklarında Tanrıca esinlendiğine inanılan Muhammed'in yaşamına ilişkin rivayetler. Yazının pek bilinmediği ilk yıllarda, bunlar geleceğe ağızdan ağıza aktarılmıştır. Fakat sonraları, tarikat ve rekabetler ortaya çıkınca, hizip çıkarlarını desteklemek için hadis'ler uydurulmaya başlanmıştır. Bilginler de, sahicilerini düzmecelerinden ayırmak için bunları incelemeye koyulmuşlardır. Başlıca çaba, Peygamberin bir eylemine tanık olan ya da onun sözlerini kendi ağzından işiten ilk kişiye kadar güvenilir bir *isnad* zinciri olanlara geçerlik sağlamaktı. Tipik bir hadis: "Enes, peygamberin 'Ben kıyamet gününde izleyicileri bakımından peygamberlerin önde geleni olacağım ve cennetin kapısını ilk ben çalacağım' dediğini anlatır" biçimindedir. Hicrî üçüncü yüzyılın sonuna gelindiğinde, altı tane büyük, eleştirel hadis derlemesi yapılmıştı; bunlardan ikisi, Ebu Müslim ve Buharî'ninkiler özel bir yetke kazanmışlardır. Örneğin, Buharî rivayete göre, 200.000'i aşkın hadis'ten 2.762'sini doğrulanmış sayarak, bunları çeşitli inanç ve eylem konularına bölüp 97 kitapta toplamıştır. Buharî'nin derlemesine, Müslümanlar Kur'an'dan hemen sonra, ikinci sırada önem verirler.

İslâm hukukuna genellikle Şeriat denir; bu sözün Arapça kökeni "suya götüren yoldur", yani yaşamın kaynağına giden yol. İlk Müslümanlar âcil toplumsal ve siyasal sorunlarla karşılaşınca, Kur'an ile hadis'lerden Müslüman davranış kurallarını içeren sistematik kanun mecmuaları çıkarmayı başarmışlardır. İslâm cemaatinin ilk 200 yılında, başlıca dört hukuk yorum okulu (mezhep) doğmuştur: Ebu Hanife (ölümü 767) tarafından kurulduğu söylenen ve Abbasî başkenti Bağdat'ta gelişen Hanefî okulu; Medineli kadı Malik bin Enes'in (ölümü 795) uygulamalarından kaynaklanan Malikî okulu; Malik'in öğrencilerinden eş-Şafiî (ölümü 820) tarafından geliştirilen Şafiî okulu; ve Ahmed İbn Hanbel'in (ölümü 855) Bağdat'ta kurduğu Hanbelî okulu. Bunlardan ilk üçünün birtakım biçimsel vurgu teknik ayrılıkları vardır. Hanefîler örneğin, kişisel muhakemeye diğerlerinden daha çok yer verirler; Şafiîlerse, Malikîlerin sınırlı kullanımına oranla, hadis'lerden daha çok yararlanırlar. Ama önemli sorunlarda üç okul da anlaşır; her biri ötekileri eşit ölçüde doğru yol (hak) sayar. Hanbelî okulu ise, daha önce kurulan okullar kurgusal yenilikler çıkarıyor diye doğmuş bulunan gelenekçi bir tepkidir. Öteki okulların onu da hak saymalarına karşılık, Hanbelîler aynı övgüyü onlara yöneltmekte daha az isteklidir. 1500 yılı dolaylarında, Hanbelîlik Irak ve Suriye'de gerilemekteydi. Hanefîlerse Asya'da egemendi. Şafiîler Aşağı Mısır, Hicaz, Güneydoğu Asya ve Doğu Afrika'da, Malikîler Müslüman Afrika'nın diğer yörelerinde başat durumdaydı. *Fukaha* (tekili *fâkih*) denilen hukuk bilginleri, bu sistemleri şöyle geliştirmişlerdir: Onlara göre, her şeyin düzenleneceği genel ilkeler Kur'an'dadır; Kur'an'ın açık bir hüküm getirmediği noktalar için, hadis'lerde bir açıklama aranır. Dolayısıyla, Şeriatın temeli, bu kaynaklarda bulunan açık ve kesin buyruk ve yasaklardır. Kur'an'ın da hadis'lerin de yeterli ışık tutmadığı hukuk konuları çıkınca, çoğu bilginler *kıyas*'a başvururlar; bu, benzetme yoluyla akıl yürütmek ve önümüzdekiyle karşılaştırılabilir bir sorunda varılmış olan yargının ilkelerini yeni soruna uygulamak demektir. Yıllar geçtikçe, bilginler belli hukuk kuralları üzerinde anlaşmak eğilimini gösterdiler ve *icma-ı ümmet*, yani oydaşma ilkesi ağırlık kazandı. Çok önemli bir hadis'e göre, Peygamber "Benim ümmetim hiçbir zaman bir yanlış üzerinde oybirliğine varmaz" demiştir; öyleyse, bütün topluluğu temsil eden hukuk uzmanları bir noktada anlaşırlarsa, o anlaşma vahyin kendisi kadar sağlam bir yetke ediniyor ve artık bu konuda yeni düşünceler geliştirmek yasaklanıyordu. Sonuç olarak, gitgide daha çok sorun icma ile saptandı ve *içtihat*, yani bireysel yorum hakkı henüz üzerinde bir anlaşmanın olmadığı, giderek daralan bir alanla sınırlandı. 10. yüzyıl ortalarında, çoğu İslâm bilginleri "içtihat kapısı"nın artık kapandığını ilân ettiler. Bundan böyle, bir kimse bir metni icma'nın gösterdiği yorumdan farklı bir biçimde anlamaya kalkarsa, *bid'at* (yenilik getirme) suçunu işlemiş oluyordu; buysa, Hıristiyanlıktaki "sapkınlık" fikrine çok yakın bir günahtı.

İslâmiyetin ilk üç yüzyılında, Şeriat yavaş yavaş birlikli bir sistem haline gelmiş ve Batılı tarihçilerin or-

Öndeki sayfa Bilgili ve kutsal kişiler, ideal olarak, yalnız Tanrıya boyun eğerlerdi. Bunu vurgulamak için ve hükümdarlar kendilerinin ayağına gelmek zorunda kalsınlar diye, birçokları hükümdarlara asla gitmemeyi ilke edinmişlerdi. Tıpkı 24. sayfadaki sufî grupları gibi, böyle hükümdar ziyaretleri de, Fars ve Hint ressamlarının pek sevdikleri bir konuydu. Câmî'nin **Heft Evreng**'ini süslemek için 16. yüzyıl ortalarında yapılan bu Safevî minyatüründe, bir kral, müridi olduğu bir şeyhi ziyaret ediyor. Kral daha önce de birçok kereler, geri çevrilen zengin armağanlarla şeyhine gelmiştir. Bu defa, ona avda vurduğu basit bir yaban ördeğini sunmaktadır. Ama bu armağanı da reddedilecektir. Şeyhin anlatmak istediği şey, kralın ömrü boyunca din yoluna bağlı kalmasının, kendisinin değer vereceği tek armağan olduğudur; kral ancak böyle yaparsa, cennete erişeceğinden emin olabilir.

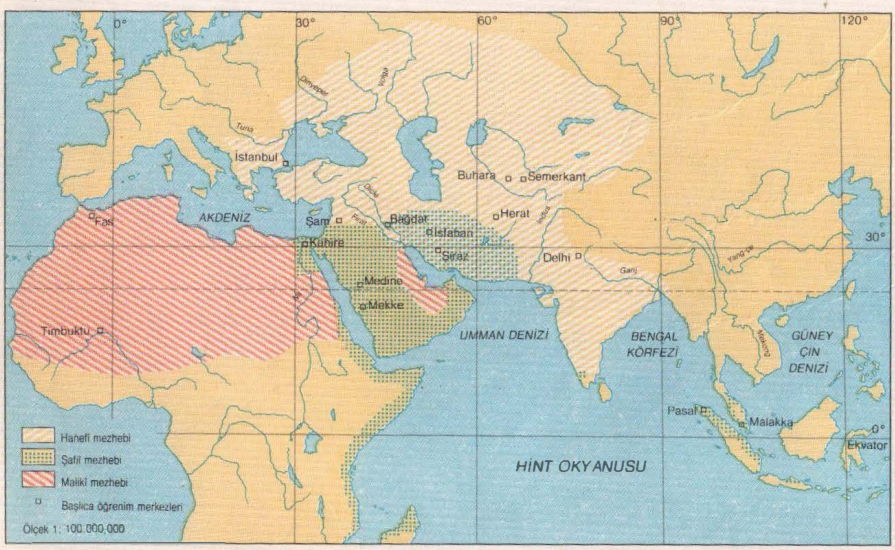

1500 yılı dolaylarında çeşitli Sünnî hukuk okullarının başat olduğu bölgeler
Bu tarihte, Hanbelî okulunun henüz pek az izleyicisi vardı; oysa, 18. yüzyıldaki Vahabî canlanışıyla Hanbelîliğin de yeni bir dirimi olacaktı. Mezheplerin çeşitli etki alanları, kesinlikle ötekileri dışlayıcı olmamakla birlikte, aynı kültür dünyalarını temsil etmektedir; genellikle Kahire'ye bakan Malikî bilginliği Afrika'yı; Arap öğrenim merkezlerine bakan Şafiî bilginliği Güneydoğu Asya'yı; Hanefîlik ise, Osmanlı topraklarından Orta Asya ve Hindistan'a uzanan Türk-Moğol egemenliği ve Fars kültürü alanlarını. Hanbelîliğin dışındaki bütün mezhepler, birbirlerini eşit ölçüde doğru-yolda sayarlar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

taya koydukları üzere, bu süreç içinde, hadis'lere yansıyan pek çok görenekten yararlanmıştır. Fakat, çoğu Müslümanlar bunun tarihsel ve toplumsal etkilerden tamamen bağımsız olarak şekillendiğine inanırlar. İcma, vahiyden kaynaklanmakla, Tanrısal İradenin ete kemiğe bürünmüş anlatımıdır: Bunlara uymayan günaha girer ve Tanrı'nın cezalandırmasını hak eder. İcma'lar, Tanrı'nın insana son seslenişleridir; hukuk değiştirilemez ve insan, bu Tanrısal kökenli çerçeve içinde gelişmek zorundadır. Batılılar kendi hukuklarının toplumun içinden çıktığını ve toplum tarafından kalıplandığını bilirler; oysa Müslümanlar için, bir hukuk tarihçisinin dediği gibi, "hukuk toplumdan önce gelir ve onu kalıplandırır." İslâm hukukunun kuralları, Tanrı'nın insanlar için koyduğu ebedî ve ezelî ölçülerin uygulamaya dönüşmüş biçimleridir.

Şeriat her şeyi kapsamaktadır; insanın gerek Tanrıyla gerek öteki insanlarla ilişkilerini tanımlayarak bütün insan eylemlerini kucaklar. İnsanın Tanrıyla ilişkileri açısından, neye inanması ve inancını ne gibi törensel hareketlerle anlatması gerektiğini buyurmaktadır; öteki insanlarla ilişkileri açısındansa, Batı'da medenî hukuk, ticaret hukuku, ceza hukuku, özel hukuk vb. başlıkları altına girecek alanları örtmektedir. İslâm hukukunda hiçbir zaman biçimsel bir kanunlar mecmuası meydana getirilmemiştir; Şeriat daha çok, Müslümanların nasıl davranmaları gerektiği hakkında bir söylem niteliğindedir. Gerçekten, iyi ve kötünün mutlak ölçütlerini koymak amacındaki bir sistemden beklenebileceği üzere, bütün eylemler beşli bir sınıflamaya tâbi tutulmuşlardır: Yapılması zorunlu *(vacib)*, övülmeye değer *(mendub)*, ne iyi ne kötü *(caiz* veya *mübah)*, kınanmayı hak eder *(mekruh)*, yasak *(haram)*. Şeriatın amacı, emin yolu saptamak ve insana bu dünyada doğru yaşayıp kendini öbür dünyaya hazırlamak için neler yapması gerektiğini göstermektir.

1500'e kadar geçen yıllarda, hatta İslâm tarihinin herhangi bir döneminde bu kapsamlı sistemin bütünüyle uygulandığını düşünmek yanlış olur. Kesin kuralların yanı sıra ahlâk yükümlülüklerini de içeren bir sistemi tümüyle yürürlükte tutmak olanaksızdı. Üstelik, siyasal iktidarın gerçekleri de görmezlikten gelinemezdi. Kuramsal olarak, hukuku yorumlamak, kadı sıfatıyla atanan bilginlerin; onların kararlarını uygulamak da, siyasal iktidar sahiplerinin ödeviydi. Fakat Şeriatın biçimlenmesini sağlayan ve kendilerini onun hizmetçileri ilân eden Abbasîler bile, mahkemelerin bağımsız kalmalarına izin vermemişlerdir. Öte yandan, Müslüman hükümdarların da, toplumsal ve hukuksal görenekleri bir çırpıda hükümsüz sayarak, kısmen İslâmlaşmış halklarını kendilerine karşı çıkmak durumunda bırakmaları düşünülemezdi. Maldivlere kadı olarak atanan gezgin İbn Batuta, namaz kılmayanlara sopa attırıp kadınların yeterince örtünmelerini sağlamaya çalışarak "kutsal hukukun buyruklarını yerine getirmek için elinden geleni yapmak" isteyince, sultanla çatışmış ve selâmeti, oradan olabildiğince çabuk kaçmakta bulmuştu. Böylelikle, Şeriat başka hukuklarla birlikte varolmak zorunda kalmıştır: Moğollarda *yasa* denilen hanedan hukukuyla, başka birçok Müslüman halk arasında da yerel örf ve âdet, yani görenek hukukuyla yanyana yaşamıştır. Şeriatın kimi bölümleri, örneğin İslâm devletinin anayasasına, uluslararası ilişkilere ve savaşa dair hükümleri hiçbir zaman yürürlüğe konmamıştır. Evlenme, boşanma, miras gibi kişisel ilişkilerle ilgili hükümlerse geniş çapta uygulanmıştır. Fakat böyle özel hukuk konularında bile, birçok istisnalar görülmüş, örneğin Kuzey Afrika Berberileri, Şeriatın, kadınların mülkiyet sahibi olmalarına izin vermeyen kendi kabile göreneklerini değiştirmesine razı olmamışlardır.

Yine de, Şeriat hep gizil-güçlü bir ideal olarak kalmıştır. İslâmı kabul eden herkes, Şeriatın yetkesini ve başka hukukların yerine onun geçmesi gerektiği ilkesini kabul etmiştir. Bazı bilginler, İbn Batuta'nın yaptığı gibi, yerel uygulamaları İslâm ölçütlerine uydurmaya çalışmışlardır. Bunu yapmayı başardıkları ölçüde de, İslâm dünyasına birlik getirmişlerdir.

İslâm Yaşamının Biçimlenmesi: Mistisizm (Tasavvuf)

İslâm uygarlığının gelişiminde ikinci kalıplayıcı etki, mistiklik ya da genel olarak söylendiği gibi, sufizmdir. Şeriatın, Müslümana, Allah'la ve hemcinsleriyle ilişkilerinin biçimini emretmesine karşılık, sufilik mümine dış (görünüşteki) yükümlülüklerini yerine getirten iç tutumunu olgunlaştırmayı, derinleştirmeyi amaçlar. Müslümana, yaşamını her zaman Tanrı'nın gözü önündeymiş gibi sürdürmesi sık sık hatırlatılır; bu yalnızca, düzenli olarak namaz kılması ve o sırada Tanrıyı yüreğinde hissetmesi demek değildir. Müslüman, Tanrıyı günlük yaşamının her eyleminde anımsayacak, yemek yemeden, çalışmadan, sevişmeden önce onu anacaktır. Muhammed'in şöyle bir şey söylediği anlatılır: "Allah'ın gölgesinden başka bir gölgenin olmayacağı günde, O'nun kendi gölgesi altına alacağı yedi kişiden biri de, güzel ve erdemli bir genç kız tarafından çağrılınca, [onunla sevişmeden önce] 'Ben hiç şüphesiz, Allah'tan korkarım' diyen adam olacaktır."

Kur'an'a ve hadis'e içrek olmakla birlikte, tasavvuf İslâm bağlanışının ayrı bir akımı haline gelmiştir; bu durumun bir nedeni, Müslüman Arapların fethettikleri ülkelerde Hıristiyan ve diğer mistik geleneklerle temasa gelmiş olmaları, bir nedeni de, Şam'daki Emevî sarayının ahlâk gevşekliğine ve bu dünya-düşkünlüğüne duyulan tepkidir. Mutasavvıf-tasavvuf-sufî sözcükleri, muhtemelen, Arapça yün demek olan *suf*'tan gelmekte ve dünyevî hazlara meraklı olanların giydikleri şatafatlı elbiselere karşılık, mistiklerin örtündükleri basit yünlü giysilere değinmektedir.

Başlangıçta sufilik duygusunun temeli, Tanrıdan ve kıyamet gününden korkmaktı; fakat hicrî ikinci yüzyılda sevgi öğretisi daha ağır basmaya başladı. Kadın ermiş Rabia (ölümü 801), "Tanrı sevgisi beni öylesine doldurdu ki" diyor, "kalbimde başka herhangi bir şey için ne sevgiye yer var, ne nefrete." Ve Tanrı'ya yönelişini şu dizelerle anlatıyor:

Seni iki türlü severim: Biri bencil, kendi
mutluluğumun sevgisiyle,
Öteki, sana lâyık yetkin bir sevgiyle.
Bencil sevgim, geri kalan her şeye gözlerimi
kapayarak
Başka hiçbir şey yapmayıp seni düşünmemdir.
Senin lâyığın olan o en saf sevgiyse,
Seni saklayan perdeleri indirip, sana bakmamı
sağlıyor.
Ben, ne o sevgim için övülesiyim, ne bunun için.
Hayır, o aşk için de övgü senindir, bu aşk için de.

Ancak, sufîler bu yoğun sevgi öğretisiyle yetinmemişlerdir. Hicrî üçüncü yüzyılda, bir "iç yolu" ya da Tanrı'ya manevî yolculuk doktrini geliştirmeye başlamışlardır. Bu yolun, sufilik deneyinin düzeyine göre değişik aşamaları vardı. Mistik, önce arayıcı (*mürid*) oluyordu, sonra yolcu, en sonra da sırra ulaşmış. Bu yol boyunca *seyr* ve *sülûk* eden mistik, kendini yadsıyarak, içinde Tanrı bilincini geliştirerek ilerler.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Solda İslâm mistisizmi demek olan sufîlik, Müslüman uygarlığının gelişmesinde ikinci büyük belirleyici öge olmuştur. Sufiler, Müslümanın ona görünür yükümlülüklerini yerine getirten iç tutumunu olgunlaştırmak amacındaydılar; ruhsal gelişmeyle, insanın Tanrıyı kendi yüreğinde tanımasının yollarıyla ilgileniyorlardı. Aralarında birçoğu, Tanrıyı zahitçe yaşamda ve bu dünyadan el-etek çekmede aramıştır. Bazıları da, bir sopa (*âsâ*), bir pösteki ve bir sadaka tasından (keşkül-ü fıkara) ibaret bütün malvarlığı resimde gösterilmiş olan bu Kalenderî dervişi gibi, dilenerek ömür sürmüştür.

Tanrıya yaklaştıkça, Tanrı onun dudaklarından konuşmaya, organlarını denetlemeye, yüreğinde tutkular uyandırmaya başlar; son evrede, benlik tümüyle ortadan kalkar ve Tanrı'yla özümlenir (*fena fi'llah* - Allah'ta yokolma).

Sufilerin, Tanrı'dan dolaysız olarak, kişisel deneyimle bilgi alma iddiaları, onları *ulema*, yani İslam bilimleri âlim'leri ile çatıştırmıştır. Ulema, Tanrı'nın bilgisinin, ancak kendi geliştirdikleri araştırma yöntemleriyle Kur'an, hadis'ler, Şeriat ve ilâhiyat incelemelerinden edinilebileceği görüşündeydi. Sufilerin iddiasını, hem kışkırtıcı hem de kendi anladıkları İslâm için tehlikeli buluyorlardı. Ayrıca, ulema sufiliğin halk arasında giderek büyüyen bir destek bulmasından da tedirgindi; kendilerinin İslâm öğretisinin tek yargıcı ve inancın koruyucusu olma rollerinin değişeceğinden korkuyorlardı. Sufileri susturmaya çalıştılar; fakat, tasavvufta yolun sonuna kadar gidip *Ene'l Hakk* (Ben Tanrıyım) diyen Bağdatlı el-Hallac'ı feci bir biçimde öldürtmek gibi bastırma hareketleri, derinliğine Kur'an'dan kaynaklanan ve erkek-kadın sıradan birçok insanın dinsel açlığını doyuran bir akımın gelişmeye devam etmesini önleyemedi. Hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda iki tarafın ayrılması sürüp gitti.

Bu bölünmenin büsbütün aşılamaz hale gelmemesi, tek bir adamın eseridir: Gerçekten, Ortaçağ İslâmının en büyük siması olan ve Muhammed'den sonra en etkili Müslüman sayılan el-Gazzalî (ölümü 1111), dinsel sezgi ve düşünsel gücü bakımından birçoklarınca Hıristiyan âlemindeki ermiş Augustinus'a ve Martin Luther'e benzetilmiştir. El-Gazzalî, *Yanlıştan Kurtarıcı* (el-Munkızu mine'd Dalâl) adını verdiği özyaşamöyküsünde son derece aydınlık bir biçimde açıkladığı üzere, Tanrı'yı arayışında uzun yollar aşmıştır. Sayıları gittikçe artan birçok bilgili çağdaşı gibi, o da, dinbilimcilerin aşırı akılcığının ruhunun özlemlerini gideremediğini görmüş ve "bu belirli amaçla mistiklik yöntemine" yönelmiştir. "...Mistiğin yolunun tamamının, hem zihinsel inanışı hem de kılgıl (pratik) etkenliği içerdiğini biliyordum; bu ikincisi yüreğin Tanrı-olmayandan kurtulma ve Tanrıyı durmadan anımsama özgürlüğüne erişmesi için, benlikteki engelleri ve onun aşağılık yanlarıyla kötü ahlâkı yıkmaktır." El Gazzalî, sonunda Tanrıyı bulur. Bu başarısından, içlerinde skolastik ve mistik düşünce sistemlerini birleştirebildiği, İslâmiyette de -topluluğun oybirliğiyle desteklenen- duygusal bir din yaşamına yer bulabildiği pek çok yapıtlar çıkmıştır. Böyle söylemekle, bundan sonra ulema'nın yolu ile sufilerin yolu tümüyle birleşip karışmıştır, demek istemiyoruz; fakat o vakte kadar büsbütün ayrılan yollar, yine ayrı kalmakla birlikte, şimdi artık ilişkilenmiştir. Üstelik, iki yolun aynı insanda birleşmesi de olanaklı hale gelmiştir.

El-Gazzalî'den sonra, tasavvuf İslâm dünyasına hızla yayılmıştır. Batı Asya ve Kuzey Afrika'da o zamana değin etkileyemediği insanları kendine çekmiştir; birçok Şiîyi de döndürdüğü sanılmaktadır; İslâmın süratle genişlediği Afrika ve Asya ülkelerinde, sufî misyonerler, kâfir (imânsız) halkların arasına gidip, kendi yaşayışlarıyla İslâmın niteliğine örnek olarak yavaş yavaş onlardan *muhtedî*'ler (hidayete eren, yani Müslümanlığa geçenler) kazanmışlardır. Birçok bölgelerde, sufiler tipik Müslümanlardı ve hükümdarlarca öylesine destekleniyorlardı ki, ulema'nın onların etkilerini sınırlamak için yapabileceği pek az şey vardı.

Aynı sırada, erken dönem İslâm düşünüşüne tamamıyla yabancı bazı yeni ögeler sufiliğe iyiden iyiye girdi. Bunların önemlilerinden biri, sufî şeyhin (Farsçası *pîr*), yani tarikat başının, daha yaşarken müritlerinden gördüğü kutsal saygıydı ki, ölümünden sonra onu adeta tapılmasına yol açıyordu. Bu gibi uygulamalar, İslâmın ana inancına, Tanrı'nın birliği (vahdet) fikrine aykırıydı. Yine de, bu tutum yayıldı ve yanı sıra gizillikle tehlikeli bir başka öğretiyi, *kutb* inancını da yaydı: bütün yeryüzü, ermiş izleyicileriyle birlikte kutbun çevresinde döner. Sufi kutblarının en ileri geleni, Mevlâna Celâleddin Rumî'dir (ölümü 1273). Mevlanâ'nın uzun dinsel şiiri *Mesnevî*, Fars tasavvufunun (bazan Farsça Kur'an bile denilen) çok üstün bir yapıtıdır. Farsça konuşulan her yerde, yüzyıllar boyu, *Mesnevî*'ye bir manevî rehberlik hazinesi olarak bakılmıştır.

İkinci bir yeni öge tümtanrıcılık (panteizm) fikrinin yayılmasıydı. Bu düşünceyi, en etkili biçimde, İspanyalı sufî bilgin İbnül-Arabî (ölümü Şam'da 1240) işlemiştir. *Mekke Esinleri* (Fütuhatü'l Mekkiyye) başlıklı yapıtında, İbnül-Arabî her türlü görüngünün (fenomen) Tanrı'yla bir olan tek bir varlığın belirimleri olduğunu ileri sürmüş ve İslâm öğretisinin, kendisine "ermişlerin mührü", yani sonuncusu olarak vahyolunduğunu iddia ettiği mistik bir yorumunu yapmıştır. Peygamberin konumuna eşlik etmeye özenen bu iddialar, ciddiye alınamayacak kadar çizgi-dışıydı; fakat "varlığın birliği" öğretisi başkaydı. Bu öğretinin kazandığı geniş destek, Şeriatı tehdide başladı. "Her şey Tanrıdır" diyen mutasavvıflar ne denli dinibütün olsalar da, Şeriatta konulan insan davranışıyla ilgili mutlak ölçütleri kabul etmekte güçlük çekiyorlardı. Hatta, bazıları mistik gerçeği, *hakikat* ya da "iç (batınî) anlam"a erişenlerin Şeriata gereksinimleri kalmadığı iddiasındaydılar; İbnül-Arabî'nin düşünüşü, İslâmiyetin temsil ettiği her şeyi yadsımak eğilimini taşımaktaydı.

Ulema'dan birçoğunun gözünde, İbnül-Arabî pek Müslüman bile değildi. Yapıtları günümüze kadar zaman zaman yasaklanmış, ama Doğu İslâm dünyasının özellikle Fars ve Türk bölgelerinde son derece etkili olmuştur. İslâm kendisini, büyük sayıda Şamancı, Hindu ve animist kitleler arasına yerleştirmeye çalışırken, "varlığın birliği" öğretisinin besbelli birta-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kım yararları vardı: Etik bir tektanrıcılık geleneğinin olmadığı yerlerde imânın hızla yayılması isteniyorsa, yapılması zorunlu uzlaşmaları, bu fikir olanaklı kılmaktaydı. Ayrıca, "varlığın birliği" öğretisi, Fars şiirinin 1200-1500 yılları arasındaki parlak çiçeklenişine katılmaktan da kazançlı çıkmıştır. İbnül-Arabî'yi izleyerek, Tanrı'yla manevî birleşmeyi anlatmak için insan aşkının dilini kullanan Hâfız'ın gazellerinde bu düşünüş egemendir. Celâleddin Rumî'nin *Mesnevî*'sinde ve Câmi'nin mistik şiirlerinde tümüyle anlatılmıştır. Bu şiirler, Arabî'nin ezoterik öğretisini, İslâm dünyasının ikinci dilini kullanan herkesin dudaklarına getirmiştir. Câmi, manzum *Salamanü Absal* öyküsünün başında şöyle söyler:

Ben ancak Senin Sevgilin olabilirim ve yalnız Senin.
Gözlerim Senin ışığına dikilmiş ve Senden başka
hiç kimsenin.
Evet, Senin vahyinde Ben yitip gitmişim
ve Ben'in olmadığı
Bir olan Çifte dünya içinde.
Her Düşüncenin altında Sen varsın,
Bütün yaratılmışların biçimlerinin altında;
Nereye baksam, göremem
Senden başkasını, bu Evren boyunca
Sen Seni düşünürsün ve bakarsın gözlerinden
Yarattığın İNSAN'ın.

1500 yılına gelindiğinde, çoğu Müslümanlar Tanrıya sufilikle yaklaşıyorlardı. Şeriat, sufî etkisinin hızlı yayılımına hiçbir türlü ayak uyduramamıştı. Hatta, devletle, soylu ve okumuşların eğitimiyle birlikte olduğu için, kitlelerin yaşamını klâsik İslâm kalıbına sokmaya çalışmasında, Şeriatın bir zayıflığı vardı. Sufilik aracılığıyla İslâma, şarkı söylemek, dans etmek, cam yemek, ateş üstünde yürümek gibi pek sevilen birçok dinsel görenek girmiştir. Ermişlerin (evliya) mucize yapma güçlerine inanış çok yaygındı ve İslâm ülkelerinin dört bir yanına, hemen tapınma yerleri haline gelen, onların türbeleri kurulmuştu. Sufilik, yerel âyinler ve boşinanışlarla binlerce uzlaşma yapmıştır; Tanrı'nın aşkın olmaktan çok, içkin olduğu inanışı, sufî düşünüşe egemen kaldıkça, İslâm kitlesi de Şeriatta yüceltilenler yerine, kapsadığı toplumların inanış ve yapılarını daha çok vurgulama eğilimine girdi. Din, büyük tehlikelerle karşı karşıyaydı. Sufîler, ulema'nın hiçbir zaman erişemediği milyonlarca canı çekmelerini mümkün kılan uzlaşmaları yapmakla, acaba İslâmı artık çaresi bulunamayacak bir biçimde alçaltmışlar mıydı, yoksa yaptıkları, Müslümanlığa dönenlerin yüzyıllar boyunca, bir yandan kendi bildik boşinanışlarıyla rahat rahat ömür sürerken, bir yandan da yavaş yavaş Kur'an'ın öğretisini özümleyebilecekleri koşulları yaratmaktan mı ibaretti — bu henüz belli değildi.

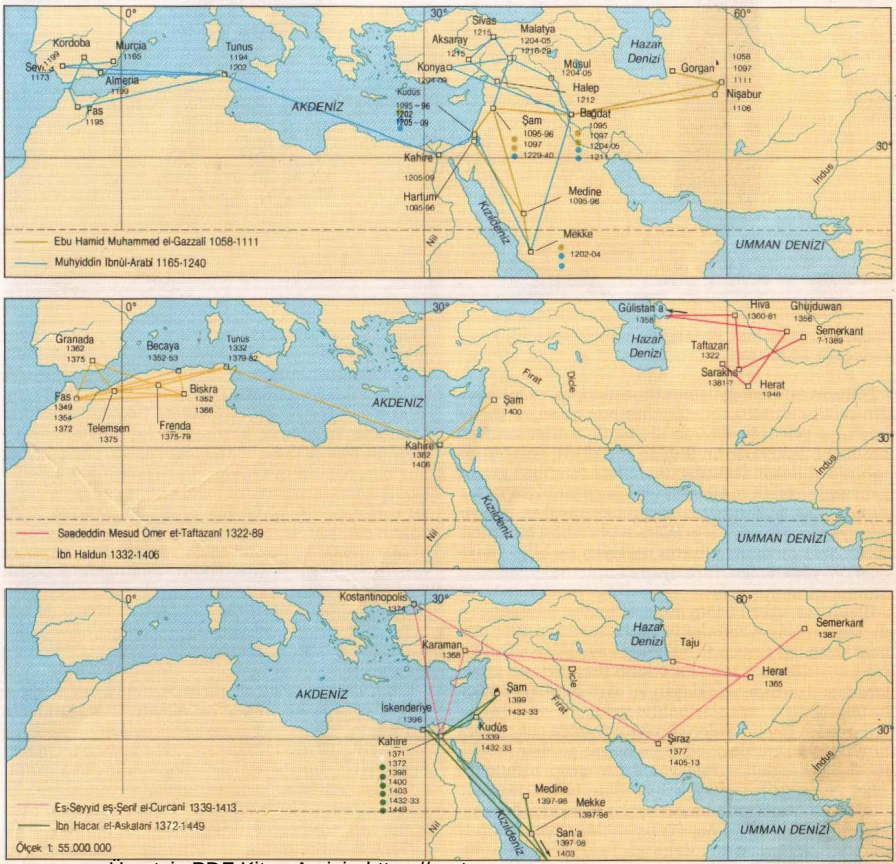

Uluslararası İslâm Birliği Dünyası 1200-1500
Peygamber "Bilgiyi Çin'de olsa bile arayın" demiştir; onun için, ulema daha çok şeyler öğrenebilmek amacıyla seyahat etmeye her zaman hazır olmuştur. Örneğin, Ortaçağ Şam'ında sürekli bir bilginler gidiş-gelişi vardı; öyle ki, herhangi bir anda şehirdeki ulema'nın yarısı dışarıdan gelme kimselerdi. Bilginlik ortaklığı, ilk dokuz yüzyılında İslâm dünyasını mânen birarada tutmuştu. Soldaki haritalar ulema'dan ileri gelen altısının yaptığı uzun yolculukları gösteriyor. Ortaçağ İslâmının en üstün bilgini el-Gazzalî; sufiliğin gelişiminde başat bir etkisi olan İbnül-Arabî; yapıtları hâlâ medrese programlarında yer alan, Timur'un Semerkant sarayından et-Taftazanî; Hadis incelemelerini doruğa ulaştıran el-Askalanî; yine, yapıtları hâlâ ders programlarında yaşayan el-Curcanî. Şiraz'ı zabtettikten sonra, Timur el-Curcanî'yi Semerkant'a götürüp et-Taftazanî ile tartıştırmıştı: Kimin kazandığı konusunda görüş ayrılıkları vardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

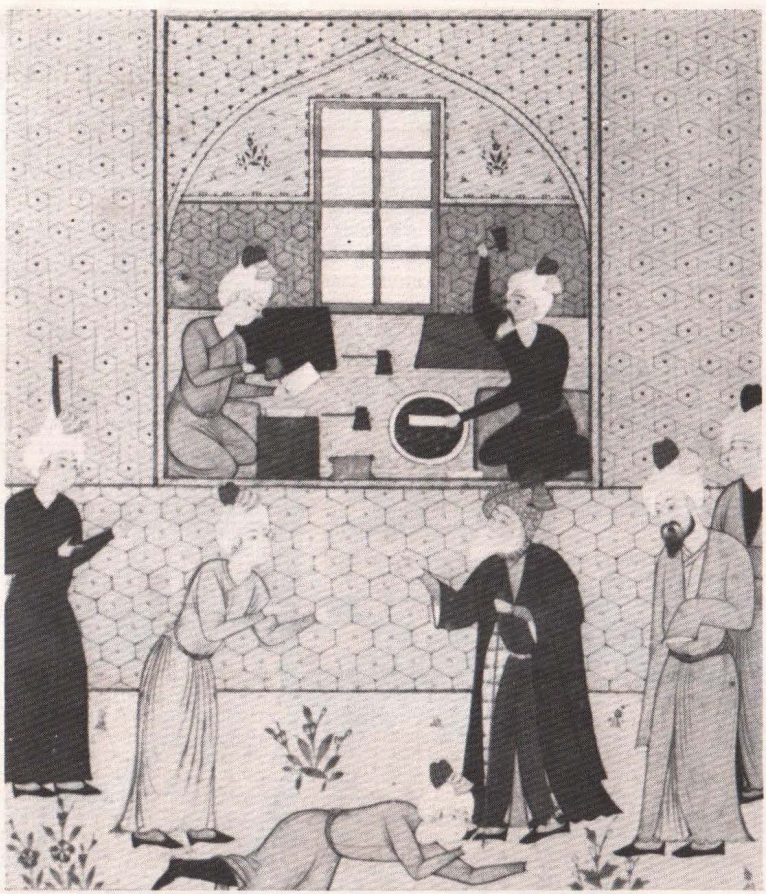

Öteden beri İslâmın en büyük şairi sayılan Celâleddin Rumî'nin, Şemseddin adında bir mutasavvıf gezginle karşılaşınca, bütün yaşamı dönüşüme uğramıştır. Mevlâna Celaleddin, Şems'de "tanrısal sevgilinin yetkin imgesi"ni bulmuştu. Bundan böyle, ciddi bir din adamı yerine, ağzından şiir selleri akan, sürekli vecd içinde bir insan oldu. Şems ortadan kaybolunca, söylendiğine göre, yitik sevgili arayışını simgeleyen Mevleviyye tarikatının dönmeli dansını (sema) icad etti. Yukarıdaki resimde, Rumi'nin yaşamındaki önemli bir olay anlatılmaktadır: Altın dövücülerin yanından geçerken, çekiçlerin çıkardığı çınlayan uyumlu seslerle cezbeye kapılıp dönmeye başlıyor. Eskiden Rumî'den ders gören, ama yoksulluğu nedeniyle altın dövücü olmak zorunda kalan bir derviş, kutsal adamı görünce dükkânından fırlayıp onun ayaklarına kapanıyor. Sonradan, müridi de olacaktır.

Bilginler, Mistikler ve İslâm Kültürünün Geleceğe Aktarımı

İslâmın tarihsel gelişiminde, hukukun ve mistikliğin şekillendirici güçlerini ellerinde tutan ve çağlar boyunca geleceğe aktaran ulema ile sufîler merkezî bir değer taşımışlardır. Bunlar, Hıristiyan anlamında rahip değillerdi; İslâmiyette, kutsal törenleri yerine getirmeye yetkili rahiplerin varlığı gerekmiyor ve kuramca, insanla Tanrı arasına girecek bireylere izin verilmiyordu. Yine de, hem İslâm toplumunu biçimlendiren hem de onun ruhunu besleyen bu bilgi taşıyıcıları ve yöneticileri, Hıristiyan rahiplerinden daha az önemli olmamışlardır.

İlk ulema, erken İslâm döneminin din uzmanlarıydı: Kur'an tilâvet edenler ve Hadis ezberleyenler. Abbasî halifeliği sırasında bu temel kaynakların özü Şariata süzülünce, ulema da, etkinlikleri Şeriatın uygulanması üzerinde odaklaşan ve aynı beceriyi başkalarına öğreten insanlar haline geldi; 12. ve 13. yüzyıllarda bu din bilginleri, örneğin Şam'da son derece nitelikli ve kendilerine birçok kamu görevinin açık tutulduğu, adeta profesyonel bir grup olmuştur. 1500 yılına gelindiğinde, durumları, İslâm dünyasının farklı yerlerinde başka başka olmakla, örneğin Mısır'da, güneydoğu Asya'nın yeni Müslüman olmuş ülkelerindekinden çok daha güçlü bulunmakla birlikte, ulema genellikle kuvvetli ve saygın bir topluluktu. Bazıları, arazi bağışları ya da ücret ödemeleriyle devletçe destekleniyordu, ama çoğu, dindarların kurdukları vakıflar ya da kendi uğraştıkları zenaatların gelirleriyle geçiniyorlardı. Ödevleri arasında, camilerin, okulların, hastane ve yetimhanelerin yönetilmesi vardı ki, bunlara bakarken kurumsallaşmış büyük servetleri denetleme olanağı buluyorlardı. Fakat ilk görevleri, Şeriatın büyük biçimlendirici gücünü korumak ve aktarmak olarak kalmaktaydı. Bilim adamı sıfatlarıyla, Şeriatın doğru yolda anlaşılmasını savunmak; *kadı* sıfatlarıyla, onu devletin yararına yönetmek; *müfti* sıfatlarıyla da, onu maddî karşılıksız *fetva*'lar (yasal kararlar) vererek topluluğun yararı için açıklamak durumundaydılar. Vaazlarında, halkı Şeriatın kendilerine getirdiği yükümlülükler konusunda uyarıyor ve okullarında, her yaştaki Müslümanları eğitiyorlardı.

Bizim burada başlıca ilgileneceğimiz konu, aktarım süreci, yani başka ulema'nın yetiştiricileri olarak ulema'dır. Bu ulema, çoğucası kendi evlerinde ya da cami ve dergâhların külliye/avlularında ders verirlerdi. 11. yüzyılda dünyevî iktidar sahiplerinin din kurumunu denetimleri altına almak istemeleri sonucunda, İslâm dünyasının çoğu ülkelerinde kurulan resmî okullarda, yani *medrese*'lerde eğitim yaparlardı. Bunların en tanınmışları arasında, el-Gazzalî'nin ders okuttu-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ğu Bağdat'taki Nizamiye medresesiyle 972 yılında Kahire'de kurulan ve İslâm dünyasının en önemli eğitim kurumu haline gelen el-Ezher medresesi vardır.

Okutulan dersler şunlardı: Arapça dilbilim ve edebiyat (Kur'an ve Hadis'lerin klâsik Arapçası, halk Arapçası konuşanlara bile, hemen hemen anadilleri başka olanlara geldiği kadar yabancı kaldığından, bunların İslâm dünyasının her yerinde öğrenilmesi zorunluydu), Hadis'ler, Kur'an açımlaması (şerhi), yargı (kaza) dahil hukuk (fıkıh) ve bu, İslâm inancı için birçok tehlikeler içerdiğinden çoğu kez atlanmak istenilmekle birlikte, dinbilim (ilâhiyat). Zaman zaman da, ulemanın miras, tıp ya da bazı sufî yapıtları hakkında fetva verebilmesi için gereken biraz aritmetik (hesap). Fakat din bilimleri, ağır basan konulardı; Müslümanların bu dönemde Avrupalılardan kat kat üstün oldukları felsefe ve bilim disiplinleriyse, medreselere ve ulema'nın normal öğrenim programına alınmamıştı. Burhaneddin'in Hanefî hukuku hakkındaki temel yapıtı *Hidayet* ya da Beyzavî'nin Kur'an şerhi gibi, çeşitli konuların ders kitapları yavaş yavaş yerleşti. 1500 yılına gelindiğinde, çoğu konular için standart yapıtlar ortaya çıkmış ve bunlar, son beş yüzyıldır da süregeldiği üzere, İslâm dünyasının her yerinde kullanılmaya başlanmıştı.

Ulema'nın kendi ardıllarını yetiştirmek için geliştirdiği eğitim sistemi, tutucu eğilimliydi. Bu da, anlaşılabilir bir durumdur. Onlar, Tanrıdan gelen en değerli armağanın Kur'an ve Muhammed'in yaşamı olduğunu, Kıyamet Günü'ne kadar da insana başka bir rehber verilmeyeceğini biliyorlardı. Ulema'nın birinci ödevi, olabildiğince saf haliyle bu armağanı -onu topluluğun yararı için yorumlama becerileriyle birliktegeleceğe aktarmaya çalışmaktı. Peygamberin zamanından uzaklaşıldıkça, Tanrının değerli bağışının yer yer yozlaştırılma ya da yitirilme olasılığı artmaktaydı. Müslümanların gerçeğin daha çoğunu keşfetme olanakları yoktu, ancak daha azını koruyabilme tehlikeleri vardı. Eğitim olabildiğince çok sayıda değişmez (sabit) önermeyi, olabildiğince sağlam bir biçimde, ama onları ille anlamak gerekmeden, öğrenmekti. Öğrenim normatifti de; kaygılandırıcı hal-i hâzırda olup bitenlerden sonuçlar çıkarmak yerine, ilahî vahyin ışığında her şeyin nasıl olması gerektiğini öğrenmek demekti. Bir hayli körü körüne belleme gerekiyordu, hatta kimi metinler ezberlenmeleri kolay olsun diye manzum olarak yazılmıştı. Üstelik, klâsik metinlerin zamanıla yetkeleri büyüyor, yeni metinler pek yazılmıyordu; ulema, klâsiklere açımlamalar ve açımlama üstüne açımlamalar yazmakla yetiniyor, sonunda ilk metin kat kat açıklamalar altında ezilip kalıyordu.

Bir hoca, öğrencisine bir kitabı öğretmeyi tamamlayınca, ona *icazet* denilen bir belge veriyor; böylelikle, içinde hocanın hocasını ve yazarıyla kitabın ilk öğreticisine kadar bütün aktarım zincirini sıralayan o kitabı başkalarına öğretmesine izin vermiş oluyordu. Bu, okullar ve konulardan çok, öğretmenler ve yapıtlar terimleriyle düşünen, yüksek ölçüde kişiselleşmiş bir sistemdi. Öğrenci de, sonsuz derecede değerli bir şey aldığını ve artık kendisinin imânın merkezî geleneklerinden bir bölümünün taşıyıcısı olduğunu biliyordu. Hocasına duyduğu saygı ve şükran sınırsızdı. 13. yüzyılda yazılmış bir eğitim elkitabında şöyle denilmektedir: "Bil ki, öğretmen[in] senin ruhunun peyda edicisidir, ruhunun yaradılışının nedeni ve canının özüdür, tıpkı babanın senin bedeninin ve varoluşunun peyda edicisi olduğu gibi."

Bu kutsarcasına saygı, tek bir öğreticiye yöneltilmiyordu; çoğu ulema'nın çeşitli yerlerde birçok hocası vardı. İnsanlar, Peygamberin yaşamı hakkında bilgi edinmek için dünyayı dört dönmeye başlayalı, ulema ünlü hocaların rahle-i tedrisinin önünde diz çökmek için büyük yolculuklar yapmış ve kendilerini ilm'e adayan öğrenciler için, ancak günlerinin en derin ve sağlam bilginlerinin rehberliğinden yararlanmak amaç olmuştur. El-Gazzalî Tus, Curcan ve Nişapur'da okumuş, bilgin olarak da Bağdat, Mekke, Şam, Kudüs ve Mısır'da bulunmuş, sonra memleketi olan Tus'a dönmüştür. İbnül-Arabî İşbiliye (Sevilla), Septe ve Tunus'ta okumuş, Mekke'ye, Bağdat'a, Musul'a, Anadolu'ya ve nihayet Şam'a gitmiştir. İbn Batuta her yeri gezmiştir. İslâm dünyasının dört bir yanı arasında, bir öğrenci-öğretmen bağlılıkları ağı kurulmuştu — bu şebeke, bütün yeryüzündeki İslâmî duygu ve öğretim ortaklığının temelini oluşturmaktaydı ve aynı çerçeve içinde ortaya çıkan, gelip geçici fâtihler ve saraylardan çok daha güçlü derin köklü ve daha idi. Bu olguyu, ulema'nın yaşam öykülerini toplayan *sicil*'lerden daha iyi gösterecek, başka hiçbir ortak kültür yapıtı yoktur; bunlarda, bilginlerin öğrenim ve gezileri, öğretmen ve öğrencileri, İslâm hukukunun ve Müslüman değerlerinin aktarımına yaptıkları katkıyı ortaya koyan bütün ayrıntılar anlatılır.

Sufiler de, mistik bilginin aktarımı için eşit ölçüde açık ve tüm-kapsamlı bir sistem geliştirmişlerdir. 9. yüzyıldan itibaren, müritler *tarikat*, yani Tanrıya yaklaşma yollarını öğrenmek umuduyla, sivrilmiş manevî kişilerin çevresinde toplanmaya başlamışlardı. Onları gezilerinde izler, bir dergâha indiklerinde, onlarla birlikte oraya yerleşirlerdi; dindarların vakıflarıyla, bu kurumların olanakları genişlemekteydi. Şeyh, yeteneklerine göre, müritlerine mistik edimlerinin sır-

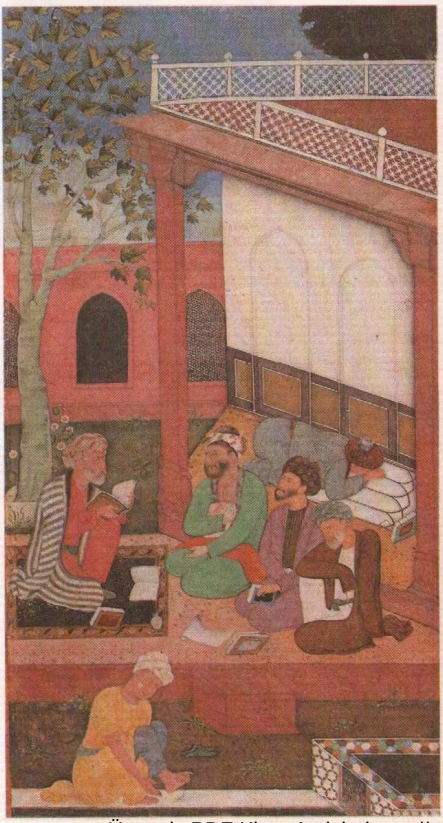

16. yüzyıl başlarından kalma bu şirin Hint-Moğol resminde bir bilgin, belki evinin bahçesinde, belki de bir dergâhın avlusunda ders veriyor. Kitaplar yerlere açılmış; bir öğrencinin dikkati dağınık, elde tesbih düşünceye dalmış. Dersin ortasında, en doğal bir eylem olarak ibadet devam etmekte. Öndeki adam abdest alıyor, arkadakiyse namaz kılmakta, secde etmiş.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

larını açardı. Bir şeyhin normal olarak, kendine özgü, yerleşik bir *zikr* etme biçimi vardı. Zikr, başlangıçta, belli sözleri tekrarlayarak ve belki dikkati yoğunlaştırmak amacıyla nefes alıp vermeyi denetleyerek, Tanrıyı anımsamanın bir yolundan ibaretken, gitgide tam gelişkin bir ortaklaşa âyin halini almış ve katılanlar şarkı söyleyerek, dans ederek ya da müzik dinleyerek çoğu kez *cezbe*'ye girer olmuşlardır. Bu mürit kendisini bir şeyhe teslim edince, artık ona her ne pahasına olursa olsun–bu, Şeriata karşı gelmek demek olsa bile- boyun eğmek zorundaydı; özel deyişle, "bir ölü yıkayıcısının elindeki ceset gibi" olacaktı.

Müridin şeyhine duyduğu kutsarcasına saygı mistik bilginin yüzyıllar boyu aktarımının anahtarıdır. Şeyhlerin genellikle iki türlü müridi vardır; *halife*'ler, yani ardıllar, şeyhin öğretisini başkalarına da aktarma donanımı bulunan ve kendi müritleri de olan yetenekli mistikler ile sadece mürit olarak kalacak daha az yetenekliler. Halifeler şeyhin öğretisini dünyaya yayar ve çoğucası kendileri de evliya olurlar. Bir evliyanın ardıllar dizisine ***silsile***, yani aktarım zinciri denir ki, sufîler de -tıpkı ulemanın din bilimlerinde aktarım kayıtlarını tuttukları gibi- bunun kaydını tutarlar. 12. ve 13. yüzyıllara gelindiğinde, çoğu mutasavvuflar kendi "tarik"lerini (yol), "tarikat"larının adını aldığı bir kurucu pîre ve sonra, ondan da erken Abbasî dönemindeki bir ya da birkaç büyük mistik üzerinden Peygamber'in *sahabe*'sinden birine, çoğucası da Ali'ye izleyen silsileler saptamışlardı. Böylelikle, Peygamberin izleyicilerine verdiği manevî eğitim, o güne dek bir dizi kutsal adam aracılığıyla aktarılmış görünmekteydi.

Kurucu pîrin tekke veya dergâhı, belirli bir "tarikat"ın izleyicileri için odak noktasıydı. Bu dergâhlar, genellikle o ermişin, bazan gerçek manevi ardıllar olmaktan çok, törensel ardıllar niteliğini taşıyan torunlarınca işletilirdi. Bu insanlar, ermişin bazan hatırı sayılır tutarlara ulaşan terekesini de denetlerlerdi; bunları nadiren kendi kişisel çıkarları için kullanmakla birlikte, topluluğa yaptıkları maddi yardımlar, onlara bir hayli nüfuz sağlardı. Dergâhta, belli başlı tarikatlardan birinin kurucusunun türbesi de varsa, o zaman burası binlerce ast dergâhtan oluşan bir hiyerarşinin başı ve uluslararası bir ziyaret merkezi oluyordu. Bağlı dergâhlar, çoğunlukla yerel ya da yöresel bir tapının (kült'ün) odaklarıydı. Fakat dergâh ister yerel, ister uluslararası düzeyde önemli olsun, duvarlarında bir Hıristiyan kilisesinin ya da bir Hindu tapınağının taşlarının bulunması yahut oraya devam

Yaklaşık 1500'de Başlıca Sufi Tarikatları
12. yüzyıldan itibaren İslâmdaki en önemli gelişme, kurumsallaşmış sufiliğin yayılmasıydı. Aşağıdaki harita, sufi öğretisinin başlıca geleneklerini ve dağılımını, en önemli tarikatların kurucu pîrlerinin dergâhlarını ve 1500 yılına gelindiğinde öne çıkmış bazı tarikatların nerelerde en çok tutulduğunu gösteriyor.

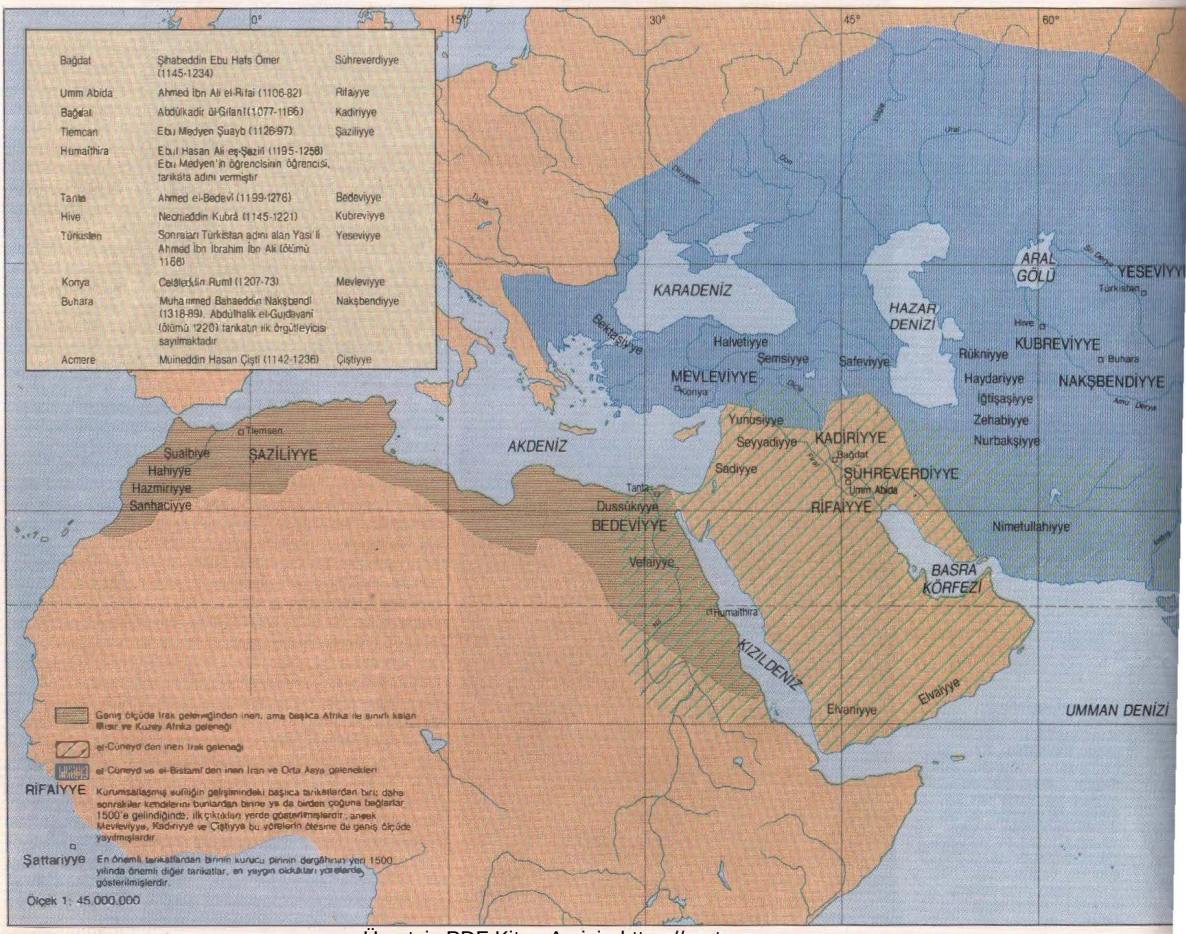

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

edenlerin yaptıkları âyinler, insanların öteden beri kutsal olarak bildikleri bir yere gösterdikleri bağlılığın nasıl bir İslâm giysisine büründürüldüğünü belli etmektedir.

Yüzleıce sufî tarikatı gelişmiştir. Yandaki harita, 1500 yılına gelindiğinde, yerleşmiş durumdaki belli başlı tarikatlardan sadece bazılarına işaret etmektedir. Bunların aralarındaki farklar, ancak bir ölçüde örgütlenme yaygınlıklarından ileri gelmekte, daha çok da, âyinlerindeki ve Tanrıyı anma biçimlerindeki ayrılıklara ve Şeriatı yakından mı izlediklerine, yoksa ondan sapmalara göz mü yumduklarına dayanmaktadır. Bu son ayraç, esas olarak, üyeleri ulema ve okumuşlarla pek sıkı fıkı yaşayan şehirli tarikatlarla, öyle yapmayan köylü tarikatlar arasındaki sınır çizgisine denk düşer. Bazı tarikatların, özellikle Afrika'da, bir hayli toplumsal ve siyasal önemi vardı.

Bütün tarikatların en ileri geleni, giderek de en yaygın olanı, adını Hazar Denizi kıyısındaki Gilân'lı Abdülkâdir'den (1077-1166) alan Kâdirîlikti. Katı bir Hanbelî bilgini, ama aynı zamanda da bir mistik olan Abdülkâdir, Irak çölünde geçirdiği 25 yıllık bir inziva yaşamından sonra şehre dönünce, vaazlarıyla Bağdat halkını öylesine etkilemişti ki, ona hemen şehir surlarının dışında büyük bir *rıb'at* (tekke) kurmuşlardı. Abdülkadir'in öğretisi tarikatça kullanılan şu *zikr*'in gösterdiği üzere "doğru-yol"daydı (Sünnî/ortodoks); "Senden beni bağışlamanı istiyorum, ey güçlü Tanrı, adın yücelsin; Tanrı, Efendimiz Muhammed'i ve evhalkını (beyt'ini) ve arkadaşlarını (*sahabe*'sini) kutsasın; 'Tanrı'dan başka Tanrı yoktur." Abdülkâdir'in kendi "tarik"inin izlenmesini istediğine dair herhangi bir kanıt bulunmamakla birlike, kişiliğinin anısı çevresinde büyük bir tarikat gelişmiş ve kendisinin hiç kuşkusuz reddedeceği, ama onun gösterdiğine inanılan pek çok sayıda mucize de, ruhsal güçlerine yorulmuştur. Örneğin, Abdülkâdir'in uykuyla uyanıklık arası tanık olduğu bir "tecelli"den ayrılırken, ışıkları hareket ettirdiği ve minberinin basamaklarını çıkarken, havaya onüç adım daha attığı söylenir. Bütün bunlar, eski bir Fars atasözünü desteklemektedir: "Uçan şeyhler değildir, onları müritleri uçurur."

Sağda Peygamberden ilk tasavvuf geleneklerinin ortaya çıkışına kadar mistik bilginin aktarım şeması.

Aşağıda sağda Birçok sufiler derin derin düşünmek (istiğrak) için tenha yerlere (inziva) çekilirlerdi; buradaki resimde kutsal bir adam bir ağacın altına serdiği ayı postuna oturmuş, çevresini mürid ve öğrencileri almış. 17. yüzyıl ortalarında İsfahan'da yapılan bu resimdeki gibi topluluklar, sanatçıların en sevdikleri konulardı.

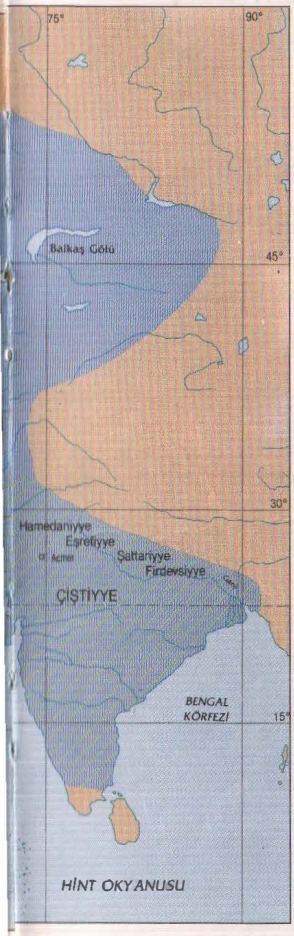

Mistik Bilginin Aktarımı

Mistik bilgi'nin Peygamberden bu yana aktarımı için, güvenilir hadis'lerinki gibi *isnad* zincirleri yoktur. Bellibaşlı tarikatların benimsedikleri aktarım zinciri 13. yüzyılda kurulmuş, o zamandan beri de İslâm uzmanları bunun bazı halkalarının yanlışlığını göstermişlerdir. Aşağıdaki şema, Peygamberle erken mistik geleneklerin ortaya çıkışı arasında yaşamış bazı ileri gelen mutasavvıfları saymakla yetiniyor. Fakat Peygamberden Mâ'rûf el-Kerhî'ye ve Ebu Ali es-Sindî'ye kesintisiz bir aktarım çizgisi bulunduğunun ileri sürülmek istenmediğine dikkat edilmelidir.

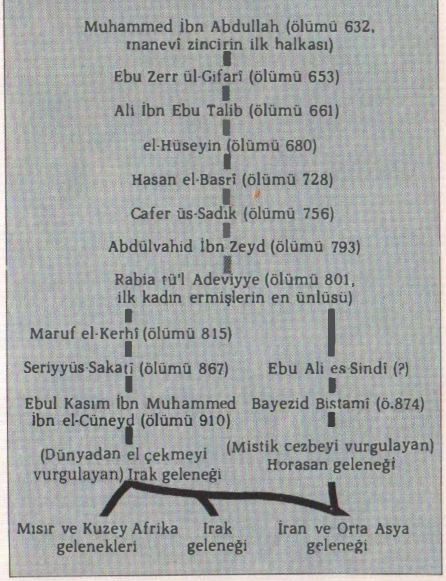

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hindistan'da en nüfuzlu tarikat, Çiştiye olmuştur; fakat bu alt-kıt'ada, büyük bir sayıda kural-dışı tarikatlar da ün salmıştır, bunların en çok tanınanı, tutumları yerli inançlardan etkilenen ve şeriatla sınırlanmayan Kalender'lerdir. Anadolu Bektaşileri de, onlara benzer bir özgürlükle hareket etmişler, İslâmın dışsal törelerine aldırmamışlardır. Bektaşiler, Hıristiyan *kuddas*'ını (komünyon âyini) andıran bir biçimde ekmek, şarap ve peynirle dinsel törenler yapar, (*baba* dedikleri) şeyhlerine günah çıkartır ve Hıristiyan *teslis*'ine (kutsal üçleme) benzer bir Allah, Muhammed ve Ali üçlüsüne inanırlar. Diğer önemli Türk tarikatları, mistik şair Celâleddin Rumî'nin kurduğu ve dönerek yapılan dinsel danslarıyla *(sema)* ünlü Mevlevîlik, Orta Asya'da sivrilen Nakşbendîlik ve Şiiliği benimseyerek çağdaş İran'ın kurucu hanedanını destekleyen Safevîliktir. Kuzey Afrika'da sufiliğin ortaya çıkışı, Murabıt hanedanının egemenliğine karşı Muvahhidin hanedanının yükselmesiyle yakından ilgili olmuştur. Muvahhid'lerin davasını savunanlardan biri de ebu Medyen'di (ölümü 1197); Şaziliye dahil, Kuzey Afrika'da ve daha ötelerde etkili olan "tarikat"ların çoğu, ebu Medyen'den gelmektedir. 15. yüzyılın sonuna doğru, Berberî İslâmlığının karakteristik özelliği olan *maraboutism* (yine *murabıt*'tan; *rıb'at* denilen tekke mensubu anlamına), yani kendisine sihirli güçler bağışlanmış kutsal adam tapısı ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bir mürit, bir şeyh tarafından kabul edilince, kendisine mistik bilginin tarikatın kurucusundan yeni mürşid'ine kadar aktarım evrelerini gösteren bir belge verilirdi. Mürit, yerel ermişin gömü törenlerine katılınca, büyük olasılıkla, bu törenlerle, bilginin Peygamberden ölen din ulusuna kadar gelişinin evreleri kutsanmış oluyordu. Özgün vahiy kaynağından aktarım süreci konusunda, sufîler de ulema kadar duyarlıydı. Üstelik, onların bağlantıları da, ulemanınkiler gibi, İslâm dünyasında yalnızca zaman boyutunda değil, mekânsal olarak da bir birlik tasarımının Fas'tan güneydoğu Asya'ya kadar yayılmış üyeleri vardı. Zamanla, Kâdiriye ve Nakşbendîye gibi başka tarikatlar da, böylesine geniş alanlara yayılacaklardı. Fakat tarikatların kendilerinin, insanların denizleri ve çölleri aşmalarının nasıl sağladıkları noktasını fazla vurgulamak yanlış olacaktır. Birçokları, tarikatın ilişki ağları içinde seyahat etmiş ve sofular evliya dergâhlarına kendiliklerinden çekilmiş olmakla birlikte, insana öyle geliyor ki, sufîliğin yavaş yavaş geliştirdiği duygu birliğinin önemi de onlardan hiç aşağı kalmıyordu. Tarikatlar, yaptıkları binlerce uzlaşmayla, (tekke-zaviye-dergâh'larında) âlimlerden zâhitlere ve bâtıl itikatlı köylülere kadar geniş bir müminler çeşitliliğine bir yuva sunmuşlardır. Hepsine de, Peygamber'e dek uzanan bir ermişler zincirinin ucunda yerlerini alırlarken, bir manevî birlik duygusu verilmişti. Bunlar İslâm dünyasında, milyonların ortak bir imânı paylaşmalarını olanaklı kılmak amacıyla, paradoksal olarak, Şeriatın dış biçimsel birliğini gözden çıkaran ikinci bir birliğin parçaları oluyorlardı.

Bununla birlikte, İslâm dünyasındaki iki büyük biçimlendirici etkinin aktarıcılarının, kesin bir karşıtlık halinde birbirlerine cephe aldıklarını sanmak yanlış olur. Birçok mutasavvıflar, Şeriatı derinliğine öğrenmişlerdi, ulemadan birçoğuysa aynı zamanda mutasavvıf idiler; gerçekten, en iyi sufilerin ve en iyi ulemanın, el-Gazzalî gibi kendilerinde her iki geleneğin sezgilerini birleştirenler olduğu çoğu kez söylenmiştir. Ama, gizil bir gerilim kaynağı da vardı; ulema ile katı sufî tarikatları biraraya gelemiyor, birçok sufîlerse Şeriatı düpedüz boşluyordu. Bunlar, evliya türbelerine akın edenlerin, Şeriat ve İslâmın ana kültürel gelenekleri lehine kendi yerel göreneklerinden vazgeçirilmeye çalışılmalarına zorlandıklarını hissediyorlardı. Oysa, kitleler sufîlerin tutuşturarak açtıkları yolu benimsemeyi deneyeceklerdi.

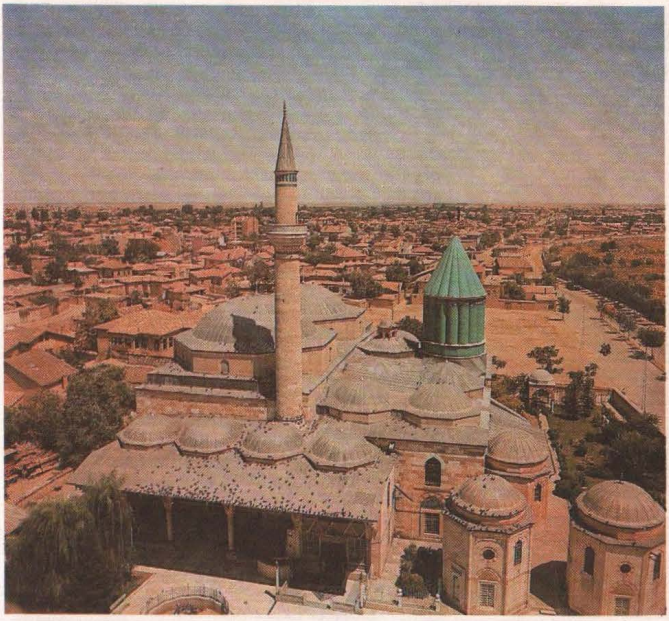

Mevlevî tarikatının Konya'daki merkez dergâhı. Tarikatın kurucusu Celaleddin Rumî, bu mavi çinilerle kaplı ve üzerinde, ünlü "Gel, gel, tövbeni bin kere bozmuş olsan yine gel" dizesinin (Farsça) yazılı olduğu Selçuk türbesinde yatmaktadır. Önplândaki ağlayan-söğüt ağacının yanında, bekâr dervişlerin kaldığı 18 hücreli bir zaviyenin girişi vardır. Aradaki ilk büyük kubbenin altında cami, ikinci büyük kubbenin altındaysa semahane bulunmaktadır.

İkinci ve gizil olarak daha büyük -ama bu kere, iki önemli İslâm geleneğinin aktarıcılarıyla siyasal iktidarı ellerinde tutanlar arasında- bir gerilim kaynağı da vardı. Kuramca, halifenin ya da temsilcisinin ödevi, Şeriatı ulemanın yorumlarına göre uygulamaktı. İktidarın gerçekleriyse, doğal olarak, bu gibi bir eyleme nadiren elveriyordu. Yine de, hükümdarlar her zaman, Tanrı adamlarının meşrulaştırıcı gücünü (üstelik, çoğu kez, başını çektikleri haktan izleyicilerini) kendilerinden yana görmeye itina etmekte ve bu amacı gerçekleştirebilmek için, onları hükümet görevleri ve toprak tahsisleriyle denetimleri altında tutmaya çalışmaktaydılar. Ulema da, mutasavvıflar da, ideal olarak, kendilerinin ölümlü hükümdarlara uyruk olacakları bir durumu onaylayamazlardı; bilgilerini kendi yaşamlarında ortaya koymaları gerekiyordu, buysa yalnız Tanrıya boyun eğmeleri demekti. Dünyevî iktidarla birlikte hareket etmekten hoşlanmıyorlardı. Tarikatı hükümdarlardan kenar gezmeyi özellikle vurgulayan büyük Çiştî ermişi Nizameddin Evliya, "Odamın iki kapısı var" demiştir, "sultan birinden girerse, ben ötekinden çıkarım." Gerçekten, bir kralın bir sufî şeyhini görmesinin tek yolu, kutsal adamın yaşadığı yere gitmesi ve ona tam bir alçakgönüllülükle yanaşmasıydı. Bu, Hint-Müslüman resim sanatında pek sevilen bir konuydu. Ulema için de, ideal aynıdır. Sık sık alıntılanan bir hadise göre, "Bilginlerin en kötüsü hükümdarları ziyaret edendir, hükümdarların en iyisiyse bilginleri ziyaret eden." Ulema biyografilerinde, erdemlerinin kanıtı olarak, kaç kez devlet görevini reddettikleri sıralanır. Uygulamada ise, elbette çoğu zamanlar, hükümdarlar ile Tanrı adamları bir uzlaşma yolu *(modus vivendi)* bulmuşlar, özellikle birçok ulema hükümdarlarına hizmet etmiştir. Fakat, bu uzlaşma bozulunca ya da İslâm yeni tehlikelerle karşı karşıya görününce, İslâmî bilginin aktarımcılarıyla iktidarın kullanıcıları arasındaki ilişkinin ideali, her an dirilmeye hazır olmuştur.

Sağda Hattat Hayreddin, Sülüs istifli çifte besmele. (Sakıp Sabancı Hat Koleksiyonu) İslâm Dünyası'nın Türkçe basımına eklenmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İnanç ve Uygulama

İmân ve İbadet

Kur'an'da, Müslümanların neye inanmaları ve ne yapmaları gerektiği sistemli olarak serimlenmemiştir; ama bütünüyle ele alınınca, ondan tutarlı bir öğretiler ve ödevler topluluğu çıkar. Bunlar, İslâmın "beş ana direği", yani inancın temel koşullarıdır: (1) Tanrıya, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve insanların yargılanacağı kıyamet gününe imân etmek, (2) namaz kılmak, (3) zekât vermek, (4) oruç tutmak, (5) hacca gitmek. Neredeyse altıncı bir direk konumunda olan *cihad*, "Tanrının uğrunda savaşmak" demektir. Kur'an Müslümanlara sık sık şöyle öğütler verir: "Sizinle döğüşenlerle Allah yolunda döğüşün, ama saldırgan olmayın (sınırı aşmayın)... fitneden (din adına baskıdan) eser kalmayıncaya kadar onlarla döğüşün, ta ki din yalnız Allah için ola" (Kur'an 2: 190 ve 193). Mümin Müslümanlar, "Tanrı uğrunda savaş" öğüdünün sürekli olarak bilincindedirler; fakat bunun sadece kâfirlere karşı kutsal savaş olmadığını, içteki düşmanlara, yani insanın aşağılık içgüdülerine karşı kutsal savaş anlamına da geldiğini kavramışlardır.

Bir Hadiste, "Gerçekten Allah'ın 99 adı vardır" denmektedir "Ve onları her kim sıralarsa cennete girecektir." Bu isimler, Müslümanlara Allah'ı tanımlar: "Bir olan", "yaratan", "bilen", "işiten", "bağışlayan", "esirgeyen", "sağlayan", "acıyan", "şefkatli olan" vb. Sofu Müslümanlar bu adları ezberler ve boş kaldıkça ya da bir *zikr* halinde söylerler. Allah'ın bu en üstün adlarını sayarken, birçokları 33 ya da 99 boncuklu tesbihler kullanır.

KELİME-İ ŞAHADET:
LA İLAHE İLLALLAH MUHAMMEDÜR RASULLÛLLAH

Amentü

Şahadet getiren, yani "Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammed Allah'ın peygamberidir" sözlerini tekrarlayan herhangi bir kimsenin Müslüman sayılabileceği, genellikle kabul edilir. Bu formül, İslâm inancının daha azaltılamayacak asgarisini içermektedir. Ama birçok Müslüman, inanılması gereken temellerin Kur'an'ın 4. bölümünün (Nisâ sûresi) 136. âyetinde olduğunu söyleyecektir: "Ey imân edenler! Allah'a, Allah'ın peygamberine, Allah'ın peygamberine gönderdiği kitaba, Allah'ın daha evvel gönderdiği kitaba da inanın. Allah'a ve Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve âhiret gününe inanmayarak kâfir olanlar sapıklığın en koyusuna batıp gitmişlerdir."

Tanrı

Arapça *el-ilâh*'ın kısaltılmış biçimi olan Allah'ın ortağı *(şerik*'i) yoktur (şirk koşma yasağı!); bu tek Tanrı tamamıyla aşkın konumdadır, her şeyin yaratıcısıdır, her şeyi bilir, her şeye gücü yeter, bütün insanların yargıcıdır. Ezelden ebede varolur ve insan kavrayışının ötesindedir. Allah, Müslümanların toptan bağlandıkları sonul gerçekliktir.

Melekler

Tanrı her türlü maddî algılamanın dışında olduğu için, onun haberlerini insanlara taşımak için melekler gerekmiştir. Kur'an'ı Muhammed'e bildiren Cebrail'di, Bâkire Meryem'e İsa'yı doğuracağını haber veren de Cebrail'di. Meleklerin yanı sıra, kötü ruhlar ya da cinler de vardı ki, bunların başı *İblis*'tir.

Sağda el-Kazvini'nin *Yaradılışın Harikaları ve Onların Garabetleri* adlı yapıtının bir elyazmasındaki, 1280 yılında, Irak'ta Vâsit'te yapılmış olan bu resim, kayıt tutma meleklerini gösteriyor. Müslümanlar yanlarında sürekli olarak, biri sevaplarını, öteki günahlarını kaydeden iki melek olduğuna inanırlar. Ayrıca her Müslümanın koruyucu melekleri vardır. Tanrı'nın tahtı sekiz meleğe yaslanır, ondokuz melek de cehennemin işlerine bakar. Meleklerin peygamberlerden aşağı düzeyde oldukları söylenmektedir, çünkü hepsine Âdem'e secde etmeleri emredilmiştir (Kur'an 2: 34).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

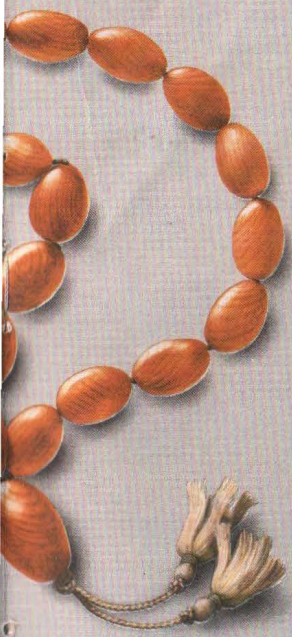

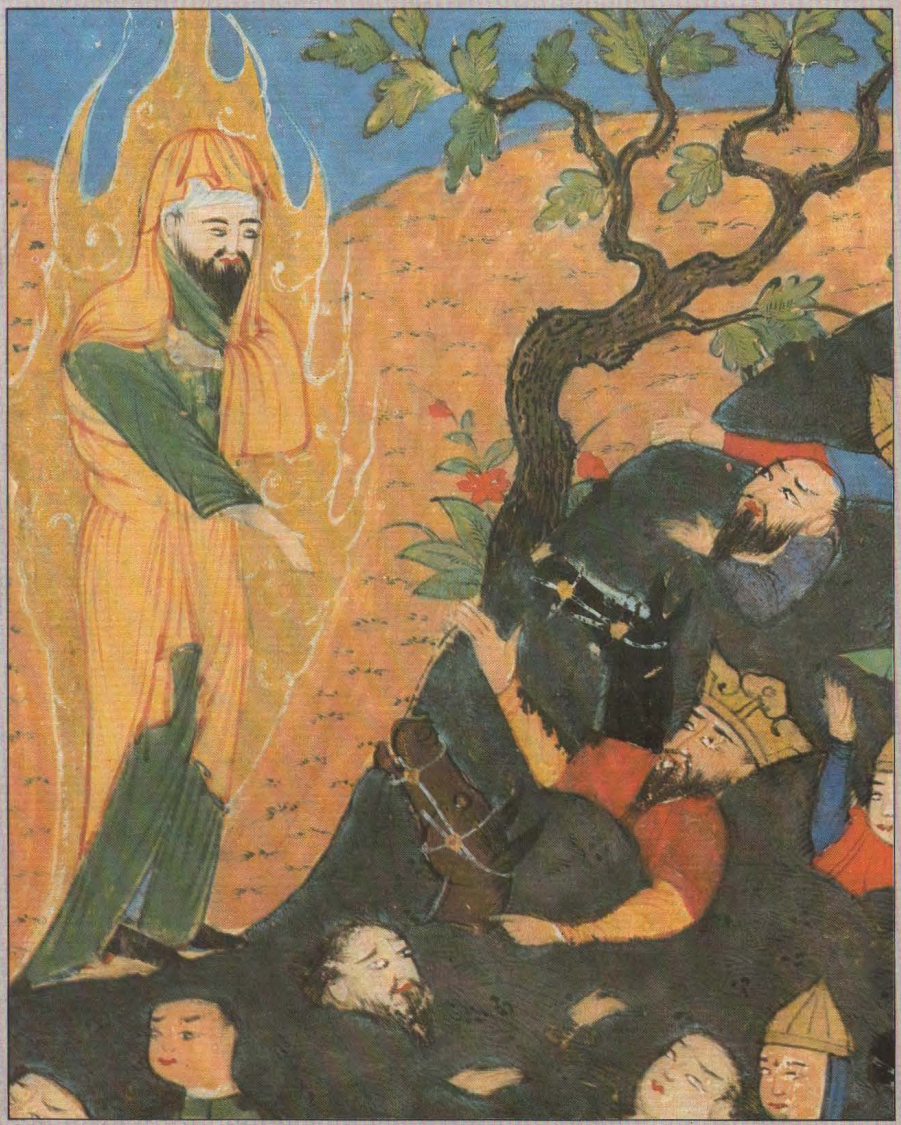

Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlarla birçok peygamberi paylaşır. Y. 1425 yılında Herat'ta yapılmış olan Hâfız-ı Ebru'nun Tarih'indeki bu minyatürde, Musa (yazar "ve İsrailoğulları" diyor, ama neredeler?) Firavun'la ordusunun Kızıldeniz'de boğuluşunu seyrediyor.

Peygamberler

Tanrının kendilerine gönderdiği haberleri meleklerden alan peygamberler, dini bütün ve örnek davranışlı insanlardı. Allah onlara bir alâmet olarak mucize göstermeleri yeteneğini vermedikçe, böyle şeyler yapamazlardı. Kur'an'da, 21 tanesi Kutsal Kitap'ta da anılan 28 peygamberin adı geçer. Bunlardan Âdem, Nuh, İbrahim, Davud, Yakub, Yusuf, Eyüb, Musa ve İsa özellikle ululanır. İsa'nın ilkahsız hamileliktén doğuşu ve mucizeleri vurgulanır, ancak tanrısallık iddiası yadsınır. Muhammed, tabiatıyla, peygamberlerin sonuncusudur (mührü); çağrısı bütün insanlara yönelmiştir.

Kitaplar

Peygamberlerin aktardıkları çağrıların ilkeleri birbirleriyle uyumludur, bunların hepsi Muhammed'in yetkin vahyine doğru sürekli bir ilerleme gösterirler. Kur'an İbrahim'in yazılarını, Musa'nın Tevrat'ını, Davud'un Mezamir'ini ve İsa'nın İncil'ini Tanrının vahyettiği kitaplar sayar ve onaylar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yargı gününde başmelek İsrafil *sûr* denilen borusunu üfleyecektir. Müslümanlar, üç başmelek daha olduğuna inanırlar: Vahiyler meleği Cebrail, İsrailoğullarının koruyucusu Mikail ve ölüm meleği Azrail. Bu canlı minyatür, muhtemelen 1370-80 yıllarında Irak'ta yapılmıştır.

Kıyamet Günü

Son günde yargı boruları çalınınca, ölüler ayağa kalkacak (kıyam'dan kıyamet) ve hesaba çekilecektir. Peygamberlerin çağrılarına inanan ve Allah yolunu izlemeye savaşanlar, toplanıp cennete yollanacaklar, içinden serin ırmakların geçtiği, güzel ve lekesiz kadınların gezdiği, çeşmelerden kevser şarabının aktığı, ağız sulandıran yemişlerin bulunduğu bir bahçede sonsuza dek yaşayacaklardır — ama, bütün bunlar, son ödül olan Tanrı'yı görmekle karşılaştırıldığında hiç kalacaktır. Çağrılara kulak asmayan ve başka tanrıları izleyenlerse cehenneme atılacaklar; ateşte yanacak, kaynar sular içecek, acı zakkum ağacından yiyecek ve ölüp de kurtulmak umudu olmaksızın daha başka eziyetlere uğrayacaklardır. Mümin olsunlar olmasınlar, bu işkencelere katlanmaya devam etmekten insanları ancak Allah kurtarabilir, o da Kur'an'da ne kadar merhametli olduğunu sık sık söylemektedir.

Namaz

(Türkçeye Farsçadan gelmiştir; Arapça aslı *Salât*) Allah'ın yeryüzündeki mutlak egemenliğini hatırlamak için, günde beş kez namaz kılınması buyrulmuştur: Sabah (Müslümanlar erken kalkmalıdır), öğle, ikindi, akşam ve yatsı. Farz olmayan, gönüllü namazlar da teşvik edilmektedir (sünnet veya müstehab). Örneğin, Peygamberin âdeti olduğu üzere gecenin son çeyreğinde kalkıp namaz kılmanın özellikle övülesi olduğu düşünülür.* Başka Müslümanlarla birarada kılınan namaz da öyledir ve hatta her Cuma günü öğle namazının cemaat halinde kılınması** ve yerel Müslüman reisinin bir de vaaz vermesi istenmiştir.

Namazın töresi, insanların Tanrının huzurunda alçakgönüllülük göstermelerini simgeler. Önce, Müslüman, törenle yıkanarak (abdest) kendini arındırır (hades'ten ve necaset'ten tahâret), sonra yüzünü Mekke'ye döner (camilerde Mekke yönündeki duvarda bir mihrap vardır). Bundan sonra, o namaz vakti için öngörülen sayıda rekât'ı kılar; her rekât Kur'an âyetleri okurken yapılan yedi hareketten oluşmaktadır. Önce eller yüzün iki yanında tutulup Allahü Ekber (Tanrı uludur anlamına gelen iftitah -açış- tekbiri) denir, ayakta durarak Kur'an'ın ilk bölümü (Fâtiha süresi) okunur; bundan sonra daha başka âyetlere geçilebilir. Üçüncü hareket, kalça hizasından öne eğilmektir (rükû); tekrar doğrulunur, dizler üstüne çökülerek alın değecek biçimde yere kapanılır (secde); ayaklar üstüne oturulur, bir daha yere kapanılır. Böylelikle, Müslüman (teslim olan), hem ağız sözü hem de beden hareketiyle, İslâm adının anlamını (Allah'a teslim olmak) yaşamış olur.

* Herhalde gece yarısından sonra kılınan tehecciid kastediliyor.

** Cuma namazı, Bayram ve Vitir namazları gibi vacib olmanın da ötesinde, farz-ı ayndır (kesin Tanrı buyruğu).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Aşağıda Sevimli bir Müslüman cennet tasarımı. Kutsanmış cennet halkı, güzel bir bahçede birbirlerini ziyaret ediyor ve birbirlerine çiçek demetleri veriyor. Bu minyatür, 15. yüzyılda Herat'ta yapılmış olup, bir Miraçname (Muhammed'in göğe mucizeli yolculuğunun öyküsü) yazmasını süslemektedir.

Aşağıda, ortada Cehennem ateşi Müslümanlar için de, Hıristiyanlar için olduğu kadar şiddetle yanar. Aynı Herat Miraçname'sindeki bu minyatür, zâniyelerin (zina eden kadınların) akibetini anlatmaktadır.

Aşağıda, sağda Hac kervanları pek neşeli olurdu; hacılar kendilerini Tanrıya sunmaya gidiyorlardı. 1237 yılında Bağdat'ta yapılmış olan, el Harîrî'nin Makamat'ından alınma bu resim, kervana borular ve davullarla müziğin eşlik ettiğini gösteriyor.

Oruç

(Farsça rüz=gün sözünden, Arapçası *Savm)*

Müslümanların, ay takviminin dokuzuncu ayı olan Ramazan'da, gündüzleri yeme, içme, tütün tüttürme ve cinsel ilişkide bulunmadan uzak durmaları gerekmektedir. Amaç, müminin Tanrıya yaklaşabilmesi için, bedeni ruha boyun eğdirmek ve iradeyi disiplinle terbiye etmektir. Ramazan ayı boyunca, bu amaçla uyumlu olarak, fazladan namazlar kılınacak ve Kur'an okunacaktır. Herkesin paylaştığı bu maddî yoksunluk ve ruhî disiplin, topluluk duygusunun her yıl yenilenmesine yol açar.

Zekât

Kur'an'daki birçok benzeri uyarıdan biri olan "...namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin" (58:13) buyruğu, hayırseverliğin gerçek müminin başlıca erdemleri arasında olduğunu göstermektedir; namaz ve zekât çoğu kez birlikte anılır. Müslümanların ödemeleri gereken miktar, yıllık kazancın nakit para ya da mal (ayn) olarak kırkta biri diye saptanmıştır. Sadaka vermenin iki amacı vardır: Birincisi, kazancın bir bölümünü ortak gereksinmelere ayırarak, edinilen özel mülkiyeti arındırmak ya da meşru hale getirmektir — nitekim, zekât sözü, Arapçada arınma anlamına *za*-*ka*'dan gelmektedir; ötekiyse, müminin toplumsal sorumluluk duygusunun, topluluğun pekiştirilmesine yardım etme isteğinin bir anlatımı olmaktır. Zekât geliri, yoksullara, yoksunlara, dilencilere, Müslümanlığa geçmeleri umulan kimselere,(kurtulmalık olarak) savaş tutsaklarına, borçlulara, gezginlere ve "Allah yolunda" savaşanlara harcanmak gerekir.

Hac

Son ana koşul, Mekke'ye hacca gitmektir. İslâm inanışına göre, İbrahim'in yeniden kurduğu Âdem'in evi olan Kâbe'yi, hali vakti elverişli her Müslümanın ömründe hiç değilse bir kere ziyaret etmesi buyrulmuştur. Hac her yıl olur. Hacı adayları Mekke'ye girmeden önce, günlük giysilerini çıkarır ve iki düz beyaz çarşafa (ihram) sarılırlar. Bu, günlük yaşamdan uzaklaşmayı ve kendini Tanrıya sunarken benliği hiçleştirmeyi simgelemektedir. Sonra, binlerce hacı, Mekke'deki büyük caminin avlusunun ortasında duran Kâbe'nin çevresini yedi kere dolaşır, Merve yönüne de yedi kere koşup gelirler — bunun amacı, İbrahim'in karısı Hacer'in, oğlu İsmail'e su bulabilmek için çırpınışını anmaktır. İbrahim'in putperestliğe karşı duruşunu anımsayarak, hacılar Mekke'nin dışındaki Arafat ovasında dikilirler. Mina'da yine İbrahim, Hacer ve İsmail'in Şeytanın iğvasına karşı çıkışlarını anarak, sütunları taşlarlar ve sonunda bir kurban keser, erkekler de saçlarını kazıtırlar. İslâm topluluğunun dayanışmasını beslemekte, hiçbir töre hac kadar yararlı olmamıştır. İleride daha ayrıntılı olarak bunun üzerinde duracağız.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

16 ve 17. YÜZYILLARDA MERKEZ ÜLKELERİN İMPARATORLUKLARI

1500'den sonraki yüzyılda, Müslüman gücü doruğa ulaşmıştır. Fas'ta ve Nijer Havzasında yeni imparatorlukların yükseldiği Batı Afrika'dan, Buhara'daki enerjik bir Özbek hanedanının bütün çevresine egemen olmaya çalıştığı Orta Asya'ya,Sumatra ile Cava'da ilk İslâm sultanlıklarının Hindu rejimlerinin yerlerini almaya başladığı güneydoğu Asya'ya kadar, Müslümanlar daha da güçleniyor ve Rusların Asya'daki, Portekizlilerin Güney denizlerindeki eylemleri gibi gelişen Avrupalı hareketlerini kendileri için önemli bir tehdit saymıyorlardı. Bunların besbelli en güçlüleri, merkezî İslâm ülkelerini kapsayan Safevî, Hint-Moğol ve Osmanlı imparatorluklarıydı. Buralarda, Moğol istilâ dalgası geri çekilirken ortaya çıkan kabile federasyonlarının, kısa ömürlü sultanlıkların ve genellikle zayıf rejimlerin yerini, izleri 20. yüzyılda bile süregelecek olan kuvvetli siyasal kurumlar ve merkezîleşmiş bürokratik sistemler almıştır. Etkin devlet mekanizmalarıyla devşirilen servetin, dâhi hükümdarlar tarafından harcanması sonucunda, güzel sanatların harikalı bir çiçeklenişi olmuştur. Ama aynı zamanda İslâm yaşam ve kültürünün kozmopolitliğine yönelen yeni bir tehdit de doğmuştur; bu tehdit, bir ölçüde Safevîlerin Şiîliği kendi imparatorluklarının resmî dini yaparak ona kazandırdıkları büyük ivmeden, ama daha çok da, yeni rejimlerin birbirlerinden gitgide ayrılan kültür dünyalarını beslemelerini olanaklı kılan, güçlü oluşlarının kendisinden kaynaklanıyordu.

Bu büyük imparatorlukların kurulmasına elveren yeni kuvvet kaynaklarının neler olduğunu güvenle kestirmek zordur. Hiç kuşkusuz, bunların hanedanlarının 14. yüzyıla giden, derinliğine kök salmış iktidar tabanları vardı: Osmanlılar daha o tarihten başlayarak, geniş bir ülkeyi yönetimleri altına almışlardı, Safeviler güçlü bir sufî tarikatının önderleri olmuşlardı, Hint-Moğol imparatorlarının damarlarında ise Timurleng'in müthiş kanı dolaşıyordu. Muhtemelen, yeni bir tarım atılımından da yararlanmışlardı: Safevî İranı'nda sulama çalışmalarına büyük bir özen gösterilmekteydi, Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Batılı gezginler de, bu eski Hıristiyan topraklarına getirilmiş yeni bir bolluktan sık sık söz ediyorlardı. Ama, herhalde en önemlisi, o zamanki Avrupa'da olduğu gibi, barutun savaşta başat etken olarak ortaya çı masıydı. 1450'ye gelindiğinde, topçuluk kuşatmalarda, çok geçmeden meydan savaşlarında da olacağı kadar canalıcı bir önem kazanmıştır. Yalnızca 50 yıl sonra ise, tüfek de benzer bir öneme erişecekti. Genellikle, ancak güçlü bir hükümdar, barutun gittikçe karmaşıklaşan bir biçimde kullanılmasının gerektirdiği durmadan büyüyen teknolojik yenileştirme giderlerini

Barut, Osmanlı, Safevî ve Hint-Moğol imparatorluklarını olanaklı kılan güçlü merkezî yönetimlerin gelişmesinde son derece önemli bir rol oynamıştır. 15. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, topçuluk kuşatma savaşlarında başat etken olmuştu; 16. ve 17. yüzyıllarda da sahra topu ve tüfekler, meydan savaşlarında öyle olacaktı. Aşağıdaki minyatürde, Macaristan Zigetvar şehrinin kuşatmasında Osmanlı topçusu görülüyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

karşılayabilirdi. Fakat bir kez bunu yapınca da, surlarla çevrili kalelerin arkasında bağımsızlıklarını vurgulamak isteyen uyruklarına da, geçen yüzyıllarda bozkırlardan sel gibi akıp gelen göçebelere de kesin bir üstünlük sağlamış oluyordu.

Her üç imparatorluk, Moğolların yarattığı cihan egemenliği hayalinden ve onların geliştirdiği siyasal kurumlardan bir hayli esinlenmiştir. Gerçekten, bu imparatorluklar, büyük bir askerî aile gibi örgütlenmiş bir hükümetin şehir kültürünün en iyi öğelerini desteklemeye ve geliştirmeye çalıştığı, "askerî koruma devleti" denilen modelin en üst noktaya varmış örnekleriydi. Bu yönetim biçiminin kendine özgü yanı, bütün devlet işlevlerinin sultana-şaha bağlı bir askerî hanehalkınca özümlenmesiydi. Sözkonusu yöneticiler grubu içinde, bürokratlar (kalemiye) ve bazen kadı sıfatıyla kutsal hukukun uygulanmasından sorumlu olan ulema, asker seçkinlerle (seyfiye) aynı biçimde sıralanır ve maaşa bağlanırdı. Hükümdarlığın hanehalkı, her türlü ekonomik ve kültürel aracı kendi malı sayıyor; ulemanın geçim kaynağı olan özel vakıfları denetim altına almak ve işine geldiği gibi, geniş halk kitlelerine yer değiştirmek konularında da, buna eşit bir rahatlıkla kendinde hak görüyordu. Yüzyıllar boyu çıkarılmış hükümdar fermanlarının toplamı olan hanedan hukuku (sultan kanunu), kutsal ve göreneksel (*örfî*) hukuklarla yanyana yürürlükteydi. Gerçekten, kutsal hukuk için, çoğucası, öteki daha esnek hukuk gelenekleriyle çatışmayan, dikkatle tanımlanmış bir alan bulunuyor ve bu sınırlar içinde kutsal hukuku uygulayan her hükümdar meşru bir halife sayılıyordu. Böyle olmakla birlikte, iktidarlarının en yüksek noktasındayken bile, hükümdarlar kutsal hukuka yeterince saygı göstermezler ya da zayıf düşer ve kendilerine yalnızca iktidar sahibi olmaktan geldiği anlaşılan meşruluğu bir ölçüde kaybederlerse, dini bütünler arasında, bu fırsattan yararlanarak, Tanrının hukukuna hükümdarın izin verdiğinden daha geniş bir yer ayırmaya kalkışacak birileri her zaman çıkıyordu.

Safevî İmparatorluğu

Safevîlerin Ortaya Çıkışı

İlk Safevîler, müritlerinin oluşturduğu tabana dayanarak İran'ın yöneticileri haline gelen sufî şeyhleriydi (şeyh=şah). Safevî tarikatı, ataları son üç çeyrek yüzyıl boyunca Doğu Azerbaycan'daki Erdebil şehrinde sofuluklarıyla ün salan Safiyeddin (1252/3-1334) tarafından kurulmuştu. Safiyeddin, Gilânlı Şeyh Zahid'in manevî ardılıydı; salt yerel önemdeki bir sufî tarikatını, Doğu Anadolu, Suriye, İran ve Kafkasya'da yaygın, hatta Moğol soylularından da üyeleri olan bir örgüte dönüştürmesi, Safiyeddin'in büyük başarısıydı. 15. yüzyılda, tarikat devrimci bir hareket haline geldi: inançları giderek Şiîleşti, şeyhlerinin müritlerine bu inançlar uğrunda savaşmalarını emretmeleriyle de, siyasal önem kazandı, —12 Şiî imamın anısına 12 katlı al sarıklar sardıkları için, Safevî askerlerine Türkler *Kızılbaş* derlerdi. 1459-94 yılları arasında tarikatın üç başkanı öldürüldü, fakat örgütlenişleri öyle etkin, müritlerinin sadakatı öyle sıkıydı ki, 1501'de 14 yaşındaki Şah İsmail Şarur'da Kuzey İran'ın Türkmen egemenlerini yenilgiye uğratmayı ve Tebriz'de tahta geçmeyi başarmıştır (I.Şah İsmail: 1501-24).

1501'de İsmail yalnızca Azerbaycan'da egemendi; 1510'a gelindiğinde ise, İran'ın geri kalanını ve Verimli Hilâl'in doğusunu fethettikten sonra, Safevî yönetimini en geniş sınırlarına eriştirmişti. Fakat, hanedanını bütün 16. yüzyıl boyunca tehdit eden tehlikeyle de karşı karşıya gelivermiş, iki cephede birden savaşmak zorunda kalmıştı. Doğu'daki Özbekler, onun Semerkant'a saldırmasına da, ölü önderleri Muhammed Şeybanî Han'ın kafatasını altın kaplatarak kendisine şarap kupası yapmasına da çok bozulmuş olmalıydılar. İsmail bu tehdidi karşılamıştı ki, Batı'da Osmanlılar yürüyüşe geçtiler. Safevî Şiî Devleti'nin ortaya çıkmış olmasından ve militan yandaşlarının Osmanlı İmparatorluğu'nu Doğu Anadolu'da tehdit etmesinden ötürü, böyle bir çatışmadan kaçınıla-

Aşağıda **16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî İmparatorluğu.** Şah İsmail, Safevî topraklarının en geniş sınırlarına yalnızca dokuz yılda erişmiştir. Ondan sonra, yüz yıldan fazla bir süre boyunca, onun kalıtçıları, bu kazanımları batıda Osmanlılara, kuzeydoğuda da Özbeklere karşı savunmak için, çoğu kere umutsuzca çarpışmışlar; daha sonraları da, bunları doğuda Hint-Moğollarına karşı savunmak zorunda kalmışlardır.

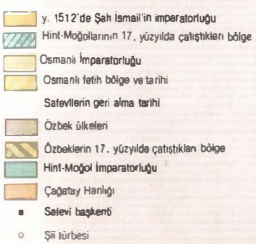

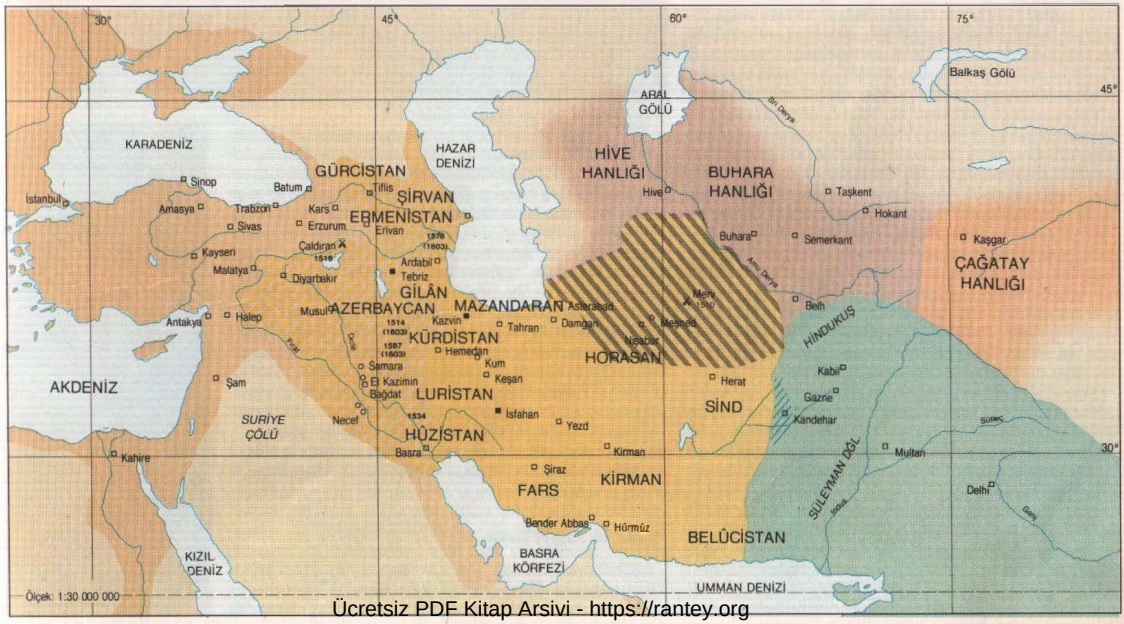

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

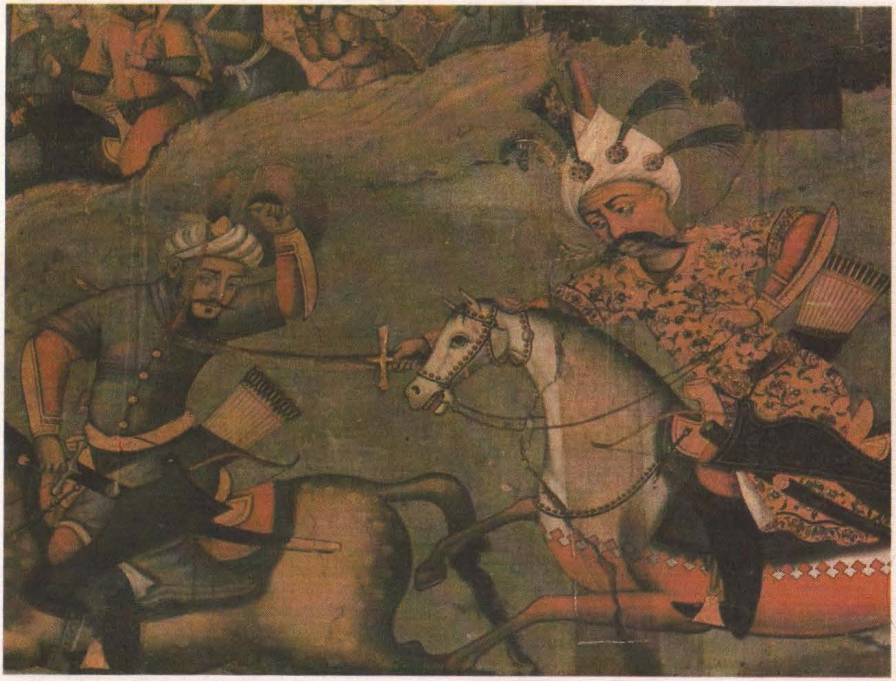

Solda İsfahan'daki Cihil Sütun'un bu duvar resmi, Şah İsmail'in Çaldıran'da (1514) bir Osmanlı süvarisini öldürüşünü gösteriyor: Şahın kılıcı, bir atlıyı eyerine kadar ikiye bölme gücüyle ünlüydü. Fakat, Şah İsmail'in kişisel yiğitlik söylenceleri bir yana, bu savaş Safevîler için bir felâket olmuş, Osmanlı top ve tüfeklerine yenilmişlerdir. Sonuçta, birçok toprak kaybetmiş ve batıda üç çeyrek yüzyıla yakın bir süre, savunmada kalmaya zorlanmışlardır.

Safevî şahlarının en büyüğü olan Şah Abbas'ın Bişn Das tarafından yapılmış resmi. Hint-Moğol imparatoru Cihangir, 1613 yılında Safevî sarayına Han Âlem sefaret heyetiyle gönderdiği bu ressamı şahın resmini yapmakla görevlendirmişti. Şah Abbas, merkezî hükûmeti güçlendirmiş, sınırları güven altına almış ve onun saltanatı döneminde Fars sanatının en güzel çiçeklenmelerinden biri yaşanmıştır. Bu karizmatik komutanın halka yakın bir yanı da vardı: Sık sık tanınmamak için kılık değiştirerek (mütenekkiren) İsfahan çarşılarını gezer ve çayhanelerde halkıyla sohbet ederdi. Ölümünden 80 yıl kadar sonra, Avrupalı bir gezgin, "Bu büyük hükümdar ölünce, İran'ın gelişmesi durdu" demiştir.

mazdı. Sonuç, Safevîlerin -başlıca, ateşli silâh kullanmamaları nedeniyle- Çaldıran'da (1514) ezici bir yenilgiye uğramaları ve Diyarbekir'le Irak'ın kutsal Şiî şehirlerinin yitirilmesi oldu.

Çaldıran'daki başarısızlık, Safevîleri yüzyılın geri kalanında uğraştıracak bir sorunu, Kızılbaşlarla iktidar rekabetini su yüzüne çıkarmıştır. Çaldıran'dan önce, Kızılbaşlar Şah İsmail'i sadece tarikatlarının başkanı ve ruhanî yöneticileri değil, aynı zamanda Allah'ın kendisinin de "tecelli"si sayıyorlardı. Oysa, şimdi büyü bozulmuştu: Kızılbaşlar ölesiye itaatli müritler olmaktan çıkıp, gerisin geriye, zabt ü rabt (disiplin) altına alınmak gereken kabileler haline geldiler. İki dönemde (1524-33 ve 1579-88) Kızılbaşlar tam denetimi ellerine geçirmişlerdir; aradaki yılların çoğundaysa, İsmail'in oğlu Şah Tahmasp (1524-76), devletin başlıca kurucu öğeleri olan Türkmen Kızılbaşlarla Farsları birarada tutmayı başararak bir ölçüde etkin bir yönetim sağlamıştır. Tahmasp'ın Batı'daki ünü pek iyi değildir: yumuşak huyu ve zahitçe alışkanlıkları, kendisiyle karşılaşan Batılı gezginler üzerinde olumlu bir izlenim bırakmamıştır. Fakat, başarılı bir hükümdar olduğu, bir miktar daha toprak kaybetmekle birlikte, Horasan'a yapılan beş Özbek, Azerbaycan'a da dört Osmanlı istilâsına karşın, Safevî devletini ayakta tutmasından anlaşılabilir.

Safevîliğin kaderi, Tahmasp'ın torunu, Büyük Şah Abbas (1588-1629) tarafından kurtarılmış ve en yüksek noktasına eriştirilmiştir. 17 yaşında tahta çıkan Abbas'ın ilk işi, Kızılbaşları dizginlemek ve devleti yeni bir temele oturtmak oldu. İlk kez Tahmasp'ın düşündüğü bir fikri uygulamaya koydu: Müslümanlaşmış ve Farslaşmış, büyük sayıda Gürcü, Çerkez ve Ermeni savaş tutsaklarıyla onların çocuklarına dayandı. Bunları, "Şah'ın kulları" adını taşıyan ve ücretleri doğrudan doğruya Şahlık hazinesinden ödenen, kendisine bağlı, kişisel bir kuvvet halinde örgütledi. Sonra, bunlar Kızılbaş kabile askerlerinin yanısıra orduya katıldı; belli başlı hükümet görevlerinden Kızılbaş reisleri çıkarılıp, yerlerine bunlardan atandı; kısacası devlette kabile güçlerini dengeleyecek bir karşı-ağırlık durumuna getirildi. 1598'de Şah Abbas, anlaşılan, Safevî devletinin temellerini yeniden oluşturma çalışmalarının yeterli olduğuna karar vererek, saltanatının başlangıcında durdurmak için kendilerine toprak terketmek zorunda kaldığı, imparatorluğun eski düşmanlarına karşı saldırıya geçti. 1606 yılına gelindiğinde, Özbekleri de Osmanlıları da kesin yenilgilere uğratmış, yitirdiği ülkelerin çoğunu geri almış ve gerek Doğu'dan gerek Batı'dan saldırıya uğrama tehlikesini geniş ölçüde gidermişti.

Şah Abbas'ın başarıları, siyaset ve askerlik alanlarıyla sınırlı kalmamıştır. Taşraya barış getirmiş, endüstriyi, özellikle de halı ve ipek yapımını korumuş, Avrupa ve Asya'nın çoğu yerlerinden tüccar ve elçilerin sarayına üşüşmelerini teşvik etmiş, ve Fars sanat dehâsının en güzel çiçeklenişlerinden birini desteklemiştir. Abbas, ünlü çağdaşları, Hint-Moğol imparatoru Ekber ve İngiltere kraliçesi Elizabeth ile karşılaştırılabilir. Fakat, onun en büyük başarısı devlete, kendisinden sonra, yüzyıla yakın bir süre zayıf bir biçimde yönetilmesine karşın, ayakta kalacak kadar güçlü bir temel hazırlamış olmasıdır. Evet, bu başarının fiyatı, son derece büyüyen şahlık örgütünün giderlerini karşılamak için hassa topraklarında çok hızlı bir artış olmasıydı ki, bu durum, uzun dönemde imparatorluğu zayıflatacaktı. Yine de, bir süre için, bu önlem geniş ölçüde kabileci bir toplumda güçlü merkezî hükümet kurumları yaratmak sorununa çözüm getirmiştir.

Şiilik ve Safevî Devleti

Şah İsmail'in tahta geçtikten sonra yaptığı en önemli iş, Onikici *(İsnâ Aşârî)* Şiiliği Safevî devletinin resmî dini olarak ilân etmesiydi. Hatırlanacağı üzere, Şi-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

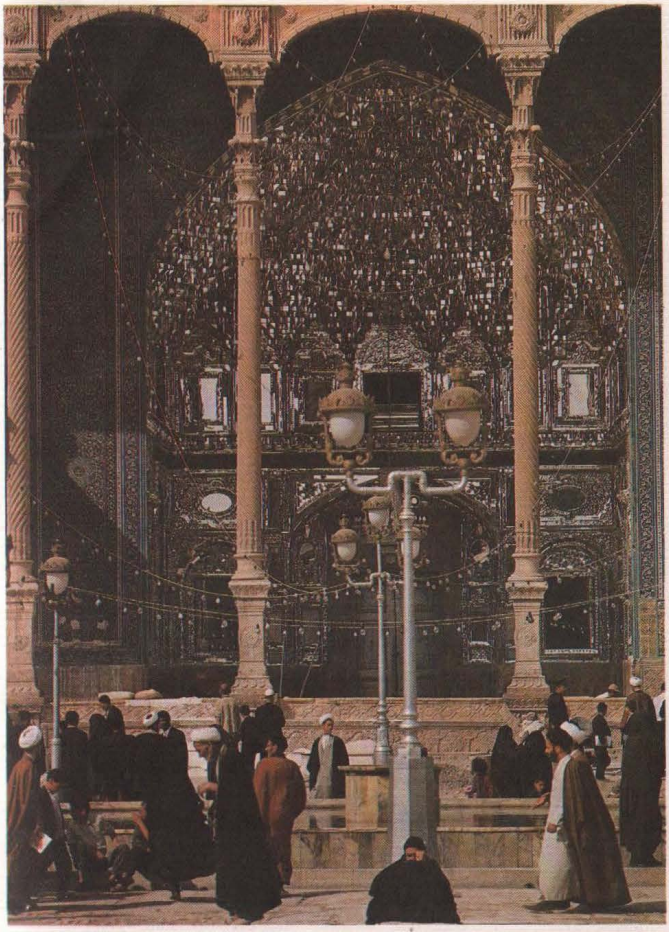

Şiîlik, Safevî devletinin üzerine kurulduğu temel taşıydı. Şahlar, kendilerinin Onikinci İmam'ın ete kemiğe bürünüp dünyaya gelmiş halleri oldukları savındaydılar. Şiîler, Muhammed'in yegâne meşru ardıllarının, yeğeni ve damadı Ali'den inenler olduğuna inanırlar. Onlarca, Âdem'den itibaren peygamberden peygambere geçerek gelen ilksel ışık, Ali'de hâlâ parlamaktaydı. Müslümanlar için, yetkeli yegâne rehberler, Ali'nin soyundan gelenlerdir ve bu nedenledir ki, onlara *imam*, yani topluluğun önderi unvanı verilmiştir. İranlı Şiîler Oniki İmam tanırlar. Bunların ve bunlarla ilişkili olanların türbeleri, büyük ziyaret yerleri olmuşlardır. Sözkonusu türbelerin çoğu Irak'tadır, sadece iki tanesi İran sınırları içinde kalmış ve her ikisi de I. Şah Abbas tarafından onartılmıştır. Yukarıda Sekizinci İmam'ın kızkardeşi Fatıma'nın Kum'daki türbesi; *arka sayfada* Sekizinci İmam'ın (İmam Rıza) kendisinin Meşhed'deki türbesi.

îlik ilk halifelere siyasal bir muhalefet olarak başlamış ve Muhammed'in yegâne meşru ardıllarının, yeğeni ve damadı Ali'den inenler olduğunu ileri sürerek, öğretisel bir haklılık iddia etmişti. Bu inanış, Kur'ân'ın dışsal (zahirî) yorumunun yanısıra, bir de Muhammed'den Ali'ye,Ali'den de kalıtçılarına aktarılan gizli bir yorumu olduğunun savunulmasıyla geliştirilmişti. Dolayısıyla, yetkeli tek rehberlik kaynağı, bu bilginin aktarıldığı ve kendilerine İmam, yani topluluğun önderleri denilen, Ali'nin ardıllarıydı. Giderek, İmamlar insanüstü bir konuma çıkartılmışlardır; İmamların, Âdem'den itibaren peygamberler aracılığıyla kendilerine kadar gelen Tanrısal Işığın ete kemiğe bürünmüş biçimleri olduğu inanışı, bu yüceltmeyi anlatır. Bundan da, onların yanlıştan ve günahtan arınmış (münezzeh) oldukları sonucu çıkmaktadır. Şia'nın en önemli dalı olan Onikiciler, 12 İmamı hak tanımaktadırlar; sonuncuları Muhammed el-Muntazar 872 yılı dolaylarında bir kuyunun içinde kaybolmuştur ve bir gün dünyaya dönmesi beklenmektedir. Şiîliğin başka dalları da vardır. Bunların en önemlileri, Yemen'de başat olan ve yalnızca ilk dört imamı, onları da insanüstü bir konuma yükseltmeden tanıyan Zaidîler ile ilk yedi imamı tanıyan (10. yüzyılda Doğu Arabistan'da parlayan Karmatî hareketinin, 969-1171 yılları arasında Mısır'ı yöneten Fatımî halifelerinin ve ünlü Haşhaşîn tarikatının bağlı olduğu) İsmailîlerdi.

Şiîleri Sünnî topluluğundan en açık biçimde ayıran nokta, dinsel yetkeyi nerede gördükleridir. Sünnîler için, bu yetkenin odağı, Şeriatın temellendiği icma-ı ümmettir; Şiîler içinse, yetke yanlış-yapmaz İmamlardadır —ki, Allah'tan Peygamber'den sonra, onlara inanmak Şia amentüsünün üçüncü maddesidir. Sünnîlerin görüp görecekleri bütün rehberlik, Kur'an'da, Sünnette ve Şeriattadır; ideal olarak, Sünnîlerin, kesin biçimini 10. yüzyılın ortasında almış bir yetkinlik modeli uyarınca yaşamaya çalışmaları gerekir. Şiîlerinse, İmamlar ve onları temsil etme iddiasında olanlar aracılığıyla, daha sonraki kuşaklarda da yenilenen bir rehberlik kaynağı bulma olanakları vardır. Şah İsmail'le kalıtçıları, kendilerini Onikinci İmamın yeniden dünyaya inmiş biçimleri olarak sunmuşlardı. Safevî devletinin daha sonraki gelişimi içinde, Şiî ulema kendilerinin *müctehid* olduğunu -yani, İmamın yokluğunda, Şeriatta bağlayıcı kararlar almaya hakları bulunduğunu- iddia etti; oysa, Sünnî ulemaya göre, bu artık mümkün değildi. Böylelikle, Şiîlik hukukun gelişmesi ve değişen koşullara uyum sağlanması için çok daha geniş olanaklar içermektedir. Şiîler âyinlerinde de, iyice farklı vurgular oluşturmuşlardır. Sünnî dinsel enerjisinin Tanrıyı hatırlamak üzerinde odaklaşmasına karşılık, Şiî dinsel enerjisi, büyük ölçüde, hepsinin de Sünnîler tarafından öldürüldükleri varsayılan, özel olarak Hüseyin'in, genel olarak da İmamların şehit edilişlerinin anımsanmasına yönelmektedir. Muharrem yas ayıdır; Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edildiği Muharrem'in 10'u da (aşure), din yılının en önemli günüdür. O gün, Hüseyin'in kabrinin modellerinin eller üstünde taşındığı, Ali soyuna gösterilen sadakatsızlıktan ötürü pişmanlık alâmeti olarak müminlerin kendilerini kırbaçladıkları, yüksek bir duygululuk içinde Kerbelâ öyküsünün yinelendiği, Sünnîlere sövüldüğü törenler yapılır. Beklenebileceği gibi, Kerbelâ'yı ve öteki İmamların kabirlerini ziyaret etmek, Mekke'ye hacca gitmek kadar önemli olmuştur.

Onikici Şiîlik, erken dönem Safevî devletinin üzerinde kurulduğu kayaydı. Bu, teoratik bir devletti, Şah İsmail ete kemiğe bürünmüş Onikinci İmamdı. Şah'ın ailesi saygınlık iddialarını pekiştirmek için, bir de kendilerinin, sözde, Yedinci İmam Musa el-Kâzım'dan geldikleri söylencesini çıkardı. Zaten, İran ve Şiîlik inanışlarının bu sürece yardım eden yanları da vardı. Hiç değilse, 13. yüzyıldan beri İran mutasavvıfları Ali'ye güçlü bir bağlılık geliştirmişler, Şiîlerse uzun zamandır, Hüseyin'in son Sasanî kralı III. Yezdigird'in kızıyla evlendiğini iddia etmişler ve böylece, Ali soyunu İran'ın kökleri pek derinlere giden monarşik geleneğiyle ilişkilendirmişlerdi. İsmail iktidara gelince, Şiîliği, en azından görünüş olarak ağır basan bir Sünnî çoğunluğunun üzerine zorlamaya koyulmuştur. Cebir kullanımakla tehdit ettiği halk da, ona boyun eğmiştir. Sünnî ulema direnmiş ve ya kaçmak ya da ölmek seçenekleri arasında kalmıştır. Benzer bir yöntemle, Safevî tarikatının sadakatı da, erken dönem devlet mekanizmasına perçinlenmiştir: Şah İsmail en yetkin mutasavvıf şeyhiydi, önemli kamu görevlerini üstlenen Kızılbaşlar da onun müritleri. Bu suretle, halk ve hükûmet krallarına ortaklaşa bir bağlılık içinde birleşmişlerdir.

Safevî şahları 16.ve 17.yüzyıllar boyunca, hep, kendilerinin Onikinci İmamın dünyaya inmiş biçimleri olduklarını iddia etmişler; fakat bir yetke kaynağı olmak bakımından bu iddianın değeri, daha Şah İsmail'in saltanatı sırasında bile zayıflamaya başlamıştır. Çaldıran yenilgisinden sonra, Kızılbaşların İsmail'in ruhanî önderliğine inançlarını nasıl yitirdiklerini gör-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

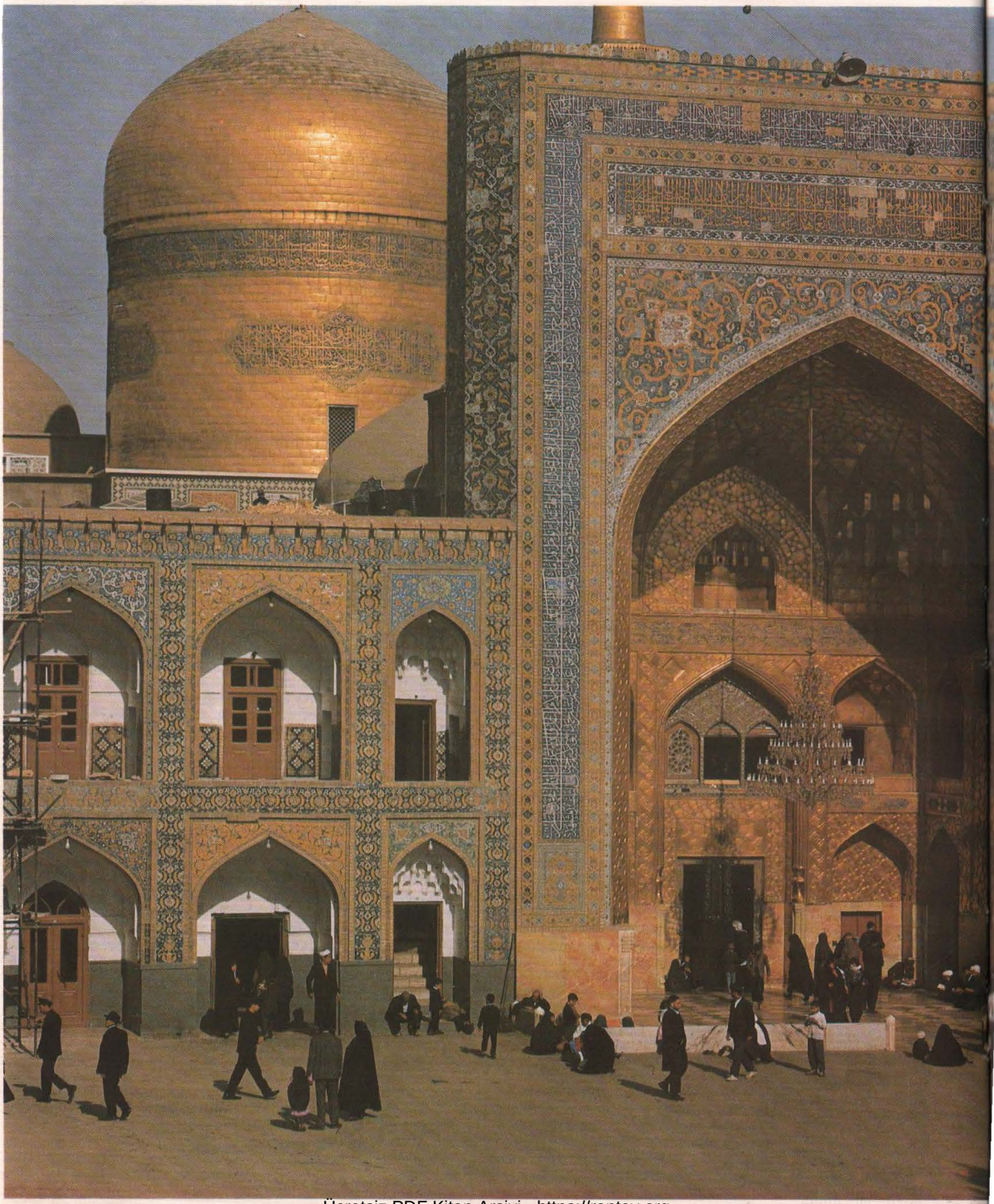

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

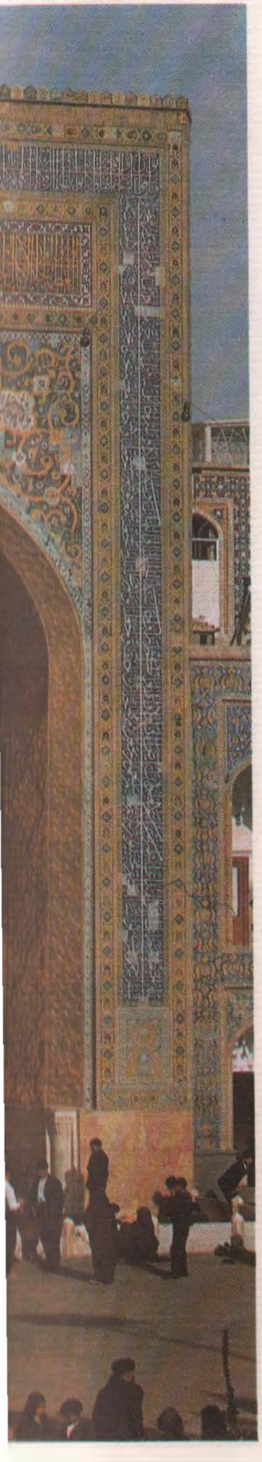

müştük. Sonra, aşağı yukarı yine aynı sıralarda, devletin dinsel örgütüyle devlet bürokrasisi arasında yapılmaya başlanan bir ayrımın sonucu olarak, dinsel ve siyasal iktidarların ayrılmasıyla, rejimin teokratik niteliği daha da azalmıştır. Bu, gelecek 200 yıl içinde ulemayla devlet arasındaki ilişkilerde ortaya çıkacak çok önemli değişikliklerin ilk işaretiydi. Başlangıçta, ulema devlet iktidarının bir aracıydı. İran'da Şiî ulema az olduğu için, Suriye'den ve Bahreyn'den çok sayıda dinbilgini getirilmek gerekmişti; dolayısıyla bu adamlar herşeylerini -ödeneklerini, görevlerini, unvanlarını- devlete borçluydular. Safevîlerin ete kemiğe bürünmüş İmamlar oldukları iddialarını benimsemeleri pek olası değilse de, Şah'ın Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi *(Zıllullah)* olduğu anlayışına dayanan bir hükümdarların-ilâhî-hakları kuramını kabul etmeye istekli görünmekteydiler. Gerçekten de, ulema Şah Abbas dönemine kadar bu kuramı açıkça sorgulamaya kalkmamış, ancak o zaman Molla Ahmed Erdebilî şaha, kendisinin ilâhî hakka dayanarak yönetmediğini, iktidarının İmam adına duyulan bir güvenden geldiğini, bu güvenin gereklerinin yerine getirilip getirilmediğine karar vermenin ise ulemaya düştüğünü söylemişti. Şah Abbas'ın ölümünden sonra, ulema şahlık yönetiminin meşruluğuna daha güçlü olarak karşı çıkmış ve İmamın tek uygun temsilcisinin gerçekten bilgili ve yeterli bir müctehid olduğunu ileri sürerek, bu muhalefeti daha da derinleştirmiştir. Ulema artık, Safevîlerin yarattığı Şia halkının denetimini ele geçirmek için onlara meydan okuyordu.

Böylelikle, Safevîler çağdaş İran devletinin temelini kurmuş, kabaca sınırlarını belirlemiş, bir monarşi ideali yerleştirmiş ve Onikici Şiîlikle de ona kesin tanımlı bir kimlik vermiştir. Öte yandan, zamanın en güçlü devlet biçimine koşulmuş olmakla, Onikici Şiîlik daha da büyüyüp gelişme olanağını elde etmiştir. O vakte değin bir azınlık inancıyken, şimdi aracılığıyla bütün bir halkı kucaklayabileceği biçimler edinmiştir. Kurumları, devlet himayesiyle bir sürü toprağa ve vergiye sahip olmuş; din ve yargı bilimleri iyice inceltilmiş; Safevî devletiyle karşılıklı ilişkisinden de, müctehidlerin elinde olmayan, gelecekteki her türlü İran hükümetinin meşruluğunu tehdit eden öğretiler doğmuştur. Sonuç, uluslararası Sünnî topluluğunun ortasında büyük bir Şiîlik yapısının yükselmesi olmuştur. (Sünnî ve Şiî dünyaları arasında) Verimli etkileşimler hâlâ süregelmekteydi.ama artık, eskiden varolmayan önemli kültürel, siyasal ve düşünsel engeller kurulmuştu.

İran Sanatının Çiçeklenmesi

Safevîler, İran sanatının en güzel çiçeklenişinde başı çekmişlerdir. Rönesans Avrupası'nın hükümdarları gibi, onlar da çoğu kez kendileri sanatçıydılar. Şah İsmail ozandı, Şah Tahmasp ressamdı; fakat en önemlisi, son derece incelmiş zevkleriyle, yetenekli insanların yapıtlarını destekleyerek güzel sanatların büyük koruyucuları olmaları, sanatkârlarla yakın ilişkiler kurmalarıydı. Şah Abbas, en değerli hattatı Ali Rıza çalışırken, kandilini tutardı. Koruma ürünlerinin en ön sırada ve en parlak olarak kendilerini gösterdiği alan, minyatür ressamlığıdır. Şah İsmail Özbekleri yenince, Behzat'ı yanında başkentine getirmiş, Herat okulunun yüksek zevkini taşıyan baş ressam, bunu Tebriz okuluna da aşılamıştır. Behzat daha sonra şahlık kütüphanesinin yöneticiliğine atanmıştır. Burası, bizim anladığımız anlamda bir kütüphane olmaktan çok, bütün kitap yapma sanatlarının uygulandığı bir işlikti. Burada, Şah Tahmasp'ın uzman koruyuculuğu altında, Safevî resmi, İran edebiyatının Firdevsî'nin *Şehname*'si ve Câmi'nin *Heft Evreng*'i gibi başyapıtlarını süslemekte kullanılarak, adeta mücevherlerle bezenmiş bir düzenli yetkinlik içinde, nefes kesici bir renk uyumu ve çizim ölçülülüğüyle doruğuna eriştirilmiştir. Şah Abbas zamanında, yazma resimlemeciliği yerini tek yaprak resmine ve efsanevî geçmişin anlatılması da, utangaçça kucaklaşan ya da taze gençlik çekiciliğiyle şarap sunan güzel insanların idealleştirilmiş olarak resmedilmesine bırakıyordu. 17. yüzyıl ortalarındaysa, açık bir erotikliğin ve sert bir gerçeklik endişesinin ağır bastığı yeni akımlar ortaya çıkmıştır. Bir zamanlar yengin bir teokrasinin egemenliği altında yaşayan bir toplumda esmeye başlayan içaçıcı lâiklik havasından hiç kuşkusuz bir şeyler esinlenerek belirgin bir geçiş olmuştu. Erken dönem Safevî sanatının harikalı bir biçemle denetlenmiş kompozisyonlarının yerine, yorgun bitkin çiçek koklayan narin gençlerin ve usta işi tekniklerin yerine de yetenek kabalaşmasının geçmesi, bir yozlaşmaydı; ama sanatçıların çevrelerindeki gerçek dünyayı resmetmeye başlamalarıyla da, yaşama bakmanın büsbütün yeni yollarını ortaya koyan bir ufuk açılışı oluyordu

Öteki sanatlara gelince; her ne kadar artık eskisi gibi aşağılanmıyorsa da, süslü ve özentili Safevî şiiri, Sâdi'nin, Hâfız'ın Câmi'nin düzeyinde değildi. Metal işleyiciliği, Selçuk ve Moğol dönemlerinin ölçülerine erişememekle birlikte, çok iyiydi. Halı, dokuma ve çini işleriyse, hiçbir yerde görülmemiş bir yetkinliğe ulaşmıştır. Saray işliklerinin ünlü ressamları, genellikle, bunların tasarımına katılır ve hepsi, şahın teşvikinden yararlanırlardı. Özellikle, Şah Abbas dışsatım ticaretinde, ulusun sanat yeteneğinden faydalanmayı aklına koymuştu. Onun döneminde, halı dokumacılığı kulübelerde yapılan bir iş olmaktan çıktı, ülkenin dört bir yanında açılan fabrikalarla ulusal bir endüstri haline geldi. Tekstil fabrikalarında, şaşırtıcı bir çeşitlilikte ve rakipsiz kalite, renk ve desende ipekler, sırmalı kumaşlar, (Şam işi) damaskolar, kadifeler ve benzerleri dokunuyordu. Bu işkolu öylesine büyüktü ki, sadece İsfahan'da 25.000 kişi çalıştırıyordu. Keramik imalâthaneleri de, geniş bir renk, biçem ve sır çeşitliliğiyle ürün veriyorlardı. İran'ın Avrupa piyasalarındaki durumunu kuvvetlendirmek için, Çin'den 300 keramik ustası getirilip sanatlarından yararlanılmıştı. Ancak, Safevî keramikçilerinin en üstün başarıları, zamanlarının büyük yapılarını süslemek için pişirdikleri çinilerdi. Mineral boyalar ve sırlar üstünde öyle bir ustalık edinmişlerdi ki, o zaman yapılan çiniler, kızgın İran güneşi altında, hâlâ 400 yıl önceki parlaklıklarıyla parıldamaktadır.

Safevî döneminin güzel sanatlar alanındaki başarılarını, hiçbir şey İsfahan kadar iyi temsil edemez. Orta İran yaylasında, deniz seviyesinden 1600 m. yükseklikteki, etrafı dağlarla çevrili bu şehri, Şah Abbas kendisine başkent yapmıştı. Şah Abbas İsfahan'ı dünyanın en güzel ve aynı zamanda çağının en büyük şehirlerinden biri haline getirmiştir. 162 camii, 48 medresesi, 1801 kervansarayı, 273 hamamı olan şehirde aşağı yukarı bir milyon kişi yaşıyordu, her yerde sular, ağaçlar ve parklar vardı. İki yanına bahçeler ve saraylar dizilmiş olan görkemli Cihar Bağ bulvarı 4 km. uzunluktaydı. 30 km². kareyi kapsayan büyük çarşı, bir gezgine göre, "Dünyanın övünebileceği Ticaretin Onurunun en şaşırtıcı Büyüklüğü" idi. Bu çarşı, üstelik, ticaret fikrini yeni şahlık şehrinin yüreğine kadar getirerek geniş bir meydana açılıyordu. Bu dikdörtgen alanın çevresini iki sıra halinde dükkânlar sarıyor, onların akışını ancak anıtsal yapılar kesiyordu: özentisiz Ali Kapı Sarayı -şahlar kendilerini halktan büsbütün ayırmak istememişlerdir-, güzelim Lütfullalı ve muhteşem Şah camileri. Bu ibadet evleri İran mimarlığının başyapıtlarıydı, fakat hepsini aşan şaheser, şehri yaratan hayal gücüydü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Safevî Dünyası

Resim Sanatı: Biçimsellikten Duygusallığa

Safevîlerin dünyasına en rahat, resimlerine bakarak girebiliriz. Esas itibarıyla bunlar, yazmaları süslemek ya da meraklıların topladığı albümleri doldurmak için yapılmış minyatürlerdi. İlk Safevîler gerçek kitapseverlerdi. İnsanların çoğunlukla çadırlarda yaşadığı bir dünyanın kalıtçıları olarak, hantal mallardan hiç hoşlanmazlardı. Taşınır kitabın niçin çok tutulduğunu ve çoğucası, şırıltılı ırmaklarla serinleyen, çiçeklerle bezeli bahçelerin gösterildiği, parıldayan renk ve inceliklerle dolu minyatürler dünyasının, kasvetli ve kıraç bir ortamda haşin bir yaşam süren insanlara neden çekici geldiğini sezinlemek kolaydır.

Safevîler, Timurleng'in soyundan gelenlerin Herat'ta destekledikleri parlak sanat geleneklerini geliştirmişlerdir. Şah İsmail 1510 yılında bu şehri alınca, baş ressam Behzat'ı Tebriz'e götürmüştü. Onun oğlu Şah Tahmasp da, ilk yıllarının çoğunu Herat'ta geçirmiş ve ressamlarının yapıtlarını kendisi yapmış gibi yakından izlemesine yetecek kadar resim çalışmıştır. İleri gelen ressamları, en yakın çevresi (kurena'sı) içine almış ama bu durum, onun, gözde oğlanıyla kaçan ressamın burnunu kestirmesine engel olmamıştır.

Genç ressamlar, edebiyattan görgü kurallarına dek bütün toplumsal zariflikleri öğrenmek zorundaydılar; ayrıca, kedi ya da yavru sincap tüyleriyle fırça yapmaktan boyalarını ayırıp ezmeye kadar, zenaatlarının temel araçlarının hazırlamakta da usta olmaları gerekiyordu. Durmadan ağaçlar, ejderhalar, atlar, savaşçılar çizerek ellerini alıştırırlar; yavaş yavaş her rengin gerek yalnız başına gerek başkalarının yanında taşıdığı nitelikleri öğrenecek biçimde gözlerini eğitirlerdi. Zamanla, ustanın yaptığı resmin küçük bir parçasını çırağın boyamasına izin verilirdi. Olağanüstü bir yetenek gösterirse, sonunda kendisine saray kütüphanesinde iş verilmesi olasılığı ağır basardı. Bu, şimdiki anlamıyla bir kütüphaneden ibaret olmayan bir yerdi; aynı zamanda, kağıt imâlinden formaları birleştirmeye ve sayfaları güzel yazı ve resimlerle doldurmaya kadar, bütün kitap yapma sanatlarının icra edildiği bir işlikti de. Tebriz'deki Şah kütüphanesinin ürünleri, kitap sanatını yetkinliğe ulaştırmıştır. Geçen sayfalarda ve karşıda, bu ürünlerden üçünü örnek olarak sunduk: (karşı sayfa) *Gayyumart'ın Divanı*, (s.24'te) *Dünyevî ve Uhrevî Sarhoşluk*, (s.25'te) *Geri Çevrilen Bir Armağan Daha*.

Safevî resmi, büyük edebiyat yapıtlarını bezemekle sınırlı kalmamıştır. 17. yüzyıla gelindiğinde, yazma süslemenin yerini, tek yaprak resimleri almıştır. En sevilen konular, güzel insanların idealleştirilmiş görüntüleriydi; sonra duygusallıkçı, erotik, gerçekçi akımlar serpildi. Artık, Şah kadar soyluların da desteklediği sanatçılar, abartmalı resmî üslûbu bir yana bırakıp insanları ve duyguları incelemeye koyuldular. Resimlerinde, şimdi çok daha insanî bir dünya sunuyorlardı.

Güzel insanların daha da idealleştirilmiş olarak çizilmesi, geç dönem Safevî resim sanatının akımlarından biriydi: Bunlardan kimileri, eşcinseller için "pın-up" oğlanlar olabilir. *Aşağıda* ressam Rıza Abbasî'nin ipekli kumaş üzerine yaptığı tipik bir genç erkek resmi. İleri gelen sanatçıların, çizimlerini dokuma endüstrisinin kullanımına sunmaları olağandı.

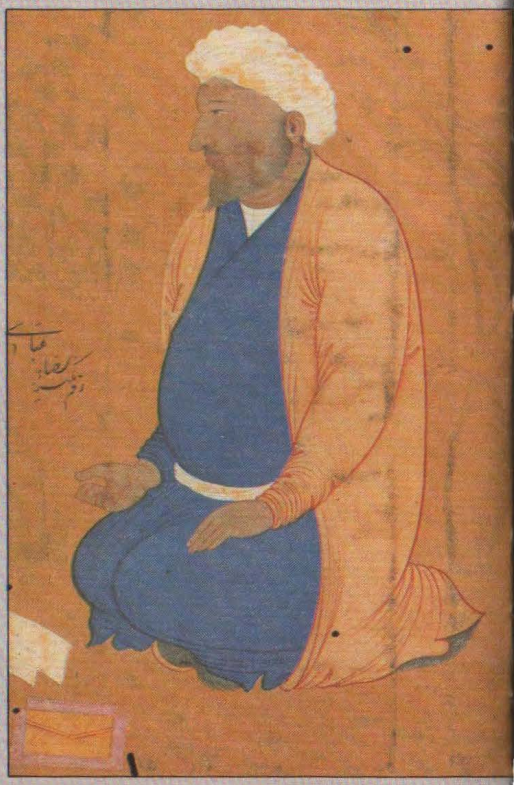

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tebriz'deki imparatorluk kütüphanesinin en büyük ürünü, Şah İsmail'in oğlu Tahmasp için sipariş ettiği bir Firdevsî Şehname'siydi. Bu yapıtın hazırlanmasına, bellibaşlı saray ressamlarının çoğu katılmışlardır. Tasarımın önemi, o dönemden kalma hiçbir yazmada 14'ten fazla minyatür olmadığı halde, bunun 250 tane minyatürü bulunmasından anlaşılabilir.

Sağda İran'ın efsanevî ilk şahı Gayyumarî'in Divanı tablosundan bir bölüm. Bu minyatür, o Şehname'nin, hatta bütün İran resminin en üstün başyapıtı sayılmaktadır. İmzasız olmakla birlikte, ressamının Sultan Muhammed olduğu sanılıyor; çünkü onun karakteristik biçeminde olduğu gibi, burada da kayalar gizlenmiş insanlar ve hayvanlarla canlandırılmış.

Solda Rıza Abbasi'nin bir başka resmi, 17. yüzyılın gerçekçilik arayışını örneklendiriyor. Resimdeki adam, Hindistan'dan gelme, Şirazlı tezhipçi Muhammed Ali'dir. Katmerli burnuyla bu şişman ihtiyar, hiç kuşkusuz, gerçekte olduğu gibi gösterilmiştir.

Aşağıda Geç dönem Safevi resim sanatında, şehvet duygusu giderek öne çıkmış, erotiklik daha belirginleşmiştir. Efdal (Afzal) el-Hüseynî'nin 1646'da yaptığı bu resim, kucaklaşan bir sevgili çiftini gösteriyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İsfahan: Şah Abbas'ın Şehri

Safevî dünyasına girmenin en kolay yolu resim sanatı ise, bu dünyanın zenginliğinin ve sanatsal başarılarının en iyi ölçüsünü de İsfahan şehri sunar. 1597-98'de I. Şah Abbas bu şehri kendisine başkent yapmış ve imparatorluğunun odak noktası olmaya lâyık, büyük bir şehir tasarlanmıştır. Bu işte, ona gerçek bir İran Leonardo da Vinci'si olan, seçkin dinbilimci, filozof, Kur'an açımlayıcısı, hukuk bilgini, gökbilimci, öğretmen, şair ve mühendis, çağının örnek adamı, Şeyh Bahaeddin Muhammed Amilî yardım etmiştir. Sonuç, 38 km. çapında ve aşağı yukarı bir milyon kişiyi barındıran, zamanın en büyük şehirlerinden biri olmuştur. İsfahan, aynı zamanda, gelmiş geçmiş en güzel şehirlerden de biriydi; bir Fransız gezginine göre, çok sayıdaki "ferah kervansaraylar, çekici çarşılar, düzgün su kanalları ve iki yanına sıra sıra çınar ağaçları dikilmiş sokaklarıyla, şehir hangi yönden bakılsa bir orman gibi görünüyor"du.

Şehrin iki ana öğesi, 4 km. uzunluğundaki, yanlarında bahçeler ve saraylar bulunan görkemli bir bulvar *(Çihar Bağ)* ile uzunluğu 507, eniyse 158 m. olan dikdörtgen bir alan *(Maydan-ı Şah)* idi. Meydan'ın çevresinde, Şah Abbas'ın yaptırdığı iki sıra halindeki dükkânların arasına, yalnızca Ali Kapı Sarayı, Lütfullah ve Şah camileri gibi anıtsal yapılar girmiştir. Hem bir çarşı hem de bir spor alanı olan Meydan şehir yaşamının odağıydı. Şah, burada çevgân oynar ya da halkının arasına karışırdı.

İsfahan dağlarla çevrili kurak bir ovadaki bir vahada kurulmuştur. Aşağıda Lütfullah camiinin kubbesi üstünden Meydan'ın ucundaki imparatorluk camiine (Mescid-i Şah) bakılıyor (önünde eskiden oynanan çevgan oyunu -bir çeşit polo- için dikilmiş mermer sütunlar görünmekte), en geride de Kuh-i Sufi tepesinin tümseği.

Sağda Mescid-i Şah'ın 27 metre yükseklikteki görkemli girişi. Dörtgen bir tabandan kubbenin çemberine geçişi sağlamakta kullanılan tipik bir İslâm mimarisi yöntemi olarak sarkıtlar çavlanına ve dış çerçevede hüsnühatlı (kaligrafik) süslemelere dikkat edilmelidir.

İngiliz bilgin ve gezgini Robert Byron 1934'te "İsfahan'ın güzelliği, sezdirmeden insanın gönlünü çeliyor" diye yazmıştır.

> Caddelerin üstünde beyaz ağaç gövdeleri ve pırıl pırıl parlayan sürgünlerin oluşturduğu sayvanın altından arabanızı sürüyor, lâcivert bir göğün önünde firüze ve bahar sarısı kubbeleri geçiyorsunuz; kıyıları kıvrım kıvrım uzanan nehir, o maviliği kendi çamurlu gümüş rengiyle yakalıyor; nehrin iki yanında tüylü korular, soluk yanmış-şeker renkli tuğlalardan örülü köprüler ve kat kat kemerlerle geniş konak bahçelerine erişiliyor; en arkada, leylâk rengi tepeler, Karagöz'ün kamburunu andıran Kuh-i Sufî ve karlı bir dalga çizgisine doğru gerileyen öteki dağlar sırası; siz daha farkına varmadan, İsfahan kafanızda silinmez oluyor, herkesin içinde sakladığı o çok sevilen yerler sergisine, bu da kendi imgesini gizlice sokuveriyor.

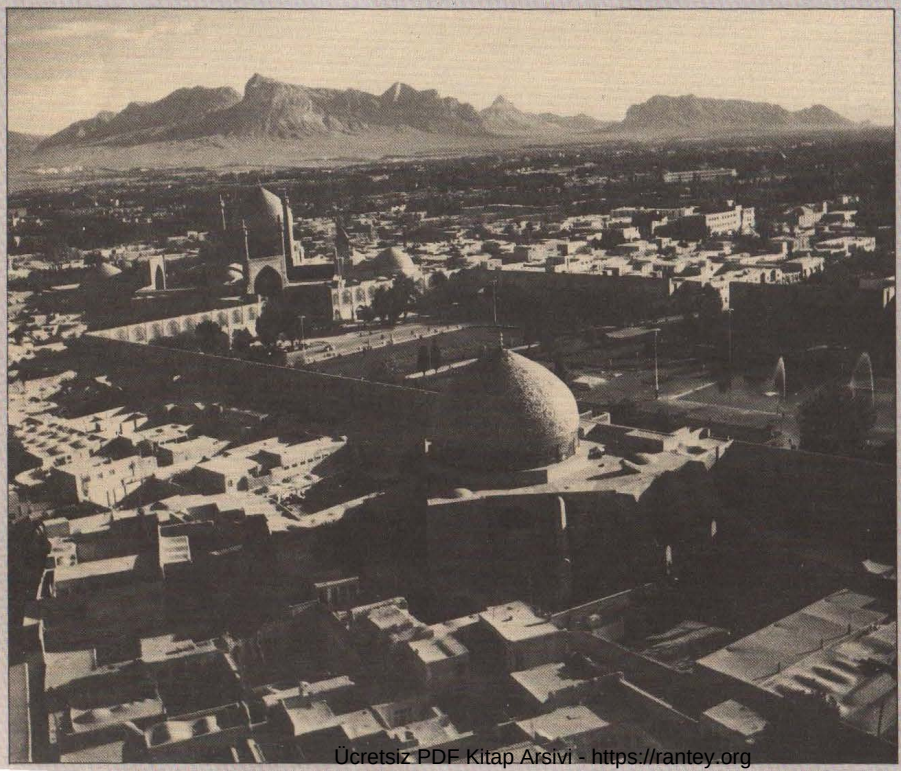

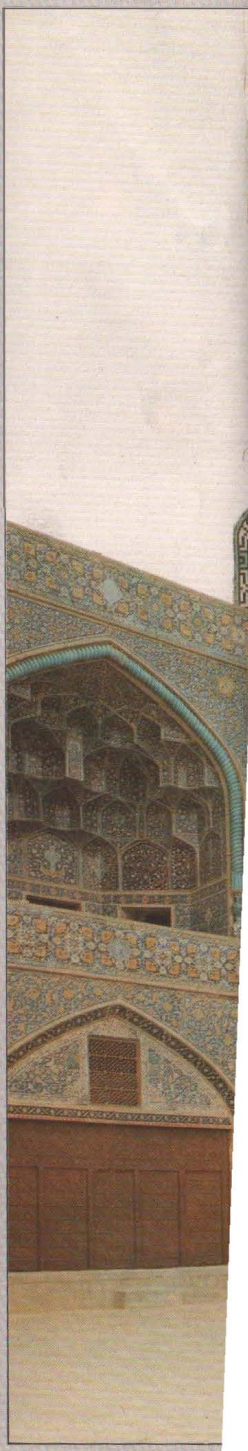

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

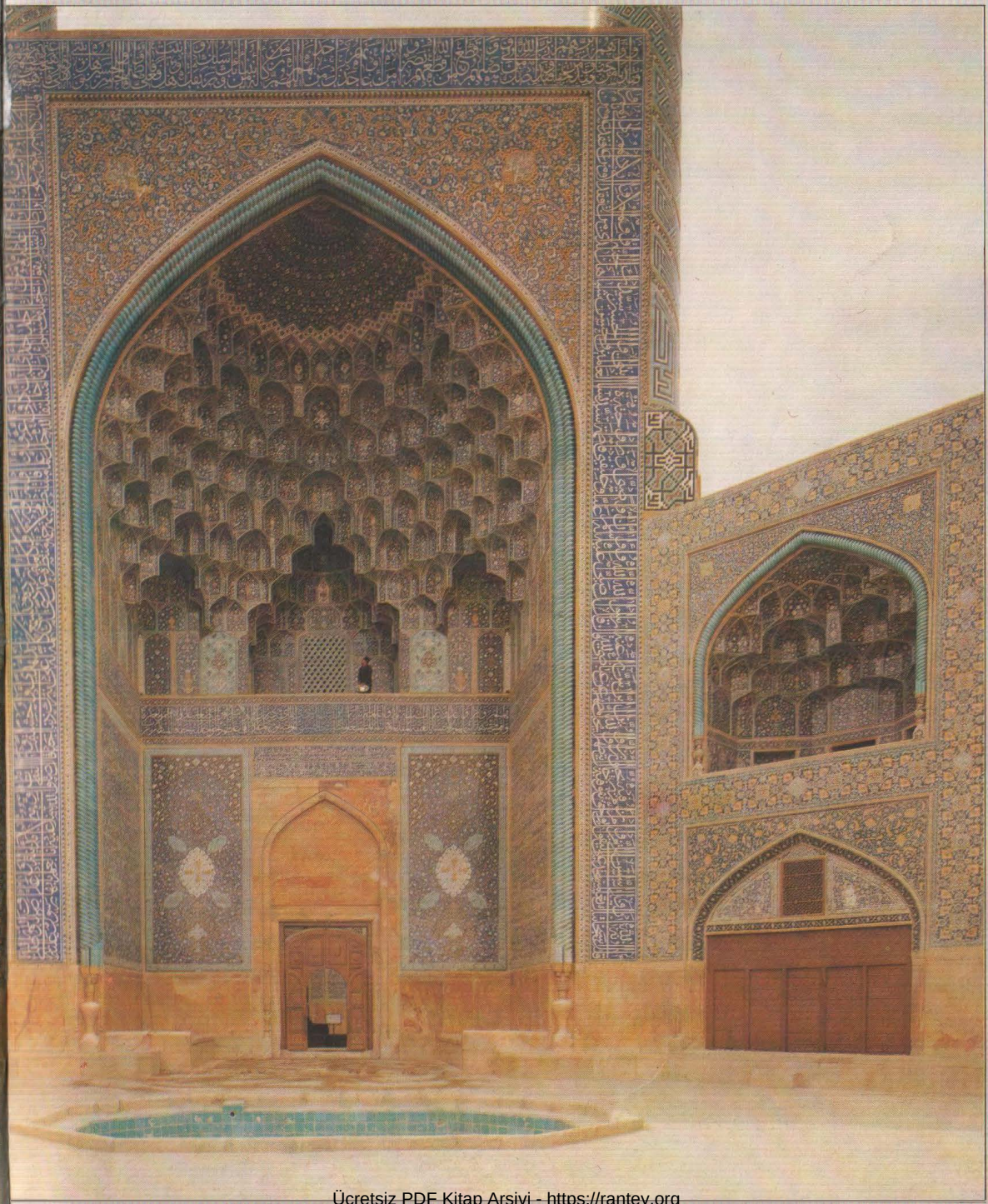

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

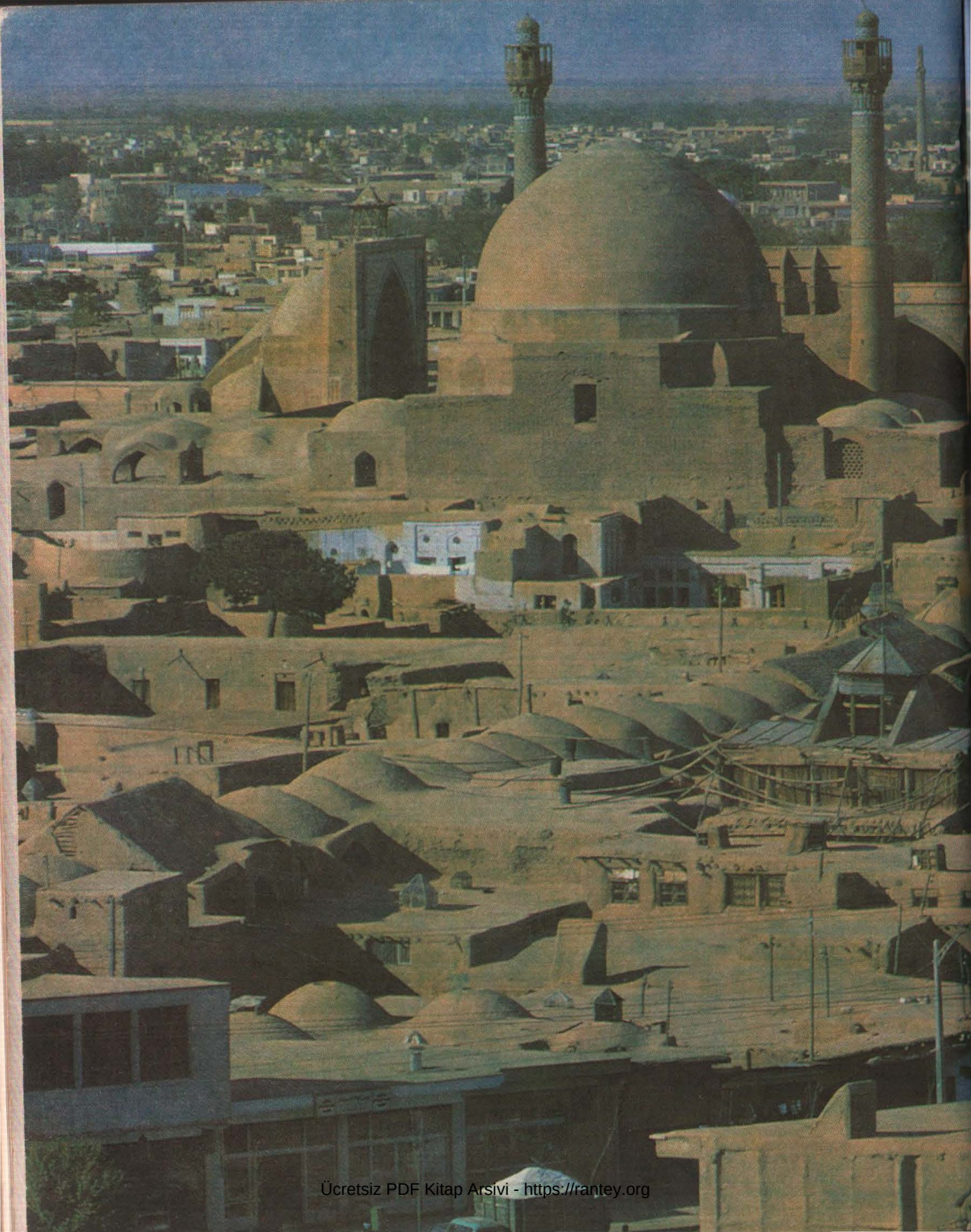

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

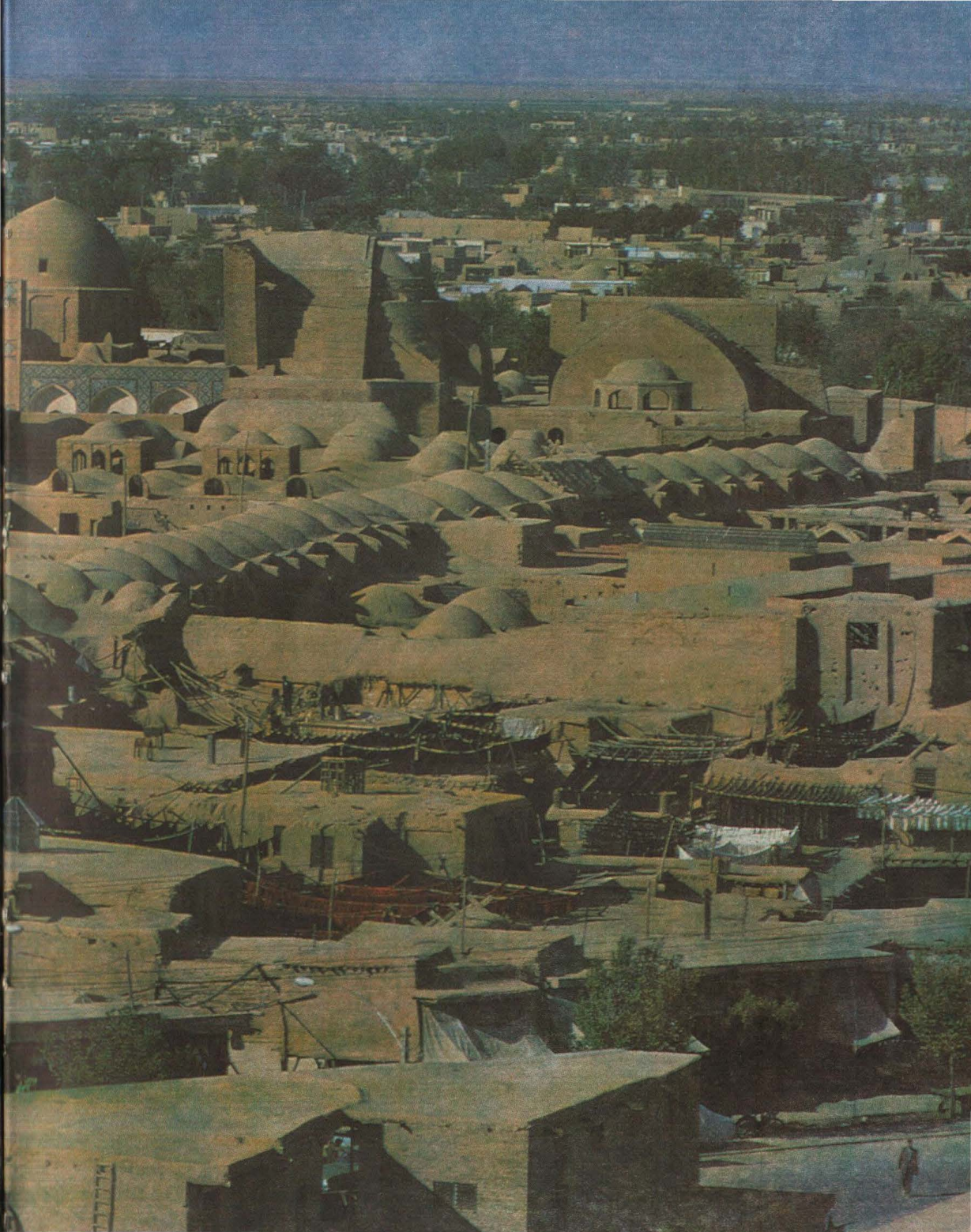

İsfahan: Kapalıçarşı

İsfahan, şahca görkemli, güzel bir yer olmaktan öte, aynı zamanda bir endüstri ve ticaret merkeziydi de. Şah Abbas ülkesini zenginleştirmeye azmetmişti. Bütün şehirlerin halı, dokuma, keramik ve metal işleme üretimlerini hem artırmaları, hem de yetkinleştirmeleri istenmekteydi. Bu girişimlerin odağı, İsfahan'dı. Dünyanın dört bir köşesinden gelen tüccarlar, İsfahan kapalıçarşısına üşüşüyordu — Şah Camii'nin karşısında, Meydan'ın ucundan başlayan bu dükkânlar, fabrikalar, camiler, medreseler, hamamlar, kapalıçarşılar ve depolar "manzume"si, şehir boyunca uzanmaktadır.

Önceki sayfalar İsfahan'ın zenginliğinin kaynakları, ticaret ve endüstriydi. Bütün etkenlikler, Kapalıçarşı'da odaklanıyordu. Şehir boyunca, Meydan'dan eski Cuma Camii'ne (Mescid-i Cuma) kadar 2.5 km. uzanan sıra kubbelerin altında, çarşının anayolu vardır.

İsfahan'ın dokuma endüstrisi, 25.000 kadar insanı çalıştırmaktaydı. Gezginler, Avrupa'da aranan bu kumaşların desen, renk ve dokuma çeşitliliğine hayran kalıyorlardı. *Aşağıda en solda* 17. yüzyıl başlarında dokunmuş bir boy renkli kadife.

Safevi metal işlemeciliğinin düzeyi yüksekti. *Aşağıda* I. Şah Abbas'ın 1625/6'da yapılmış, üstü Sâdi'nin Bostan'ından dizelerle bezeli miğferi.

Şah Abbas, Avrupalıların Çin porselenine düşkünlüğünden yararlanmak için, İranlılara sanat öğretsinler diye Çinli keramik ustaları getirtmiş, bunlardan birçoğu İsfahan'a yerleşmiştir. *Aşağıda solda* Ming döneminin mavi-beyaz Çin porselenini taklit etmeye çalışan, İran üslûbunda bir nargile kâsesi.

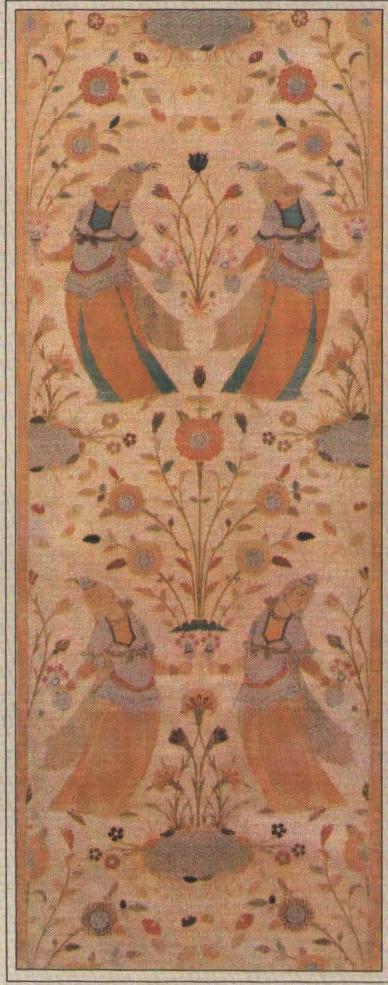

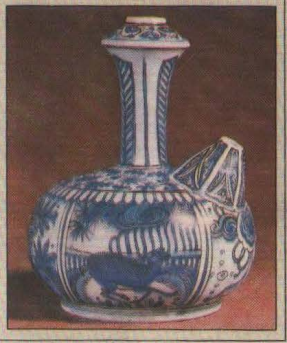

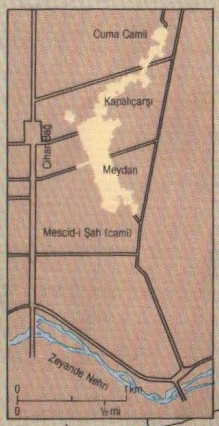

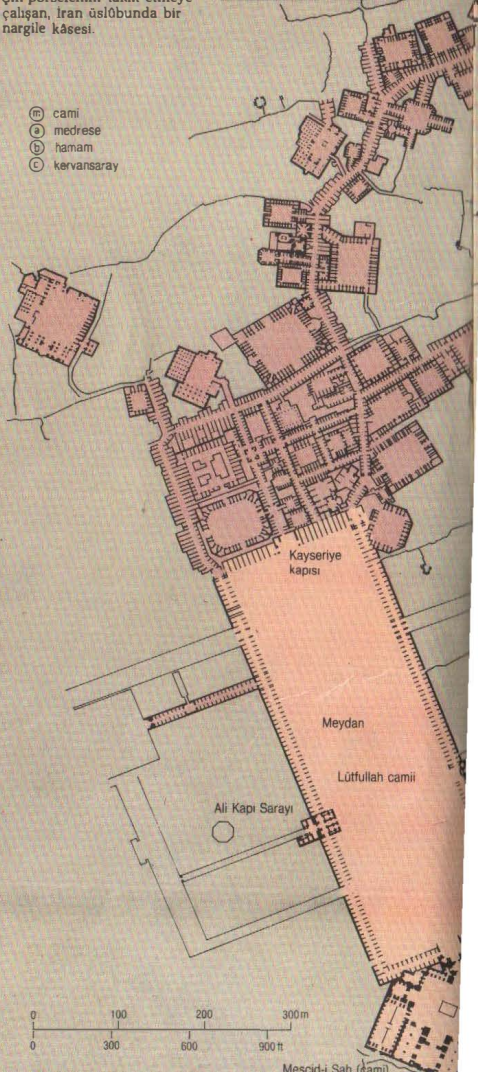

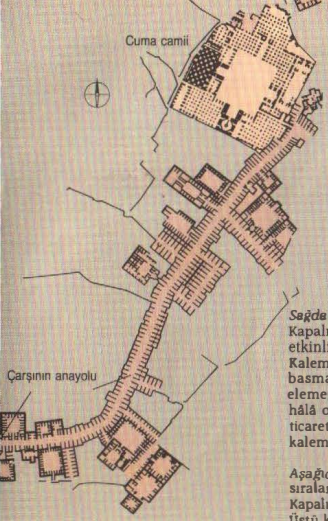

Bu plân, Kapalıçarşı'nın, Şah Abbas'ın yeni şehrinin odak noktası olan Meydan'la eski şehrin odak noktası olan Cuma Camii'ni nasıl birleştirdiğini göstermektedir. Bütün camilerin aynı yöne, Mekke'ye baktığına dikkat ediniz.

Sağda Kumaş üretimi, Kapalıçarşı'nın başlıca etkinliklerinden biriydi. Kalemkâr denilen, kalıp basma pamuklular, bugünün elemeğine dayalı üretiminde hâlâ olduğu gibi, Safevî ticaretinin de önemli bir kalemini oluşturuyordu.

Aşağıda sağda Yılankavi sıralanan kubbelerin altında, Kapalıçarşı'nın içi böyledir. Üstü kemerli sokaklar, her kubbenin ortasındaki bir hava deliğinden süzülen ışıkla aydınlanır, serin ve havadar bir mekân meydana gelir.

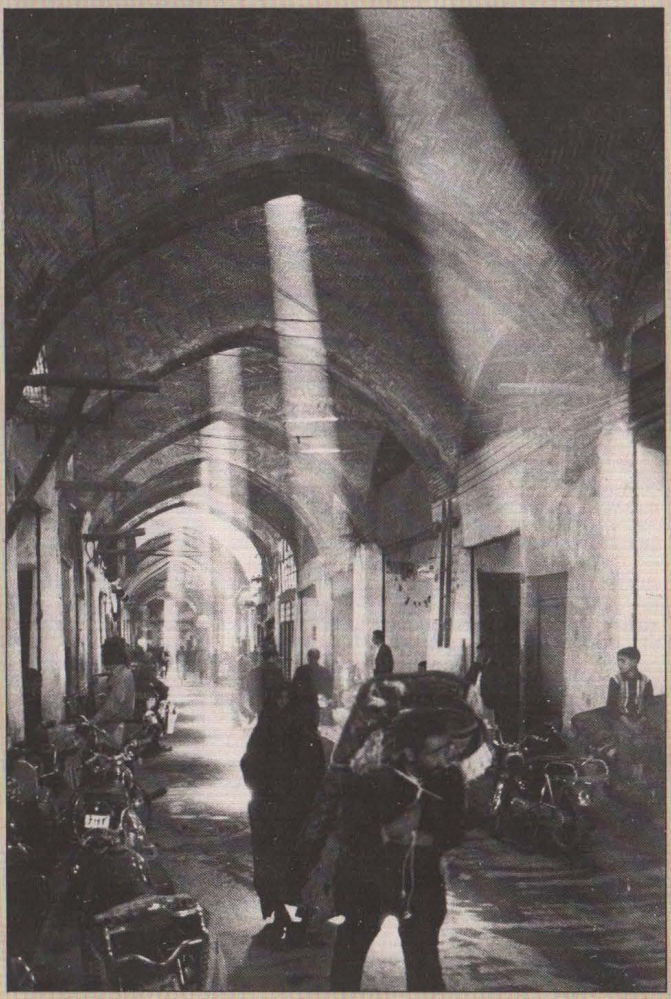

Yukarıda Çanak-çömlek yapımı Kapalıçarşı'da hâlâ devam etmektedir. Ama artık bunların, Avrupa piyasası için hazırlanan mavi-beyaz porselenlerle ya da şehrin anıtsal yapılarının kaplandığı görkemli çinilerle pek bir ilintisi kalmamıştır. Resimde, çanak ve karo çinilerin pişirilmeden önce boyanması görülüyor.

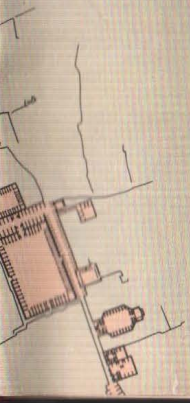

Hint-Moğol İmparatorluğu

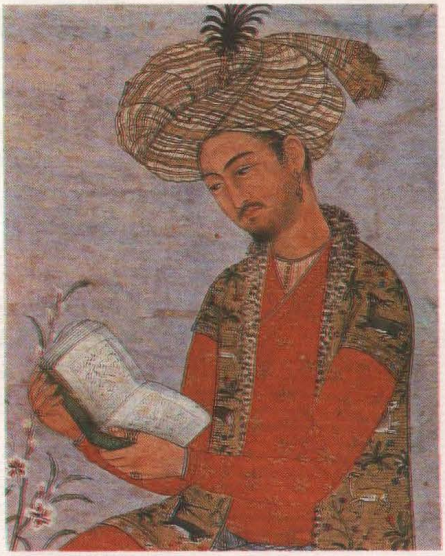

Solda Atalan Timurleng ve Cengiz Han'ın başarılarına yaraşır bir imparatorluk kurmak için 30 yıldan fazla mücadele eden, Moğol hanedanının kurucusu İmparator Babür'ün portresi. [Doğu Türkçesiyle, Çağatayca yazdığı] Anıları, olağanüstü dayanıklı bir yaşamı ve seçkin incelikte bir kafası olduğunu göstermektedir. Babür, Hintli uyrukları hakkında pek iyi şeyler düşünmüyordu: "Bu insanlar hiç sevimli değil. Arkadaşlıktan, dostça biraraya gelmekten, yakın ilişkiden anlamıyorlar. Yaratıcılıkları, kavrayışları, görgüleri, kibarlıkları, duygudaşlıkları yok... Ne atlarında iş var, ne etlerinde; üzümleri, kavunları kötü; iyi meyveleri de yok, buzları da, soğuk suları da; ne yiyecekleri lezzetli, ne de ekmekleri..."

Bir Hindu Toplumunda Müslüman Egemenliği

Moğolların imparatorluğu, Safevîlerinkinin tersine, İslâmın derinliğine kök salmış olmadığı bir toplumda kurulmuştur, hatta halkın çoğunluğu Hinduydu. Üstelik, Moğollar sadece Hindu uygarlığının Benareş ve Ajudhia gibi kuzeydeki klâsik merkezlerini değil, Hindu'ların yaşadığı alt-kıt'anın hemen hemen tümünü egemenlikleri altına almışlardır. Hâlâ canlılığını koruyan bir inançsızlar uygarlığını yönetmek durumunda kalmaları, başarılarında da silinmez izler bırakmıştır.

Hint-Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu olan Babür (1483-1530), baba tarafından Timurleng, ana tarafından ise Cengiz Han soyundan gelmekle, böyle bir görev için biçilmiş kaftandı. Gençliğini, atalarının uçsuz bucaksız imparatorluğunu yeniden kurmaya bir başlangıç olarak Semerkant'ı fethetmeye çalışmakla geçirdi; fakat 30 yaşına geldiğinde, elinde hâlâ Afganistan'da Kabil, Kandahar ve Badakşan'da üstlenmiş bir krallıktan fazlası yoktu. Kendi vatanında başarıya erişmekten umudunu keserek, birçok hükümdar arasında bölünmüş olan Hindistan'a yöneldi. Güneyde Hindu Vijayanagar İmparatorluğu, güneybatı kıyısı boyunca da bir dizi Müslüman ticaret prensliği vardı. Ortada, birtakım küçük Müslüman prensllikleri kümelenmişti. Kuzeyde önemli iki devletin sahipleri, Racastan'daki savaşçı Rajput hükümdarlarıyla, İndus kıyılarından Bengal sınırlarına dek İndus-Ganj merkez topraklarını egemenliği altında tutan Lodi Afganlarıydı. Babür, burada bir sürü bölünme ve pek az istikrar olduğunu görerek fırsattan yararlandı. 1526'da Panipat'ta, Türk topçusunun kesin sonuç aldığı kanlı bir meydan savaşında Lodi ordusunu yendi.

Aklı başında, zevk-i selim sahibi ve nükteci bir adam olan, anıları zekâyla parıldayan Babür, Hindistan'a Moğol imparatorluk hayalini getirmiştir. Fakat 1530'da öldüğü için, bu hayalin gerçekleşmesinin keyfini uzun süre yaşayamamıştır. Yerine, yetenekli, ama düzensiz oğlu Hümayun geçmiş ve 10 yıl sallantılı bir hükümdarlıktan sonra, sözde kendisine uyruk bir prens (vassal) olan, Bihar egemeni Şir Han Sur tarafından devrilmiş ve Şah Tahmasp'ın yanına, Safevî sarayına sığınmak zorunda kalmıştır. Suriler ülkeyi hızla sağlam bir denetim altına almışlar, toprak vergilerini düzeltmişler ve etkin bir merkezî bürokrasi yaratmışlardır. Sanki bir Moğol dönemi hiç yaşanmamış gibiydi. Yalnızca, bir Hindistan imparatorluğu iddiası sürüp gidiyordu.

Maamafih, Hümayun Hint-Moğollarının kaderini doğrultmayı başarmıştır. Suri hanedanı hiziplere ayrılmış, Şah Tahmasp'ın yardımıyla da Hümayun 1555'te eski malvarlığını geriye almıştır. Fakat Hümayun, altı ay içinde öldü; kütüphanesinin merdivenlerinden düşmüştü — bu da, onun gibi, çok okumuş ve kültürlü bir adam için uygun bir sondu. Böyle olmakla birlikte, Hint-Moğollarının büyüklük dönemi asıl şimdi başlamıştır. 1556'da oğlu, (hepsi de hayli değerli yöneticiler olan) Hint-Moğollarının en yeteneklisi Ekber, 14 yaşında tahta çıktı. 10 yıl içinde, ülkesinin sınırlarındaki devletçikleri özümlemeye başladı. 1569 yılına gelindiğinde, bütün Rajputana dize getirildi, yalnız Mewar'ın mağrur hükümdarı ele geçmedi; Ekber öldüğünde, hâlâ ormanda saklanıyordu — en azından, söylence böyledir. 1572'de Ekber verimli Gucarat'ı almıştı, 1576'da da kuzeyin en zengin eyaleti olan Bengal'i. Bunları, Keşmir (1586), Orissa (1592), Belucistan (1595) ve biraz sonra da Dekkan'daki Berar ve Handeş krallıklarının fethi izledi. Ekber 1605'te öldüğü zaman, imparatorluğu Hindukuş dağlarından Bengal körfezine, Himalaya'lardan Arap denizine ve Dekkan yaylasının ortasına kadar uzanmaktaydı. Sallantılı iki sınır bölgesi kalmıştı: Kuzeybatıda Cihangir'in (1605-27) ve Şah Cihan'ın (1627-58) almak için Safevîlerle çekiştiği ve Kandahar'ın kaybından (1649) sonra, 18. yüzyıla değin elde tutulan yöre ile güneyde Moğolların Dekkan'ın Müslüman sultanlıkları aleyhine yavaş yavaş ilerledikleri ülkeler. Evrengzib (1658-1707), Bijapur (1686) ile Golkonda'yı (1687) ele geçirince, imparatorluğu en geniş sınırlarına ulaştırmış oldu; ama bu sırada, artık, ayaklanmalar sonucu içeriden zayıflamaya başlamıştı.

Ekber, imparatorluğa kuvvet ve dayanıklılık getiren yönetsel ve siyasal sistemi yaratmıştır. Surilerin tasarladığı modeli izleyerek, saltanatın gücünü, tahsildarların vergi topladıkları köylere kadar indiren bir hükümet mekanizması kurmuştur. Hint-Moğollarının başarılarında, âdil ve duyarlı vergilendirme sistemlerinin payı büyüktür. Evet, -tarımsal imparatorluklarda görülmemiş şey olmasa da- yüksek bir oranda vergi koyuyor, yıllık ürünün üçte birini alıyorlardı. Ama, hasadın kötü olduğu yıllarda köylülere vergi iadesi yapılıyor, iyi yılların kârını ise muhafaza etmelerine izin veriliyordu. Bu sistem, ekim alanlarının genişletilmesini sağlamaktaydı. Bu alandaki başarıların çoğu, Ekber'in Hindu gelirler bakanı Todar Mal'e aittir. Vergi gelirleri hassa hazinesini doldurmuş, hanedanın büyük inşaat tasarılarının giderlerini karşılamış ve hükümet mekanizmasının yüreği olan imparatorluk bürokrasisini beslemiştir. İngiliz, Hindistan Yönetiminin *(Indian Civil Service)* öncüsü olan bu örgüt, doğrudan doğruya imparatora karşı sorumlu bü-

Sağda Hint-Moğol İmparatorluğu 1526-1707
Bu harita, 1526'dan, en geniş sınırlarına eriştiği 18. yüzyıl başlarına kadar Moğol egemenliğinin yayılımını gösteriyor. Ama bu tarihe gelindiğinde, çürüme belirtileri başlamıştı bile; batı Hindistan'da Hindu Maratha devleti büyüyordu.

Aşağıda Agra'yı fethedince Hümayun'un Babür'e verdiği Kohinor (Kuh-i Nur: Işık Dağı) elması; Babür, bu taşın "bütün dünyayı 2.5 gün doyuracak" değerde olduğunu hesapladıktan sonra, onu oğluna geri vermiştir. Hümayun'un İran Şahı Tasmasp'a armağan ettiği elması, o da Dekkan'daki Nizam Şah'a yollamış; değerli taş, oradan 17. yüzyılda Moğol hazinesine geri dönmüştür. 1739'da İranlılar Delhi'yi yağmalarken elmas Nadir Şah'ın eline geçmiş, ondan Afgan krallarına, oradan da Pencaplı Ranjit Singh'e gitmiştir. 1849'da İngilizler Sih krallığını zapt edince, 1851 Büyük Sergisi'nde teşhir edilmek üzere Londra'ya götürülmüş ve Kraliçe Victoria'nın tac mücevherleri arasına katılmıştır.

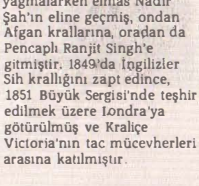

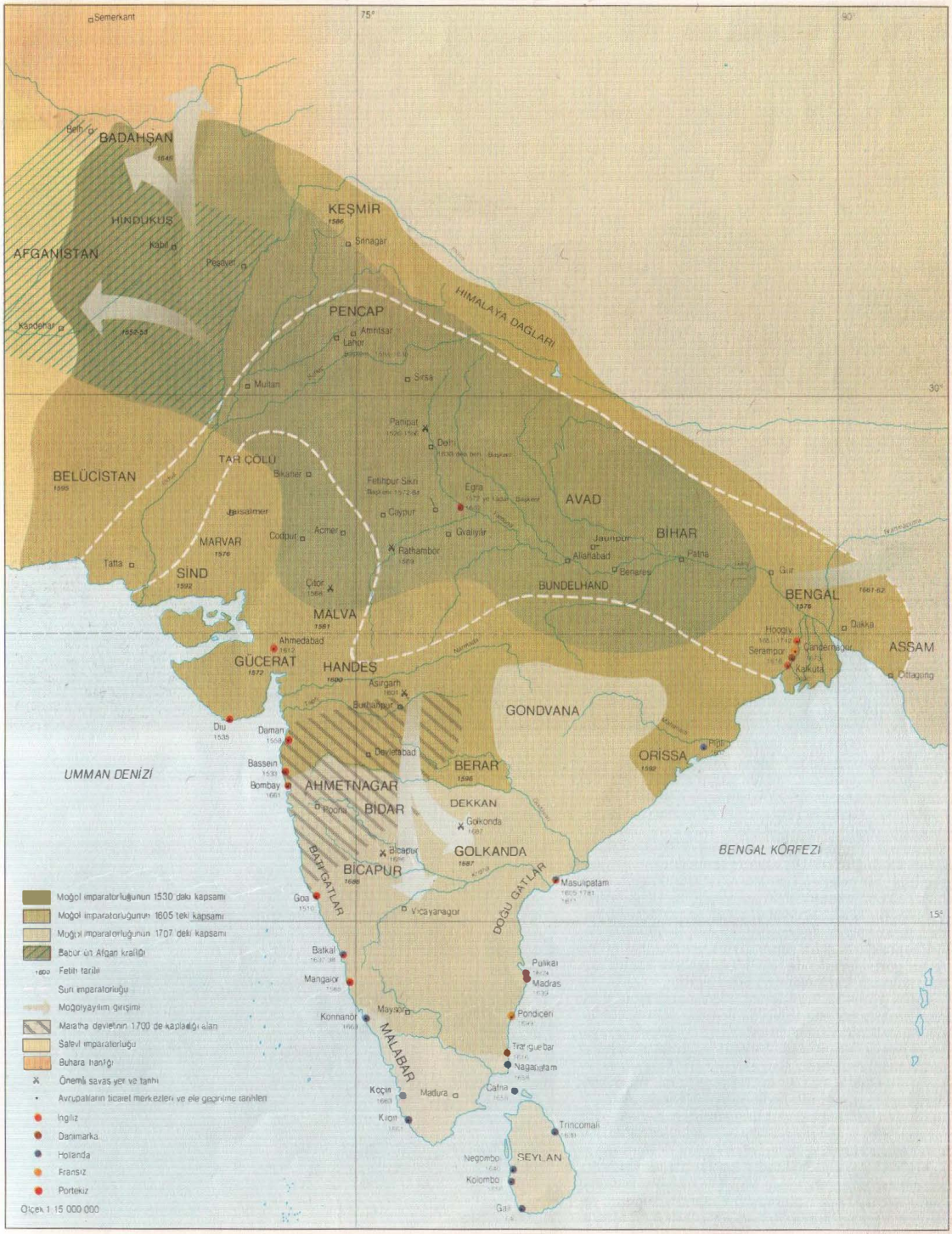
Semerkant
Belh
BADAHŞAN
1645
HINDUKUŞ
AFGANİSTAN
Kabil
Peşaver
Kandehar
1558-59
KEŞMİR
1586
Srinagar
HİMALAYA DAĞLARI
PENCAP
Amritsar
Lahor
Multan
Sirsa
Panipat
1526-1556
Delhi
1530-dan beri Başkent
TAR ÇÖLÜ
BELÜCİSTAN
1595
Bikaner
Jaisalmer
Fethipur Sikri
Başkent 1572-85
Egra
1572 ye kadar Başkent
AVAD
Caypur
Gvaliyar
Agra
MARVAR
1576
Codpur
Acmer
Rathambor
1569
Jaunpur
BİHAR
Allahabad
Patna
Benares
Gur
Tatta
SİND
1592
Çitor
1568
BUNDELHAND
BENGAL
1576
1667-82
Dakka
MALVA
1561
Hoogly
1632'de Portekiz
Serampor
1676
Chandernagor
1673
Kalkuta
1690
ASSAM
Ahmedabad
1612
GÜCERAT
1572
HANDEŞ
1600
Asirgarh
1601
Burhanpur
GONDVANA
Diu
1535
Daman
1559
Devlethabad
ORİSSA
1592
Puri
UMMAN DENİZİ
Bassein
1532
Bombay
1661
BERAR
1596
AHMETNAGAR
Poona
BİDAR
DEKKAN
Gokonda
1687
BENGAL KÖRFEZİ
Bicapur
1686
GOLKANDA
1687
BİCAPUR
1686
BATI GATLAR
DOĞU GATLAR
Masulipatam
1605-1781
1675
Goa
1510
Vicayanagor
Batkal
1637-38
Mangalor
1568
Pulikat
1609
1624
Madras
1639
Konnanor
1663
Mayisor
Pondiçeri
1644
MALABAR
Trinquebar
1616
Nagapattam
1658
Koçin
1663
Madura
Cafna
1658
Kiloi
1661
Trincomali
1690
Negombo
1640
SEYLAN
Kolombo
1656
Gali
1640
Moğol imparatorluğunun 1530 daki kapsamı
Moğol imparatorluğunun 1605 teki kapsamı
Moğol imparatorluğunun 1707 deki kapsamı
Babür'ün Afgan krallığı
1600 Fetih tarihi
Suri imparatorluğu
Moğolyayılım girişimi
Maratha devletinin 1700 de kapladığı alan
Selevi imparatorluğu
Buhara hanlığı
Önemli savaş yer ve tarihi
Avrupalıların ticaret merkezleri ve ele geçirilme tarihleri
İngiliz
Danimarka
Hollanda
Fransız
Portekiz
Ölçek 1:15 000 000

yük bir askerî silsile halinde kurulmuştu. *Mansapdar*, yani buyruk vericiler denilen kamu görevlileri 10 kişinin komutanından 5.000 kişinin komutanına kadar 33 dereceli olarak örgütlenmişti. Bu makamlar babadan oğula kalmıyor, hiyerarşide ancak imparatorun atamasıyla ilerleniyordu. Bu görevliler topluluğu, imparatorluğun sivil ve askerî yöneticilerinin içinden seçildiği bir yetenek havuzu oluşturmaktaydı. Bunların, Ekber zamanındaki iki özelliğini vurgulamak gerekir: Bir kere, çoğu yabancıydı, ancak üçte bir kadarı Hindistan'da doğmuştu; ikincisi, kendilerine belirli toprakların geliri tımar olarak verilmesine ve buraları görmelerinin de teşvik edilmesine karşın, ücretleri hassa hazinesinden ödeniyordu.

Bütün yönetim örgütlenişi, Hinduların işbirliğine dayanmaktaydı. Hindistan'da doğmuş *mansapdar*'ların yarısı Hinduydu ve dinsel inançları, görevlerin yeteneklere açık tutulduğu bu sistem içinde yükselmelerini engellemiyordu. Gerçekte gündelik yönetimden sorumlu olan küçük görevlilerin çoğu da, tıpkı ileridekı İngiliz yönetiminde olacağı gibi, Hindulardı. Yönetimde Hindulara dayanılmasının siyasetteki yansıması, Hint-Moğollarının kuzey Hindistan'da iktidar için başlıca Hindu rakipleri olan Rajput reisleriyle ilişkilerinde ortaya çıkmaktadır. Bunlar bir kez yenildikten sonra, komutan, eyalet valisi ve imparator danışmanı olarak hizmete alınmışlardı. Kendi ülkelerini yönetiyor ve sarayda Müslüman soylularla aynı ayrıca-

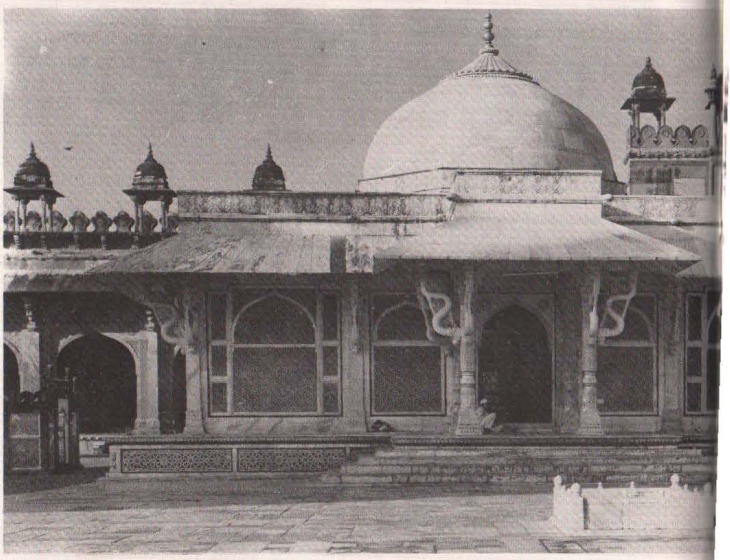

lıkları paylaşıyorlardı. Hatta, ortaklıkları saltanat yatağına kadar gidiyordu: Ekber Jaipurlu bir prensesle evlenmiş, ardılı Cihangir'in annesi bir Hindu olmuştu.

İslâmı Savunmak İçin Gösterilen Sofuca Çabalar

Hindulara böyle dayanmanın doğal gereği, kendisinden önceki Hindu halkların Müslüman hükümdarlarının izinden giderek Ekber'in de benimsediği gibi, bir dinsel hoşgörü politikasıydı. Ekber tahta geçince, ilkin Hindu hacılardan alınan vergiyi, sonra da Şeriat uyarınca Müslüman ülkesinde yaşayan gayri-Müslimlere salınan *cizye*'yi kaldırdı. Başka dinlerden insanların tedirgin olmamaları için önlemler aldı: İslâmî ay (kamer) yılının yerine güneş takvimini kabul etti, Hinduların taparcasına dinsel bir saygı gösterdikleri inekleri Müslümanların kesip yemelerini yasakladı. Herhangi bir dinle ilgili cezalar olmamasını sağlamak kaygısıyla, Şeriatın İslâm'dan dönme *(irtidat)* suçuna getirdiği idam cezasını yasakladı ve nihayet, bütün dinlerin tapınaklarını paraca destekledi. Ekber'in adaleti ve insan değerini, herhangi bir dinin hükümlerinden daha önemli saydığı, İslâm köleliği uygulamasına da, yüksek Hindu kastlarındaki ölü kocayla birlikte dulunu diri diri yakma âdetine de eşit ölçüde karşı çıkmasından belli olmaktadır. Böylesine özgürlükçü bir politika, besbelli, yerleşik Müslüman din yetkililerinin sıkı bir denetim altına alınmasını gerektirmekteydi. İlk Safevîler gibi, Ekber de ulemayı devlete bağımlı hale getirmeye çalışmış ve onlara yapılan birçok bağışı kaldırmıştır. Hassa hazinesinden yararlanmak istiyorlarsa, saray divanına gelmelerini şart koşmuştur. Hoşgörüsüzlük yasaklanmıştı. 1570'lerde ulemanın resmî önderleri, Ekber'in özgür-düşünceli dostları olan Ebu'l-Fazl ailesini kovuşturmaya kalkışınca, geri dönülemeyecek bir biçimde rezil edilmişlerdi.

Ekber'in kamu yaşamında gösterdiği dinsel hoşgörü, özel yaşamındaki dinsel bir uzlaştırıcılık (eklektizm) ile birlikte gitmekteydi. O büyük adamın, zamanında Batılıları büyüleyen ve aynı etkiyi bugün de hâlâ sürdüren yanı, budur. Ekber her türlü dinsel bilgiyi, olağanüstü bir gayretle aramıştır. Önce, sufî ermişlere kendini vermiş ve hemen her yıl Muineddin Çiştî'nin Ajmere'deki türbesine gitmiş ve iki oğlunun Şeyh Selim Çişti'nin Fatehpur Sikri'deki evinde dünyaya gelmesine özen göstermişti. Sonra, 1570'li yılların ortalarında, gece-gündüz namaz kılmasına yol açan bir mistik deneyim geçirmişe benzemektedir. Bunun ardından, rasyonalist Ebu'l-Fazl'ın teşvikiyle bir *"İbadethane"* açmıştır. Kendisi burada, Sünnî ulemanın, mutasavvıfların, Hinduların, Zerdüştîlerin, Yahudilerin, Jainistlerin ve Goa'dan gelen Cizvitlerin katıldığı dinsel tartışmaları yönetirdi. Ulema, bu toplantılarda doğru dürüst davranamamış, birbirine düş-

Solda Racastan hükümdarı Rana'nın, Mewar'ın başkenti Çitor'daki Rajput kalesi, kesintisiz sekiz yüzyıl kadar bir süre, bu ailenin elinde kalmıştır. Moğollar güçlerini kanıtlamak için, böyle kaleleri almak zorundaydılar. Bu kale 24 Ekim 1567'de kuşatıldı ve 23 Şubat 1568'de fethedildi. *Ekbername*'de canlı bir biçemle anlatıldığı gibi, barut ve top kuşatmada önemli bir rol oynamıştır. Bundan sonra, çoğu Rajput prensleri, imparatorluğun sarsılmaz destekleyicileri oldular — yönetimde hizmet ettiler, imparatorun haremine kızlarını verdiler.

Sağda Ekber, Fatehpur Sikri'deki "ibadethane"sinde bir din tartışmasına başkanlık ediyor. Katılanlar arasında, İslâmiyete ağır saldırılarda bulunmayı âdet edinmiş iki de Cizvit papazı var: Rudolf Aquaviva ve Francis Henriquez. 1570'lerin ortalarında geçirdiği bir dinsel bunalımdan sonra, Ekber bütün dinleri araştırmaya başladı ve ölünceye kadar, onun gerçekten neye inandığını hiç kimse bilemedi. Ekber'in özgür-düşünceli (dinsiz!) oluşuna, doğru yol uleması kuvvetle karşı çıkmış; fakat uyruklarının çoğu gayri-Müslim olan bir hükümdar için, bu tutum pek yerinde olmuştur.

Aşağıda Şeyh Salim Çişti'nin Fatehpur Sikri'deki türbesi. Ermiş Çişti, çocuksuz Ekber'in üç oğlu olacağını haber vermiş ve bu kehaneti doğru çıkınca, Ekber o denli etkilenmiştir ki, Fatehpur Sikri'de yepyeni bir başkent kurmaya karar vermiştir.

müştür; karşılıklı olarak yönelttikleri "ahmak ve sapkın" suçlamalarıyla, sonunda tarihçi Budauni'nin dediği gibi, "birbirlerinden nefret etmekte tıpkı Yahudilerle Mısırlılara" dönmüşlerdir. 1582'de Ekber, kendi uzlaştırmacı (eklektik) kültü olan *Din-i İlâhî*'yi kurmuştur. Bu tapı, Zerdüştîlikten çok etkilenmiş ve Ekber'in şahsı üzerinde odaklaşmıştı. Fakat, imparatorun bu din oyununu fazla abartmamak gerekir; sarayda bile yalnızca 18 izleyicisi olan *Din-i İlâhî*, imparatorluk çapında uygulanmaya hiç zorlanmamıştır.

Ekber'in kamusal politikası Cihangir ve Şah Cihan tarafından da sürdürüldü; İslâma karşı, hoşgörülü ve uzlaşmacı tutumuysa, Şah Cihan'ın en sevdiği oğlu Dara Şikoh'ta (1615-59) doruğuna ulaştı. Küçük kardeşi Evrengzib'in dönekliğinden ötürü idam ettireceği bu bahtsız şehzade, (dinsel macerasına) düpedüz bir Kâdirî sufîsi olarak başlamış ve Câmi'den çok etkilenen, hiçbir bakımdan kınanamayacak mistik yapıtlar kaleme almıştı. Sonra, Hindu mistikleriyle düşüp kalkmaya başlamış, onların kutsal yazılarını çevirmiş ve Hinduluğun özüyle İslâmlığın özünü birleştiren, uzlaşmacı bir anlayış geliştirmişti. Bu düşüncelerinden çoğunun gerisinde, uzun zamandır Hindistan'da etkili olan İbnül-Arabî'nin panteist sufiliğinin bulunmasında şaşılacak bir yan yoktur. Bununla birlikte, Dara'nın amacı, İslâmdan uzaklaşarak Hinduizme yaklaşmaktan çok, bu iki dinin paylaştıkları ortak alanı ortaya koymaktı. Fakat, bu süreç içinde, tasavvufla Hindu panteizminin birleştirilmesinden doğacak büyük tehlikeyi, ikisinin gerçekten nasıl İslâm doğru yolunu yıkmak üzere biraraya gelebileceğini göstermiş oldu.

Sofular, bu gibi gelişmelere karşı direnmek gereğini duydular. Nakşbendî tarikatının üyeleri kendilerine önderlik etti ve Ekber'in saltanatının son yıllarında Hoca Bâkî-billâh'ın Hindistan'a gelmesiyle bu direniş ivme kazandı. Onun öğrencilerinden, Delhili Abdülhak (1551-1642) ulemanın tepkisini şekillendirdi. Abdülhak önce Mekke'ye çekilerek Ekber'in sarayının özgür-düşünceli havasından kaçmak istedi; fakat Hindistan'a dönüp, özellikle geleneklerin (Sünnetin) incelenmesi yolundan, bilgince bir karşı-saldırının stratejisini hazırlamaya ikna edildi. Daha önemlisi, Bâkî-billâh'ın sevgili müridi Şeyh Ahmad Sirhindî'nin doğrudan doğruya tasavvufla Müslümanların dikkatini yeniden Kur'an, Sünnet ve Şeriata çekmesi oldu. Sirhindî, "her şey O'dur" diyen panteist görüşe karşı çıktı ve sufî düşünüş çerçevesinde konuyu işleyerek,

Aşağıda Şah Cihan'ın büyük oğlu Dara Şikoh, din adamlarıyla görüşüyor. Bu prenste, Moğol uygarlığının Ekber tarafından başlatılan uzlaştırmacı (senkretik) eğilimleri doruğuna ulaşmıştır. Dara, Hindu mistikleriyle tartışmayı sever ve onların Müslümanlarla ortak inançlarını ortaya koymaya çalışırdı. Babasının en sevdiği oğlu olmasına karşın, ardıllık için yapılan askerî mücadelede yenik düştü. Kazanan Evrengzib, Dara'yı Delhi'de paçavralar içinde dolaştırıp teşhir etti ve dinsel görüşlerinden ötürü, onu yargılatıp kafasını kestirdi.

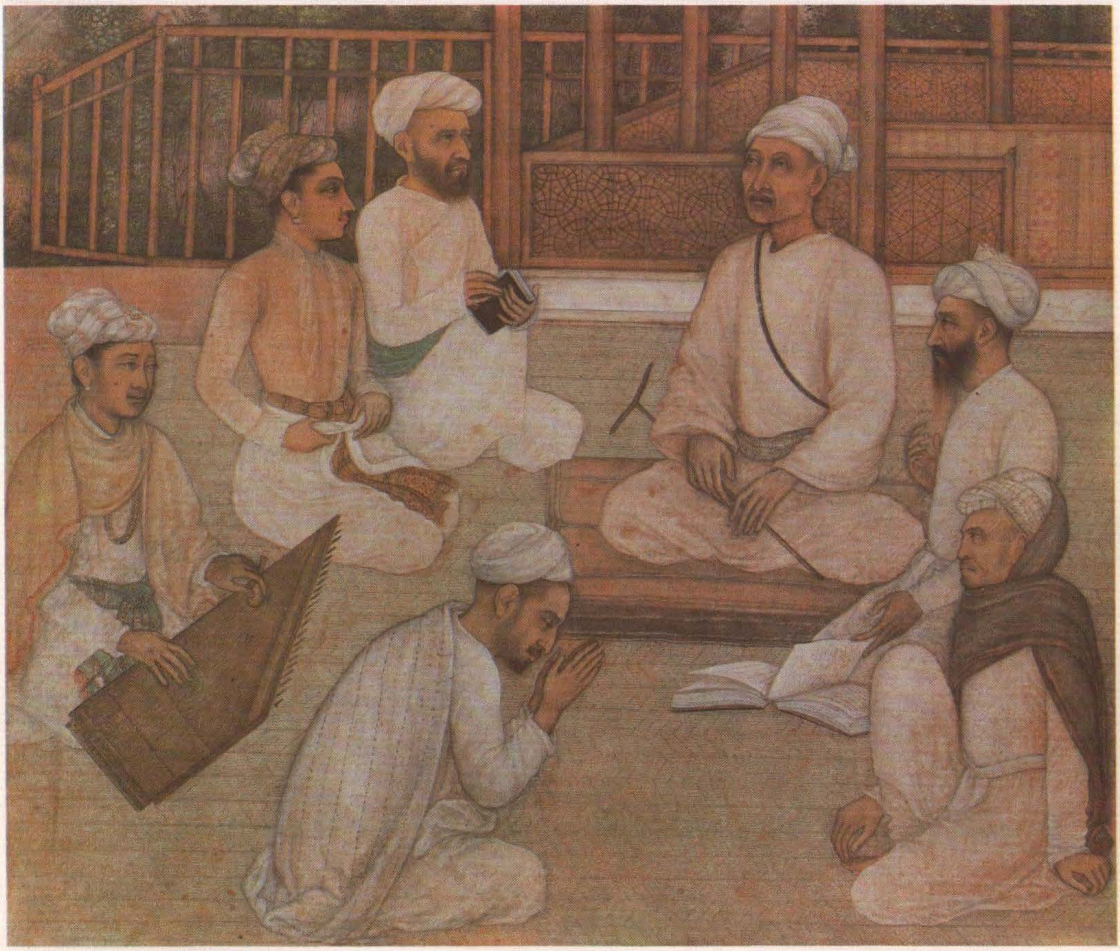

Yukanda 1659'da tahta çıkışından hemen sonra, Evrengzib namaz kılarken; bu zâhit, hatta bağnaz sultanın, pek uygun düştüğü üzere, ibadet ederken yapılmış birçok resmi vardır. Evrengzib'in vasiyetindeki bazı maddeler, kişiliğine ışık tutmaktadır: kendi diktiği başlıkların satışından yakınlarda sağlanan 4.5 rupi, cenaze giderlerine ayrılacaktır; kendi istinsah (kopya) ettiği Kur'anların satılmasından elde edilen 305 rupi din adamlarına dağıtılacaktır; mezarı, atalarının yaptırdığı anıtkabirlerin tersine, en basit türden olacaktır. Evrengzib'in uzun saltanatı, İslâm doğru yolculuğuna kesin bir dönüş, aynı zamanda Hint-Moğol şanlı döneminin son anları olmuştur.

Tanrı'nın aşkın bir konumda olduğunu ve insanın O'nun vahyinin rehberliğine muhtaç bulunduğunu ileri sürdü. O dönemde Sirhindî'nin izleyicileri azdı. Saltanatı sırasında "rehberlik güneşinin bir hata perdesi arkasına gizlendiği" Ekber ölüp de, yerine oğlu Cihangir'in geçmesinden pek memnun olarak, yeni imparatora devleti Şeriata göre yeniden kalıplamasını öğütlemeye kalkınca, soluğu zindanda aldı.

Evrengzib tahta çıkınca, med dalgası yön değiştirmeye başlamıştır. Yeni sultan, ulemayla, özellikle de Sirhındî'nin izleyicileriyle dosttu; doğru yolcu (ortodoks), hatta bağnaz bir mizacı vardı. Saltanatı süresinde, atalarının uzlaşmacı yönetiminden yavaş yavaş ayrıldı ve katı bir Müslümanlık tutumunu benimsedi. Hindulara dinsel nedenlerle engeller getirildi; 1669'dan sonra birçok tapınakları yıkıldı; 1679'dan itibaren de *cizye* yeniden ve hatta orduda askerlik yapanlara bile salındı. İmparatorun çok-dinli bir toplumun hükümdarı olduğu üzerindeki vurgu kaldırıldı. Evrengzib gitgide daha az Hindu bayramına katılır oldu ve sabahları bir balkondan halkına görünme âdetinden vazgeçti. Bunlarla eşzamanlı olarak, Hindistan toplumunu İslâmcı bir doğru yol kalıbına sokmaya çalıştı, ay takvimini geri getirdi, panteist düşüncenin incelenmesini engelledi, şarap içmekten anıtkabirlerin tavanlarının örtülmesine kadar her konuda Şeriatı uygulamaya koyuldu ve Hanefî yargıbiliminin kapsamlı bir derlemesini ısmarladı: Bu *Fetevay-ı Alemgirî* temel alınarak, imparatorluk bir İslâm teokrasisi haline getirilecekti.

Abdülhak ve Ahmad Sirhindî'nin çalışmalarının ardından, Evrengzib'in saltanatıyla, Hint İslâmlığında yeni bir akım gelişmiştir. Bundan sonraki yüzyıllarda, Nakşbendî tarikatının Sirhindî tarafından kurulmuş olan Müceddidî kolu, bu akımı sadece Hindistan'a değil, İslâm dünyasının çoğu yerlerine yayacaklardır. Sözkonusu hareket, Avrupalıların gelişinden önce de, onların egemenliği sırasında da, olağanüstü bir canlılık kaynağı olacaktır. Sirhindî'nin izleyicileri, ona "*Müceddid-i Elf-i Sân*" (İslâmın "ikinci bin yılının canlandırıcısı") sanını verirlerken, öngörüden hiç de yoksun kalmamışlardı.

Bileşimin (sentezin) Kültürel Anlatımı

Hint-Moğol sanatı, hem imparatorluğun gücünün hem de dayandığı uzlaşımların anlatımı olmuştur. Güzel sanatlar, 17. yüzyılın sonuna kadarki (Evrengzib dışında) bütün imparatorların yönetiminde gelişmişlerdir (Evrengzib'in dönemindeyse, sanatlar desteklenmemiş ve esinsiz kalmıştır). Tipik bir alan, 13. yüzyıla kadar geri giden senkretik (yamalı bohça türünden) bir geleneğin Fakir Allah gibi kimselerce sürdürüldüğü müziktir; Fakir Allah'ın müzikte beste ilkelerini çözümleyen yapıtı *Rag Darpan* (1666), bir ölçüde Sanskrit kaynaklarına dayanmaktaydı. Bir başka alan da, dildir. Sarayda, tabiatıyla, Farsça konuşuluyor ve zamanın en iyi Farsça yazan şairleri himaye ediliyordu; fakat sarayla yönettiği dış dünya arasındaki etkileşimde, yeni Urdu dili gelişmekteydi — gramer yapısı olarak bir kuzey Hindistan lehçesi, fakat sözcük ve mecazlarının çoğu Farsça olan bu dışa-vurumcu dil, zamanla bütün Hindistan-Müslüman uygarlığına malolacaktır.

En çarpıcı güç ve bileşim anlatımlarıysa, resimde ve mimaride ortaya çıkmıştır. Hint-Moğol sanatının kurucusu Ekber'di. Kabil'de sürgünken, o da babası da ileri gelen iki Safevî saray ressamından, imparatorluklarını geri alınca Hindistan'a gelmeye ikna ettikleri, Mir Seyyit Ali ve Abdü's-Samed'den ders almışlardı. Ekber, bunları yüzden fazla ressamın -çoğu Gucarat, Racastan ve Keşmir'den gelme Hindular- Behzat'ın kalıtı olan biçimci ve mücevherlerle bezeli zengin biçemini kendi canlı ve renkli gelenekleriyle harmanlamayı öğrendiği saray stüdyolarının başına getirmişti. Ekber öldüğünde, kütüphanesinde 24.000 tane, minyatürlü yazma vardı. Kendisi okuyamazdı, ama başkalarına okutup dinlemeyi pek severdi. Resmi yapılan konuların çeşitliliği, hiç kuşkusuz, imparatorun sınırsız merakını yansıtarak, Safevî sanatçılarının ürünlerine oranla önemli ölçüde artmıştır. İran ve Orta Asya saraylarında çok beğenilen Fars edebiyat klâsiklerinin resimlendirilmesi sürdürülmüştür ve krallık stüdyosunun gerçekleştirdiği ilk büyük tasarım, bez üzerine yapılmış 1.400 resimli ünlü *Hamzename,* bu kategoriye girer. Fakat *Ramayana* ve *Mahabharata* gibi Hindu destanlarına da, Moğol hanedanının *Timurname, Babürname* ve *Ekbername* gibi büyük öykülerine de resimler yapılmıştır — özellikle, son anılan yapıt, Ekber'in saltanatının, benzersiz bir resimli tarihi olmuştur.

Cihangir -hakkında tek bir şey söylenecekse, denilebilir ki- resim sanatının babasından bile daha hevesli bir koruyucusuydu; sağ ve ölmüş sanatçıların yapıtlarını bir bakışta tanıyabildiğini iddia ederek uzmanlığıyla övünürdü. Hint-Moğol resmi, onun zamanında, gerek yansıttığı mizaçlar gerek kullandığı ayrı biçemler açısından en geniş çeşitliliğine erişmiştir. Ekber'in stüdyolarının ürünlerindeki dram duygusu ve canlılık -ama o telâşlı kalabalık olmadan- bunlarda da vardır; büyük resmî törenlerin tasvirleri de öyledir, ancak şimdi biraz daha debdebeli görünmektedir. Ek olarak, insan kişiliğini ortaya koymak için yeni bir kaygı, dikkate değer bir siyasal allegori (kinaye) türü, neyse ki geç dönem Safevî sanatının aşırı erotikliğine kadar götürülmemiş bir duygusallık eğilimi ve hepsinin üstünde de, Hint-Moğol ressamlarının İranlı çağdaşlarından çok daha ileri gittikleri bir gerçekçilik vardır. Bu yaklaşım, Mansur'un bitki, kuş ve hayvan resimlerinde gözlemlenebilir; ölüm halindeki İnayet Han'ın klinik nitelikli resminde de canlı ve rahatsız edici bir biçimde görülmektedir.

Mimari, İslâm ve Hint tarzlarının evliliğini ve imparatorluğun övüngenliğini, resimdekinden daha bile iyi dile getirmektedir. Bu bileşime, en açık olarak, Agra'dan birkaç kilometre uzaklıktaki, bugüne kadar hemen hemen hiç bozulmadan kalmış, Ekber'in geçici başkenti Fatehpur Sikri'de ulaşılmıştır. Ekber'in, manevî güçleriyle kendisine iki oğul kazandırdığına inandığı Şeyh Salim Çiştî'nin yaşadığı bir tepede, 1569 ile 1585 yılları arasında inşa edilmiş olan bu şehrin mimarisi, Müslümanların kemer, kubbe ve geniş avlu gelenekleriyle Hinduların düz taş sütun, süslü işleme ve kitlesellik geleneklerini birleştirmektedir. İmparatorluk başkentini Delhi'ye geri getiren, ama Hindistan yönetiminin bu eski odağında bir başka şehir (Şahcihanabad) daha kuran, yapıcıların yapıcısı Şah Cihan'ın eserlerinden ise kudret fışkırır. Kızıl kumtaşından bir sur, Şahcihanabad'ı çepeçevre sarar; merkezdeki bir tümseğin üstüne, Hindistan'daki camilerin en büyüğü, şehre her yandan hâkim olacak şekilde oturtulmuştur; Cumna nehrine bakan bir yamaçta da devâsa bir saray kalesi vardır. Kızıl Kale'nin iyice içine kadar giren ziyaretçi, altın ve değerli taşlarla bezeli, enfes beyaz mermerden köşkler görür. Huzura kabul salonundaki bir yazı, "Yeryüzünde eğer bir Mutluluk İrem'i varsa, işte burasıdır, burası, burası!" demektedir. Bu yapıları ve daha başka yerlerde yaptırdıkları, Şah Cihan'ın saygıyla anılmasına yeterdi; fakat Şah Cihan Agra'ya bir de gerçekten harika başyapıt diktirmiştir: Sevgili kraliçesi Mümtaz Mahal'in kabri olmak üzere inşa ettirdiği eşsiz Tac Mahal; çağdaş bir olaydizimcinin dediği gibi, "bir betimlemeler ummanı (okyanusu)" Tac Mahal'i anlatmak için az gelir.

Hint-Moğol Dünyası

Hint-Moğollarının Eğilimleri

Hint-Moğolları, tıpkı Safevîler gibi büyük kitapseverlerdi. Ama İranlı çağdaşlarından bir adım ileriydiler. Yalnızca kitap toplamak ve resimli yazmalar sipariş etmekle kalmıyor, kendileri de yazıyorlardı. Dünyanın en önemli özyaşamöykülerinden biri olan Babür'ün anılarına değinmiştik. Babür'ün estetik duyarlığı ve salt zekâsı kitabını elden bıraktırmadığı gibi, bu yapıtın canlılık ve doğrudanlığı da okuyucuyu sürüklemektedir. Cihangir de, biraz hakkı yenerek daha az tanınan anılarını yazmıştır; oysa bu hatırat, gerek saray yaşamı gerekse imparatorun resim sanatıyla olsun, çevresindeki dünya ile olsun ilgilenişi hakkında verdiği bilgilerin dolaysızlığı bakımından özel bir önem taşımaktadır.

Resim sanatı, Hint-Moğollarının dünyasına da, Safevîlerinkine olduğu kadar iyi bir giriş oluşturur. Bu sanat, İslâm kültürüyle Moğol imparatorluğunun üstüne oturduğu Hindu Hindistanının bileşimini, mimariyle birlikte, en açık biçimde ortaya koymaktadır. Böylelikle, Ekber'in işliklerinde, yalnızca Türkçe, Arapça ve Farsça klâsiklerin resimlendirilmesiyle kalınmamış, *Ramayana* ve *Mahabharata* adlı Hindu destanlarının resimli yazmaları da üretilmiştir. Bu stüdyoların ilk ustaları Safevî ressamları olmakla birlikte, imzalarından adlarını öğrendiğimiz 150 kadar ressam da, çoğu batı Hindistan'dan gelme Hindulardı. Bunların elinde, İran'ın ve Orta Asya'nın parlak renk mozayıklarıyla biçimci ve süslü üslûbu, yaşam, insanlık gibi konuların işlenişinde, insan ve hayvan formlarının aslına daha sadık olarak verilmesinde, gitgide daha kendine özgü bir Hintli havasına dönüşmüş, koyu yeşiller, zeytuniler, griler yeni renkler yeğlenmiştir.

Resim, Cihangir döneminde en yüksek noktasına ulaşmıştı. Anılarında, şunları yazar: "Bana gelince, resim sevgim ve değerlendirme alışkanlığım öyle bir yere vardı ki, önüme bir yapıt getirilince ... bunu kimin yaptığını hemen söylerim. İçinde birçok portreler olan ve her biri ayrı bir usta tarafından yapılmış bulunan bir tabloysa, her yüzün hangi ressam tarafından yapıldığını bilirim. Bir yüze bir başkası kaş-göz yapmışsa, yüzün kimin eseri olduğunu, kaş-gözün kimin tarafından yapıldığını anlarım." Bu meraklı koruyucunun gözetimi altında, Hint-Moğol resmi, kinayeli (allegorik), gerçekçi, biçimci, duygusal, kişilik vurgulamaya meraklı, doğayla büyülenmiş bütün bir meşrepler dizisini ortaya koymaya başlamıştır.

Yukarıda Bişn Das'ın yaptığı sanılan bu çizimde, gerçekçilik rahatsız edici uçlara kadar götürülmüştür. Cihangir'in musahibi İnayet Han, 1618'de aşırı şarap ve afyon bağımlılığından ölmektedir. Cihangir, hastanın huzuruna getirilmesini emretmişti. Anılarında, "Öyle düşkün ve zayıf görünüyordu ki, şaştım" diye yazmıştır. "bir deri bir kemik kalmıştı. kemikleri bile erimiş gibiydi. Ressamlar iyice süzgün bir yüz çizmeye çok çalıştılar, ama onunki gibi bir surat hiç görmedim, onunkine yaklaşanı bile. Aman Tanrım, bir insanoğlu bu hale nasıl girer?.. Çok olağanüstü bir durum olduğu için, ressamlarıma portresini almalarını söyledim. ...Ertesi günü yokluğa göçtü."

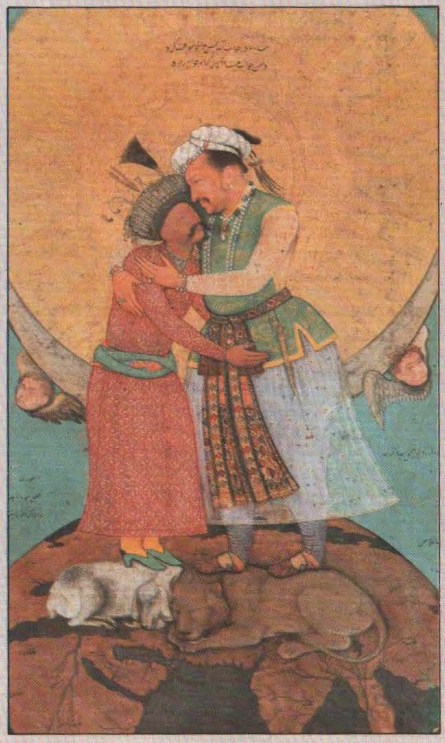

Sağda Cihangir'in saltanatının en güzel bazı resimlerinde zengin maceralar vardır. Y. 1620'de Ebul Hasan'ın yaptığı bu tablo, Safevî imparatoru Şah Abbas'la yeni bir dostluğu ilân ediyor, ama Moğol arslanı durumdan yararlanıp Pars kuzusunu [astragan] Akdeniz'e itelemiş. Burada, uzak iklimlerin garip yapıtlarına bayılan Cihangir'in sarayına doldurduğu Avrupa resimlerinin de etkisini görebiliyoruz. Melekler, arkadaki hilâli taşıyor, imparatorun başını da bir hâle (ayla) çevrelemiş. [Hıristiyan sanatındaki kutsal insan tasvirlerinde görülen] bu halkalar, Cizvitler tarafından Hindistan'a getirilen resimlerden ödünç alınmış ve ondan sonraki Moğol sanatında imparatoru belirtmek için kullanılmıştır.

Aşağıda Şah Cihan döneminde, resim sanatı saray törenleri ve resmî portreler vurgusuyla daha biçimci bir nitelik aldı. Y.1650'de Biçitr tarafından yapılan bu tablo, Şah Cihan'ın oğullarını huzuruna kabul edişini gösteriyor. İmparator gereği gibi yüksek

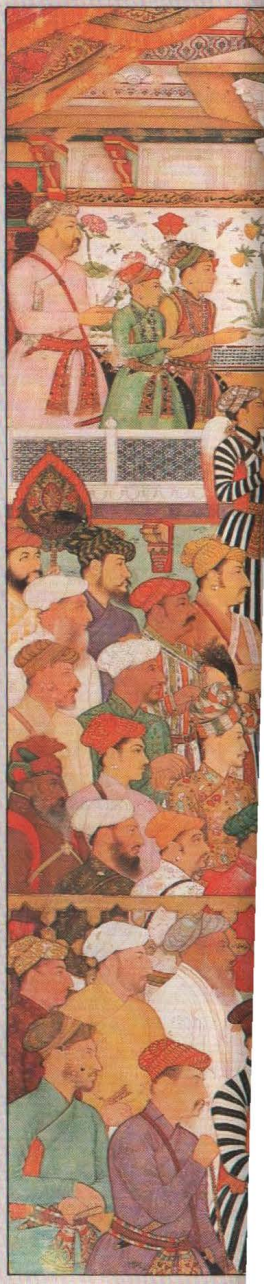

bir tahta oturmuş; maiyet erkânı ve saraylılar ise, altta, önem derecelerine göre, tahttan dikkatle ölçülmüş uzaklıklarda yerlerini almışlar. Her birini aslına benzetmek için öyle çok çaba harcanmış ki, resmî bir "saray fotoğrafı"nı incelediğimiz duygusuna kapılıyoruz. Gerçekten, daha yakından bakılınca, her saraylının adının da belirtildiği anlaşılıyor.

17. yüzyıl ortalarında yapılmış, olgun yaşta bir soylu kadını gösteren bu çarpıcı minyatür, Moğol sanatçının kişiliği gösterme kaygısını ortaya koyuyor. Kadının eski güzelliğinden hâlâ izler kalmıştır; yaşını, biraz hüzün, belki biraz da kırıklığın karıştığı bir vakarla taşımaktadır. Portre hayali olmalı; çünkü bir ressamın, onun konumundaki bir kadını görmesine izin verilmezdi. Bu soylu kadınla, *aşağıdaki* yıkandıktan sonra saçını tarayan terütaze kız arasında ilginç bir karşıtlık var. O da, 17. yüzyıl ortalarında yapılmış olmakla birlikte, sınırlanmış bir cinsel duygusallığı yansıtıyor.

Doğayla Büyülenme

Cihangir doğayı pek severdi. Keşmir izlenimlerini şöyle aktarıyor: Burası "sürekli bir ilkbahar bahçesi... hoş bir çiçek tarhı... Gözün gördüğü her yerde yeşillik ve akarsular var. Kırmızı gül, menekşe ve nergisler kendiliklerinden çıkıyor..." Kuşları anlatışında ise, bir kuşbilimcinin (ornitolog'un) yeteneği belli olmaktadır. İmparatoru için yüzlerce kuş, hayvan ve bitki resmi yapan Mansur'a bir de hindi ısmarlamıştır *(sağda en altta)*. Cihangir, "Üstad Mansur öyle bir resim ustası oldu ki" diyor, "kendisine *Nadir'ül Asr* (çağın harikası) sanı verildi."

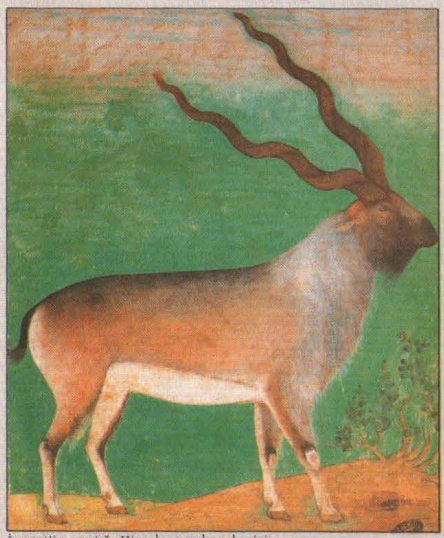

İnayet'in yaptığı Himalaya yaban keçisi

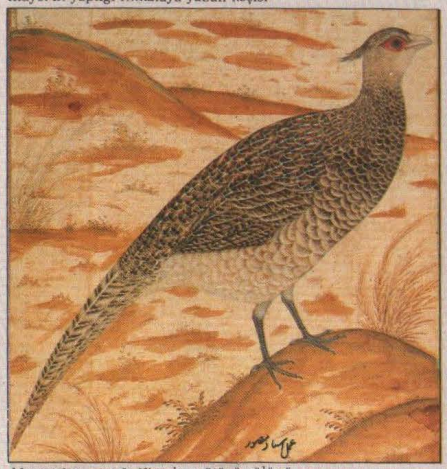

Mansur'un yaptığı Himalaya ötücü sülünü

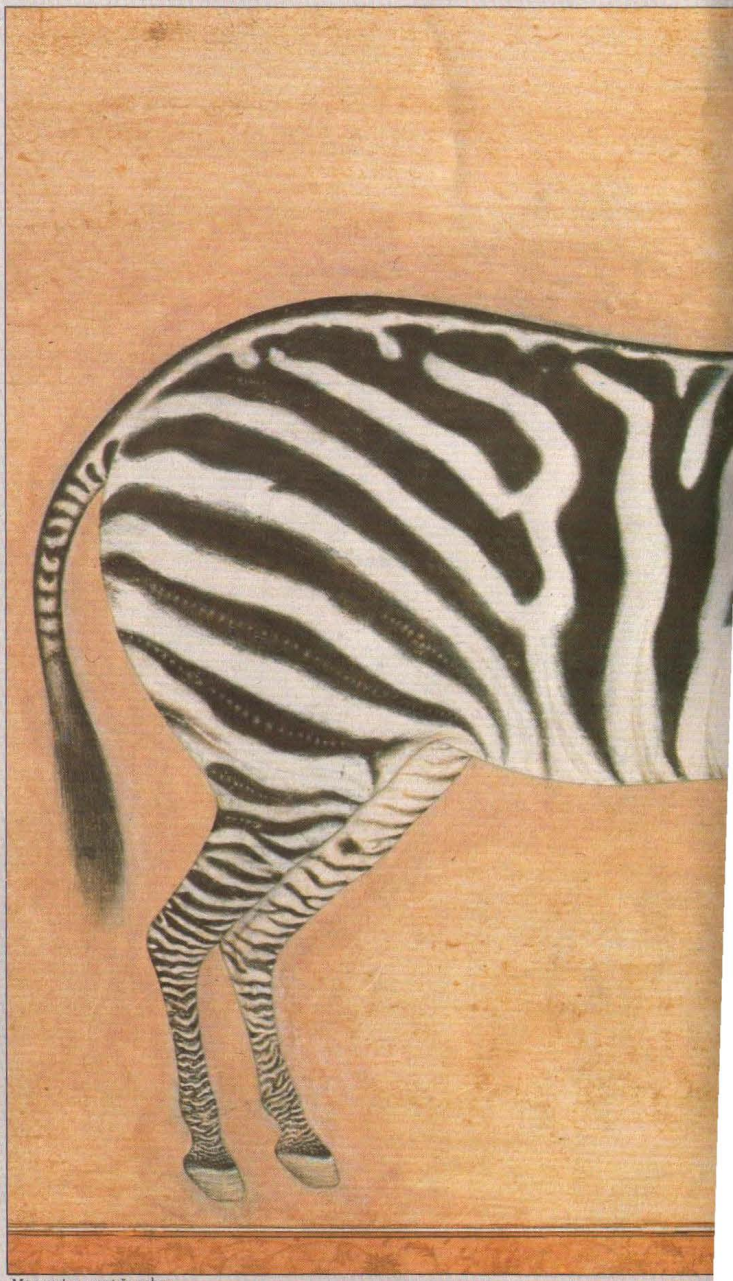

Mansur'un yaptığı zebra

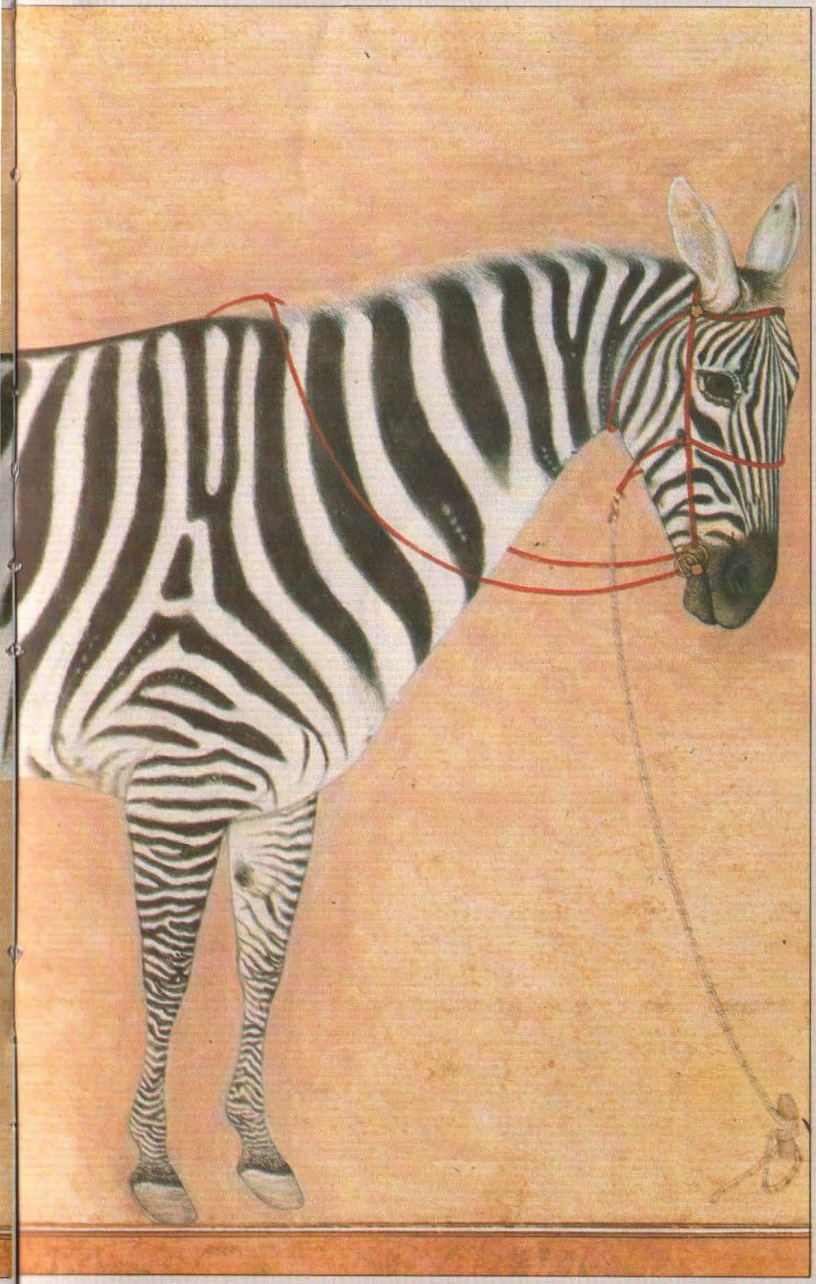

Manohar'ın yaptığı siyah Hint erkek dağ keçisi

Gelincikler

Mansur'un yaptığı baba hindi

Hint-Moğol Şehirleri

Fatehpur Sikri

İslâm kültürüyle Hindu Hindistanı arasında, Ekber'in törensel başkenti Fatehpur Sikri'de [Feth zaferinin şehri] olduğu kadar açık bir bileşim başarısına başka hiçbir yerde erişilememiştir. Burada, Müslüman çadırlarını anımsatan ışıklı ve havadar yapılar, geleneksel Hint yapılarının düz taş sütunları ve kitleselliğiyle kaynaşmıştır. 1569-84 yıllarında yapılan şehirde, saray sadece 14 yıl kalmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Ekber yeni başkentini, ermiş Şeyh Salim Çişti'nin merkadinde kurma coşkusuna, etrafta yeterli su olup olmadığına bakmayacak kadar kendini kaptırmıştı. Kızıl kumtaşından yapılan ve dört yüzyıl boyunca hemen hemen olduğu gibi kalan yapılara, çoğucası şehir denilmektedir; oysa, bunlar dev bir saray topluluğundan başka bir şey değildi. Merkadin eteğinde kümelenen gerçek şehir, çoktan yokolmuştur.

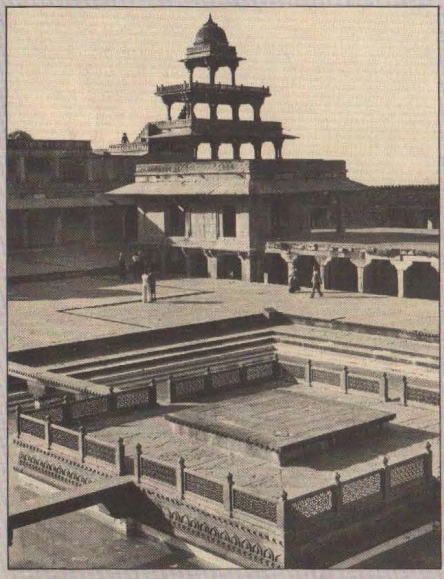

Agra

Şah Cihan Delhi'de yeni bir başkent kuruncaya dek, egemenliklerinin çoğu süresince Hint-Moğollarının başkenti Agra'ydı. Ekber, 13. yüzyıldan beri kuzey

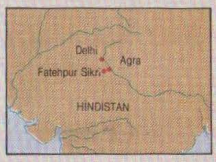

Hindistan'ın doğal merkezi olan Delhi'den pek hoşlanmıyordu: Belki, burada babası kazayla öldüğü için; belki, gâsıp Afgan hanedanı Suri'leri hatırlatması yüzünden; belki de düpedüz, Moğolları sevmeyen Afganlılarla dolu olması nedeniyle. Ekber, böylece, ilk başkentini küçük Agra şehrinde kurdu; şehrin göbeğinde, Cumna nehri kıyısına oturtulmuş son derece güçlü bir kale de vardı. Cihangir Lahor'u yeğledi, fakat Şah Cihan saltanatının ilk yıllarında Agra'ya döndü ve buraya en büyük Hint-Moğol anıtlarını dikti.

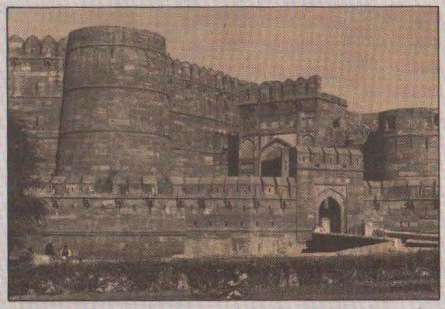

Delhi

Şah Cihan, Hindistan Müslüman imparatorluğunun başkentini yeniden, İndus vadisiyle Ganj vadisini birleştiren ve Racastan çölünü Himalayaların eteklerinden ayıran geniş tarım arazisine hâkim durumdaki Delhi'ye taşımıştır. 1638'de, Delhi'nin sekiz şehrinden yedincisi olan Şahcihanabad'ı kurdurmaya başladı. Çevresine kırmızı kumtaşından soylu bir sur yaptırdı; içinden görkemli bir bulvar geçirtti: Ağaçların gölgelediği, ortasından akan bir ırmağın serinlettiği Çandni Çovk, İsfahan'ın Cihar Bağ'ıyla yarışıyordu. Şehrin en yüksek tepesine, her yandan görülen Cuma Mescid'i (camiini) inşa ettirdi. Sonra, Cumna nehrine bakan bir yamaca Kızıl Kale'yi kurdurdu; burası imparatorluk sarayından ibaret değildi, aynı zamanda imparatorluğun yönetim mekanizmasının merkezini, hassa hazinesini, bir kışlayı, bir cephaneliği, hatta lüks mallar üreten fabrikaları içeriyordu. İngilizlere karşı büyük 1857-58 Ayaklanması bastırılıp da, Timurleng soyunun en acıklı kalıntısı orada ölsün diye Rangoon'a sürülünceye kadar, bütün Moğol imparatorları saray divanlarını bu şehirde topladılar. Sonra İngilizler, Moğol Delhisi'nin çoğunu yerle bir ettiler; 1912'de onlar kendi imparatorluk başkentlerini Yeni Delhi'de kurunca, burası "eski şehir" oldu.

Fatehpur Sikri mimarisinin esin kaynağı, Man Singh adlı Hindu Racasının Gwalior'daki kalesinde yaptırdığı küçük bir saraydır. Sarayı yapan taşçıların çoğu da, herhalde Hinduydu. Bunlar gereken bütün parçaları, Avrupalı bir marangozun tahtadan oyacağı gibi taşıan işlemişlerdi. Sonra, yüzeyleri iyice perdahlanmış taş parçaları, aralarında herhangi bir bağlantı kurulmadan, üstüste konularak salt yerçekim gücüyle yapı oluşturulmuştu.

Solda Ekber'in 1560'larda Agra'da yaptırdığı, artık sağlamca yerleşmiş Moğol rejiminin gücünü yansıtan kale. İçindeki Ekber'in yapılarının çoğunu Şah Cihan yeniletmiştir.

Aşağıda Delhi'nin 1644-58 yıllarında yapılan Cuma Mescid'i. Kızıl kumtaşından örülmüş ve sadece beyaz mermerle süslenmiş bu cami, son derece etkileyici bir yapıdır.

En solda beş katlı bir harem sarayı olan Penc Mahal'in üst üç katı görülüyor. Eskiden burada, kadınların kendileri görünmeden, arasından dışarıya bakabilecekleri taş kafesler varmış. Sıcak havalarda, geceleri harikulade serin olmalı.

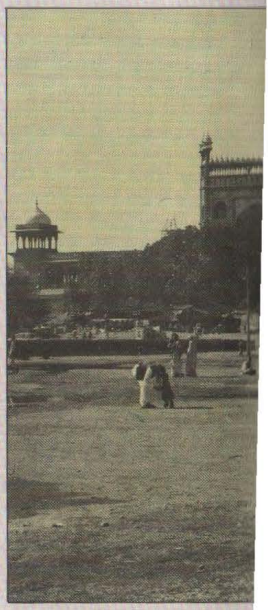

1638 yılından itibaren Delhi'deki Kızıl Kale, Hint-Moğol yönetiminin yüreğiydi; aynı zamanda, olağanüstü lüks bir saraydı. 1656-86 yılları dolayla nda Moğol sarayında topçu ve hekim olan Niccolo Manucci şöyle demektedir: "Hint-Moğol krallığında soylular, hele hükümdar öyle bir debdebe içinde yaşar ki, Avrupa saraylarının en özentilisi bile, Hindistan sarayının parlaklığıyla ne zenginlik ne de görkem bakımından karşılaştırılabilir." Ziyaretçiler saraya, kızıl kumtaşı kale duvarlarındaki heybetli bir kapıdan *(en alttaj* girer, koridorlardan uzun bir bahçeye geçerlerdi, bunun da arkasında huzura kabul salonu vardı. Daha ileride *(aşağıdaki)* Cumna nehrine bakan Reng Mahal gibi havadar beyaz mermerden köşklerle bezenmiş başkabahçeler yer alıyordu.

Delhi'deki Kızıl Kale'nin huzura kabul salonundan, değerli taşlar kakmalı mermer pano. Buna benzeyen ince işçilik, Agra'daki İtimadü'd-Devle'nin kabrinde ve Tac Mahal'de de görülebilir. Pietra dura denilen bu teknik, 16. yüzyılda Floransa'da geliştirilmiştir, ama bu Hindu işinin ondan bağımsız olarak geliştiği sanılıyor. Aşağıdaki plân, Şah Cihan'ın Delhi'sindeki surları, kapıları ve başlıca yapıları gösteriyor.

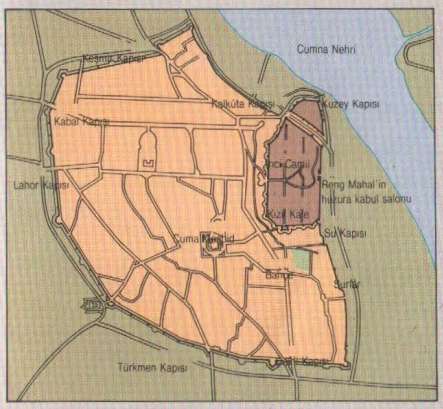

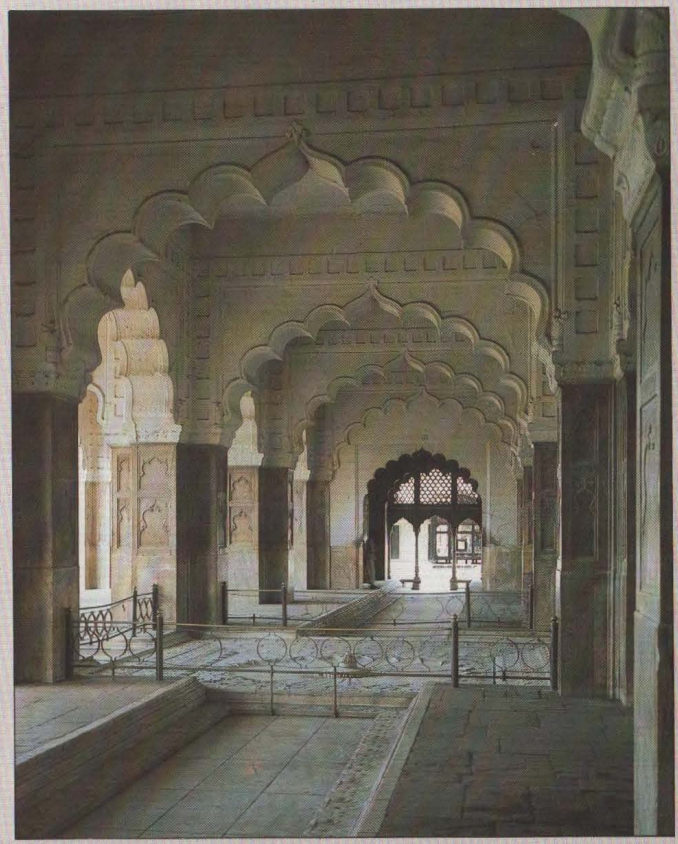

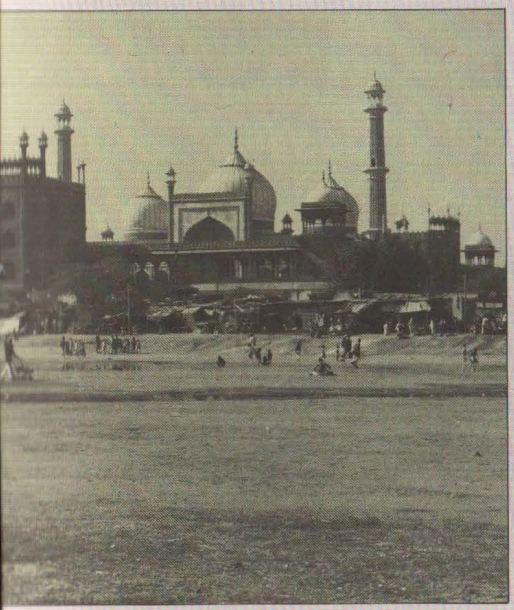

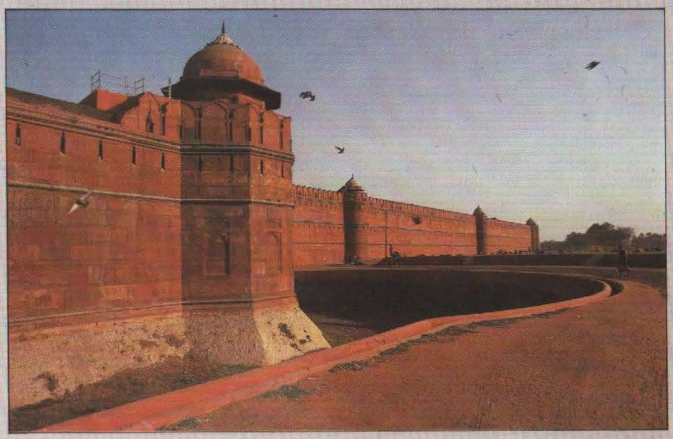

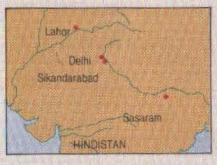

Bahçe Mezarlar

Ekber'in Sikandra'daki türbesinin kapısında "Burası İrem [Aden] Bağıdır" diye yazılıdır, "buraya ebediyen kalmak için girilir." Batı dillerine Yunanca ve Latince üzerinden geçen ve "cennet" karşılığı olarak kullanılan *paradise* sözcüğü, eski Farsça *pairidaeza*'dan bozmadır ki, duvarla çevrili bir bahçe anlamına gelir. ["Cennet" de Arapça bahçe demektir Bağ = bağçe/bağcık ya da küçük bağ= bahçe. Cennet'in öz Türkçesi "uçmak"tır.] Hint-Moğolları, büyüklerini bahçeli türbelere gömmekle, bu cennet tasarımını yeryüzünde gerçekleştirmişlerdir. Kabir, içinde yer aldığı yapı gibi, temel kozmolojik fikirleri simgelemek üzere tasarımlanmış olan duvarlı bahçenin odağıdır. Aynı zamanda, mimarî boyutuyla, hanedanın gücünü de vurgulamaktadır. Hümayun, Ekber, Cihangir ve Şah Cihan'a ait dört büyük mezar, dünyanın en ileri gelen anıtkabirleri olarak Piramitlerle eş düzeydedir. İngiliz romancısı E. M. Forster, Şah Cihan'ın Tac Mahal'i hakkında, "Görünüm, başka hiçbir yerde bu kadar sevilesi değildir" diye yazmıştır, "sol gerideki minareye çıktım ve altımda parlayan bütün o görkemli yapılara baktım, uzaklar donuk kırmızı-gri bir göğün altında tütüyordu [aylardan Eylül]. Ben bundan daha güzel bir şey olamayacağını düşünürken, heybetli bir müezzin sesi, bir camiden akşam ezanını okumaya başladı. 'Allah'tan başka Allah yoktur.' "

Bir sıra duvarla çevrili mezar fikri, Moğollardan çıkmamıştır. Örneğin, Şir Şah Suri'nin *aşağıdaki* Sasaram, Bihar'da yapay bir gölden görkemle yükselen y. 1540'ta yapılmış anıtkabrine bakınız. *Aşağıda ortadaki* Hümayun'un türbesiyse, ilk bahçe mezarıdır. Delhi'de Cumna nehri yakınında bulunan bu türbenin yapımı 1564'te başlamış ve dokuz yıl sürmüştür. *En altta* Ekber'in Sikandra'daki türbesi (1604-13), aynı fikri geliştirmekte, fakat çok katlı ve kubbesiz bir piramit biçimiyle, benzersiz kalmaktadır. Bu yapı da, yakınındaki Fatehpur Sikri'nin mimarisi gibi, İslâm kültürüyle Hindu geleneğinin bir bileşimidir.

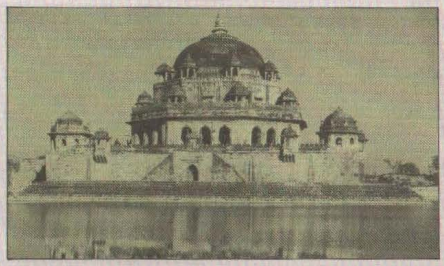

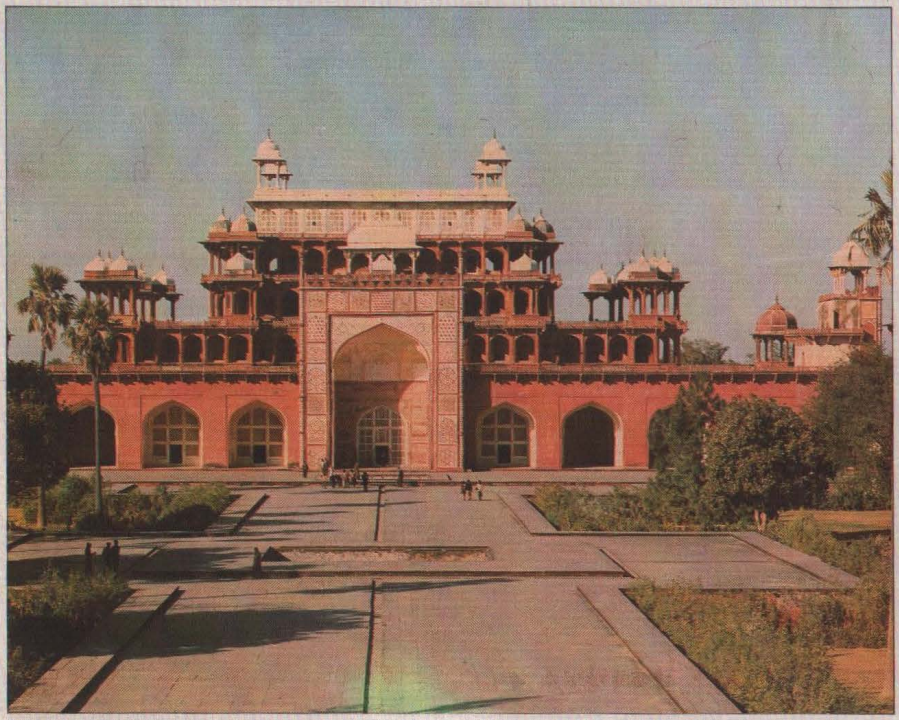

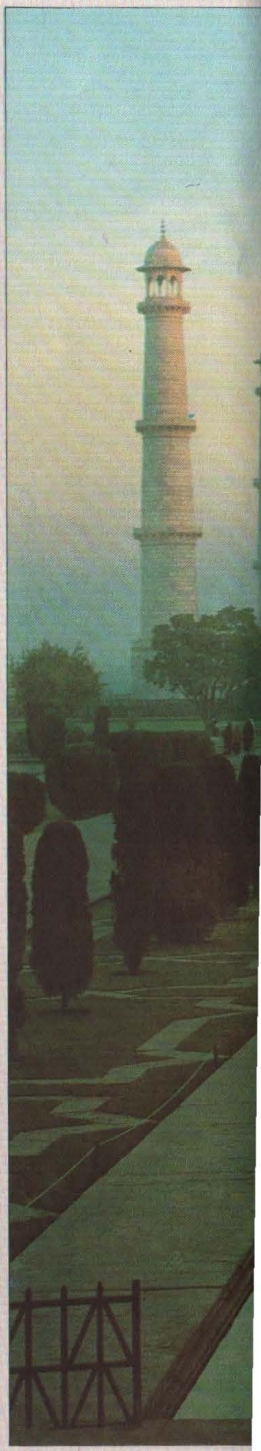

Geometrik ya da çiçekli süslemeler yapmak için beyaz mermerin katı taşı (pietra dura) kakma tekniğiyle gitgide daha çok kullanılması, Şah Cihan dönemi mimarlığının bir özelliğiydi. *Aşağıda* Cihangir'in Lahor'daki türbesinin (1627) dört minaresinden biri. *En altta* İtimadü'd-Devle'nin Agra'daki türbesinin (1628) dört minaresinden biri. Cihangir'in güçlü kraliçesi Nur Cihan tarafından babası için yaptırılan bir anıtkabir, tümüyle de, burada gösterilen ayrıntılarıyla da, Tac Mahal'i müjdeler.

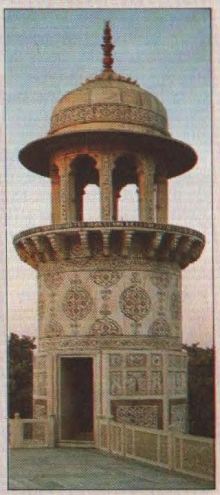

Solda Agra'daki Tac Mahal (1632-54), bahçeli mezarın en üstün örneğidir. Tasarımında, muhtemelen Şah Cihan'ın da önemli bir katkısının olduğu bu anıtkabir, 1631'de ona onbeşinci çocuğunu doğururken ölen sevgili karısı Mümtaz Mahal için yaptırılmıştır. Şah Cihan da, burada, eşinin yanında yatmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı İmparatorluğu 1512-1683
İmparatorluk, İslâm dünyasının Hıristiyanlıkla sınırında bir cihat devleti olarak doğmuştu. 1512 yılına gelindiğinde, Devlet-i Aliyenin Balkanlar'da ve Anadolu'da güçlü bir konumu vardı; eskiden adı Konstantinopolis (Kostantiniyye) olan İstanbul, Boğaziçi'nde stratejik bir başkentti. Bunu izleyen

Genişleyen Bir Askerî Devlet

Osmanlı İmparatorluğu, İslâm ülkelerine egemen olmuş üç büyük imparatorluktan en güçlüsü ve en uzun ömürlüsüydü. 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Osmanlı imparatorları, bizzat padişahın başında bulunduğu, içinde yer alan askerler gibi, her çeşit yöneticinin de askerî rütbeler taşıdığı ve kendilerine ya tımar ayrıldığı ya da ücret verildiği tek bir ordu halinde örgütlenmiş, olağanüstü kuvvetli bir devlet kurmuşlardı. Sultan ve ordusu neyse, merkezî hükümet de oydu; belli başlı bütün kamu görevlilerinin bir sefer açıldığında orduya katılmaları gerekliydi ve bütün devlet gelirleri bu amaca tahsis edilmişti. Bunlar, Osmanlı örneğinde, gerek Safevî ve gerekse Hint-Moğol özelliklerini kendinde toplayan askerî efendilik devletinin *(military patronage state)* açık nitelikleridir. Ayrıca, Hint-Moğollarla karşılaştırılması gereken bir başka benzerlik, Osmanlıların da geniş ölçüde gayri-Müslim bir nüfusa egemen olmalarıdır. Ancak, onlar Moğollar gibi, yabancı bir dinin hemen hemen bütün üyelerini kapsamlarına almamış, kültürel girişkenliğin Batı'ya geçtiği bir çağda, yalnızca Doğu Hıristiyan dünyasına egemen olmuşlardır. Bununla birlikte, tıpkı Hint-Moğollarınınki gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun da uzun dönemde gelişmesi, içlerindeki yabancı din geleneğinin yol açtığı sorunlara nasıl karşılık verdiklerine bağlı olmuştur.

1500 yılında, Osmanlı İmparatorluğu, hızla dünyanın en güçlü devletlerinden biri olmaktaydı; bundan sonraki 70 yıl müthiş bir yayılmacı atılıma tanıklık edecekti. En büyük yayılım, doğu ve güney yönlerinde oldu. Azerbaycan 1514'te fethedildi, Suriye ve Filistin 1516'da, Mısır 1517'de. Bunları çok geçmeden kutsal şehirler Mekke ve Medine, az sonra da Yemen izledi. 1534'te çok önemli Irak eyaleti alındı. Osmanlılar, Afrika'nın çevresini dolaştıktan sonra Müslümanların ticaret ve hac yollarını tehdit etmeye başlayan Portekizlileri oralardan uzaklaştırma gereğini duydukları için güneye yönelmişlerdi. Önce, Mısır'daki Memlük rejimini destekleyerek bu soruna çözüm getirmeyi denemişler; ama az sonra bunun yürümediğini anlayınca, zengin Mısır eyaletini de imparatorluğa katmışlardı. Osmanlıları doğuya çekense, doğu Anadolu aşiretleri üzerindeki denetimlerini, militan Şiîliklerinin tehdit ettiği Safevîlerin ortaya çıkmasıydı. (1512-20 yılları arasında saltanat süren) I. Selim'in Çaldıran'da Şah İsmail'e karşı kazandığı zafer, Osmanlı ülkesine yönelen bu tehlikeyi bertaraf etmiştir. Yine de, bundan sonraki iki yüzyıl boyunca, din, ticaret ve sınırboyu nedenlerinden ötürü Safevîlerle yapılan uzun ve yıpratıcı savaşlar, imparatorluğu çok (Avrupalı tarihçilerin genellikle sandıklarından çok daha fazla) uğraştırmıştır.

Yayılımın geleneksel yönü, kuzeybatıya doğruydu. Daha, bu *gazi* devletinin I. Osman (beyliği 1281-1324) kurulmasından itibaren, Osmanlıların inançsızların ülkelerini Müslüman egemenliğine ve Şeriata uyruk kılmak için, başlıca bu yönde gayret göstermişlerdir. I. Yavuz Selim'in doğu ve güneydeki büyük yengilerinden sonra, ardılı Kanunî Süleyman (saltanatı 1520-66), Osmanlı enerjisini yeniden geleneksel saldırı yönlerine çevirdi. 1521'de Macarların güneydeki istihkâmları olan Belgrad'ı ele geçirerek, tipik *gaza* üslûbunda büyük bir zaferle hükümdarlığına başladı. Bunu, 1526'da Macar ordusunun Mohaç'ta yokedilmesi ve 1529'da Habsburg başkenti Viyana'nın kuşatılması izledi — şehir tam teslim olacaktı ki, Süleyman'ın ordusu kış bastırmadan yurda dönmek istediği için, kuşatma kaldırıldı. Bir süre, Osmanlılar, Macarları kendilerine vassal olarak kabul ettiler, fakat 1540'larda Trieste'den Viyana surlarının dibine ve doğuda Kırım'a dek uzanan büyük bir hilâlin sınırlarını oluşturduğu geniş bir kuşağı resmen egemenlikleri altına almışlardı.

Osmanlılar, yeni bir alanda, Akdeniz'de de daha az çarpıcı olmayan bir ilerleme gösterdiler. 15. yüzyılın sonlarında Karadeniz'i denetimleri altına sokmuşlardı; bu başarı, İstanbul'un zabtıyla Boğazlar'a hâkim olmanın bir sonucuydu. Şimdi de, Ege'yi egemenlikleri altına aldılar: 1522'de St. Jean (İoannes) Şövalyelerini Rodos'tan, 1540'larda da Venedikliler Ege'deki ileri karakollarından attılar. Aynı sıralarda, önce Mağribî korsanları aracılığıyla Fas'a kadar Kuzey Afrika kıyılarını, kendi topraklarına kattılar ve daha sonra, buraya Habsburg karşı-saldırılarına karşı savundular— bu genel stratejide zaman zaman Fransızların yardımından da yararlanıyorlardı. Akdeniz yayılımının yıldızı, Hıristiyanların Barbarossa dedikleri Hayreddin Paşa'ydı. (Asıl adı Hızır Reis olan bu denizci) 1502'de Tunus'ta üslenmiş bir korsanken, 1533'te Osmanlı donanma komutanı *(kaptan-ı derya)* olmuştur. Osmanlıların yayılımı, batı Akdeniz'in kilidi durumundaki Malta'yı 1551'de ve 1565'te iki kez almaya kalkışmalarıyla doruğuna ulaştı. İkinci girişimin de başarısız kalmasından sonra 1570'te Osmanlılar, Kıbrıs'ı aldılar ve doğu Akdeniz üzerindeki egemenliklerini pekiştirmeye koyuldular. 1571'de Lepanto'da uğradıkları ağır yenilgi, bu egemenliği ancak geçici olarak sarstı.

Uyruklarının "Sarı Selim", Avrupalılarınsa "Ayyaş Selim" dedikleri II. Selim'in saltanatında (1566-74), bu büyük yayılım sona eriyordu. Ondan sonraki yüz yıl boyunca, Osmanlılar çabalarını, elde ettikleri sınırları savunmak veya yitirdikleri toprakları geri almak üzerinde yoğunlaştırdılar. Bundan sonra, kısa süreli, bir yayılımı-sürdürme sağnağı daha esti: 1669'da Girit, 1670'lerde Ukrayna alındı, 1683'te Osmanlı ordusu bir kez daha Viyana surlarının dibine sokuldular. Fakat yeni kuşatma yenilgiyle sonuçlanmış ve bundan böyle, imparatorluk hep savunmada kalmıştır.

Osmanlı idare kurumları, klâsik biçimlerini Kanunî Süleyman döneminde almışlardır. Toplum, iki sınıfa bölünmüştü: Devlet aygıtını oluşturan "askerî" sınıfla, bu sınıfın beslendiği serveti yaratan geniş bir

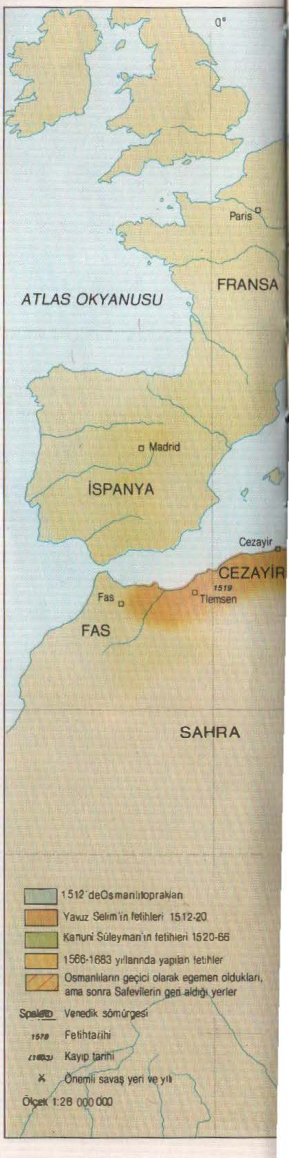

yarım yüzyılda olağanüstü bir yayılım olacaktı: Suriye, Mezopotamya, Arabistan kıyıları, Mısır, Kuzey Afrika ve Macaristan fethedildi. Bu bölgeler, daha birkaç eklemeyle, en azından 17. yüzyılın sonuna kadar elde tutuldu. Batı dünyasının en güçlü devletinin yöneticileri olarak, Osmanlılar bir süre, İslâmiyeti Avrupa'nın o zamana değin giremediği kadar derinliklerine soktular.

Müslim ve gayri-Müslim uyruklar kitlesi. 17. yüzyıl sonlarında yaşayan bir Osmanlı olaydizimcisi (vak'a nüvis), Mustafa Naima, bu ikisinin arasındaki ilişkiyi bir "adalet çemberi" halinde tanımlar: 1) Askersiz egemenlik ve devlet olamaz, 2) Askerlere bakmak için servet gerekir, 3) Serveti uyruklar (reaya) sağlar, 4) Uyruklar ancak adalet içinde zenginleşebilir, 5) Egemenlik ve devlet olmadan adalet olamaz.

Yönetici askerî sınıf üyeliği için, bir kimsenin canla başla Müslümanlığa bağlı ve sultana sadık olması, Osmanlı tarzını meydana getiren bütün bir karmaşık kültürü benimsemesi gerekiyordu. Bu nitelikleri taşımayanlar, babaları kim olursa olsun, uyruk sınıftan sayılıyorlardı. Kanunî'nin zamanında yönetici sınıfın bir bölümü, Selçukluların çöküşünden sonra Anadolu'nun çoğu yörelerini yöneten ve birçoğuna, devlet için yaptıkları hizmetlere karşılık tımarlar verilen eski Türkmen ailelerinden gelmekteydi. Yöneticisi sınıfın geri kalanıysa, *devşirme* denilen, dikkatli bir seçme ve yetiştirme sistemi sonunda elde edilmiş kölelerdendi (kul). 15. yüzyıl ortalarında artık iyice yerleşmiş bir Osmanlı uygulaması olan bu yöntem, sultanın Hıristiyan uyruklarından zorla erkek çocuk toplama esasına dayanmaktaydı. Görevliler, belli aralarla, sultanın hizmetine alınmaya elverişli Hıristiyan gençleri seçmek için eyaletleri tararlardı. Toplananların aşağı yukarı onda biri kadar tutan en yetenekli-leri, imparatorluğun en yüksek makamlarını doldu-

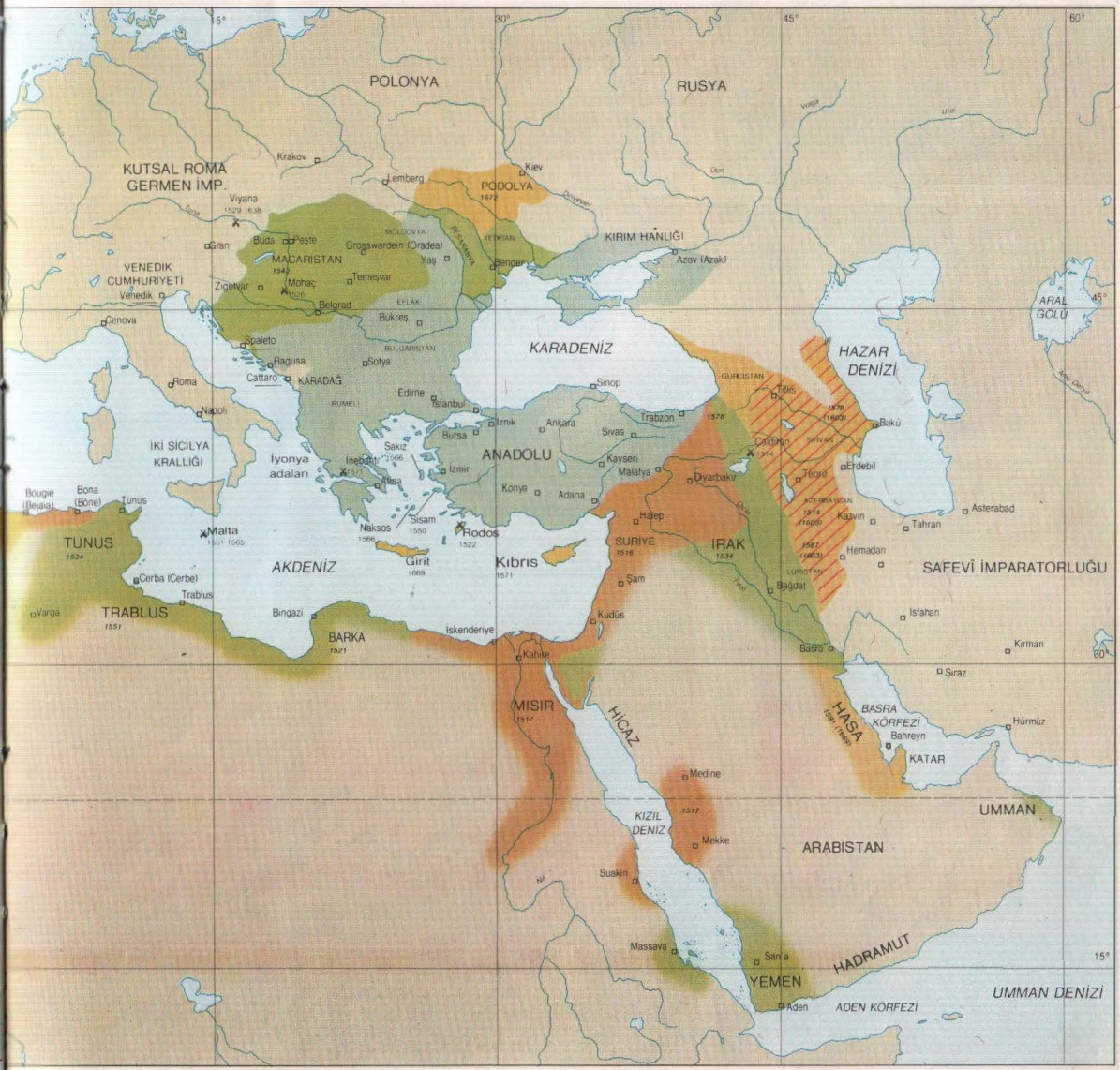

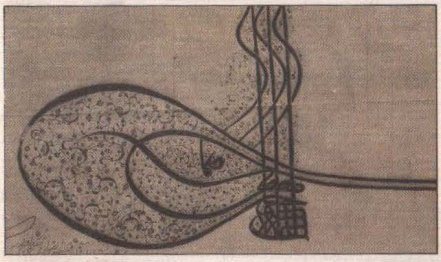

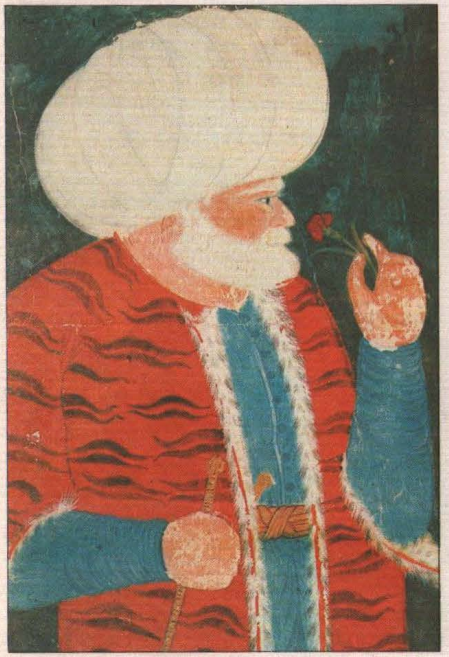

racak biçimde eğitilmek üzere saray okuluna (Enderun-u hümayun) gönderilirlerdi. Burada, Arapça, Farsça ve Osmanlıca (Osmanlı Türkçesi) okuyup yazmayı öğrenirler, Müslüman yapılırlar ve dinbilimleri eğitiminden geçerlerdi; güreşmeyi, ok atmayı, at binmeyi öğrenirler, sonunda da yönetimin belli bir dalı için eğitilirlerdi. Devşirmelerin geri kalanı, Anadolu'daki Türk çiftçilerinin yanında çalışmaya gönderilirlerdi. Burada, Müslüman olurlar, vücutça kuvvetlenirler ve Osmanlı yaşam biçimini özümlerlerdi; amaç, onları gelecekteki görevlerine hazırlamaktı ki, bu çoğucası ordunun seçme birliklerinde hizmet etmekti. Hiçbirinin yerleşik Osmanlı toplumuyla, sultanın aracılığıyla olandan başka herhangi bir ilişkisi yoktu. Anlaşılabilir bir biçimde, padişahlar, kafaları iyice koşullanmış ve tamamıyla kendilerine sadık bir kullar topluluğunun değerini giderek daha çok bilmeye başlamışlar ve II. Mehmed'in saltanatından (1444-46, 1451-81) itibaren, devşirmeler devlet hizmetinde gitgide daha geniş bir yer tutmuşlardır. Kanunî Süleyman döneminde, artık yönetimde başat hale gelmişler ve eski Türkmen aristokrasisini kilit mevkilerden uzaklaştırıp onların yerlerine geçmişlerdi. Gerçekten de, bunlar Osmanlı Devleti'nde, Büyük Şah Abbas zamanında "şahın hanehalkı köleleri"nin (kapıkullarının) Safevî devletinde oynadığı role benzeyen bir rol oynar durumdaydılar.

Devlet hizmeti dört işlevsel kesime ayrılmaktaydı. En başta, bazan çok nüfuzlu olan haremle, sultana gerek içeride gerekse dışarıyla ilişkilerinde hizmet edenler de dahil olmak üzere, *saray* vardı. Sonra, bürokrasi *(kalemiye)* geliyordu; bu kesim, Osmanlı yönetiminin sadrazamın başkanlığındaki merkez organı olan Divan-ı Hümayun'u ve mâlî işlere bakan Hazine-i Hassa'yı da içermekteydi. Daha sonra, sıra silâhlı kuvvetlerindi *(seyfiye)*; bunun en önemli bölümü, sürekli ve doğrudan doğruya sultana bağlı olan kul ordusuydu ki, çok iyi eğitilmiş 30.000 kişiden oluşan yeniçeri piyadesi, en seçme birlikleri meydana getirmekteydi.

Yukarıda solda Yaşlılıktan kuruyup zayıflamış Kanunî Süleyman bir bahçede yürüyor. Kanunî döneminin en ileri gelen ressamı olan Nigârî'nin yaptığı bu duyarlı portre, bize ihtiyar padişahın azametini açık seçik gösteriyor. İç oğlanların saygılı, hatta ürkek duruşlarına dikkat ediniz.

Ortada solda Osmanlı hattatlığının tipik bir örneği olarak Kanunî'nin tuğrası: Süleyman-şah bin Selim-şah han el-muzaffer daima.
Aşağıda solda Akdeniz'deki Osmanlı yayılımına önderlik eden Barbaros Hayreddin Paşa. Ressam, yine (bir zamanlar Tersane-i Âmire'de yöneticilik eden, kalyon kapudanı, Haydar Reis) Nigârî.

Sağda Nigârî'nin yaptığı şaşırtıcı bir resim: Kanunî Süleyman'ın oğlu II. Selim ok atıyor. Bu padişah, sık sık, Kıbrıs şarabına düşkünlüğüyle hatırlanır; ama daha iyisi, onu, Mimar Sinan'a Edirne'deki Selimiye Camii şaheserini yaptırdığı için anımsamaktır.

Aşağıda 16. yüzyılın çoğunda Doğu Akdeniz'e egemen olan ve 1571'deki Lepanto deniz savaşına kadar ciddî bir engelle karşılaşmayan Osmanlı donanmasının bir bölümü.

di. Son olarak da, *ilmiye* kurumu vardı. Üyelerini, Şeriatı uygulayan ve İslâmî bilgilerini bir sonraki kuşağa aktaran ulema'nın oluşturduğu bu yönetim alanında, eski Osmanlı aileleri ağır basmaya devam etmekteydi. 16. yüzyıl başlarından tipik bir yöneticilik yaşamı örneği Lütfi Paşa'da görülebilir. Bu zat, sarayda (Enderun'da) kamu görevine başlamış, bir nişancı alayına atanmış (orduda sancakbeyi ve beylerbeyi olmuş), taşra idaresinde çeşitli mevkilere yükselmiş ve sonunda, sadrazamlığa getirilerek (1539-41), başarısının doruğuna erişmiştir.*

Sistemin odak noktası sultandı. Sultan, yönetici sınıfın efendisiydi; bu sınıfın üyeleriyse, onun kullarıydı --canlarını olsun, mallarını mülklerini olsun, ancak onun istediği sürece koruyabilirlerdi; eski Türkmen ailelerinden gelenler bile, devlet hizmetine girmek isterlerse, kul statüsünü kabul etmek zorundaydılar, oysa özgür doğmuş bir Müslüman yasaca köle olamazdı. Öte yandan, sultan yönetilenlerin koruyucusuydu; ister Müslim ister gayri-Müslim olsunlar, onların yaşamlarını ve mallarını mülklerini olduğu gibi, gelenek ve dinlerini de güvencelemeyi sultan üstlenmişti. Kuramda, yönetici sınıf üstündeki yetkesi aracılığıyla bütün herkese karşı mutlak bir iktidarı vardı. Fakat gerçekte, bu iktidar geniş ölçüde sınırlanmıştı. Sultan çoğu kez, karmaşık yönetim mekanizmasının efendisi olduğu kadar, o mekanizmanın elinde bir araçtı da. Yönetim mekanizması, sultan hükümette etkin olsa da, 16. yüzyılın sonlarından itibaren gitgide daha çok yaptıkları gibi, haremin hazlarına gömülse de, pekalâ işleyebildiğini göstermiştir.

Bu güçlü sistem, çağdaşlık-öncesi (pre-modern) hükümet tarzlarının en kuvvetlilerinden biriydi. Üstelik, idarenin temel çerçevesi, imparatorluğun 19. yüzyılın ortalarına kadar büyük bir devlet olarak devam etmesini sağlayabilmiştir. Fakat şurası da açıktır ki, Osmanlı ilerleyişi en parlak döneminde sona ermiş, yüzyıl ya da daha uzun bir süre duraklamış, 17. yüzyıl sonlarında bir hıçkırık nöbeti atlatmış ve sonra, Birinci Dünya Savaşı sonundaki çöküşe varıncaya kadar uzun bir gerilemeye girmiştir. Bu sistemin en kudretli olduğu dönemde, uzun ve yavaş bir yozlaşma sürecinin niçin başladığını açıklamamız gerekiyor.

Açıklamaya bir katkı olan, ama bazılarınca iddia edildiği gibi kesin ve yeterli bir açıklama oluşturmayan bir bakış, kilit sorunu askerlik düzeninde görmektedir. Sultanın komuta etmesi gereken ve büyük devlet bürokrasisinin işlediği İstanbul'dan yürüyen tek bir büyük ordu vardı. Bu ordu, bir sefer yılında Viyana'ya ve Musul'a kadar gidebilir, ama daha uzaktaki eyaletleri ciddi direnişlere karşı koruyamazdı. Ayrıca, ordunun morali ve ödüller dağıtması, zafer kazanılacak seferlerin yapılmasına ve durmadan yeni toprakların alınmasına bağlıydı; dolayısıyla, bir kez askerî sistemin coğrafî sınırlarına erişilip de, zaferler ve ilhaklar azalınca ordu bozulmuş ve ona dayanan devlet sistemi de çürümüştür.

Bu katkıya, imparatorluğun dışındaki güçlerin etkisini eklemek gerekir. Özellikle Avrupa'da, rakip devletlerin kuvvetlenmesi, yayılımın sürdürülmesini gitgide daha zorlaştırıyordu. Üstelik, dünya çapındaki ekonomik gelişmeler de, imparatorluğun temellerini sarsmaktaydı. İmparatorluğun çeşitli bölgeleri birbirlerini bütünleyecek biçimde gelişmiş olmakla, Osmanlılar her zaman bir kendi kendine yetme politikası izlemişlerdi; fakat artık, Yeni Dünya'dan gelen gümüş akınının ve bunu izleyen ekonomik büyümeyle Avrupa kapitalizminin ve Avrupa egemenliğindeki ticaretin bu kıt'ada yarattığı yüksek hammadde talebine dayanamaz olmuştu. Osmanlı tüccarları, hammadde alımında Avrupa fiyatlarıyla rekabet edemiyorlardı. Avrupalılar, ondan sonra da, verdikleri bu zararı katmerlendirip, topladıkları hammaddeleri işlenmiş (mamül) ucuz mallar olarak satmakla, Osmanlı zenaat ürünlerini de baltalıyorlardı. 16. yüzyılda nüfusun bir kat artması, sorunları büsbütün şiddetlendirmiştir. Ayrıca, 1570'ten sonraki 200 yıl içinde fiyatların dört kat yükselmesi, timar sahiplerinin, karşılığında devlete asker ya da yönetici olarak yükümlülüklerini yerine getirdikleri bir temel olmak bakımından taşıdığı öneme oranla, toprağı, bir yatırım kaynağı olarak daha değerli hale getirmişti.

Devlet kuvvetinin yüreği durumundaki idare sisteminde bir zayıflama görülmeseydi, askerî sistemin sınırlanışı, belki bu denli önemli sonuçlar doğurmaz, dış ekonomik baskılar da bu kadar yıpratıcı olmazdı. Paradokslu bir biçimde, merkezî hükümetin güçlendirilmesi için sultanlarca desteklenen kulların Türkmen aristokrasisi üzerindeki zaferi, en sonunda bir zaaf kaynağı haline gelecekti. Disiplin gevşedi. Kul hanehalkının, artık Türkmen askerî aristokrasisinin rekabetinden korkması için bir neden kalmamıştı. Yozlaşma yerleşti ve kamu görevlerinin satılmaya başlamasıyla, yeterliğe bakılmaz oldu. Aynı zamanda, sultanın sistem üzerindeki hâkimiyeti de azaldı; bunun bir nedeni, 16. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı hanedanına bir dizi dâhi hükümdar veren kalıtım özelliğinin sona ermesi, bir nedeni de kulların kendilerinin, kuvvetli bir hükümdar çıkmasına engel olmalarıydı. Sultanlık, artık, tahtta hak iddia edenler arasında başa geçmek için yapılan bir askerî mücadelede zafer kazanmakla değil, hepsi birden uysal bir hükümdarın başa geçirilmesini isteyen kul hizipleri arasındaki, haremin aile çıkarlarına da bağlanan siyasal bir mücadele sonucunda belirleniyordu. Bu koşullarda, devletin güçlü adamı, çoğucası sultan değil, sadrazam oluyordu. 17. yüzyıl başlarında devşirme sistemi terkedilip kapıkulu halkının niteliği değişince, disiplin daha da gevşemiştir. Kullar eskiden, düzenli olarak seçilen ve kesinlikle liyakate göre yükselen, toplumsal bakımdan yalıtık bir seçkinler topluluğu iken; artık, rüşvet yedirerek oğullarının yükselmesini sağlamaya çalışan ayrıcalıklı bir kalıtsal grup haline gelmişti. Merkezdeki bu disiplinsizliğin eyaletlere de bulaştığı, 16. yüzyılda ve 17. yüzyıl başlarında -bazan, yerlerinden edilmiş Türkmen aristokrasisinin önderliğinde- patlak veren birçok ayaklanmadan anlaşılmaktadır.

Osmanlı ilerleyişinin durmasının geniş ölçüde merkezî hükümetin zayıflamasından ileri geldiği, Köprülülerin veziriâzamlığı sırasındaki kısa ömürlü canlanmadan bellidir. Mehmet Köprülü, büyük bir bunalım döneminde sadrazamlığa getirilmişti (1656-61); Doğu Anadolu'da bir sürü âsi hükümete kafa tutuyordu, çok az bir süre önce, Venedikliler Çanakkale'nin ağzında donanmayı yok etmişlerdi. Devşirme istemi aracılığıyla seçilen kul hanehalkının son üyelerinden biri olan Mehmet Paşa, düzeni bozan yolsuzlukları ortadan kaldırmak için hemen hemen tümüyle keyfî bir terör uygulamıştır. Onun kadar çok kan dökmemekle birlikte, oğlu Ahmet Paşa da (sadrazamlığı 1661-76), evlâtlığı Kara Mustafa Paşa da (sadrazamlığı 1676-83), aynı örneği izlemişlerdir. Sonuç, askerî etkinliğin ve askerî gücün geri gelmesi olmuş ve Osmanlılar bir kez daha Habsburg başkentini tehdit edebilmişlerdir.

* Yazar, onun hakkında bu kadar bilgi vermekle yetiniyor. Oysa, Arnavut kökenli Lütfi Paşa'nın yaşamında başka ilginç ayrıntılar da vardır: Kanuni'nin kızkardeşi Şah Sultan'la evlenerek padişahın eniştesi (Dam d)olmuştur. Fakat sadrazamken bir fahişeye işkence yaptırması üzerine, eşi kendisine k rşı gelmiş, paş da karısını dövmeye kalkınca, hanım sultan hem onu boşamış, hem de ağabeyine söyleyip s daretten azlettirmiştir. Lütfi Paşa, bunun üzerine Dimetoka'daki malikânesine çekilip 22 yıl yalnız başına yaşamış ve önemli birtakım eserler yazmıştı ki, başlıcaları Lütfi Tarihi diye anılan *Tevarih-i Âl-i Osman* ve *Âsafname*'dir. —Çevirenin notu.

Dindarların Devletle Uyum İçinde Olmaları

Osmanlı uleması,Osmanlı Devleti'yle uyum halindeydi. Kendilerini devletin denetiminden kurtararak şahlık yönetiminin meşruluğunu yadsımaya çalışan Safevî İranı'nın ulemasıyla ve bazıları, devletin dayandığı, Hinduizmle yapılmış uzlaşmalara saldıran Moğol Hindistanı'nın ulemasıyla karşıtlık çok belirgindir. Bu, bir ölçüde, ilk Osmanlı gazi beyliğinin misyonerlik coşkusuyla ilgilidir: O dönemdeki İslâmı yayma duygusu, Osmanlı kültürünün ve Osmanlı Devleti'nin çağlar boyu gelişimini etkileyen bir topluluk dayanışması ve sorumluluğu yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yavaş yavaş büyümesi de, bu farkın açıklanmasına yardım edebilecek bir etkendir. Safevî ve Hint-Moğol imparatorluklarının tersine, Osmanlı Devleti yeni ülkelere yayıldıkça ve kurumları toplumda yerleştikçe, görenek ve dinin kutsadığı ulemayla ve sufilerle arasında giderek bir çıkar ortaklığı oluşmuştur.

Şeriat, Osmanlı Devleti'nin yaşamının merkezindeydi. Yavuz Selim zamanında Şeriatın Hanefî yorumu, imparatorluğun hukuku olmuş, ancak bu mezhep Malikîliğin başat olduğu Mağrib'te ya da Şafiîliğin başat olduğu Mısır'da ve Mekke ile Medine'de uygulanmamıştır. Sünnîlik kaygısı, geniş çaplı Şiî kıyımlarıyla vurgulanmaktaydı. "Muhteşem" Süleyman döneminde, Şeriatın devlet içinde dayandırıldığı temeller iyice işlenmiştir; Osmanlıların o padişaha "Kanunî" demelerininin nedeni de, budur. Bu yasa çalışması, imparatorluğun en büyük kafası ve 1545'ten ölümüne değin Şeyhülislâm olan Hoca Çelebi'nin eseriydi (Ebussud Efendi 1490-1574). Uygulamada, Sünnî Müslüman yaşayışının, Şeriatın yürümediği iki geniş alanı vardı. Bunlardan biri, Şeriatın ancak ilkeler koyduğu ve yoruma hayli büyük bir yer bıraktığı, devlet örgütlenmesine ve yönetime ilişkin sorunlardı. Burada, öncellere göre hareket eden sultan düzenlemeler yapardı; (böyle örfî kanunları) ulemanın çoğu meşru saymakta, ama bir yandan da kendi rollerinin, yeni getirilen kuralların Şeriata uygunluğunu güvencelemekten ibaret kaldığını hissetmekteydi. İkinci alan, yerel düzeydi; sayısız Müslüman köyünün, loncasının ve kasabasının kendi iç yönetim ve çatışmaları uzlaştırma yol ve araçları vardı. Fakat yine de, Şeriat ve onun türettiği değerler, eylemlerin uyarınca yargılandığı ayraçları veriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda kutsal hukuk, İslâm tarihindeki başka herhangi bir büyük devlettekinden daha tam olarak yürürlükte tutulmuştur.

Şeriat devletin merkezinde olduğu gibi, onun koruyucuları olan ulema da öyleydi. Büyük itibarları vardı. Kanunî Süleyman zamanında, uzun bir öğrenim hiyerarşisi oluşmuştu. Ulema adayları, kitlelere dinsel eğitimin anaçizgilerini veren camilerdeki ilkokullarda (iptidaî) okumaya başlar, sonra dört dereceli medrese eğitimini görürlerdi. Öğrenciler, en üst dereceli (16. yüzyıl ortalarında İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nin bitişiğinde kurulmuş) *semaniye** medreselerine varıncaya kadar, İslâmî bilimlerde adamakıllı eğitilirlerdi. Bütün dereceleri tamamlayamayanlar, ya bürokrasiye girer ya da küçük kadı'lıklar alırlardı; tamamlayanlarsa çoğu kez hoca olur ve cami iptidaîlerinden başlayarak, liyakatlerine göre, daha yukarılara çıkarlardı. Hocaların kadı'lıklara aday olmalarına izin verilirdi. Medrese hiyerarşisinde yükseldikçe, daha büyük kadı'lıklara başvurabilirlerdi. Şam, Kahire ya da Kudüs gibi belli başlı şehirlerin kadı'lığına, ancak üst düzeydeki medreselerin veya semaniye medreselerinin hocalığından geçilebilirdi; Şeyhülislâm (İstanbul kadısı) ise, sadece semaniye medreseleri hocalarından olurdu. Hükümdarın yetkesi, sistemin her yanında hissedilmekteydi. Yasayı uygularken, kadılar sultanın fermanlarına uymak zorundaydılar; müfti'lerin görüşlerine *(fetva)* ise, yalnızca saygı göstermek gerekiyordu (yani bunlar bağlayıcı değil, istişarî -danışma niteliğinde- idiler). İlmiye makamlarına, Şeyhülislâmın önerisiyle sultan ya da sadrazam tarafından atama yapılır ve bu görevlerde, ancak sultan istediği sürece kalınırdı.

Bir bütün olarak ulemanın, devlet yetkesine böyle toptan boyun eğmiş olması, kayda değer bir durumdur. Osmanlı uleması, İslâm dünyasının başka hiçbir yerinde görülmeyen bir biçimde, düzene sokulmuş, derecelenmiş ve denetim altına alınmıştı. Bazılarının, devletle iyi geçinmenin bir yolunu bulmaya her zaman hazır olmaları, doğaldı; fakat hepsinin birden teslim olmaları ve Tanrı'nın yasasıyla ölümlü hükümdarın iradesi arasında hiçbir çatışma görmemeleri olağandışıydı. Besbelli ki, devletin Şeriatı böylesine kuvvetle desteklemesinden ve kendi yetkelerinin büyüklüğünden tatmin oluyorlar ve uygulamada herhangi bir çatışma çıkmıyordu. Yine de, ulemanın hükümdarlardan uzak durması gerektiği duygusu sürüp gitmekteydi. Büyük Hoca Çelebi'nin çağdaş bir biyografı, "Onda hükûmet adamlarına karşı aşırı bir hoşgörürlük ve yumuşaklık vardı" demiştir.

Dinsel azınlıkların konumu, Şeriatın devletin işleyişiyle nasıl bütünleştiğini göstermektedir. Çok ileri giden mutasavvıflar kovuşturulurdu, Şiîler de; ama Şiîliğin egemen olduğu Irak'a hiç dokunulmuyordu. Zımmî sayılan ve dolayısıyla, Şeriata göre *ehl-i kitap* azınlık olan Koptik (Kıptî - ama Çingene değil, Kuzeydoğu Afrika'daki Hıristiyan kilisesi), Rum, Ermeni, Süryani ve Yahudi topluluklarının ayrı ayrı *millet*'ler (yani cemaatler) halinde, özel bir vergilendirilmeye tâbi olarak, kendi dinsel önderlerinin gözetiminde örgütlenmelerine izin verilmekteydi. Başlangıçta, Hıristiyanlar bazı devlet ve toplum etkinliklerine katılmakta, örneğin ordu birlikleri çıkarmakta ve lonca yaşamını paylaşmaktaydılar. Fakat 17. yüzyıla gelindiğinde, artık bu gibi katılmalar hoş karşılanmaz oldu, loncalar da Hıristiyan ve Müslüman loncaları olarak ayrıldı. Gerçekten, imparatorluk eskidikçe, Müslimlerle gayri-Müslimler arasındaki engeller büyüme eğilimi göstermişlerdir. Bu, Hindistan'da Moğol İmparatorluğu'yla Hindular arasındaki bağlaşmanın bozulması kadar önemli bir süreçti ve Osmanlı Müslümanlarının kendi İslâm topluluğunun içine kapanmaları ve Osmanlı Hıristiyanlarının da, gitgide daha çok Hıristiyan Batı'ya bakmaya başlamalarıyla, tıpkı Hindistan'daki gibi, bir zayıflık kaynağı oldu.

Şeriat Devletinin Kültür Yüzü

Osmanlı kültürü, çağdaşlarınınkinden anlamlı farklılıklar göstermektedir. Bu kültürde, örneğin Safevî İranı'nın parlaklığı ya da Moğol Hindistanı'nın canlı

* Seman sekiz demektir (semaniye de "sekizli" oluyor). Aslında, sahn-ı seman (sekiz avlu), Fatih Camii'nin yanında Mahmut Paşa tarafından kurulmuş, Hukuk, İlâhiyat ve Edebiyat öğretimi yapan medreselerdi. Süleymaniye Külliyesi'nde de, yüksek düzeyli sekiz medrese vardı (bir Tıb, bir Darü'ş-şifa, dört Matematik, bir Darü'l-Hadis ve bir de Temel İlimler); ama bunlar semaniye değil, *Müsila-i Süleymaniye* (is'al eden, ulaştıran) medreseler adıyla anılırdı. — (*Türk Ansiklopedisi*'ndeki "Medrese" maddesinden) Çevirenin notu.

İstanbul'da, Galata ve Atatürk köprüleri arasındaki Haliç sularının berisinden, Süleymaniye kitlesinin kendinden emin görünüşü. Özellikle yüksek bir tepeye kurulmuş olan cami, şehre hâkimdir ve İslâmın, bu eski Hıristiyan merkezindeki zaferini ilân etmektedir. Ana kubbenin çevresine üşüşmüş olan 400'ü aşkın küçük kubbe, başka amaçlı yapıların yanı sıra, Osmanlı eğitim sisteminin doruğundaki dört *semaniye* medresesini de içeren dev boyutlu bir külliye meydana getiriyor.

insancıllığı pek yoktur. Devlet medreselerinden ve saray okullarından bir yönetici seçkinler topluluğu yaratılmakla, hep hükümet gereksinimlerinin bilincinde olunmuş ve Şeriatın sınırlamaları kollanmış, düzen ve hiyerarşinin güçlü olduğu bir dünya yansıtılmıştır.

Kamu görevlilerini eğitmek için bu kadar çaba harcayan bir devlette beklenebileceği gibi, sağlam bir edebiyat ve bilginlik kültürü vardı. Çoğu Müslüman toplumlarında olduğu üzere, şiir pek gelişmişti. 16. yüzyılın ileri gelen şairlerinden ikisi, Fars biçemlerinden etkilenen Süleyman Fuzulî (1480-1556: Aslında "Fuzulî" mahlâsını kullanan bu şairin adı Mehmet'tir; Süleyman babasının adıdır!) ile 17. yüzyılda kendine özgü bir Türk biçemi yaratan Abdü'l-Bâkî (1526-1600: Mahmut) idi. Ancak, üstün bir başarıya erişmiş olan Osmanlı dünyasının daha belirgin ürünleri, bilimsel ve düzyazılı edebiyatındaydı. Süleymaniye Camii'nin yanında semaniye medreselerinin açılmasıyla Osmanlı bilimi yüksek bir ivme kazanmış, matematik, gökbilim ve tıp alanlarında sivrilen yapıtlar ortaya koymuştur. İmparatorluğun karada ve denizde yayılımının kamçıladığı bir coğrafya yazını ile, bu yayılımı kayda geçirmek isteğinden kaynaklanan bir tarih yazını da vardı. Mustafa Naima gibi gerçekten iyi tarihçiler daha ileri gitmişler, incelemelerinden sonuçlar çıkarmaya ve olayların gerisindeki nedenleri çözümlemeye çalışmışlardır. Çok geniş bir ölçüde, İslâm kültürünün aktarıcılarının yaşamlarını anlatmak anlamına gelen biyografi yazını, o zamana kadar görülmedik bir gelişime kavuşmuş ve ansiklopedist Kâtip Çelebi (1609-57), zamanın İslâm kültürünün başarılı Arapça, Farsça ve Türkçe yapıtlarını sıralayan usta işi bir kitap *(Keşfü'z-Zunun)* hazırladığı gibi, bunları yazanların yaşamlarını da *(Süllemü'l-Vusul* adlı bir başka kitabında) betimlemiştir. Nihayet, gezi yazını da, İbn Batuta'nın koyduğu yüksek standardı aşmıştır. 40 yıl boyunca Osmanlı egemenliğindeki ülkeleri ve Avrupa'yı gezen Evliya Çelebi (1614-82), bütün bu gezilerinin izlenimlerini, ömrünün son üç yılında yazdığı 10 ciltlik *Seyahatname*'sinde toplamıştır.

Osmanlı resim sanatına, Safevî ve Hint-Moğol saraylarının ürünleri kadar yüksek bir değer biçilmemiştir. Bunun bir nedeni, Fars örneğinden öykünme olduğunun düşünülmesi; bir nedeni de, en güzel yapıtlarının son zamanlara değin, İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nda gizli kalmasıdır. Şimdi artık, bu aşağı değerlendirme haksız sayılıyor. Siyah Kalem Mehmed'in yaptığı göçebe yaşamı resimlerine ya da Tersane-i Âmire yöneticiliğinden emekli Nigârî'nin elinden çıkan portrelere şöyle bir an göz atan bir kimse, bunların büyük özgünlüğü ve anlatım gücü olan sanatçılar olduğundan şüphe edemez. Evet, Kanunî Sultan Süleyman'ın koruyuculuğu altında biçimlenmeye

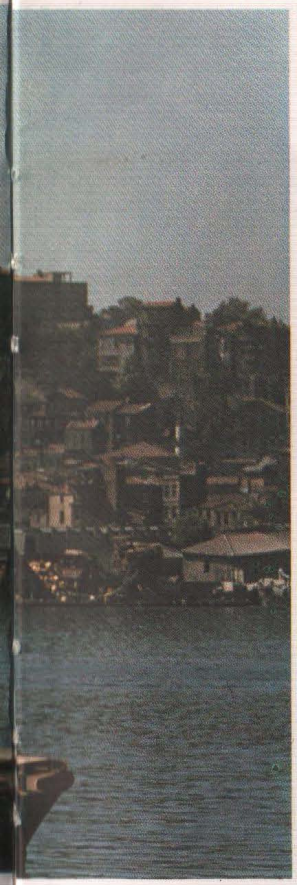

başlayan klâsik üslûp, Fars etkisinin belirtilerini taşımaktaydı; saray stüdyolarında, bazıları Tebriz'in 1514'te fethinden sonra oradan getirilmiş birçok İranlı ressam bulunduğu için, böyle olması zaten beklenirdi. Fakat biçem geliştikçe, kendi ayırıcı niteliğini de edinmeye başlamıştır. Fars resminin şairane hayâlciliği, yerini Osmanlı pratikliğine bırakmış; arabesk ruhlu kompozisyonların yerine, köşeli ve geometrik çizimler ve daha sınırlı bir çeşitlilik içinde, daha kuvvetli tonlara ustalıkla uygulanmış solgun renklerle dolu bir palet egemen olmuştur.

Üstelik, bu yeni biçem, Fars sanatında koşutları olmayan yapıtları: sultanların ve seferlerinin tarihlerini resimlendirmekte kullanılmıştır. Bu kitaplardan ilki, 1521-24 yıllarında tamamlanan *Selimname*'ydi. Onu başka birçokları izledi; örneğin, matematikçi (Matrakçı) Nasuh tarafından yapılmış, sultanın Macaristan ve Hayreddin'in 1543'teki Akdeniz seferlerine ilişkin, kaleleri, şehirleri ve limanları gösteren 32 minyatürle bezeli *Süleymanname* ya da Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümüne değin Osmanlı padişahlarının başarılarını anlatan 140 minyatürlü *Hünername* yahut Sultan III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü kutlamaları için, eski Bizans hipodromunda geçit resmi yapan İstanbul loncaları hakkındaki 437 minyatürlü *Surname*. Ama 17. yüzyılda biçem bozuldu. Sultanlar kendileri sefere çıkmıyorlardı; seferler de artık küffar diyarına şanlı şerefli ilerlemeler değil, ayaklanma bastırmaları ve imparatorluk savunmalarıydı. Yayılan devleti ve onun fâtih hükümdarlarını öven eski tarz yapıtlar bırakıldı, günlük yaşam sahneleri, harem güzellerinin portreleri ve erotik resimler yapılır oldu. Fakat, en parlak döneminde saray resmi, Osmanlı Devleti'nin ayırıcı özelliklerini yansıtmaktaydı — örneğin, ordu resimlerinde görülen düzen duygusu, saraydan sahnelerde sergilenen hiyerarşinin önemi ve ayrıntıları titizlikle verme kaygısında ortaya konulan yönetsel yeterlik.

16. yüzyıl, halıcılık, dokumacılık ve çinicilikte de yüksek başarılara erişilen bir çağdı. "Osmanlı Saray" halıları, canlı Anadolu köylü geleneklerine görkem katmaya başlamıştı. Bursa'da ve daha başka yerlerde dokunan ipekliler, kadifeler ve diğer lüks kumaşlar, Topkapı'da saklanan sultan giysilerinin (çoğu kaftan!) gösterdiği gibi, gerek tasarım gerekse yapım bakımından en üstün nitelikteydi. Fakat başarıların en büyüğü, çinicilikte yaratılmıştı. İznik (eski Bizans Nikeia'sı), çini üretiminin merkeziydi. 16. yüzyılın ortasında, buradaki sanatkârlar sıralı boyamada, o zamana değin duyulmamış bir teknik başarıyla, yedi ayrı renk (koyu mavi, yeşil, leylâk, patlıcan moru, beyaz, siyah ve parlak bir mercan kırmızısı) kullanmaya başladılar. Aynı zamanda, birçok doğal desen yaptılar: erik ve kiraz çiçekleri, sümbüller, karanfiller, şakayıklar, ama en çok da lâleler. Örneğin, İstanbul'daki Rüstem Paşa Camii'nin çinilerinde tam 41 çeşit lâle deseni vardır. İznik çinilerinin, teknik becerinin hızla geliştiğini gösteren evreleri şöyle ayrılabilir: 1490-1525 arasında sadece mavi ve beyaz renkler kullanılmıştır, 1525-50 yıllarında yaşanan ikinci evredeki Şam ve Haliç işlerinde mavinin tonları artmış ve adaçayı yeşili görülmeye başlamıştır, sonra 1550-1700 yılları arasındaki Rodos işi diye tanınan çinilerde renk ve desenlerin tüm çeşitliliğine yer verilmiştir. Fakat bu dönemde, İznik çinicileri artık çanak-çömlek yapmayı bırakmış, bütün çabalarını karo çini üretiminde yoğunlaştırmışlardır. En göz alıcı başarıları da, büyük Osmanlı yapılarının süslenmesi olmuştur: örneğin Kanunî Sultan Süleyman'ın türbesi, Topkapı Sarayı'nın özel odaları ya da iç duvarlarının kaplanmasında 70 ayrı desende 20.000'den fazla çininin kullanıldığı Sultan Ahmet Camii.

Osmanlı ruhunu en iyi simgeleyen sanat dalı. o da, imparatorluk gücünün 16. yüzyıldaki doruğunda en yüksek gelişimine erişen mimaridiri. Bu gelişmenin başını, 50 yıl boyunca sermimarlık yapan Sinan (1491-1588) çekmiştir. Mimar Sinan'ın sanat dehâsının yanısıra, bulunduğu görevi önemli bir devlet makamı haline getiren güçlü bir kişiliği de vardı. İmparatorluğun her yanındaki, çeşmeler, mezarlar, kervansaraylar, köşkler, hamamlar, köprüler, medreseler, camiler gibi sayıları 300'ü aşan yapının tasarımı onun elinden çıkmıştır. Pek uygun düştüğü üzere, Sinan Osmanlı sisteminin tipik bir ürünüydü. 1491 yılı dolaylarında, Kayseri yöresinde, muhtemelen bir Rum ailesinde doğmuş ve 1512'de devşirilmiştir. Saray okuluna girmeyen acemilerin sıkı eğitiminden geçip yeniçeri olmuş, 1520'lerin ve 1530'ların büyük seferlerinde savaşmıştır. Askerî mühendis olarak, Van Gölü'nün üstünde top yüzdürmek, Tuna'ya köprü kurmak gibi başarılarından ötürü, hızla yükselerek göze girmiştir. 1538'de, 47 yaşındayken Kanunî Sultan Süleyman tarafından başmimarlığa atanmıştır.

Sinan, Osmanlı mimarlığının başat özelliği olan kubbe yapımının sınırlarını zorlamıştı. İstanbul'da yaşayan onun gibi biri, kubbesi Osmanlı mimarlarının yapabildiğinden daha geniş bir boşluğu örten Ayasofya Katedrali'nin hem esinlemesine hem de meydan okumasına karşılık vermeden edemezdi. Sinan da, Justinianos'un mimarlarının harikalı becerisini geçmeye çalışmıştır. Kubbe yapısını aynı zamanda İslâmın âyin gereklerine uyarlamaya da gayret etmiştir; bunun anlamı, boy yerine enin vurgulanması, kapıdan itibaren, en yüksek noktasına mihrapta erişmek üzere giderek artan bir kutsallık hiyerarşisinden, inançlılar Mekke'ye yöneldiklerinde, her yerin eşit olduğu açık mekâna geçilmesiydi. Sinan, plânlarını çizdiği birçok camide, Ayasofya'nın özellikleriyle denemeler yapmıştır. Üç büyük yapısı, onun mimarlıktaki gelişmesini göstermektedir. Bunların birincisi, 1544-48 yılları arasında İstanbul'da yaptığı Şehzade Camii'dir ki, burada Ayasofya'nın ana kubbeyi destekleyen yarım kubbelerinin yerlerini değiştirerek yeniden düzenlemiştir; ikincisi, yine İstanbul'da 1550-57 yıllarında inşa ettiği Süleymaniye Camii'dir ki, burada örnek aldığı Hıristiyan yapısının boyutlarına hemen hemen ulaşmış, üstelik binanın boyu kadar enini de vurgulamıştır; üçüncüsü de, 1569-1575 yılları arasında Edirne'de yaptığı Selimiye Camii'dir ki, buna Ayasofya'nınkini aşan bir kubbe oturtmuştur. Sinan, bu yapıların ilkini çıraklık, ikincisini olgunluk eseri sayar; seksenlerinde yaptığı üçüncüsününse şaheseri olduğunu anlatırdı. Anılarında şöyle demektedir:

> Hıristiyanlar, İslâm dünyasında Ayasofya'nın kubbesiyle yarışacak bir kubbe yapılamadığı için, Müslümanları altettiklerini söylerler. Böylesine geniş bir kubbe yapmanın çok güç bir iş olduğunu iddia etmeleri, pek canımı sıktı. Öyle bir cami dikmeye karar verdim ve Tanrı'nın yardımıyla, Sultan Selim Han'ın saltanatında, bu caminin kubbesini Ayasofya'nınkinden 6 kolboyu daha geniş ve 4 kolboyu daha yüksek yaptım.

Fakat Sinan, dininin üstünlüğünü göstermekten daha büyük bir iş başarmıştır. Osmanlı mimarisini doruğuna çıkarmış; imparatorluğun yenginliğinin, büyüklüğünün, kudretinin, görkeminin ve İslâma bağlılığının en eksiksiz anlatımını sağlamıştır.

Osmanlı Dünyası

Gazi Devlet Savaşta

Osmanlı Devleti 13. yüzyılda İslâm topluluğunun Hıristiyanlıkla sınırında bir gazi beyliği olarak başlamıştır. Bu cihat ideali, devleti özellikle Avrupa'da yayılmaya yöneltmiş ve Osmanlı ordusunu 1529'da ve 1683'te Viyana surlarına kadar götürmüştür. Padişahlar tahta geçince, gazi geleneği içinde büyük yeni fetihler yaparak namlarını duyurmaktan hoşlanırlardı. Fatih Sultan Mehmet 1453'te İstanbul'u, Kanunî Sultan Süleyman 1521'de Belgrad'ı böyle almıştır. 300 yıldan uzun bir süre, Osmanlı ordusu dünyanın en etkin savaş makinesiydi. 16. yüzyıl ortalarında, İstanbul'daki Habsburg elçisi şunları yazıyordu: "Türk sistemini bizimkiyle karşılaştırınca, geleceğin bize neler getireceğini düşünmek beni titretiyor... bir ordu galip gelecek, öteki yok olacak... Onların arkasında güçlü bir imparatorluğun bütün kaynakları var... Bizdeyse, kamusal yoksulluk... Sonucun ne olacağından şüphe edebilir miyiz?"

Osmanlı ordusunun yüreği yerinde, merkezî rejimin beslediği sürekli askerî birlikler vardı: Kanunî döneminde 12.000-15.000 kişiden oluşan, tüfekle donanmış, seçkin piyade yeniçeriler; belirli silâhlarda uzmanlaşmış altı kapıkulu süvari alayı; ve özel teknik hizmetlere bakan cebeci, topçu, kumbaracı, lâğımcı, arabacı vb. birlikleri. Sonra feodal süvariler, yani timarlı sipahiler geliyordu. Bunlar, kendilerine ayrılan toprağın gelirine karşılık, savaşa çağrılınca, yanlarında belli sayıda yardımcı asker de getirmekle yükümlüydüler. 15. ve 16. yüzyıllarda, yeniçerilerin ve çeşitli uzman birliklerin yiğitliği Hıristiyanlar arasında dehşet salmıştı; oysa, ordunun ağırlığı, devletin sürekli kuvvetlerini sayıca kat kat aşan sipahiler oluşturmaktaydı. Savaş için tertipleniştе, yeniçeriler ve diğer uzman birlikler, genellikle Osmanlı hattının merkezinde, siperler, arabalar ve toplarla korunan bir ordugâhta olurlar; iki kanatta ise, düşman hattının sarsılmaya başlayacağı ânı bekleyen sipahiler bulunurdu.

Osmanlılar, askerî başarılarını, esas itibarıyla, piyadelerinin ve uzman birliklerinin ateşli silâhları istekle benimsemelerine borçluydular. 15. yüzyılda kuşatma topçuluğundan mükemmelen yararlanmaya başlamışlardır; sonra, yeniçeriler arasında arkebüz yayılmıştır; 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise, Safevîlerin 1514'te Çaldıran'da felâkete uğrama pahasına keşfettikleri gibi, sahra topçuluğunu etkinlikle kullanmayı biliyorlardı. Bu alandaki yeni becerileri Türkler geliştirmemiş, Hıristiyanlardan -Sırp, Boşnak, Macar, Alman, İtalyan ve Fransızlardan- öğrenmişlerdir. 1453'teki İstanbul kuşatmasında kullanılan topları Urban adlı bir Macar dökmüştü. 19. yüzyılda Osmanlıların, daha sonra da Türklerin, Batı'yı yenmek ya da en azından devleti Batı'ya karşı savunmak için gerekli becerileri edinmek üzere Batı'dan faydalanmalarının uzun bir soyağacı (geçmişi) vardır.

Sağda üstte Sürekli seferler, kartografyanın gelişmesine yol açmış. Nice'in 16. yüzyılda yapılan bu resmi gibi, şehir ve limanların birçok haritaları çizilmiştir.

Sağda Piyadenin ateşli silahları çabucak benimsemesine karşılık, süvari bu silâhları kullanmamak için çok direnmiştir. 1526 Mohaç savaşında süvariler, Hıristiyan şövalyelerle nasıl çarpışmayı yeğlediklerini gösteriyorlar.

Osmanlılar için en büyük şan-şeref, Avrupa'nın Hıristiyan rejimleriyle savaşmaktı. *Aşağıda* Kanuni Sultan Süleyman'ın 1529'da Viyana önlerindeki ordusu. Osmanlı saldırısı öyle etkin olmuştu ki, kış bastırmadan çekilmek için Yeniçerilerin duyduğu sabırsızlık, Kanuni'yi Viyanalıların hayretleri arasında kuşatmayı kaldırmak zorunda bıraktığı zaman, şehir teslim olmak üzereydi.

Solda Sıkı bir disiplin içinde yaşayan ve fiili askerlik hizmetleri sona ermeden evlenmeleri yasak olan, ünlü yeniçeri ordusunun üyeleri.

Aşağıda solda Padişah çoğucası orduyla birlikte sefere çıkardı. Resimde, Kanuni'nin 1522 Rodos Kuşatması'nda (mayın yerleştirmek için) lâğım kazılışını yönetmesi görülüyor.

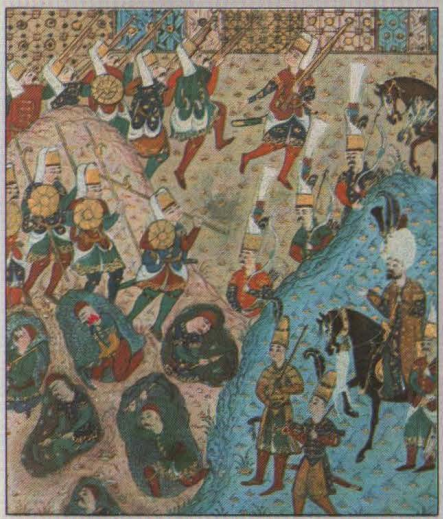

Sultan'ın Sarayı

Müslüman saraylarını gayri-Müslimlerinkilerden ayıran başlıca özellik, tıpkı sıradan Müslümanların evlerinin Avrupalıların evlerinden farklı oluşu gibi, dış dünyaya etkileyici bir görünüş sunmayı amaçlamamasıdır. Osmanlı padişahlarını 15. yüzyıldan 19. yüzyıl sonlarına dek barındıran Topkapı Sarayı, bu savı yetkinlikle kanıtlamaktadır. Fatih Sultan Mehmet, bu yapı için enfes bir yer olarak, Haliç'in Boğaziçi'yle birleştiği Sarayburnu'nu seçmiştir; fakat İstanbul'u bilmeyen bir ziyaretçi, uzaktan bakınca, burada herhangi bir olağanüstülük farketmez. Aslında, Topkapı Avrupalı anlamında bir saray değildir; yüzyıllar boyu törensel ve pratik gerekler uyarınca yapılmış, bir dizi köşkler, avlular, bahçeler, kabul salonları, hazine daireleri, hamamlar, mutfaklardan vb. oluşur. Bir ana plânı yoktur. Dolayısıyla, sarayın hemen her bölümü, çoğucası ayrı bir sanat eseri olarak, başka başka anıtlar sayılmalıdır.

Topkapı'nın çoğu 16. ve 17. yüzyıllarda inşa edilmiş ve iç duvarlarının birçoğu, İznik'in gelişiminin en yüksek noktasındaki zengin, rengârenk, sırlı, birbirine sarılan, helezonlaşan, bazan çılgınca desenli çinilerle bezenmiştir. 16. yüzyılın ilk yarısında, İznik çinicilerinin becerileri hızla gelişmişti; önceleri sadece basit mavi-beyaz çiniler yapabilirlerken, sıraltında koyu mavi, yeşil, leylâk, mor, beyaz, siyah ve parlak bir mercan kırmızısı boyalar kullanabilecek düzeye varmışlardır.

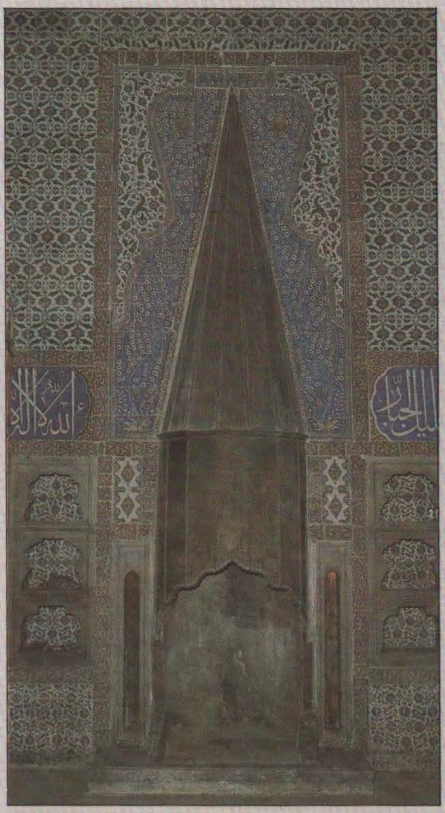

İznik çinicilerinin 16. yüzyıldaki gelişmeleri hakkında, yapıtlarından örnekler sıraya dizilerek bir fikir edinilebilir. *Aşağıda* 1490-1525 döneminin Çin etkisinde bir mavi-beyaz tabağı. *Aşağıda sağda* İznik ürünlerinin, Şam işi diye tanınan, 1525-50 arasındaki ikinci evresinden (bir de Haliç işi denilen biçim vardı) adaçayı yeşilinin ve mavinin başka tonlarının ortaya çıktığı bir tabak. Çizgilerin canlı ve güvençli oluşuna ve lâlelerin, karanfillerin, şakayıkların ne kadar doğalcı olarak resmedildiğine de bakınız. *Aşağıda en sağda* 1550-1700 tarihleri arasındaki üçüncü dönemden, renk ve desen çeşitliliğinin tümüne erişildiği, Rodos işi olarak bilinen biçeme örnek bir sürahi. En ilginci, İznikli çinicilerin bir yüzyıl boyunca gizini bildikleri, ama sonra unuttukları mercan kırmızısının (Ermeni gülü) kullanılmasıdır. *Yukarıda* III. Murad'ın 16. yüzyıl sonlarında yapılmış yatak odası, duvarların nasıl çini kaplandığını gösteriyor. *Karşı sayfada sol altta* Çini tasarımlarının lâleli karanfilli alışılmış desenleri, bu 16. yüzyıl Türk kumaşında da görülüyor. Eski Osmanlı başkenti Bursa, dokumacılık endüstrisinin merkeziydi.

Yukarıda Harem'in çatılarının üstünden Altın Boynuz'un (Haliç) girişi. Harem, sarayın geri kalanından yalıtılmış, içinde kadınların yaşadığı, bir sürü küçük odadan ve koridordan oluşan ayrı bir dünyaydı. *Solda* IV. Murad'ın 1638'de Bağdad'ı Safevilerden geri alışını kutlamak amacıyla yaptırdığı Bağdat Köşkü, Topkapı Sarayı'ndaki ayrı ayrı anıtlar sayılmak gereken birçok yapının tipik bir örneğidir. Binanın dışı da zarif olmakla birlikte, "serin ama ışıklı" içi hakkında yeterli fikir vermiyor. Köşkün içi, çiçekli çinilerle kaplanmış ve geniş pencerelerle aydınlatılmıştır. Bu yapının sükûn içinde duruşu, anısına dikildiği seferin dehşetleriyle tam bir karşıtlık göstermektedir. IV. Murad, sonunda Bağdad'ı ele geçirince, şehir halkından birçoğunu kılıçtan geçirmişti; kendisi de canlı hedefler üzerinde ok talimi yaparak eğlenirdi.

Sinan'ın Camileri

Osmanlı ruhunu, en iyi, mimarlık simgeler. 16. yüzyılda, insanüstü yetenekleri olan bir Osmanlı mimarı çıkmıştır: imparatorluğun disiplin, kudret, görkem ve İslâma bağlılık niteliklerine yapılarında anlatım kazandıran Sinan, 1538'de sermimar-ı hassa olmuş ve 50 yıl bu makamda kalmıştır. Sinan, Dersaadet (İstanbul), yani mutluluk diyarının resmî mimarı olmasına karşın, imparatorluğun dört bir yanında 300'den fazla bina tasarımlamıştır. Böylesine verimli bir üretimde bulunabilmek için, enerji ve dehanın yanısıra, insanları yönetme ve yöneltme erdemleri de olmuş olmalıdır.

Sinan'ın İstanbul'daki önemli yapıtları, zamanın ileri gelenlerinin anılarını sürdürmektedir. Bunlar arasında, Kanunî Sultan Süleyman'la pek sevdiği güçlü eşi Hürrem Sultan'ın (Rus kökenli Roksalan) ve pek uygun olarak deniz kıyısına kurulmuş bulunan Hayreddin Paşa'nın türbeleri vardır. Sokullu Mehmet Paşa ve Rüstem Paşa gibi sadrazamların ve Rüstem Paşa'yla evli olan Mihrimah Sultan'ın camileri vardır. Sinan'ın en çok dikkate değer yapılarıysa, İstanbul'da Kanunî Süleyman, Edirne'de II. Selim için inşa ettiği külliyelerdir.

İstanbul'daki 1000 yıllık Ayasofya Katedrali, Sinan için hem bir dürtü, hem de esin kaynağı olmuştur. Osmanlı mimarlarının beceremedikleri kadar geniş bir alanı, Justinianos'un mimarlarının kubbeyle örtebilmiş olmalarını, Sinan İslâma bir hakaret saymıştır. Bundan daha iyisini yapmaya azmetmiştir. Kurduğu üç büyük külliye, Şehzade, Süleymaniye ve Selimiye Camileri, onun bu soruna yaklaşımının başlıca evreleridir. Selimiye'nin kubbesiyle Ayasofya'yı geçmiştir. İslâmın zaferi, bundan daha görkemli bir yapıyla gösterilemezdi.

Sinan (1491-1588), Osmanlı sisteminin tipik bir ürünüydü. Kayseri yöresinde, muhtemelen bir Rum allede doğmuş, 1512'de devşirilmişti. Yeniçeri olmuş, 1520'lerin ve 1530'ların büyük seferlerinde savaşmış ve askerî mühendis olarak başarılarıyla padişahın dikkatini çekmiştir. *Yukarıda* Sinan'ın Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin önündeki anıheykeli. İmparator Justinianos'un Ayasofya katedrali, Sinan için büyük bir meydan okumaydı. Osmanlı yönetiminde, minareler eklenerek Ayasofya, camiye çevrilmiştir.

En solda 1544-48 yıllarında İstanbul'da yapılmış olan Şehzade Camii külliyesi. Burada Sinan, kubbeli caminin o zamana dek düşünülmemiş olanaklarını göstermektedir; kendisi bunu çıraklık ürünü sayıyordu.

Solda 1550-57 yıllarında İstanbul'da yapılmış olan Süleymaniye Camii külliyesi. Sinan, bunu olgunluk yapıtı saymaktaydı.

Aşağıda 1569-75 yıllarında Edirne'de yapılmış olan Selimiye Camii külliyesi. Sinan o sırada 80'li yaşlarındaydı ve bu camiyi kendisinin başyapıtı saymıştı.

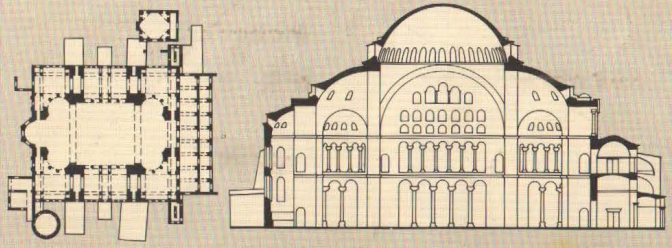

Ayasofya, İstanbul

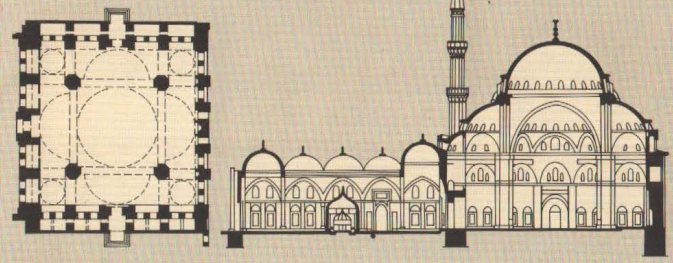

Şehzade Camii, İstanbul

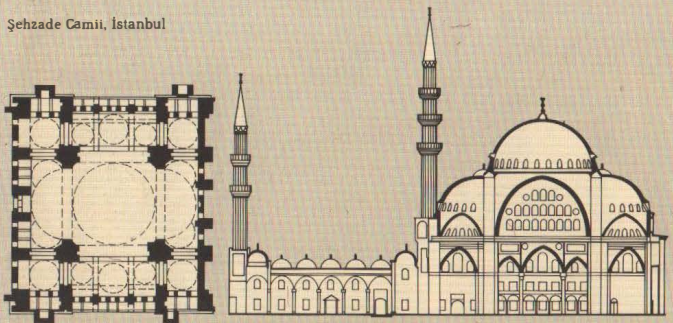

Süleymaniye Camii, İstanbul

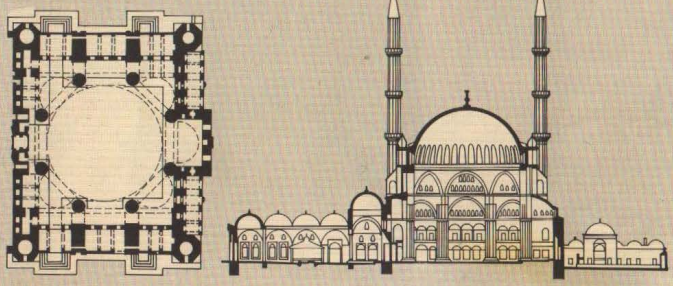

Selimiye Camii, Edirne

Solda Sinan'ın, Justinianos'un mimarlarının başarılarını aşacak bir yapı çizme girişimlerinin belli başlı üç evresini gösteren plân ve kesitler. Sinan'ın bu amacının yanı sıra ikinci bir amacı da, böyle bir yapıyı İslâmın âyin gereklerine uyarlamaktı. Kilîselerde, kapıdan mihraba doğru ilerledikçe bir hareket duygusundan kaynaklanan, uzunluk üstündeki vurguyu azaltmak ve onun yerine, müminler Mekke'ye yöneldiklerinde, içindeki her yerin eşit olduğu bir mekân fikrini öne çıkarmak istiyordu. *En üstte*, Sinan'ın çıkış noktası olan Ayasofya görülüyor. Erken dönemindeki Şehzade Camii tasarımında, Ayasofya'nın iki ucunda ana kubbeyi desteklemek için çift çift kullanılan yarım kubbeleri, yeniden düzenleyerek dört yana birer tane yerleştirmiştir. Süleymaniye'de Ayasofya'nınkilerle hemen hemen aynı boyutlara ulaşmış, ama burada asıl kaygısı, yapının uzunluğu kadar enini de vurgulamak olmuştur. Selimiye'de bir kare tabandan kubbeli çatıya geçmek için zarif ve denenmiş sekizgen kullanma formülüne dönerek, sadece Justinianos'un mimarlarının örttüğünden daha geniş bir alana kubbe oturtmakla kalmamış, aynı zamanda yetkin bir İslâm mekânı da yaratmıştır.

En sağda üstte Camiye çevrilen Ayasofya'nın içi. Yine de, tasarım, eski Hıristiyan amacı açığa vurmakta; göz, uzaktaki eski mihraba çekilmektedir. *Sağda yukarıda* Süleymaniye'nin mihrabına bakarken, sözkonusu etkinin nasıl anlatıldığını görüyoruz; Selimiye'de aynı yöne bakınca ise *(sağda aşağıda)*, bunun büsbütün kaldırıldığı farkedilmektedir. İngiliz sanat tarihçisi Michael Levey, Selimiye için şunları yazmıştır: "Bir ferahlık duygusu ve pırıltılı bir ışık denizi, dayanılmaz bir etkileyicilikle yapının temiz hatlarından içeri süzülüyor. Tepede yüzen kubbe bütün iç mekâna öylesine egemen ki, ilk bakışta yuvarlak bir alan gibi gelen o boşlukta, insan kendisini şen bir dalganın üstünde havalara yükselmiş hissediyor. Yivli kemer payandalarının (ötesinde zengin çinilerle kaplanmış, ışık saçan, oyuk mihrabın parladığı) büyük orta mekânı sınırlanmamış bırakarak yapıyı çevreleyen iskelet dokusuna doğru çekilmeleri bu etkiyi artırıyor. Göz ister istemez mihrabın üstünde odaklaşmakla birlikte... gerçekte iç boşluğun kendisiyle aynı şey olan o sakin küresel hava örtüsünün dışına çıkmak için bir zorlama da yok." Sinan amacına ulaşmıştır.

Plânlarını çizdiği her camide, Sinan yeni fikirler denemiştir. Mihrimah Sultan için yaptığı ikinci camide *(en sağda ortada)*, sınırları ışıklı duvarlarla belirlenen bir mekân yaratmıştır; bunun sonucu, kubbenin adeta ağırlıksız görünmesi, kendisini yere bağlayan ipleri zorlayan büyük bir balon gibi olmasıdır. Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa için yaptığı (1570-71), üstüne daha sonra Sultanahmet Camiinin inşa edileceği tepenin yamacına dahice oturttuğu ilk camide ise mihrab duvarını yerden kubbe eteğine kadar yükselen nefis bir çini örtüsü kaplamaktadır. (*en sağda, alttа.*)

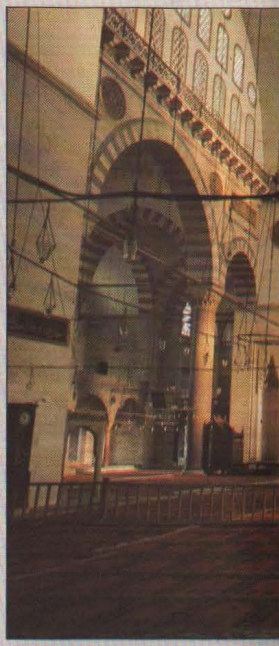

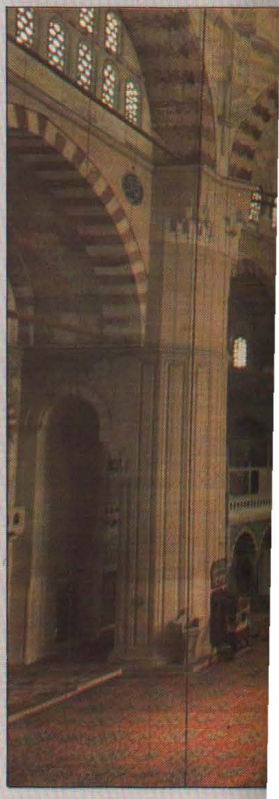

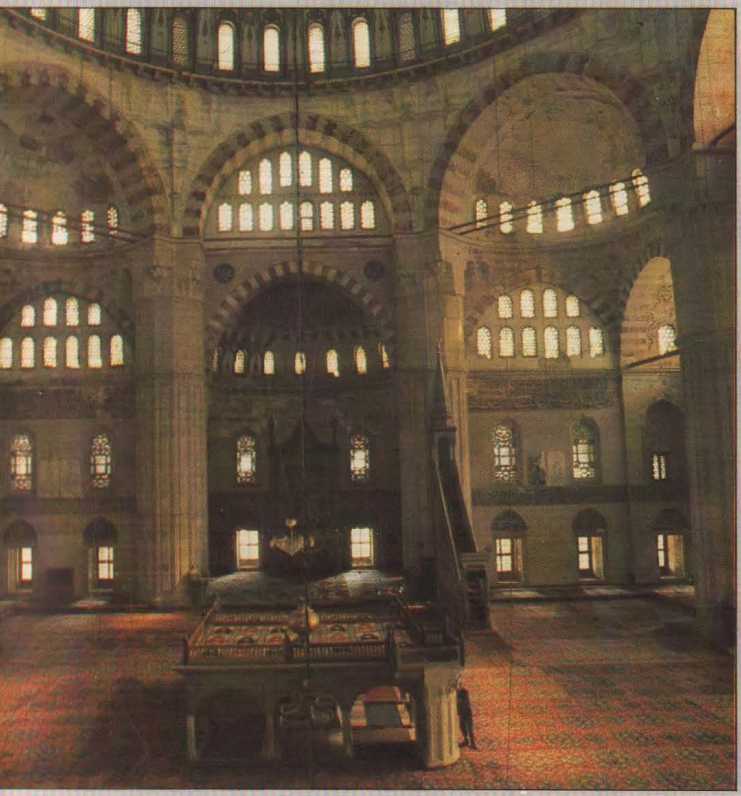

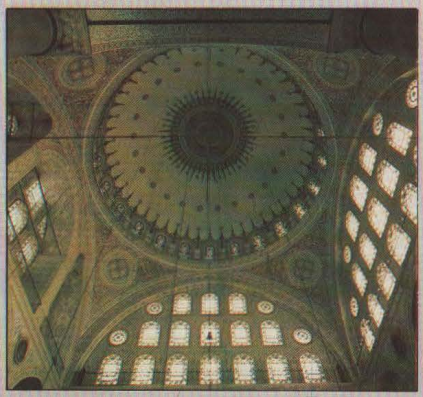

1500'DEN 18. YÜZYILA DEĞİN DAHA ÖTELERDEKİ İSLÂM ÜLKELERİ

Şimdi de gözlerimizi, büyük Müslüman imparatorluklarının denetiminin dışındaki ülkelere, Güneydoğu Asya'ya, Afrika'ya, Orta Asya'ya, Çin'e çeviriyoruz. Kuzey Afrika ile Orta Asya bir yana, 1500 yılında buralarda kalabalık Müslüman toplulukları yeni yeni ortaya çıkmışlardı. Bunlar, bütün bir bölge yerine, belirli yörelere sağlamca egemen olmak eğilimindeydiler. Güneydoğu Asya'da Kuzey Sumatra'da, Malay yarımadasının kıyılarında ve Cava'nın kuzey sahilinde, Afrika'da da Kilwa'ya kadar doğu kıyısı boyunca ve Büyük Sahra'nın güneyinde bulunan savana [seyrek ağaçlı bozkır] lardaki bir dizi krallıkta yerleşmişlerdi. Bu Müslüman toplulukları, çoğu kez azınlık durumundaydılar, Çin'de Konfüçyus, Cava'da Hindu-Budist kültürü gibi güçlü ve büyük kültürlerle karşı karşıya gelmişlerdi. Ağır basan bir askerî üstünlükleri de yoktu. İslâmiyet bu yörelere, ne göçebe sürülerinin mızraklarıyla getirilmişti, ne de Osmanlı ve

1500 yılı dolaylarında İslâm dünyasını bir baştan bir başa kesen uzak ticaret yolları
Merkezî İslâm ülkeleri, geç dönem Ortaçağ dünyasının uluslararası ticaret yolları üzerinde boydan boya uzanıyorlardı; bu yolların en büyüğü, Doğu Akdeniz'i Çin'e bağlayan Eski İpek Yolu'ydu. İslâmiyet, bu ticarî atardamarlar boyunca, Güneydoğu Asya, Afrika, Orta Asya ve Çin'e yayılmıştır.

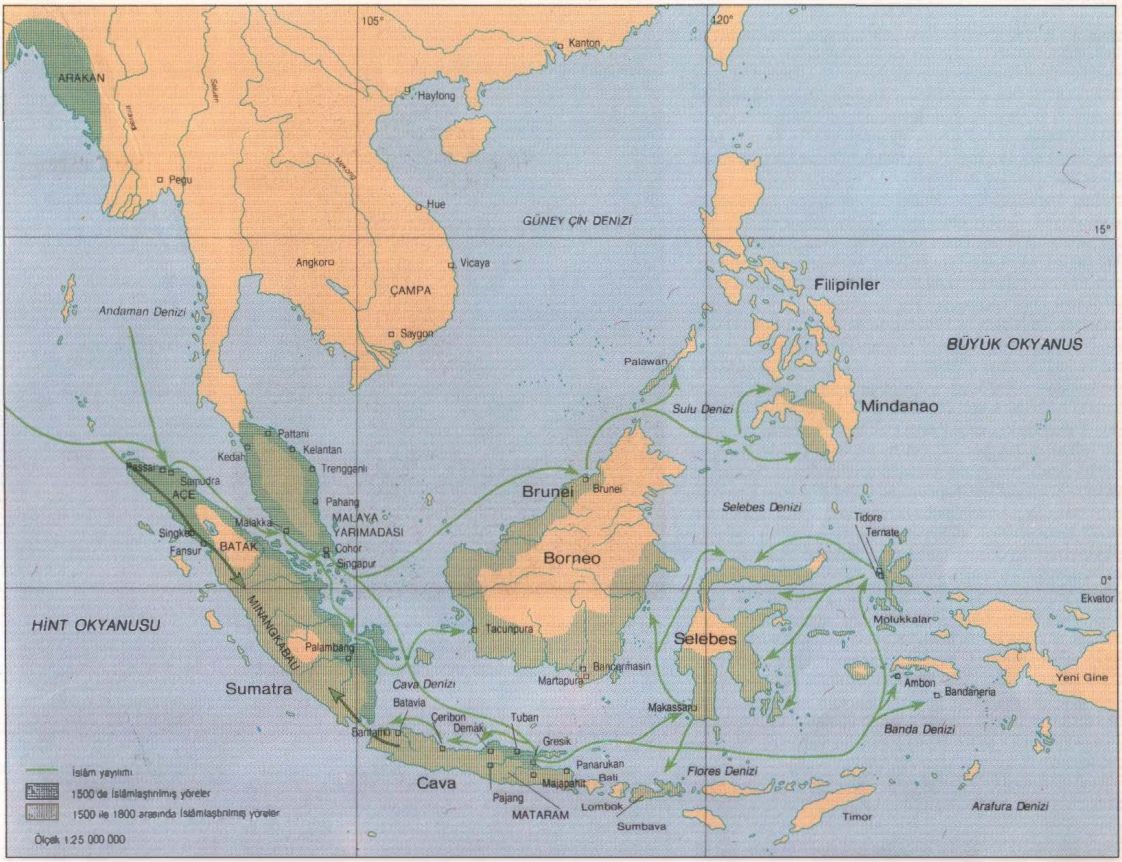

1500-1800 arasında İslâmın Güneydoğu Asya'ya Yayılması

Bu dönem İslâmiyetin o bölgede yayılınu açısından büyük önem taşımıştır. 1500 yılında İslâm inancı yalnızca birkaç kıyıda ayak basacak yerler edinmişti; oysa 1800'e gelindiğinde, güneydoğu Asya adalarının çoğu yörelerine yayılmış ve Cava'nın zengin ve kalabalık hinterlandına yerleşmiştir. İslâmlığı bu bölgeye, Arap ve Hintli tüccarlar getirmiş ve buralarda ticarî ilişkiler 20. yüzyıla değin İslâm dinini desteklemeye devam etmiştir. Bu haritanın anlamını değerlendirmeye çalışırken, İslâmlaştırma - insanların İslâmî kültür ortamına çekilmeleri ve Şeriata uydurulmaları- sürecinin uzun ve yavaş olduğunu anımsamak gerekir. Buralarda, yüzlerce yıl, İslâmî ve İslâm-öncesi din uygulamaları birbirlerine karışık halde yaşamış ve bazan İslâmın gelişimi engellenerek dinsel değişme süreci tersine çevrilmiştir.

ya Moğol askerî makinesinin üstün ateş gücüyle. Tersine, yerel kültürlerle karışarak ve insanları tek bir Tanrı ibadetine çekerek, buralara yavaş yavaş sızmıştı. Bazan İslâmın ilerleyişi engellenmişti; ama genellikle, kesintisiz ve barışçı bir ilerleme göstermişti. Bu süreçlerin belgeleri çok değildir; hele merkezdeki büyük imparatorlukların tarihinin belgeleri kadar zengin hiç değildir. Yine de bunların önemle incelenmesi gerekir, çünkü burada İslâmiyetin farklı kültür koşullarına uyarlama ve merkezî İslâm ülkelerinin incelenmesinde karşılaşılanlardan çok daha değişik biçimlerle kendisini anlatma bakımlarından ortaya koyduğu olağanüstü yeteneğine tanık oluyoruz. Ayrıca, Hıristiyanların Amerika kıtasına damgalarını vurmaya başladıkları bir dönemde, Müslümanların Afrika'yla Güneydoğu Asya'nın çoğu yerlerine nasıl İslâmî bir renk verdiklerini de görüyoruz.

İslâmiyeti bu ülkelere ticaret taşımıştır. İslâm merkez ülkelerinin talihli coğrafî konumundan yararlanan Müslüman tüccarlar, 1500'den önceki yıllarda dünya ticaret yollarındaki uluslararası trafiğin çoğunu denetimleri altına almışlardı: Afrika'nın doğu kıyısını, Kızıldeniz'i ve Basra Körfezi'ni Hindistan, Güneydoğu Asya ve Çin'in zengin limanlarına bağlayan güney denizlerindeki yollar; özellikle Magrib'in zengin şehirlerinden, Büyük Sahra'yı boydan boya keserek Batı Sudan'a ve Nijer Havzası'na giden yollar; ve Doğu Akdeniz'le (Iran, Türkistan ve Tarım Havzası üstünden) Çin arasındaki Eski İpek Yolu diye bilinen büyük Asya karayolu. Dünya ekonomisinin bu atardamarları, İslâm etkisinin içinden aktığı doğal kanalları oluşturmaktaydı; Müslümanların bu sistemin kilit yörelerine egemen olmalarıyla, gayr-i Müslim ticaret ortakları da çoğu durumlarda İslâma geçiyorlardı — bunun bir nedeni, insanlar ortak bir kültürü ve ortak bir hukuku paylaşınca, işlerin çok daha pürüzsüz yürümesiydi, ama ticaret topluluklarının yeni fikirlere ve yeni deneylere açıklılığını da unutmamak gerekir. Böylece, Arap ve Hintli tüccarlar İslâmiyeti Güneydoğu Asya'ya ve Arap ve Berberî tüccarlar da Büyük Sahra'nın güneyine taşımışlardır. İslâmiyetin o vakte kadar ancak ayak basacak yerler edinmiş olduğu 1500'den sonra, tüccarlar pekiştirmeyi sağlayacak kültür desteklerinin içinden akacağı kanalları kurmuşlardır. Bu sürecin önemini hiç azımsamamak gerekir; çünkü örneğin Çin'de olduğu gibi ticaret gerileyince, Müslümanların Konfüçyus dünyasındaki tutamakları da tehlikeye girmiştir. Öte yandan, Endonezya adalar topluluğunun doğusu ya da yukarı Nijer toprakları gibi, İslâmın henüz girmediği yerlerde, tüccarlar öncülük rollerini oynamayı sürdürmüşlerdir.

İnancı edimsel olarak yayanlarınsa, çoğucası, ermişler ve sufîler olduğuna inanılır. Cava söylencelerine göre, bu adaya İslâmiyeti dokuz evliya getirmiştir; Batı

Afrika'nın Yukarı Volta bölgesinde de, İslâmın gelişi genellikle gezgin kutsal adamlara bağlanmaktadır. Bu kurucu babaların bazıları, belki doğrudan doğruya ticaretle ilişkiliydiler; Peygamberin kendisinden beri, Müslüman din adamları çoğu kez tüccar olmuşlar, ticaretin sağlayabildiği devlet denetiminden özgürlüğü kullanmışlar, dinin bilgi aramak için gezme buyruğunu karşılayacak fırsatlardan yararlanmışlardır. Birçoklarıysa, yol arkadaşlarına ve onların ticaret yaptıkları topluluklara dinsel hizmetlerde bulunmak umuduyla, tüccar gemilerine binmek ve kervanlarına katılmakla yetinmiş olmalılar. Örneğin ünlü Malay tarihi, *Hikâyat Raja Pasai*, "Mekke kralı"nın gönderdiği bir sufinin nasıl Kuzey Sumatra'ya İslâmı getirdiğini anlatmaktadır. Hiç kuşkusuz, bu sufilerden bazılarının İslâm bilimlerinde de derin bilgileri vardı, fakat Şariatın kesinlikle uygulanmasında ısrar etmeye kalkmaları akılsızlık olurdu; böyle bir tutumu destekleyecek gücün geldiği geleceği yoktu; ayrıca kutsal hukukun gerektirdikleriyle yerel din uygulamaları arasındaki çelişkilerin çok büyük olması yüksek bir olasılık taşıyordu. Onun yerine, zaman zaman İbnü'l-Arabî'nin geniş görüşlü mistik düşünüşüne dayanarak, girdikleri toplumda ilişki noktaları ve toplumsal roller arıyorlardı. Bu sufiler, kendi dinsel yaşantı deneylerini, diğer inançların mistikleriyle de paylaşmaktaydılar. Sıradan insanların tüm yaşamını kaplayan ve tehdit eden doğaüstü güçleri yatıştırmaya yardım ediyorlardı. Rüyaları yorumluyor, yağmur yağdırıyor, hastaları sağaltıyor ve kısırları çocuk sahibi yapıyorlardı. Yönetenlerle yönetilenler, yerlilerle, yeni gelenler, güçlülerle zayıflar arasında aracılık ediyorlardı. Gerçekten, kendilerini yerel gereksinim ve göreneklere uydurarak, ağır ağır, insanları İslâmî bir kültür ortamına çekip Şeriata bağlanmalarını sağlayacak uzun İslâmlaştırma sürecini başlatacakları bir konuma girmekteydiler.

Hızlı din değiştirmenin (ihtida'nın) ender olduğu, açıkça bilinmelidir. Sufilerin yeni yörelerde kendilerini kabul ettirme çabaları, İslâmiyeti, başka bütün her şeyi dışlayıcılığı ve kayıtsız şartsız ona sarılma talepleriyle ortaya koymuyordu; çoğu bireyler için de, İslâma dönmenin, kendi toplumlarından kopup ruhlarını tümüyle başka bir yönelişe sokmanın bedeli taşınamayacak kadar ağırdı. Normal süreç, yavaş yavaş bağlanmayla olmaktaydı; örneğin, bireyler kendi dinsel uygulamaları arasına, İslâm ermişlerinin kabirlerini ziyareti de katmaya başlayabilir ya da bütünüyle birtakım topluluklar, Peygamberin zamanındaki Bedevî Arapların yaptığı gibi, reisleri veya kralları din değiştirdikten sonra, saymaca (itibarî) olarak İslâmiyeti kabule yanaşabilirlerdi. Bazan bir yönetici, sembolik bir jest yapabilirdi, fakat genellikle anlamlı sınırlar içinde ihtida olayı zor farkediliyordu, içsel yaşamın dönüşümü de bir o kadar yavaştı. Halkın dinsel etkenlikleri içinde, İslâmî ve İslâm-öncesi uygulamalar karışıktı; üstelik, insanlar bazan bu karışımın "gerçek" İslâmiyet olduğunu sanıyorlardı. İslâm-olmayan kültürlerle etkileşime girince, İslâmiyetin esneklik ve duygudaşlık gösterdiği, İslâmlaştırmanın ilk ana evresi böyleydi. Yeni Müslümanlar eski İslâm ülkelerinin kültürüyle etkileşmeye, Mekke, Medine ya da Kahire'deki bilgili ulemanın rahle-i tedrisi önüne oturmak için seyahat etmeye yahut onları kendilerine davranış örnekleri diye almaya başladıklarında ise, ikinci ana evreye girilmekteydi. Bu gibi süreçler, giderek İslâm-öncesi uygulamaları kaldırmayı amaçlayan reform hareketlerine yol açabiliyordu. Daha sonraki bir bölümde bu konuyu ele alacağız. Şimdilik, Müslümanların inançlarını ötelerdeki İslâm ülkelerine yayarken yerel öğreti ve koşullarla sayısız uzlaşmalar yaptıkları ana evre üzerinde duruyoruz.

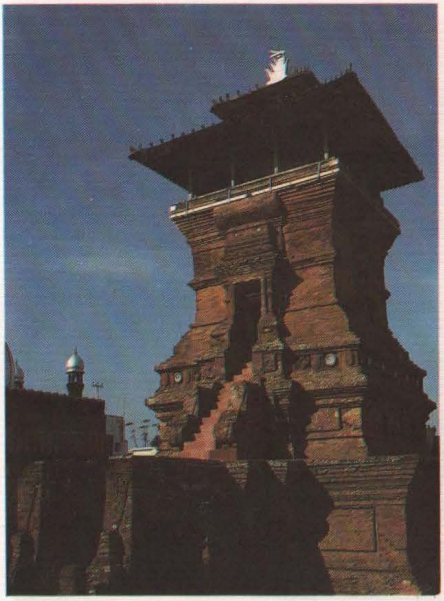

Sağda **16. ve 17. Yüzyıllarda Malaka Boğazı ve Cava Sultanlıkları**
Bu harita, 1650 yılına gelindiğinde, nasıl Açe'nin Sumatra'yla Malay yarımadasının çoğuna egemen olduğunu, Mataram'ınsa Cava'nın hemen hemen tümünü denetimi altına aldığını göstermektedir. 16. yüzyılın büyük bölümünde adanın siyasetine egemen olan Cavalı kutsal adamların üslerine de dikkat ediniz.

Solda Din adamları Demak'ın merkezini yöneten Kudüs'un minaresi. Bu, erken 16. yüzyıl yapısı, geleneksel Cava tapınak biçiminin, nasıl bükülüp İslâm amaçlarına uyarlandığını gösteriyor.

Aşağıda Gova'da Hasaneddin'in türbesi. Bu Makassar sultanı, İslâmı savunmak ve baharat ticaretini denetimi altına almak için, Hollandalılara karşı uzun ve sert bir savaş vermiştir.

Güneydoğu Asya

Güneydoğu Asya hakkındaki bilgiler, yukarıda söylediğimiz gibi, görece kıttır. Burada, Müslüman erkinin öylesine güçlü bir odağı olmamıştır ki, zihin ve madde kaynakları, günümüze zengin yapıt kalıntıları bırakacak kadar büyük bir yoğunluğa erişebilmiş olsunlar. Öte yandan, tropik iklim de, kâğıt üzerindeki kayıtları ve tahta yapıtları bozmuştur. Gerçekten, olguların nerede bittiğini ve kurgulamanın başladığını bilmek zordur. Üstelik, bu alanı tutarlı (bütünlüklü) bir bölge diye düşünmemeye çalışmanın -ne de olsa, "Güneydoğu Asya" kavramı, İkinci Dünya Savaşı'nda icat edilmiştir- ve geniş genellemelerden uzak durmamız gerekir. Bu bölgedeki İslâmın tarihi sürekli yengin (zaferden zafere koşan) bir yayılmanın tarihi değildir. Putataparlık engelleri önünde duraklamalar olmuştur; Hıristiyanlığın ağır basması karşısında gerilemelere bile uğranmıştır. Ancak bunlar söylendikten sonra, yine de Hint-Malay ırkının dünyadaki en kalabalık Müslüman halklardan biri haline gelmesi sürecindeki çok önemli bir aşamayı incelediğimiz belirtilmelidir.

1500'de Müslümanlar bölgenin birçok yerlerine girmişlerdi. Burma kıyısı boyunca sıralanmış birçok küçük ticaret toplulukları içinde ve özellikle, kralları Bengal Sultanına uyruk olan Arakan'da yaşıyorlardı. Hint-Çini'nde ayrı bir Müslüman Çamlar cemaati vardı, ama bunları yakın yıllarda Vietnamlılar yenip boyunduruklarını altına almışlardı. Güneye, Güneydoğu Asya adalarına gelince, burada adalar topluluğunun batı girişinde, önemli Müslüman devletler görüyoruz: (bölgedeki ilk İslâm kalesi olan) Kuzey Sumatra'da Pasai, (15. yüzyılda Boğazın egemenliğini ele geçiren)

Malay yarımadasının güney kıyısında Malaka. Malaka'dan hareketle Müslümanlar, Kuzeybatı Borneo'dan Sulu adalarına ve Güney Filipinler'e giden kuzey ticaret yolu üzerinde bir tutamak elde etmişlerdi. Nüfuzlarını, Cava'nın kuzey ve Borneo'nun güney kıyılarından Moluka'nın Ternate ve Ambon adlı baharat adalarına kadar uzanan güney ticaret yolu boyunca da genişletmişlerdi. Kimi yerlerde, Müslümanlar yabancı topluluklarından sadece biriydi, kimilerindeyse yerlileri ve hükümdarları kendi inançlarına döndürmüşlerdi. Böyle olmakla birlikte, özellikle doğuda, hinterlandı ciddi bir biçimde etkileyecek kadar uzun süreli bir yerleşimleri olamamıştı; yine de, merkezî Cava'daki Majapahit krallığının Hindu-Budist sarayında tutunacak bir yer kazanmışa benzemektedirler.

16. yüzyıl İslâm için kötü başlamıştır. Portekizliler 1511'de Malaka'yı, 1521'de de Pasai'yi zabtetmişlerdir. Fakat üç yıl içinde, yeni Açe devleti Portekizlileri Kuzey Sumatra'dan sürüp çıkarmış, gelecek yüzyılın çoğunu da, bazan Osmanlı yardımıyla, onları Malay yarımadasından atmaya çalışmakla geçirmiştir. Açe yeni Müslüman kalesi olmuş, Malaka'nın İslâm tüccarlarını kendisine çekmiş, Sumatra'nın doğu ve batı kıyılarını denetimi altına almıştır. Bu devletin genliğinin doruğuna Sultan İskender Muda döneminde (hükümdarlığı 1608-37) erişilmiştir — o yıllarda, Açe güney denizlerinde ticaret yapan Avrupalı, Hintli, Çinli herkes işin bir odak noktası olmuştu. Dinsel öğrenim korunmuş, büyük yapılar yükseltilmiş ve İslâmiyet, Minangkabau dahil Sumatra'nın çoğu yerlerine yayılmıştır. Fakat kısa zamanda Açe gerilemeye başlamıştır. Japonya'nın kapanışı, Mançuların Çin'i almaları, doğuda Makassar'ın ortaya çıkışı ve 1641'de Hollandalıların Malaka'yı ele geçirmeleri, ticaretin canlılık verici akışını önlemiştir. Yine de, o yüzyılın sonuna değin, devlet görece güçlü bir Mekke elçilik kurulunu kabul, bir İngiliz elçilik kurulunun isteklerinisse rededebilecek kadar önemli olarak yaşamını sürdürmüştür.

Bölgeye burunlarını sokan Avrupalılara karşı, İslâmın sancaktarlığını Makassar Açe'den devralmıştır. Güneybatı Selebes adalarındaki bu devlet İslâmiyete geç girmişti. Makassar tarihçileri bize kesin ayrıntılar bildiriyorlar. 22 Eylül 1605 günü Tallo hükümdarı Müslüman olmuş ve 19 Kasım 1607'de ilk Cuma namazı kılınmıştır. Yabancılar, ancak domuz eti kıtlaşınca bu din değişikliğinin farkına varmışlardır; komşu devletlerse, kutsal savaş saldırılarına uğrayınca. Bundan böyle, imanlarına sofuca sarılmalarıyla ünlenen Makassarlılar, hem Hıristiyan hem de baharat ticaretinde rakipleri oldukları için, Hollandalılarla savaşmışlardır. Makassar'ın en büyük önderi Hasan ed-

Cava Kültürü ve İslâmiyet

İslâmlık, 1500 ile 1800 yılları arasında, güneydoğu Asya adaları halklarından çoğunu az ya da çok etkilemiştir. Bu değişiklik, dinsel yaşamın toptan bir dönüşümüne kadar varmamıştır. Dönüşüm bir tamamlanma anlamını içerdiği için, bizim anlatmak istediğimiz ince vurgu kaymalarını dile getirmek açısından fazla kuvvetli bir terimdir. Evet, Arap ve Hintli Müslüman ticaret ve kültürüne en uzun süre ve en yoğun olarak açık kalmış bulunan kuzey Sumatra'da bir çeşit İslâm doğruyolculuğu (ortodoksluğu) yönünde güçlü bir akım vardı. Ama öte yandan, bölgenin en zengin ve en kalabalık kesimi olan ve bir zamanlar Hindu-Budist uygarlığının en verimli çiçeklenişini yaşayan Cava'da, sadece eski dinsel yeğlemelerin yanısıra yenilerinin de yavaş yavaş benimsenmesi gibi bir durum olmuştur: İnsanbiçimli heykeller yapmaktan vazgeçilmiştir, ölüleri yakmaktan da; ama Hindu destanlarına büyük değer verilmeye devam edilmiş, Güney Okyanusu'nun Tanrıçasına başvurma geleneği de sürdürülmüştür. Benzer bir yolla, değişen din havası, adanın kendine özgü sanat biçimlerinde de değişiklikler yaratmış, ama bunları büsbütün başka şekillere dönüştürmemiştir. Kris (hançer) kabzalarının, dansların, batik baskılarının ve wayang kuklalarının hepsi birden, Cavalıların girdikleri yeni İslâm dünyasından nasıl etkilendiklerini göstermektedir.

Birçok kadın dansı biçemleri vardır. Ama bunların hiçbirinde, *(aşağıdaki)* Hindu Barabudur ya da Prambanan'ın 10. yüzyıl Şiva tapınağı dinamik dansçıları kadar dizler birbirinden ayrılmaz ya da bacaklar havaya kaldırılmaz. *(Daha alta)* Surakarta'daki Mangkunagaran'ın saray dansçısındaki gibi, bu sanata iffet ve incelik egemen olmuştur. Başka açıklamalar da bulunmakla birlikte, İslâmın kadın iffetiyle ilgili kaygıları, dansçıların vücutlarını kullanma özgürlüklerini sınırlamış görünüyor.

Cava'da hiçbir resmî kılık, kris'siz, yani hançersiz tamam olmaz. Birçok yöresel hançer biçemleri vardır ve bunlar İslâmın etkisiyle değişikliklere uğramıştır. *Yukarıda solda* 1500'den önceki dönemden kalma bir orta Cava kris'i, kabzada insanbiçimlileştirilmiş bir cin temsil edilmiştir. Bu Majapahit kris'inin (yamuk) türüdür. *Yukarıda* aynı *Höckerstellung* türünden geliştirilmiş ve İslâmın etkisiyle cinin nasıl stilize edilerek ortadan kaldırıldığını gösteren klâsik bir 18. ya da 19. yüzyıl orta Cava hançer kabzası. *Solda* İslâm etkisinin hiç olmadığı komşu Bali adasından bir kabza örneği.

Cavâ'nın wayang dünyası, özellikle de kukla tiyatrosu, Cava uygarlığının en sevilen sanatıdır. Hindu destanlarında ve geleneksel olarak onları oynatan çarpıcı wayang kulit, yani gölge oyunu şekillerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. İslâm ancak, bu klâsik metinlere yeni bir döngünün, Peygamber'in amcası Emir Hamza öyküsünün eklenmesiyle etkisini göstermiştir. Üstelik, bu öykü, İslâmın tasvirlere karşı çıkışıyla paradokslu bir biçimde, canlıya en çok benzeyen wayang golek kuklalarıyla temsil edilmektedir. Solda Emir Hamza'nın öğrencilik arkadaşı Umar [Ömer] Maya'nın wayang golek kuklası. Daha solda tipik bir wayang kulit figürü.

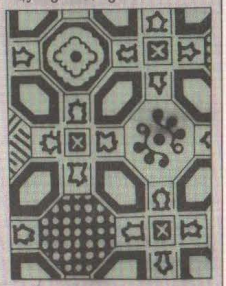

Batik, Cava'nın dokumacılık dünyasına değerli katkısı ve Cavalı giyiminin tipik süsüdür. Bu sözcük, Cava dilinde balmumundan yapılmış resim anlamına gelmektedir. Pamuklu, bazan da ipekli bir kumaşa mum, çoğucası balmumu sürülür, ama bazı yerler açık bırakılır. Sonra kumaş boyanır, mum çıkarılınca bezin üstünde belirli bir desen kalır. Adanın çeşitli yörelerine özgü ayrı renk ve şekiller vardır. Bu desenler, stilize edilmiş doğal nesneleri anlatır: çiçekleri, kelebekleri, kuşları, meyvaları deniz hayvanı kabuklarını, bazan da bir hançer veya gemiyi. İslâmın gelişi, yapılan şekilleri etkilemiştir. İslâmiyetin güçlü olduğu yerlerde, artık canlı yaratıklar resmedilmemiş, desenler son derece formelleşmiş, bazan geometrik olmuş ve Cavalı çoşkusu ağırbaşlılaştırılmıştır.

Yukarıda solda Geleneksel bir garuda motifli, çiçekli-kuşlu Cava batiki. Garuda *(Solda)* mitolojik bir kuş olup, özellikle Jogjakarta sultanlarının pek hoşlandıkları geleneksel bir motiftir.

Yukarıda sağda İslâm etkisinin tarih boyunca en güçlü olduğu kuzey Cava kıyılarından bir ipekli batik örneği. Bu son derece düzenli desende, hiçbir canlı yaratığa yer verilmemiştir; *üstteki* büyütülmüş ayrıntısına da bakınız.

Din'di (hükümdarlığı 1631-70). Onun imparatorluğu, en geniş sınırlarına vardığında, Borneo'dan Yeni Gine'ye ve Lombok'tan Güney Filipinler'e kadar uzanıyordu. Ancak uzun ve kanlı çarpışmalardan sonra, 1667'de Hasan ed-Din Hollandalıların koşullarını kabul etmiş, böylelikle de Makassar'ın bölge ticaret ve siyasetindeki egemenliği sona ermiştir.

Açe ile Makassar, kıyılarda İslâm çıkarlarını geliştirirlerken, Müslümanlar içerilerde, özellikle bölgenin en zengin ve en kalabalık adası olan Cava içlerinde de kazançlar sağlıyorlardı. Kuzey kıyısındaki Çinli-Cavalı Müslüman beyliklerin en ileri geleni Demak, önce Çeribon'u alıp İslâmlığı Güney Sumatra'ya götürerek batı yönünde genişlemiş; sonra da doğuya yayılmış, 1527'de eski Majapahit kalıntılarını ortadan kaldırmış, ancak 1546'da Hinduizmin Doğu Cava'daki son siperi önünde başarısızlığa uğramıştır. Aynı sıralarda, sufiler adanın dört bir yanında etkenliklerini artırmışlardı; bunların birçoğu hâlâ Hindu olan sayısız Cavalının sevinçle karşıladığı panteist bir mistiklik öğretiyordu. Bazı sufiler Müslüman hükümdarları desteklemiş, ama çoğu da dünyevî iktidar sahiplerinden uzak durarak, etraflarına müridler toplayıp ayrı topluluklar halinde yaşamışlardır. Demak'ın yükselişine yardım etmişler, örneğin Pasaili Şeyh İbn Mevlâna putatapıcı Batı Cava'yı Müslüman Bantam devletine çevirmek için açılan sefere önayak olmuştur. Fakat Demak'ın çöküşünden sonra, ruhanî yetkeleri kendilerine dünyevî erkler de sağlayan bu sufiler, adada siyasetin belirleyicileri olarak öne çıkmışlardır. En ileri gelenleri, 1588'e değin eski Demak'ın merkezini yöneten Kudus'un din adamları, müridleri İslâmiyeti bütün adalar topluluğunun doğusuna götüren ve ünü Çin'e kadar ulaşan Giri'nin din adamları ve en önemli temsilcileri Sunan Kali Jaga'nın Mataram iparatorluğunun manevî koruyucusu olduğu Adi Langu'nun din adamları idiler.

Mataram'ın yükselişi, İslâmlığın Cava'daki yayılımında yeni bir evreyi işaretler. İlk kez, Müslüman iktidarı kıyıda değil de, adanın içlerindeki geleneksel Cava yönetim merkezinde üslenmiştir. Mataram Sultan Agung dönemindeki (hükümdarlığı 1613-46) gücünün doruğunda, Hollandalıların tutunduğu Batavia çevresi dışında hemen hemen bütün Cava'ya egemen olmuştu. Sultan Agung rejiminin kesinlikle Müslüman bir görünümü vardı: İslâm takvimini getirmiş, evliya kabirlerini ziyaret etmiş ve Mekke'den sultan unvanını almıştı. Fakat inancın bekçileri (dinadamları), birçok İslâm hükümdarına yaptıkları gibi, ona da karşı koydular. Bunu izleyen çatışmaların, ne ölçüde kuzey kıyısının limanlarıyla pirinç yetiştiren hinterland arasındaki geleneksel gerilimden, ne ölçüde İslâmdaki ruhanî ve dünyevî yetkeler arasındaki bir o kadar müzminleşmiş gerilimden kaynaklandığını bilemeyiz. Kesin olan şudur: Sultan Agung ve ardılları, adanın ayaklanmalara önderlik eden ve ardılları etkilemeye çalışan güçlü dinadamlarıyla öyle çok çatışmışlardır ki, 17. yüzyıl sonlarından itibaren yetkelerini sürdürebilmek için Hollandalıların yardımına dayanmak zorunda kalmışlardır. Bu destek arayışın bedeli, Avrupalılara durmadan toprak bırakmak olmuş, 18. yüzyıl sonlarında Mataram egemenliği topu topu güney orta Cava'yla sınırlı kalmıştır.

İmânın aktarıcılarıyla devlet iktidarı arasındaki ilişkiler büyük bir çeşitlilik göstermiştir. Mataram'da, besbelli ki, pek kötüydüler. Hatta 17. yüzyılda hükümdarlar önde gelen dinadamlarını durmadan ayıklanmışlar, bir keresinde de adadaki bütün sufileri ortadan kaldırmaya kalkışmışlardır. Sonunda, siyasal bir

güç olarak dinadamlarına boyun eğdirilmiş, ama onlar da varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Genellikle *kiyayi* denilen bu adamlar, ya halkı kendilerine sıkı sıkıya bağlı, özellikle sofu köylerde yaşıyor ya da aileleri ve müritleriyle birlikte, köy topluluklarının dışında küçük yerleşim birimleri kurup geçimlerini topraktan çıkarmaya, Kur'an, Sünnet, fıkıh ve tasavvuf bilgilerini yeni kuşaklara aktarmaya çalışıyorlardı. Uğradıkları baskı ve kovuşturmalardan sonra, bu dinsel topluluk ve okullar arasında en yaygın inançlardan birinin, Mehdi benzeri bir *ratu adil*'in (âdil hükümdarın) geleceği öğretisi olmasına şaşmamak gerekir.

Açe'deyse, durum gayet farklıydı. Bilginler, ulemaya ve dinsel öğrenime çok önem veren devletin hizmetindeydiler. 17. yüzyılda Açe, adalar topluluğunun en ileri gelen bilginlik merkezi olmuştu. Buraya, Hindistan ve Arabistan'dan ulema ve kitaplar geliyor, Açeliler de Mekke'ye hacca gidip Hicaz, Yemen ve Basra körfezi ülkelerinin saygın ulemasından ders görüyorlardı. Açe'den Hint-Moğol ve Osmanlı saraylarına elçiler de gönderilmiştir. Mataram Sultanlarının yönettikleri ülkenin kısmen Hindu niteliğini hesaba katmak zorunda kalmış bulunmalarına karşılık, Açe yöneticileri kendilerini İslâm dünyasının ana akımının bir parçası saymış olmalılar.

Bu farklar, İslâm inancının ortaya çıkan ayrı vurgularında da anlatımını bulmuştur. İslâmiyetin eski Hindu-Budist gelenekleriyle mücadele ettiği Mataram'da, muhtemelen, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde Cavalıların çoğu Müslüman olmuşlardı. Örneğin, hem ölü yakmaktan hem de insanbiçimli heykel yapmaktan vazgeçilmei, bu sürecin belirtilerindendir. İki büyük din geleneği arasındaki çatışmanın yüreğinde, Tanrı'nın her şeyde varolduğunu düşünmeye alışmış bir halka, tümüyle aşkın bir Tanrı'yı kabul ettirme yatmaktaydı. Tabiatıyla, İbnü'l-Arabî'nin mistik düşünüşüyle bu uçurumu kapatma olanağı vardı. Fakat sufîler, yaklaşımlarını dönüştürmek istedikleri dünyaya göre uyarlayınca, tehlikeli bir biçimde İslâmöncesi inançlara yanaşmış oluyorlardı. Hiç kuşkusuz, bazı Cavalılar, Tanrı'nın dünyayla ilişkisi kendilerine Vişnu ile Krişna arasındaki ilişki terimleriyle anlatıldığı zaman ya da mistik yetkinliğe erişen ve böylelikle de dinsel törenlere katılmaktan geri durup onları alaya alabilen Lebe Lontang'ın öyküsünü dinlediklerinde, bu mesellerin anlamını doğru olarak kavrıyorlardı. Ama kimileri de, sadece tanıdık-bildik tanrılardan söz edildiğini işitmiş ve Lebe Lontang'ın tıpkı eski esoterizm ustalarının geleneksel olarak yaptıkları gibi, dinsel yasanın her türlü pozitif formülleştirilmesini reddettiğini anlamış oluyorlardı. Bazıları Tanrı'nın ürkütücü kavramına varabiliyorlarsa, başkaları (ve korkulur ki, bunlar çoğunluktur) İslâmın törensel gereklerini yerine getirmelerinin yanısıra birçok tanrı ve yarı-tanrıya birden bağlılıklarını sürdürüyorlardı.

Açe'de bu gibi karıştırmalar daha azdı. Vicdanları duyarlı ulemanın tedirgin olmalarına gerek yoktu. İslâma ciddi bir biçimde karşı çıkılmıyordu; güncel çatışma konusu, İslâm ve Hindu-Budist panteizmleri arasında olmaktan çok, her biri kendi yorumlarını başat kılmaya çalışan iki ulema okulunun anlaşmazlığıydı. 17. yüzyıl başlarında, doğruyolculuğa aykırı gelen (heterodoks) ve İbnü'l-Arabî hayranı bir sufîlik okulu, Açe'ye egemendi; bunların bazı yazıları, günümüze kadar gelmiştir. Okulun önemli mürşidi Fansurlu Hamza'ydı (ölümü 1600 dolaylarında); onun öğrencisi ve ardılı olan Pasaili Şemseddin'i de Sultan iskender Muda çok tutuyordu. Fakat sultanın 1637'de ölümünden hemen sonra, Nureddin er-Ranirî adında bir Hintli bilgin gelmiş ve Şemseddin'in aykırı görüşlerine saldırarak kitaplarını yaktırmış ve müridlerini koğuşturmuştur. Aslında, iki okulun dinsel ayrılığı büyük değildi: İbnü'l-Arabî'nin yapıtlarının ne kadar kesinlikle yorumlanması gerektiği hakkında bir anlaşmazlıktan kaynaklanıyordu. Koparılan kavga, pekâlâ, hangi tarafın sarayın korunmasını sağlayacağıyla ilgili olabilir. Bununla birlikte, Açe'nin İslâm bilginlik-merkezleriyle ilişkileri öyle sıkı ve Açe ulemaası arasındaki bölünmenin uyandırdığı merak öyle büyüktü ki, 1640 yılında bu çatışmanın yankıları Mekke'ye varmış ve orada, zamanın ileri gelen bilginlerinden İbrahim el-Kuranî tartışılan konuları çözmek için tumturaklı bir yapıt yazmıştı. Gerçekte, Açe bilginlerinin önderleri, İslâm dünyasının o dönemdeki hiçbir bilgininden geri değildi. Örneğin, Singkelli Abdü'r-Rauf, 1640 ile 1661 arasında Arabistan'ın çeşitli merkezlerinde tasavvuf ve İslâm ilâhiyatı öğrendikten sonra, Açe'ye dönüp 30 yılı aşkın bir süre hocalık etmiş, yapıtlar vermiş ve Kur'an'ın Malay diline ilk çevirisini yapmıştır.

1500'den sonraki 300 yıl, İslâmın Güneydoğu Asya'daki ilerleyişinde çok önemli bir evredir. Ama bütün yayılım olanakları kullanılmamıştır. Uluslararası ticaretin pek az olduğu Burma'da ya da Çin-Hindi'nde ilerleme kaydedilmemiştir; anlaşılan, ticaretin merkez ülkelerden getireceği sürekli pekiştirme olmaksızın, İslâm özgüvençli Budist ya da Konfüçyuscu uygarlıklara karşı yol alamıyordu. Üstelik, Filipinlerde de 1570'ten itibaren başarılı bir İspanyol işgali Müslümanları Güney Mindanao'da çakılı bırakmıştır. Öte yandan, Güneydoğu Asya adalarının geri kalan yerlerinde büyük ilerlemeler olmuştur. Bu yayılım ancak yüzeysel olarak sorgulanabilir. Önemli hiçbir Müslüman devleti 18. yüzyıl sonlarına değin sürmemiş ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketi Cava'nın çoğunu işgal etmişti. Gerçekten, bu bölge tarihçiliğinde işlenen ana konu, 1500'den itibaren Avrupalı egemenliğinin yükselişi olagelmiştir. Fakat son yıllarda, bilimadamları buna verilen önemi azaltınışlardır. 18. yüzyılda Hollandalılar ağır basan bir siyasal başatlık elde etmiş değillerdi; ticaretçe ise geriliyorlardı. Başka yerlerde de, etkileri ihmal edilebilecek ölçülerdeydi. Halk, Hıristiyan kültürünü benimsememiş ve pek azı Hıristiyanlığa dönmüştür. Tersine, Hollandalılar kendi yaşam biçimlerini, girdikleri dünyaya uyarlamakta hayli ileri gitmişlerdir. Anlamlı Batı etkileri, Nureddin er-Ranirî ya da Singkelli Abdü'r-Rauf gibi Müslüman ağızlarından ve Müslüman kalemlerinden gelen etkiler olmuştur. Bu yolla, Hint-Malay halkı ilk kez Platon, Plotinos ve Yeni-Platoncuların yapıtlarında, İslâm bilginlik geleneğine derinlemesine gömülmüş olarak Batı'nın akılcı düşünüşüyle karşılaşmışlar ve insanbiçimci bir sembolizme bürünmüş bulunan Hindu-Budist metafizik felsefesine bağlılıkları çözülmeye başlamıştır. Yine bu yolla, büyük tektanrıcılık geleneğine katılmış ve eski mitolojilere inançlarını yitirmişlerdir. Doğal olarak, bu değişimin derinliği yerden yere farklı olmuştur. Kuzey Sumatra'da değişme tamsa, Cava'nın çoğu yerlerinde hâlâ bulanıktır. Borneo'daysa dış-biçimlerde kaba bir öykünmeden ileri gitmemiştir. Bütün bunlara karşın, 1800 yılına gelindiğinde, Hint-Malay uygarlığında kesin bir yönelme değişikliği olmuştu.

Kültürel değişme süreçlerinde, bu değişikliğinin sınırlılıklarını olduğu kadar, çeşitli yanlarını da görebiliriz. İslâm etkisinin artışının en güçlü anlatımı, bir

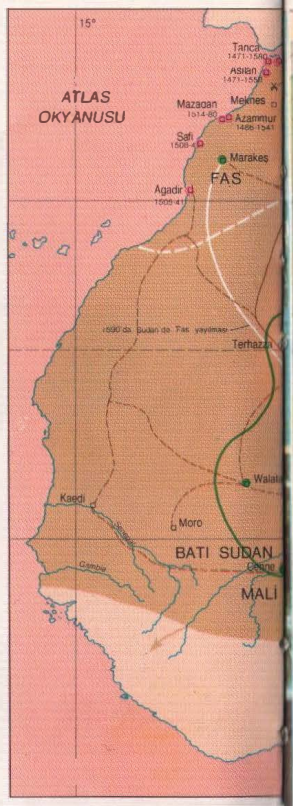

1500'den 18. yüzyıla değin Osmanlı egemenliği dışında kalan Afrika topraklarında İslâmiyet

Tüccarlar, Afrika'nın doğu kıyısıyla Büyük Sahra'nın güneyindeki ülkelere İslâmı getirmişlerdi. 1500 yılından itibaren İslâmın yayılımı devam etmiş, ama tıpkı Güneydoğu Asya'daki gibi, İslâmî dinsel uygulamalarla İslâm-öncesinden kalanlar, çoğucası rahatsız bir biçimde birarada varolmuşlardır. 16. yüzyılda bütün bu bölgede ulema ve sufîler imanlarını savunmak ve daha katıksız bir İslâm toplumu yaratmak için olanca güçleriyle çalışmışlardır. Avrupalılar bu tarihte Fas'ta ve Doğu Afrika kıyılarında etkin olmaya başlamış bulunmakla birlikte, kıtanın siyasal coğrafyasını yeni baştan belirlemelerine daha çok zaman vardı. Bu üç yüzyıl boyunca, Büyük Sahra'nın güney kenarında yer alan devletler, çölün üstünden Fas'ı ya da Mısır'ı kendilerine örnek almışlar, okyanus kıyılarına bakmamışlardır.

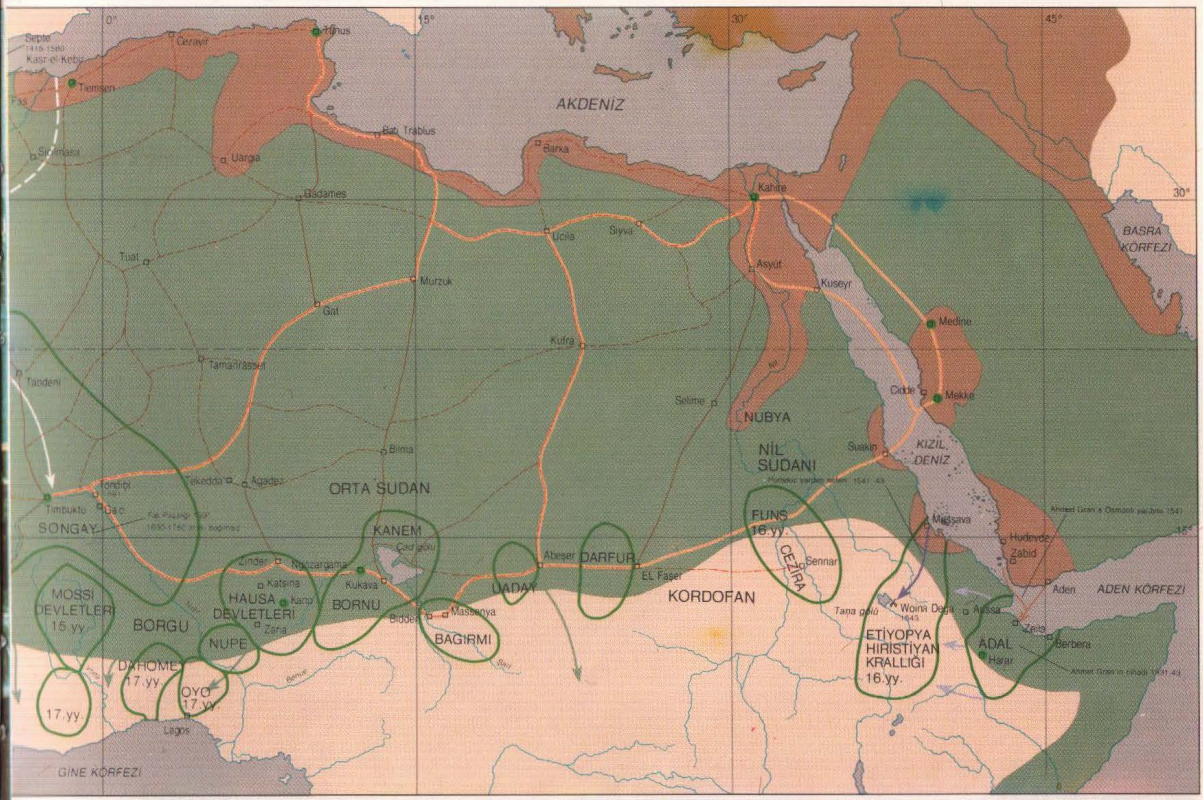

- y. 1500'de İslâm dünyasının kapsamı
- İslâmdünyasının yayılımı
- 1683'te Osmanlı imparatorluğunun kapsamı
- devlet erkinin en geniş sınırı
- Ahmet Gran'ın cihadı
- Portekiz egemenliği
- fetih ve kayıp tarihi
- önemli savaş alanı
- Fas arazisinin kapsamı
- öğrenim merkezi
- gelişen hac yolu
- önemli kervan yolu
- önemsiz kervan yolu

Not: Kervan yollarının kullanılması, her zaman ekonomik ve siyasal değişikliklere bağlı olmuştur.

edebiyat ve felsefî tartışma aracı olarak Malay dilinin yaygınlaşmasıydı. Bu dille -ve Arap alfabesiyle- gerek halkın hoşlanacağı düzeyde gerek bilgince birçok yapıtlar yazılmıştır. Bunların arasında, destanlar, sevda hikâyeleri, sayısız din öyküleri, (el-Gazalî ve et-Taftezanî'ninkiler gibi) İslâm bilginliğinin anıtsal eserlerinin çevirileri ve Fansurlu Hamza'nın mistik şiirleri ya da er-Ranirî'nin *Sıratü'l Müstakim*'i gibi gayet etkili yeni yapıtlar da vardı. Bu çalışmalar sonucunda, Malay dili Arapça sözcükler ve teknik terimlerle zenginleşerek adalar topluluğunun ticaret yollarında geniş ölçüde kullanılmaya başlamış ve Cava dilinin başatlığını elinden almıştır. Malaycanın bölgedeki birçok dil arasında başarıya ulaşması, bize, İslâm kültürünün artık eski biçimlerin hepsini kendi içine aldığını sandırmamalıdır. Diğer alanlarda, özellikle de Cava'da, eski sistemler yeni gereksinimleri kapsayacak tarzda uyarlanmıştır, fakat eski biçemler hâlâ farkedilmektedir. Örneğin, Batik desenleri daha stilize edilmiş, masklı seyirlik oyunlar Müslüman saraylarından atıldıktan sonra, gezgin oyuncuların malı olmuş, büyülü kadın dansı geleneği de daha bir iffetle devam etmiş, Hindu Barabudur'daki yontulara göre bir zamanlar yaptıkları kadar dizlerini birbirinden ayırıp bacaklarını havaya kaldırmaz olmuşlardır. İslâm-öncesi yapı biçemleri, -hep bu kadar garip görünüşlere bürünmeden- İslâm dünyasının her yerinde olduğu gibi, burada da yeni dinin amaçlarına hizmet ettirilmiştir. Örneğin, Kudus'taki 16. yüzyıl minaresi Hindu-Cavalı üslûbundadır, Cava ve Sumatra'-

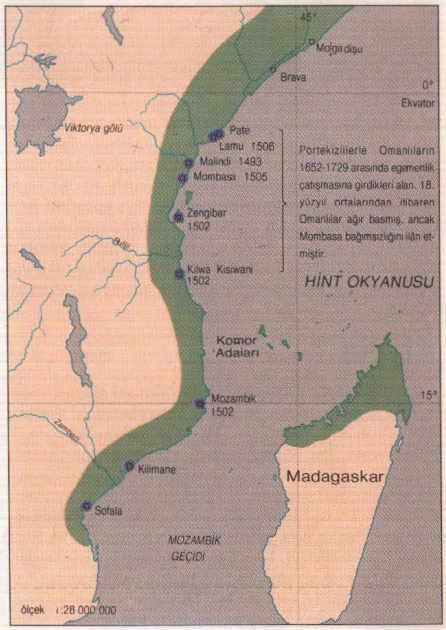

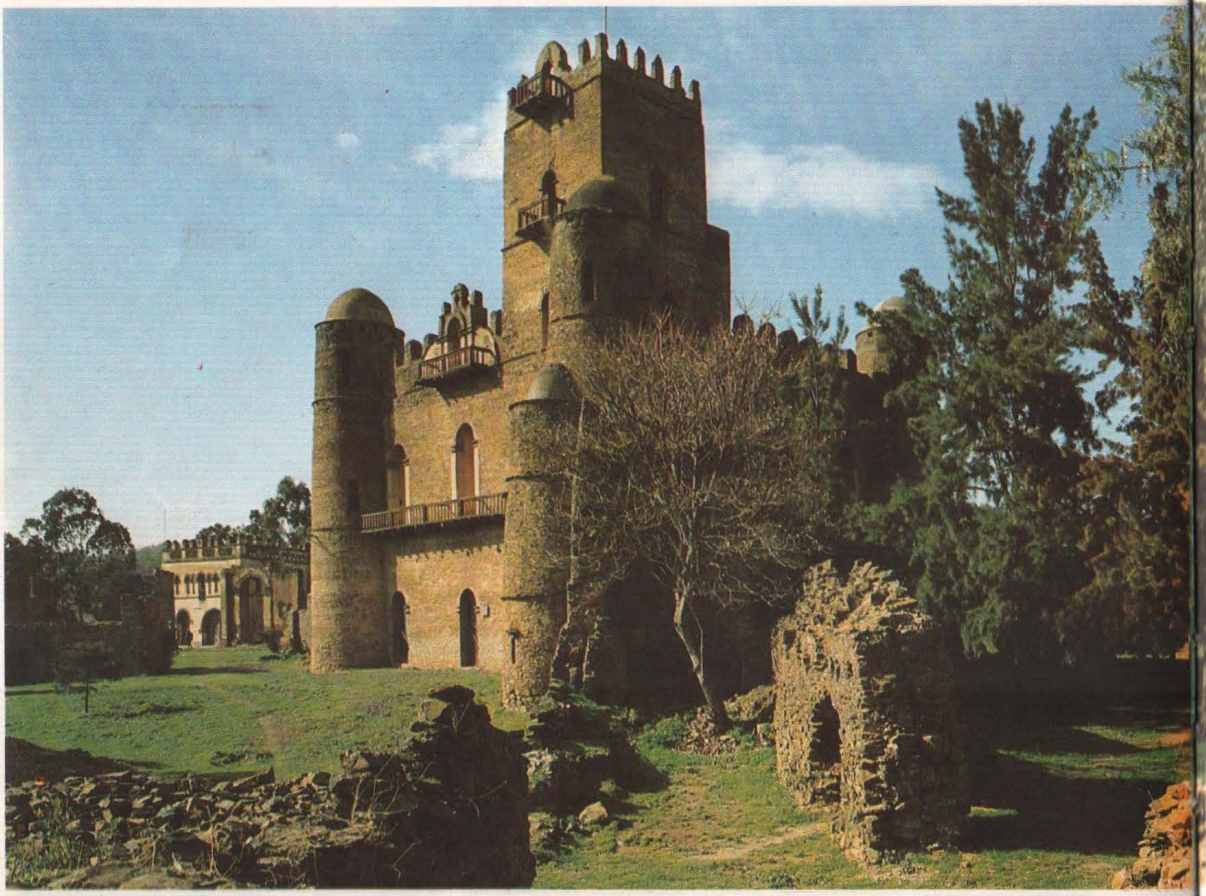

daki çoğu camilerin çatıları da pagodalar gibi kat kattır. Fakat bir sanat dalında pek az uyarlanma olmuştur: *wayang* yani gölge tiyatrosunda. Hindu *Ramayana* ya da *Mahabharata* gibi destanlara dayanan oyun döngüleri değiştirilmeden sürdürülmüş, ancak bunlara yeni bir tarz eklenmiştir: en sevilen konuları Peygamber'in amcası Emir Hamza'nın öykülerinden alınan *wayang golek*. Bunun dışında, İslâmın yayılan çağrısının yanısıra, halkça her zaman tutulan *wayang* dünyası Hindu panteonunu anımsatmaya devam etmiştir

Afrika

Burada biz, Osmanlı gücünün edimsel olarak erişebildiği yerlerin ötesinde kalan, kuzeybatıdaki Fas'tan Afrika'nın Hint Okyanusu kıyısına kadar alanlarla ilgileniyoruz. Bu bölge, zaman zaman Osmanlıların yaptıkları atılımlar ya da Avrupalı tüccarların önemsiz sataşmaları dışında, ciddi bir dış tehlikeye maruz değildi. Burası, hiçbir bakımdan tutarlı bir bölge de değildir: Fas'ın batı yahut Nil Sudanı'nın Afrika Boynuzu'nun tarihleri, hep ayrı ayrı kalıplar izlemiştir. Yine de, bunların tümünü birbirine bağlayan bir konu vardır. Bütün bu alanlar, 16. yüzyılın başlarında, inançlarını savunmaya ya da daha katıksız bir Müslüman toplumu yaratmaya çalışan İslâm savaşçılarına tanık olmuştu. Üstelik, 1500'ü izleyen üç yüzyıl boyunca, Müslüman hükümdarların yönettikleri devletlerde, ulema ile sufiler, bazan krallığın da iradesi doğrultusunda, İslâmlığı pekiştirmeye gayret ediyor, Müslüman egemenliği sınırlarının dışında kalan ülkelerdeyse, çoğu kez ticaretle elele, imânlarını yaymayı sürdürüyorlardı. Gerçekten, bilginlerin ve dinadamlarının etkinlikleri, bir ölçüde bazan dünyevî iktidar bakımından büyük önem taşıyan destekler oluşturdukları, bir ölçüde de iktidarın kendisi bazan ancak sallantılı bir biçimde yerleşmiş olduğu için, özel bir öncelik kazanmıştır.

Müslümanlar Doğu Afrika'da Peygamber'in zamanından beri yaşıyorlardı. Fakat, Etiyopya yaylalarının eteklerine kadar yayıldıkları Boynuz bölgesi dışında, kıyıyla sınırlı kalmışlardı. Hepsi de, 1500'den hemen sonra Portekizlilerin eline düşen Mombasa, Pate, Kilwa, Sofala gibi kalabalık liman şehirlerinde yaşamaktaydılar. Boynuz'da da, en önemlileri Mogadişu ve Zaila olan ve Portekiz istilâsından masun kalan liman şehirleri bulunmaktaydı; ama içerilerde de, ötedenberi Etiyopya'ya tâbi durumda yaşayan ve topluca Adal adını taşıyan Müslüman devletleri vardı. Bunlar, metbularına karşı sık sık başkaldırıyordu. Sözünü ettiğimiz ayaklanmalar, 16. yüzyılın başlarında Hı-

1527'den itibaren, Harar'da üslenen ateşli bir reformist hareketin önderi durumundaki Ahmed Gran, Etiyopya ile bağlaşıklarına karşı kutsal savaş açmıştı. 1531-43 yılları arasında Hıristiyan krallığını yağmalamış, kilise ve manastırları yıkmış, Hıristiyanları Müslüman olmaya zorlamıştır. Bu etkinliklere karşı koymak için, Portekizliler de *yukarıdaki* Gondar kalesini inşa etmişlerdir.

Afrika'da çöl, savan (seyrek ağaçlı bozkır) ve orman

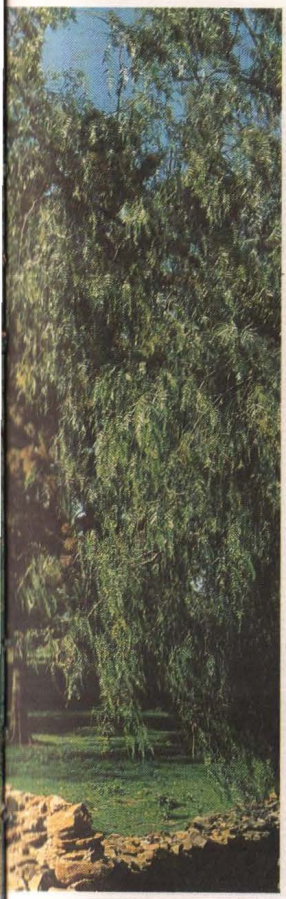

ristiyan Etiyopya'ya va onunla birarada yaşamak isteyenlere karşı çıkan ateşli bir reformist hareketin önderi durumundaki Ahmed Gran'ın (1506-43) cihad'ıyla doruğuna ulaştı. Gran göçebe Somalilerin de güçlü desteğiyle 12 yıl süresince Hıristiyan ülkesini yağmaladı, sonunda Portekiz toplarına yenik düştü ve öldürüldü. Bu olay, içerilerin Müslüman devletler alanı olarak Adal'ın sonunu getirdi. Bundan sonra, kıyılardaki Müslüman rejimler güçlendi. Daha güneyde, 17. yüzyıl ortalarında Osmanlılar Portekizlileri sürüp Müslümanlara kendi himayelerini sağlayıncaya dek, Portekizlilere karşı mücadele devam etti.

Nil Sudanı'nda da İslâmiyet lehine kesin bir hareket olmuştur. 16. yüzyıl başlarında Yukarı Mısır'ın Müslüman Arap kabileleri, sonunda, Nübye Hıristiyan krallığını fethetmişler, ama çok geçmeden kendileri Nil boyunca aşağıya ilerleyen Funj adlı puta tapıcı göçebe sığır çobanlarına yenilmişlerdir. Fakat, bu yenilgi kısa sürede, Funjların Müslüman olmasıyla görkemli bir zafere çevrilmiş, Nubia ve Cezire Müslüman ülkeleri haline gelmiştir. Bu dönüşümde, ulema ve sufiler büyük bir rol oynamışlar ve kendilerine yapılan geniş toprak bağışları sayesinde, bazan büyük hanedanlar kurabilmişlerdir. Böylelikle, putatapıcı Funj devleti 16. yüzyıl ortalarından itibaren bir Müslüman sultanlığı olmuş, 18. yüzyıl sonlarındaysa uzak batıdaki Kordofan eyaletinin Dafur yöresinde üslenen rakip bir sultanlık parlayıp onu gölgede bırakmıştır.

Daha da batıda, hükümdarları incelediğimiz dönemde Müslüman olan, az tanınmış Wadai ve Bagirmi krallıkları vardı. Sonra, Çad Gölü'nün çevresinde, uzun süredir, Büyük Sahra'nın kenarında bir kervan durağı olan, Mısır ve Trablus'la çokça ticaret yapan Kanem-Bornu krallığı bulunuyordu. 15. yüzyılın sonlarında bu krallık, Yo Nehri'nin kıyılarındaki Ngazargamu'da surlarla çevrilmiş sürekli bir başkent kurmasıyla simgelenen, yeni bir güçlülük dönemine girmiştir. Bu gelişme, 1570 ile 1619 yılları arasında hüküm süren Kral İdris Aloma'nın yönetiminde doruğuna ulaşmıştır. Bir süre, Büyük Sahra'nın merkezinde önemli bir devlet olan Kanem-Bornu, Fas Saadileriyle ve Osmanlılarla iyi ilişkiler kurmuş ve onlardan sağladığı askerî eğitim ve silâhlarla yerel savaşlarda üstünlük sağlamıştır. Aynı dönemde, Şeriatın ulema tarafından geniş çapta uygulanmaya başlamasıyla, devlet İslâmî yönde kesin bir atılım yapmıştır. Krallığın resmî tarihçisi, "Hak ve Hakikat yerine geldi", diye yazmaktadır, "kötülük gitti, saklandı (bâtıl zail oldu); hakkın yolu engelsiz - sapmasız öylesine açıldı ki, önde gelen bütün insanlar Müslüman oldular..." Bu devlet, 18. yüzyıl ortalarına değin güçlü kalmış, ama artık o tarihte krallar sofuluklarıyla tanınmaya, ulema egemen olmaya başlamıştır.

Hausa, Kral İdris Aloma zamanından beri Kanem-Bornu'nun etkisi altındaydı. Burada, Nijer'in doğusundaki savana toprakları üzerinde kurulmuş, kimi yükselen kimi çöken bir dizi şehir devleti vardı. Bunların en önemlileri Katsina, Kano, Gobir, Zaria idi ve hepsi birbiriyle çatışma halindeydi. Bütün bu devletler, savana kuşağı üstünde doğu-batı yönünde, kuzeyden de Atlantik kıyısına kadar giden uzak ticaret temeline dayanmaktaydı. Hausa halkları, ticaretle birlikte gelen İslâm duyarlılığına saygı göstermeyi öğrenmişlerdi. Örneğin, Kano Kralı Muhammed Rumfa (hükümdarlığı 1463-99), şehrin cuma camiinin yanındaki, eski inançlara göre kutsal sayılan bir ağacı kestirmekle, artık onlara bağlı olmadığını gösteren sembolik bir hareket yapmıştır. Yine de, bundan sonraki 300 yıl boyunca, bir yandan İslâmiyet güçlenirken, bir yandan da eski animist inanışlar yaşamaya devam etmiştir.

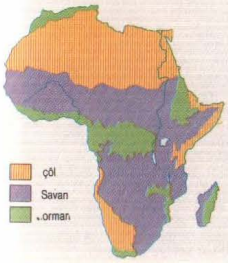

Batı Sudan'ın en büyük devleti Gao'daki Songay imparatorluğuydu. 16. yüzyılda en yüksek düzeyine eriştiği zaman, bu imparatorluk doğudaki Hausa devletlerinden güneydeki Borgu'ya dek Nijer'in büyük kıvrımını kapsıyor ve batıdaki Atlantik kıyısından kuzeydeki çölü aşarak neredeyse Fas sınırında olan Taghaza ve Taodeni'nin değerli tuz birikintilerini içine alıyordu. Burada da, incelediğimiz dönemin başlarında İslâma bir yöneliş olmuştur. 1493 yılında, Askia Muhammed adlı, kendisi animist tapıların yanısıra İslâmlığı da benimsemiş bulunan önemli bir kamu görevlisi, kraldan Müslüman olup olmadığını açıklamasını istemiştir. Kral böyle yapmaya yanaşmayınca, Askia onu savaşta yenmiş ve tahtı ele geçirmiştir. Bundan sonra, ulemayı pek yüceltmiş, 1495-97 arasında da kendisi Mekke'ye hacca giderek devrimini İslâmiyetle mühürlemiştir. Ancak, Songay halkı dinsel alışkanlıklarını değiştirmek istememiş ve Muhammed'in ardılları, 16. yüzyıl boyunca sıkı bir İslâmî yönetim kuramamış ya da kurmaktan çekinmişlerdir. Gerçekten, Müslümanlarla İslâmlıklarını animizmle karıştırmış olanlar arasındaki karşıtlık, yıpratıcı ardıllık çatışmalarının temelini oluşturmuştur. Buysa, Fas Büyük Sahra üstünden gelen altın ve tuz gibi son derece önemli iki ticaret metaını bir zenci devletinin denetlemesinden doğan kendisi için tehlikeli duruma son vermeye kalkıştığında, Songay'ın etkin bir direniş gösterememesi anlamına gelmiştir. 1591'den itibaren 40 yıl süresince, Fas Nijer kıvrımı içinde büyük şehirleri egemenliği altında tutmuş, ama sonra hevesi kaçmıştır. Böyle olmakla birlikte, sonuçta, Songay'ın gücü kırılmış ve onun desteklediği Büyük Sahra ticareti çökmüştür. Eski imparatorluğun, şimdi Timbuktu'ya dayanan ufak bir kalıntısı 18. yüzyılın sonlarına kadar dayanmıştır. Fakat artık, paşalarının gücünden çok, ulemasının bilginliğiyle ünlüydü.

Sudan işlerine Fas'ın karışması, dikkatimizi, Osmanlı gücünün ötesindeki bu son Müslüman Afrika devletine çekiyor. Fas halkı, İslâmiyetin ilk yüzyıllarından beri koyu Müslümandı. Devletin sınırları da, bugüne dek süren çizgilerinde yerleşmişti. Fas, Sudan rejimlerini durmadan uğraştıran devlet olma süreçleri çoktan geçirmişti. Burada sorun, devletin oluşturulması ya da yeniden kurulması olmayıp, belirli bir ülke çerçevesinde kimin hükümran olması gerektiğiydi. Bunu söyledikten sonra, 16. yüzyıl başında, kıyı kesimlerindeki Portekiz baskısına değinmeliyiz. Bu baskı, onların ülkeden kovulması davasına kendilerini adayan, Faslı sufilere verilen adla murabıt'ların sayısının ve nüfuzunun artmasına yol açmıştır (*marabout* terimi, Tanrı'ya "bağlı" -irtibatlı- anlamına gelen Arapça sözcükten bozularak Fransızcaya girmiştir). Bu hareket, sonunda, Benî Saad adında bir kutsal ailenin 1549'da Portekizlileri sınır dışına atıp 1553'te de iktidarı baştaki Vatasîlerden devralmasına vardı. Saadîler bundan sonra, 1578'de el-Kasrü'l-Kebir'de bir Portekiz istilâ girişimini ezdiler, kendilerinin iktidara gelmelerine yardım eden murabıt'ların nüfuzunu kırmaya koyuldular, 20. yüzyıla kadar süren merkezî bir yönetim sistemi yarattılar ve Marakeş'te parlak bir saray kurdular. Devlet o denli güçlendi ki, Osmanlılar bir rakip kokusu almaya başlamıştı. Fas'ın en büyük hükümdarı Ahmed el-Mansur (1578-1603) da, ölümünden önce, İngiltere Kralicesi I.Elizabeth'le birlikte İspanya'yı istilâ etmek için plânlar yapacak kadar kendisini kuvvetli hissetti. Fakat

Solda Ulema, Batı Afrika işlerinde etkili, zaman zaman da egemendi; onun için, camilerin günümüze kalan en önemli yapılar olması, uygundur. Timbuktu, Büyük Sahra'nın güneyindeki önde gelen bilginlik merkeziydi; burada gösterilen, ilk kez 14.-15. yüzyıllarda yapılmış Sankore camii de önemli bir öğrenim odağıydı.

Sağda Fas'ın dinsel yaşamına, hatta genel yaşamın çoğu yanlarına, ulema değil (yerel sufilere verilen adla)murabıt'lar egemendi. İnsanların Hıristiyan akınlarından telâşa düşüp kabile önderlerinden de sıdklarının sıyrılması üzerine, Müslümanlar 15. yüzyılda öne çıkmışlardı. Bundan sonra, bütün ülkede, resimde görülen Melilla'daki gibi, irili ufaklı zaviyeler kurulmuştur; müminler, buralarda ölü evliyaların bereket'ini, yani tanrısal kayrasını sağlamaya çalışırlardı.

bunu ardıllık savaşımları, zayıflık ve murabıt'ların yeniden güç kazanması izledi; nihayet 1660 dolaylarında, bir başka kutsal aile, Aleviler egemen oldu. Saadî yönetim mekanizması canlandırıldı ve merkezî İslâm ülkelerinde olduğu gibi sadık kölelerle pekiştirildi. Bundan böyle, Aleviler iki sorunun üstesinden gelmeye çalışmışlardır: devlet iktidarını sufî kardeşlik (tarikat) örgütüne ve Berberî kabilesine kabul ettirmek, ülkenin bütünlüğünü Avrupalı saldırılarına karşı savunmak.

Afrika'da İslâmın aktarıcıları, güneydoğu Asya'dakinden daha da önemli bir rol oynamışlardır; çünkü, birincisi onlar hakkında daha çok İslâm dünyasının başka birçok bölgesindekilerden çok daha fazla bilgimiz var, ikinci olarak da, Fas bir yana bırakılacak olursa, burada devlet gücü, çoğu kez Endonezya adaları sultanlıklarındakinden bile daha zayıftı. Bu aktarıcılar bazen ulemaydı, bazen sufîlerdi de —ama, kardeşlik örgütlerinin büyük çağı, 18. yüzyıldan önce başlamayacaktı. Belgelenebilen aktarım çizgisi, hem geçmişe hem de günümüze dek uzanarak yüzyıllarca sürmüştür. İslâmlık bilgisinin içinden cansuyu gibi aktığı bu kanallar, genellikle Büyük Salıraaltının gölgeli devletlerinden çok daha açık seçik tanımlanmış görünmektedir. Hatta bunlar, İslâm toplumunun başka herhangi bir yerindekinden daha kesinlikle atardamarları olmuşa benzemektedirler; nasıl ki, aktarımcıların yaptıklarının kayıtları da, İslâm tarihinin gerçek çerçevesi gibi durmaktadır.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, büyük ailelerin çoğucası bu aktarım çizgilerinin merkezinde durduğunu, böylelikle zaman boyunca akarlarken bilgiyle cansuyunun birbirine karıştığını ortaya koymuştur. Funj sultanlığının kurulmasından önce, Nil Sudanı'nda Arabistan'dan gelen Gulamullah diye biri Yukarı Nil yöresinde üslenmiş ve onun soyundan inenler, 18. yüzyıl sonlarına değin öğretmen olarak bütün ülkeye yayılmışlardır. Timbuktu'da belli başlı aktarım çizgileri üç aileden geçmiştir; Akit, And-Ağ-Muhammed ve el-kadü'l-hac ailelerinin üçü de, 15. yüzyılda ortaya çıkmış ve yüzlerce yıl öğretim ve öğrenimde önemli olmuşlardır. Dünyevî hükümdarlar, tabiatıyla, onları hizaya getirmeye kalkışmışlar; fakat zaman boyunca, bu rekabet nadiren eşit yanlar arasında olmuştur. Nil Sudanı'nın bir tarihçisi şöyle yazmaktadır: "Zayıf ve istikrarsız hükümdar ailelerine oranla, kutsal aileler öyle bir nüfuz ve itibar kazanmışlardı ki, Sudan toplumunun gerçek iskeletini onlar oluşturmuşlardı." Gerçekten, bu gibi aileler İslâmın çağrısını, Müslüman prenslerin erişebilecekleri sınırların çok ötesine taşımakta pek önemli bir rol oynamışlardır. Bunların en önde geleni, kökenleri 14. yüzyılda Yukarı Nijer yöresine kadar izlenebilen bir ulema ailesi, Saghananughu'dur. Bunlar Gine, Fildişi Sahili, Yukarı Volta ve Gana'nın savanalarında gezmişler, her gittikleri yerde, bazıları günümüze kadar öğretime devam eden Kur'an okulları kurmuşlardır. Böylelikle, İslâmlık Batı Afrika'nın çoğu yerlerine, ulema dinsel rehberlik isteyen Müslüman tüccarların ve daha güçlü büyüler isteyen putperest köylülerin gereksinimlerini karşıladıkça, yalnız savana topraklarına değil, daha güneydeki ormanlara da yayılmıştır.

Beklenebileceği üzere, önemli İslâmî bilim merkezleri gelişmiştir: Doğu Afrika Adal'ında Aussa ve Ha-

Sağda 1437 yılında Fas şehri yakınlarında, Fas İslâmlığının 8. yüzyıldaki kurucusu Mevlay İ.İdris'in kabrinin keşfedilmesinden sonra, murabıtlık hareketi devletle ilişkilenmiştir., Mevlay İdris'in kendisi gibi, Peygamber'in soyundan gelen Saadî ve Alevî hanedanları, yönetimlerini pekiştirmekte murabıtlık kültünden yararlanmışlardır. Burada gösterilen Mevlay İ.İdris'in türbesi, ülkedeki en kutsal zaviye olmuştur.

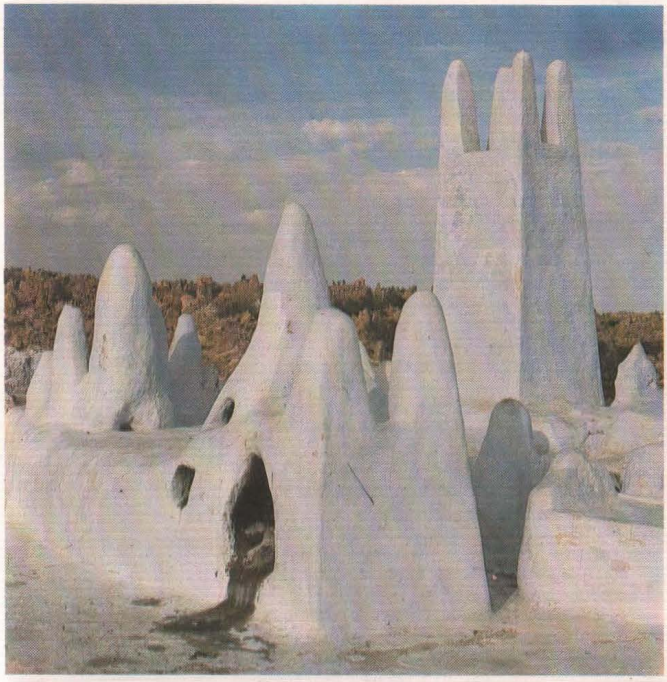

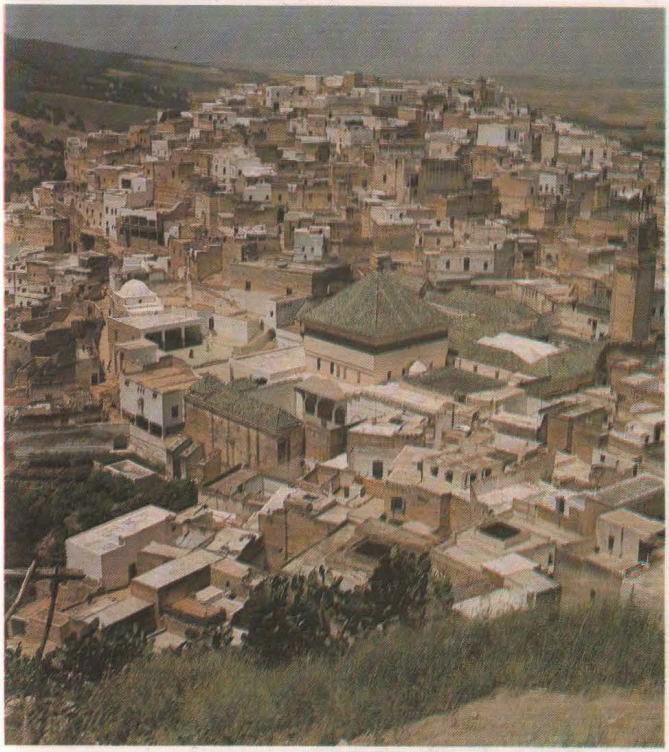

rar, merkezde Ngazargamu, daha batıda da Walata vardı; fakat bunların hepsinden önemlisi, başından itibaren bir İslâm yerleşimi olan ve sahiden de camilerinin çevresinde büyüyen Timbuktu'ydu. Burada, İslâm bilimlerinin bilgisi, hem derin hem de kapsamlıydı. Ulema adayları, başka herhangi bir yerdeki kadar zengin bir programla öğrenim görüyor, gerek Malik Bin Enes'in *Muvatta*'sından es-Suyutî'nin yapıtlarına değin bütün İslâm dünyasında geniş çapta kullanılan kitap ve açımlamaları (şerhleri), gerekse yerel bilginliğin ürünlerini okuyorlardı. Yasa ve yargı incelemeleri, eğitim sisteminin yüreğini meydana getirmekteydi; bu vurgu, yapıtları Kuzey Afrika'da hâlâ saklanan, şehrin en ünlü bilimadamı Ahmed Baba'nın (1556-1627) çalışmalarında da yankılarını bulmuştur.

Bu tarzda İslâm bilginliğine katkı yapmak ve onun ortak hazinesini paylaşmak, birçok kitaba sahip olmayı gerektirirdi. Nitekim, Timbuktu da yüzlerce, hatta binlerce cildi olan büyük özel kütüphaneleriyle övünüyordu. Kitaplar, 16. yüzyıl ticaretinde en çok değer verilen mallardı. En nadir ve en geniş kapsamlı yapıtları arayan bilginler, bunlara ortalama bir kölenin fiyatından fazlasını ödemeye hazırdılar. Üstelik, bu öğrenim merakı dar bir seçkinler çevresiyle sınırlı kalmıyor, bir ölçüde bütün halkça da paylaşılıyordu. Bu dönemde, 150'yi aşkın Kur'an okulunun bulunması, şehrin 75.000 kişilik nüfusunun herhalde büyük bir bölümünün ilköğretim aşamasından geçtiğini düşündürmektedir.

Uluslararası bilginlikle ilişkiler, sadece kitaplarla olmuyordu. Örneğin, Gulamullah'ın çocukları, 16. yüzyılda zamanın en ileri öğretmenlerinden ders görmek için Kahire'ye gitmişler, Timbuktu uleması da gezilerine Mağrip gibi Batı Afrika'nın öğrenim merkezlerini de katmışlardır. Seyahat edemeyenler mektuplaşıyorlardı; bugün hâlâ elde bulunan bazı mektuplar, çağın önemli bilginlerine nasıl danışıldığını göstermektedir. Bu gidiş-gelişler hep tek-yanlı da değildi; örneğin, Kahireli büyük es-Suyutî (1445-1505) ve Telemsenli el-Maghilî (ölümü 1504), Batı Sudan'a gitmişler ve bunlardan ikincisi, orada önemli bir Kano ailesi kuran bir oğul bırakmıştır. Timbuktu bilginliğine de Fas'ta da öylesine değer verilmiştir ki, bilime düşkün Sultan Ahmed el-Mansur, Ahmed Baba'yı Songay'a karşı kazandığı zaferin önemli bir ganimeti sayarak onu Marakeş'e getirmiş, burada Faslılar Ahmed Baba'nın rahle-i tedrisi önüne oturmak için başına üşüşmüşlerdir. Ahmed Baba'ya biçilen değer, bize Sudan İslâm bilginliğinin başarısı hakkında elle tutulur bir kanıt veriyor.

Ulemanın gösterdiği canlılık ve başarı, onların her şeyi istedikleri gibi yapabildiklerini sandırmamalıdır. Hiç kuşkusuz, Funj sultanları döneminde ulemanın çok büyük bir itibarı vardı, 17. yüzyıldan itibaren de Büyük Salıra'nın güneyinde ilk açıktan açığa Müslüman devlet olan Kanem-Bornu'da sağlamca başattılar. Evet, Timbuktu'da da egemen askerî elitle aralarında bir uzaklık tutmaya özeniyorlardı; Songay'ın Askia hükümdarları şehre girince, herkes kutlamak için saraya koşmuş, ama onlar kendileri ulemanın evlerini ziyaret ederek ideal İslâm protokoluna saygı göstermişlerdi. Fakat, ulema kendi yüksek ilkelerini savunmakla birlikte, hükümdarlarının İslâm-öncesi uygulamalarla yaptıkları uzlaşmalara sık sık katlanmak zorunda da kalıyordu. Örneğin, Kano Sarkinlerinin İslâm-öncesi dinsel yasakları (tabuları) diriltmelerine ve Songay Askialarının eski tanrısal krallık törenlerini yaptırmalarına boyun eğmişlerdi. İktidar sorun-

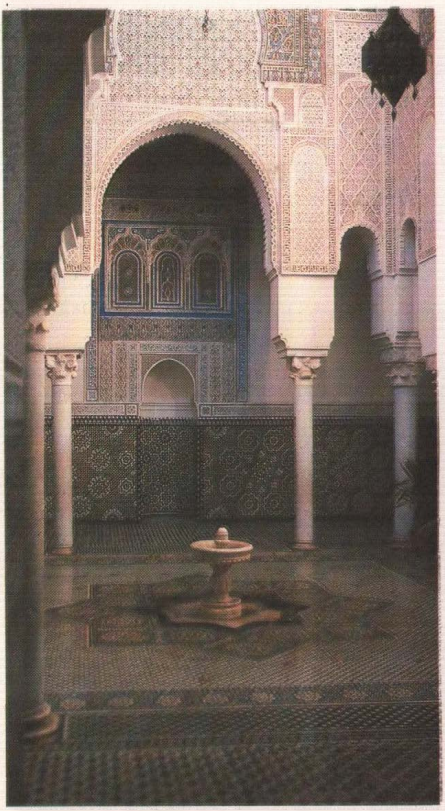

larıyla uğraşanlar, Allaha olduğu kadar, taşlara, ağaçlara ve putlara da tapan uyrukları yönettiklerini hesaba katmak durumundaydılar. Ulemanın bütün başarılarına karşın, birçok alanlar, hâlâ İslâmlaştırma sürecinin daha yeni yeni işlemeye başladığı sınırboyları halindeydi.

Sudan'ın bu kendine özgü İslâm uygarlığından geriye kalanlar, onu kalıplamakta ulemanın ve İslâmiyetin oynadığı rolü yansıtmaktadır. Bir kere, Müslümanların bu bölgeye getirdiği ve Sudanlıların ilk okuyup yazdıkları dil olan Arapça vardır. Arapça yönetimin, bilginliğin, yazılı iletişimin ve kayıt tutmanın diliydi; ayrıca yerli dilleri, özellikle de Hausa dili üstünde derin etkileri olmuştu. Arapça, Sudan bilginliğinin, medrese izlencelerindeki metin açımlamaları, Ahmed Baba'nın hazırladığı Malikî mezhebine ilişkin ünlü biyografi sözlüğü gibi yaşamöyküleri ve es-Saadî'nin Sudan tarihi ya da İbn Fartuva'nın yazdığı Kanem-Bornu kralı İdris Aloma'nın hükümdarlık tarihi gibi olaydizimlerden oluşan başarılarının, içinde bize kadar geldiği dildir. Ama bu kalıtın, daha kolay görülebilecek öğeleri, savanalardaki toprak camilerdir; bunların çarpıcılıkları, merkezî İslâm ülkelerinin mimarlık biçimlerinin yerli biçimlere büsbütün ağır basmayışından ileri gelmektedir. İki biçem gelişmiştir: meydandaki kiriş uçlarıyla tıpkı kirpiye benzeyen, payandalı, süs kuleli, yüksek minareli Mali-Songay biçemi ve Kuzey Afrika örneklerinden esinlendiği besbelli, hantal kule minareli ve çatıları birçok kubbeden oluşan Hausa-Fulani biçemi. Ulemanın etkisinin kalıcılığının anlamlı bir göstergesi, günümüzde dünyevî hanedanların sarayları çoktan yıkılıp gitmişken, onların camilerinin mimarelerinin hâlâ gururla dimdik ayakta durmalarıdır.

Büyük Sahra'nın güneyindeki devletlerin yaşamında ulemanın önemli olmasına karşılık, Fas'ta sufîler büyük önem taşımış, hatta devleti tümüyle kapsamışlardır. Murabıt denilen bu sufîler, Fas'taki yaşamın bütün yanlarına basat olmuşlardır. 15. yüzyıla değin görece küçük bir rol oynamışlar; fakat o sıralarda insanlar kabile önderlerinden hayal kırıklığına uğrayıp da Hıristiyan saldırılarından telâşlanmaya başlayınca, murabıtlar öne çıkmışlardır. Gerçekten, bunlar halkın bilincini dönüştürmekte öylesine başarı göstermişlerdir ki, dinsel yaşamın odağı, özel bir murabıtlık yeteneği olan *bereket*, yani tanrısal kayrayı sağlamak haline gelmiştir. Bütün ülke, ölmüş murabıtların bereketi'nin arandığı türbelerle donatılmış, insanlar kanlarında bereket taşıyan ailelerin çevresinde tarikatlar olarak örgütlenmiş, din törenlerine de bereket getirecek cezbeli âyinler egemen olmuştur.

Bu hareketin içinde, *şerif*'lere, yani Peygamber soyundan gelenlere yeni bir saygı oluşmuştur. Bu bağlılık, 1437'den sonra, Peygamberin torunlarından ve ilk Fas İslâm devletinin kurucusu Mevlay I. İdris'in (ölümü 791) mezarının Fas şehri yakınlarında yeniden keşfiyle ivme kazanmıştır. "Kutsamaların Kanıtları" (*Delâilü'l-Hayrat*) adlı ibadet kitabı mistik uygulamalarda geniş ölçüde kullanılan el-Cazulî diye bir bilgin bu bağlanmaya özgül bir biçim vermiş ve daha önemlisi, Peygamber üzerinde koyu bir yoğunlaşmaya yol açmıştır. Şeriflik, bu gibi insanların damarlarında mutlaka bereket olduğu için, özel bir ruhsal gücün kaynağı diye görülmeye başlamıştır.

Saadî şerif ailesi, işte bu bağlamda ve el-Cazulî'nin anısını yakından çağrıştırarak, ülkeye egemen olacak bir dinsel-siyasal akımın başına geçmiştir. Saadîlerin birbirleriyle yarışan kardeşlikleri denetleyemeyişleri üzerine, bugüne değin süregelen Alevî şerif ailesinin hanedanını kurması da, yine böyle olmuştur. Bu suretle, murabıtlık toplumunun bir murabıtlık hükümeti oluşmuş, sufî değerleri de, bir sufîlik şebekesi onları halka aktarırken, devletin temelleri haline gelmiştir. Daha aşağı düzeylerdeki binlerce murabıt nasıl kendi çevrelerinde hüküm sürüyorlarsa, baş murabıt olan sultan da uyruklarından öylece tam bir itaat istiyordu. Eğitim sistemi, artık şeriat ve onun uygulama ilkeleri üstünde ısrarla durmak yerine, sufîlerin ruhanî yetkeye öykünme ve körükörüne başeğme geleneğini vurguluyordu. Ulema, burada sultanın buyruklarına karşı, Tanrı'nın yasasına bağlı kalmanın daha yüksek bir ödev olduğunu başarıyla ileri sürmeyi umamazdı.

İslâmiyetle Fas toplumu arasındaki ilişkilerin yeni gelişimi, insanların inşa etmeyi seçtikleri yapılarda anlatımını bulmuştur. Saadîler Marakeş'te ülkenin en büyük medresesini kurmuş olmakla birlikte, Fas'ın haklı olarak ünlendiği medrese yapmanın altın çağı sona ermiştir. Onların yerine, çok geniş kral sarayları inşa edilmiştir; iskeleti hâlâ Marakeş'te duran Saadilerin el-Badi'si ve Alevîlerden Mevlay İsmail'in (hükümdarlığı 1672-1727) Meknes'teki sarayı. Bunlar, halktan kalın ve yüksek duvarlarla ayrılmış, kendi içlerinde küçük şehirler olup şerif hükümdarların erkini ve uzak gizemini ilân etmektedirler. Fakat en önemlisi, özellikle Mevlay I. İdris'in Fas'taki, Saadilerin Marakeş'teki ve Mevlay İsmail'in Meknes'teki kral türbeleridir. Bu görkemli yapılar, devlet ve murabıtlık tapılarının en üstün birleşik ifadeleridir.

Yukarıda solda Meknes'te Mevlay İsmail'in (1672-1727) türbesinin hemen yanındaki, ince bir zevkle bezenmiş küçük bir camiin mihrabı. Alevî hükümdarlarının en büyüğü olan Mevlay İsmail, devlet yetkesine istikrarlı bir dayanak bulma sorununu, iki yüzyıl önce Fas'a getirilen kölelerin soyundan salt bir zenci ordusu yaratarak çözmüştü. Safevilerin Gulamlarına, Osmanlıların Yeniçerilerine ve Mısır'ın Memlûklarına benzetilebilecek bu özel eğitimli katıksız kuvvet, amaçlanan sonucu sağlamakta etkin olmuştur.

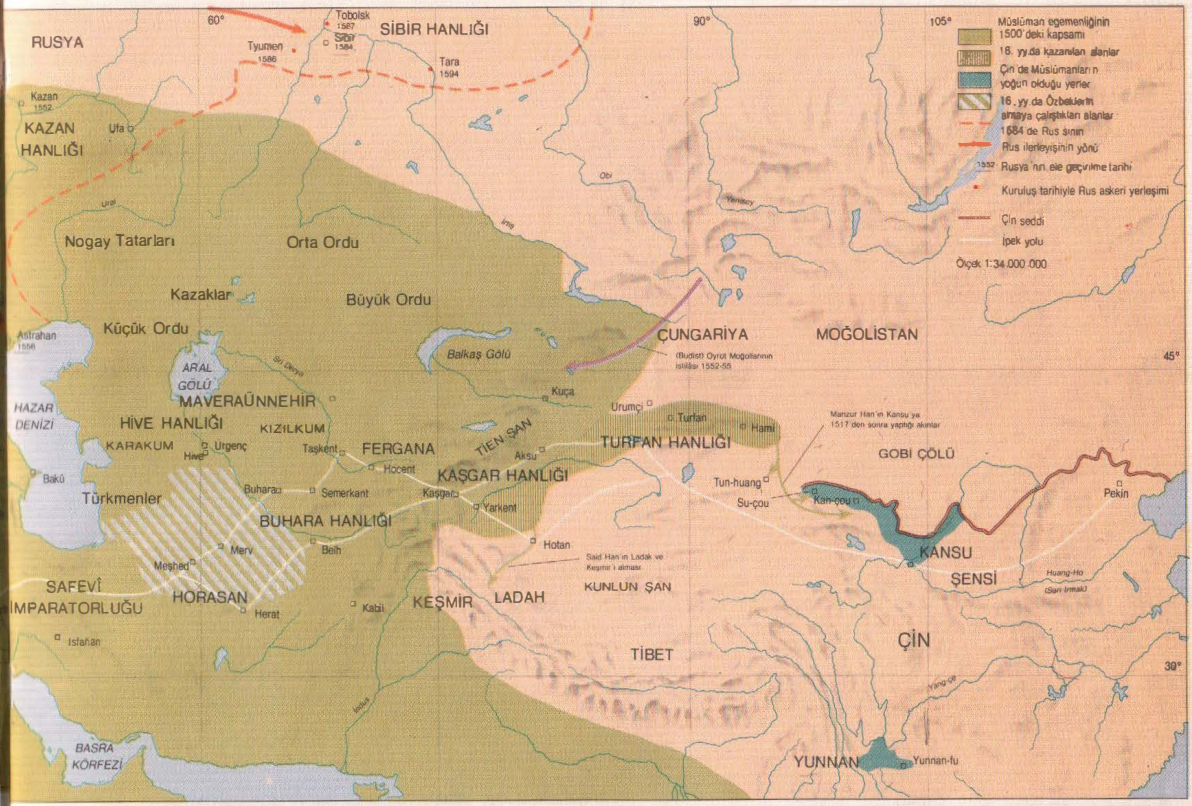

16. Yüzyılda Kuzeydeki İslâm Ülkeleri
Bu bölge, Moğol İmparatorluğu'nun med dalgası çekildikten sonra ortaya çıkan görece ufak devletlerle doluydu. Altın Ordu'nun ardılları olan Kazan, Astrahan ve Kırım hanlıkları; Cengiz (Çinggis) Han soyundan yöneticilerin hüküm sürdüğü Kaşgar ve Turfan hanlıkları; Ak Ordu'dan inen Özbeklerin, Timurleng'in kalıtçılarının yerine geçtikleri Buhara ve Hive hanlıkları. Başka yerlerde de, Kazak, Türkmen ve Tacik göçebe halkları özgürce geziniyorlardı. Önemli gelişmeler şunlar oldu: Özbekler Orta Asya'yla sınırlı tutuldular, böylelikle birçok yüzyıldır ilk kez, güçlü bir Orta Asya devletinin güneybatı yönünde yayılarak büyümesi engellendi; İslâmiyet, Afrika ve güneybatı Asya'ya oranla az kazanç sağladı; Rusya'nın uğursuz yükselişi, hayli uzun sürecek olan, Orta Asya'nın Müslüman ülkelerini istilasını başlattı.

Orta Asya ve Çin

İslâm dünyasının kuzeye yürüyüşü, 1500 yılına gelindiğinde, bozkırlarını (step) ve çöl vahalarını Müslümanların doldurduğu buralarda olmuştur. Batıda, Moğol Altın Ordu devletinin ardılları olan Kazan, Astrahan ve Kırım hanlıkları vardı. Timurlenk'le onun soyundan gelenlerin parıltılı saraylarında oturdukları Maveraünnehir'i (Transoksanya) şimdi Türk Özbek kabilesi yönetiyor ve Horasan'ı tehdit ediyordu. Daha doğuda Cengiz Han'ın ikinci oğlu olan Çağatay'ın soyu Fergana, Çungarya ve Tarım Havzası'nın vaha şehirleri üzerinde gitgide daha sallantılı hale gelen bir biçimde hüküm sürmekteydi. Uzakdoğu'da, asıl Çin'in Kansu, Şensi ve Yunnan eyaletlerinde de, Çinli egemenliği altında yaşayan, hatırı sayılır büyüklükte Müslüman toplulukları vardı; bunlar tüccarların ve Moğol Yuan hanedanı dönemindeki (1280-1368) Müslüman kamu görevlilerinin soyundan gelmekteydi.

Güneydoğu Asya ve Büyük Sahra güneyi Afrikası'nın tersine, bu yöre (Tienşen/Tanrı dağlarının kuzey ve doğusundaki topraklar hariç) İslâmiyetin hâlâ yayılmaya devam ettiği bir alan değildi: 1500'ü izleyen üç yüzyılın özelliği, yalıtılmışlığın ve gerilemenin artması olmuştur. Selçuklular zamanından beri, bozkır halkları Horasan üzerinden merkezî İslâm ülkelerine akmıştır. Fakat, ateşli silâh kullanmayı hor gören Özbekler, Safevî İranı'nın kendileri için aşılamayacak kadar sağlam bir engel olduğunu görmüşlerdir. Ayrıca bu, siyasal ve askerî bir engel olduğu kadar, dinsel ve kültürel bir engeldi de: İran'ın Şiî olmasına karşılık, Orta Asya Sünnî kalmıştı. Türk halkları artık İran yaylasındaki şehirlerin kültür canlılığından uyarı almıyorlardı; hatta Farsça yavaş yavaş gerilemiş ve Türkçe en sevdikleri dil olmuştu. Aynı zamanda, Orta Asya adım adım, başlıca zenginlik kaynağından, yani Çin ile Batı arasında İpek Yolu boyunca akan ticaretin nimetlerinden yoksun kaldı. Bu ticaret şimdi Avrupalıların eline geçmişti: Batı Avrupalılar Çin'e deniz yoluyla ulaşıyor, Ruslar da daha kuzeyde yine karadan yeni yollar açıyorlardı. Üstelik, bu Müslüman halklar bir yandan zenginliklerinin azaldığını görürlerken, bir yandan da Rus ve Çinli yayılımına karşı koymanın giderek güçleştiğini farkettiler. Böylece, bazıları çağdaş dönemdeki başka bütün Müslümanlardan önce, diğer kültürlerden kendilerine güvenen insanların boyunduruğu altında yaşamanın acısını tattılar; hâlâ özgürlüklerini koruyan ötekilerse, daha da yalıtıldılar.

Özbek gücünün odağı olan Buhara Hanlığı, Orta Asya rejimlerinin en kuvvetlisiydi; 16. yüzyılın çoğu süresince Horasan için Safevilerle çekişmiş, 17. yüzyıl ortalarında da bir Moğol istilâsını geri püskürtmüştü. Asya'ya bir baştan bir başa geçen ticaretin sağladığı büyük servetin azalmasına karşın, Buhara en önemli bir besin maddeleri deposu olarak kalmış, Sibirya ve Tarım Havzası'ndaki tüccarlarla iş yapmıştır. Bu ülkeye üç hanedan egemen olmuştu: 1599'a kadar Şeybanîler, 1599 ile 1785 arasında Canidler (12

hükümdar), sonra da Mangitler. Güçlü hanlar hâlâ ülkelerini genişletebiliyorlardı. Örneğin, 16. yüzyılın ikinci yarısında fiilen hükümdarlığı elinde tutan Abdullah Han Belh, Taşkent ve Fergana'yı alabilmiş, Şah Murad da (1785-1800) komşu hanlıklarla İran'dan yeni topraklar kazanabilmişti. Fakat böyle elde edilen kazançlar, genellikle bir süre sonra yitirilmekte ve Buhara hanlarının yetkesi, bu dönemde artık Özbeklerin ülkesi haline gelen Maveraünnehir'le sınırlı kalmaktaydı.

Buhara'nın en büyük Şaybanî emiri olan Abdullah Han, açık bir iştihayla bir kavuna bakıyor: kavun, Orta Asyalıların çok sevdiği bir meyveydi. Buhara Okulu, 16. yüzyıl sonları.

Buhara'nın yanısıra, iki zayıf Özbek hanlığı daha yaşamını sürdürmüştür. Kuzeybatıya doğru, Şeybanî ailesinin bir dalı tarafından, 1512 yılından sonra kurulan Hive hanlığı vardı. Buhara'dan çok daha az güçlü olan, ancak Karakum ve Kızılkum çölleriyle korunan bu ülke, Sünnî doğruyolculuğunun bir kalesi halinde, daha ziyade yerel önem taşıyarak devam etmiştir. Doğudaysa, 1700 dolaylarında Şeybanî ailesinin bir başka üyesi olan Şahruh'un (ölümü 1722/3) Buhara'nın verimli Fergana eyaletinin bağımsızlığını ilân etmesiyle kurulan Hokand hanlığı bulunmaktaydı. 18. yüzyıl boyunca bu yeni hanlık, özellikle ekonomik bakımdan ilerlemiş, fakat 1759'da Mançu'ların Doğu Türkistan'ı işgal etmeleri üzerine Çin'in üstegemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır.

Asya-Avrupa sınırı üstünde yer alan Tatar krallığı, bölgenin siyasetinde bağımsız bir rol oynamaya çalışmışlar, fakat özgürlüklerini uzun süre koruyamamışlardır. Kırım 15. yüzyıl sonlarında Osmanlı yönetimine girmiş; orta Volga'nın zengin buğday alanlarını denetleyen Kazan'la aşağı Volga'yı denetiminde tutan Astrahan da, 16. yüzyıl başlarında onun ardından gitmiştir. Ruslar, topraklarına dehşetli akınlar yapabilen bu hanlıkları uzun süre engelleyememişler, nihayet Çar Müthiş İvan 1552'de Kazan'ı, 1556'da da Astrahan'ı ilhak etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'yla çok daha yakın ilişkileri olan Kırım ise 1783'te aynı kaderi paylaşmıştır. Müslüman bağımsızlığına son verilmesine karşı, özellikle Kazan'da kuvvetle direnilmiştir. Bu direnişin haklı sebepleri vardı: Ruslar yerel toplumu yeni baştan yapılandırmışlar. Müslüman arazileri Rus soylularına dağıtmış, Rus köylüleri getirerek Müslümanları azınlık durumuna düşürmüş, cami ve medreseleri yıkmış, bir zorla Hıristiyanlaştırma siyaseti uygulamışlardır. Direniş 200 yıldan fazla sürüp de, 1755'te bir cihad açılınca ve 1773-74'te Pugaçov ayaklanması çıkınca, Ruslar yeniden düşünmek durumunda kalmışlardır. Büyük Katerina dinsel baskıları sona erdirmiş, bir ulema meclisi kurmuş, Tatar soylularına ve tüccarlarına haklarını iade etmiştir. Böylelikle, sürekli isyancılar imparatorluğun ortakları haline gelmişler ve 19. yüzyıldaki bir Tatar İslâm rönesansının aydınlanmış koruyucuları olacak kadar zenginleşebilmişlerdir.

16. yüzyılın başlarında Müslüman hanlıklarının Çin ve Tibet sınırlarına kadar yayıldığı Doğu Türkistan'a dönecek olursak, burada iki Çağatay kardeş hüküm sürüyordu. Bunlardan Manzur Han adındaki, Tienşen dağlarının kuzeyindeki ayeletlere, Turfan ve Hami vahalarına egemen olmuştu ve Kansu'ya doğru ilerlemekteydi. Said Han adını taşıyan ötekiyse, Tarım Havzası'nın güney ve batısında egemendi ve Ladak'la Keşmir'i istilâ ediyordu. Fakat bu genişleyen rejimler, 16. yüzyılın ortalarından itibaren bozulmuşlardır. Moğol aşiretleri Tienşen dağlarının kuzeyindeki toprakları işgal etmiş, güneydeki vaha şehirlerindeyse Çağatay egemenliği bir sufî tarikatının giderek artan rekabetiyle karşılaşmıştır. Kendilerine *hoca* denilen sufî önderlerinin hepsi, Türkistan'da büyük saygı görmüş ve 1540'ta Çağatay başkenti Kaşgar'da ölmüş olan, Peygamber soyundan Mahdum-u Âzâm adlı bir Nakşbendî şeyhinin çocuklarıydı. Bu

17. ve 18. Yüzyıllarda Orta Asya
Bu dönemde, Moğol iktidarının kalıntıları ufak devletler haline gelmiş ve Müslümanların özgürce yaşadıkları alan giderek küçülmüştür. Kuzeyde ve batıda Ruslar dayanılmaz bir güçle sınırlarını ilerletiyorlardı; doğuda Tarım Havzası'nın Müslüman rejimleri, Budist Moğol ve Çin devletlerine boyun eğmekteydi. Bununla birlikte, Nadir Şah İran'ının ve Hindistan Moğollarının gittikçe zayıflayan Maveraünnehir hanlıklarına karşı yöneltikleri seferler ancak geçici başarılar elde edebilmiştir.

kalıtçılar, tarikatın önderliğini ele geçirmek için birbiriyle mücadele eden iki hizbe ayrılmışlardı. Zamanla, Tarım Havzası'nın vaha şehirleri: Kaşgar, Yarkend, Hotan, Aksu vb. çeşitli hoca aşiretlerinin elinde birbirlerine rakip şehir-devletleri olmuşlardır. 1678'de de, sadece Kaşgar'da hüküm süren son Çağatay hanını, kuzeydeki (Budist) Moğol Oyratların yardımıyla bir hoca devirmiştir. Bunu izleyen 80 yıl boyunca, Oyrat erkiyle hoca hiziplerinin kaderi içiçe girmiş, sonunda 1758/9'da Mançular bu yöreyi Çin imparatorluğuna katmışlardır.

Çin'de Müslümanların yaşantıları (yaşam deneyleri), başka yerlerdekinden farklıydı. Ülkenin pazar merkezleri boyunca küçük topluluklar halinde dağılmış bulunan ve güneyden ve batıdan gelen büyük ticaret yollarının asıl Çin'e girdiği Yunnan'la Kansu'da en kalabalık olan bu Müslümanlar, her zaman bir azınlık ve erkten yoksun olarak yaşamışlardır. Bununla birlikte, kendi kimliklerinin kuvvetle bilincindeydiler. Bir 17. yüzyıl Müslüman yazarı, semavî krallık (Çin) yerine İslâm topluluğuyla bağlılığını vurgulayarak, "Dünyanın merkezi Çin değil, Arabistan'dır" demişti. Ayrıca, bu insanlar kendi üstünlüklerinin de bilincindeydiler: Aralarında "bir Müslüman beş Çinli'ye eşittir" diye bir söz yayılmıştı. Tabiatıyla, kendi din ve eğitim kuramlarını sürdürebilme yetenekleri ve sığırcılık ya da araba ulaşımcılığı gibi belirli işlere egemen olmaları da, bu benlik-bilincini artırmaktaydı. Bilinçlerini keskinleştiren bir başka etken, hemen hemen bütün Çinlilerin gürültücü ve saldırgan buldukları İslâm halkından nefret etmeleriydi. Gerçekten, Müslümanın tek iyisinin ölüsü olduğu yolunda genel bir duygu vardı. Bu ışık altında, 19. yüzyıla değin Müslümanların, zaman zaman başka yerlerde yaptıkları gibi Çin'de de kendi dinsel-siyasal topluluklarını yaratmaya çalışmamış olmaları garip görünebilir. Dağınık yerleşimleri ve sadece kendi olanaklarıyla bırakılmış olmaları, hiç kuşkusuz, bunu geniş ölçüde açıklamaktadır. Gerçekten, bazı Müslümanlar İslâmiyetle Konfüçyusçuluk arasındaki ayrılıkları yumuşatmak için hayli ileri gitmeye hazırdılar. Fakat, 1644'te Mançuların başa geçmesinden sonra, bu tedirgin edici birlikte yaşayışın sürdürülmesi daha da güçlenmiştir. Yeni hanedan hükûmeti daha etkin ve daha karışıcıydı; 18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde ibadet, hacca gitme ve başka törensel gereklere sınırlamalar getirilmişti. Müslümanlar, 19. yüzyıldaki ayaklanmalarının temelini meydana getiren, Konfüçyuscu toplumdan o kesin yabancılaşma duygusuna kapılmaya başlamışlardı.

Hazar Denizi'nden Tarım Havzası'na kadar uzanan bu kuzey İslâm ülkelerinde din ruhu güçlüydü ve herkesi, ulemayla hanları olduğu kadar köylü ve göçebeleri de kucaklayan sıkı bir Sünnî doğru-yolculuğunda anlatımını buluyordu. Şehirlerde, zengin bağışlarla desteklenen ulema başat durumdaydı; aralarından kamu yöneticileri ve ünleriyle Rusya'dan, Hindistan'dan öğrenciler çeken büyük medreselerin öğretmenleri çıkmaktaydı. Söylencelere göre, 1790'larda yalnızca Buhara'da 30.000 kişi kadar kalabalık bir öğrenci kitlesi vardı — bu durum, şehre "İslâmın direği" denilmesini hiç kuşkusuz açıklamaktadır. Hükümdarlar ulemalarıyla çatışmamayı daha bilgece bulmuşlar, hatta kendi eylemlerinde uyruklarının doğruyolcu sofuluklarını yansıtmak eğiliminde olmuşlardır. II. Abdullah Han (hükümdarlığı 1583-98), Semerkand ve Buhara'dan felsefe öğrencilerini kovmuş, bazı Canid hanları da, ömürlerinin geri kalanını Arabistan'ın kutsal şehirlerinde Tanrıya adayarak geçirmek için tahtlarından feragat etmişlerdir.

Son derece önemli olan, İslâm toplumunun çerçevesini ve değerlerini sürdürmek ve gelecek kuşaklara aktarmak işi, besbelli, büyük bir gayretle ve engellenmeden yerine getiriliyordu. Ancak, üzerinde durduğumuz üç yüzyıl boyunca, sufî tarikatlarının halkın yaşamını, yer yer de devletin işleyişini giderek daha çok etkilemesiyle aktarımın niteliğinde bir değişme olmuştur. Bu tarikatların başlıcaları, Asya'nın göçebe halklarının İslâmlığa döndürülmesinde merkezî bir rol oynamış olan Nakşbendiyye, Kübreviyye ve Kadiriyye idi. Tekke ve türbeleri çoğu kez bozkırın kenarında, göçebe kamplarından kolay erişilebilecek yerlerde kuruluyordu; örneğin, Şeyh Ahmed Yesevî'nin tekkesi, hem Özbeklerin hem de Kazakların hacca gider gibi ziyaret ettikleri bir merkez olmuştu. Sufî tarikatlarının o dönemde İslâm dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi, burada da etkisinin büyümesi, öykünülecek bir örnek olarak Peygamberin yaşamı üzerindeki ısrarın artmasında kendini ortaya koymaktadır; 18. yüzyılın başında, Çinli Müslüman yazarların en büyüğü olan Liu Çih'in *Arabistan'ın En Büyük Ermişlerinin Gerçek Öyküleri* diye bir yapıt kaleme almış olması, bu eğilimin bir kanıtıdır. Aynı durum siyasette de görülüyordu. Böylelikle, Çağatay hanlığının işleri Nakşbendî tarikatının iki dalı arasındaki rekabet çatışmaları içinde tümüyle erimiş ve sonuçta hoca önderler Çağatay hanlarının yerine geçmişlerdir. Yine böylelikle Buhara hükümdarları da ermişlerin yaşam biçemini benimsemişlerdir; olağanüstü başarılı bir komutan olan Şah Murad, sufî kılığı giyiyor, onlar gibi davranıyordu — bir deri bir kemikten ibaret bir beygirin üstünde savaşacak kadar bu yönde ileri gitmişti.

Kültürel açıdan, yalıtılmanın, gerilemenin ve Sünnî doğru-yolculuğunun etkileri daha fazla ve daha kuvvetle hissediliyordu. Timurleng'in Semerkand'ının ve Sultan Hüseyin Baykara'nın Herat'ının anılarıyla yaşayan Orta Asya hanlıklarının önünde, izlenecek parıltılı sanatsal ve bilimsel başarı örnekleri vardı. Nitekim, 16. yüzyılın çoğu boyunca, Buhara'da (geniş ölçüde, Herat yıkıldıktan sonra oraya taşınan sanatçı ve zenaatçıların çalışmalarıyla) bu yüksek standartlara yaklaşılmıştır. Buhara okulu adıyla tanınan ve Behzad'ın biçemine öykünen güzel bir resim sanatı, bir hayli de şiir ve müzik vardı. Sonra, 17. yüzyıldan itibaren, İran kaynaklarından yalıtılmanın etkileri görülmeye başlandı; Osmanlı ve Moğol ülkelerindeki gibi, saray sanatlarının ve ince görgülü ilişkilerin aracı olma konusunda Fars biçemleriyle yarışmaya ve giderek onları üste gelmeye başlayan yerel anlatım biçemleri durmadan yükseldi. Aynı zamanda, koyu dindar hale gelen sarayların maddî kaynaklarının azalması ve koruyuculuğunun gitgide daralarak ancak belirli noktalarda odaklaşmasının sonuçları da belli olmaya başladı. Bazı yöreler henüz pek yüzeysel bir biçimde incelenmiş olmakla birlikte, sikke basımı ve halı dokumanın dışında, bütün sanat ve zenaatların kalitesi düşmüşe benzemektedir.

Medrese, imânın merkez geleneklerini sürdürmek ve gelecek kuşaklara aktarmak gibi temel -ve Fas'ta olduğu üzere, sufî etkisinin ortaya çıkmasıyla asıl yönünden saptırılmamış- bir kaygıyı içeren, çağın tipik yapısıydı. Gerçekten, burada bir önceki evrenin ruhuna oranla çarpıcı -ve Fas'ın çağdaş gelişmeleriyle kesin bir karşıtlık gösteren- bir değişme olduğunu söyleyebiliriz. Eskiden, çağın özünü, Semerkand'daki İşrat-Hane, Gur-i Mîr ve Şah-ı Zinde gibi, Timurleng'le ailesinin onurlarını yücelten türbeler kucaklıyor-

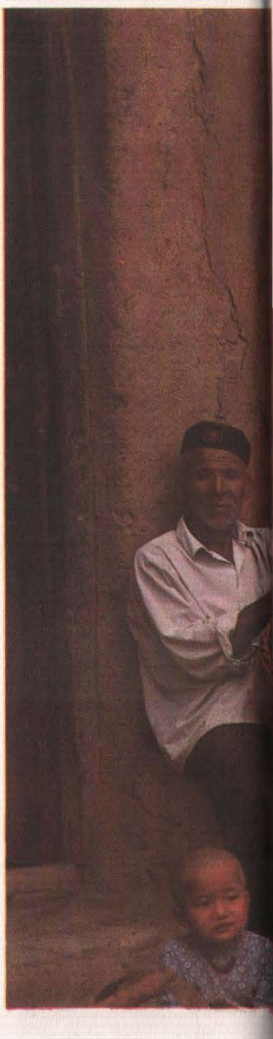

Tüccarların ve Moğol Yuan hanedanı dönemindeki kamu görevlilerinin soyundan gelip bütün Çin'e dağılmış küçük topluluklar halinde ve öteki Çinlilerle huzursuz birlikte varoluş içinde yaşayan Çin Müslümanlarından Turfan'daki birkaçı. Yaygın atasözleri bu ilişki hakkında bir fikir vermektedir. Müslümanlar, "Bir Müslüman beş Çinliye eşittir" derler. Çinliler de, "On Peking hilekârı bir Tien-tsin edepsizini susturamaz; on Tien tsin edepsizi bir Müslümanı susturamaz" derler.

du. Şimdiyse, türbeler hâlâ yapılmaktaydı, ama hükümdarın iktidarına ulemanın gücü de rakip çıktığı için, medreselerin görkemi hanların mezarlarını bastırmaya başlamıştır. Buhara'nın 16. yüzyılda üç büyük medresesi vardı, bir dördüncüsü de 17. yüzyılda yapıldı; bunlar, şehirden onbinlerce öğrencinin birden okuduğu savına ağırlık kazandıran maddî kanıtlardır.

Doğru-yolcu tutumları bir yana, medreselerin bu bölgede doğal olarak geliştiklerini anlatmamız gerekir. Camiden ayrı bir kurum olarak medrese kavramının kendisi burada doğmuştur; tıpkı renkli çinileri şehirlerin çatı çizgisinin üstünde parıldayan *pîştak*, yani anıtsal girişlerin burada doğduğu gibi. Ayrıca, bir avlunun çevresine sıralanmış birer duvarı açık dört *ayvan*'lı (veya *eyvan*'lı) tipik yapı plânı da, Orta Asya'ya ait olup, bölgenin büyük evlerinden ve Budist manastırlarından esinlenmiştir. Dönemin İslâmî gelişimleri, en iyi, Semerkand'ın merkezî Registan meydanında kurulan yapılarla anlatılabilir: Bu alanın üç yanını yavaş yavaş Uluğ Bey (1417-20), Şir Dar (1619-36) ve Telâ Kârî medreseleri sarmıştır. (s. 102-3'e bakınız.)

Çin camilerininse ayrı bir öyküsü vardır. Bunları, Müslümanların içinde yaşadıkları Konfüçyusçu dünyaya vermek zorunda kaldıkları ödünler biçimlendirmiştir. Burada camiler pagodalar gibi yapılmış, devletçe yasaklandığı için minareler dikilememiş, ezan binanın içinden okunarak müminler namaza çağrılmıştır. Camilerin içleri, Müslüman dünyasının her yerindekiler gibi düzenli ve sâkin; duvarlar Arap yazılı hüsn-ü hatlarla süslüydü; ibadet de Arapça yapılıyordu. Fakat burada da Konfüçyusçu devlet kendisini zorla göstermektedir: Bir duvara, her tapınağı onurlandırması gereken imparatorun levhalarının asılması istenmişti. Müslümanların bu levhalar karşısında, Allah'ın önünde yere kapandıkları gibi secde etmeleri gerekiyordu; ama bunu tam yapmıyor, alınlarını namaz kılarkenki gibi yere değdirmiyorlardı.

Orta Asya'nın Medreseleri

16. ve 19. yüzyıllar arasında Orta Asya İslâmlığı, sıkı bir Sünnî doğru-yolculuğuyla damgalanmıştır. Ulema, yani İslâm bilginleri, *han* denilen dünyevî yöneticilerle ilişkilerinde, Timurleng'in Semerkand'da hüküm sürdüğü sıralar hayal bile edilemeyecek kadar güç kazanmışlardır. Hatta, ulemanın erkini sınırlamaya kalkışan birçok han'ın başı belâya girmiştir. Böylelikle, ulemanın -kimileri imam ya da hoca, diğerleri de kadı ya da idareci olmak üzere- İslâm bilimleri öğrenimi gördüğü medreseler de, çağın tipik yapıları olmuştur. Bunlar zengin vakıf bağışlarıyla desteklenmiş ve önde gelen dört merkezde, Buhara, Semerkand, Hive ve Hokand'da birçok medrese kurulmuştur. Hindistan ve Keşmir'den, Rusya ve doğu Türkistan'dan öğrenciler gelmiştir. Söylendiğine göre, 1790'larda 30.000 öğrencinin okuduğu Buhara, büyük bir üniversite şehri havasında olmalı. Bu bakımdan, Buhara'nın o zamanlar dünyasında pek benzeri yoktu.

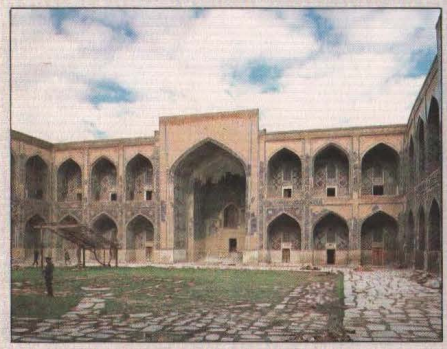

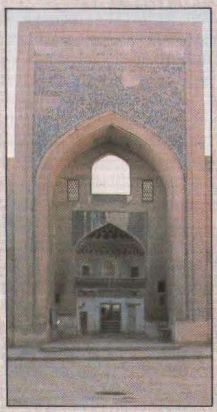

Camiden ayrı bir kurum olarak medrese kavramının kendisi, ilk kez Orta Asya'da gelişmiştir. Bölgenin büyük evlerinden ve Budist manastırlarından esinlenen, bir avlunun dört bir çevresinde *ayvan*'ların, yani birer duvarı açık ve üstleri kemerli odaların yeraldığı tipik yapı planı gibi ayırıcı mimarî özelliklerinden bazıları da öyledir. *Yukarıda* Semerkand'daki Şir Dar medresesinin avlusu; resim, ayvanların sıralandığı bir yüzü gösteriyor. Öğretmen ve öğrenciler, tıpkı bir Oxford ya da Cambridge kolejinde olduğu gibi, avluya bakan hücrelerde yaşarlardı. *Sağda* Buhara'daki, 1530-36 yıllarında yapılmış bulunan Mir i Arab medresesinin güney ayvanı.

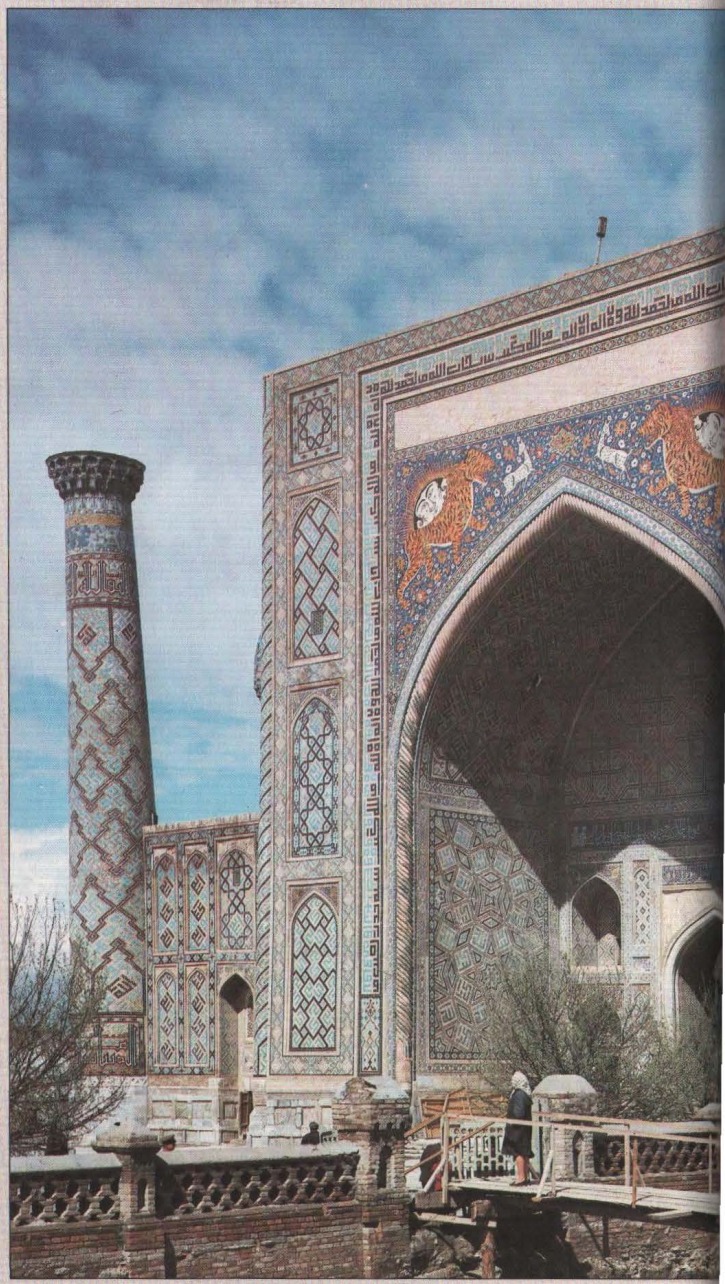

Orta Asya medreselerinin karakteristik özelliği *pîştak*'larıdır, yani renkli çinilerle kaplanmış anıtsal girişleri. *Aşağıda* 1619-36 yılları arasında yapılan Şir Dar (Arslanlı) pîştakı. Bu ad, ayvan'ın üstündeki arslan ve İran güneşi tasvirlerinden gelmektedir.

Sağ üstte Semerkand'ın merkezinde, Registan meydanının çevresindeki üç medresenin konumları: (1) Uluğ Bey medresesi, (2) Şir Dar medresesi, (3) Telâ Kârî medresesi. Açık bir meydanın çevresine anıtsal yapılar yerleştirmek, Timur dönemi şehir plâncılığının, sonraları Özbekler ve Safeviler tarafından da taklit edilen bir özelliğiydi.

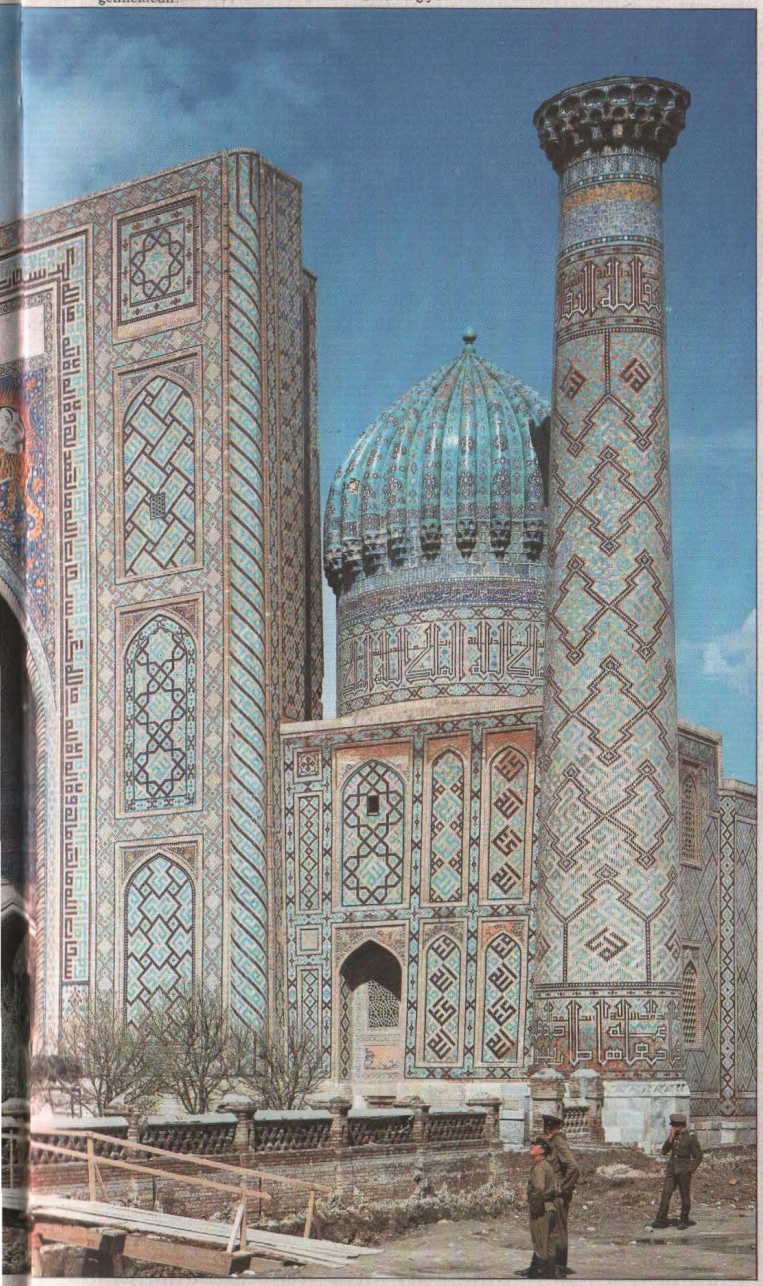

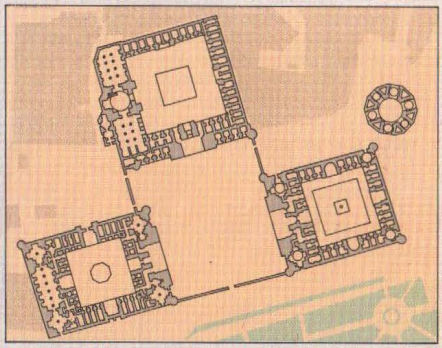

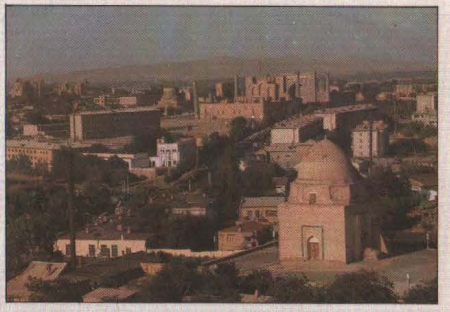

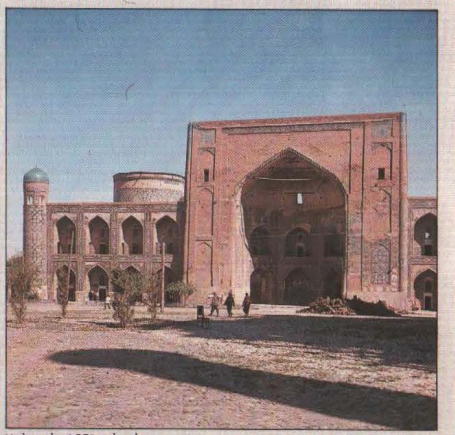

Yukarıda 1660 yılında yapılan Telâ Kârî (Altın Süslü) medresesi. Ortada çağdaş Semerkand'da Registan meydanının görünüşü: Uluğ Bey medresesinin arkasından Şir Dar'a bakıyoruz, Telâ Kârî solda kalıyor. İngiliz devletadamı ve gezgini Lord Curzon, Registan meydanı hakkında şunları yazmıştır: "Doğuda, onun kitlesel yalınlık ve görkemine yaklaşan hiçbir yer bilmiyorum; Avrupa'da da, belki daha alçakgönüllü ölçülerle bir Venedik'teki Piaza di San Marco dışında, onunla yarışma hevesine bile yeltenebilecek hiçbir yer yoktur." Uzakta, Timurleng'in Bibi Hanım camii.

Merkezin Ötelerindeki İslâm Ülkelerinin Camileri

Cami denince, genellikle, büyük Osmanlı mimarı Sinan'ın yaptığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çoğu yerlerinde taklit edilen yapılar gibi bir görünüm akla gelir. Kubbeli bir binadır, tercihan dört tane, kalem gibi ince minaresi vardır. Fakat, basit törensel gerekleri karşıladıktan sonra (örneğin, Mekke'nin yönü belli olmalıdır), herhangi bir biçemde herhangi bir yapı cami olmaya yeterlidir. Nitekim, İslâm dünyasının birçok yörelerinde, sık sık başka dinlerin hizmetinde kullanılmış, hatta kuvvetle onları çağrıştıran yerel biçemlerde yapılar, İslâm amaçlarına uyarlanmıştır.

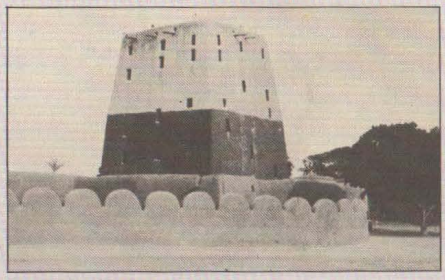

Aşağıda solda Toprak camiler, Büyük Sahra'nın güneyindeki savan ülkeleri için tipiktir. Kuzey Nijerya'nın Kano şehrindeki Cuma camii, hantal kule minareleriyle Hansa-Fulani biçemini temsil etmektedir. Herhalde 15. yüzyıl sonlarında inşa edilen bu caminin ayırıcı özellik taşıyan minaresi 1937'38'de yıkılmıştır.

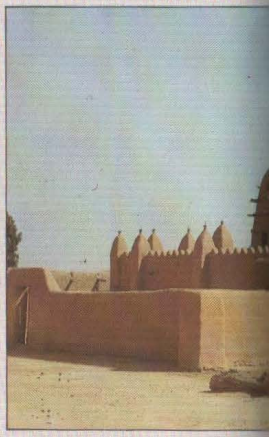

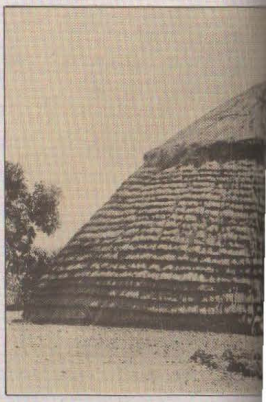

Yukarıda Kansu, Tao-çu'daki, çok katlı tavan örtüsüne destek olmak için inceden inceye işlenmiş dirsek sistemli, kiremit kaplı çatısının uçları köşelerde hafifçe kalkık, sivri tepelikli bu örnek gibi birçok Çin camii, pagodalardan zor ayrılır. Ayrıca bir özellik olabilecek minareler yasaklanmıştır. ezan, girişin arkasındaki bir yerden okunmaktadır.
Sağda Keşmir, Srinagar'daki Şah Hamadan camii, tepesinde dik bir kule bulunan piramit biçimli çatısıyla, bir zamanlar bu yörede egemen olan Budist minaresinin pagoda ve stupa biçemlerini akla getiriyor. *En sağda* Sumatra, Minangkabau'nun Simkarrak Gölü yöresindeki bu cami, enfes bir biçimde abartılmış, bölgenin tipik sivri üçgen tepelikleriyle güneydoğu Asya Hindu mimarisinin çoğunda görülen kat kat çatıyı birleştirmektedir.

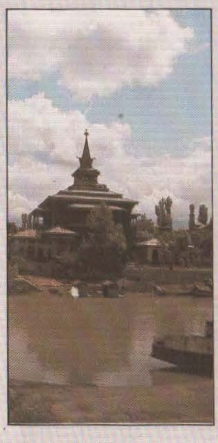

Aşağıda Mali'nin Timbuktu şehrindeki bu cami, payandaları, süs kuleleri ve yatay kirişleriyle, toprak cami mimarisinin bir başka tipik ana türüdür. Dyula adıyla anılan bu biçem, Dyula tüccarlarının Batı Afrika'daki iş gezileri sonucu büyük bir yaygınlık kazanmıştır.

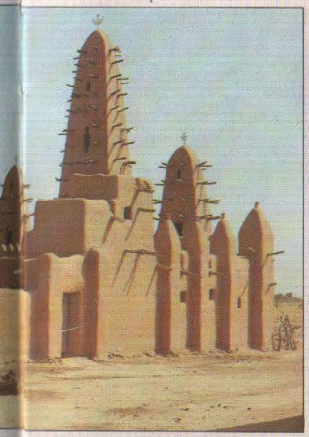

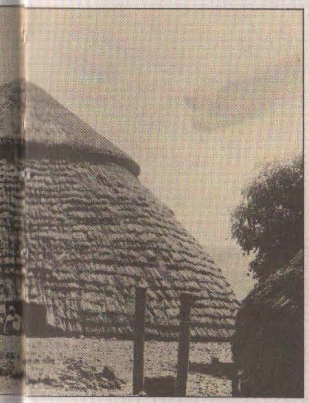

Yukarıda 18. yüzyıldan itibaren siyasal yaşamında Müslüman Fulani'lerin ağır basınğı Gine'nin Futa Jallon yaylalarından Namou'daki çatısı saman kaplı bir Cuma camii. Savana bölgesinin toprak camilerinden pek farklı olan bu tasarım, çok daha fazla yağışa karşı korunmak için benimsenmiştir.

Sağda Bu çarpıcı barok yapının bir kilise olmadığına inanmak güçtür. Batılı gözü, cephenin üst yanında bir Bâkire Meryem heykeli arıyor. Aslında, burası Nijerya'nın Lagos şehrinde, Nnamdi Azikiwe sokağındaki merkez camiidir. Bu bina, Brezilya'da kilise yapım ve tasarım becerileri edindikten sonra Afrika'ya dönen eski kölelerin yaptığı birçok barok camiden biridir.

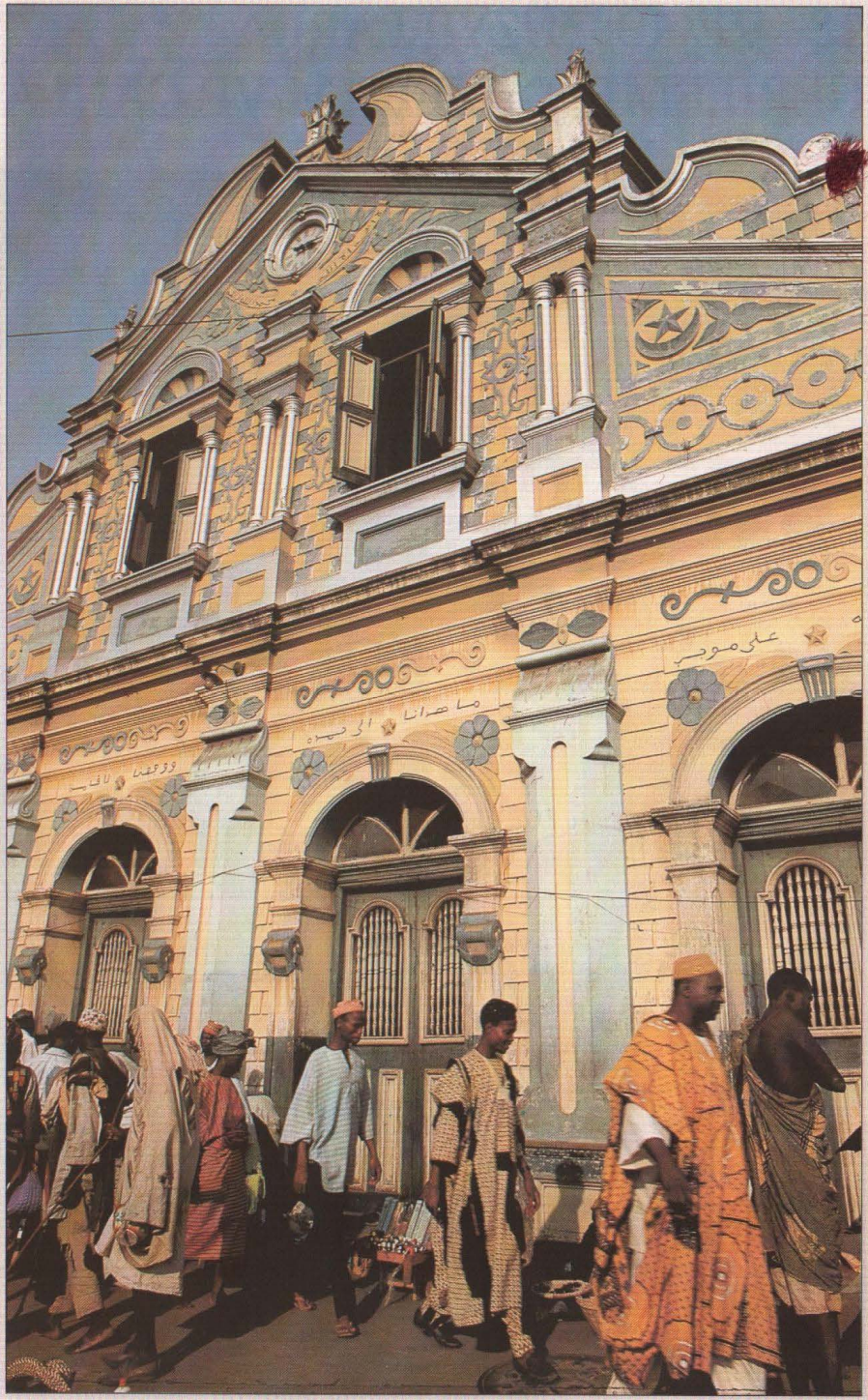

18. VE 19. YÜZYILLARDA GERİLEME, DÜZELTİM VE CANLANIŞ

17. yüzyıl sonlarından itibaren, Müslümanların bahtlarındaki en büyük değişiklik başladı. Ondan önceki bin yıl boyunca, güç ve etkileri bütün dünyaya geniş ölçüde engellenmeden yayılmıştı. Evet, Hıristiyan Haçlı Seferleri, Sicilya'nın ve İspanya'nın Frenklere, Kazan ve Astrahan'ın Moskoflara kaptırılması gibi iğnelenmeler olmamış değildi; fakat bunlar, kitlesel başarılarının yanında küçük gerilemelerdi. Moğol istilâları felâketi de yaşanmıştı, ama bozkırların atlılarının İslâmlığa dönmeleriyle, bundan bir zafer çıkarılmıştı. Genel kalıp, İslâmın merkez ülkelerdeki siyasal ve kültürel egemenliğinin yanısıra, çevre ülkelerde de durmadan yeni toprakların İslâma katılması ve yeni halkların Müslümanlığa dönmesiydi. Tarih, Allah'ın Muhammed'e vahyinin gerçekliğini doğrular gibiydi: Müslümanlar kesinlikle "insanlık için yetiştirilen en iyi topluluk" olmuşlardı.

Şimdiyse, İslâmın ilerleyişi durdurulmuştu; gerçekten, dünya tarihinde girişkenlik (inisiyatif) almaları adeta ellerinden kayıyordu. Uzak ticaretin denetimini, Avrupa'nın yeni yükselen denizci uluslarına teslim etmeye başlamalarıyla da, yoksullaşmaktaydılar. Büyük İslâm imparatorluklarının savaş ve yayılma susuzluğu içindeki askerî vesayet devleti yapılarını, durağan hatta daralan sınırlar içinde barışçıl bir ülke yönetme amacına göre uyarlamakta ancak şöyle böyle bir başarı göstermeleriyle de zayıflıyorlardı. Müslümanlar, kendilerini savunmada buldular. Sadece İslâm orduları geri atılmakla ve Müslümanlar imânsız (gâvur)ların yönetimi altına düşmekle kalmıyor; yer yer de başka başka dinlerden insanlar, İslâmlığa karşı siyasal olduğu gibi kültürel meydan okumalarla ortaya çıkıyorlardı. Bu gelişmeler sonucunda, Müslümanlar kendi inançlarının temellerini yeniden incelemeye başladılar.

Müslüman Erkinin Tükenişi

Merkezî İslâm ülkelerini elinde tutan büyük imparatorlukların her üçü de gerilemiştir. Safevî egemenliğinde, bu gerilemenin belirtileri, daha Şah I.Abbas'ın ölümünden itibaren meydana çıkmıştır; hatta bu işaretlerin kimileri, o yetenekli hükümdarın bir kabile toplumunda güçlü merkezî yönetim kurumları yaratma sorunu için bulduğu çözümlerin kendilerinden kaynaklanmıştır. Devletin içindeki kabile kuvvetlerini denetim altına almak amacıyla, onun kurduğu kişisel "şahın kapıkulları" ordusu, giderek, askerî yeterliğin azalmasına yol açmış; tacın bu yeni sürekli ordunun giderlerini karşılamak için durmadan topraklarına el koyması da, aşırı vergilemeye ve taşra yönetiminin bozulmasına neden olmuştur. Şehzadelerin şaha karşı komplolar kurmalarını engellemek için sarayın harem dairelerine kapatılmaları, gerçi yönetimin daha istikrarlı olmasını sağlamış; ama tahta çıkacak prenslerin çok az dünya deneyimi edinmesi, harem yaşayışıyla yozlaşması ve güçlü harem hiziplerinin elinde oyuncak olması anlamlarına da gelmiştir. 1629 ile 1722 yılları arasında hüküm sürenlerin dördü de ayyaş idiler; bunlardan Şah Safî (hükümdarlığı 1629-42) ile Şah Süleyman'ın (hükümdarlığı

Şah, Rahip Gabriel'e "İçecek misin, içmeyecek misin?" diye sordu. "İçmeyeceksen gidebilirsin." İlkece içki kullanmayan Rahip Gabriel, "ıtıdal üzre" içeceğini söyledi. Kahvaltı vaktiydi. Son 100 yılı boyunca, Safevi sarayına mallarını sürmek isteyen Avrupalılar, işte böyle sıkıntılara katlanıyorlardı. Gerçekten çöküş dönemlerinde, büyük imparatorlukların her üçüncüde de, bazan sefihliğe varan hazcı bir saray yaşamı gelişmiştir. Bu kıvrak genç, Avrupalı ziyaretçilerin ağırlandığı, İsfahan'ın zarif tören sarayı Çihil Sütun'daki bir 17. yüzyıl resminin parçasıdır.

1666-94) başlıca ünü, soylular arasında yaptıkları kıyımdan ileri gelmekteydi; bir üçüncüsü, Sultan Hüseyin (hükümdarlığı 1694-1722), sofuluğu ve yaptırdığı binalarla ünlüydü; sadece II.Abbas (hükümdarlığı 1642-60) gerçek bir hükümdarın niteliklerini taşıyordu.

Şahların yeteneklerinin zayıflamasıyla, hanedan da, 16. yüzyılda öylesine özenle yarattığı dinsel meşruluğu yitirmeye başlamıştır. Ulema, onikici Şiiliğin hükümdarlığa destek edilmesine ve şahı "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" diye gösteren monarşik ideolojiye karşı çıkmaya, onun yerine de, Onikinci İmam'ın yokluğunda, ülkeye ancak Şeriatı olanca derinliğiyle bilen ve lekesiz bir yaşam süren bir *müctehid*'in hükmedebileceği kuramını geliştirmeye koyulmuştur. Bu süreç içinde, taçtan gitgide artan maddî bağımsızlıkları ve şahların din kurumunu denetim altında tutmaları için hazırlanmış mekanizmayı etkinlikle kullanamamaları, ulemaya yardımcı olmuştur. Sultan Hüseyin'in hükümdarlığı dönemine varıldığında ağır basmaya başlamışlar ve zamanın önde gelen müctehidi Muhammed Bâkır Meclisî, hükümetin siyasetini geniş ölçüde etkileyebilecek, bu hanedanı başa geçiren Safevî tarikatının kalıntılarını silip süpürebilecek ve kendi doğru-yolcu Şiilik ideallerini, sarayın mahzenlerindeki onbinlerce şarap şişesini alenen kırdırıp döktürecek kertede gerçekliğe zorlayabilecek kadar güç kazanmıştır.

17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, imparatorluk kökünden çürümüştü. Sultan Hüseyin bir hac ziyareti yaptığı zaman, I.Abbas gibi yayan yürüyerek Meşhed'e 28 günde gitmemiş, haremini ve 60.000 kişilik maiyetini birlikte götürmüştür; bu yolculuk bir yıl sürmüş ve geçtiği eyaletleri soyup soğana çevirmiştir (dilenecek duruma düşürmüştür). 1697/8'de bir Belûcî çetesi, başkentin 320 km. ötesinde bir yeri yağmaladığı zaman, Sultan Hüseyin'in onlara karşı direnecek hiç askeri yoktu; feci bir onur kırıklığına katlanarak, ülkeyi ziyaret eden bir Gürcü prensinden yardım istemek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla, 1722'de Kandaharlı Mahmud adında genç bir Afganlı maceracının, giysi niyetine paçavralara bürünmüş 20.000 aşiret üyesinin başında, İsfahan'ı alıp imparatorluğu fiilen yıkması kolay olmuştu.

Bununla birlikte, İran Müslüman kudretinin odak noktası olmaktan hemen çıkmamıştır. Kısa bir süre için, eski ikbalin parlak bir biçimde geri gelişi (erk restorasyonu) yaşanmıştı. Mahmud'la Afganlıları bir hanedan kurmayı başaramamışlar ve onların yerine, Nadir Han diye eski bir Horasanlı haydut, Safevî güçlerini yeniden örgütlemiş ve 1736'da bu hanedanı bir yana itip Nadir Şah adıyla saltanat sürecek kadar kendisini kuvvetli hissetmiştir. Daha 1730'da, Osmanlıları yenmiş ve Kafkasları geri almış durumdaydı. 1739'da Hindistan'ı istilâ etmiş, Delhi'yi yağmalamış ve İran'a, ünlü tavus tahtıyla birlikte, yengin olarak

(Aşağıda) 18. yüzyıl İran'ında Müslüman gücünün parçalanışı

Kandaharlı Mahmut diye genç bir Afganlı maceracı, 1721-22'de kısa bir seferle Safevî hanedanını devirebilmiştir. Fakat, Safevî sisteminin hâlâ bir Horasan haydudunun hakkından gelmeye yetecek kadar temel kuvveti vardı. Nitekim, Nadir Han bu düzeni yeniden örgütleyebilmiş ve Hint-Moğollarına, Osmanlılara ve Özbeklere karşı Safevîlerin güçlerinin doruğundayken bile başaramadıkları zaferler kazanabilmiştir. Fakat onun ölümünden sonra, merkezî hükümet hızla çökmüş ve Afşarlar, Safeviler, Zendler ve Kacarlar gibi çeşitli gruplar erk için yarışmaya başlamıştır.

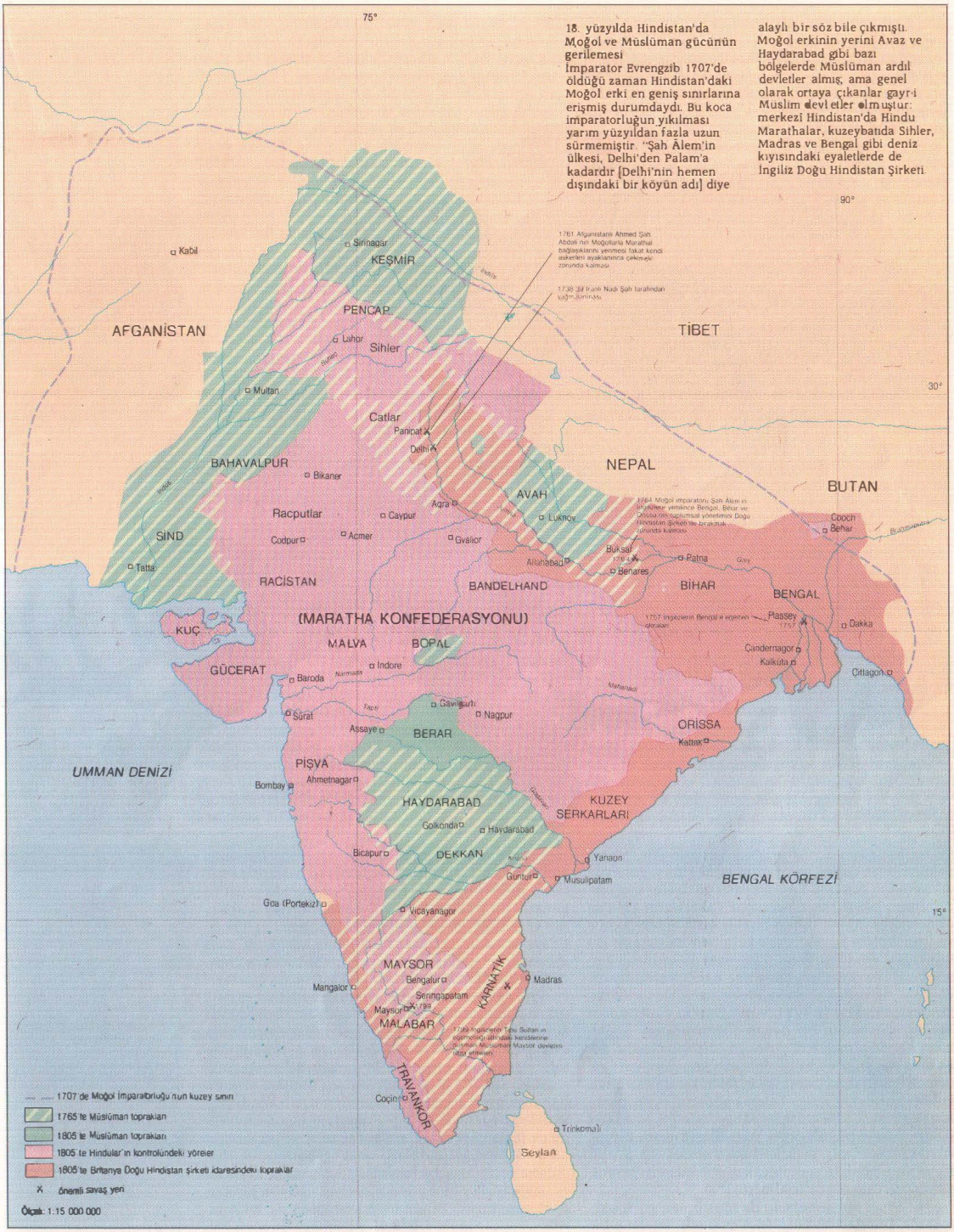

18. yüzyılda Hindistan'da Moğol ve Müslüman gücünün gerilemesi

İmparator Evrengzib 1707'de öldüğü zaman Hindistan'daki Moğol erki en geniş sınırlarına erişmiş durumdaydı. Bu koca imparatorluğun yıkılması yarım yüzyıldan fazla uzun sürmemiştir. "Şah Âlem'in ülkesi, Delhi'den Palam'a kadardır [Delhi'nin hemen dışındaki bir köyün adı] diye alaylı bir söz bile çıkmıştı. Moğol erkinin yerini Avaz ve Haydarabad gibi bazı bölgelerde Müslüman ardıl devletler almış, ama genel olarak ortaya çıkanlar gayr-i Müslim devletler olmuştur: merkezi Hindistan'da Hindu Marathalar, kuzeybatıda Sihler, Madras ve Bengal gibi deniz kıyısındaki eyaletlerde de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi.

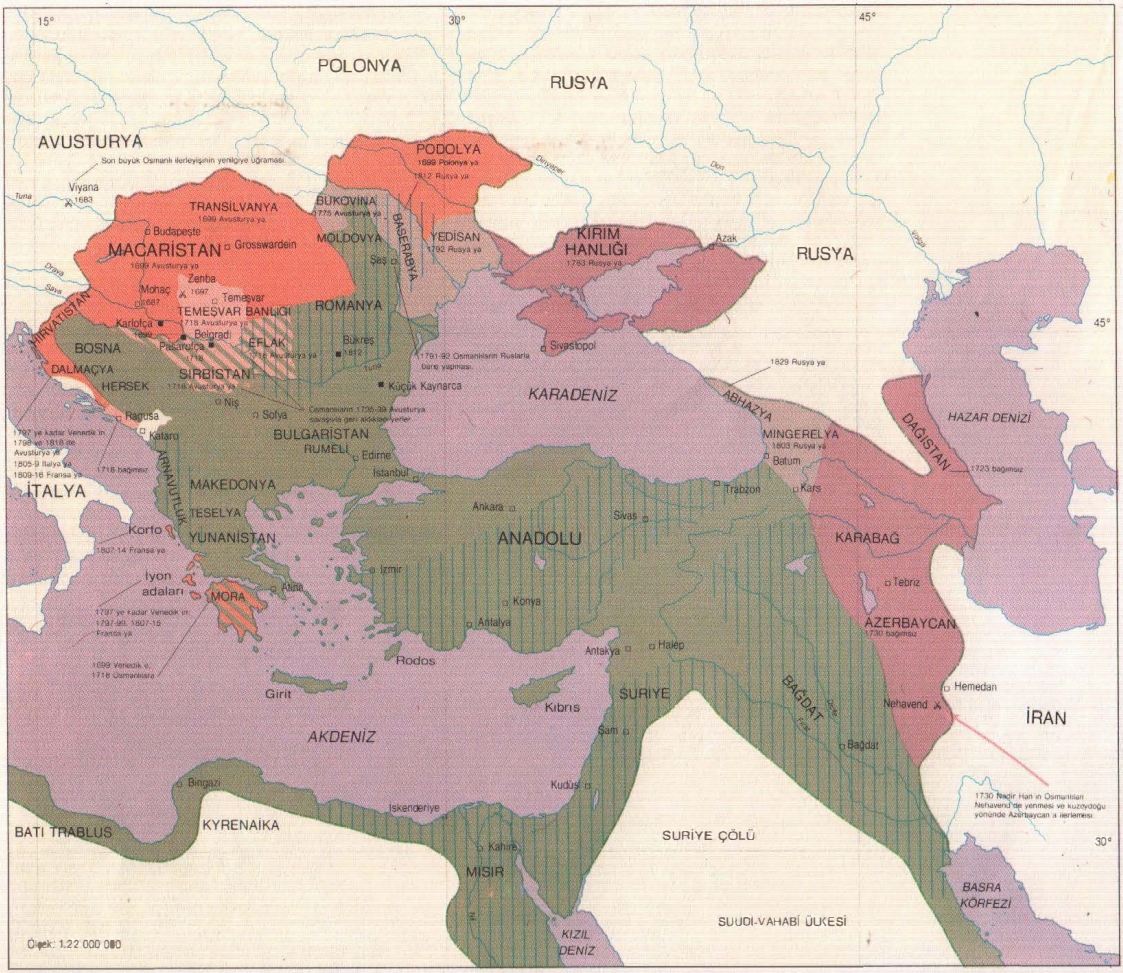

1683'te Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları
1699 Karlofça antlaşmasıyla uğranılan kayıplar
1718 Paserofça
1774 Küçük Kaynarca
1812 Bükreş
1813'te Osmanlı İmparatorluğu
1800 dolaylarında özerk ya da aşiretlerin yönetimindeki alanlar
1699 antlaşma yeri ve tarihi
önemli savaş yeri

18. yüzyılda Osmanlı gücünün gerilemesi

Osmanlıların 1683 ve ikinci kez Viyana'yı almayı başaramamalarından sonra, imparatorluğun kuzeybatısındaki Hırvatistan'da güneydoğusundaki Azerbaycan'a kadar uzanan sınırları sürekli daralmıştır. İmparatorluğun içinde bile, sultanının üst egemenliğini ancak saymaca (itibarî) olarak tanıyan geniş bölgeler vardı. Anadolu'nun ve Verimli Hilâl'in çoğu yöreleri, örnek derebeylerinin ve aşiret reislerinin yönetimi altındaydı. Mısır'da Mehmet Ali, sadece adına bağımsız denmeden egemendi.

(muzafferâne) dönmüştür. Orduları kuzeyde, Maveraünnehir'in Özbek şehirlerini işgal etmiş, güneyde de, yeniden canlanan Arap ticaret gücünün merkezi durumundaki Umman'ı almıştır. Fakat onun 1748'de ölmesinden sonra, bütün bunlar hızla elden çıkmış ve İran, kabile kuvvetlerine kalmıştır. Luristanlı kabile reisi Kerim Han Zend, 1779'daki ölümüne değin, merkezde ve Şiraz'ın güneyinde barışı korumuştur. Başka yerlerdeyse, öteki kabileler, özellikle de Kacarlar öne çıkmışlar ve 1794'te Batı İran'ın yüreğindeki Tahran'a dayanan bir devlet oluşturuncaya kadar, Zend'e ardıl olmak için yirmi yıl çarpışmışlardır. Sonunda, Kacarlar etkin bir merkezî yönetimi geri getirmek başarısını göstermişler, fakat kafataslarından kuleler kurmakla, kitlesel olarak gözlerini oyup insanları kör etmekle ve amaçsız vahşetlerle geçen anarşi yılları, ülkeyi büyük çapta yoksullaştırmıştı. Birçok köyler terkedilmiş, şehirler harab olmuş -18. yüzyıl sonlarının İsfahan'ının ancak dörtte birinde yaşanıyordu- ve ticaret çok azalmıştır.

Aynı dönemde, Hindistan'da Müslüman gücü sönmüştür. Önceleri burada, İran'daki gibi en üstte bir zayıflama yoktu: Hint-Moğolları arasında Darwinci ayıklama hâlâ işliyordu. Gerilemenin başlarında saltanat süren imparator Evrengzib, haremde yetişmiş şımarık bir hükümdar değil, hapse attırdığı babasının ve öldürttüğü kardeşlerinin vücutlarını aşarak iktidara tırmanan, acımasız bir eylem adamıydı. Esas itibarıyla bir Hindu toplumunda bir Müslüman imparatorluğu yönetmenin özündeki çatışmalarla askerî vesayet devletinin zayıflıklarının denetlenemez hale gelmesi sonucunda, erk güçsüzleşmiştir. Şeyh Ahmed Sirhindî gibi ulemanın ve Nakşbendî izleyicilerinin ortaya çıkıp da Hint-Moğol devletinin dayandığı dinsel uzlaşmalara meydan okumalarında bir kaçınılmazlık vardı. Üç Moğol imparatoru bunları görmezlikten gelmeyi seçmişler; fakat Evrengzib kendi yeğlemeleri nedeniyle ve belki imparatorluğun kuvvetine de fazla güvenerek, onlara uymuş ve imparatorluğun dayandığı Hindularla ortaklığı bozmuştur. Hinduların kamu işlerine katılmalarına engeller koyması ve devleti İslâmî bir yöne götürmesi, büyük bir karşıtlık yaratmıştır. Hindu topraksahipleri, Afgan kabileleri, Pencap Sihleri, İslâmlaştırılmaya direnen Raj-

Hint-Moğolların gerileyişi, İslâmiyetin Hindistan'daki geleceği için bir uğursuzluk belirtisi olan Hindu gücünün kendisini yeniden ortaya koyuşuyla yakından ilgiliydi. *Yukarıda* Hint-Moğol İmparatorluğu'na karşı çıkan Maratha güçlerinin başındaki Hindu canlanışının önderi Şivaji (1627-80) yetenekli ve acımasız bir önderdi. Yaptığı işlerin en ünlüsü, Bijapurlu general Afzal (Efdal) Hanı öldürmesidir. İki komutan sözde silâhsız olarak buluşup konuşacaklarmış. Şivaji gizlice göğsüne bir zırh giymiş, sol eline de çelikten kaplan pençesi dedikleri bir muşta takmış *(aşağıda)*. Afzal Hanla karşılaştıklarında, onu kucaklarken pençeyi saplayıp generalin karnını parçalamış.

Güneydoğu Asya'da Müslüman erkinin gerileyişi
17. yüzyıl ortalarından itibaren kuzey Sumatra'daki Açe ve Cava'daki Mataram büyük sultanlıkları gerilemiş ve Hollandalılar bütün bu bölgede güçlerini göstermeye başlamışlardır.

put reisleri ve vergilendirilmeye karşı koyan Jat köylüleri ayaklanmışlardır. Ama en ciddi direniş, Marathalardan gelmiştir. Bunlar, Hindu reisleri Şivaji'nin önderliğinde, kendilerine Dekkan'da bir devlet kurmuşlar ve imparatorluk içinde özümlenmeyi de, onunla birlikte varolmayı da reddetmişlerdir. Bu tehdidi karşılamak ve Bijapur ile Golkonda sultanlıklarının zenginliklerini ele geçirmek için, Evrengzib 1680'den itibaren Dekkan'a sefer açmış ve böylelikle, yönetiminin odağını Delhi'den orta Hindistan'a kaydırmıştır. 1707 yılında öldüğü zaman, sağladığı kazançlar azdı. Bijapur ile Golkonda fethedilmişti, fakat Marathalar hâlâ Gucarat'tan güneye doğru saldırılar yapıyorlardı.

Askerî vesayet sisteminin zayıflıkları, Evrengzib'in imparatorluğa getirdiği ideolojik kaydırmanın etkisini büyütmekteydi. Hatta, Batı'nın lâik dünya görüşünden esinlenen ve bağımsız Hindistan'ın lâik gereksinimlerini gözönünde tutan kimi yazarlar, bütün gerileme sürecini başlıca bu terimlerle açıklamaktadırlar. İki etken belirgin olarak durmaktadır: (1) imparatorluk geniş ölçüde, taşranın savaşçı seçkinlerini kendi siyasal sistemiyle bütünleştirerek Hindistan'da yerleşmeyi başarmıştı ve (2) ancak onları ödüllendirebildiği sürece, *mansapdar*'larının (yani, imparatorluğun askerî kapıhalkı arasındaki komuta sahiplerinden oluşan bürokrat seçkinlerin) sadakatını korumaya devam edebilirdi. Bu iki etken amansızdı. Maratha savaşçı seçkinleri imparatorlukla anlaşmayı reddedince, Evrengzib'in onlara boyun eğdirmek için güneye gitmekten başka çaresi yoktu. Kısmen Marathaların tüfeklerinin teknolojik üstünlüğünden ötürü bunu başaramayınca da, Evrengzib rüşvete başvurdu; onlardan gitgide daha çoğuna *mansap*'lar dağıttı. Sonuç, imparatorluğun bunları karşılayacak yeni topraklar kazanmadan etrafa *mansap* saçması olmuştu. Değişmeyen bir kaynak havuzunun, sayıları giderek artan *mansapdar*'ları beslemesi, çoğalan hükümet salmalarıyla köylülüğün yoksul düşürülmesi, *mansapdar*'lar askerî yükümlülüklerini yerine getirmedikleri için ordunun zayıflatılması, alışmadıkları bir biçimde başarısız kalmaları nedeniyle *mansapdar*'ların kendilerinin morallerinin bozulması, imparatorun da gerek ülkede yetkesini gösterme, gerekse sınırboyunda tehditleri karşılama yeteneklerinin gitgide daha azalması anlamlarına gelmiştir.

Evrengzib'in ölümünden sonra, egemen sınıf parçalandı. *Mansapdar*'lar, taht üzerinde hak iddia eden ayrı ayrı rakiplerin destekleyicisi hiziplere bölündüler. İmparatorlar topraklarını, iradelerinin zorla uygulanmasını sağlayacak sadık birlikler beslemekte kullanmak yerine, dost ve gözdelerini ödüllendirmek için çarçur ettiler. Kırlık alanlar, *mansapdar*'ların ve imparatorun halkı korkutarak hizada tutmaya yetecek kadar güç toplayamamalarından ötürü, giderek daha düzensizleşti. 1740'larda Nadir Şah istilâsının aşağılaması yaşandı, Marathalar Gucarat ve Malva'yı aldılar, Pencap, Avad, Bengal ve Haydarabad valileri bu imparatorluk eyaletlerini kendi krallıkları haline getirdiler ve Moğol fermanı Delhi'nin dışında okunmaz oldu. Aradan geçen bir otuz yıl daha, iki imparatorun, Ahmed Şah (1748-54) ile II.Âlemgir'in (1754-59) öldürülmelerine, bir üçüncüsü, Şah Âlem'in (1759-1806) ülkeden kaçmasına, 1761'de Afgan kralı Ahmed Abdali'nin (1747-73) işgal kuvvetlerinin Delhi'yi yağmalamalarına tanıklık etti. Bu arada, gayri Müslimler Hindistan'a gittikçe daha çok egemen oldular. 1800'e gelindiğinde, Marathalar kuzeyde Racastan'dan güneyde Dekkan'a ve batıda Arabistan Denizi'nden doğuda Bengal Körfezi'ne değin, Hint altkıtasının çoğuna altmış yıldır hükmetmekteydiler. Pencap'ta yetenekli Sih önderi Ranjit Singh Lahor'u daha yeni ele geçirmişti. Ganj ovasının çoğuna İngilizler egemendi. Yalnızca iki tane önemli Müslüman devleti kalmıştı: ama Avad ve Haydarâbad'ın her ikisi de, İngilizlerin üstünlüğünü tanıyorlardı. İslâm tarihinde daha önce asla, Müslümanların erklerinden bu kadar çoğunu eski uyruklarına ve diğer inançsızlara teslim ettiği olmamıştı. Delhili ünlü bilgin Şah Abdülaziz, General Lake'in Moğol imparatorunun Marathalı bağlaşıklarını Delhi surları önünde yenilgiye uğrattığı 1803 yılında, Hindistan'ın artık *darü'l-İslâm* değil, *darü'l-harb* olduğunu ilân etmekle, bu felâketi simgesel olarak dile getirmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun çözülmesi, Safevi ve Moğol çağdaşlarından çok daha uzun bir süre devam etmiştir. Safevi imparatorluğunun tek bir meydan savaşı sonucunda yıkılmasına, Hint-Moğol imparatorluğunun bir yüzyıl boyunca çökmesine karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nun ölümü üç yüzyıl sürmüş-

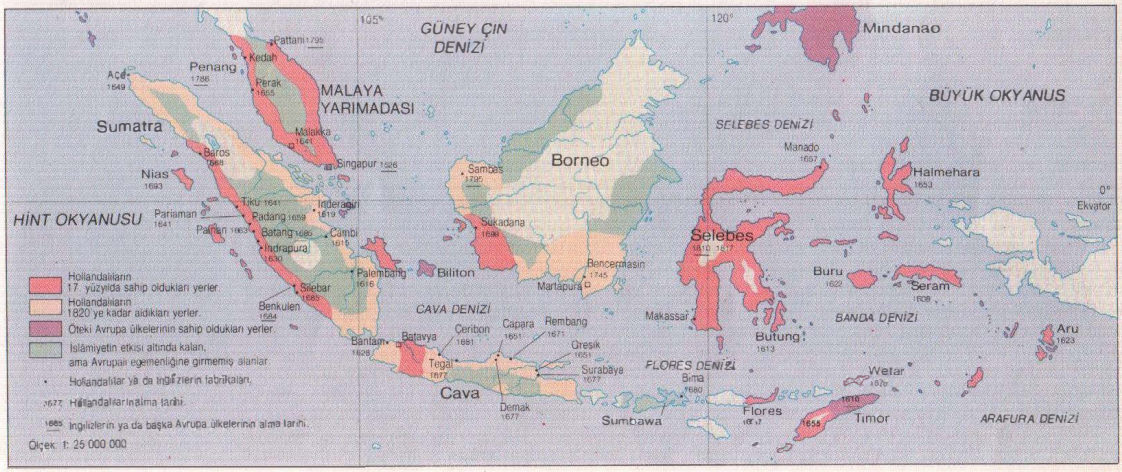

tür. Tabiatıyla, bu, askerî vesayet devleti modelinin çok daha güçlü, çok daha derin köklü ve çok daha gelişmiş bir türüydü; aynı zamanda, kayda değer sağılma (iyileşme) yetenekleri vardı. Örneğin, 1683'te, yani neredeyse idarece yüzyıl süreyle geriledikten sonra, Köprülü ailesinden vezirlerce canlandırılan imparatorluğu, en geniş yayılım noktasına erişmiş ve Orta Avrupa'yı, Kanunî Sultan Süleyman dönemindekinden daha ciddi bir biçimde tehdit eder duruma gelmiş olarak görüyoruz. Bununla birlikte, çok geçmeden, (her ne kadar, araya kısa iyileşme anları ve uzunca durulma dönemleri girmişse de) upuzun gerileme süreci yeniden başlamıştır. 1699 Karlofça antlaşmasıyla, Macaristan, Erdel (Transilvanya) ve Podolya Osmanlıların elinden çıkmıştır; bu, Osmanlı devletinin kesin bir savaş sonucu yenik taraf olarak imzaladığı ilk barış antlaşmasıydı. 1718 Pasarofça antlaşmasıyla da, Temeşvar Banlığını, Sırbistan'ı ve Eflâk'ı (Wallachia) kaybettiler. 1720'lerde kuzeybatı İran'daki eski topraklarını geri almaya kalkıştılar, fakat 1730'da Nadir Han'a feci halde yenildiler. 1735-39 Avusturya savaşında Sırbistan'la Eflâk'ı geri almayı başarmaları, onlara biraz soluklanma fırsatı verdi. Habsburglar, Osmanlılardan 18. yüzyılda önemli bir tek yer koparabilmişlerdir: 1775'te Bukovina'yı.

Şimdi, çok daha tehlikeli bir düşman önplâna çıkmıştı: 1768'den itibaren Osmanlı kuvvetlerini hem karada hem denizde büyük yenilgilere uğratan Rusya. 1774'teki Küçük Kaynarca antlaşmasıyla, Karadeniz kıyısında geniş bir yörenin denetimi Osmanlıların elinden çıktı; Rusya'ya sultanın Rum Ortodoks uyrukları adına müdahalelerde bulunma hakkı tanındı; fakat en utanç verici kayıp, ilk kez tümüyle Müslüman bir halk (Kırım Tatarları) üzerindeki siyasal egemenliklerini yitirmeleri oldu. Bundan sonra, Rusya'nın Karadeniz'in kuzey kıyısını denetimi, 1792'de Yedisan'ı, 1812'de de Besarabya'yı ilhak etmesiyle tamamlandı. Bu yıllara gelindiğinde ilginç bir paradoks ortaya çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, ayakta kalan tek büyük Müslüman devletiydi; Osmanlı sultanı da, gitgide bütün Müslümanların önderi olarak, *halife*, yani peygamberin ardılı diye görülmeye başlıyordu. Ama artık imparatorluk, önemlice bir düşmana karşı tek başına kendini bile savunabilecek kadar güçlü değildi. Gerçekten, 18. yüzyılda ve bütün 19. yüzyıl boyunca, İslâm'ın sancaktarı olmaya devam edebilmesi, inançsız devletlerle bağlaşmalar kurabilme ve Avrupa kuvvetler dengesinde yer alabilme yeteneklerine dayanmıştır.

İmparatorluğun içinde, 16. yüzyıl sonlarından beri başlıca gerileme emaresi olan merkezî yetkenin zayıflaması, 18. yüzyılda da devam etmiş ve bu süreci tersine çevirmek isteyen her türlü girişim boşa çıkmıştır. Zayıflama belirtilerinden biri, Hıristiyan devletlere imparatorluğun içinde ayrıcalıklar bağışlanmasıydı; bunlar önce, Habsburglara karşı yaptıkları diplomatik yardımlara ödül olarak, 1740'ta Fransızlara tanındı. En önemlisi, yabancı devlet uyruklarının ayrıcalıklarından yararlanma hakkı sağlayan koruma belgelerinin kapsamı içine, gayr-i Müslim Osmanlı uyruklarının da alınmasıydı. Sürüyle Hıristiyan ve Yahudi, şu ya da bu Avrupa devletinin korunması altına girerek Avrupa'yla artan ticaretin denetimini ele geçirmeye ve Müslüman rakiplerini geçmeye başladılar. Tüccarların çoğunun Osmanlı yargı yetkisinden çıkıp ayrıcalıklı yabancı konumuna girmeliyle, hükümet de ülkesinde yapılan ticaretin çoğunu vergileme ya da denetleme olanağını yitirdi. İkinci bir belirti, benlik-çıkarı kaygısının, gittikçe, devlete hizmet ülküsüne ağır basması olmuştur. 1802'de Hintli bir ziyaretçi, "Bu devlette rüşvetsiz hiçbir iş yapılamaz", demişti, "Devlet daireleri bile bu çirkin sistemin yıkımına uğramış. Ordu disiplinsiz, levazım kullanılamayacak halde, posta düzenlemeleri bütün bütün ihmal edilmiş... Dairelerin başındakiler sadece para koparmak ve Devleti aldatmak peşinde koşuyor." Gerçekten, hemen herkesin çıkarı, merkezî yetkenin zayıf tutulmasını adeta gerektiriyordu: kendilerini kalıtsal ve kapalı bir tabaka haline getirmiş olan ulemanın, onlar da kalıtsallaşmış ve özel ayrıcalıkları, bütün ülkedeki başka birçoklarınca paylaşılan yeniçerilerin, Anadolu derebeylerinin, hükümet makamlarını yarı-bağımsız prenslikler konumuna sokmuş olan yeni Rumeli âyânlarının ve fiilen bağımsız durumdaki uzak Arap eyaletleri valilerinin. Veziraz Damat İbrahim Paşa (sadrazamlığı 1718-30) ve Sultan III. Selim (hükümdarlığı (1789-1807) gibi merkezî yetkeyi kuvvetlendirmek isteyenlerin işleri çabucak bitirilmiştir. Bunların her ikisi de, Avrupa'ya pencereler açmak ve Avrupa örneğine uygun yeni ordu birlikleri yetiştirerek, kesim çıkarlarının erişemeyeceği yeni erk tabanları yaratmaya -bir bakıma, Doğu'nun dengesini düzeltmek için Batı'dan yararlanmaya- çalışmışlardır. Her ikisini de, bağımsızlıklarına yönelen tehdidi görmekte ve İslâmın tehlikeye düştüğü yaygarasını kopartmakta gecikmeyen yeniçerilerle ulemanın ittifakı durdurmuştur. Bütün bunlara karşın, bazı Osmanlılar, artık besbelli, dünya siyasetinde gâvur bağlaşıklar gerekli olduğu gibi, İslâmın sancaktarını içinden desteklemek üzere de gâvur bilgisinin gerekli olduğunu anlamışlardır. Türkler, Batı ile uzun flörtlerine başlamışlardı.

Uzak İslâm ülkelerinde de, geçen bölümde görmeye başladığımız gibi, bunlara benzeyen bir öykü yaşanmaktaydı: güç tükeniyor, imânsızlar kültürünün tehditlerine uğranıyor ve Müslümanlar doğrudan doğruya bu imânsızların egemenliği altına düşüyorlardı. Bir zamanlar kudretli Moğol hanlarının hüküm sürdüğü Orta Asya'da yönetim kutsal adamlara geçmiş ve dünya imparatorluğunun bu eski merkezi uyuşuk bir taşralılığa kaymıştı; bunlar olurken, bir yandan da Rus sınırı ilerlemekte ve bozkırların göçebe halkları tâbi duruma (vasalliğe) girmekteydi. Çin'de Müslümanlar, kendilerini başat Konfüçyuscu kültürün içinde özümlemeye çalışan enerjik bir girişime katlandılar; 1758-60 yıllarında da Tarım Havzası'nın Müslümanları, ilk kez Çinli egemenliğinin ağırlığını duymaya başladılar. Cava'da 1800'e gelindiğinde, Mataram sultanlığı Hollandalılarca hemen hemen yutulmuş gibiydi; geriye kalan bölümün, İslâmlaşmış kuzey kıyısıyla ilişkisi kesilmişti ve bu topraklar, Hindu-Cavalı kültürünün kesinlikle başat olduğu, İslâmın ilerlemesinin de durdurulduğu bir merkez devleti oluşturmaktaydı. Sumatra'da, bir zamanların büyük devleti Açe, kuzey kıyı şeridi ve güneybatıdaki dağınık limanlarla sınırlı kalmıştı; Minangkabau'daki gittikçe zayıflayan krallık yetkesi de, toplumsal ve siyasal hoşnutsuzluklar üretip duruyordu. Batı Afrika'da, evet, İslâm hâlâ yayılmaktaydı; Senegal'in kutsal Fulani savaşçılarının mızrakları ve bölgenin çoğunda ticaret yapan Dyulaların feraseti sayesinde ilerleniyordu. Fakat çarpıcı geriye dönüşler de vardı: Nijer büklümünün, Müslüman imparatorluğunun yüreği durumundaki şehirleri, Cenne, Timbuktu, Gao putperest Bambaraların hükmü altına girmişti. Üstelik, Müslümanlar geçmişte egemen oldukları çoğu yerleri yönetirlerken, artık pagan inançlara eskisi kadar kuvvetle karşı çıkmıyorlardı.

Osmanlı Türkiyesi'nin Avrupa kültürüyle uzun flörtü 18. yüzyılda başlamıştır. O yüzyılda iki kez yöneticiler, hem içerideki belirli kesimlerin çıkarlarına karşı merkezî hükümetin gücünü hem de dışarıdaki düşmana karşı devletin erkini artırmak amacıyla, Batı'ya pencerelerini açmak istemişlerdir. Mimaride Osmanlı rokoko biçeminin gelişmesi, Avrupa esinlerinden yararlanma yolunda yeni bir hevesin doğduğuna kanıttır; örneğin III. Ahmed'in (1703-30) saray ressamı Levnî'nin yaptığı, *yukarıdaki* şık Avrupalı resmi, resim sanatında da böyle bir yöneliş olduğunu gösteriyor. 1730'da III. Ahmed tahttan indirildikten sonra, Avrupa merakı III. Selim'e (1789-1807) kadar azalmıştır. Fransız Devrimi'nden etkilenen bu padişahsa, geniş çaplı, ama pek başarılı olamayan Avrupaî bir idarî ve askerî reform sürecini başlatmıştır. *Sağda* III. Selim'in Hippolyte Berteaux tarafından, Avrupalı hükümdarların pek sevdikleri at üstünde yığıtlık duruşuyla yapılan portresi, Osmanlı Türkiyesi'nin yine Avrupa'dan esinler aradığını vurguluyor.

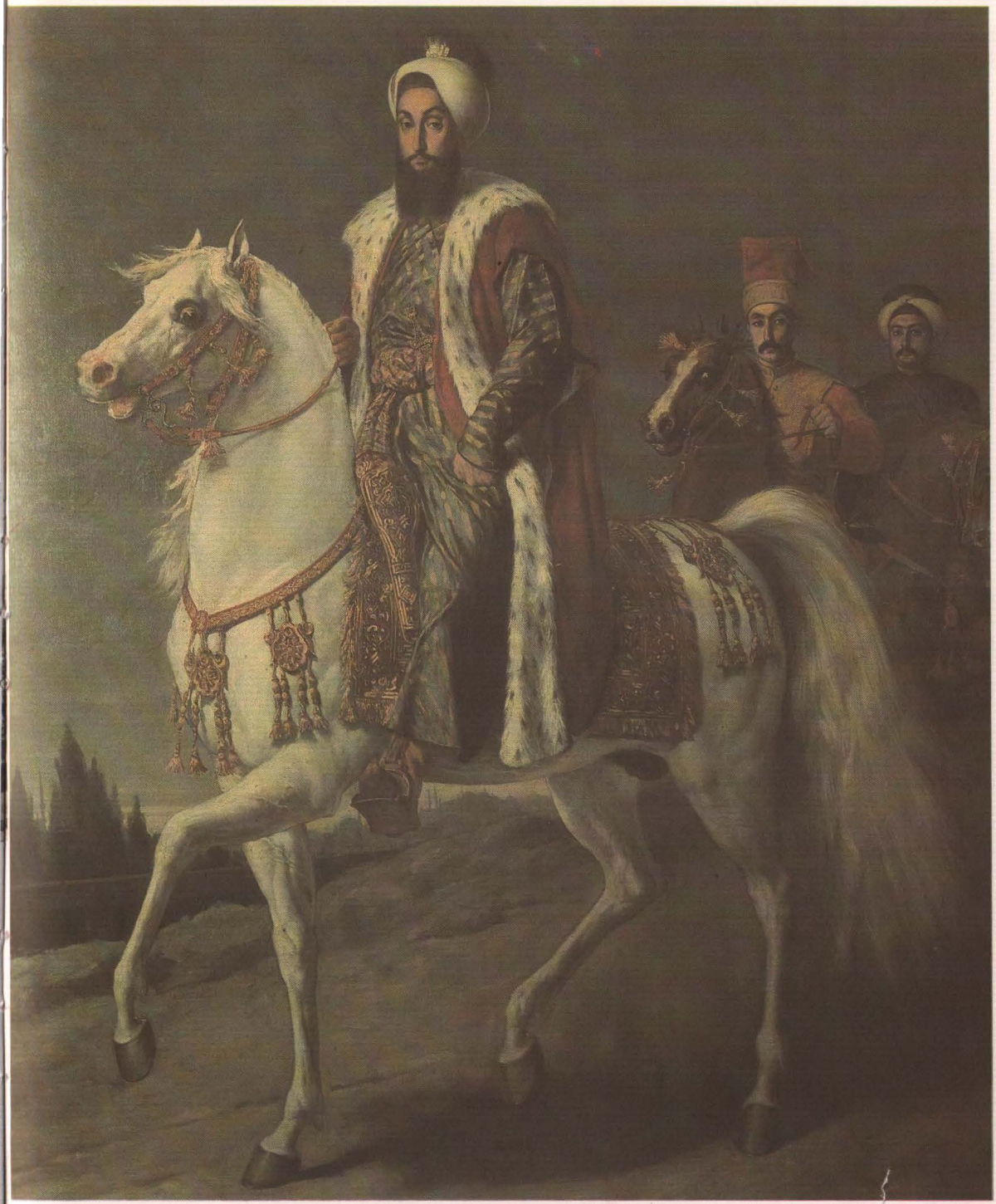

Düzeltim ve Canlanış

18. yüzyılda İslâm dünyasındaki, geçmişte benzeri görülmemiş gerileme, 600 yıl önce sufiliğin ilk olarak yayılmasından beri, İslâmlıkta ortaya çıkan en önemli gelişmenin ortamını meydana getirmiştir. Bu, 18. yüzyıl ortalarından 20. yüzyılın başına kadar İslâm dünyasında beliren ve hemen hemen her yanına yayılan bir içten yenilenme, dinsel uygulamaların düzeltimi ve din ruhunun canlandırılması hareketiydi. Müslüman erki tükenip de, İslâm hükümdarları artık insanlığın kaderine hükmedemez hale gelince, imânın esas geleneklerinin koruyucuları olan ulema ile sufiler girişimi ele almış ve daha saf bir İslâm yaşamı ve toplumu ülküsünü gerçekleştirmek için, o vakte değin yapmadıkları kertede gayret göstermeye koyulmuşlardır. Böyle bir gelişme, zaman zaman cihad ilânlarına yol açmış ve yapılan kutsal savaşlarda, ancak dindaşların dövrildiği dönemlere özgü gibi görünen ayrı bir yırtıcılıkla döğüşülmüştür. Bazan bu hareketler, yayılan Avrupa imparatorluklarıyla çatışmış ve yabancılara, dinsel öfkelerinin olanca gücünü göstermeye dönüşmüştür; Batılıların İslâm anlayışlarındaki korkunç renkleri katan da, bu süreç olmuştur.

18. ve 19. yüzyılların İslâmî canlanış hareketleri
Müslüman erki güçten düştükçe, İslâmın merkezi geleneklerinin koruyucuları olan ulema ve sufiler, Müslüman dünyasının birçok yerlerinde girişkenliği ele almış ve o vakte kadar hiç görülmemiş saflıkta bir İslâmî yaşam ve toplum idealini gerçekleştirmeye kalkışmışlardır. İsteklerine boyun eğmeyenlere, çoğu kez kutsal savaş ilân etmişlerdir. Batı Afrika'daki bazı örnekler dışında, genel olarak bu süreç,

ulemanın (özellikle Medine'deki nüfuzlu Hadis okuluna bağlı ulemanın) ve sufilerin (özellikle Nakşbendiyye, Halvetiyye ve İdrisiyye tarikatlarına bağlı sufilerin) ilişkileri boyunca bir yerden bir yere giden ıslahatçı fikirlerle beslenmiş, bazan da başlatılmıştır. Bu harita, büyük Avrupa yayılımının arifesinde, İslâm dünyasının nasıl bir duygu ve düşünce ortaklığı gösterdiğinin grafik kanıtıdır.

Müslüman erkinin gerileyişi, Müslüman hükümdarların pagan uyruklarıyla uzlaşmak için yerel din uygulamalarına verdikleri, imânın saltık tek-tanrıcılığına halel getiren sayısız ödünlerin ulemayla sufilere katlanılmaz geldiği ve ülküsel tasarımların haşin gerçeklerle, çarpıştığı noktalarda, İslâm'ın canalıcı önem taşıyan iç gerilimleri şiddetlenmiştir. Din adamlarının bu ödünlere tepkisi, rehberlik bulmak için baş ilkelere, Kur'an'daki Tanrının kelâmına (sözüne) ve hadislerdeki Peygamberin eylemlerine dönmek ve İslâmiyetin yüzyıllar boyu başka uygarlıklarla karşılaşırken kurduğu bilginlik ve mistiklik üstyapısından çoğunu reddetmek olmuştur. Ötedenberi sufiliğe kuşkuyla bakan ve onun aşırılıklarına şiddetle karşı koyan bir İslâmî "sağ kanat" bu süreçle yakından bağıntılıydı; bu kanadı, kaynaklarını her zaman Kur'an ve hadislerin yetkesiyle sınırlayanlar ve başından itibaren, diğer mezheplerin getirdiği kurgusal (spekülatif) yeniliklere karşı koyan Hanbelî hukuk okulunun izleyicileri temsil etmekteydi. Bu insanlar ve bunlar gibi düşünenler, şimdi, evliyaların ve kutsal kişilerin gücüyle ilgili yaygın inançlara ve onlara ilişkin uygulamalara: evliya kabirlerinde yapılan tapınmalara, Peygamberin ve ermişlerin şefaatini sağlamak için edilen dualara, gerçekten halk dininin Tanrının birliğini zedeleyecek bütün yanlarına saldırmaya başladılar. Böylesine bir elbirliğiyle olmamakla birlikte, uzun zamandır, yarı-İslâmlaşmış insanların imânın sınırları içinde kendilerini rahat hissetmelerini olanaklı kılan İbnü'l-Arabî'nin varlığın birliği felsefesine de saldırdılar.

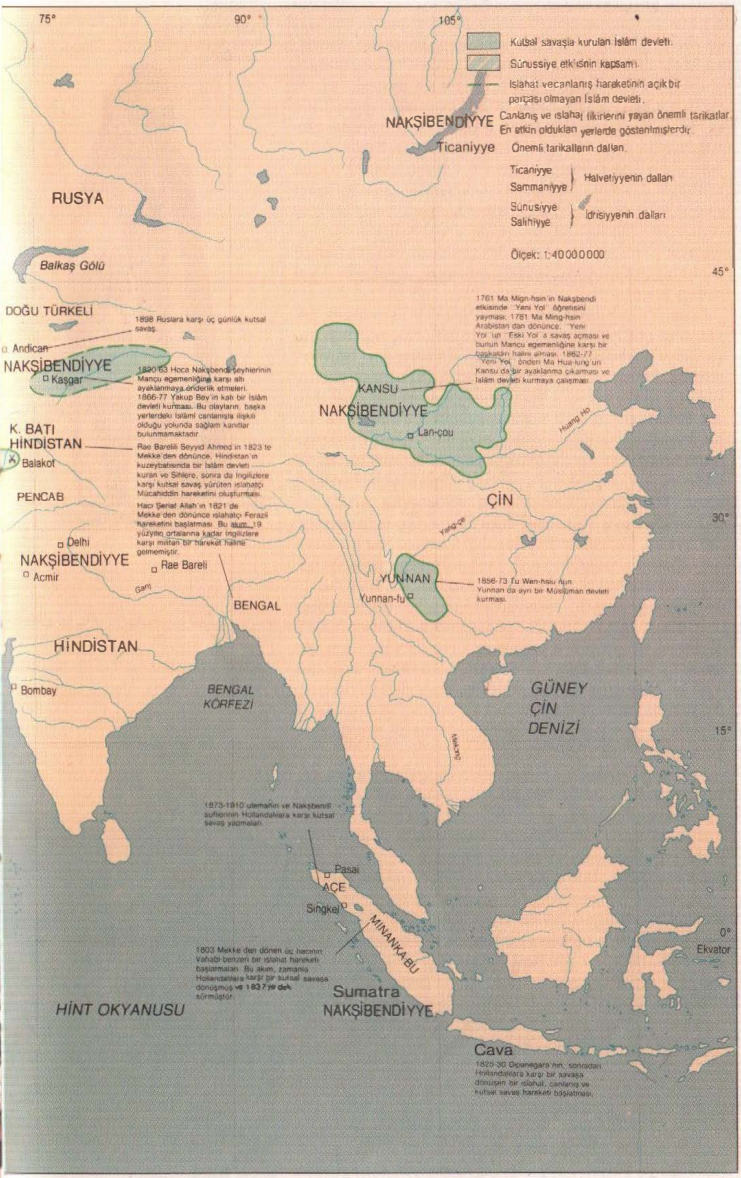

Kaderin cilvesine bakın ki, dine uygunluğu söz götüren sufî uygulamalarına karşı yönelmiş ve bir bütün olarak tasavvuf hakkında duyulan eski bir kuşkudan kaynaklanmış olmakla beraber, bu hareket İslâm dünyasının çoğu yerlerine sufî tarikatlarınca yayılmıştır. Sufilerin kendileriyse, bu reformcu akıma, Kur'an ve hadisler üzerindeki doğru-yolcu ısrarı da sufiliğin çerçevesinin içine almak ve âyinlerini cezbeli törelerden, inançlarını metafizik eğilimlerden arındırarak karşılık vermişlerdir. Ayrıca, ulemanın Kur'an'a ve hadislere düşkün oluşuna koşutlukla, sufiler de Peygamberin şahsı üzerinde yeni bir ısrar göstermeye başlamışlardır. Bu ısrar, Peygamberin yaşamını kendisine konu edinen yazın'ın (*Siyer-i Nebî* edebiyatının) durmadan çoğalması ve onun doğumunu kutlayan *mevlid* törenlerinin kurulması ile yaygınlığı izlenebilen reforme edilmiş sufiliğin belirgin bir özelliği haline geldi. Hatta bazı tarikatlar kendilerine *Tarikat-i Muhammediyye* adını verdiler; bu unvan, Peygamberin gösterdiği yolu ve yanlışlığını anladıkları geçmişteki törenlerini terketme niyetlerini simgeliyordu. Bütün bunlar, bir sufî canlanışına varmaktaydı; hareketlerine taze bir dirilik gelmiş, eski tarikatlar yeni bir canlılık kazanmış ve yenileri kurulmuştu. Fakat, saflaştırılan sufilik eski tarzın büsbütün yerine geçmemiş, ancak onunla yanyana yaşamıştır. Şu da var ki, yeni sufilik kitlelere daha az çekici gelmiştir.

Hareketin dikkatini hadisler ve Peygamberin yaşamında odaklaştırması, yeni bir eylem-üzerinde-ısrara yol açmıştır. Peygamberin ve erken dönem (*devr-i saadet*) Müslüman topluluğunun yaşamı, dinamik eylemin insan ilişkilerinde nasıl iyiye doğru kesin bir değişiklik yarattığını göstermekte ve bu durum, çevrelerindeki siyasal zayıflıkları, ekonomik çözülmeyi ve dinsel umursamazlığı incelerken, reformcu ulema ile sufilere esin kaynağı olarak örneklik etmekteydi. Bu dinadamları, ahret için hazırlanmaktan çok, hiç de akla aykırı gelmeyen bir biçimde, doğru rehberlik altında yaşayacak bir toplum oluşturmayı amaçlayan doğrudan-eyleme ağırlık veriyorlardı. Tıpkı Peygamberin kendisinin Kâbe'den putları atması gibi, onlar da insanların sahte tanrılara tapmalarını önleyeceklerdi. Eylem üstünde böyle ısrarla durulması, şiddete -Allah yolunda kutsal savaşa- yol açabilirdi; çünkü amaca bazan ancak zor kullanmakla erişilebiliyordu. Sonuç olarak, birçok reformcu tarikat, inançları uğrunda savaşmış ve bazıları, doğru-yolcu öğretimle askerî eğitimi birleştirmiştir. Eylem, aynı zamanda, erken dönem İslâm tarihini izleyerek, teokratik bir devlet kurma girişimlerine de varabilirdi.

Bu hareket, 18. yüzyılın ortasında birdenbire ortaya çıkmış değildir. Uzun yıllar boyunca, yavaş yavaş ruhsal ve bilgince bir hazırlık olmuştu. Bunun erken belirimlerinden kimilerine değinmiştik. Daha 17. yüzyılın başlarında Hint-Moğol hükümdarlarının Hindularla, Hint Müslümanlarının da Hindulukla yaptıkları uzlaşmalara karşı, Mevlâna Abdülhak ile Şeyh Ahmed Sirhindî'nin önayak oldukları tepki vardı. 17. yüzyılın ortalarında Açe sarayında İbnü'l-Arabî düşünüşünün yorumlanması konusunda çıkan ve Medine'nin önde gelen bilginlerinin de dikkatini çeken büyük tartışma vardı. Safevî İran'ında, (o yüzyılın sonunda Muhammed Bâkir Meclisî'nin adeta bir diktatörlük konumuna gelmesine yol açan) ulemanın şaha karşı durmadan kendi gücünü vurgulaması vardı. Suriye'de de, velûd (verimli) bir yazar ve bir Nakşbendî şeyhi olan Nabluslu Abdülgani (1641-1731) yeniden canlandırılmış bir dinbilim ve reforme edilmiş bir sufilik yaratmaya çalışmıştır. Hindistan'da, o da bir Nakşbendî ve önemli bir hadis bilgini olan Şah Veliyullah (1702-60), sadece Abdülgani'nin amaçlarının aynını gerçekleştirmeye gayret etmekle kalmamış, aynı zamanda, İslâm iktidarını geri getirmek amacıyla Hindulara karşı kutsal savaş açması için Afganlı Şah Ahmed Abdalî'yi ikna etmeye de çalışmıştır. Şeyh Ahmed Sirbindî'den kaynaklanan ve onun saflaştırılmış sufilik çağrısını taşıyan Nakşbendî tarikatı, bir miktar su katılmış haliyle de olsa, Hindistan'dan Mekke'ye, Şam'a, İstanbul'a ve Balkanlar'a yayılmıştır. Nabluslu Abdülgani'nin önde gelen öğrencisi Şamlı bilgin Mustafa el-Bekrî (ölümü 1749), Halvetî tarikatını diriltmiş ve bu örgütü kendi reformcu fikirleri için bir araç olarak kullanmıştır. Kahire'de üslenen Halvetiyye, el-Bekrî'nin önemli öğrencisi Muhammed el-Hifnevî'nin 1758'den 1767'ye kadar reislik ettiği el-Ezher üniversitesinde büyük bir saygınlık kazanmış ve Mısır'da reformcu düşüncelerin içinde geliştiği çerçeveyi oluşturmuştur. Fakat bunların hepsinin üstünde, 17. ve 18. yüzyıllar Medine'sinde sivrilmiş ve birçok reformcununun yaptığı gibi hacca gelenleri etkilemek bakımından stratejik bir yer tutmuş bir hadis öğretmenleri grubu durmaktadır. Aynı zamanda Nakşbendî olan bu grubun başlıca simaları, Açe'deki büyük tartışmayı çözüme bağlayan İbrahim el-Kuranî ile Hindistanlı Muhammed Hayya es-Sindî idiler. Grubun müridleri arasında da, önemli birçok reformcu bulunmaktadır: Singkelli Abdürrauf, Delhili Şah Veliyullah, (yukarıda sözü geçen) Mustafa el-Bekrî, Muhammed Abdülvahab (1703-92) ve (aşağıda s.122'de daha ayrıntılı olarak göreceğimiz) Şeyh Muhammed Samman (1717-75).

Muhammed Abdülvahab 18. yüzyılın ortasında Arabistan'da bir arınma ve yenilenme başlatmakla, bu akımı bilimsel inceleme alanından çıkarıp eyleme yönelten ilk dinadamı olmuştur. Gençliğinde, merkezî Arabistan'daki Necd'den gelen bir mutasavvıf sıfatıyla, bilgi arayışı içinde İran'a, Irak'a ve Hicaz'a birçok geziler yapmıştır. Sonunda, çağının doğru-yolcu bilginliğinden kuvvetle etkilenerek, Hanbelî hukukçuluğunu ve 14. yüzyıl Hanbelî bilgini İbn Teymiye'nin sufilik-aleyhtarı tutumunu benimsemiştir. 1740 dolaylarında Necd'e dönmüş ve Bedeviler arasında dinin uğradığı yozlaştırmalara, evliyalara tapılmasına ve sufilerin getirdiği bütün öteki yeniliklere karşı vaaz etmeye başlamıştır. Abdülvahab, Tanrının birliğini zedeleyen her çeşit töreye son vermekte kararlıydı; bu onun, birçok hacıların pek sevmediği bir dinsel bağlılık belirtme biçimi olan, Muhammed'in Medine'deki kabrine kutsal bir saygı gösterilmesine bile karşı çıkması anlamına geliyordu.

Abdülvahab, 1744'te Necd'deki Der'iye kasabasından küçük bir aşiret reisi olan ve kendisinin dinde reform görüşlerini kabul eden Muhammed İbn Suud'la bağlaşınca, açtığı kampanya patlayıcı bir nitelik kazandı: İki önder aralarındaki antlaşma üstüne, anlamlı bir biçimde, Peygamberle Medinelilerin 622 yılında ittifak ederlerken içtikleri andın aynını içtiler. 18. yüzyılın geri kalan bölümünde, Vahabîlik orta ve batı Arabistan'da durmadan yayıldı. Vahabîler 1802'de Irak ve Suriye'ye girdiler, Hüseyin'in kabrinin bulunduğu Kerbelâ'yı işgal ettiler ve Şiîler için kutsal olan pekçok yeri yakıp yıktılar. 1803'te Mekke'yi, 1805'te de Medine'yi ele geçirdiler ve Peygamber'in türbesi de dahil olmak üzere bütün kutsal kabirleri yıkmaya kalktılar, yerli halkı kılıçtan geçirdiler ve ziyarete gelmiş hacıları kendi katı kurallarına uymak zorunda bıraktılar. Bu hareket, Müslümanların genellikle anladıkları mânâdaki İslâma da, Osmanlı imparatoruğuna da güçlü bir meydan okumaydı. Devlet-i aliyenin yüzüne fırlatılan siyasal eldiveni, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa yerden kaldırdı (meydan okumayı kabul etti); onun Avrupa yöntemleriyle yetiştirilmiş ordusu ve çağdaş topçu birlikleri, 1818'de Vahabî gücünün hakkından geldi, Der'iye'deki başkentlerini yerle bir etti ve yarımadada sultanının yetkesini yeniden kurdu.

Fakat Vahabîlerin etkisi bununla sona ermedi. 19. yüzyılın çoğu boyunca, Necd'de bir erk çekirdeği yaşatmayı başardılar; 20. yüzyılda da buradan hareket ederek, Suudî Arabistan devletinin kurulmasıyla doruğuna ulaşan ikinci bir büyük yayılım başlatabildiler. Fakat, genel İslâm dünyası için, bundan çok daha önemli bir etkileri oldu: geniş bir düzeltim akımını simgeleddiler. Hepsi aşırılık yanlısı konumlarına ve hoşgörüsüzlüklerine duygudaş olmamakla birlikte, birçok Müslüman Vahabîlerin saflaştırma çabalarından etkilenmiş ve dinsel coşkularından esinlenmiştir. Ayrıca, Vahabîlerin İslâmlığın ortaçağda kurulan üstyapısını reddeden ve yetkeyi yalnızca Kur'anla hadislerde arayan dinbilimsel tutumları da, birçoklarına çekici gelmiştir. Müslümanlar artık körükörüne inanmaya karşı çıkabilir, yeni görüşler edinebilirlerdi: esnek davranmak ve zamana yaratıcı bir biçimde ayak uydurmak için şimdi yeni olanaklar vardı. Bu öyle bir tutumdu ki, İslâmiyeti çağdaş dünyayla bağdaştırmak isteyenler içinde, tek-tanrıcılığın katıksız öğretisini geri getirmek isteyenler için de eşit ölçüde çekiciydi.

Arabistan'daki bu gelişmelerin dalgalanmaları, güneybatı Asya'da Müslümanlığın toplumsal ve siyasal açılardan çürüyüşü nedeniyle daha da şiddetlenmiş bulunan İslâmî idealin uygulanmasından yana olanlarla, yerel ortamla uzlaşmaktan yana olanlar arasındaki süreğen çatışmayla karışmıştır. Sumatra'nın Minangkabau bölgesinde, örneğin, 18. yüzyıl sonlarında krallık erki gerilerken, ulema kendi bağımsızlığını vurgulamaya başlamıştır. Sonra 1803 yılında, Mekke'den dönen üç hacı, Hollandalıların ("rahip"ler için kullanılan Portekizce "padre"/baba-peder sözünden) *Padri* akımı dedikleri, Vahabîlik-benzeri bir reform hareketi başlatmışlardır. Bunlar bütün ahlâk gevşekliklerine saldırmışlar, müminlerin imânın ödevlerini eksiksiz yerine getirmelerinde ısrar etmişler, ayrıca kadınların peçe takmasını, erkeklerin de Araplar gibi beyazlar giymesini istemişlerdir. 15 yıl boyunca Padriler Sumatra'nın içlerindeki köylerde iradelerini kararlılıkla yürütmüşler, ama sonunda Hollanda erkinin yayılımıyla karşılaşmışlardır; bir saflaştırma

Türbelerin ermişlere tapılmasını teşvik ettikleri ve Tanrının birliğini zedeledikleri düşüncesiyle, Vahabîler bunları yıkmışlardır: kaygıları, Peygamberin kendisinin Medine'deki kabrine kadar uzanmıştır.
En altta Yaklaşık 50 yıl sonra, Sir Richard Burton'ın gördüğü haliyle Medine. Peygamberin kabri yeniden onarılmıştır: "Ve arkada, şehrin en Doğulu bölümü, uzaktan bile güzel görünen, el-Medine'nin mücevheri — dört yüksek kule ve altında, Nebî'nin kalıntılarının yattığı parlak yeşil kubbe." *Aşağıda* Yenik Vahabî reisi Abdullah İbn Suud, 1818'de Kahire'de tutsakken.

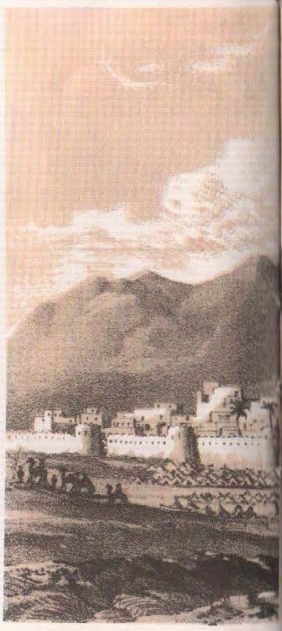

Arabistan'da Suudî-Vahabî gücünün yükselişi
Bu, 18. yüzyıldaki ilk büyük İslâmî canlanmaydı. Bütün İslâm dünyasında yaygınlıkla duyulmuş ve İslâm tarihinde günümüze değin kalıcı etkileri olmuştur. 19. yüzyılın başında Vahabîler Arabistan'ın çoğunu ellerine geçirmişlerdi: Egemenlik kurdukları yörelere, zorla kendi aşırı sofu değerlerini uyguluyorlar; Mekke ile Medine'deki ve Irak'ın Kerbelâ'sındaki türbeleri yıkıyor, halkı kılıçtan geçiriyorlardı. Suudî-Vahabî devletinin gelişmesi, sonunda Mehmet Ali'nin ıslah edilmiş, Avrupa donanımlı ve disiplinli ordusu tarafından durdurulmuştur

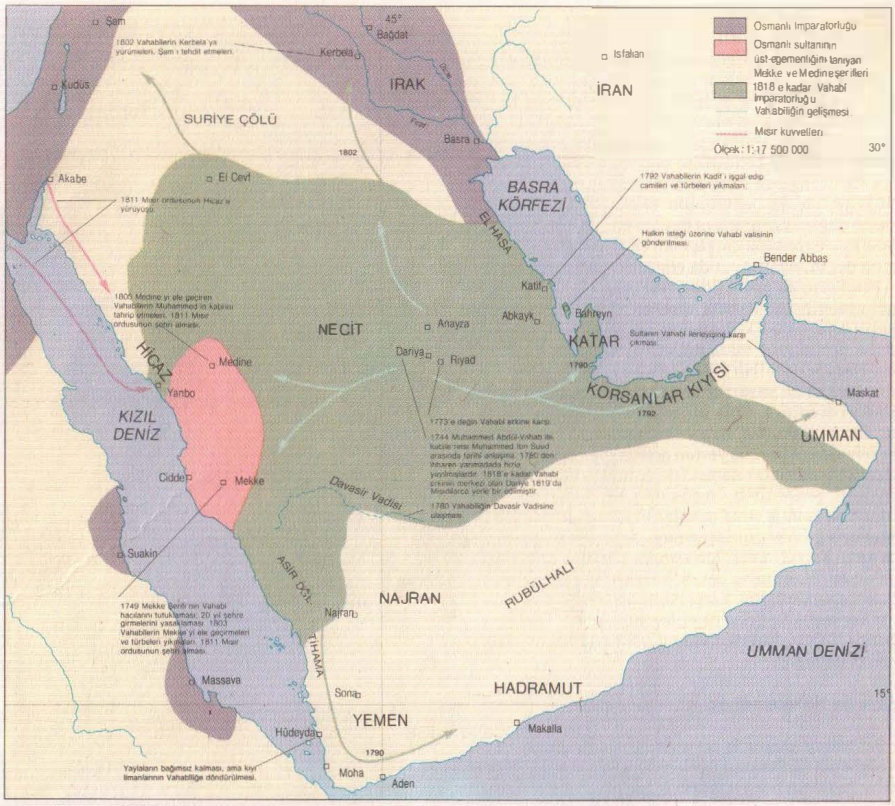

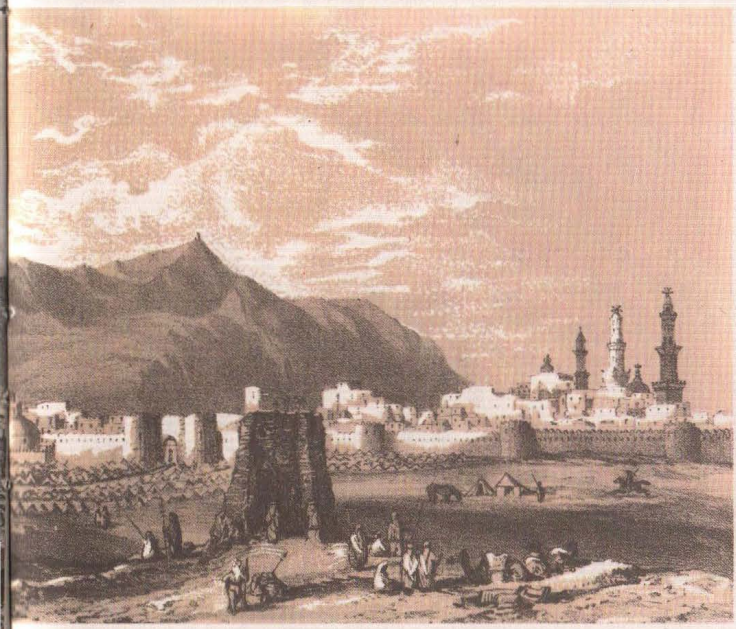

kampanyası olarak başlayan hareket, müstevliye karşı bir savaşa dönüşmüş ve 1837 yılına kadar bitmemiştir. Sonuç, İslâmın Minangkabau topraklarına girişinde belirgin bir artma olmuştur.

19. yüzyılda bu bölgede üçüncü bir büyük kutsal savaş yapılmıştır. 1873-1910 yılları arasında yer alan bu Açe savaşı, daha ziyade, Hollandalıların kuzey Sumatra'ya yayılmalarına karşı bir direniş savaşına benzemektedir. Böyle olmakla birlikte, Nakşbendî tarikatının etkinlikle işe karışması ve İstanbul'dan gelen pan-İslâmist fikirler, direnişi sertleştirmişti. Savaşa (en önemlileri Arap asıllı olan) ulema önderlik etmiş ve bu adamlar, en azından savaş süresince, Açe toplumu üstündeki hâkimiyetlerini büyük ölçüde kuvvetlendirmişlerdir.

Hindistan'a dönecek olursak, burada da 19. yüzyılda kayda değer iki reformcu hareket görürüz. Bunların ilki, Rae Barelili Seyid Ahmed'in (1786-1831) *Mücahidîn* hareketi, geniş çapta, Nakşbendî tarikatından ve Şeyh Ahmed Sirhindî'den kaynaklanan Hindistan İslâmlığındaki reformcu akımdan çıkmıştır. Delhili Şah Veliyullah'ın oğlu Şah Abdülaziz'den ders gören ve onun soyundan inenlerce izlenen Seyid Ahmed, bildiğimiz düzeltim programını vazetmiş ve müritlerini sufilik çizgisi boyunca, bir *Tarikat-ı Muhammediyye* halinde örgütleyen şeyhlerden biri olmuştur. 1823'te Mekke'ye yaptığı (ve orada muhtemelen, batı Asya kaynaklı reformcu fikirlerden etkilendiği) hac seferinden dönünce, Hindistan'ın her yerinden kendisine yandaşlar toplamış, 1826/7 yılında da Peygam-

berin Mèdine'ye hicretini örnek alarak, pagan egemenliği altındaki Hindistan'dan kaçıp kuyezbatı sınırında İslâmî devlet ülküsünü gerçekleştirmek için çalışmaya koyulmuştur. Önce Pencab'daki Sih krallığına kutsal savaş açmışsa da, mücadelesinin aynı zamanda İngiliz yayılımına karşı yöneldiği apaçıktı. Seyid Ahmed, Hindistan'ın Hıristiyan egemenliği altında girdiğini, kendisinin onu kurtarmaya ve Şeriatın üstünlüğünü kurmaya çalışacağını söylüyordu. 1831'de Balakot savaşında öldü. Fakat, izleyicileri onun çağrısını yaymaya devam ettiler, 1857'deki büyük ayaklanmada çarpıştılar ve Birinci Dünya Savaşına değin, sınırboyunda etkinliklerini sürdürdüler.

Hindistan'da çıkan ikinci reformist akım, doğu Bengal eyaletindeki *Feraizî* hareketi, genel İslâm dünyasının reformcu fikirlerinden, ola ki Vahabilikten de, daha derinliğine etkilenmişti. Bu hareketin kurucusu, Hacı Şeriatullah (1781-1840) 1799'dan 1818'e kadar Mekke'de yaşamış ve 1821'de ikinci hac ziyaretinden dönünce, tipik bir reformist akım başlatmıştır. Bengallileri, Kur'an'a ve Peygamberin örneğine göre ödevlerini (*feraiz*) yerine getirmeye çağırıyor ve İslâmî uygulamalar üstündeki Hindu etkilerine saldırıyordu. Şeriatullah, İngilizlerin Hindistan'daki varlığına da çatmış, ama çabalarını dinsel arındırma görevi üzerinde yoğunlaştırmayı yeğleyerek yabancılara karşı kutsal savaş ilân etmemiştir. Bununla birlikte, onun ölümünden sonra, hareket esas dikkatini yabancı egemenliğine karşı çıkmaya kaydırmış, askerî bir kardeşlik halinde örgütlenmiş ve 19. yüzyılın çoğunda, İngiliz hukukundan tamamıyla bağımsız olarak çalışmıştır.

Asya'da Nakşbendiyye

Reformcu düşünüş ve eyleme karışanların çoğu, Nakşbendî tarikatının üyeleriydi; gerçekten, Nakşbendîler Asya'nın her yerindeki Müslüman etkinciliğinin (aktivizminin) merkezinde olmuşlardır. Bu akım, bir ölçüde, tarikatın 17. ve 18. yüzyıllarda Sirhindî'nin etkisiyle genişlemesinin sonucu olarak Hindistan'dan kaynaklanmıştır. 19. yüzyılda Nakşbendiliğin batıya aktarımına ikinci bir destek de, Mevlâna Halid Bağdadî'den (1776-1827) gelmiştir. Bu zat, Delhi'de Sirhindî'nin manevî ardıllarının rahle-i tedrisleri önünde okuduktan sonra, Batı Asya'ya dönmüş ve birkaç yıl içinde Suriye, Irak, Hicaz, Kürdistan, Anadolu ve Balkanlar'da kendisine çok sayıda izleyiciler bulmuştur. Daha sonra, Bağdadî'nin etkileri Doğu Afrika, Seylan ve güneydoğu Asya'ya da yayılmıştır. Maamafih, Hindistan etkisine çok fazla bir pay ayrılmamalıdır. Bu etkinciliğe, tarikatın Kafkaslar'daki, Orta Asya ve Çin'deki diğer kollarının da katkıları olmuştur.

Kafkaslar'da, giderek yabancı yönetimine karşı direnmeye dönüşen, çarpıcı iki reformist hareket görülmüştür. Bunlardan ilkinin önderi İmam Mansur'du (ölümü 1794); Mansur'un Nakşîliği kanıtlanamamakla birlikte, yaygın söylence onu böyle saymaktadır; gerçekten de, vaazları katıksız bir Nakşbendilik çağrısıdır. 1785 ile 1791 yılları arasında, özellikle Dağıstanlıların desteğiyle Ruslara karşı bir kutsal savaş yürütmüş, ama sonunda yenilmiş ve tutsak düşmüştür. Dağıstanlılara yazdığı, onları kendisiyle birlikte eyleme çağıran mektupları hâlâ eldedir. İkinci hareket, bundan 50 yıl sonra, İmam (Şeyh) Şâmil'in (y. 1796-1871) önderliğinde ortaya çıkmıştır. Şâmil, kuzeydoğu Türkiye'den gelen bir dizi Nakşbendî şeyhinin üçüncüsüydü. 1834'te Dağıstan'da tarikatın başına geçmiş ve İmam Mansur'un başlattığı çalışmaları sür-

Önce Hindu-Cavalı seçkinlere, sonra da Hollandalılara karşı kutsal savaşın önderi Dipanegara, 1825-30 yıllarında sürgünde. Nasıl, 19. yüzyıl ortası Felemenk yaşamına özgü eşyalar kullandığına dikkat ediniz. Giderek büyüyen bir yoksullaşma bağlamında çıkan ve Avrupalı egemenliğince Cava taşrasına yayılan savaş, adanın İslâmlaşması sürecini kuvvetle desteklemiştir.

dürerek Kafkaslar'ın çoğu yörelerine egemen olmuştur. Şâmil, şeriatı öylesine etkinlikle uygulamıştır ki, onun egemenlik dönemine sonradan "Şeriat devri" denilmiş ve 30 yıla yakın bir süre, Rusların güçlü istilâ girişimlerine karşı direnmiştir. Fakat en sonunda, onun kuvvetlerinin barındığı, ormanları kesen Ruslar duruma hâkim olmuşlar, imam da kendi kişiliğine pek uymayan bir biçimde teslim olmuştur. Bununla birlikte, Nakşbendîler ara ara direnmeye devam etmişlerdir.

Nakşbendî tarikatının anavatanı olan Orta Asya'da ise, başka yerlere oranla etkinlik gayet zayıftı. Rus yönetimine karşı, Nakşbendîlerin önayak oldukları, örgütleri ve giderlerini karşıladıkları, 1898'de Andican'da çıkan üç günlük kutsal savaş son derece istisnaîydı. Öte yandan, Volga Havzası'nda, görülmemiş bir reformist eylem biçemi -edilgin (pasif) kutsal savaş- yapılmıştır. Bu hareketi, Nakşbendî tarikatına girdiği Türkistan'dan yeni dönen Bahaeddin Vaisî (1804-93) diye biri 1862'de Kazan'da başlatmıştır. Yerel İslâm önderlerinin Rus devleti içinde özümlenişi karşısında dehşete düşen Bahaeddin, tipik bir reformist program vazetmiştir; ancak şu farkla ki, imânsız güce karşı silâhla değil, vergi ödemeyi ve askere gitmeyi reddederek savaşılmasını istemiştir. Onun bu çağrısı Tatarlar arasında çok iyi karşılanmış ve 1884'te Çarlık hükümeti harekete geçmek zorunda kalmıştır. Bahaeddin'in örgütünü parçalamışlar, önderlerini Sibirya'ya sürmüşler, kendisini de bir akıl hastanesine kapatmışlardır. Fakat başlatılan akım ölmemiş, 20 yıl sonra saflaştırma eğilimi artmış ve Tatar ulusçuluğuyla da ilişkilenmiş olarakyeniden ortaya çıkmıştır.

Orta Asya'nın tersine, Çin'de 19. yüzyılda olağanüstü yoğunlukta Müslüman etkinlikleri görüldü. Doğu Türkistan'da Mançu egemenliğine karşı açılan kutsal savaşlara, Hokand'da sürgün yaşayan *hoca* Nakşbendî şeyhleri önderlik ettiler. Bunların eylemleri çok etkileyicidir: 1820-28, 1830, 1847, 1857 ve 1861 tarihlerinde tam beş ayaklanma çıkardılar. Kansu'daki Müslüman başkaldırılarının 1862'de bu bölgeyi Çin'in geri kalanından yalıtlaması üzerine, *hocalar* 1863'te de doğu Türkistan'ın tümünü yeniden ele geçirmeyi başarmışlar, ama parlak yardımcıları Yakup Bey (1820-77) tarafından kendileri de alaşağı edilmişlerdir. Yakup Bey, 1867'den 1877'ye kadar yönettiği bu ülkede katı bir İslâm rejimi uygulamıştır. Nakşbendî *hocaların* önderliği gözönünde tutulunca; bu ayaklanmaları da, Nakşbendîlerin Asya İslâm dünyasının dört bir yanına yaydıkları reformcu ruhun sonuçları diye düşünmek, çekici geliyor. Fakat, bu konuda sağlam kanıtlar yoktur; *hocaların* yitirdikleri memleketlerini geri alma tutkularını ve Hokand'ın Çin'e karşı düzeneklerini de hesaba katmak gerekir.

Çin'in çeşitli yerlerine dağılmış olan öteki Müslümanlar arasında, Nakşbendî etkisinin, düzeltim ve canlanış çabalarının varlığını kanıtlayan çarpıcı belirtiler bulunmaktadır. Çinli Müslümanlar, Mançuların Çinlileştirme siyasetleriyle mücadele ederken, gitgide daha çok bilinçleniyorlardı; Peygamberin yeşil bayrağını benimsemiş, doğru yaşam modeli olarak onu kendilerine ısrarla örnek almışlar ve her Müslümanı dinsel ödevleri hakkında bilinçlendirmek öylesine önemli olmuştur ki, ilk kez din konularında Çince yapıtlar yazmışlardır. Sonra, 1761 dolaylarında Ma Ming-hsin adında biri (ölümü 1781) Kaşgar'da okumaktan dönmüş ve (ötedenberi kabul edilen, Çin Müslümanlarının (Konfüçyuscu toplumla uzlaşma öğretilerini kapsayan "Eski Yol"a karşılık) ileride "Yeni Yol" diye tanınacak olan bir öğretiyi yaymaya başlamıştır. "Yeni Yol"un niteliği hayli tartışmalıdır; hatta bir tane değil, birçok olabilir. Bununla birlikte, Ma Ming-hsin'in öğrettiklerinin Nakşbendî tarikatının Cehriyye koluna uygun olduğu, "Yeni Yol"un dinsel uygulamaları Çinli ortamın kültürünü benimsemekten ileri gelen sapmalardan temizlemeyi amaçladığı ve bu akım üyelerinin 20. yüzyıla kadar belli başlı bir Müslüman ayaklanmasının arkasında bulunduğu genellikle kabul edilmektedir.

"Yeni Yol" Müslümanları, Ma Ming-hsin bir Arabistan ziyaretinden döndükten sonra, gerçek militanlıklarının ilk işaretlerini göstermişler ve 1781'de de "Çin İslâmının Mekke'si" olarak bilinen Lançu civarında "Eski Yol"la girdiği silâhlı çatışma, Çinli egemenliğine karşı ayaklanmaya dönüşmüştür. 19. yüzyılda "Yeni Yol" bütün Çin'e yayıldıkça, bu militanlık da büyümüş ve muhtemelen, Arabistan'dan dönen hacılar ve Hindistan'dan gelen reformcu etkilerle pekişmiştir. "Yeni Yol" üyelerinin önderliğindeki iki büyük başkaldırı, hareketin canlılığını ortaya koymaktadır. Bunların birincisi, 1862-77 yıllarında Kansu'yla Şensi arasında olmuş, bu dönemde, önder Ma Hua-lung bir Müslüman devleti kurmaya çalışmış ve bir tahmine göre, halkın yüzde 90'ından çoğu öldürülmüştür. İkincisiyse, 1856'dan 1873'e değin Yunnan'ı sarmış ve önder Tu Wen-hsiu burada 16 yıl boyunca gerçekten ayrı bir Müslüman devleti yaşatmayı başarmıştır; eyaletin yarısında, Sultan Süleyman adıyla hüküm sürmüştür. Bu canlandırmacı akım öylesine güçlüydü ki, "Eski Yol"un üyelerini de kendisine katıp sürüklemişti. Yunnan ayaklanmasının ilk önderi, "Eski Yol"dan ve zamanın büyük bilginlerinden Ma Tehsin'di. Reformcu rüzgârların başka yerlerde de sahneden silip attığı diğerleri -Kur'an'ı Malaycaya çeviren Singkelli Abdürrauf, Farsçaya çeviren Delhili Şah Veliyullah, Urducaya çeviren Delhili Şah Abdülkadir gibi, Ma Te-hsin de Kur'an'ı kendi anadiline ilk olarak çevirendi.

İmam Şâmil: 1830'larda Kafkaslar'a egemen olan ve 1859'a kadar Rus istilâsına karşı direnen bir Nakşbendî şeyhi. Onunla yapılan savaşlara Rus aristokrasisi de katılmış ve Şâmil Avrupa'da büyük bir ün kazanmıştır Yardımcısı Hacı Murad da, Tolstoy'un bir kısa hikâyesinin kahramanıdır.

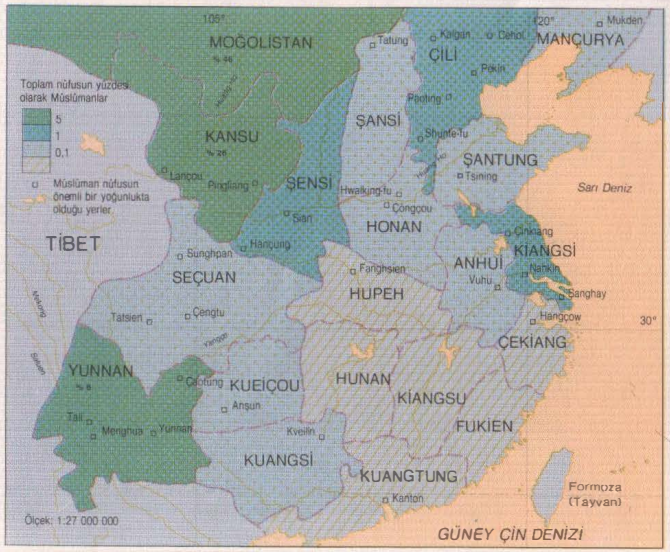

Tarım Havzası dışında, 1900 yılı dolaylarında Müslümanların Çin'deki dağılımı

Özellikle, bir zamanlar Eski İpek Yolu'nun Çin'e girdiği Kansu'da ve Bengal Körfezi'nden gelen yolların bağlandığı doğu Yunnan'da Müslüman nüfusun yoğun olduğuna dikkat ediniz. 19. yüzyılda bu yörelerin her ikisinde de "Yeni Yol" üyelerinin önderliğinde kitlesel ayaklanmalar olmuştur. Genellikle Müslümanlar, ticaret şebekelerinin temelini oluşturan küçük topluluklar halinde dağılmış durumdadırlar. Bu toplulukların büyücek oldukları şehirler haritada işaretlenmiştir. (Broomhall'dan yararlanarak.)

Tu Wen-hsiu, Sultan Süleyman adıyla, Yunnan eyaletinin yarısını 1856'dan 1873'e kadar yönetmiştir. Saltanatının sonuna doğru, Kraliçe Victoria'dan yardım istemek için oğlunu İngiltere'ye göndermiştir: yazdığı Çince mektup hâlâ mevcuttur. *Yukarıda* dağlardan Sultan Süleyman'ın başkenti Tali'ye ve gerisindeki göle bakış. *Aşağıda* Tu Wen-hsiu'nun damgası: Çince yazıda "Piyade ve süvari askerlerinin önderi, başkomutan Tu" deniliyor; Arapçada da, "Bütün müminlerin sultanı" (Kaid-i cem'-i Müslimîn).

Bu damgayı basan, 2,4 kg. ağırlığındaki altından yapılmış mührün sapı, ağzında bir yakut tutan bir arslan biçimindeydi.

Afrika'da Halvetiyye ve İdrisiyye

Şimdi de, daha batıdaki İslâm dünyasına bakarsak, Nakşbendiyye'nin reformcu fikirlerin pınarı olma rolünü, burada Halvetî ve İdrisî tarikatlarının üstlendiğini görürüz. Bunların ilki, Mustafa el-Bekrî'nin yeni bir yaşam verdiği eski bir tarikattı (yukarıda s. 116'ya bakınız). İkincisiyse, Kahire'de geçirdiği uzun öğrencilik döneminde Halvetî etkisi altına giren ve sonunda bir sufî şeyhi olarak Mekke'ye yerleşen Faslı Ahmed İbn İdris'in (1760-1837) kurduğu yeni bir tarikattı. İbn İdris Mekke'ye Vahabiliğe çok benzeyen bir sufîlik öğretisi başlatmış ve Peygamberin yolunu izlemenin önemini vurgulamıştır. Dolayısıyla, buna da Rae Barelili Seyid Ahmed'inkine denildiği gibi *Tarikat-ı Muhammediyye* adı verilmiştir. Bu iki reformcu dirilik kaynağından çıkan akımlar, 19. yüzyılda İslâm Afrika'sının her yanına yayılmış ve İslâm ülküsünü gerçekleştirmeye çalışanlarla çalışmayanlar arasındaki ilişkiler üzerinde dinamik bir etki yaratmıştır. Bunlar, özellikle Afrika'da güçlü olan, her Müslüman asrının sonunda (Hicrî 1199'da /Milâdî 1784-85 ve Hicrî 1299'da /Milâdî 1881-82) bir *Mehdî* çıkıp "o vakte kadar adaletsizlik ve baskıyla dolu olan dünyayı adaletle dolduracağı" beklentisini de beslemiş ve zaman zaman bu beklentiyi yerine getirmişlerdir.

Halvetiyye'nin önemli bir dalı, Cezayirli Ahmed et-Ticanî (1737-1815) tarafından kurulan Ticaniyye tarikatıydı. Et-Ticanî'nin hocası, hem el-Bekrî'nin hem de el-Hifnevî'nin gözde müridi olan Mahmud el-Kürdî'ydi (1715-80). Ticanîlik Cezayir'de, Fas'ta, Nil Sudanı'nda ve merkezî Sudan'da, ama en geniş ölçüde de Batı Afrika'da yayılmıştır. Bu bölgedeki başarısını, en çok, uzun zamandır kutsal savaşla kurulmuş bir devlet olan Senegal'in Futa Toro'sundan Hacı Umar Tall (1794- 1864) adlı bir Fulaniye borçluydu. Umar 1820'lerde hacca gidince, Medine'de üç yıl Ticanî şeyhi Muhammed el-Galî'nin öğrencisi olarak kaldıktan sonra reformcu harekete katılmıştır. El-Galî'nin kendisine ardıl olarak seçtiği Umar, Mısır'daki Halvetîler arasında da dört yıl yaşamış ve onlardan, dua etmek üzere yalnız başına bir yere (*halvet*'e) çekilmek âdetini öğrenmiştir — savaşlarından önce, sık sık böyle yapardı. Umar Batı Sudan'a dönmüş ve Futa Jallon'un hemen dışında teokratik bir devlet kurmuştur. 1852'de Kartalı pagan Bambaralarla döğüşerek kutsal savaşına başlamış ve 1863 yılına gelindiğinde, Timbuktu'yu ele geçirdikten sonra, Nijer büklümünden Yukarı Senegal'e kadar uzanan bir imparatorluğa hükmeder olmuştu. Gerçekten, onun "Kur'an'ı Atlantik'e daldırması"nı, ancak kıyıdaki Fransızlar engelleyebilmişlerdir. Kurduğu devlet, Fransızlarca yutulduğu 1893'e değin sürmüş, fakat Ticanîlik gelişmeye devam ederek Batı Afrika'nın en yaygın tarikatı haline gelmiştir.

Halvetiyye'nin ikinci önemli dalı, Şeyh Muhammed Semman tarafından kurulan ve Nil Sudanı'nda, Eritre'de, güneybatı Etiyopya'da yayılan Semmaniyye idi. Müslüman reform ve canlanış hareketlerinin en dikkate değer belirimlerinden biri olan Sudan'ın Mehdiyyesi de, bu tarikatın manevî geleneğinden kaynaklanmıştır. 29 Haziran 1881 günü, kendisinin beklenen Mehdî olduğunu ilân eden Muhammed Ahmed (1840-85) 1861'den itibaren yaşamını Sudan'ın önde gelen iki Semmanî şeyhinden ders görerek geçirmiş, zahitliği ve şeriatın gereklerini titiz bir biçimde yerine ge-

tirmesiyle tanınmıştır. Onun başlattığı hareket, 1821'den beri Sudan'ı yöneten Türk-Mısır ortak rejimine karşı duyulan yerel küskünlüklerle de desteklenmekteydi; Sudanlılar Aşağı Mısır'dan ulema ithal edilmesine, yönetimde "Batıcı" yenilikler yapılmasına ve köle ticaretinin yasaklanmasına kızıyorlardı. Böylelikle, Muhammed Ahmed bu rejime karşı bir kutsal savaş açmış ve 1885'te Hartum'u ele geçirerek Sudan'da ayrı bir Mehdî devleti kurmuştur. Mehdî'nin yürürlüğe koyduğu fikirler ve oluşturduğu kurumlar reformcu ruhla doluydu. Erken dönem İslâm topluluğuna bilinçli olarak öykünülmekteydi. Muhammed Ahmed Peygamberin ardılı ve Tanrının seçtiği Mehdî, izleyicileri de Peygamberin dostlarının (*ensar*'ın) ardılları sayılıyordu — o nedenle Mehdî'den gelen sufîlik akımına Ensariyye adı verilmiştir. Bu tarikatın görüşleri, ancak basit silâhları çağdaş bir ordunun ezici gücüyle başa çıkamadığı için 1898'de yıkılan etkin bir teokratik devletin esaslarını oluşturmuştur.

İdrisiyye'nin de önemli işler gören iki dalı olmuştur. Tuhaf bir rastlantı, bunlardan her ikisi de, Ahmed İbn İdris'in ölümünden sonra onun yerine geçmek için yapılan ardıllık mücadelesinde yenik düşenlerce kurulmuştur. Ardıllığı kazanan Muhammed Osman Mirganî'yse, ustasının reformculuğunu reddetmiş ve Nil Sudanı'nda Mehdiyyeye karşı direnerek hükümeti destekleyen bir tarikat kurmuştur. Yarışı kaybedenlerden biri, Muhammed Ali es-Sunusî'ydi (1787-1859). Bu zat, Mekke'den ayrılmak zorunda kalmış ve nihayet 1856'da Trablusgarb (Libya) çölünün ortasındaki Cerabub'ta karargânını kurmuştur. Buradan, merhum ustasının esinlemelerine çok şeyler borçlu olarak, Kur'an'la hadislere dayanılması ve sufiliğin arındırılması gerektiğini vurgulayan reformist bir çağrı yaymaya başlamıştır. Üstelik, birçok düzeltimcinin tersine, es-Sunusî toplumun barışçı yollarla teokratik bir biçimde örgütlenmesini sağlamaya çalışmaktaydı. Yöntemi, çölün göçebe ve çoğucası da yarı-

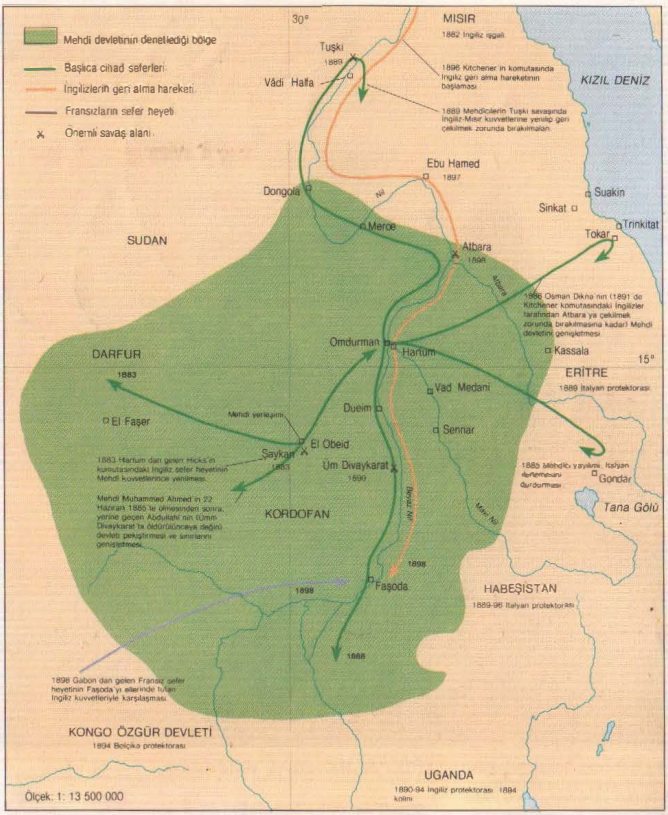

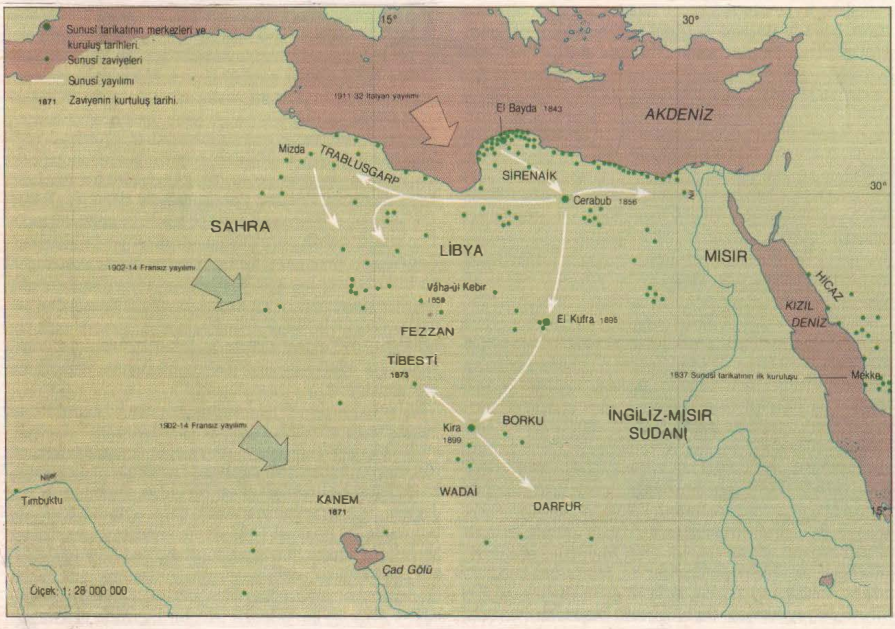

Yukarıda: Sudan'da Mehdî hareketi 1881-98
Genel düzeltim ve canlanış akımının en çarpıcı belirimlerinden biri, 1885'ten 1898'e değin süren etkin bir teokratik devletin kurulması olmuştur. Bu devletin doğal yayılma güdüleri, sınırlarda emperyalist Avrupa devletlerince engellenmiş; en sonunda da, Kitchener'in komutasındaki İngiliz kuvvetleri tarafından yenilip ortadan kaldırılmıştır. Mehdî devletinin idaresiyle ilgili pekçok kayıt, halen Hartum'da saklanmaktadır.
Sağda 29 Haziran 1881'de kendisini Tanrıca seçilmiş Mehdî, yani peygamberin ardılı ilân eden Muhammed Ahmed'in Hartum'daki türbesi. Onun 1885'te ölmesinden sonra, devletin başına ardılı Abdullahî geçmişti.

Solda **Büyük Sahra'da Sunusî sufî zaviyelerinin yayılması**
Bu harita, 19. yüzyıl sonlarında, Sunusî tarikatının Büyük Sahra'daki birçok kabileyi eşgüdüm yoluyla tek bir örgüt içinde toplarken nasıl yayıldığını gösteriyor. Tarikatın yayılma tekniği'nin özü, göçebe ve çoğucası da yarı-pagan bir ortamda İslâm kültürünün hücreleri olarak çalışan bir zaviyeler sistemine dayanmaktaydı.

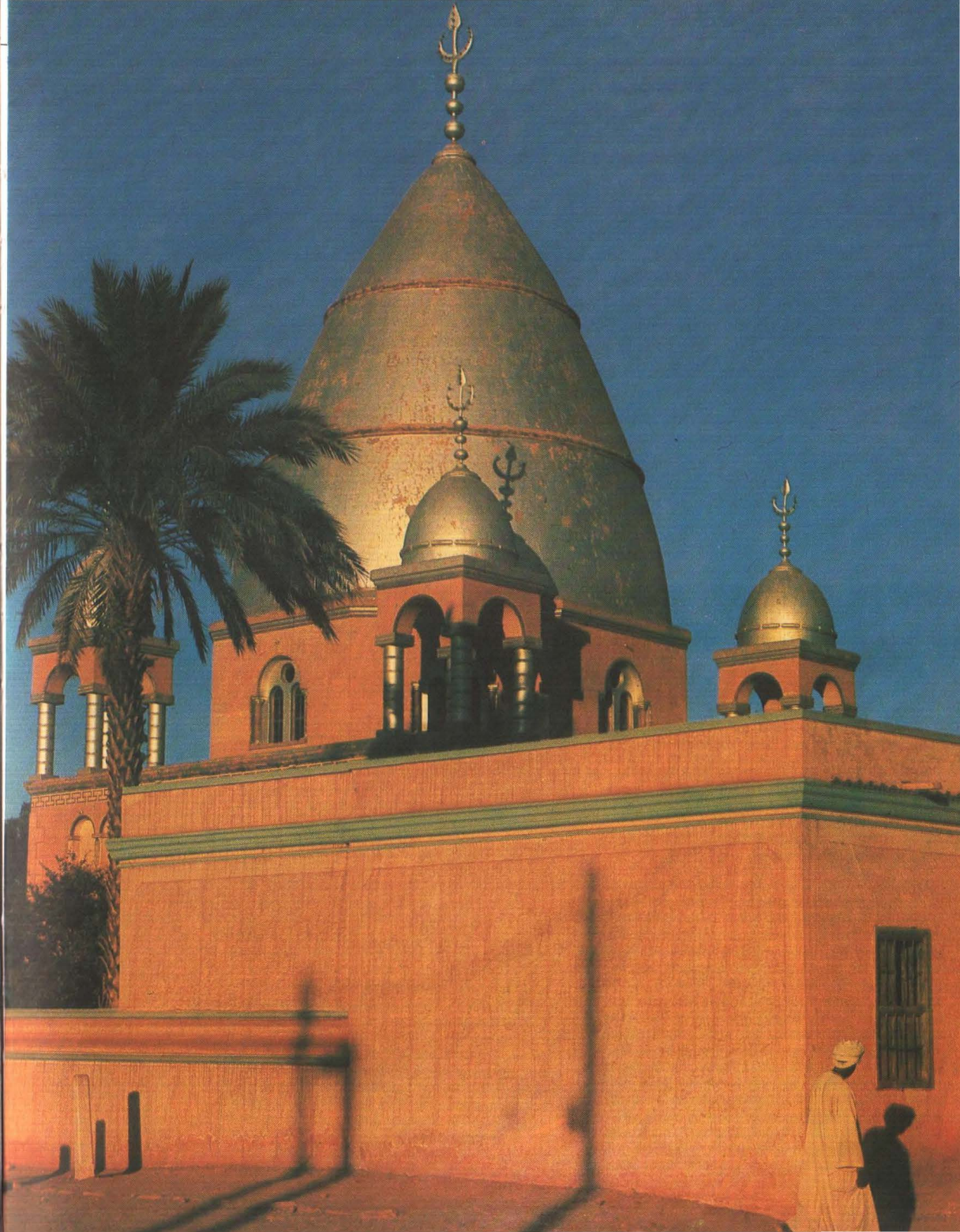

pagan ortamında İslâm kültürünün hücreleri olarak işlev gören sufî zaviyeleri kurmaktı. Her zaviye, toprağında kurulduğu ve aralarından sayıları gittikçe çoğalan üyelerin kazanıldığı kabilenin malı sayılıyordu. 19. yüzyılda geniş bir zaviyeler ağı, bir zamanlar birbirleriyle sürekli olarak çatışan kabileleri tek bir örgüt içine eşgüderek hiç dur-durak bilmeden, Büyük Sahra'nın ticaret yolları boyunca, Sirenaike'den Timbuktu'ya ve Wadai Krallığına erişinceye kadar yayıldı. Büyük Sahra üstünden ilerlerken, doğal olarak Fransızlarla, Libya'yı istilâ ederken de İtalyanlarla çatıştılar. Yine, de Sunusîler ayakta kalmış ve Libya'nın yabancı egemenliğine karşı direnişinin temelini oluşturmuşlardır; kalıtsal önderleri ise, bağımsız Libya devletinin ilk hükümdarları olmuşlardır.

Ahmed İbn İdris'in ardılı olmayı başaramayanlardan ikincisi, İbrahim er-Raşid'di (ölümü 1874). Onun öğrencisi ve yeğeni olan Muhammed İbn Salih, Mekke'de üslenen Salihiyye tarikatını kurmuştur. Bu tarikatın yetiştirdiği en önemli insan, düşmanı olan İngilizlerin son derece yanlış bir adlandırmayla "deli molla" diye andıkları Somalili önder Muhammed Abdullah Hasan'dı (1864-1920). Bu yetenekli bilgin, bilgi arayışı içinde uzun gemiler yapmış ve Sudan'daki Mehdî hareketinin tutum ve başarılarından çok etkilenmişti. Düzeltimci önderlerden pek çoğu gibi, o da esas formasyonunu, beş yıl öğrenim gördüğü Mekke'de almış ve Salihiyye tarikatına katılmıştır. 1895'te Somali'ye dönünce, özellikle arınma yanlısı bir çağrıda bulunmuştur: adalet ancak Kur'an'dan ve hadislerden gelebilirdi; cihad sürekli bir yükümlülüktü; evliya mezarlarından şefaat aranmasına son verilmeliydi; namazlarını ihmal edenler kol-bacak kesilmesi, hatta ölüm cezasını hak ediyorlardı. 1899 yılına gelindiğinde Abdullah Hasan dört bir yana, gevşek Kadirî tarikatına, Etiyopyalılara, İngilizlere karşı kutsal savaş açmıştı. 20 yıl döğüştü ve yenilmeden öldü. Sesinin meydan okumayla çınladığı şiirleriyse hâlâ yaşamaktadır. 1913 Ağustosunda bir İngiliz yüzbaşısı onun ricat hattını kesmeye kalktı ve bu hareketini canıyla ödedi:

Ey Corfield, sen
Bu dünyada çok kalmayacak bir gezginsin,
Cehennemin sâkinlerinden olan sen
Durağı olmayan yolu izleyecek,
Öbür dünyaya yollanacaksın.

Batı Afrika'da Yerel Akımlar

Afrika'daki bütün hareketler, temel dürtülerini genel İslâm dünyasındaki düzeltimci akımdan almış değillerdir. Batı Afrika'da Hacı Umar Tall'ın çabaları dışında, asıl reformcu itki yerel olarak türemiştir. Başlıca önderleri, Senegal'deki Fulani kabilesinden geliyordu. Bunlar, Büyük Sahra'dan aşağılara inen Berberîlerle evlenip onlara karışmış zenci kökenli bir halktı. 14. yüzyıldan önce Müslüman olmuşlar ve içlerinden bazı boylar, derin bilginlik gelenekleri geliştirmişti. 15. yüzyıldan itibaren Fulani grupları doğuya ilerleyerek Hausa topraklarına göçmüşler ve Senegambia'dan Bornu'ya kadar uzlaşmacı ya da pagan topluluklar arasında, çoğu kez son derece Müslüman bilinçli bir beşinci kol gibi yayılmışlardır. Pagan törelerini İslâm uygulamalarına karıştıranlarla birlikte yaşamaktan, onlar da tıpkı Timbuktu'nun ya da Hausa şehir-devletlerinin uleması gibi tedirginlik duymuşlardır. Zamanla, aralarından bazıları kutsal savaşlar açmışlardır. Ama bunlar, 18. yüzyıl Kahire'si ve Batı Asya kaynaklı düzeltimci akımlardan çok, Büyük Sahra'nın eski bilginlik ve mistiklik geleneklerinden esinlenmişlerdi. En önemli reisleri, Usuman dan Fodio (1754-1817) Kahire ya da Mekke'ye hiç gitmemişti; her ne kadar o ve izleyicileri, Batı Asya'ya kadar uzanan bir sufîlik şebekesine bağlanmış bulunmakta ve hocası, tasvir-kırıcı Agadesli Cibril İbn Umar Halvetî idiyse de, zihince ve ruhca Büyük Sahra geleneğinden kaynaklanmıştı. Sufîlik ilhamı, Tlemsenli el-Magilî'nin 15. yüzyıl sonlarında o yörede yaymak için çok çalıştığı Kadiriyye'den geliyordu. Yazılarında, el-Gazzalî'den es-Süyutî'ye değin bütün klâsik ve klâsiksonrası İslâm yazınından yararlanmaktaydı. Başka hiçbir şey, onu Batı Asyalı düzeltimcilerden daha kesin çizgilerle ayıramazdı. Onların İslâmiyetin ortaçağda kurulan üstyapısını bir yana itmelerine karşılık, ancak kısmen İslâmlaşmış bir toplumda yaşayan Usuman, bu yapıtlarda hâlâ dinamik bir esin kaynağı buluyordu.

En sağda Süvari soylular için tipik olarak, ateşli silâhları horgören Fulani savaşçıları: onlara göre, tüfekler kölelere mahsustur. Batı Afrika'da dinsel reform Fulanilerden çıkmıştır. Bunlar 1680'de, çevrelerindeki pagan hükümdarlara karşı, iki yüzyıla yakın süren bir dizi cihad başlatmış ve teokratik Futa Jallon, Futa Toro, Khasso, Kaarta, Masina, Sokoto devletlerini kurmuşlardır.

Sağda Bir Kuzey Afrika zaviye'si. Genellikle, kubbe altında bir ermişin türbesini, küçük bir camiyi, bir Kur'an okuma odasını, bir Kur'an okulunu, öğrenciler, konuklar ve hacılar için de birkaç odayı kapsar. Sunusî zaviyeleri, Büyük Sahra çölünün bütün merkezinde ve doğusunda reformculuk çağrısını yaymışlardır.

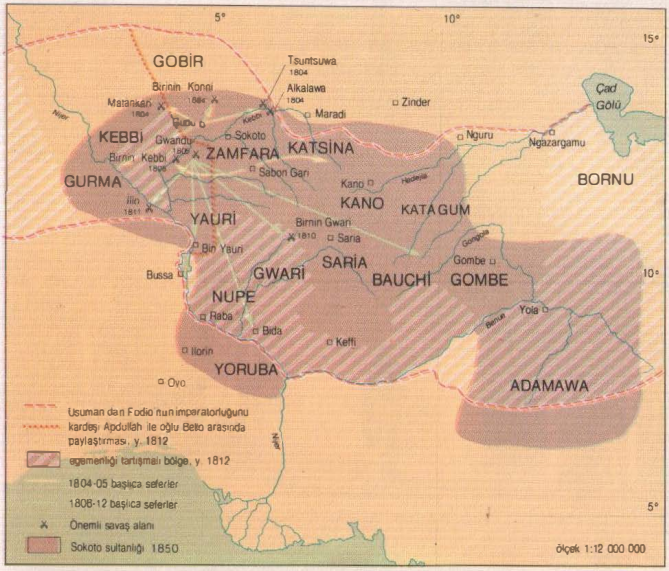

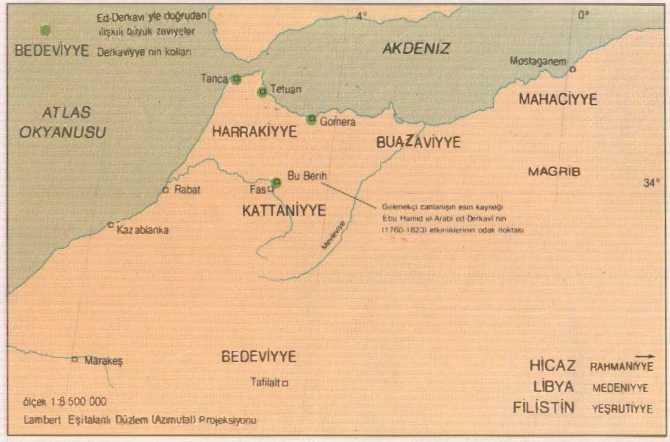

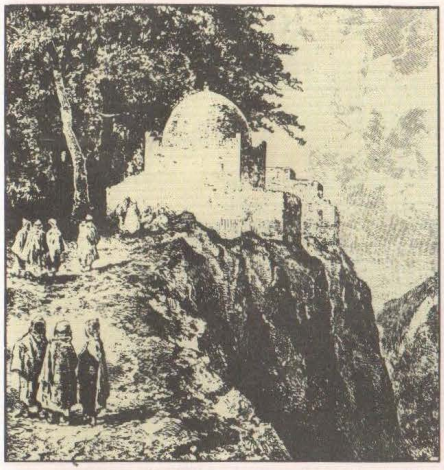

Solda Usuman dan Fodio'nun kutsal savaşı ve Sokoto halifeliğinin kuruluşu.
Bu, büyük bir devletin kurulmasına varan en gözalıcı cihaddı Usuman dan Fodio şöyle yazmıştır: "Bir ülkenin yönetimi, kralının yönetimidir. Kral Müslümansa, ülkesi de Müslümandır; kral imânsızsa, ülkesi de imânsızların ülkesidir... Bu memleketlerin sultanlarının belirli yerlere, belirli ağaçlara, belirli kayalara taptıkları ve onlara kurbanlar sundukları söz götürmez. Bu durumun imânsızlık olduğu konusunda oybirliği vardır... Yukarıdaki anlatım, cihaddan önce, Hausa halklarının onları bulduğumuz durumlarına tıpatıp uygundu. O vakitten beri, (adı yücelesi) Allah'ın inayetiyle onlarla savaştık, bazılarını kaçırttık, bazılarını öldürdük ve diğerlerini de bu ülkeden sürüp attık." Halifeliğin kuzeydoğuya yayılımı, ancak Kanem-Bornu tarafından durdurulmuştur. Kamerunlar ve orta Nijerya'daki Nupe ve Yoruba'larını ülkeleri yönünde sert bir İslâmî atılım yapılmıştır. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, dinsel düzeltim coşkusu hayli aşınmış ve Fulaniler egemen bir sınıf olmuşlardı. Kuzey Nijerya'ya belirgin İslâmî niteliğini vermekte ve hak dinini güneye doğru Atlantik kıyısına kadar götürmekte başrolü onlar oynamışlardır.

Solda Magrib'te gelenekçi canlanış.
18. ve 19. yüzyıllarda canlandırılan bütün din duyguları reformcu değildi. Harita, Ahmed ed-Derkavî'den inen ve 19. yüzyılda bu bölgede en yaygın olan başlıca sufî tarikatlarının etkinlik merkezlerini göstermektedir. Ed-Derkavî'nin yolunun reformcu hareketle hiçbir ilgisi yoktu.

Fulani cihadları Senegambia'da başlamıştır. İlki 1680 dolaylarında Bondu'da açılmış bir İslâm devletinin kurulmasıyla en üst noktasına erişmiştir; 1725'te başlayan ikincisi, Futa Jallon'da bir Müslüman hanedanının kurulmasına varmıştır; 1776'da başlayan üçüncüsüyse, Futa Toro'ya bir İslâm teokrasisi getirmiştir. Bundan sonra, odak noktası 1600 km. doğu'daki Hausa ülkesine kaymış; Usuman dan Fodio'nun vaazları, oradaki yerel hükümdarlar arasında, giderek yoğunlaşan bir gerilim yaratmıştır. Nihayet 1804'te Usuman, Fulanilerin yanı sıra Hausaların da kendisini desteklediği bir kutsal savaş açmış ve sonuçta bölük pörçük Hausa şehir-devletlerinden Sokoto sultanlığı oluşturulmuştur. Fakat kutsal savaş bununla bitmemiştir. Bornu'ya başarısız bir akın yaptıktan sonra, güneydoğudaki Adamawa'yı, güneydeki Nupe'yi ve güneybatıdaki İlorin'i kendi İslâm imparatorluğuna katmayı becermiştir. Usuman'ın başarıları, diğer yerlerdeki Futanileri de etkilemişti. 1810 ile 1815 yılları arasında Şehu Ahmedu (1775/6-1844) Yukarı Nijer'deki kısmen Müslüman kabile reislerine ve pagan Bambaralara karşı bir kutsal savaş açmış, bunun sonucunda da, nehir boyundan Timbuktu'ya kadar inen Masina İslâm devleti kurulmuştur.

Bunlar, Afrika İslâmlığını etkileme süreci içinde, doğrudan doğruya reformcu ruhtan kaynak alan gelişmelerdi. Fakat, yarattıkları hava, düzeltimci çevrelerin dışında da hissedilmişti. Örneğin, sufî tarikatlarının Doğu Afrika'ya yayılmalarına yol açmış, Komoros'ta Şaziliyye, Tanzanya'da da Kadiriyye yerleşmeye başlamıştır. Fransızların Cezayir'deki yayılımlarına karşı direnişi sertleştirmiş: burada, Abdülkâdir (1808-83) 1832'den 1847'ye kadar devam eden bir kurtuluş savaşına önderlik etmiştir. Samori Ture'nin (1830-1900) de, Gine yaylalarında kurduğu krallığı 1860'larda bir İslâm devletine dönüştürmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca, İslâmlık anlayışları herhangi bir biçimde düzeltimci fikirlerden etkilenmemiş bulunan, ama etkinlikleri düzeltimcilerden hiç de aşağı kalmayanlar arasında da bir canlanış yaratmıştır. Örneğin, Magrib'de 19. yüzyıldan başlayarak en çok tutulan sufilik türleri, cezbeci usta Ahmed ed-Derkavî'den (1760- 1832) gelen tarikatlardı.

Bu büyük reformistlik akımını ve onun dürtüklediği canlanışı, kısmen İslâm dünyasının dört bir yanına yayılan düzeltimci fikirlerin etkileri esinlemiştir. Yakın zamanlara değin, belki 20. yüzyıl ulus-devletlerinin yarattığı görüşlerden yanlış bir sanıya kapılan bilim adamları, bu hareketin her bir beliriminin yerel kökenlerini fazlasıyla vurgulamak eğilimindeydiler. Burada sunulan çözümlemeyse, sufî tarikatlarının, özellikle de Nakşbendiyye ve Halvetiyye'nin düzeltimci düşünce ve coşkunun yayılmasında ne denli katkılar yaptığını göstermiştir. Aynı zamanda, stratejik olarak Medine'de üslenen güçlü hadis öğretimi geleneğinin de, bilginleri cezbetmek ve hacca gelenleri etkilemek bakımından ne kadar önem taşıdığını biraz olsun görebildik. Gerçekten 1500'den beri İslâm işlerindeki hiçbir gelişme, ulema ile sufîlerin merkezî rolünü, topluluğun başlıca sürdürücülerinin yaptıkları kadar etkinlikle ortaya koyamaz. Müslüman iktidarı içinden çöktükçe, bunlar İslâm ülkesini öne çıkararak bu erki geri getirmeye çalışmışlardır. Eski atardamarlar sertleştikçe, bunlar içinden taze canlılık gücü pompaladıkları yeni damarlar açmışlardır. Topluluk ivmesini ve yönünü yitirir gibi oldukça, bunlar onu yeniden vahyin ve Peygamberin önderliğinin güvenli tabanına oturtmaya gayret etmişlerdir.

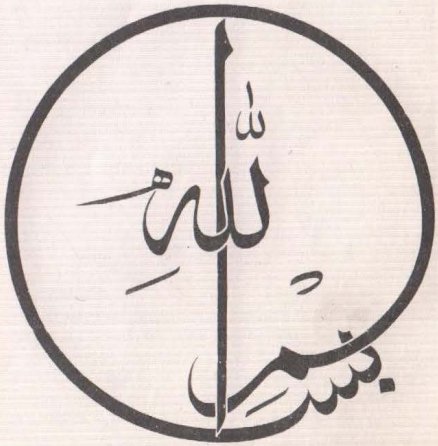

20. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR AVRUPA'NIN YÜKSELİŞİ VE İSLÂMIN BUNA KARŞILIK VERMESİ

Avrupalıların İlerlemesi

19. ve 20. yüzyıllarda, Müslümanlar felâketli bir dönem yaşamışlardır. 18. yüzyıl boyunca İslâm dünyasının uçboylarında gücün yavaş yavaş aşınması, Avrupa emperyalizmi bütün Müslüman topluluğunun çevresini sarınca, dört nala giden bir çürüyüşe dönmüştür. Bu durum, İslâm uygarlığının ta yüreğine yönelik bir dizi tehdit getirmiştir: Hıristiyan misyonerleri, lâik felsefeler, akılcı (rasyonel) öğrenim, tümüyle dünyevî ilerleme tasarımları ve bütün bunları destekleyen, geçmişte benzeri görülmemiş bir maddî bolluk ve erk. Müslümanlar böyle bir gelişmeye karşılık verebilecek donanımdan yoksundular. 18. yüzyıl ortasından itibaren Müslüman dünyasında kabaran yeni canlılığın ürünü olan diriltici akımlar bile, buna karşı ancak geçici ve ayrıntıda kalan bir direniş gösterebiliyorlardı. Yine de, yeni ruh ve fikirler, Müslümanların verecekleri karşılık için kalıcı bir temel sağlamıştır; bu çok önemliydi, çünkü Avrupa'nın harekete geçirdiği süreçler, bütün insanlara yaptığı gibi, Müslümanları da kendi tempolarında yürütecek kadar güçlüydü. Müslümanlar şimdi, onları kendi imgesine dönüştürmeye yetecek kadar kuvvetli bir uygarlıkla karşılaşmışlardı.

Bu yeni çağın sembolik başlangıcı, Fransızların 1798'de Mısır'ı istilâ etmeleri oldu. Devrim ordusu, akıl, ulusçuluk ve devlet erki gibi yeni güçleri temsil etmekteydi; eylemleri de, Haçlı Seferlerinden beri doğu Akdeniz kıyılarını çiğnemeye cesaret edememiş olan Avrupalıların yeni kendilerine-güvenlerini ortaya koymaktaydı. Üç yıl içinde, İngilizlerle Osmanlılar istilâcıları bölgeden kovdular, fakat artık Avrupa'nın büyük ileriye atılımı başlamıştı. Güneydoğu Asya adalarında Hollanda hükûmeti 1800 yılında, işleri kendi Doğu Hindistan Şirketi'nden devraldı ve bu süreç, 1908'de Açe savaşının sonuçlanmasıyla tamamlananadek Hollanda yetkesi bütün adalar grubuna yayıldı. Hindistan'da 1818 yılına gelindiğinde, İngilizlerin üstünlüğü kabul edilmişti; 40 yıl sonra da, bütün Hintlileri doğrudan doğruya ya da Hintli prensler aracılığıyla yönetiyorlardı. Bu uçsuz bucaksız ülkeye sahiplenmenin stratejik gerekleri, onları ister istemez başka Müslüman ülkelere de çekti. Afganlılar, ülkelerinin coğrafî durumu, kendilerinin savaşçı görenekleri ve İngiliz Hindistan'ıyla çarlık Rusyası arasında bir tampon bölge olma konumları sayesinde, bağımsızlıklarını korumayı başarabilmişlerdi. Oysa, Basra Körfezi'nde, Britanya'nın gücü durmadan büyümüştür; güney İran'da ve Arabistan'ın Hint Okyanusu kıyısında da. Daha batıdaki Süveyş Kanalı'nın 1869'da yapılması ve Avrupalıların kendi aralarındaki iktidar rekabeti, geniş Müslüman topraklarının onların yönetimi altına girmesi sonucunu doğurdu. 1882'de İngilizler Mısır'ı işgal ettiler; bu olay da, 1898'de Nil Sudan'ı üstünde bir İngiliz-Mısır ortak egemenliği (kondominyumu) kurulmasına yol açtı. Doğu Afrika kıyısında, Zanzibar sultanlarının geniş arazilerini, Almanya ve İtalya'yla paylaştılar; Hint Okyanusu'nun öteki yanındaysa, 1870'lerden itibaren, çeşitli Malaya devletlerinin sultanları üstünde hegemonyalarını kurmaya başlamışlardı.

Çarlık Rusyası -Hollanda, Britanya ve Fransa'yla birlikte- çok sayıda Müslümanı yönetir duruma gelen dört Avrupa devletinden biriydi. Kafkaslar'da Rusya 19. yüzyıl başlarında, İran'ın kuzey Azerbaycan topraklarını istilâ ederek büyük ileri adımlar attı; 1864 yılında bütün yöre etkinlikle işgal edilmişti. Orta Asya'da, 1854'e gelindiğinde Kazakistan'ı ele geçirmişti, 1873'e gelindiğinde Hokand hanlığını, 1885 ve 1895'e gelindiğinde de Türkmen ve Tacik ülkelerini; eski Hive ve Buhara hanlıkları üstünde de, Bolşevik devriminden sonra doğrudan egemenliğe çevrilen protektoralar kurmuştu. Fransızların Kuzey ve Batı Afrika'ya ilerlemeleri, bunlardan bile daha dramatik ol-

Rusya'nın kuzey İslâm ülkelerini istilâ etmesi
19. yüzyılda Rusya İran, Afganistan ve Çin sınırlarına varıncaya kadar kendi sınırlarını ileriye itmiş; bütün Kafkasya ve Türkistan Müslümanları şu ya da bu çeşit bir Rus yönetimi altına girmiştir. 1920'de de, bir zamanların kudretli Müslüman Moğol imparatorluğunun son kalıntısı olan ve 1868'den beri bir Rus protektorası halinde bulunan Buhara, yeni Sovyet devletine kesin olarak katılmıştır.

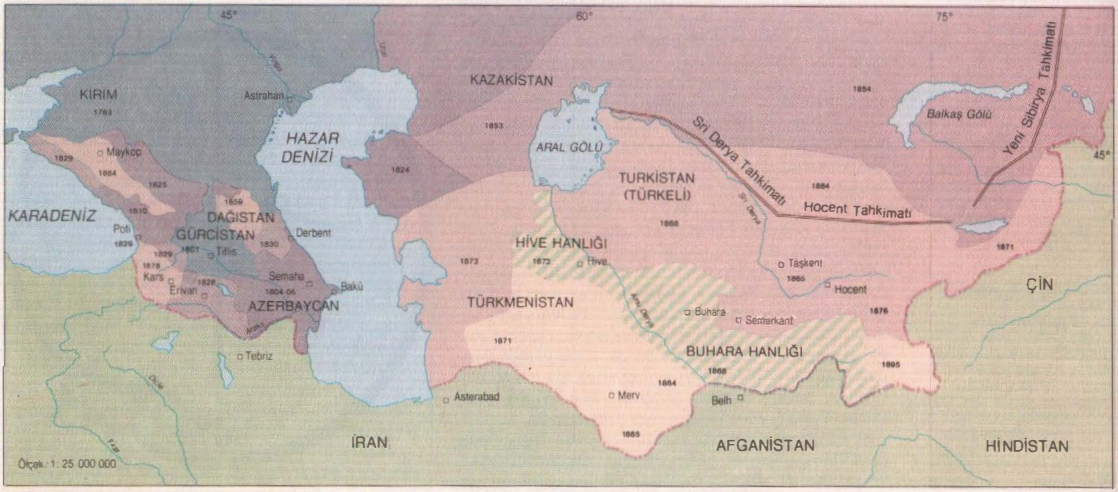

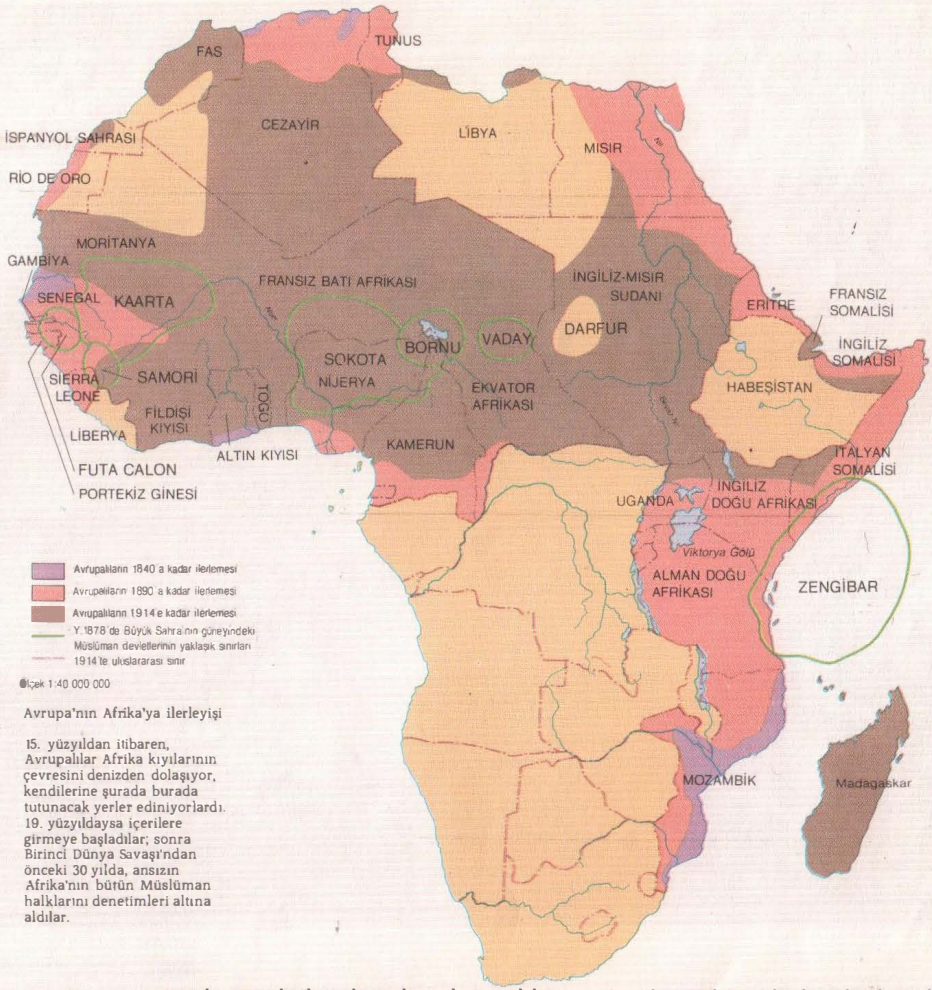

Avrupa'nın Afrika'ya ilerleyişi

15. yüzyıldan itibaren, Avrupalılar Afrika kıyılarının çevresini denizden dolaşıyor, kendilerine şurada burada tutunacak yerler ediniyorlardı. 19. yüzyıldaysa içerilere girmeye başladılar; sonra Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki 30 yılda, ansızın Afrika'nın bütün Müslüman halklarını denetimleri altına aldılar.

muş ve bazı yörelerde, tıpkı Rusların deneyindeki gibi, kitlesel bir Avrupalı göçmen yerleştirimi yapılmıştı. 1830'da Fransızlar Cezayir'i istilâ ettiler; 1881'de Tunus'ta bir protektora kurduklarını açıkladılar, 1912'de de Fas'ta. İlk iki ülke, Fransız iskânının başlıca odakları olmuştur. 1912 yılına gelindiğinde, Büyük Sahra'nın ıssız topraklarına el koymuş ve Senegal'den İngiliz-Mısır ortak yönetimi altındaki Sudan'ın sınırına kadar savanalara yayılmışlardı; bu süreç içinde de, birçokları İslâm canlanışı yıllarında çölün güney kıyısında daha yeni kurulmuş olan bir dizi Müslüman devletine boyun eğdirmişlerdi. Başlıca Batı Afrika sömürgeleri olan Nijerya'daki Sokoto sultanlığını özümleyen İngilizlerse, bu bölgede büyük sayıda Müslümana hükmeden tek devletti. Öteki Avrupa ulusları, bulabildikleri kırıntılarla yetinmek zorunda kalmışlardı; örneğin 1912'de İspanya Fas'ın kuzey ucunda bir protektora kurduğunu ilân etmiş, İtalya da Libya'yı almıştı. Birinci Dünya Savaşı patladığında, bütün Afrika Müslümanları imânsızların egemenliği altındaydı.

19. yüzyıl boyunca, Osmanlı imparatorluğu Müslüman erkinin tek önemli odağı olarak varolmuştur. Fakat burada bile, Müslümanlar durmadan inançsızların ellerine düşüyorlardı. Aralarından herhangi birinin üstün bir duruma geçmesini engellemeye kararlı olan Avrupa devletleri, imparatorluk içinde kendi nüfuzlarını artırmak için her türlü malî, siyasî ve askerî araçtan yararlanmaktaydılar. Bu durumun doğrudan sonuçları, Balkanların şu ya da bu Avrupa devletince desteklenen Hıristiyan halklarının Yunanlıların, Sırpların, Romenlerin, Bulgarların Osmanlı yönetiminden kurtulması ve bölgede ötedenberi yaşayan kalabalık Müslüman nüfusun ise topraklarını, bazan da canlarını kaybetmesi oldu. Birinci Dünya Savaşı başladığında, Avrupa'daki bir zamanların pek geniş imparatorluğundan geriye bir tek Rumeli kalmıştı. Savaşta, Arapların yardımıyla Britanya'nın Osmanlı kuvvetlerini Anadolu'ya çekilmek zorunda bırakması ve kazandığı ganimetleri Fransız bağlaşıklarıyla bölüşmesi sonucu, imparatorluğun Arap uyrukları da Avrupalı egemenliği altına girdiler. 1920'ye gelindiğinde, artık büyük bir çoğunlukla Türklerden ibaret kalan Osmanlılar, anavatanları Anadolu'yu ellerin-

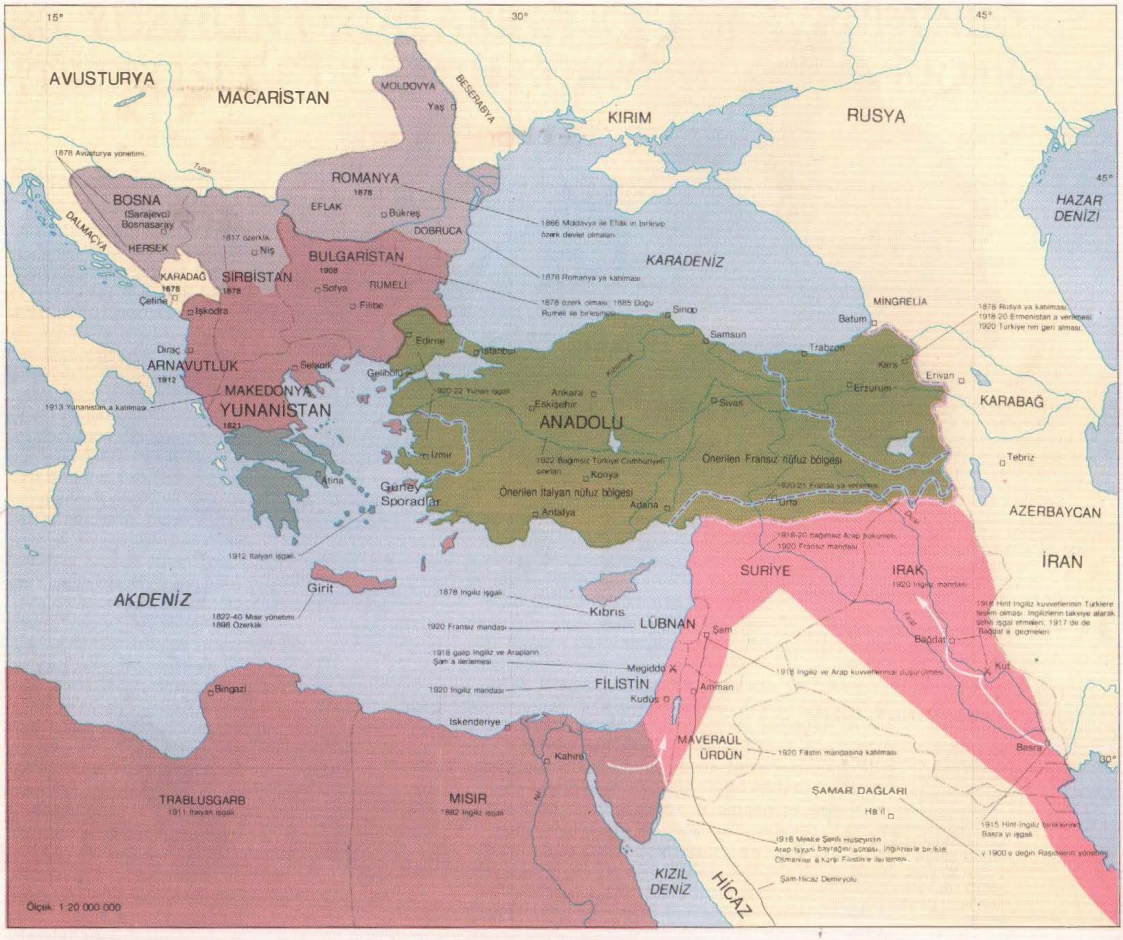

1923 te Osmanlı İmparatorluğu ndan geriye kalan topraklar
1920 Sèvres antlaşmasından sonra Türkiyesınırları
1923 Lausanne antlaşmasından sonra Türkiye sınırları
Osmanlı İmparatorluğu nun yitirdiği topraklar
1830 a kadar
1878 e kadar
1915 e kadar
1923 e kadar
Y. 1920 ülke sınırı
Anadolu yu Fransızlar, İtalyanlar ve Türkler arasında paylaştırmak için önerilen sınırlar
1878 Bağımsızlık kazanma tarihi

Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu çevrelemesi 1812-1923
1812 Bükreş Antlaşması'yla 1923 Lozan Antlaşması arasında hemen hemen tüm Osmanlı toprakları Avrupalı egemenliği altına girmiştir. 1920-21'de Anadolu'nun bile parçalanması sözkonusu olduktan sonra verilen Milli Mücadele sonunda çağdaş Türk devleti kurulmuştur.

de tutabilmek için döğüşüyorlardı; Avrupalılarsa Sèvres antlaşmasıyla, burayı da parçalamak emelindeydiler: kendilerine nüfuz bölgeleri ayıracak, batıda bir Yunan Hıristiyan eyaleti, doğuda da bir Ermeni Hıristiyan devleti kuracaklardı. Bu tarih, İslâmlığın bahtının en aşağı noktasıydı. Artık topluluğu koruyacak hiçbir büyük Müslüman devleti yoktu. Sadece Afganistan, Yemen ve merkezî Arabistan Müslümanları şöyle böyle bağımsız olduklarını iddia edebilirlerdi. Geçmiş görkemleri buram buram kokan büyük İslâm şehirleri -Şam, Bağdat, Kahire, Semerkand- hep kâfir devletlerin eline geçmişti. Yalnız İstanbul özgürdü (yazar, mütareke dönemindeki müttefik işgalini gözardı ediyor! -çeviren), ama onun da artık Müslüman işlerine önayak olacak ne isteği vardı, ne de gücü. Üstelik, gelecek de karanlık görünmekteydi; Avrupalılar Avrupa halklarına bol bol özgürlükten söz ediyorlardı, ama anlaşılan, İslâm halkları için düşündükleri, sadece sömürülerini koyultmaktı.

Avrupa'nın Meydan Okuması

Başlangıçta, Avrupa'nın yükselişi, Müslümanların düşünme ve yaşama biçimlerinde temel bir dönüşümü gerektirecek gibi görünmüyordu. III. Selim'in Osmanlı İmparatorluğu ya da Mehmet Ali'nin Mısır'ı gibi bağımsız Müslüman devletleri için gerekli diye görünen tek şey, Avrupalılardan, onları güçlü kılan şeyi alıp kendi toplumlarına yerleştirmeleriydi. Yapacakları iş, Avrupa silahları ya da Avrupa makineleri satın almaktan ibaretti; böylelikle, orduları kendiliğinden daha güçlü, endüstrileri de daha üretken olucaktı. Bunun yanısıra, toplumun örgütlenmesinde ya da özlemlerinin niteliğinde değişiklikler yapılması gerekli görülmüyordu. Avrupalıların istilâsına uğrayan Müslümanlar için, yenilmenin ve imânsızların yönetimi altına düşmenin yarattığı hatırı sayılır bir darbe (travma) ezikliği vardı; belki bir de, misyonerlerin cansıkıcı etkinlikleri oluyordu. Bununla birlikte, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında istilâya uğramanın, Müslüman toplumunda kökten bir dönüşüm anlamına pek gelmediğini de gözönünde tutmak gerekir. Eski egemen sınıf, hiç değilse kısmen, işbaşından uzaklaştırılmış olabilirdi; fakat bu tabakanın altında, Müslüman yaşamı tıpkı eskisi gibi sürüp gitmekteydi: okullar hâlâ geleneksel İslâm bilimlerini okutuyor, kamu görevlerinin çoğunu hâlâ Müslümanlar oluşturuyor, şer'î hukuk hâlâ yürürlükte tutuluyordu. Hele sömürge yönetiminin ilk evrelerinde, Avrupalılar

Önceleri, Müslüman toplumlarında yaşayan Avrupalılar, kendilerini onlama çoğucası hayli iyi uyarlamışlardır. *Yukarıda* İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nden William Palmer'la ailesinin 1786'da Kalkuta'da Francesco Renaldi tarafından yapılmış tablosu. Kucağında bebekle oturan kadın, Palmer'in büyük karısı, Delhi'deki Hint-Moğol hanedanında prenses Begüm Faiz Baksı'dır. Eli Palmer'in dizinde duran ve ona coşkuyla bakan kadınsa, Lucknow'daki Avadh hükümdar ailesinden gelme küçük karısıdır. Öteki kadınlar, hizmetçilerdir. Faiz Baksı'nın çocukları, onun iki yanında duruyorlar: baştaki oğlan (hiç kuşkusuz, Palmer'ın yaveri olduğu genel vali Warren Hastings'in adının verildiği) William ve kız Mary.

çoğucası, içine girdikleri topluma, onların dillerini öğrenerek, hukuk sistemlerini kullanarak, hatta kadınlarıyla evlenerek kendilerini iyice uyarlıyorlardı.

Fakat Avrupalıların gücü arttıkça, İslâm'ın karşısına dikilen meydan okumaların temel niteliği bir bir ortaya çıkmaya başladı. Batının felsefe ve bilim kuramlarının getirdiği, Tanrı konusuna, Onun doğayla ve insanla ilişkilerine, bundan sonraki yaşama (ahrete) değgin sorunlar vardı. İnancın akılla bağdaştırılıp bağdaştırılamayacağı hakkındaki daha genel sorun vardı. Bunun da ötesinde, 13 yüzyıldır tarihin kendilerinden yana olduğunu bilen insanlar için, Allah'ın ve Onun vahyinin herhangi bir payı bulunmayan toplumların nasıl olup da maddî ve siyasî başarılara erişebilmiş oldukları gibi, üstü kapalı bir sorun vardı.

Müslüman toplumlarının örgütlenmesini ve Müslüman değerlerini sorgulayan meydan okumalarla karşılaşılmıştı. Üstelik, İslâm diğer büyük dinlerin tersine, en ince ayrıntısına kadar toplumsal davranış kurallarını saptamış olduğu için, bu meydan okumalar daha da ağırlaşmaktaydı: Tanrı Medine'deki ilk İslâm topluluğunun davranışlarını gayet kesinlikle belirlemişti. Fakat Avrupa'nın en yaygın inanış ve uygulamalarından kimileri, Onun buyruklarıyla son derece çatışmaktaydı. Avrupa kapitalizmi, Kur'an'ın faiz alma yasağına karşı çıkıyordu; Avrupa'nın insan haklarına yeni bağlanışı, Kur'an'ın köleliği kabul edişine karşı çıkıyordu; en önemlisi, Avrupa'nın bütün insan ruhlarının eşit olduğu yolunda yeni geliştirdiği inanç, Kur'an'ın kadınlara ayırmış göründüğü aşağı konuma karşı çıkıyordu: bir erkeğin dört kadınla evlenmeye hakkı olması, onları kolaylıkla boşayabilme hakkı ve kadınları kapalı tutma buyruğu.

Bütün bunlar bir yana, asıl açık meydan okumalar, devlet düzeyinde gelmekteydi. 1800 yılından itibaren Müslümanlar için en acil sorun, güç sorunuydu — kendi kaderlerine hâkim olma gücü. Yeni Avrupa erkinin baş aracı ise, çağdaş devletti. Müslümanların, Avrupalıları kendi ülkelerine sokmayacak kadar rejimlerini kuvvetlendirmek için kabul ettikleri, Avrupalılarınsa kolonilerinin kaynaklarını sömürmek için getirdikleri, hep bu devletin kurumlarıydı. Çağdaş devletin kilit özelliği, yararlanılabilecek doğa ve insan kaynaklarını denetleme yeteneğiydi. Bunu, halkın devlet etkinlikleriyle gitgide daha çok ilgilenmesi ve bu etkinliklerin meşrulaştırıcısının halk olduğu -halk egemenliği- fikrinin yayılması izlemekteydi. Bu gelişmelerin anlamı açık olmalı. Devlet erkinin bü-

yümesi, halkın zihin ve enerjisini devlet hizmetine yöneltecek mekanizmanın geliştirilmesi demekti. Devletin gereksindiği çağdaş bilginin aktarımını sağlayacak bir eğitim sisteminin, onu güçlü kılacak bir yasa topluluğunun ve şu ya da bu biçimde halk iradesine anlatım kazandıracak bir siyasal yapının yaratılması demekti. Gerçekte, Müslümanların yaşamları ve zihinleri için, Kur'an'ın vahyinden hiçbir şey alması gerekmeyen bir çerçevenin yaratılması demekti. Öte yandan, halk egemenliği fikrinin yayılması, Tanrı'nın egemenliğine karşı çıkmaktaydı. İslâmda yalnız Tanrı egemendi, yalnız Tanrı yasa yapabilirdi ve devletin meşruluğu da, bu yasayı ne kadar uyguladığıyla ölçülürdü. İnsanın ödevi, kendi ölçütlerini koymak değil, Tanrı'nın ölçütlerine uymaktı. Fakat güç edinme savaşımı, halkın en kuvvetli özlemlerinin Tanrı'yla ilişkileri terimleriyle değil, devlet terimleriyle, topluluğun içindeki ulusal bir devletin terimleriyle ifade edilmesini gerektiriyor gibiydi. Hindistan'ın filozof-şairi Muhammed İkbal'in dediği üzere, "Vatan, sevgilisidir yüreklerinin;/ yokolmuştur bütün-insanlık,/ birliksiz (ayrı ayrı) uluslar kalmıştır geriye./ Siyaset, dini tahtından indirmiştir ..."

Müslümanların önlerinde bir seçenek vardı. Avrupa'nın meydan okumalarını görmezlikten gelebilirlerdi; ama bu durumda, onların istilâsına uğrama ve istilâ edilince de sömürülmeye devam etme tehlikesini göze almaları gerekiyordu. Yahut böyle yapmayıp, Avrupa'nın ortaya koyduğu yeni güç kaynaklarını öğrenebilirler, yeni ordular yetiştirebilirler, yeni fabrikalar kurabilirler, çağdaş devlet makinesini yaratıp dünyada "çağdaş" bir görünüş edinebilirlerdi. Ayrıca, bütün bunları, Kur'an'da Müslüman yaşamı için vahyolunmuş kalıplarla bağdaştırmaya da çalışabilirlerdi. Fakat öyle yapmakla da, İslâm toplumunun merkezî kurumlarının solup gitmesi tehlikesini göze alacaklardı. Artık, şeriat gereksiz, ulema ve sufiler ilgisiz görünebilecek, Müslümanlar bundan böyle nasıl (Tanrı'ya) teslim olacaklarını bilemeyeceklerdi. Yeni güçleri İslâmî çerçevenin içinde özümlemeye gayret ederlerken, Müslümanlıklarının, kendilerini güçlendireceğini umdukları şeyler tarafından bu -dünyacı, materyalist ve yarı-Avrupalı bir ruhu kuşatan sadece bir dil, anı ve kültür kabuğuna dönüştürülmesi tehlikesi altına giriyorlardı.

Osmanlı Ülkesinin Avrupalılaşması

Avrupa'nın meydan okumasına karşılık Müslümanların izlediği çeşitli stratejilerden tek bir tema çıkmaktadır. Öncelikle ve en çarpıcı olarak iktidar terimle-

Y. 1920'de Avrupa emperyalizmi ve Müslüman dünyası
Bu tarihe gelindikte, Avrupa yayılımına boyun eğmemiş pek az Müslüman halk kalmıştı. Sadece güç dengesi dinamiğinin Avrupalılara geniş ölçüde ihmal ettirebildiği, Afganistan Afganlıları ile Hicaz, Yemen ve Necd Arapları gerçekten özgürdü. Ülkelerinin çoğu Britanya ile Rusya arasında nüfuz bölgelerine ayrılmış olan İran'ın bağımsızlığı kayıtlı-şartlıydı; Türklerse, Anadolu'da yaşamlarını korumak için savaşıyorlardı

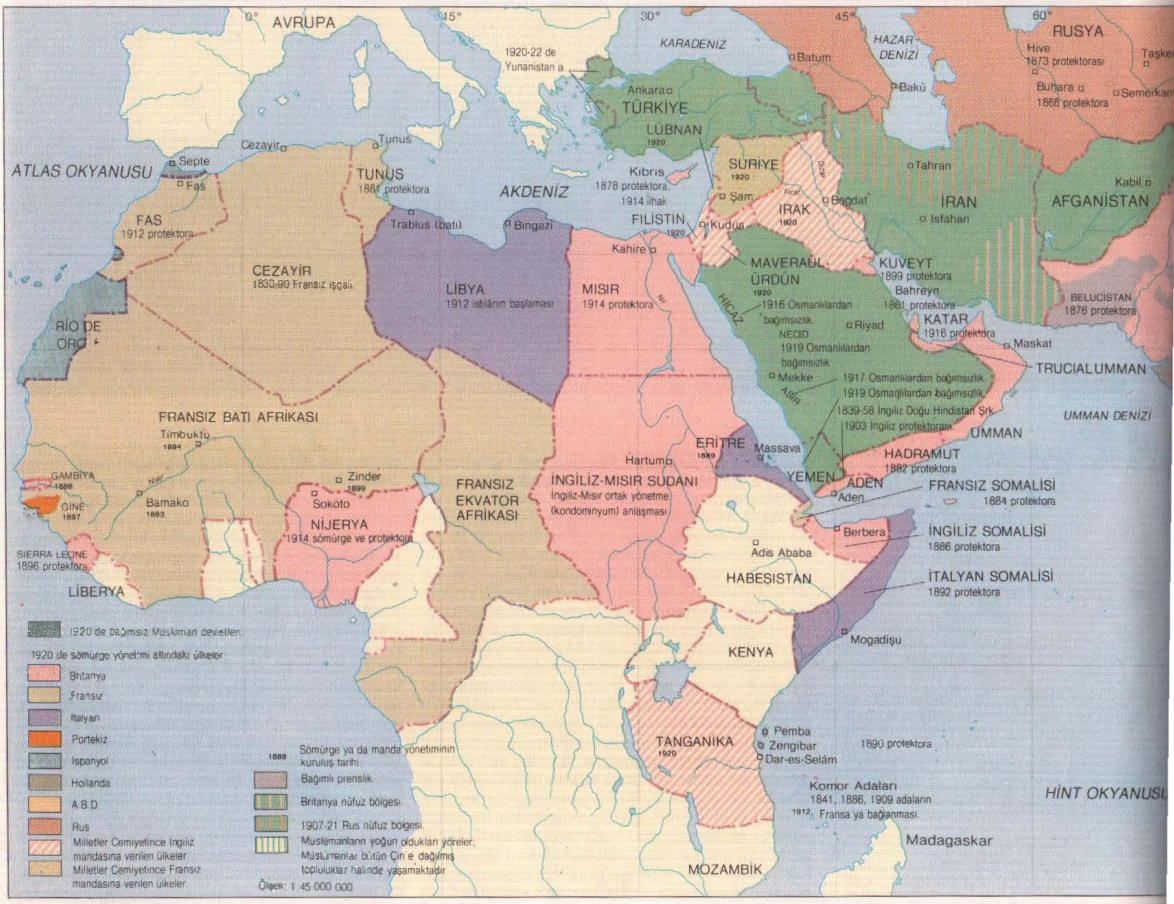

Devlet mekanizmasının, Müslüman önderlerin çoğunluğunca, Avrupalıları ülkelerine sokmamak için, ilk olarak çağdaşlaştırılmaya çalışılan bölümü orduydu. Bundan ötürü, 20. yüzyıldaki birçok gelişmekte-olan ülkede olduğu gibi, Avrupa gücünün sırlarını öğrenme çabalarının öncüsü de ordu oldu. *Sağda*, Osmanlı ordusunun bu tarihî seçme birliklerinin II. Mahmud tarafından ortadan kaldırılışından bir yıl önce, 1825'te, iki yanında acemi oğlanlarla küçük rütbeli bir Yeniçeri subayı. *En sağda* Aradan 30 yıl geçmeden, Kırım Savaşı'nda çarpışan Osmanlı askerleri. Üniformalarını çağdaş Avrupa ordularınınkilerden ayırmak zordur. Fakat, Müslüman askerlerinin Avrupa biçimli üniformalara kolay alışamadıkları anlaşılıyor; siviller kendileriyle "pantolonlular" diye alay ettikleri için, görev dışındayken, paçalarını kıvırıp dizlerinin üstüne kadar sıvarlarmış.

riyle ortaya konduğu için, bu tema daha ziyade iktidarla ilgilenenler tarafından işlenmiştir. Ulema ve sufiler, herhangi bir rol oynamışlarsa bile, bu küçük bir roldü. Sonuç, Müslüman toplumunda iktidar sahipleriyle geleneklerin aktarıcıları arasında süregen gerilimlerde, bu grupların ilki lehine belirgin bir kayma meydana gelmesi olmuştur.

Osmanlı önderleri, Avrupalıların imparatorluğa sürekli tecavüzlerini önlemeye yetecek kadar güçlü bir sistem kurmaya çalışmışlardı. Bu çabalar, ciddi olarak Sultan II. Mahmut zamanında (hükümdarlığı 1808-39) başlamıştır; Mahmut 1812'den itibaren uzun süredir merkezî iktidara kafa tutan ve onu sınırlayan yarı-özerk grupları ortadan kaldırmaya girişmişti. Önce yerel âyânı, derebeylerini, (Mısır valisi Mehmet Ali dışındaki) taşra paşalarını dize getirmek için yeniçerileri kullanmış; sonra da 15 Haziran 1826'da, Osmanlı ordusunun artık kalıtsal bir kuruma dönüşmüş olan bu tarihî seçme birliklerini yok etmekte, Avrupa eğitimiyle yetiştirilmiş yeni bir askerî kuvvet kullanmıştı. Bunu, ağır aksak giden ama uzun dönemde başarılı olan, Batı nitelikli ve eski düzenin sağ kalabilen kalıntılarından tamamen farklı yeni bir devlet sisteminin kurulması izlemiştir. Almanya'nın Türkiye halkıyla bugüne dek sürdürdüğü yakın ilişkiyi başlatan Prusya subayları tarafından yetiştirilmiş çağdaş bir ordu vardı. Gerek bu ordu için yetenekli subaylar, gerekse mülkî görevler için yeterli memurlar yetiştirmek üzere, (çoğu da Avrupa dillerinde) Avrupaî bir öğrenim veren okullar açılmıştı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, bu okullar bütün imparatorluğa yayılmış bir sistem oluşturmaktaydılar; en üstlerinde de, Müslüman dünyasının gerçekten yerli ilk çağdaş üniversitesi olan İstanbul üniversitesi vardı. Daha önce, 1863 yılında, bütün ceza, ticaret, denizcilik ve arazi yasaları Fransız örneklerine göre yeniden yapılmıştı. Bu değişikliklerin, ulema ve bir İslâm toplumunu kalıplayıcı güçlerin aktarımı bakımından ne anlama geldiği, açık olmalı. Bir zamanlar varlık sebebi İslâmı yaymak sayılan Osmanlı devleti, şimdi İslâmî bilgiye kendi amaçları için yararsız bir şey diye bakıyor, şeriatı uygulamakta başka bütün devletlerden ileri giden bu devlet, şimdi onu bir yana itiyor-

du. Üstelik vakıf gelirleri ellerinden alınan ulema da, artık yalnızca devletin verdiği ücretle geçinen insanlar olarak, sıradan Müslümanların gözünde, kendi konumlarının çok alçaldığını görmekteydi.

Bu aşırı merkeziyetçi lâik yönetim, 19. yüzyıl boyunca devam etmiş ve geliştirilen iletişim şebekesinden, demiryollarından, telgraftan çok yararlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in (hükümdarlığı 1876-1909) yurt içinde ve dışında uygulanmak üzere Pan-İslâmist bir ideoloji benimsemesi, söz konusu tutumu sulandırmamıştır. Halkın hükümete katılmasını sağlamak için gösterilen ve ölü doğmuş 1876 Osmanlı anayasasıyla Jön Türklerin 1908'deki onu diriltme girişimlerine yol açan çabalar da, bu tutumu yolundan saptırmamıştır. Birinci Dünya Savaşına gelindiğinde, İttihat ve Terakki Komitesi'ni oluşturmuş bulunan Jön Türkler, halk kitlelerine ruhça yabancı gelen ve onların duygudaşlığından yoksun olan yeni devlet makinesine komuta etmekte, öncellerinin hiçbirinden geri kalmayacak bir despotluk ortaya koymuşlardı.

Beklenebileceği üzere, yeni lâik Osmanlı devletinin gelişmesi, kimlik sorunları yaratmıştır. Acaba bu sistem, imparatorluğu oluşturan çeşitli halkları ve dinleri bağdaştırabilecek ve özlemlerini temsil edebilecek miydi? 19. yüzyılın düzeltimcileri bir Osmanlı ulusçuluğu fikrini desteklemişlerdi. Zamanın büyük buyrultuları, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile 1856 Islahat Fermanı'nın her ikisi de, sultanın Müslim gayr-i Müslim bütün uyruklarının yasa önünde eşit olduklarını ilân etmekteydi. Devlet eski İslâmî temelini yadsıyarak ve 17. yüzyıldan beri kendisini zayıflatan bütün dinsel bölünmeleri aşmaya çalışarak, herkesin kendisine sevgiyle bağlanmasını istiyordu. Eski İslâm giysilerinin çıkarılmasıyla birlikte izlenen böyle bir siyasetin Müslümanları kendisine düşman etmesi kaçınılmaz bir sonuçtu. Bu nedenledir ki, II. Abdülhamid Müslimlerle gayr-i Müslimleri yeniden ayırarak bir İslâm kimliği denemeyi olanaklı gördü: ulemaya eski gücünü değil, ama saygınlığını geri verdi; kendisinin de halife olarak bütün İslâm topluluğu üstünde manevî yetkeye sahip bulunduğu fikrine sarıldı. Bu deneme, iç çelişkilerinden ötürü başarısızlığa uğramıştır: İslâmlık, Batı eğitimine ve Batı hukukuna dayanan bir mutlakiyet için tehlikeli bir kimlikti; bir yandan içerideki başkaldırıcı Hıristiyan uyruklarıyla, bir yandan dışarıdaki karıştırıcı Hıristiyan devletlerle uğraşmaya çalışan bir hükümdar için de ağır bir yüktü. 1908'de Jön Türkler başa geldiklerinde, İslâm seçeneği bitmişti. İki olanak daha vardı: topluluklar-üstü Osmanlı kimliğine dönebilirler ya da büsbütün yeni bir seçeneğe, bir Türklük kimliğine yönelebilirlerdi. Türkçülüğün kuramcısı, Fransız sosyologlarından etkilenerek dili ulusluğun tek etkin temeli sayan ve Türkçe konuşan halkın, gizil yetenekleri nin en eksiksiz anlatımına Batı uygarlığı ortamında erişebileceğini savunan Ziya Gökalp'ti (1876-1924). Jön Türkler önce Osmanlı kimliğini tuttular; Türk köylüleriyle kendi aralarında pek ortak bir şeyler bulamıyor ve içinde hâlâ Rumların, Ermenilerin ve Arapların da yaşadığı bir imparatorluk yönetiyorlardı. Fakat, imparatorluğu Anadolu merkezine indiren Avrupalıların son saldırısıyla, sorunun niteliği dramatik bir biçimde değişti. Şimdi artık geriye bir tek Türklük seçeneği kalmıştı.

Bu seçeneği yaşama geçiren, sonradan kendisine "Baba Türk" anlamına Atatürk adının verildiği Mustafa Kemal (1881-1938) olmuştur. Birinci Dünya Savaşının bu en başarılı Türk generali, Rumeli'yle batı Anadolu'yu işgal eden Yunanlılara karşı, 1922'de halkını zafere götürdü. 1923'te ulusal bir Türk devletinin varlığını tanıyan Müttefiklerle barış yapıldıktan sonra, Osmanlıların 19. yüzyılın başlarından beri kurmaya çalıştıkları çağdaş lâik sistem içinde, bu katıksız Türklük çerçevesini olgunlaştırmaya koyuldu ve onu kesinlikle Batı uygarlığına yöneltti. Saltanat 1922'de, halifelik 1924'te kaldırıldı: kutlu Osman sülâlesinin son hükümdarı Paris'e giden Şark Ekspresi'ne törensiz mörensiz bindirildi. Din okulları ve din mahkemeleri süpürülüp atıldı; şeriatın son kalıntılarının yerine İsviçre Medenî Kanunu kabul edildi; devletin ulema yetiştirmesine son verildi; sufî tarikatları yasaklandı; camileri ve tekkeleri müze yapıldı; Fars-Arap yazısı yerine Latin alfabesi alındı; Türkler çeşit çeşit başlıklarının yerine şapka giymeye mecbur tutuldular — şapka, ötedenberi bir Avrupalılaşma simgesiydi ve onunla namaz kılınamazdı. Bundan böyle, İslâmlık tümüyle kişisel bir konu, bireysel bir vicdan sorunu oldu. Fakat bütün bu süreç, Batılılaşmış

Yukarıda II. Abdülhamid, Osmanlı devletini İslâmî bir kimlikle çağdaşlaştırmayı denemiş ve Müslüman topluluğunun önderi olarak, halifelik, yani Peygamberin ardıllığı sıfatını kuvvetle vurgulamıştır. Bu rolün bir simgesi de, 1900 ile 1908 arasında yaptırdığı, Şam'dan Medine'ye kadar uzanan Hicaz demiryoluydu. Dünyanın her yanından Müslümanların katkıda bulundukları proje, aynı zamanda, Osmanlılarının Arap dünyası üstündeki yetkelerini somutlukla ortaya koymalarına da yardım etmiştir. Resimde, Başmühendis Muhtar Bey hattın bir bölümünü açıyor.

Sağda Mustafa Kemal Atatürk Türkiye'yi parçalanmaktan kurtarmış, çağdaş ve lâik bir ulusal devlet olarak gelişmesinin temellerini hazırlamıştır. Bu afiş, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojisini sivri bir biçimde dile getirmektedir: "sulh ve zafer"i temsil eden peçesiz bir kadın, at sırtındaki ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü yediyor.

İSTİKLÂL SAVAŞININ MUZAFFER GARP CEPHESİ KOMU-
TANI İNÖNÜ LOZANDAN ANAYURDA SULH ve ZAFER GETİRİYOR
GELDİK SANA BAYRAMLAR-
LA EY GÜZEL ÜLKE
AY YILDIZI SAR KOYNUN
DA GÜZEL SEV BESLE

bir seçkinler tabakası tarafından zorlanmıştı. Onlar, şeriata dayanan eski yüksek din kültürünün son izlerini de yok etmeyi başardılar; fakat geniş halk kesimleri arasında sufî tarikatları da, güçlü bir sofuluk da yaşamaya devam etti.

Mısır'ın Karşılık Vermesinin Bölünmüşlüğü

Mısır da, Avrupa'nın meydan okumasına, orduyu modernleştirerek ve devleti güçlendirerek karşılık vermeye çalışmıştır. Üstelik, başlangıçta Mısırlılar Osmanlılardan daha da gayretliydiler — Avrupa'nın askerî gücünü onlar daha keskinlikle hissettikleri için, bunun böyle olması zaten beklenirdi. Önderleri Mehmet Ali Paşa, 1805'ten 1848'e kadar hüküm sürmüştür. Mehmet Ali, Fransız istilâsına karşı başlatılan İngiliz-Osmanlı harekâtında görevli bir Arnavut müfrezesinin komutanıydı; Kahire'ye egemen olunca, sultan tarafından genel valiliğe atandı. 1809'da ulema kendisine boyun eğmiş, 1811'de de eski köle-askerler olan Memlüklar, yeniçerilerin başlarına gelecekleri önceden haber veren bir biçimde katledilmişlerdi. Her iki grubun vakıf ve iltizam gelirlerine son verilmiş, ticareti geliştirmek için çok büyük bir tekel sistemi kurulmuş ve bir endüstri devrimi yaratmak amacıyla da girişimlerde bulunulmuştur. Yeni kaynaklara ve yeni erke sahip olan Mehmet Ali, Mısır'ı Avrupaî bir yola yöneltmiştir. Yabancı eğiticiler tarafından yeni bir kura askerleri ordusu yetiştirilmişti. Mısırlılar teknik konularda öğrenim görmeleri için Avrupa'ya gönderiliyorlar, Avrupa bilgisi veren bir devlet eğitim sisteminin iskeleti kuruluyor ve bu sistemden geçmiş olmak, orduda ve bürokraside önemli makamlara gelmenin anahtarı sayılıyordu.

Mısır'ın gücü ve zenginliği arttı, fakat büyümesini Avrupa kavruk bıraktı. Mehmet Ali'nin orduları, onun erkini Arabistan'a, Sudan'a, Filistin'e, Suriye'ye, Yunanistan'a yaydılar; ama Osmanlı ülkesinin içlerine ilerlemeye kalkışınca, Avrupa devletleri işe karıştılar, Mehmet Ali'yle ardıllarının yeni ekonomik girişimleri, Avrupa'nın iktisadiyata müdahalesini teşvik etmişti; bu etken, ekonomik yayılımı kökünden kuruttu ve Mısır'ı Avrupa maliye ve endüstrisine zincirlerle bağladı. 1882 yılına gelindiğinde, Avrupalıların ülke ekonomisiyle ilişkileri, İngiliz askerî işgaline yol açmıştı. İngilizler Mısır'da, Batı eğitimi görmüş, devlete hizmet eden ve (şeriatın hâlâ hükümferma olduğu kişisel konular dışında) tamamen Fransız örneklerinden alınmış yasaları uygulayan "çağdaş" bir toplum katmanıyla karşılaştılar. Bunun yanısıra, bir de el-Ezher'de eğitilen ve Mehmet Ali'nin ulemanın gelirlerine el koymasına karşın ayakta kalabilmiş ve hâlâ okula giden Mısırlıların yüzde 95'ini okutan, büyük bir okullar şebekesinin kendisine bağlı olduğu "geleneksel" İslâmî tabaka vardı.

Bu iki ayrı toplumsal ve kültürel tabakanın varlığı, Mısır tarihinin İngiliz işgalini izleyen 70 yılına da yansımıştır. Mısır'ı İngiliz egemenliğinden kurtarma kampanyasına, Mehmet Ali'nin hiç değilse ruh açısından kalıtçıları önayak olmuşlardır; bunların arasında, örneğin 1919'da ilk ulusçu kitle partisi olan Vafd'ı kuranSaad Zağlul(Paşa, 1860-1927) bulunuyordu. Bu hareket, İngiltere'yi zorlayarak Mısır'a 1922'de sınırlı bir bağımsızlık verilmesini sağlamıştır. Daha sonraki onyıllarda, İngiliz nüfuzunun son kalıntılarını silmeye çalışanlar da, yine Vafdçılar ve diğer lâik ulusçulardı. Bunlar aynı zamanda, lâik devletin sınırlarını Mısır'ın esas itibarıyle İslâmî nitelik taşıyan toplumunun dört bir yanına genişletmeye gayret etmişlerdir. 1923'te ilân edilen ve Belçika ve Osmanlı modellerine dayanan yeni Anayasa, Tanrı'nın değil, halkın egemenliğini vurgulamaktaydı. İngilizlerin uzun yıllar ihmal ettikleri devlet eğitim sistemini yaygınlaştırmak için de enerjik önlemler alındı: 1925'ten sonra ilk öğretim parasız ve zorunlu oldu. El-Ezher'i, ders izlencelerini, ulemasını ve ona bağlı okulları hükümet denetimine sokma konusunda da etkin adımlar atıldı. Ulemaysa, ulusçuluk savaşımında ancak küçük bir rol oynamıştı. 1919'da bütün ülke çapındaki okullarından gelen öğrencilerin olanaklı kıldığı kit-

Giyimin Avrupalılaştırılması, Atatürk'ün halkını Batı uygarlığının ana akışına çekme çabalarının önemli bir parçasıydı. 1925'te Atatürk Kastamonu'da şöyle demiştir: "Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez veya peştemal veya buna mümasil bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere otararak yumulur. Bu tavrın mânâ ve medlûlü nedir?.. Bu hâl millleti çok gülünç gösteren bir manzaradır." *Solda* Atatürk'ün onların olmalarını istediği gibi Türk kadınları: cumhurbaşkanı manevi kızlarından biriyle, düğününde dansediyor.

Sağda Mehmet Ali'nin egemenliğinde Mısır'ın gücü. Bu yöneticinin Avrupa çizgisindeki acımasız çağdaşlaştırma politikaları, Mısır'a doğu Akdeniz'de hatırı sayılır bir kuvvet sağlamıştır. Arabistan'daki Suudi-Vahabî hareketini bastırabilmiş, Sudan'ı istilâ etmiş, Yunan ulusçularına karşı Avrupa devletlerinin müdahalesine kadar başarıyla savaşmış, en sonunda da Suriye'yi alıp bizzat Anadolu'nun içlerine ilerleyebilmiştir. Fakat, daha (resmî haritanın sol alt köşesinde görülen) bu önemli hükümdarın 1848'deki ölümünden bile önce, Avrupalı devletler Mısır ekonomisi üstünde belirleyici bir etkileme gücü elde etmeye başlamışlardı ve bu durum gelecek yüzyılda, Mısır tarihinin baş niteliği olacaktı. *Aşağıda* 1260'tan itibaren Mısır'ı yöneten ve Osmanlı fethinden sonra da, siyasetinde önemli bir rol oynayan Memlûklar, yani eski köle askerler. Mehmet Ali'nin kendi erkini vurgulamasına karşı direnmişlerdir. O da, 181 1'de 500 kadar Memlûk önderini bir şölene çağırmış; davetten dönerken, at binmiş olarak dar bir sokağa girdiklerinde, her iki uçtaki kapılar örtülmüş ve nişancılar bire kadar hepsini kırmışlardır.

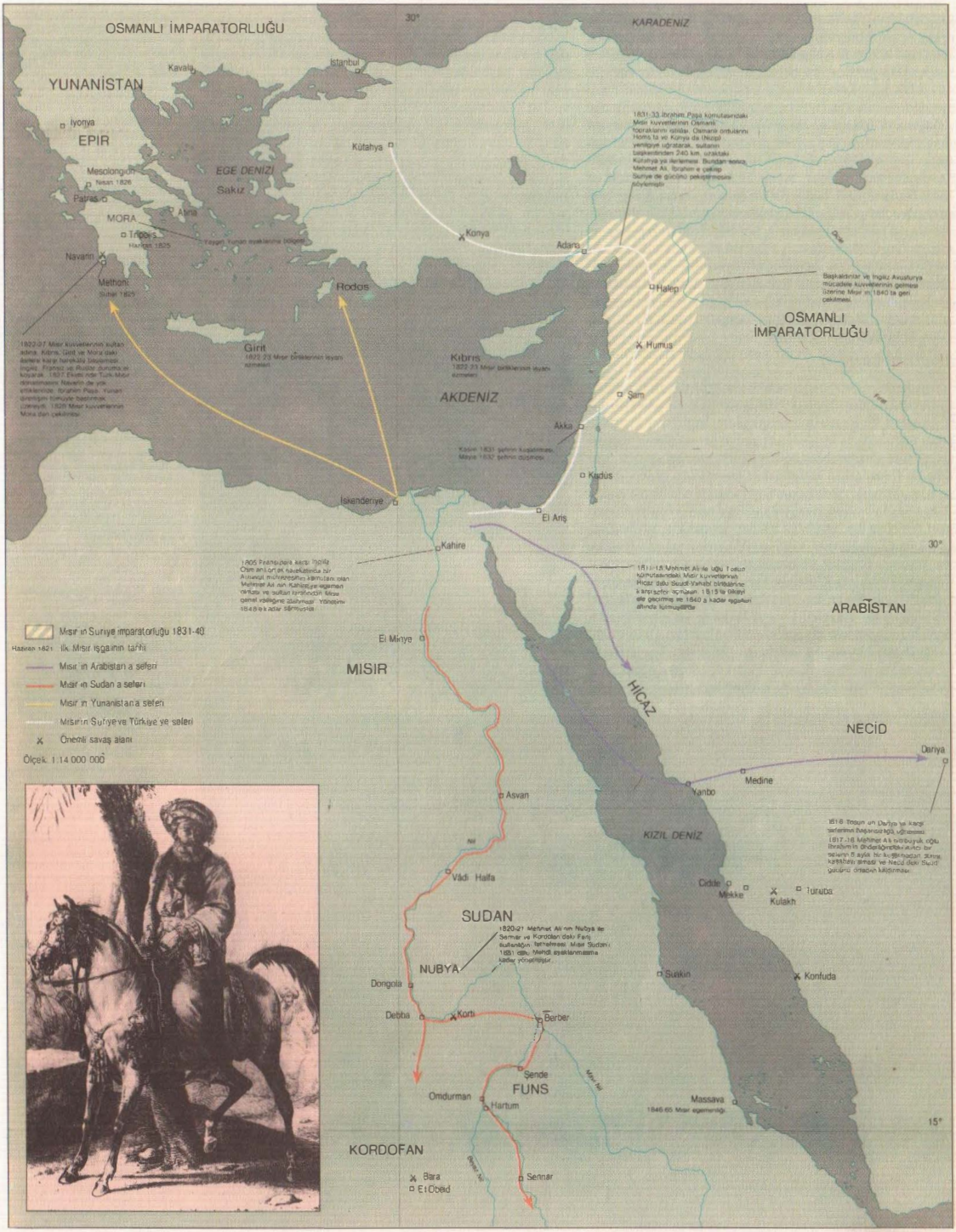
OSMANLI İMPARATORLUĞU
KARADENİZ
30°
YUNANİSTAN
Kavala
İstanbul
İyonya
EPİR
Mesolongion
Nisan 1826
Patras
Atina
MORA
Tripolis
Haziran 1825
Navarin
Methoni
Subat 1825
EGE DENİZİ
Sakız
Girit
1822-27 Mısır birliklerinin isyanı sonrasında
Kıbrıs
1822-23 Mısır birliklerinin isyanı sonrasında
AKDENİZ
Rodos
Kütahya
Konya
Adana
1831-33 İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetlerinin Osmanlı topraklarını istilası. Osmanlı ordularını Homs'ta ve Konya da (Nisan 1832) yenilgiye uğratarak, sultanın başkentinden 240 km. uzaktaki Kütahya'ya kadar gelmesi. Bundan sonra, Mehmet Ali İbrahim'e yaklaşık Suriye'de güçlünü pekiştirmesini söylemiştir.
Halep
Başkalarıntar ve İngiliz Avusturya mücadele kuvvetlerinin gelmesi üzerine Mısır'ın 1840'ta geri çekilmesi.
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Humus
Şam
Akka
Kasım 1831 şehrin kuşatılması, Mayıs 1832' şehrin düşmesi
Kudüs
El Arîş
İskenderiye
1822-27 Mısır kuvvetlerinin sultan adına, Kıbrıs, Girit ve Mora daki isyanlara karşı harekâta başlaması. İngiliz, Fransız ve Rusların durumu el koyarak, 1827 Ekim'inde Türk-Mısır donanmasının Navarin'de yok etmeleriyle. İbrahim Paşa Yunan direnişini kırmayla başlamak üzereyik, 1828 Mısır kuvvetlerinin Mora dan çekilmesi.
1805 Fransa'ya karşı İngiliz Osmanlı ittifakı sonucunda bir Arnavut muhtesebine kalmışları olan Mehmet Ali Kahire'ye egemen olmuş ve sultan tarafından Mısır genel valiliğine atanmıştır. Yönetimi 1848'e kadar sürmüştür.
Kahire
1811-18 Mehmet Ali'nin oğlu Tosun komutasındaki Mısır kuvvetlerinin Hicaz daki Suud-Vahabi birliklerine karşı sefer açmaları. 1813'te bikayı ele geçirmiş ve 1840'a kadar egemen altında kalmışlardır.
ARABİSTAN
Mısır'ın Suriye imparatorluğu 1831-40
Haziran 1821 İlk Mısır işgalinin tarihi
Mısır'ın Arabistan'a seferi
Mısır'ın Sudan'a seferi
Mısır'ın Yunanistan'a seferi
Mısır'ın Suriye ve Türkiye'ye seferi
Önemli savaş alanı
Ölçek: 1:14 000 000
El Minya
MISIR
HİCAZ
NECİD
Dariya
Medine
Yanbo
Asvan
KIZIL DENİZ
1816 Tosun'un Dariya'ya karşı seferinin başarısızlığı, uğraması. 1817-18 Mehmet Ali'nin büyük oğlu İbrahim'in Dir'iye'yi alıp yıkması. Bu seferi 8 aylık bir kuşatmadan sonra kaldırılan emsali ve Necid'deki Suud gücünü ortadan kaldırmıştır.
Nil
Vâdi Halfa
Cidde
Mekke
Kulakh
Turuba
SUDAN
1820-21 Mehmet Ali'nin Nubya ile Sennar ve Kordofan'daki Fanj sultanlığını fethetmesi. Mısır Sudanı. 1881 olan Mehdi ayaklanmasına kadar yönetilmiştir.
NUBYA
Dongola
Debba
Korti
Berber
Suakin
Konfuda
Şende
FUNS
Omdurman
Hartum
Mavi Nil
Massava
1846-65 Mısır egemenliği
15°
KORDOFAN
Bara
El Obeid
Sennar
Beyaz Nil

le gösterilerine katıldıktan sonra, geri çekildiler. Lâik ulusçuları başdüşmanları sayarak, kendi bağımsızlıklarını koruma çabalarında krallığı destekleyecek kadar ileri gittiler, buysa zımnen İngilizlerin varlığının devamını kabul etmeleri anlamına geliyordu. Fakat ulemanın aksak tutumundan ve emperyalizmle uzlaşmaya hazır görünmesinden hoşnut olmayan dindar Mısırlılar onların ardından gitmemişlerdir. Hasan el-Benna (1906-49) tarafından kurulan Müslüman Kardeşler adlı militan bir siyasal örgüt 1930'larda ve 1940'larda gelişti; bu örgütün amacı, Mısır'da ve başka yerlerde, gerekiyorsa şiddete başvurarak, Müslümanlar üzerinde teokratik bir İslâm hükûmeti kurmaktı. Özgür Subaylar'ın 1952'de yaptıkları devrimin hemen öncesinde, Mısır toplumu hâlâ derin bir bölünmüşlük yaşıyordu. Erk dengesi, lâik bir gelecek gözleyenlerden yana ağır basmış gibi duruyorsa da, İslâmî bir ülkü için hâlâ gerek örgüt, gerekse ruh olarak güçlü bir destek vardı.

Arapların Emelleri

Şimdi de, Osmanlı imparatorluğunun doğu Arap eyaletlerine dönüyoruz. Bunların yabancı boyunduruğundan ilk kurtulma girişimleri, İngiliz ve Fransızların arzularıyla engellenerek başarısızlığa uğramıştı. 1914'te Osmanlılar Müttefiklere savaş açınca, onlara da fırsat çıktı. Peygamber soyundan gelen, Mekke'nin kalıtsal hükümdarı Şerif Hüseyin (ölümü 1931), Toros dağlarından Hint Okyanusu'na ve Akdeniz'den İran sınırına kadar uzanan Arap topraklarının bağımsızlığını desteklemelerini İngilizlerden istedi. İngilizler, başlıca Bağdat ve Basra vilâyetleri ve Filistin'in kuzeyinde kalan Akdeniz kıyı bölgesi dışarıda bırakılmak koşuluyla, bu öneriyi desteklemeye söz verdiler. Şerif de, bazı kilit sorunları askıya almak anlamında uzlaşmaya razı oldu ve 10 Haziran 1916 günü Arap isyan bayrağını kaldırdı. Birlikleri, İngilizlerle beraber Filistin'e girdiler. 1 Ekim 1918'de de Şam'ı aldılar; orada büyük sevinç gösterileri arasında, oğullarından biri olan Prens Faysal bağımsız bir Arap hükümeti kurdu. Araplar rüyalarının gerçekleştiğini sandılar. Fakat İngilizler Şerif Hüseyin'e verdikleri sözle çelişen başka vaadlerde de bulunmuşlardı — 1916 Martında Fransızlarla yapılan Sykes-Picot anlaşması ve 1917 Kasımındaki, Filistin'de bir Yahudi ulusal yurdunun kurulmasını destekleyen Balfour Bildirisi. Araplar özgürlüğün nimetlerini daha yeni tatmışlardı ki, Müttefikler onları yine hapse tıktılar. 1920'de Milletler Cemiyeti, Fransa'ya Lübnan'la Suriye'yi yönetme mandası verdi ve 21 ay süren bir bağımsızlıktan sonra, Faysal Fransız ordusunca Şam'dan atıldı. Churchill ve daha başka birtakım önde gelen İngiliz devlet adamları, hiç değilse durumdan utanmak inceliğini gösterdiler. Aynı yıl, İngiltere Irak, Ürdün ve Filistin mandalarını aldı; bu sonuncusunda, bir Yahudi ulusal yurdu yaratmayı da yükümlenmişti.

20. yuzyılda Mısır toplumu, çoğu İslâm ülkelerinde olduğu gibi, iki ayrı toplumsal ve kültürel tabakadan oluşmaktaydı. Bir kere, *aşağıda sol*da gördüğümüz, kendisine bağlı okullar ve öğretmenler şebekesi aracılığıyla Mısır eğitiminin çoğunu denetleyen ve değerleriyle, çoğu Mısırlıların kendilerini özdeşleştirdikleri el-Ezher üniversitesince simgelenen İslâmî tabaka vardı. Sonra da, Avrupa kültürü ve eğitimi almış erkek ve kadınlardan oluşan çok daha ince bir tabaka, ulusal hareketin başını çeken ve dışarıdaki Avrupalı güçlerle işbirliği yapan bu insanlar, çağdaş devlet etkinliklerine katılmaktaydılar. *Solda* Mısır kralı Faruk sürgündeyken, yakın arkadaşı İtalyan şarkıcısı Irma Minutolo'yla bir gece klübünde

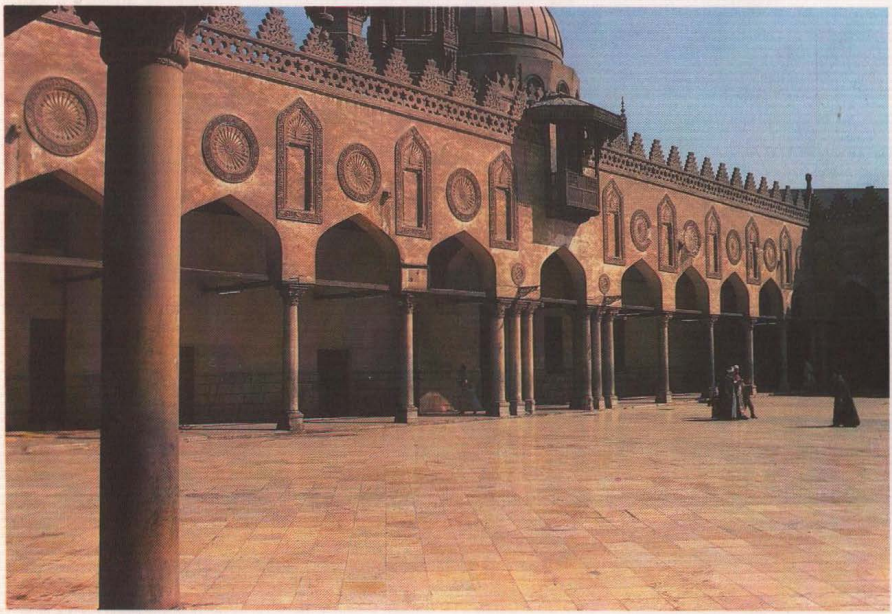

Sağda Osmanlı imparatorluğu Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşına girer girmez, İngiltere'yle Fransa önce bölgedeki kendi çıkarlarını korumak, sonra savaş bitince de bu çıkarları kollamaya devam edebilecek düzenlemeleri hazırlamak sorunlarıyla karşı karşıya gelmişlerdir

Üstte: 1915 Hüseyin-McMahon sözlü anlaşması
Bu harita, Mekke Şerifi Hüseyin'in savaştan sonra Arap bağımsızlığını kurmak istediği alanlarla, Sir Henry McMahon'ca temsil edilen Britanya'nın böyle bir arzuyu desteklemeye söz verdiği daha sınırlı alanı göstermektedir.

Ortada 1916 Sykes-Picot anlaşması ve 1917 Balfour Bildirisi
Britanya'yı temsil eden Sir Mark Sykes ile Fransa'yı temsil eden M Georges Picot arasında yapılan anlaşma ve Britanya Dışişleri Bakanı Balfour'un 2 Kasım 1917'de Zionist harekete verdiği söz, Hüseyin-McMahon sözlü anlaşmasının ruhuna aykırı görülebilirdi; nitekim, Araplar o zaman da, ondan beri de, kesinlikle bu kanıda olmuşlardır

Altta: 1920-21 Arap ülkeleri üzerinde yeni düzenlemeler
Savaştan sonra Arap ülkelerinin sonul konumuysa, 1920 Nisanı'ndaki San Remo ve 1921 Kahire konferanslarında kararlaştırılmıştır. Fransa'ya ve Britanya'ya Milletler Cemiyeti mandaları verilmesi yolundaki bu çözüm, esas itibarıyla Sykes Picot anlaşmasına uygun olup, Fransız, İngiliz ve Zionist çıkarlarına göre tâdil edilmiştir. Balfour'un ulusal bir Yahudi yurdunun geliştirilmesi hakkındaki vaadi de, Filistin mandasına eklenmiştir. Bunun üzerine, Araplar kendilerinin aldatıldığı duygusuna kapıldılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla kurdukları özgürlük ve demokrasi hayalleri kırıldı. Onun yerine, sadece manda süresince de olsa, Filistin'de yabancı bir halkı yerleştirmeye söz vermiş olan Avrupa emperyalizmine tâbi kılınmışlardı. İngilizler, Arapların duygularını yatıştırmak ve kendi vicdanlarını hafifletmek için, Kahire konferansında, Şerif Hüseyin'in iki oğluna yönetecek ülkeler verdiler. Özgür bir Arap devletinin başına geçmişken Fransızların Şam'dan attıkları Faysal, Irak kralı yapıldı, Abdullah da (Maveray-i) Ürdün emiri. Böylelikle 1915 ile 1921 yılları arasında, İngiliz ve Fransız emperyalizmleriyle Yahudi ve Arap ulusçuluklarının karşılıklı etkileşimi sonucu, bölgenin bundan sonraki siyasal gelişmelerinin çerçevesi kurulmuş oldu.

Hüseyin, Büyük Britanya'nın şu sınırlar içindeki Arap ülkelerinin bağımsızlığını tanımasını önerdi: "kuzeyde Mersin Adana çizgisinden 37° enlemine ve oradan da, Birecik-Urfa-Midyat-Cizre-Amadya (Hama) çizgisinden İran hududuna; doğuda İran hududundan Basra Körfezine kadar aşağıya; güneyde (statüsü şimdiki gibi kalacak olan Aden dışında) Hint Okyanusu; batıda Kızıldeniz ve yine Mersin'e kadar Akdeniz"

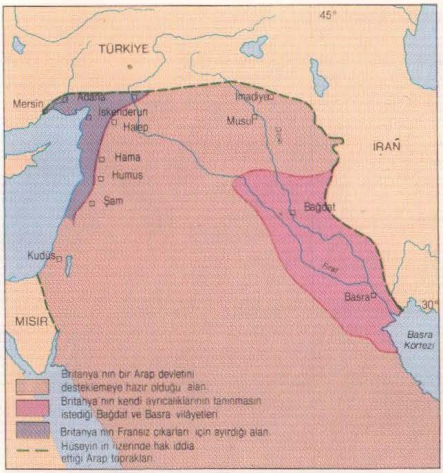

McMahon, Hüseyin'in önerisini şu önemli değişikliklerle kabul etti: "Mersin ve İskenderun yöreleriyle, Suriye'nin Şam, Hums, Hama ve Haleb'in batısında kalan kesimlerinin tümüyle Arap olduğu söylenemez ve bu nedenle de, önerilen sınırların dışında tutulmalıdır." Bu değişiklikler (Basra Körfezindeki) "Arap kabile reisleriyle aramızda mevcut anlaşmaları" çiğnememektedir. Britanya'nın vaadi, sadece "müttefik sınırlarına zarar vermeksizin hareket etmekte özgür olduğu, önerilen alanlar..." için geçerlidir. Araplar "Büyük Britanya'nın Bağdat ve Basra vilâyetlerindeki yerleşmiş konumu olgusunu..." tanımalıdırlar.

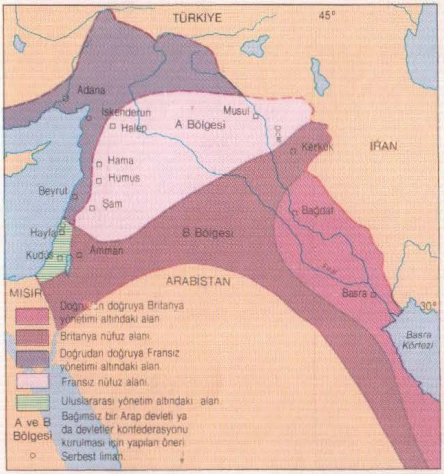

Hüseyin, Mersin ve İskenderun'la ilgili değişikliği benimsedi; Bağdat'la Basra'da her iki yanın çıkarlarını çiğnemeyecek kısa süreli bir İngiliz işgalini de kabul etti; ama Şam'dan Haleb'e uzanan çizgisinin batısındaki Suriye topraklarıyla ilgili değiştirme önerilerine yanaşmadı; yine de, İngilizlerle işbirliği yapmaya devam etti

1917 Balfour Bildirisi, Filistin'de bir Yahudi yurdunun kurulmasını desteklemektedir, "şu kadar ki, Filistin'de mevcut Yahudi-olmayan toplulukların toplumsal ve dinsel törelerine zararı dokunacak hiçbir şey yapılmayacağı açıkça anlaşılmaktadır."
Suriye: 1918'de Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal, Şam'da bağımsız bir Arap hükûmeti kurmuştur.
Filistin: Balfour Bildirisi'nin hükümleri, manda belgesine yazılmıştır.
(Maveray-ı) Ürdün: 1921'de Filistin'den ayrılmış ve Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah buraya emir yapılmıştır
Irak: 1921'de, Fransız mandasına karşı çıktığı için Suriye'den atılan Faysal, Irak kralı ilân edilmiştir. İngiliz-Fransız petrol anlaşması, Irak petrolünün yüzde 25'ini Fransa'ya bırakmakta, buna karşılık Musul da İngiliz mandasına katılmaktadır

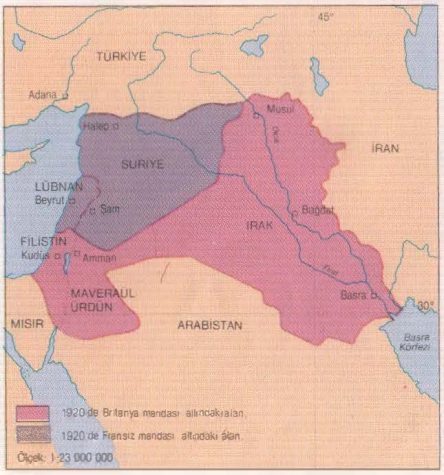

Birinci Dünya Savaşı ertesinde Arap umutlarının birden fışkırması, Arap ulusçuluğuna yeni bir militanlık getirmişti; şimdi, hem İngiliz-Fransız egemenliğine hem de Yahudi iskânına karşı duydukları canlı kıskınlükse, bu militanlığı daha da besliyordu. Aynı zamanda, Osmanlıların son yıllarında ve manda rejimleri sırasında eğitim görenlerin kamu yaşamını etkilemeye başlamalarıyla da, gitgide büyüyen bir düşünüş lâikleşmesi olmaktaydı. Arap ulusçuluğuyla İslâmlık arasındaki değişen ilişkiler üstünde, onların yaptıkları etkiyi görebiliyoruz. Araplar İslâm sorununu, Türkler gibi çevresinden dolaşarak çözmeye çalışamazlardı. İslâmiyet, Arapların tarihe en büyük katkısıydı; onlara birlik, hukuk ve kültürlerini İslâm vermişti. Muhammed, ilk Arap ulusçusu bile sayılabilirdi: onun çağrısı kolay kolay görmezlikten gelinemezdi. Burada, ulemanın İslâmlığı ulusal bir Arap devletiyle bağdaştırmaya çalışmalarının sağlayabileceği gizil faydalar vardı. El-Ezher'in parlak rektörü Muhammed Abdüh (1849-1905), İslâmla çağdaş Avrupa düşüncesinin bağdaştırılabilir olduğunu kanıtlayarak bu akımın temelini atmıştır. Onun Suriyeli öğrencisi Raşit Rıza (1865-1935) ise daha da ileri gitmiş ve Birinci Dünya Savaşındaki Arap ayaklanması sırasında, Arapların siyasal çıkarlarıyla bütün İslâm topluluğunun çıkarlarının özdeş olduğunu ve bağımsız bir Arap devletinin bu dile ve hukukunu oluşturacak olan şeriata yeni bir yaşam sağlayacağını ileri sürmüştür. Fakat 1930'lara gelindiğinde, çok farklı görüşler başatlık kazanıyordu. İslâmlık artık, ulusal bir Arap devletinin tutunum etkeni diye değil, geniş Arap kültürünün öğelerinden yalnızca biri diye görülmekteydi. Ulusal dayanışmanın temelinin Arapça olduğu iddia ediliyordu. Bu dönüşüm önemli sonuçlar doğurdu. Ne de olsa lâik ulusçuluğun ilk savunucuları olan Hıristiyan(Arap)ların, Arap Müslüman kalıtına sahip çıkmalarını olanaklı kıldı. Artık Mısırlılar ve öteki Kuzey Afrikalılar da Arap ulusuna dahil edilebilir ve yararlı olabilecek her türlü İslâm-dışı fikir işlenebilirdi. Bu gelişimin sonuçlarından biri, Suriye ve Irak'ta 1963'te başa geçen sosyalist *Baas*, yani diriliş partisinin kurulması oldu. Araplar artık çağdaş bir devlet ya da devletler kurabilir ve İslâmlığı sadece kültür olarak ele alabilirlerdi.

Arabistan yarımadasındaki gelişmelerse, büsbütün farklı bir tablo görünümündedir. Bunlar gerçekten, 20. yüzyıl İslâm tarihinde benzersiz bir durum oluşturmuşlardır: buradaki başlıca süreçler, İslâmla Avrupa dünyası arasında görülen etkileşmelerden değil, 18. yüzyılda yine burada uyanmış bulunan canlanma ruhunun yeniden alevlenmesinden kaynaklanmaktadır. Oyuncular, eskisi gibi, Vahabî ulemasıyla bağlaşmış Suudî ailesinin üyeleriydi. 19. yüzyılın büyük bölümünde bunların kaderleri durmadan dalgalanmış ve yüzyılın sonunda, Kuveyt'te sürgünde bir Suudî hanedanı kurulmuştu. Bu aile, ondan sonra 20. yüzyılın en büyük Müslüman önderlerinden biri olan Abdülaziz İbn Suud'u (1880-1953) yetiştirdi. Abdülaziz 1902'de Necd'de Suudî-Vahabî gücünü yeniden kurmaya koyulmuştur. Kendi bulduğu bir silâh olan *İhvan*, yani Kardeşler örgütünü geliştirmeye başlayınca, 1912'den itibaren Abdülaziz'in erki büyük bir ivme kazandı. Aynı zamanda, Bedevilerin arasına Vahabî ulemasını gönderiyor, onları İslâma aykırı uygulamalarından ve sürekli göçebelik görenek-lerinden vazgeçip, kendi kendilerine yeterli dinî-askerî tarım topluluklarını halinde toprağa yerleşmeleri için ikna etmeye çalışıyordu. *Hicre* denilen bu topluluklarda aşırı bir zahitlikle yaşanıyor ve şeriata kesin bir

Solda: Suudi Arabistan Devleti'nin doğuşu

20. yüzyılın başından itibaren, Vahabî ulemayla bağlaşan Suud ailesi, 18. yüzyılda yaptıkları gibi, Arabistan'da bir devlet kurmuştur. 21 yaşındaki Abdullah İbn Suud, 1902'de 40 takipçisiyle birlikte, cüretli bir gece baskını sonucu, Necd'in başkenti Riyad'ı ele geçirerek bu süreci başlatmıştı. 23 yıl sonra da, Şerif Hüseyin'den Hicaz'ı almakla süreci tamamlamış ve 1932'den itibaren Suudî Arabistan Krallığı denilen ülkenin hükümdarı olmuştur. İbn Suud'un insanlara önderlik etme konusundaki hatırı sayılır yetenekleri bir yana, başarısında iki etken önem taşımıştır: bir kere, hiçbir büyük devlet merkezî Arabistan'a karışmak istemiyordu, sonra da, kendisi *İhvan*'larda örgütlediği, İslâm uğrunda doğüşerek ölmeye and içmiş bir vurucu güç kurtmuştu. Haritada görüldüğü üzere, Arabistan'ın yüreğinde 200'den fazla, Vahabîliğin dinsel görüşlerinin yoluna başkoymuş, askerî-artı-dinî tarım topluluğu ya da *hicre* oluşturulmuştu. Bunlar, Suudî devletinin başlangıcı için sağlam bir temel meydana getirdikleri gibi, yayılımına da önayak olmuşlardır. Fakat giderek, dinsel ülkücülükleri, Abdülaziz'in çağdaş ve uluslararası ölçülerle kabul edilebilecek bir devlet yaratma isteğine ters düşmüştür.

İbn Suud'un ülkesinin kapsamı.
1912
1920'de
1925'te
Mekke ve Medine şerifi
Hicre (Habib'e dayanarak hazırlanmış dağılımı)
Kabile adı
İngiliz manda yada korunması (protektora) altındaki alanlar.
İngiliz nüfuz bölgesi.

bağlılık gösteriliyordu; örneğin, ipekli giyen kadınlar ya da namaza geç kalan erkekler dövülmekteydi. Sayıları 200'ü aşan *hicre* yerleşimi yapıldı; bunların üyelerinin en yüksek tutkusu, insanları kendi katıksız İslâmcı ölçütlerine uydurma yolunda can vermekti. Bu dikkate değer gücün yardımıyla ve duruma karışmak isteyen herhangi bir büyük devletin engellemesi olmadan, Abdülaziz egemenliğini yavaş yavaş Arabistan'a yaydı. 1925 yılına gelindiğinde, Hicaz'ı fethederek ve kutsal Mekke ve Medine şehirlerinin dinsel uygulamalarına kendi sofu görüşlerini zorlayarak, atalarının yüzyıl önce eriştikleri başarının aynını o da göstermişti.

Abdülaziz bir kez iktidarı alıp da krallığını ilân edince, *İhvan* kendisi için bir sıkıntı oldu. Kardeşler, onun ülkeye otomobiller ve telefonlar getirmesine karşı çıkıyor ve imânsızların üzerine sefer ederlerken uluslararası sınırları tanımıyorlardı: Irak ve Ürdün'de İngilizlerle gırtlak gırtlağa geldiler. Abdülaziz kendi yarattığı canavarı yok etmek zorunda kaldı ve *İhvan*'dan çoğu 1929'daki Sabila savaşında öldü; böyle olmakla birlikte, onun da, 1932'den sonra Suudî Arabistan diye tanınan devletinin temeli, mahkemelerde sonuna kadar uygulanan şeriattı. Çağdaşlaşma Tanrısal hukuk çerçevesinde yapıldı ve ancak şeriatın düzenlemediği konularda, krallık fermanları çıkartıldı. Bu bakımdan, çağdaş Suudî Arabistan'ın gelişmesi, başka herhangi bir Müslüman devletininkinden çok farklıdır. 1938'de petrolün bulunmasıyla İs-

Solda Suudî Arabistan devletinin kurucusu (solda elinde tesbihile oturan) Abdullah İbn Suud, 1911'de ailesinin öteki erkekleriyle birlikte.

Sağda: İran'da 1800-1946 yılları arasında Rus ve İngiliz emperyalizmleri

1800'den İkinci Dünya Savaşı sonrasına değin, İran'ın gelişimi, sürekli olarak, Britanya ile Rusya'nın ticarî tutku ve stratejik rekabetlerine bağımlı kalmıştır. Rıza Şah Pehlevî'nin başa geçmesiyle İran hükümetinin kazandığı yeni güç, bağımsızlığı da artırmış; fakat İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Rus ve İngiliz işgali, İran'ın büyük devletler karşısında temel zayıflığının değişmediğini göstermiştir. Son iki yüzyıl boyunca dış güçlerin İran'ın kaderini nasıl etkilediklerini anlamak, bu ülkenin siyasetinde zaman zaman ortaya çıkan ateşli yabancı-düşmanlığının açıklanmasına yarayabilir.

Aşağıda İlk İhvan hicre'si olan el-Erteriyye'nin yöneticisinin oğlu, Emir sultan bin Abdurrahman ed-Devîş; Sabila savaşında (1929) Abdülaziz'e karşı doğüşmüştür. Mermiyle delinmiş bir İhvan savaş bayrağının ucunu tutuyor; bütün kelime-i şahadetin yazılı olduğu bayrağın görünen bölümünde Allah ve Muhammed sözcüklerini okuyabiliyoruz.

lâmın doğumyerine gücün geri gelmesinden sonra, bu, bütün dünyadaki Müslümanlar için birincil önem taşıyan bir farklılık olacaktı.

İran'ın Bağımsızlık Savaşımı

İran'ın Avrupa'ya verdiği karşılıklar, Osmanlı imparatorluğu ve Mısır'la ilginç karşılaştırma olanakları ortaya koyar. Benzerlikler vardır, ama önemli ayrılıklar da vardır — özellikle, çağdaşlaşma dürtüsü daha geç başlamış; devletin gücü daha az, ulemanınki daha çok olmuştur.

Britanya ile Rusya'nın baskıları, bütün 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın da ilk yarısında sürdü. Ruslar, İran'daki topraklarını olabildiğince genişletmek, ülkenin geri kalanında da ticarî ve siyasî bir başatlık kazanmak amacındaydılar. 1828 yılına gelindiğinde, İran'da artık şeriata değil, kendi yasalarına uyruk olarak yaşıyorlardı. 1870'lerde, Hazer Denizi'nin her iki yanında önemli araziler elde ettiler. 1907-1921 arasında ve İkinci Dünya Savaşı sırasında kuzey İran'da bir nüfuz bölgesi kurdular. İngilizlerse, Hindistan'ı savunmak ve ticareti geliştirmek kaygısındaydılar. Rusları Basra Körfezi'nden ve Hindistan sınırından uzak tutabilecek kuvvetli bir bağımsız İran istiyorlardı. 1907 ile 1921 arasında, onlarda güneybatı İran'da bir nüfuz bölgesi kurdular ve İkinci Dünya Savaşında bunu bütün güney İran'a genişlettiler. 1870'lerden itibaren İngiltere-Rusya ticarî rekabeti de yoğunlaşmıştı. 1892 yılında, İngiliz uyrukluğunda bulunan Baron de Reuter'e ülke çapında, demiryolu yapımı, madenci-

lik ve bankacılığı da içeren bir tekel (imtiyaz/ayrıcalık) verildi. Bunu hemen Rusların karşı-talepleri izledi ve 1878'de onlara da bir İran Kazak alayı kurma, donatma ve eğitme izni çıktı. Fakat en kapsamlı ve en nefret edilen yabancı ticaret varlığı, sonradan British Petroleum (B.P.) adını alan İngiliz-İran Petrol Şirketiydi (Anglo-Iranian Oil Co.). İlk kez 1908'de petrol bulan bu kuruluş, kısa sürede büyüyerek ülkenin başat ekonomik girişimi haline gelmiştir.

Britanya'yla Rusya'nın İran'a böylesine kolaylıkla girebilmelerinin esas sebebi, merkezî hükümetin zayıflığıydı. O zamanki İran toplumu, olsa olsa yarı-özerk tabakaların bir koleksiyonu diye görülebilir: dinsel ve etnik azınlıklar [nüfusun aşağı yukarı yüzde 10'unu oluşturan Ermeniler, Süryaniler, Yahudiler, Zerdüştîler], aşiretler [nüfusun yüzde 25 ila 50'sini meydana getiren Kürtler, Lurlar, Bahtiyarîler vb.], ülke çapında sıkı şebekeler kurmuş bulunan ve hükümete açılan kredilerin başlıca kaynağı olan tüccarlar ve Osmanlı imparatorluğuyla Mısır'daki akranlarının tam tersine erki giderek büyüyen ulema. Safevî saltanatının son dönemlerinde, ulemanın, Onikinci İmam'ın yokluğunda, ancak bir *müctehid*'in, yani şeriatı derinlemesine bilen ve en ufak bir lekesiz yaşam sürmüş olan bir bilginin hüküm sürebileceği kuramını nasıl savunmaya başladığını önceki bölümlerde görmüştük. Bu konuma erişen ulema, olağanüstü bir erke sahipti. Bu konumu, ayrıca, bir bütün olarak grubun toplumsal işlevleri ve ekonomik gücü de desteklemekteydi. Eğitim, hukuk ve vakıfların yönetiminde tam denetimleri vardı. Kendilerine büyük gelirler ve geniş topraklar ayrılmıştı; yılda, her sofu Şiînin kullanabileceği gelirin beşte birini (yarısını yoksullara yardım, yarısınıysa çalışmalarını sürdürmek için) alıyorlardı. Böyle yetkileri olan din uzmanlarının halkça tutulması zor olabilirdi. Fakat bu ulema halkla yaşamdaş (sinbiyotik) bir ilişki içindeydi; *müctehid*'lik payesine hükûmetçe atanarak ya da akranlarınca seçilerek değil, bilginlik ve halk tarafından tutulmanın bir bileşimiyle ulaşırlardı. Halktan sağlamca kök alan büyük bir bağımsız kurum oluşturmaktaydılar. Hiçbir hükümdar, onları ihmal etmeyi göze alamazdı.

Osmanlı sultanları ve Mısır hıdivleri gibi, Kacar şahları da merkezî hükûmeti güçlendirmeye çalışmışlardır. Bu çabalar, gerçekten Nasır ed-Din'in saltanatı sırasında (1848-96) başlamış ve başka yerlerdeki gibi, dikkat ilkin orduya yönelmiştir. Yeniçerilerin ve Memlükların kıyımının eşdeğeri, Nasır ed-Din'in eski feodal orduyu lâğvetmesi ve öncelikle, toprak sahiplerine ya da aşiret reislerine değil, devlete sadakat borçlu olan taburlar yetiştirmesiydi. 1851'de ordu subaylarına ve bürokratlara Batı eğitimi vermek amacıyla bir kolej kuruldu. 1860'larda bürokratik reformların yapılması ve telgrafın kurulmasıyla merkezî hükümet daha da kuvvetlendirildi ve 1873'te Nasır ed-Din Avrupa'ya yaptığı üç geziden ilkine çıkacak kadar kendini güvenli hissetti. Sonra yabancılara ayrıcalıklar tanıyarak, çağdaşlaşmayı hızlandırmak istedi: Reuter imtiyazı ve Kazak tugayından başka, Hıristiyan misyonerlerine okullar ve hastaneler açmaları için verilen haklar da bu sürecin parçalarıydı. Ulema elbette bu gelişmelere karşı çıkacaktı. Batı eğitiminin artması, misyonerlerin varlığı, Avrupa etkisinin büyümesi ve şahlık erkinin kapsamının genişlemesi, onların konumlarını tehdit ediyordu. 1873'te Reuter imtiyazına karşı başarılı bir protesto hareketine önayak oldular. 1891/2'de de, İranlıları birkaç ay tütün içmekten vazgeçmeye ikna ederek İngiliz tütün tekeline karşı bir başka başarılı protestoya önderlik yaptılar. 1905-11

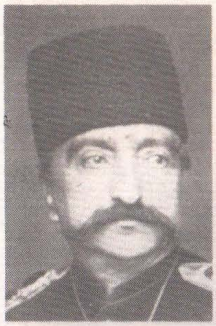

Solda Feth Ali Şah Kacar (hükümdarlığı 1797-1834), dünyasına Avrupa'nın ulaşamayacağından hiç kuşkusu olmayan son İran hükümdarı.

En üstte Feth Ali Şah'ın ölümünden 14 yıl sonra tahta çıkan Nasır ed-Din Şah, İran'ın yaşamını sürdürebilmesi için, Batı gücünün sırlarını öğrenmek zorunda olduğunu biliyordu. 48 yıllık saltanatı boyunca, ulemaya, kabilelere ve tüccarlara karşı merkezî hükümetin yetkesini yükseltmeye çalışmış ve bu sürece yardım etmesi için, elinden geldiğince Batı'nın her türlü eğitim ve maliye kurumlarından yararlanmıştır. 1896'da, din reformcusu ve Pan-İslâmist düşünür Cemaleddin Afgani'nin bir takipçisi tarafından öldürülmüştür.

Yukarıda Rıza Şah Pehlevî, Nasır ed-Din Şah'tan sonra, iktidarın merkezileştirilmesi ve Batı öğrenimini benimseme siyasetlerini en ısrarla izleyen şahtı. Çocukken, Mazenderan'daki otlakiarda babasının koyunlarını güden bu zat, büyüyünce Pehlevî hanedanını kurmuştur. İran'ı Mihver devletlerinin yanında savaşa soktuğu için, Müttefikler 1941'de Rıza Şah'ı tahttan inmeye zorlamışlardır.

anayasal (meşrutî) devriminin ilk aşamalarında da, önder yine onlardı. Bu olaylarda, Tahran tüccarları ve Batı eğitimi görmüş küçük bir köktenciler grubuyla birlikte, şahlık rejiminin üstüne demokratik bir anayasa zorlamayı başarmışlardı. İlk bakışta, devrime onların önderlik etmeleri, paradokslu görünebilir. Ama öyle değildi. Ulemanın derdi, şahlık yönetimine de Batı-eğitimli köktencilere de karşı, şeriatı ve İran yaşamının İslâmî niteliğini savunmaktı. 1906'da ilân edilen anayasaya bu amaçlarını karşılayacak hükümler koydurdular ve Batı-eğitimli bağlaşıklarının bunları uygulamaya niyetli olmadığı anlaşılınca da muhalefete geçtiler.

1921'de Kazak tugayından Albay Rıza Han (1878-1942) iktidarı ele geçirip, onu 1926'da kendisi şah olmak için kullanınca, merkezî hükümetin yetkesinde dramatik bir artış oldu. Bu büyüyen hükümet erkinin yüreği yerinde, hem adem-i merkeziyetçi güçlere engel olacak hem de toplumu çağdaşlaştırmaya çalışacak yeni bir birleştirilmiş sürekli ordu vardı. Topluma artık lâik bir gelişme kalıbı zorlanmaktaydı. 1921'de Batı izlenceli, kapsamlı ve zorunlu bir devlet eğitim sistemi kabul edildi; 1935'te Tahran üniversitesi kuruldu; İranlılar ileri incelemeler için yurtdışına gönderildiler. Şeriatın yerine lâik yasalar konuldu, şer'î malıkemelerin işlevleri azaltıldı, ancak Batılı-eğitimden geçmiş kişiler yargıç yapıldı. Rıza Şah, büyük bir hayranlık duyduğu Atatürk gibi, İranlıların lâik bir toplumun dışsal simgelerini de benimsemelerini istiyordu. 1928'den itibaren, ulemanın dışındaki bütün erkekler Batılı kılığı giymeye mecbur tutuldu. 1935'ten itibaren de kenarlı şapka giymeye zorlandılar. 1936'dan itibaren, kadınların peçe takmaları yasaklandı; polis, şahın buyruğunu dinlememeye cüret edenlerin yüzlerinden peçelerini koparıp alıyordu. Genel olarak, bu asker bir hayli başarı kazanmıştır. İran onun zamanında, yabancıların siyasal ve ekonomik ağırlığından oldukça sıyrıldı; lâik biçemli bir çağdaş devlet, İran'ın yaşamına sağlamca yerleşti ve ulemanın gücü büyük çapta kısıldı. Ulemanın Türkiye'deki akranlarıyla büsbütün aynı kaderi paylaşmamasıysa, geniş ölçüde İkinci Dünya Savaşı sayesinde olmuştur; şahın tahtını terketmesine varan olaylar, yirmi yıl kadar, görece zayıf bir hükümet dönemini başlatmıştı. Ulema eski yitirdiklerinin kimilerini yeniden elde edebildi ve çağdaşlaşan İran devletinin içinde, İslâm toplumu dokusunu korumayı becerdi.

Rusya'da Rönesans ve Bastırma

Burayadek çoğucası, yabancıları ülkelerine sokınamaya çalışan Müslümanların tepkilerini inceledik. Şimdi de, farklı bir durumdaki, Orta, güney ve güneydoğu Asya ve Afrika'daki zaten yabancı egemenliği altında yaşayan Müslümanların karşılık vermelerine dönüyoruz. Buralarda tepkiler, bir ölçüde sömürgeci devletin etkisine, bir ölçüde de İslâmın toplumdaki yerine bağlı olmuştur. İki nokta belirgin durmaktadır: (1) Müslümanlar, ister Hıristiyan ister dinsiz olsun gayr-i Müslimlerin egemenliği altında yaşadıkları için, İslâmlık ya da en azından İslâm kültürü, bu ülkelerde kendi kimliğinin odağına Türkiye'de, hatta İran'da olduğundan çok daha fazla yaklaşmıştır; ve (2) sömürge rejimleri çoğu kez kendilerini zayıf hissettikleri ve uyruklarının dinsel duyarlıkları konusunda sağlıklı bir saygı tutumu geliştirdikleri için, İslamî kurumlara saldırmakta çoğucası sakıngan davranmışlardır.

Kuzey İslâm ülkelerinde, Rus siyaseti 19. yüzyılda bir İslâm canlanışının uyarıcısı oldu. Bunun kökleri, Büyük Katerina'nın dinsel ve ekonomik özgürlükleri 16. yüzyılda işgale uğramalarından o yana çok sınırlanmış bulunan Volga Tatarlarının haklarını geri vermesine kadar uzanır. Ticarî etkinliklerine konulan kısıtlamaların kaldırılması, onların Rusya'yla çarlığın durmadan genişleyen İslâm imparatorluğu arasındaki büyüyen ticareti tekelleri altına almalarını mümkün kıldı. Tatarlar, Rus tüccarlarının gitmeye korktukları yeni Rusya topraklarına yayılarak servet edindiler. Böylelikle yeni kazanılan zenginliğin çoğu Kazan çevresinde endüstriye yatırıldı ve Tatarlar Volga yöresinin önde gelen girişimcileri oldular. Dinleri nedeniyle onlara yüklenen sakıncalar kaldırılıp, bir de Orenburg'ta ulema meclisleri kurulunca, Tatarlar

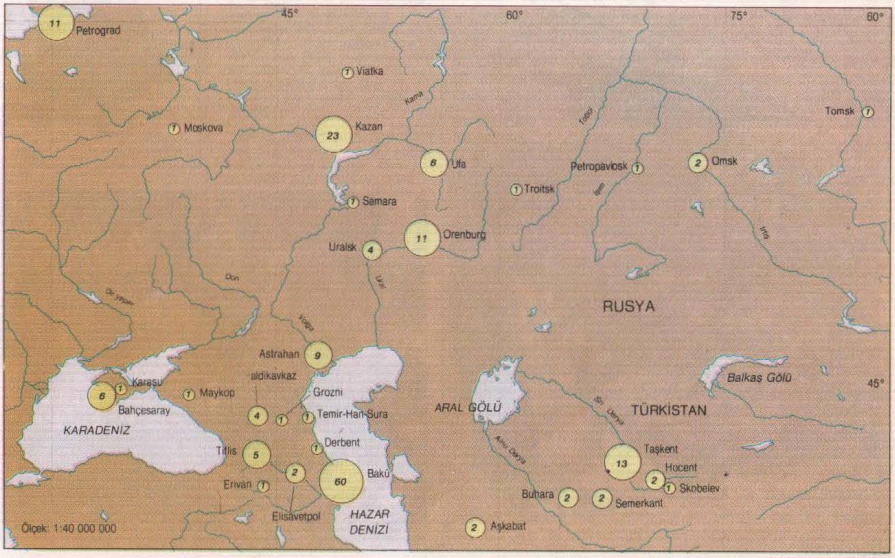

Sağda: Rusya'da 1917 yılında Müslüman basını
Bu harita, İslâm topluluğunun Baltık kıyısından Türkistan'a kadar nasıl geniş bir alana yayılmış olduğunu gösteriyor, Bakû ile Volga Tatarlarının eski başkenti Kazan, başlıca merkezlerdi. En çok Müslümanın yaşadığı Türkistan'daysa, görece az gazete çıkıyordu; ama bunların sayısı, 1917 Devrimi'nden 1920'ye değin büyük bir artış göstermiştir.

Politik Karikatürler

Müslümanların Müslümanlar için çıkardığı gazeteler, 1820'lerin sonlarından itibaren kurulmaya başlanmıştır. Bunların ilkini yayımlama şerefi, muhtemelen, Mısırlı Mehmet Ali Paşa'ya aittir. Fakat, gerçekten canlı bir basının geliştiğini görmek için, 19. yüzyılın sonlarına kadar beklemek gerekir. Sömürge yöneticileriyle Müslüman hükümdarların uyguladıkları sansür, bu gelişmenin önünde ağır bir engel oluşturmakla birlikte, 20. yüzyılın ilk onyılının sonunda çıkmakta olan gazete ve dergilerin sayısı, Mısır'da 150, Orta Asya'da 160, İran'da 370, Osmanlı Türkiyesi'ndeyse belki bundan da fazlaydı; Çin'de bile 1913 ile 1939 yılları arasında 100'ü aşkın Müslüman gazetesi kurulmuştu. Önde gelen Müslüman gazetelerinden şu üçünü anmak doğru olur: Kırımlı Tatar reformcusu İsmail Gasprinski'nin 1883'te kurduğu *Tercüman*, Hintli, reformcu Seyid Ahmed Han'ın 1866'da kurduğu *Aligarh Institute Gazette* ve 19. yüzyıl sonlarının en önemli Arapça yayın organı *el-Cevaib*. Tanınmış mizahi dergilerinden ikisinde, 1906 ile 1917 yılları arasında zaman zaman Kafkaslar'daki Tiflis'te basılan *Molla Nasreddin* ile Hindistan'daki Lucknow'da 1877'den 1930'lara dek yayımlanan *Awadh Punch*'ta çıkmış bazı karikatürler, bu basın türünün tadı hakkında bir fikir verebilir.

Molla Nasreddin (Nasreddin Hoca), tutuculuğun her türüne, özellikle de Şii ulemanın bağnazlığına çatan, bir grup ilerici yazar ve ozanın çıkardığı haftalık bir aşırı uymazcı mizah dergisiydi; hemen hemen her sayısında, Avrupa emperyalizmine karşı etkinlikle direnemedikleri, ilerlemenin önünde bir engel oluşturdukları ve çarlık rejimiyle uzlaştıkları için ulema çekiştiriliyordu. Toprak sahiplerine ve kapitalistlere saldırılıyor, yargıçların yiyicilikleri açığa vuruluyor, (eski usûl) öğretmenlerin aptallıkları alaya alınıyordu. Düzeltimci İsmail Bey Gasprinski'nin çalışmalarıysa son derece övülmekteydi. Derginin çeşitli sayılarına, *solda* ve *karşıda en sağda* gösterilenler gibi alaycı süsleme resimleri (vinyet'ler) konulmuştu. *Aşağıda solda* ilk sayının birinci sayfasındaki bu karikatür, derginin amaçlarını gösteriyor: Müslümanlar hâlâ uyumaktadır, Molla Nasreddin de onları uyandırmaya çalışmakta. *Aşağıda sağda* bu kendi kendilerinden hoşnut, ulema toplantısı için ayrıca bir açıklama gerekmiyor. *Yukarıda sağda* eğitim reformcusu Gasprinski (altında Arap harfleriyle "usûl ü cedid"/"yeni yöntem yazılı), "Tatar müderrisi"yle "Rus direktörü"nün gayr-i mukaddes ittifakı altında ezilmekte. Karikatürün altında, şu konuşma satırları yer alıyor. Öğretmen: "Yeni okullara giden genç Tatarların hergün zihinleri bozulmakta." Yönetici: "Son zamanlarda genç Tatarlar sola kaydı. Eski okulları güçlendirip yenilerini yasaklamalıyız." *Sağda* burada da, yine Gasprinski'nin ulemayla başı dertte: dinsiz olduğunu söylüyor, onu "tekfir" ediyorlar, "usûl-ü cedid"inin "hilâf-ı şeriat" olduğunu ileri sürüyorlar (Gasprinski'nin elinde, *Tercüman* gazetesiyle birlikte bir de *Hoca-i Sübyan* yazılı kitap var).

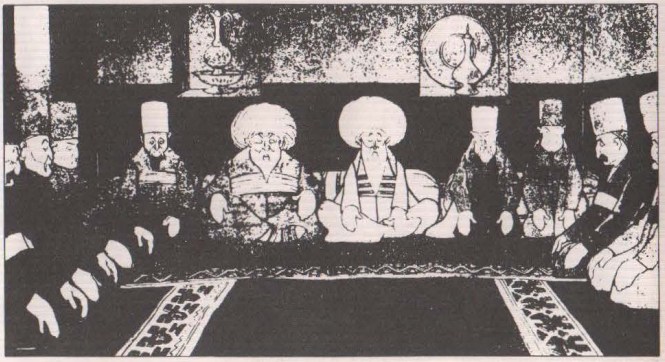

Aşağıda Rusların Orta Asya'daki yayılmalarının pekiştirilmesiyle ilgili olarak, "Sömürge Sorunu" başlığını taşıyan bu sert karikatürde, bir Rus memuru Kırgızlara, "Çıkın buradan, bu oda Ukraynalılara gerekli" diyor. (Geride bekleşen kalpaklı grubun üstünde, "Rus muhacirleri" yazılı.)

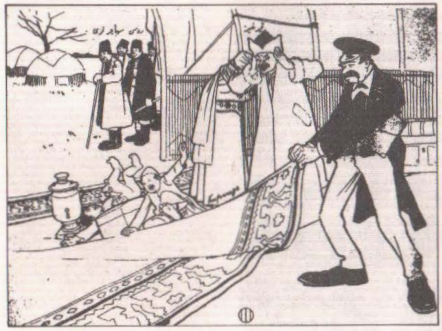

Awadh Punch (*Punch*/yumruk, hâlâ yayımlanmakta olan eski ve ünlü bir İngiliz mizah dergisidir) kuzey Hindistan'ın Urduca konuşan, ince beğenili, toprak salıbi ve bürokrat seçkinlerinin edebî ve mizahî yayın organıydı. Bu dergide, İngiliz egemenliği, Müslüman siyaseti, uluslaşma akımları, nişan tahtası olarak alaya alınan konulardı. Hint-Müslüman basının in çoğu gibi, bu süreli yayın da, genel İslâm dünyasındaki olayların özellikle farkındaydı.

Yukarıda solda 12 Kasım 1920 tarihli sayıda çıkan bu acıklı sahne, Müslümanların İngilizleri Türk halifeliğini korumaya ikna etmek için başlattıkları, protesto olarak işbirliği-yapmama hareketine değgindir. Ulusal bir Müslüman Üniversitesi kuran bu hareket, daha önceki Aligarh Müslüman Üniversitesi'ni tehdit etmekteydi. Karikatürde, testerenin bir ucunu özellikle zehirli görünüşlü bir ulema temsilcisi, öteki ucunu da, bir Hindu'nun yardım ettiği, Ulusal Üniversite'nin kurucusu Muhammed Ali tutmuş, Aligarh kurumunun bir temsilcisini biçiyorlar. Testerenin üstünde, "Ulusal Özgür Üniversitenin hilâ] biçimli biçkısı" yazılı. Kurbansa, "eski eğitim merkezlerini yıkıyorsunuz" diye bağrıyor.

Solda John Bull'un ("Can Bal") temsil ettiği İngiltere, eşeğe binmiş olan Mısır'la pazarlıkta, 23 Haziran 1922. Mısır, Britanya'dan bağımsızlığını, birçok kayıtlara bağlı olarak 1922 Şubatı'nda kazanmıştı.

kendilerine bir İslâm toplumu biçimlendirmekte özgür kaldılar. Zenginlikle eşlenen özgürlük ilerlemeyi uyardı: gerçekten binlerce İslâm ilkokulu açıldı, birçok yayınevleri kuruldu ve kendine özgü bir Tatar İslâm kültürü boy atmaya başladı.

Önceleri, Tatarlar Buhara ve Semerkand gibi büyük Özbek şehirlerinin kültür ölçütlerinden çok etkilenmişlerdi. Onların giyim kuşam ve göreneklerini kopya ettiler, kadınlarına peçe taktırdılar ve yüksek bir Sünnî doğru-yolculuğundan sapanlara saldırdılar. Ama sonra, kendileri de Rus yayılım dalgasının üstüne binince, Rusya'nın rekabetini hissetmeye başlamışlardır. Orta Asya'da Rus yöneticileri Rus tüccarlarını kayırmaya, Volga yöresindeki Rus endüstricileri de pek gelişkin olmayan Tatar rakiplerini geçmeye başlıyorlardı. Tatarların buna verdikleri karşılık, kendi İslâmî eğitim sistemleri içinde Rus bilgisini özümlemeye çalışmak oldu. Tıpkı Muhammed Abdüh gibi, çağdaş bilimin Kur'an'la bağdaşabilirliğini savunan Şehabeddin Mercanî (1815-89) ve Tatar dilini etkin bir eğitim aracı haline getiren Abdülkayyum en-Nasırî (1825-1902) misüllü, önde gelen Tatar aydınları onlara bunun yolunu gösterdi. Sonra, İsmail Bey Gasprinski (1851-1915) diye bir Kırım Tatarı, Arapça öğrenimi için yeni bir fonetik yöntemin ve lâik konuları da içeren yeni bir ders programının benimsenmesine önayak oldu. Bu yeni yöntem çabuk yayıldı ve Tatar dilinde yapılan öğretime de uygulanmaya başladı. Böylece, Müslüman eğitimi, nüfusun üçte birinin okur-yazar olduğu Volga Tatarlarının ülkesinde en çok tutulan çağdaş biçem ve Orta Asya'da hâlâ ağır basan geleneksel biçem olarak ikiye ayrıldı.

1905-1917 devrimleri arasındaki yıllar, Müslümanlara büyük olanaklar sunmuş, ama onlar ortak bir politikada anlaşamamışlardır. İleri gelen Tatar çağdaşlaşmacıları, Hıristiyan vatandaşlarıyla birlikte, siyasal özgürleşme istediler. Bunlar, Türkçenin ortak dil olacağı özerk bir Müslüman rejiminin yaratılmasını öngörüyorlardı. 1905 ve 1906'da üç tane Müslüman kongresi toplandı, fakat sadece Tatarlarla Azerbaycanlılar ortak siyasal eylemde anlaşabildiler. Öteki Müslüman delegeleri, daha çok, kendi dil grupları için özerklik, hatta bağımsızlık terimleriyle düşünmekteydiler. 1917 Şubat ve Ekim devrimleri arasında, Tatar çağdaşlaşmacıları Rusya Müslümanlarını eşgüdüme sokmak için ikinci bir girişimde bulundular, fakat Moskova ve Kazan'da toplanan kongreler aynı tepkilerle karşılaştı; öteki Müslüman halklar Pan-Türkik birlik kavramına karşı kayıtsızdılar. Birkaç ay daha, kendi dinsel-kültürel özerklik rüyalarıyla oyalandılar. Sonra Komünistler herşeyi devraldı.

Müslüman kültüründen bazı kimseler, çağdaşcılıktan lâik bir dünya görüşüne ilerleyerek Komünist olmuştu; hatta kimilerinin de "Müslüman" bir gelecek hayalleri vardı. Bir Tatar öğretmenin oğlu olan Mir Sultan Galiev (y. 1900-?), bunlardan biriydi. Stalin'in başında bulunduğu Milliyetler Halk Komiserliği'nde çalıştı ve bir Müslüman Komünist Partisi kurdu. Sultan Galiev, Müslüman toplumunun, birkaç büyük toprak sahibi ve burjuva dışında, çarlık Ruslarınca toptan baskı altında tutulduğunu savunuyordu. Yapay sınıf mücadeleleri yaratarak onu bölmenin anlamı yoktu; kilit sorun, yabancı egemenliğinden kurtulmaktı. Rusya'daki Müslümanların durumu, aslında, bütün dünyadaki baskı altında yaşayan sömürge halklarının bir minyatürüydü. Asya'ya ve ötesine devrim meşalesini onlardan daha iyi kim taşıyabilirdi? Bu gibi sözler, tabiatıyla, sapkınlık sayıldı ve Sultan Galiev Tatar yurttaşlarını "Büyük Rus Şovenizmi"

dediği şeye karşı örgütlemeye kalkışınca, susturulması gerekti. Sultan Galiev, Marxizmin millileştirilebileceğini söylemeye cüret eden ilk insan olarak her zaman hatırlanacaktır.

Yalnızca Müslüman kültüründen gelenlerden farklı olarak, mümin Müslümanlar için, devrimin gelişmesi daha da büyük bir felâket getirdi. Çarlık yönetiminin son yüzyılı, onların İslâmî yaşamında bir rönesansa tanıklık etmişti. Din vakıflarına göz yumuluyordu; örneğin Kırım'da yüz bin hektardan fazla arazi dinsel amaçlarla vakfedilmişti. Çoğu yerlerde medenî hukuk ve küçük ceza konularıyla sınırlı tutulmakla birlikte, şeriat geniş ölçüde uygulanıyordu. Okullar gelişmekteydi; Müslümanlar hernekadar, bunları geleneksel ve çağdaşcı yöntemlere göre ayırırnışlarsa da, bütün öğretim İslâmî bir çerçeve içinde yapılmaktaydı. Oruçlar tutuluyor, binlerce camide namazlar kılınıyordu. Oysa, on yıl içinde bütün bunlar yıkıldı: şeriat kaldırıldı, din vakıflarına el konuldu, okullar kapatıldı. Peçeye saldırıldı, Arap yazısı kullandırılmaz oldu. Kur'anlar toplandı ve alenen yakıldı. Ulemaya kısıtlamalar getirildi; adları kötülendi, hatta çalışma kamplarına gönderildiler. Camiler kapatıldı; 1914'teki 24.562 camiden, resmî rakamlara göre, 1942'de sadece 1.312 tanesi kalmıştı. Müslümanlar toplu törenlerini yapabilmek için, kolay kolay akla gelmeyecek yollara başvurmak zorunda bırakıldı: Taşkent'te yerel Komünist propaganda merkezi olan Kızıl Çayevi'ni cami olarak kullanırken yakalandılar; Türkistan'da Şeyh Ahmed Yesevî'nin türbesi bir "din-aleyhtarlığı" müzesine çevrilmişti, ama müminler bilet alıp "din-aleyhtarı" turisler gibi içeri girerek ibadetlerini sürdürdüler. Böyle kaçamaklara sığınmanın anlamı apaçık ortadadır: İslâm yaşayabilmek için yeraltına girmek zorunda kalmıştı.

Güney Asya'da Ayrılıkçılık

Güney Asya'da İngiliz egemenliği altında yaşayan Müslümanların ise, kurumları toptan yıkıma uğratılmamıştır. Evet, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, şeriatın uygulanma alanı aile hukukuyla sınırlanmıştı. Ama öte yandan, dinsel kurumlarını besleyen vakıflara dokunulmamıştı; devlet sadece bunların daha etkin olarak yönetilmesiyle ilgilenmeye başlamıştı. İslâmî eğitim sistemine de ilişilmemişti: Hintli Müslümanlar oğullarının istedikleri kadarını Kur'an okullarına ve medreselere yollamakta özgürdüler. Ulema, İslâm geleneğinin özünü aktarabiliyor, erkekler diledikleri gibi giyinebiliyor, kadınlar peçeli gezebiliyorlardı. Bütün bunlara karşın, İngiliz egemenliği yine de, İslâmın karşısına ciddi tehditler çıkarıyor gibiydi. Müslümanlar, Hıristiyan misyonerlerinin okullar açtığını, köşe başlarında vaazlar verdiğini, insanları Hıristiyanlığa döndürmeye çalıştığını görmekteydiler. Üstelik, 19. yüzyılın ortasında önde gelen İngiliz görevlileri de onları destekliyor; bunlardan kimileri İslâmlığa karşı, derin bir sevmezliği yansıtan yapıtlar yazıyordu. Yalnızca Avrupa bilgisi öğreten okullar, şeriattan hiçbir şey almayan bir hukuk, geleneksel Müslüman eğitiminin atanmak bakımından hiçbir yarar sağlamadığı hükümet görevleri ile adım adım lâik bir devlet sisteminin kurulmakta olduğunu gören Müslümanlar, bu yeni erk kaynağından kendileri de faydalanmak isterlerse, İslâmdan ayrılmak zorunda kalacakları korkusuna kapıldılar. Kendilerinin Hindistan'da, nüfusun yüzde yirmisinin biraz üstünde bir azınlık olduklarının ve sadece sayıların bile altında ezilmek tehlikesi içinde bulunduklarının gitgide daha çok bilincine vardılar. Seçimli yönetimin yaygınlaşmasının anlamını kavradıkça, bu kaygıları daha da kesinleşti. Şehir meclislerini ellerine geçiren sofu Hindular, geniş bir halk desteğiyle, Müslümanların sığır eti yemelerini ya da bayramlarını diledikleri gibi kutlamalarını zorlaştırabilirlerdi. Eyalet meclislerinde denetim kuran Hindular, kamu yaşamında Urdu dilinin ve Fars-Arap yazısının oynadığı rolü ortadan kaldırabilirlerdi. Hint Müslümanları, Avrupalı ve Hindu fikir ve değerlerinin gitgide daha başat olduğu bir dünyada kendi uygarlıklarını koruyabilmek için zorlu bir savaşımla karşı karşıya gelmiş görünüyorlardı. Umutsuzluğa kapıldılar; bu ruh hallerini, şair Altaf Hüseyin Hali'nin (1837-1914) şu dizeleri pek güzel dile getirmektedir:

Güz çökünce bahçeye, niye söz etmeli çiçeklerin baharından?
Düşmanlık gölgeleri asılmışken üstüne şimdinin, niye geçmişin debdebe ve görkemini anlatmalı durmadan?
Evet, bunlar hep unutulacak şeyler; ama sen / nasıl unutursun şafakta, önceki geceyi?
Toplantı yeni dağılmış, / Tükenen kandilden dumanlar tütüyor hâlâ;
Hindistan kumları üstündeki ayakizleri hâlâ diyor:
Zarif bir kervan geçti bu yoldan.

İslâmın tepkisine, kuzey Hindistan, özellikle de İngiliz yönetiminde Birleşik Eyaletler diye bilinen yöre Müslümanları önderlik etmişlerdir. Aslında, Müslümanlar bütün Hindistan'a yayılmış durumdaydılar; en yoğun oldukları yerler, nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları kuzeybatı ve kuzeydoğu Pencab ve Bengal'di. Ama düşünsel ve kültürel geleneklerinin en canlı kaldığı bölge, geçmişte de çoğu Müslüman imparatorluklarının çıktığı Birleşik Eyaletler'di. Örneğin, yüzyıllar boyu Müslümanlara zihnî ve ruhanî önderlik yapan büyük ulema ve sufî aileleri hep buralıydı. Birçokları, İngilizlerin kurduğu yeni düzene asık suratla boyun eğdi. Daha olumlularıysa, hiçbir ödün vermeyeceklerini açıkladılar. Bunlara, Delhili Şah Veliyullah ve Şah Abdülaziz'in reformcu geleneğinde yetişmiş kişiler önayak oluyordu. Hıristiyan misyonerleriyle, genellikle de üstün gelerek, tartıştılar ve o zamandan beri gerek Hindistan'da gerek başka yerlerde kullanılan İslâm savunusunun anaçizgilerini ortaya koydular. 1857 Ayaklanmasında İngilizlere karşı kutsal savaş ilân ettiler. Onyıl sonra, Delhi yakınlarındaki Deoband'da bir medrese kurdular; burada hadislerle şeriatı vurgulayan ve ılımlı bir sufî uygulamasına yer veren tipik bir reformist İslâmlık öğretilmekteydi. Bu okul, bir sonraki yüzyılın ulemasını yetiştirmekte merkezî bir rol oynadı; birçok şube kurumları açtı ve bilginliğiyle bütün İslâm dünyasında saygı gördü. Lucknow'daki Firangi Mahal'in okulu gibi, başka ulema okulları daha büyük bir etkinlik göstermeye başladılar. Hepsi toplumun doğru olarak nasıl düzenlenmesi gerektiği konusunda anlaşıyorlardı. 1894'te önde gelen bir bilgin şunları yazmaktaydı: "Ulusal yaşam, ulemanın sahiplik hakkı altındadır... üzerinde yalnızca onların mutlak egemenliği vardır ya da olabilir." İktidarın nasıl devredilmesini istedikleri sorulunca, İngilizlere de aynı şeyi tekrarladılar: Firangi Mahal'in en önemli bilgininin deyişiyle, Müslümanlar için tek gerçek özyönetim (*Home Rule*), şeriatın uygulanmasıydı.

İslâm dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi burada da, yeryüzünde güce ancak güçle yeterli bir karşılık verilebileceğini ve Müslümanların bunu yapacak kuvvete sahip bulunması gerektiğini düşünen Müslümanlar vardı. Bunların önderi, Delhi'deki Hint-Moğol sarayıyla uzun bir ilişkisi olan bir kamu görevlileri ailesinden, ama aynı zamanda Şah Veliyullah ve Şah Abdülaziz'in reformist fikirlerinin çok etkili olduğu bir ortamdan gelen Seyid Ahmed Han (1817-98) idi. İlgi ve başardığı işlerin yaygınlığı açısından "gerçek bir rönesans insanı" olan, bu 19. yüzyılın en dikkate değer Hint Müslümanının baş kaygısı, dindaşlarının Hindistan'da iktidarı ellerinde tutmaya devam etmeleriydi. Her zaman, "bu dünya işlerinde ne kadar ilerleme gösterirsek, İslâmın görkemi de o kadar artar" derdi. İslâmiyetin çağdaş bilimle bağdaşabileceğini kanıtlamaya koyulmuş ve bu süreç içinde, zamanının en köktenci dinbilimcisi olmuştur. 1877'de Aligarh'ta kurduğu kolej (Müslüman İngiliz-Doğu Koleji), genç Müslümanların Batı bilgilerini özümleyebilecekleri bir Müslüman çevresi oluşturmaktaydı. Ahmed Han, dindaşlarının Hint ulusçuluğuna hiç bulaşmamalarını istemiş ve sömürgeci yönetimle yakın bir ilişki kurmanın, onların çıkarlarına en iyi biçimde hizmet edeceğini ileri sürmüştür. Ahmed Han'ın çalışmalarının sonucu, inançtan çok kültürce Müslüman insanlar yetiştirmek olmuştu; ancak Aligarh'ın canlanmacı Müslüman havasında, bu çocukların İslâm kültürüyle kendilerini özdeşleştirmeleri pek yoğun olabiliyordu. Avrupa ders konularını İngilizce okuyorlar, aralarından en yeteneklileri Oxford ve Cambridge'e gidiyordu; çay partilerinde görgülü davranmayı ve oldukça iyi kriket oynamayı öğreniyorlardı. Bu eğitim donanımıyla, İngilizlerin yarattığı yeni sistemde yer alabiliyor, hükûmet hizmetine girebiliyor, danışma meclislerinde konuşabiliyor, gerekince de siyasal örgütler kurabiliyorlardı. Zamanın bir hicivcisi onları şöyle görmekteydi:

Bu modern okulun başındakilerin çoğu
Ne Allah'a inanır, ne namaza.
İnandıklarını *söylerlerse* de, işin gerçeği
Baştaki güçlerdir inandıkları.

Ekber Allahabadi

Aligarh mezunları, Hindistan'ın 1947'deki bölünüşüne değin, çoğu Müslüman siyasal etkinliklerinin merkezindeydiler. Bazıları, Hint Millî Kongresini destekleyen Hindistan ulusçuları oldular; fakat büyük çoğunluk ayrı Müslüman siyasal örgütlerine girdi. Bu Müslümanların niçin Hint ulusçuluğuyla işbirliği etmedikleri hakkında çeşitli görüşler vardır. Fakat bu konuda yapılacak herhangi bir açıklama, Müslüman canlanmacılığının etkilerini, sömürgeci hükûmetin politikalarını, belirli Müslüman gruplarının maddî çıkarlarını, Müslümanların Hindu canlanmacılığı ve Hint Millî Kongresiyle yakınlaşmaktan duydukları korkuları ve İslâmın türettiği, sadece kültürel bakımdan Müslüman olanları bile etkisi altına alan güçlü topluluk (cemaat) duygusunu hesaba katmak zorundadır. Bunlar söylendikten sonra, aynı Müslüman siyasal etkinliğinin bir grafik üstünde sürekli yükselen düz bir çizgi olmadığını da belirtmek gerekir. Ayrılıkçı Müslüman siyasetinin örgütü olan Tüm-Hindistan Müslümanlar Birliği 1906'da kurulmuştu. 1909'da, sömürge Hindistanı'nın gitgide gelişen seçimli yönetim sistemi içinde, Müslümanlar kendilerine seçim bölgeleri ve meclis sandalyeleri ayrılmasını başarmakla, ilk büyük zaferini kazanmış oldu. Fakat Birlik, 1916'da Hint Millî Kongresiyle bağlaştı; 1919'da da, Türkiye'nin kaderi konusunda ortaya çıkan kitlesel protesto hareketi, bu örgütü bir kenara itti. 1920'lerde ve 1930'larda zayıf kalan Müslümanlar Birliği, 1937 genel seçimlerinde, Müslümanlara ayrılan sandalyelerin ancak beşte birinden biraz fazlasını alabildi. Ama 1946'daki bir sonraki seçimlerin sonucu çok farklı oldu: Birlik çeşitli seçimlik kurullarda ayrılmış 495 sandalyeden 446'sını kazandı. İkinci Dünya Savaşı, Hint Millî Kongresinin başarısızlıkları ve Muhammed Ali Cinnah'ın (1876-1948) önderliği, siyasal durumu değiştirmişti. İngilizlerin Hindistan'dan ayrılmalarının hemen öncesinde, Birlik, ayrılıkçı Müslüman siyasal örgütlenmesini mantıksal sonuca kadar götürüp, kuzeydoğu ve kuzeybatı Hindistan'daki Müslüman çoğunluklu bölgelerde ayrı bir İslâm devletinin kurulmasını dikte edebilecek duruma geldi. Böylelikle, yeni devlet sistemi içinde erki kullanmak için yetiştirilen Müslümanlar, altkıtanın geniş bir kesiminde denetimi ele geçirmeyi başardılar.

Hindistan altkıtasında ayrı bir Müslüman devleti kurulması fikri, 1947'den önceki yirmi yılda yavaş yavaş gelişmiştir. Bu, Muhammed İkbal'in (1878-1938) vurguladığı gibi, Müslüman sorunlarının ideal çözümü değildi:

Bizim özümüz herhangi bir yere bağlı değildir;
Şarabımızın gücü, bulunmaz Çin ya da Hint tasında
Testimiz aynı topraktandır.
İster Türk olsun, ister Suriyeli,
Aynı hamurdandır vücudumuz;
Yüreğimiz de ayrılmaz,
Hindistan, Suriye, Rum [Anadolu] diye.
Yoktur vatanımız bizim,
İslâmdan başka.

Rümuz-u Bekhudî, 1918

Hindistan Müslümanları kuramca dinsel, toplumsal ve siyasal bir birlik halinde süregelen, dünya çapındaki Müslüman topluluğunun bir parçasıydı. Fakat, 20. yüzyılın gerçeği çok farklıydı:

Şimdi kardeşlik öylesine parçalanmış ki,
Topluluk yerine
Ülkeye tanınmış övünç;
Bağlılıklarında insanların ve yapıcı çalışmalarında
Yüreklerinin sevgilisi olmuş ülke,
Ve geniş insanlık ayrılmış
Kopuk kopuk kabilelere..

İkbal, Hindistan Müslümanlarının bu hayal-kırıcı gerçeği kabul etmeleri ve İslâmla çağdaş ulusal devlet arasında bir uzlaşma biçimi yaratmaları gerektiğini söylemekteydi. 1930'da Müslümanlar Birliği'nin başkanlık konuşmasında, ayrı bir Müslüman devleti fikrini ortaya attı. Devletin adına *Pakistan* denmesi ise, sonraları genç bir Cambridge öğrencisinden çıktı:

Hindistan'da Müslüman ayrılıkçılığı ve Pakistan'ın kurulması

Birçok Müslüman için, Avrupa sömürgeciliğinin geri çekilişi sırasında ortaya çıkan en umut verici olaylardan biri de, Güney Asya altkıtasında Pakistan İslâm Cumhuriyeti'nin doğmasıydı. Altıkıtanın Müslümanlarından birçoğu hâlâ Hindu egemenliği altındaki Hindistan'da yaşamakla birlikte, Müslümanlar en azından Pakistan'da, isterlerse, devlet ve toplumu İslâmi çizgiler uyarınca şekillendirebilirlerdi. 1947'deki bölünmeden on yıl önce, böyle bir sonucu pek az kimse düşünebilirdi. 1937 genel seçimlerinde, Müslüman ayrılıkçı örgütü Tüm-Hindistan Müslümanlar Birliği, Müslümanlara ayrılan sandalyelerin ancak beşte birinden biraz fazlasını kazanabilmişti. Fakat bir sonraki 1945-46 seçimlerinde, bütün ülkedeki Müslümanların desteğine sahip olduğunu göstermiştir. Birliğin arkasındaki, onsuz Pakistan'ın vücut bulamayacağı itki gücü, Müslümanların azınlık oldukları eyaletlerden, özellikle de Birleşik Eyaletler'den gelmiştir. Ama Birliğin cidiye alınabilmesi için, çoğunlukta bulundukları eyaletlerin Müslümanlarının da desteğini sağlamaları zorunluydu; burada, Birliğin bütünmeden kısa bir süre önce, yeni Pakistan devletinin iki kilit bölgesi olacak Bengal ile Pencap'taki Müslümanların da desteğine sahip olduğunu gösterebildiğini önemle kaydetmek gerekir. Üstelik fiili bölünme de, muhtemelen, 1946 Haziran'ında Kabine Misyonu planın başarısızlığa uğramasına kadar kaçınılmaz hale gelmişti; daha 1946 Mayısı'nda, Birlik, Müslümanların federal bir Hindistan'ın içinde bir çeşit Pakistan yaratmalarına ilişkin Misyon önerilerini kabul etmiştir.

Tarihinin çoğu boyunca, Birliğin önderi, Bombay'lı avukat Muhammed Ali Cinnah olmuştur. Bir çağdaşı, onun hakkında şunları yazmıştır: "Duygusuz bir yüz, tane tane konuşan yavaş ve ölçülü bir ses. [Londra'daki ünlü] Bond sokağı terzilerinden giyinen şık vücut, arkasında demir bir irradeyle sinir hâkimiyetinin, üstün bir taktik becerisinin, sadakat ilham eden ve disiplin koyan bir gücün gizlendiği bir maske oluşturmaktaydı."

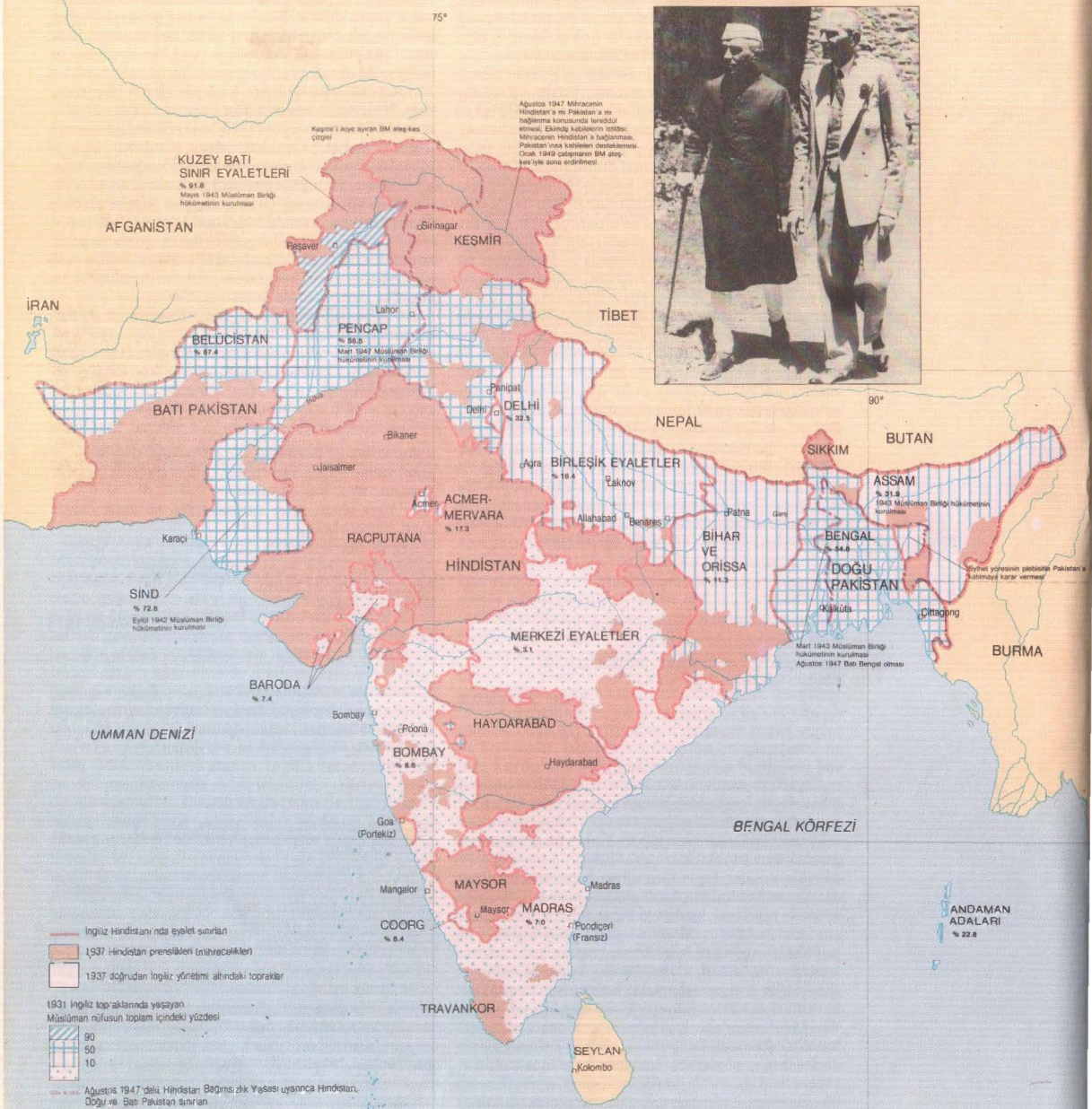

Haritanın sağ üst köşesine gömülmüş resim, Cinnah'ı (sağdaki), 1946'da Simla'da Kabine Misyonu planı görüşmeleri sırasında, Hint Ulusal Kongresi'nin önderi Jawaharlal Nehru'yla yürürken gösteriyor

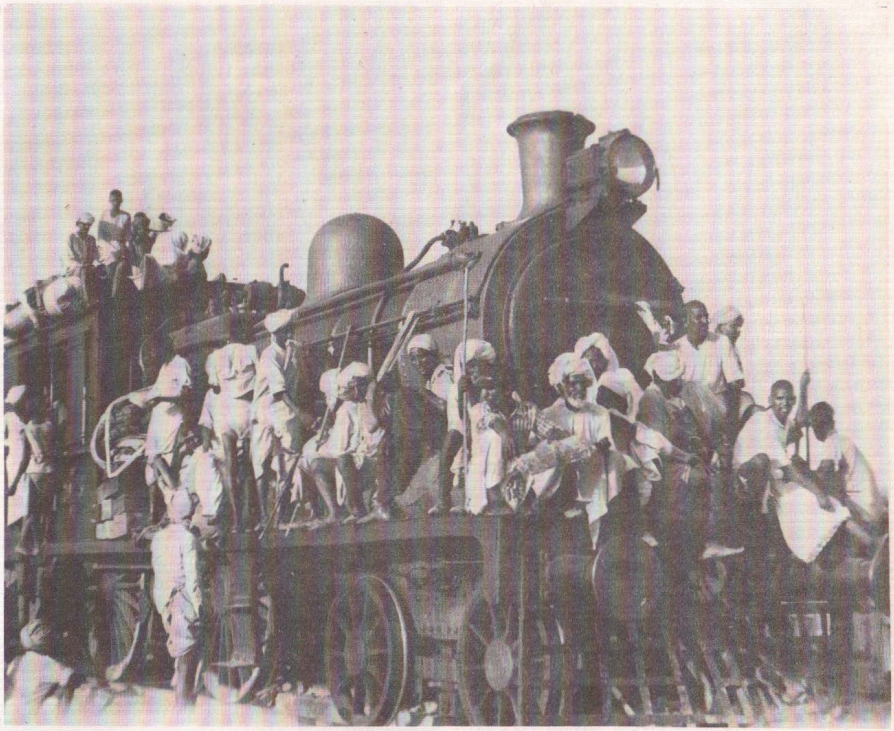

Sağda Hindistan'ın bölünmesi sırasında, bir tahmine göre, 12 milyon kişi yersiz yurtsuz kalmış, yarım milyon kişi de öldürülmüştür. Burada, alabileceği bütün Müslümanları taşıyarak Pakistan'a gidecek bir tren görülmekte. Marshall Hodgson şunları anlatıyor: Yeni Delhi istasyonunda, yaşlı bir Müslüman kadının tepesine doğru kılıcını kaldıran iriyarı bir Sihe sormuşlar, "Niçin onu öldürüyorsun?" — "Bilmiyorum" demiş, "ama yapmalıyım" ve kılıcını indirdiği gibi kadının kafatasını ikiye bölmüş.

bu söz, kuzeybatı Hindistan'ın Müslüman ağırlıklı bölgelerinin adlarının başharflerinden oluşuyor *(Pencap, Afganya, Keşmir, Sind* ve *Belucistan),* aynı zamanda "saf/temiz'ler ülkesi" anlamına geliyordu. Pakistan'ın gerçekleştirilmesi, 1940'ta Müslümanlar Birliği'nin merkezi talebi oldu. Fakat sonuç, İkbal'in düşündüğünden belirgin bir biçimde daha az İslâmîydi. Pakistan'ın ilk yöneticileri, onu çağdaş bir lâik devlet diye görüyorlardı. Cinnah, ülkenin kurucu meclisine, imânın kişisel bir sorun olduğunu söyledi; şeriatı yürürlüğe koymak gibi herhangi bir düşüncesi yoktu. İki noktayı daha belirtmek, Pakistan'ın kurucularının başarılarını hakkıyla değerlendirebilmek için zorunludur: ulemadan birçoğu, Müslümanlar Birliği önderlerinin İslâmlığın cahilî ve şeriata karşı kayıtsız olduklarını ileri sürerek, Pakistan'ın kurulması için açılan kampanyayı desteklemeyi reddetmiştir; ve 40 milyon Müslüman, Hindistan'da bölünmeden öncesine oranla bile daha korunmasız bir halde bırakıldığı için, güney Asya'daki Müslüman azınlığı sorunu çözümsüz kalmıştır.

Güneydoğu Asya'da pekişme

İslâmın güneydoğu Asya'da, Hollanda egemenliği altındaki deneyimi, gerek güney Asya'daki gerekse kuzey İslâm ülkelerindeki deneyimlerinden farklı olmuştur: burada yayılım, düzeltim ve bir hayli de kurumsal gelişim vardı. Lâikleştirici bir sömürge devletiyle ona rakip çıkmış lâik bir ulusçu hareket tarafından bir kenara itilmek şöyle dursun, İslâmiyet kendisine çağdaş Endonezya yaşamının merkezinde bir yer koparark meydana çıkmıştır. Yüzeysel olarak bakılırsa, bu öykü bambaşka görülebilir. Hukuk alanında, Hollandalılar İslâmlığın çevresinde bir çit yükseltmeye ve onun kapsamını daraltmaya kalkışmışlardı. Ülkeye kendi ceza ve kamu yasalarını getirmişler ve Avrupa hukukunu, miras ve evlenme gibi yeni alanlara da yaymak istemişlerdi. İslâm-öncesi *adah*'ı, yani örf-âdet hukukunu, onun yerine şeriatı koyma girişimlerine karşı korumaya çalışmışlardı. Eğitim alanında, Hollandalılar Müslüman okullarının yayılmasını denetlemeye gayret etmişler ve lâik bir devlet eğitim sistemi başlatmışlardı. Genelde, Cava ve Batı kültürlerinin bir karmasını içeren yeni bir devlet yapısı kurmaya çalışmaktaydılar. Bu yapı, birçok insanların esin kaynağı olarak Karl Marx'a ve Hindu Majapahit imparatorluğuna baktıkları, büyüyen şehirlerin yaşamında anlatımını buluyordu. Bütün bunlara karşın, bu gelişmeler ne denli tehdit edici olursa olsun, zamanın öteki İslâm topluluklarına oranla, Müslümanlığın Endonezya toplumunda hatırı sayılır bir ilerleme kaydetmesini engellememiştir.

18. yüzyılın sonunda, Endonezya'nın büyük bir bölümünün ancak kısmen İslâmlaşmış, Cava'daysa bu inancın gelişmesinin durdurulmuş olduğu hatırlanacaktır. Nüfus ve servetçe bölgede başat bir konumu olan bu adada, İslâmlık Hindu-Cavalı kültüründen pekçok etkilenmişti. Soylular, olsa olsa saymaca Müslümanlardı; köylülük son derece senkretik bir halk dinine bağlıydı; sadece kuzeyde ve batıda İslâm derin kökler salmıştı. 19. yüzyılda Hollandalı egemenliğiyle Cava toplumu, Cava toplumuyla da genel İslâm dünyası arasındaki etkileşimler, Cava'nın dinsel inanış ve uygulamalarında İslâmlığa doğru bir yöne-

liş yaratmıştır. Hollandalı egemenliği, saymaca Müslüman seçkinlerle onların buyruğunda görev yapmaya istekli ulemaya dayanmaktaydı. Fakat ulemanın birçoğu bu sistemden uzak durmuşlar, İslâmî -olmayan bir hükümetle işbirliği yapmak istememişler ve Cava'nın Müslüman yaşamının olabildiğince geniş bir bölümünü ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Yüzyıl ilerledikçe, sömürge yönetimi de daha çok tedirginlik yaratan değişiklikler getirdikçe, Cavalılar katlanmak zorunda bırakıldıkları yüklere karşı bir tepki olarak İslâma dönmüşlerdir. Müslüman okulları bütün adaya yayılmıştır; adalar topluluğunun başka yerlerine de yayılmıştır. Bağımsız ulemanın etkinliklerine, ayrıca küçük ticaretin gelişmesiyle, güney Arabistan limanlarından gittikçe daha büyük sayılarda gelen ve sade davranışları örnek alınan Arap tüccarları da yardım etmiştir; ama bu yönelişte en etkilisi, Mekke'ye hacca gidenlerin müthiş artmasıydı. Bunların sayısı, yüzyıl ortasındaki yılda 2.000'den, Endonezyalıların bütün hacıların yüzde 20'sini oluşturdukları yüzyılın sonunda 10.000'e yükselmiştir. Hacca gidenler, bir süre tümüyle Müslüman bir çevrede yaşıyor, her türlü ırktan ve toplumsal katmandan insanlarla karışıyor ve İslâmlığın evrenselliğini kavrıyorlardı. Mü'minlerin hemen hemen heryerde nasıl imânsızların yönetimi altında yaşadıklarını da öğrenmişlerdi. Mekke'ye yerleşmiş Endonezyalı ulemanın rahle-i tedrislerinden İslâm canlanmacılığı fikirlerini edinmekte ve Nakşbendîlik gibi düzeltimci sufî tarikatlarına girmekteydiler. Bu insanlar, köylerdeki dinsel uygulamaları düzeltmek azmiyle dolu olarak yurtlarına dönüyor ve sömürge yönetimine karşı yeni bir düşmanlık esinliyorlardı.

20. yüzyılda, İslâmın kendi izleyicileri üstündeki denetimi güçlendi ve kurumsal bir biçim aldı. Büyük uyarı, yurtdışından gelmeye devam ediyordu. Endonezyalı hacıların sayısı 1926/7'de 52.000 kişiyle rekor bir düzeye ulaştı ki, bu toplam, o yıl hacca giden bütün Müslümanların yüzde 40'ıydı. Daha da önemlisi, Kahire'deki Şeyh Muhammed Abduh ve çevresinin ürettikleri modernist İslâmcı fikirlerdi. Bu çevrenin üyeleri, el-Ezher'de birçok Endonezyalı'yı okutuyor, kitapları gittikçe artan miktarlarda güneydoğu Asya'ya geliyor ve düşünceleri, hızla genişleyen bir Müslüman basını tarafından yayılıyordu. Sömürge yönetiminin şimdiki yüzyıla değin izlediği politika da, büyük yetenekli bilgin-idareci Snouck Hurgronje'nin etkisi altında, İslâmlığa hoşgörüyle davranarak ve onun gösterdiği canlı kurumsal gelişimin devam etmesine izin vererek, bu süreci engellememekteydi. Endonezyalı çağdaşlaşmacılar da, tıpkı başka yerlerdekiler gibi, İslâm inanış ve uygulamalarını düzeltmek ve onu modern dünyanın gereklerine uyarlamak istiyorlardı. Bununla birlikte, çağdaşlaşmacı akımın sıkı sıkıya İslâmî vahiy çizgisi içinde kaldığını da belirtmeliyiz. Bunlar, Seyid Ahmed Han'ın Aligarh Koleji'nin köklerinden koparılmış ürünlerinden çok, Tatar çağdaşlaşmacılarına benziyorlardı.

1912 yılında, *Muhammediyye* örgütünün kurulmasıyla modernist akım kurumsal bir biçim kazandı. 1938'e gelindiğinde, yoğun misyonerlik çalışmaları sonucu, *Muhammediyye*'nin bütün adalar topluluğunda çeyrek milyon üyesi, 800'den fazla camii, 1700'ü aşkın okul ve koleji vardı. Bunların sağlam gelişimi, daha senkretik görüşteki ulemanın da benzer bir örgütlenmeye gitmelerini ve benzer misyonerlik çalışmalarına girişmelerini kışkırttı: 1926'da *Nahdatü'l-Ulema*'yı kurdular; ama bu örgüt, hiçbir zaman çağdaşlaşmacı eşi kadar başarılı olamayacaktı.

Her iki hareket de, açıkça siyaset yapmaktan uzak durmuştur. Aslında, Müslümanlar sömürge yönetimine karşı etkin direnişin öncüsü olma konumlarından yavaş yavaş ayrılmışlardır. 1912'de ilk büyük çaplı çağdaş siyasal örgüt olan *Sarekat İslâm*'ı (İslâm Birliği'ni) kurmuşlar, ve bu örgüt on yıl içinde bütün adalar Endonezyası'na yayılmış, bir yandan da büsbütün İslâm işi olmaktan çıkıp, ekonomik kargaşaya, yönetimsel değişikliklere ve sömürgeci egemenliğine karşı geniş bir protesto cephesi halini alarak köktenci bir kitle hareketine dönüşmüştür. Fakat 1920'lerin ortalarında, hareket geriledi. *Partai Islam Indonesia*'nın kurulduğu 1938'e kadar, bir daha önemli bir Müslüman siyasal örgütü olmadı; bu tarihe gelindiğindeyse, geleceği salt İslâmî terimler içinde tasarlayanlarla, ona Cava'da yoğunlaşmış olarak, lâik bir ulusal devlet terimleriyle bakanlar arasında, artık büyük bir uçurum bulunduğu açığa çıkmıştı. Sayıları gitgide artan ikinci grup, yeni Batı ideolojileriyle Cava simgelerinin bir karmasını kullanan Batılı eğitimi görmüş aydınlar, gerek Hollandalıların gerekse Endonezya ulusçu hareketinin yarattığı temsilî kurumlarda başat olmuşlardır. Gerçekten, 1930'ların sonunda öyle görünüyordu ki, Hollandalılar ülkeden ayrılırlarsa, bu aydınlar devlet mekanizmasını tam denetimleri altına alacaklar ve İslâmın bundan önceki yüz yıl boyunca sağladığı belirgin ilerlemeler tehlikeye düşecekti.

1942-45'teki Japon işgali, bu görünüşü bambaşka bir hale dönüştürdü. Japonlar siyasal etkinlikleri yasaklamış ve İslâma kendi egemenliklerini destekletmek istemişlerdi. Bu durum, Müslümanların konumları-

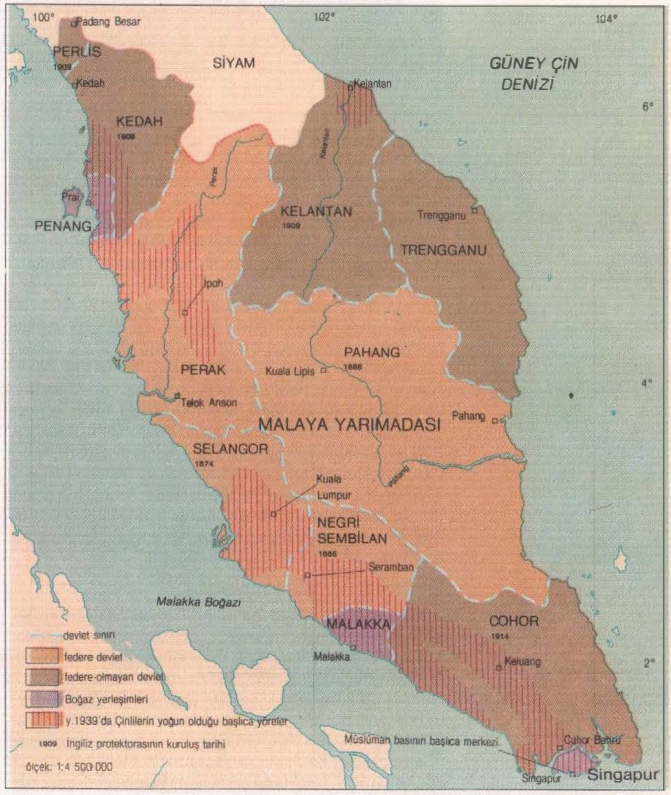

20. yüzyılın ilk yarısında Malaya devletleri

İngilizler kendi egemenliklerini, dışarıdan gelen düzeltimci etkilere karşı İslâmın yerleşmiş biçimlerini destekleyen Malaya devletlerinin sultanları aracılığıyla yürütmüşlerdir. Sonuç olarak, İslâm modernizmi, Endonezya'ya oranla burada pek az başarı kazanabilmiştir. Kayda değer önemde bir gelişme, geniş ölçüde Müslüman-olmayan Çinlilerin Malaya'ya göçmesiydi; 1929 yılına kadar, bütün ırklara açık ve sınırsız göçme izni vardı. 1947'de nüfusun yüzde 38'i Çinliydi ve bunlar, şehirlerde yaşayanların yüzde 62.4'ünü meydana getirmekteydiler.

İslâm dünyasının pek çok yerinde, İslâmî düzeltimciliğin, bazan da sömürge yönetiminin etkileri birleşerek, mimarlık biçemlerini, yerli biçemleri terketme pahasına, Ortadoğu İslâmının yapılarına benzetmiştir. Örneğin, Cava'daki Tasikmalaya'da son 100 yıl boyunca yapılan şu camiye bakın. Her şeyden önce, merkezî İslâm ülkelerinin dinsel yapılarının ortak simgesi olan kubbeler, bunu, çatıları çok-katlı eski Güneydoğu Asya camilerinden ayırıyor.

nı kuvvetlendirmelerine olanak verdi. 1942 Martındaki istilâdan sonra, ilk açılan devlet dairelerinden biri, bir dinişleri bakanlığı oldu. 1943'te bu daire, Muhammediyye ile Nahdatü'l-Ulema'dan *Mascumi*'yi (Endonezya Müslümanları Danışma Meclisi'ni) oluşturdu. *Mascumi* de giderek, bakanlığın işlevlerini devraldı. 1944'e gelindiğinde, Cava tarihinde ilk kez, sofu Müslümanların Müslüman yaşayışını gözetimleri altında tuttuğu resmî bir yönetim yapısı kurulmuştu. Sumatra'da da benzer ilerlemeler yapıldı. 1944 sonlarında lâik ulusçuların kamu yaşamında yeniden rol almalarına izin verildiği zaman, bunlar Müslümanların yerlerine sağlamca yerleşmiş olduklarını ve 1945'te Endonezya'nın bağımsızlığının ilânından sonra da, durumlarını geliştirmeye devam edebildiklerini gördüler. Böylelikle, biraz tuhafca da olsa, Japonlar Müslümanların Endonezya'da ileri atılımlar yapmalarına yardım etmişlerdi.

Malaya devletlerindeyse, İngiliz egemenliği ve Japon işgali, oldukça farklı bir sonuç vermiştir. Malaya toplumu, çoğu Endonezya'nınkilerle aynı etkiler altında kalmıştır. Hacılar ve Kahire'den modernist fikirlerle dönen Malayalılar artmış, canlı bir Müslüman basını gelişmiş, göz alıcı ekonomik çağdaşlaşmalar başarılmış ve bütün bunlar, bir İngiliz karışmazlık politikası çerçevesinde olmuştu. Fakat Endonezya'da modernist İslâmcılığın boy atıp serpilmesine izin veren aynı siyaset, Malaya'da gelenekçi, senkretik ve heterodoks (ortodoksinin, yani doğru-yolculuğun aykırı saydığı) bir İslâmın pekişmesine yol açmıştır. 19. yüzyılın son yirmi yılında, Malaya sultanları, Müslümanlar arasında imâmı yönetmek için, lâik seçkinlerin "geleneksel kafalı" ulemayla elele verdiği dinsel-yasal bürokrasiler kurabilmişlerdir. Modernist eğilimli Müslümanlar ortaya çıkabildikleri zaman pek az destek bulabildiler. Bir yandan, ekonomik çağdaşlaşmanın yükü Müslüman-olmayan göçmen gruplarının üstünde kaldığı için, Malayalıların yaşamı Cavalılarınki kadar ağır yıkıntılara uğramamıştı. Öte yandan da, Malaya'nın dinsel yetke sahipleri, gizil bir yıkıcılık içeren modernist fikirleri kesinlikle hoşgörmüyorlardı. Modernist İslâmcılık pez az ilerleme sağlayabildi. Japon işgali de durumu değiştirmedi; çünkü savaştan önceki toplumsal ve siyasal yapı korundu ve herhangi bir gelişme olduysa, lâik seçkinlerle "geleneksel kafalı" ulema arasındaki ilişkiler daha da derinleşti.

Afrika'da yayılım

Büyük Sahra'nın güneyindeki Afrika'da, sömürge yönetimi altında, İslâm yakın zamanlarda başka herhangi bir yerde olduğundan daha geniş bir yayılım göstermiştir. Batı Afrika'da, 19. yüzyıldaki büyük ilerlemeler 20. yüzyılda da devam etti. Gine'de, Sierra Leone'de, Sudan'da İslâm durmadan ilerledi; özellikle Senegal'de göz kamaştırıcı bir gelişme oldu: Wolof kabilesi 50 yılda İslâmlığa döndü; Nijerya'da da, kuzeydeki Hausa topraklarında Müslümanlar yüzde 50'den yüzde 80'e çıktılar, merkezdeki Nupeler üçte birden üçte ikiye yükseldiler, güneybatıdaki Yoruba halkları arasında da muazzam kazançlar sağladılar. Doğu Afrika'da, İslâmlık Etiyopya'ya yavaş, Tanganika'ya ise oldukça hızla yayıldı: Alman işgali sırasında Müslümanlar küçük bir tüccar azınlığıyken, bağımsızlık ilân edildiğinde nüfusun yüzde 40'ına çıkmışlardı. Ancak, 19. yüzyıl boyunca güneydeki pagan topluluklarının Arapların acımasız köle-toplama seferlerinde uğradığı Nil Sudanı'nda İslâmın gelişmesi belirgin bir biçimde durmuştur. Ayrıca, sömürge yönetiminin son günlerinde ulusçuluğun gelişmesi, bağımsızlıktan bu

yana da çoğucası lâik bir çağdaş devletin gücünün büyümesi sonucunda tempo yavaşlamaya başlamakla birlikte, bu yayılım günümüze kadar da süregelmiştir.

Hıristiyan devletlerin yönetiminin, hele Afrika'nın Hıristiyan misyonerlerinin baş hedefi olduğu bir dönemde, İslâmın ilerlemesine bu kadar yardım etmiş olması garip görünebilir. Gerçekte, bazı sömürgeci politikaları İslâmın ilerlemesine doğrudan doğruya yardımcı olmuştur: Örneğin Fransız idaresi Senegal'de Mürid sufî tarikatıyla yakın bir işbirliği kurmuş, İngilizler de merkezî Nijerya'daki pagan halkların Müslüman hükümdarlarını desteklemişlerdir. İslâmın yayılmasına en önemli yardımlar ise, sömürge yönetimlerinin dolaylı etkilerinden gelmiştir: Geniş yörelerde barışın sağlanması ve istikrarlı hükümetlerin kurulması, insanların o zamana dek görülmemiş ölçüde birbirlerine karışmasını, İslâmlığın da paylaşılabilecek bir inançlar ve değerler dizisi olarak yeni bir önem kazanmasını olanaklı kılmıştır. Karayollarının ve demiryollarının yapılması, Müslüman tüccarların o vakte kadar erişilemeyen bölgelere nüfuz edebilmelerini mümkün hale getirmiştir: Doğu Afrika'da kıtanın içerilerine girmişler, Batı Afrika'daysa kıyılara varmışlardır — buralarda, örneğin Lagos ve Dakar'da Müslümanlar nüfusun ufacık bir oranını oluşturuyorlarken, ilkinde yüzde 50'ye, ikincisinde yüzde 85'e çıkmışlardır. Şehirlerin gelişmesinin kendisi de, pagan kırlardan Müslümanların başat olduğu şehirlere gelen köylülerin, üstlerinden sarkan giysiler giyerek çıplaklıklarını örtmeye başlamalarıyla aynı biçimde, İslâmlığı da benimsemeleri sonucu yeni müminler yaratmıştır. Kaldı ki, pagan ruhları kazanmak için Hıristiyanlıkla girdiği yarışta İslâmlığın birçok üstünlükleri vardı. Öğreticileri Afrikalı'ydı, ruh ve duyarlık bakımlarından Afrikalı gibi görünüyordu, beyaz adamın kültürüne boyun eğme ayıbına katlanmaksızın, çok ihtiyaç duyulan daha geniş bir dünya görüşü sunmaktaydı. Hıristiyanlık ise, Batı eğitimi gören, ulusçuluk hareketlerine önderlik eden ve sömürgeci devletin yerini almak isteyen seçkinlerin dini olma eğilimini göstermiştir.

Aslında, Avrupalı egemenliği, ister Hıristiyan kültürünün ister salt lâik bir kültürün aracısı olsun, İslâmın varoluşunun ta kendisini tehdit etmekteydi. Fakat, Endonezya'da gördüğümüz üzere, pek paradokslu bir biçimde, Müslüman kurumlarında kayda değer bir gelişme olmasını da tahrik edebiliyordu. Bu yönelim, sömürgeci devletlerin Müslüman kurumlarını kullanmalarını ve onları, siyasal muhalefetin gelişmesine karşı bir güvence olarak korumalarını gerektiren dolaylı yönetim politikasından ileri gelmekteydi. Fransız Sudan'ında hükümet İslâmî eğitimi desteklemiş, Kuzey Afrika'da eğitilen ulemayla medreseler kurulmuştu. İngilizlerin, (talihin cilvesine bakın ki, Usuman dan Fodio'nun kutsal savaşlarıyla oluşmuş bulunan) emirlikler aracılığıyla erklerini yürüttükleri kuzey Nijerya'da, şeriat o vakte kadar olduğundan çok daha sıkı uygulanıyor, ancak mahkemelerin İngiliz duyarlıklarını inciten- el-kol kesme ve taşlayarak öldürme *(recm)* cezaları vermelerine izin verilmiyordu. Sömürge yönetiminin daha dolaysız olduğu yerlerde bile, sufî tarikatlarına yaslanma gereğini duyduğu, böylelikle de onların yetkesini pekiştirdiği oluyordu. Müslümanların çoğunluğunu sufîlerin oluşturduğu Nil Sudanı'nda, İngilizler ilkin Hatmiyye'yi öne çıkardılar; Mısır'la güçlü ilişkileri bulunan bu tarikat, Mehdiyye'nin yükselmesiyle etkisini kaybetti; Mısır'ın 1920'lerde gitgide daha ulusçu bir tutum takınmasından sonra da, Mısır'a karşı Sudan'ın bağımsızlığından yana olduğu için Mehdiyye ihya edildi. Sonuç olarak her iki tarikat, Sudan toplumunda derin kökler salabildiler. Senegal'de kol emeğini kutsal sayan ve izleyicilerini şeyhlerine getirdikleri servetten büyük bir haz duymaya teşvik eden aşırı heterodoks Müridiyye tarikatı, sömürge ekonomisi içinde Wolof kabilesinden yandaşlarına böyle geniş bir pay koparmayı başardı ki, son derece kârlı yerfıstığı ticaretine hâkim oldular. Her kardeşlik örgütü, sömürge yönetimiyle böylesine uzlaşmaya taraftar değildi. Fakat çoğu bu yola gittiler ve bu sürecin içinde, hem sömürge hükümetinin aracıları oldular hem de kendilerini, izleyicilerinin yaşamlarına ve kafalarına iyice yerleştirdiler.

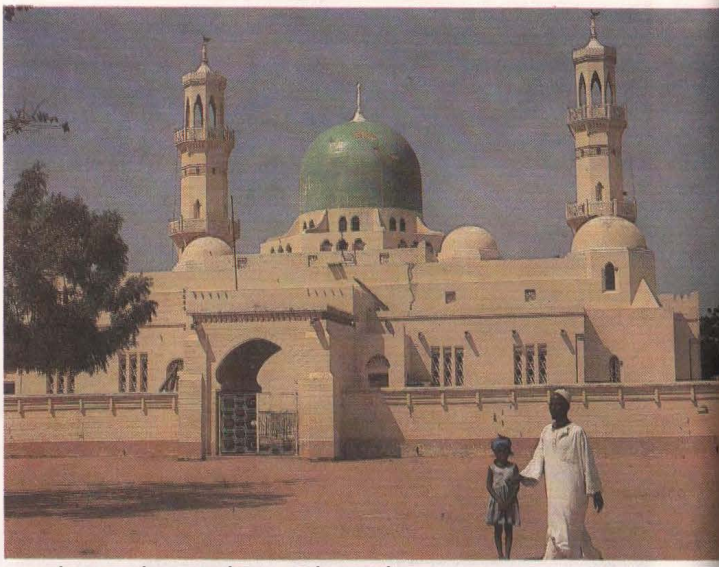

Bir önceki sayıda Tasikmalaya Camii için söylediklerimizin aynını Kano'daki (Nijerya) bu çağdaş cami için de söyleyebiliriz. Bunun da biçemi, s.104-5'te resimleri verilen daha eski Sudan camilerinden çarpıcı bir farklılıkla, merkezî İslâm ülkelerinin etkisini sertmiliyor.

Böyle olmakla birlikte, sömürgeci devletin birçok durumda Müslüman kurumların koruması, sömürge yönetimi boyunca sağlamlaşma ve ilerleme anlamına gelmişse de, bir kez bağımsızlık kazanılınca, bunların kaderlerinin altüst olması tehlikesini içermekteydi. Bağımsızlıktan sonra olanlar, başka şeylerin yanısıra, Müslümanların genel nüfusun içindeki oranına göre türlü türlüydü. Çoğunlukta oldukları devletlerde (Somali'de yüzde 100, Moritanya'da yüzde 90, Gambia'da yüzde 90, Nijer'de yüzde 85, Senegal'de yüzde 85, Gine'de yüzde 60, Mali'de yüzde 60, Sudan'da yüzde 60, Çad'da yüzde 50), Müslümanlar her zaman değilse bile, genellikle ulusal siyasette yer almışlardır. Gerçekten, Sudan ulusal siyaset örgütleri, olağanüstü bir derecede Hatmiyye ve Mehdiyye tarikatlarının çevresinde şekillenmişlerdir. Azınlıkta oldukları devletlerdeyse (Nijerya'da yüzde 47, Portekiz Ginesi'nde yüzde 36, Sierra Leone'de yüzde 30, Liberya'da yüzde 10, Yukarı Volta'da yüzde 22, Fildişi Kıyısı'nda yüzde 20, Gana'da yüzde 5, Togo'da yüzde 2.3, Uganda'da yüzde 5.5, Kenya'da yüzde 4, Tanzanya'da yüzde 40), ulusal siyaset Hıristiyanların ya da paganların elinde kalma eğilimi göstermiştir. Tabiatıyla, Kuzey Afrika'da modernist etkilerin altında kalarak ya da hacca gittiklerinde Vahabilikten etkilenerek, (böyle yapmayı, sadece yabancı Avrupalı etkisini değil, aynı zamanda yozlaşmış saydıkları, çoğu ke-

re sömürgeci devletle bağlaşan sufî tarikatlarını da sona erdirmenin tek yolu diye gördükleri için,) ulusal hareketleri destekleyen bazı Müslümanlar vardı. Fakat, Müslümanların çoğunluğu lâik ulusçuluk siyasetinden iyice kenar gezmişlerdir; bunlar, sömürge düzeninin bitişine de karışık duygularla tanıklık etmiş olmalılar. Çevrelerindeki neşeli özgürlük kutlamalarına belki katılmışlardır, ama koruyucularının gittiğini de biliyorlardı. Moritanya, Sudan ve Somali dışında, Müslümanlar kendilerini lâik çağdaş devletler içinde buldular; yöneticiler, onların yaşamını sömürge devletlerinin hiç yapmadığı kadar, baştan aşağıya değiştirmeyi amaçlayan Afrikalı kâfirlerdi. Gerçekten, Büyük Sahra güneyi Afrikası'ndaki halklar karşısında ötedenberi ileri uygarlığı temsil eden Müslümanlar, şimdi artık kendilerinin Avrupa becerileri edinmiş ve devlet makinesinin başına geçmiş paganlara ve Hıristiyan olmuş paganlara oranla geri insanlar sayıldıklarını gördüler.

Kuzey Afrika'da farklı bir durum vardı. Avrupalı devletler, İslâmın derinlemesine kök saldığı bu toplumu çeşitli yollarla yönetmekteydi. Fransızlar Cezayir'i özümlemeyi tasarlıyorlardı; Cezayir Fransa'nın bir ili olacaktı. İtalyanların Libya için başka bir planı vardı. Öte yandan, Fransızlar Tunus ve Fas'ta sadece bir protektora yürütüyorlardı; İspanyollar da kuzeyin Rif dağları üstünde. Belli başlı bölgelerin hepsine, müthiş bir Avrupalı yerleşimci (kolon) akını olmuştu. 1930'larda Libya'da 100.000 İtalyan vardı; Fas ve Tunus'un her birinde 200.000'erden fazla, Cezayir'de ise 1.000.000 Fransız. Bu Avrupalılar, en iyi topraklara ve en paralı işlere yerleşmişlerdi. Cezayir'de sadece şeriatın yerine Fransız hukukunu kabul eden eğitilmiş Müslümanlara siyasal haklar tanınmaktaydı. Bu tür Avrupalı baskısının, Müslümanların özbilincini keskinleştirmeye yaramış olması, kolay anlaşılır. Batı Afrika'nın tersine, geleneksel Müslüman direniş hareketleri burada ta 1930'lara kadar sürmüştür. İspanyol Fas'ında Abdülkerim adlı eski bir Müslüman kadısı Rif cumhuriyetini ilân etmiş ve 1921'den 1926'ya kadar, büyük bir askerî yetenek göstererek İspanyol ve Fransız kuvvetlerine yiğitçe dayanmıştır. Libya'da Sünusî tarikatı 1912'den 1918'e, sonra da 1922'den 1931'e kadar, İtalyan işgaline karşı öyle bir kahramanlık ve azimle çarpışmıştır ki, 20.000 kişilik bir İtalyan ordusu sürekli olarak burada tutulmuş ve Mussolini rejimi, duruma hâkim olabilmek için, hava bombardımanlarına ve toplama kamplarına başvurmak zorunda bırakılmıştır. Yine de, Sünusî tarikatının nüfuzu tam kırılamamış ve İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde, İtalyan egemenliği sona erdirildikten sonra, tarikatın dünyevî önderi Seyid İdris 1951'de bağımsız Libya'nın kralı ilân edilmiştir. Böylelikle, (kuzeybatı Afrika'daki) dört büyük devletin en geri kalmışı olan Libya, bağımsızlığını ilk kazananı olmuş ve geleneksel İslâmî düzenin bir temsilcisinin hükmü altına girmiştir. Öte yandan, Magrib'te canlı ulusçuluk hareketleri gelişmiş ve bağımsızlık ancak sömür-

1800'den bu yana Afrika'da İslâmın Büyük Sahra'nın güneyindeki ilerleyişi

Avrupalıların sömürge yönetimi, pagan Afrikalıların gerek Hıristiyanlığa gerekse İslâmlığa dönmelerini uyarmıştır. İslâmı öğretenler Afrikalı oldukları ve beyaz adamların kültürüne boyun eğme ayıbına katlanmaksızın, çok ihtiyaç duyulan bir dünya anlayışı sundukları için, iki büyük dinin Afrikalıların ruhlarını kazanmakta giriştikleri rekabet, Müslümanların özellikle başarılı olmaları sonucunu vermiştir.

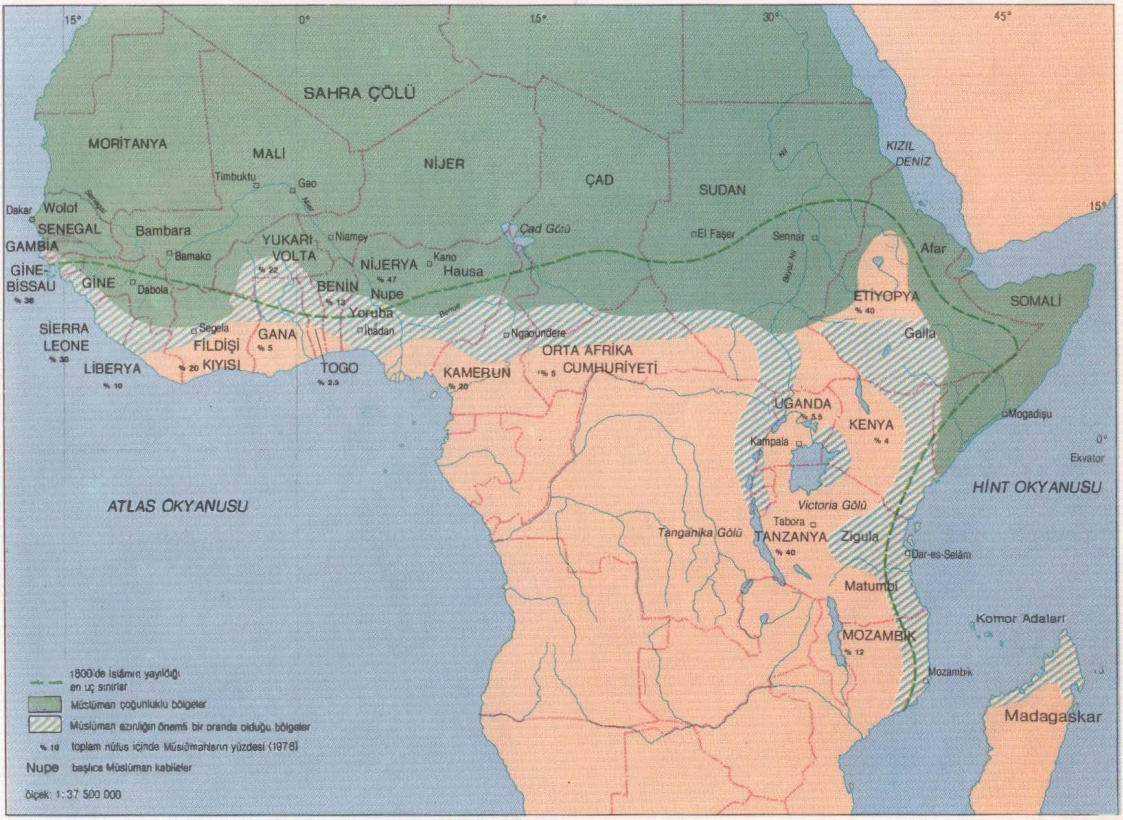

geci devletlere karşı yürütülen savaşımlar sonucunda kazanılmıştır. Tunus'ta bu harekete, 1934'te kurulan Yeni *Destur* (Anayasa) Partisi önderlik ediyordu. Müslüman bir kültürel kimliği olan bu laik ulusçu parti, ancak 1956 Martı'nda ülkesinin bağımsızlığını sağlayabilmiştir. Fas'taki hareketi ise, 1943'te kurulan *İstiklâl* Partisi örgütledi; bu partinin önderi, özgürlükçü akımın simgesi haline gelen ve yeni siyasal güçleri murabıt devletinin çerçevesi içine kanalize etmeyi başaran Sultan V. Muhammed'di. Fas da, Tunus gibi 1956 Martı'nda bağımsızlığını kazanmıştır. Fransız özümleme siyasetinin başarılı olması, Cezayir ulusçuluğunu geciktirmişti. 1930'larda gözlemciler, bir Cezayir ulusçuluğu duygusundan eser göremiyorlardı. Ulusal Kurtuluş Cephesi (*Front de Libération Nationale* / F.L.N.) ancak 1954'te kurulabilmiş ve bağımsızlığı, sekiz yıl süren kanlı çarpışmalar sonucunda elde etmiştir.

Özgürlük hareketlerinin önderleri, kendilerinin Müslüman olduklarından asla şüphe etmemişlerdir; büyük sayıda Avrupalı göçmenin varlığı kadar, Fransız yönetiminin küstah ırkçı üslûbu da, bunun bilincini onlara keskinlikle hissettirmiştir. Böyle olmakla birlikte, bu insanlar, genellikle inançtan çok, kültürel açıdan Müslüman idiler; Fransız ya da Fransız - Arap okullarında okumuşlardı. İslâm kurumlarının toplumlarındaki etkisi, Fransız politikasına ve bu kurumların içsel güçlerine göre değişik değişikti. Birçok yerlerde, sufî tarikatları Batı Afrika'daki gibi, sömürgeci hükümetle bağlaşmalar kurarak uzlaşma yoluna gitmişti. Başlangıçta, Cezayir'deki İslâm okulları, ekonomik temellerinden yoksun bırakıldıkları için, kötü bir duruma düşmüş; ama nedenleri kolaylıkla anlaşılabilir bir biçimde, Tunus ve Fas'taki protektora rejimleri altında daha iyi olmuşlardır. Kahire'deki Muhammed Abduh ve çevresinden yayılan modernist etkiler de, bütün bu bölgede İslâmî eğitim üzerinde uyarıcı olmuştur. Bu etkiler, Cezayir'de bir İslâm canlanmacılığı akımını ve birçok yeni okulun kurulmasını uyarmıştır. Fas'ta da benzer bir sonuç yaratmış, İslâm Magribi'nin düşünsel merkezi olan Fas şehrinde büyük bir bilimsel kaynaşmaya yol açmıştır. Cezayir'de 1850'den itibaren, kişisel konular dışındaki bütün alanlarda Fransız hukuku uygulanmış, oysa Fas ile Tunus'ta geleneksel İslâm hukuku sistemlerine 1950'lere değin ilişilmemiştir. Kuzey Afrika'nın

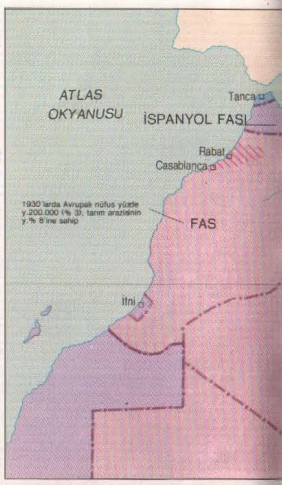

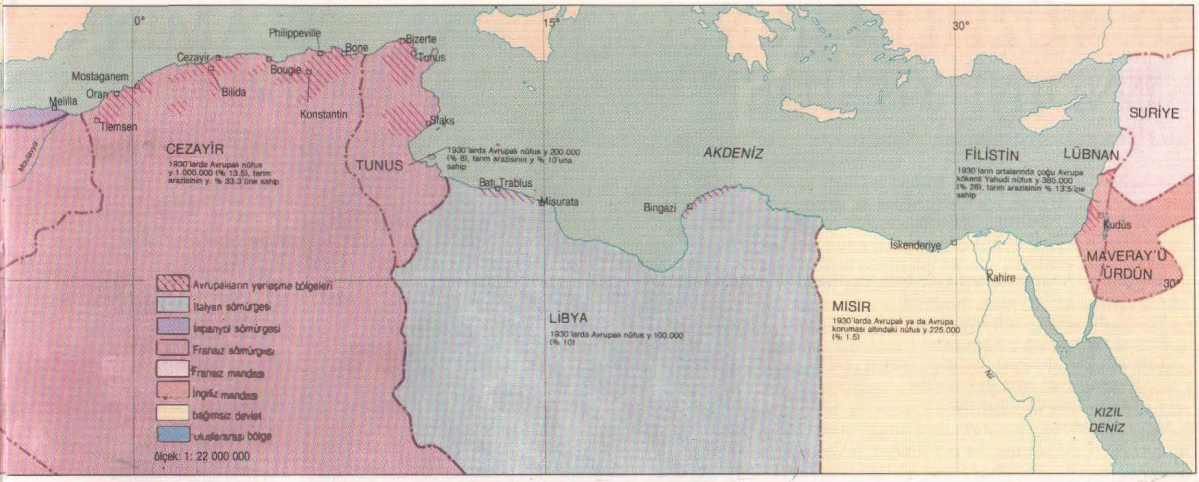

Yukarıda; 19. ve 20. yüzyıllarda Güney ve Doğu Akdeniz kıyılarında Avrupalı yerleşimi
Bu bölgedeki gibi, kendi topraklarında Avrupalı yerleşimine katlanmak zorunda kalan Müslümanlar, bir de Rus Orta Asyası'nda yaşayanlardı. Anlaşılabileceği üzere, buralara yerleşen Avrupalılar, yabancı gücün siyasal ve ekonomik, kültürel ve psikolojik egemenliğini simgeleyen bir duruma gelmişler ve bağımsızlık kazanılınca, bunların büyük çoğunluğu ülkeden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Fransızların Fransa'nın bir parçası saydıkları ve *kolon* denilen) birçok Fransız ailesinin üç dört kuşaktır yaşadığı Cezayir'de, bu süreç, 1954'ten 1962'ye kadar devam eden kurtuluş savaşı sırasında müthiş kan akmasına yol açmıştır.

Solda Bu resim, Cezayir savaşını belâgatle anlatmaktadır: Bir Müslüman kadını varı-yoğu kucağındaki bohçada (yoksa bir bebek kundağı mı?), kızıyla birlikte dilenirken, önünden bir Fransız askeri ve Cezayir'e yerleşmiş bir Fransız geçiyor.

çoğunda, İslâm kurumları, başka yerlerdekinden daha kötü bir akıbete uğramış değildir.

Ulusçuluk ve İslâmın gerileyişi

Avrupa'nın yükselmesine, öncelikle sömürgeci ya da "ulusal" devlet düzeyinde Müslümanların verdiği karşılıkları gördük. Bunların yanısıra, İslâm toplumunun yüzlerce yıldır ayrı ayrı imparatorluk ve sultanlıklara bölünmüş olmasına karşın, süregelen topluluk duygusunu ortaya koyması bakımından anlamlı olan, Pan-İslâmik bir karşılık da vardı. Bu düşüncenin ilk savunucusu, Müslüman din uygulamalarını ıslah edip bütün müminleri Osmanlı halifeliğinin altında birleştirerek, Avrupa gücünün yükselen gelgit (med) dalgasını gerisingeriye sürmeyi değilse bile, en azından durdurmayı uman Cemaleddin el-Afganî'ydi (1839-97). Afganî Orta Asya'da, Türkiye'de ve Hindistan'da Müslüman düşünüşünü etkilemiş, fikirlerinin Mısır'daki 1881 ayaklanmasıyla ve İran'daki anayasal (meşrutî) devrimle doğrudan bir ilişkisi olmuştur. Onun düşüncesini salt dinsel bir düzeyde, en nüfuzlu öğrencisi olan Muhammed Abduh geliştirmiştir. El-Ezher'in bu saygın rektörünün Müslüman modernizminin, çağdaş bilimle İslâmın bağdaşabilirliğini kanıtlamasının, Fas'tan Endonezya'ya kadar nasıl bir coşkuyla benimsendiğini yukarıda görmüştük. Afganî'nin siyasal fikirleri, 20. yüzyılın başından itibaren gitgide daha çok tutulmuştur. Osmanlı Türkiyesi, Avrupa'nın büyüyen baskısına uğrayınca, Müslümanlar bu duruma itiraz etmişlerdir. Birinci Dünya Savaşından sonra, Mustafa Kemal düpedüz Türkiye'nin varlığı için, dolayısıyla da halifelik uğrunda savaşıyor diye görülünce, birçok yerlerde büyük siyasal gösteriler yapılmış, bunlardan Hindistan ve Endonezya'da düzenlenenleri, toplumlarının gördüğü en büyük kitle hareketleri olmuştur. Mustafa Kemal 1924'te halifeliği kaldırınca, bunu niçin bir türlü kavrayamadıklarını anlıyoruz. Onu izleyen 10 yıl boyunca, Arap ve Hint Müslümanları kongreler toplamış ve bu makamı yeniden kurmaya gayret etmişlerdir; ama halife adayları arasında çıkan rekabet ve ulusçuluğun gücünün durmadan artması, bu dilekleri batırmıştır.

Müslümanların Avrupa'ya verdikleri karşılıkların, çok büyük bölümüyle ulusal-devletler çerçevesinde olmasının kendisi de, Avrupa'nın İslâm dünyası üstündeki yıkıcı etkisinin bir parçasıdır. Fakat yeni Avrupalı gücünün, bu ulusal-devletlerde yarattığı yıkım çok daha büyüktür. Şeriatı tanımayan hükümet ve İslâm bilgileri öğretmeyen eğitim sistemleri kurulmuştur. Herhangi bir İslâmî tasarımları olmayan insanlar, çağdaş devletin son derece kuvvetli mekanizmasını denetler hale gelmişlerdir. Bunlar görünüşçe lâik ve beğenice çoğucası Batılı bir toplum kalıplamayı amaçlamaktaydılar. Yüzyıllar boyu İslâm toplumunun kalıplayıcı güçlerini korumuş ve kuşaktan kuşağa aktarmış kimseler, gitgide bir yana itiliyor ve çağdaş insanlar tarafından, bilgileri ve tavırları gibi kendileri de müzelik olmuş, sarıklı-cübbeli uyumsuz şekiller diye aşağılanıyorlardı. Ulema, kendi bilgilerine devletin gitgide daha az değer verdiğini farkediyordu; onlara öğrenci olabilecek gençler de, artık böyle bir eğitimin geçimlerini sağlamaya yaramayacağını bilmekteydi. Sufilerin başı daha da belâdaydı. Çağdaş dünyaya İslâmın akılcı yüzünü göstermek isteyen ulema, bazan gevşek tuttukları dinsel uygulamaları nedeniyle onlara saldırıyordu. Devlet erkinin büyümesi, insan grupları ya da bireylerle devlet arasında aracılık etme gibi toplumsal işlevlerini ellerinden almaktaydı. Materyalizmin soğuk nefesi, eskiden insanların yüreklerinde uyandırdıkları manevî tasarımın desteklerini hep kurutmuştu.

20. yüzyılın ortasında, aktarımcıların kaderi ülkeden ülkeye değişmiştir. Ulema, Türkiye'de hemen hemen tümüyle bir kenara atılmış, ama Endonezya'da konumlarını hatta daha güçlendirmiştir. Sufî tarikatlarının çöküşü genel bir olguydu; ama bunlar yine de, Afrika'da kendilerine önemli siyasal roller bulmuşlar, Sovyet Orta Asyası'nda da İslâmlığın başlıca taşıyıcıları olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Pakistan gibi bazı yeni devletler, kendilerini İslâm cumhuriyeti ilân etmişler, ama yalnızca Suudî Arabistan Batı gücünün kaynaklarını bir İslâmlık çerçevesi içinde tutma tasasında olmuştur. Yönetimdekiler, Avrupa'nın kuvvetinin sırlarını iyice öğrendikleri için başta ydılar. Sonuç, çoğucası, kendilerinin Avrupa'nın lâik imgesi uyarınca yoğurulmuş olmalarıydı ve şimdi onlar da, Müslüman kitlelerini bu örneğe göre kalıplamayı umuyorlardı.

20. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İSLÂMIN KENDİNİ YENİDEN VURGULAMASI

Avrupa'yı protesto ediyorum
Ve çekiciliğini Batı'nın:
Veyl Avrupa'ya ve
Ele geçirip boyun eğdirmekte hızlı cazibesine!
Avrupalı sürüleri alev ve ateşle
Bütün dünyayı viran etmekte;
Kutsal sığınakların Yapımcısı,
Yeryüzü yeniden yapılanmak istiyor; kalk!
Kurşun gibi ağır uykundan,
Derin uyuşukluğundan
Uyan!

Muhammed İkbal, *Zebur-u Acem*, 1927

Laik kültürün ilerleyişi

20. yüzyılın ortasından itibaren, Müslümanların kaderi iyileşmeye yöneldi. Türklerin ve İranlıların kendi durumlarına egemen olmaya başladıkları, daha 1920'lerde düzelme belirtileri görülmüştü. Şimdiyse, çoğu Müslümanlar, İkinci Dünya Savaşında pek zayıflayan Avrupalıların resmî siyasal denetiminden kurtulmuşlardı. Milletler Cemiyeti mandasının yalnız kendi üstlerinde devam ettiği Suriye ve Ürdün Arap devletleri, 1945 ve 1946'da özgürlüklerine kavuştular. Pakistan 1947'de, Endonezya 1949'da bağımsız oldu; bu ikisi, toplamı 200 milyonu çok aşan nüfuslarıyla, zamanın en büyük iki Müslüman devletiydi. Sonra, 1955'i izleyen onyıl içinde, sıra Afrikalı Müslümanlara geldi; öyle ki, 1960'ların ortalarında, hâlâ sömürge yönetimi altında yaşayan tek büyük grup

Müsluman dunyasında bağımsızlık kazanılması
Çoğu Müslüman halklar, sömürge yönetimlerinden bağımsızlıklarını İkinci Dünya Savaşı'yla 1960'ların sonları arasındaki dönemde kazanmışlardır. İki noktaya dikkat edilmesi gerekmektedir: (1) Dünya Müslümanlarının en az dörtte biri, özellikle Hindistan'da, Çin'de ve Sovyetler Birliği'nde hâlâ inançsızların yönetimi altındadır, ve (2) Ötekilerin bağımsızlıkları da çoğu kez kayıtlı şartlı olmuştur. Mısır 1922'de bağımsızlığını kazanmış, fakat 1954'e kadar topraklarında İngiliz kuvvetlerinin varlığına katlanmak zorunda kalmıştı. Irak 1932'de bağımsızlığına kavuşmuş, fakat 1958 devrimine kadar hatırı sayılır bir İngiliz nüfuzu altında yaşamıştı. Sofu Müslümanlar içinse, bağımsızlık zaten büyük bir değişme anlamı taşımamaktadır, üstlerindeki Avrupalı egemenliği yerine, kesinlikle laik görünüşlü, Avrupa'da okumuş yerli seçkinlerin egemenliği gelmiştir.

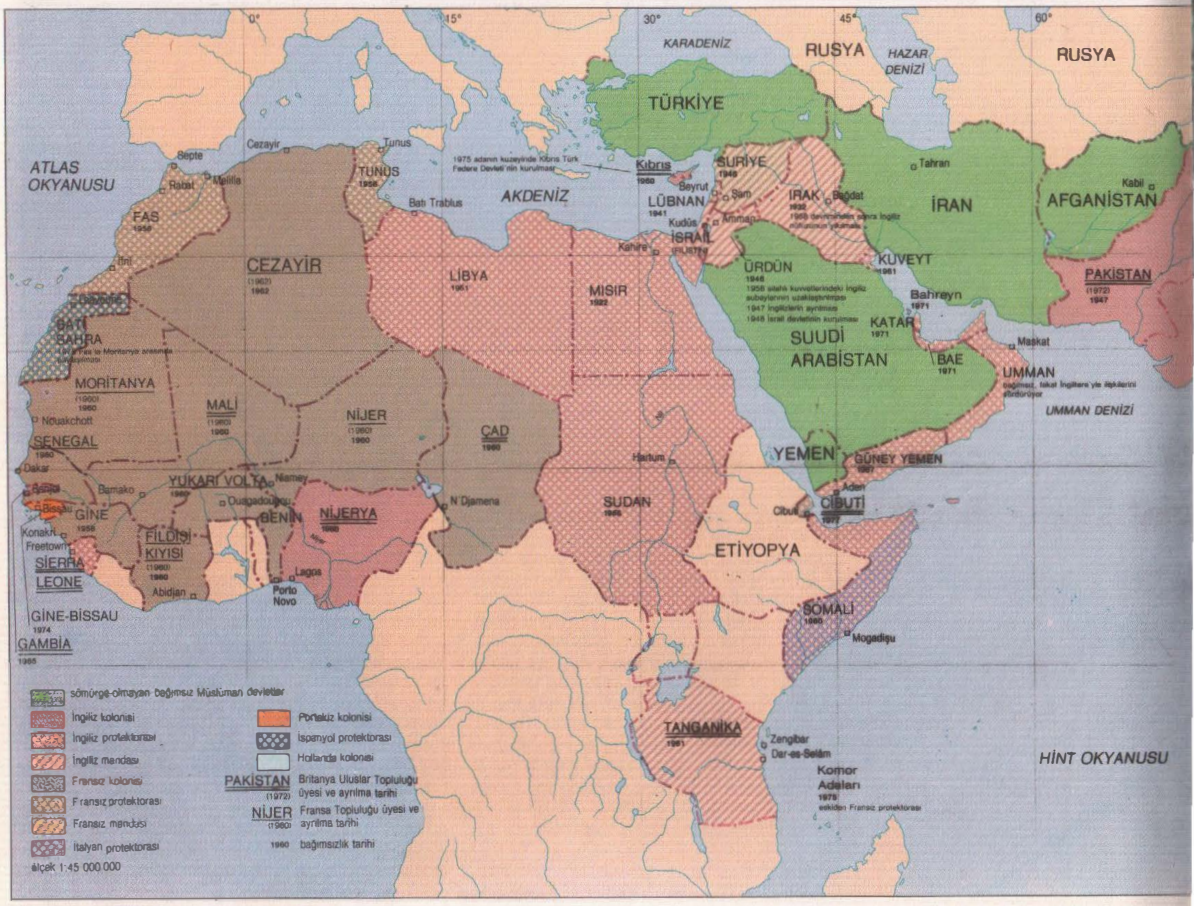

Yeni bağımsızlığına kavuşan Müslüman önderleri arasında en sivrileni, 1954'te İngilizlere kuvvetlerini Süveyş Kanalı bölgesinden çekmelerini söyleyerek, 1956'da da kanalı millîleştirerek İngiliz ve Fransız çıkarlarına karşı Mısır'ın yararlarını sağlayan Mısır Cumhurbaşkanı Nâsır'dı. Resimde, 19 Haziran 1954 günü, İngilizler kanal bölgesini boşaltıktan sonra, onların Port Said'deki eski karargâhlarına Mısır bayrağı çekmeye giden Nâsır omuzlar üstünde taşınıyor.

olarak Sovyetler Birliği'nin Müslümanları kalmıştı. Bağımsızlık Müslüman toplumlarına güvenç, hükümetlerine de yeni bir güç getirdi: artık yabancı egemenliği altında geçen gerileme yıllarının zayıflığından kurtulmuşlardı. Şimdi, Avrupalıların onları yönelttiği Batı kültürü ve lâik değerler yolunda gerçekten yürümek isteyip istemediklerine kendileri karar verebilirlerdi.

Bağımsızlığın hemen ertesinde, yeni devletlerin önderlerinin ilk keşfettikleri şey, Batı'dan tam kurtulamadıkları oldu. Özgürlükleri Avrupa'nın gücüne bağlı kalmış, buna çok geçmeden de A.B.D.'nin gücü eklenmişti. Ülkelerinin her yanına dağılmış Batı askerî üsleri vardı ve Batılı şirketler, ekonomilerinin en gelişkin ve en kârlı kesimlerini ellerinde tutuyorlardı. Hatta sömürgesizleşme, bazı yerlerde, eski sömürgeci devletler için ideal bir durum yaratmıştı: yönetme maliyetine katlanmadan, ekonomik ve stratejik çıkarlarını yürütebiliyorlardı. Daha gerçek bir bağımsızlık için çaba gösteren ilk Müslüman önderlerden biri, genç İran Şahı Rıza Pehlevî'nin (hükümdarlığı (1941-79) başbakanı Dr. Musaddık oldu. Musaddık, Sovyetler Birliği'ne petrol imtiyazları vermeye yanaşmadı ve Kuzistan'ın zengin petrol yataklarıyla Abadan'daki dünyanın en büyük petrol arıtma (rafineri) tesisini denetimi altında tutan İngiliz-İran Petrol Şirketi'ni millileştirdi. Birçok ulema, solcu ve İran halkı tarafından desteklenen Musaddık, 1951'den 1953'e kadar önlemlerini geri alması için yapılan Batı baskılarına karşı direndi. Sonunda kendisine karşı bir darbe düzenlendi; İngiliz ve Amerikan yardımıyla ordu Musaddık'ı devirdi ve şahı devletin içinde daha kuvvetli bir konuma getirdi. Musaddık'ın bağımsızlık politikası tersyüz edildi: adı B.P.'ye (British Petroleum'a) çevrilen İngiliz-İran Petrol Şirketi'ne, İran'ın kaynaklarını sömürmekte başka şirketler de katıldı. Irak, Türkiye, Pakistan ve İngiltere'yle, Sovyetler Birliği'ne karşı ortak savunma antlaşmaları yapıldı. İran, o vakte değin hiç olmadığı kadar Batı'ya bağlandı.

Araplar ise, daha başarılı oldular. Mısır'da 1952'deki Özgür Subaylar devriminden sonra iktidara gelen Albay Nasır, bağımsızlığı gerçek bir bağımsızlık yapmakta kararlıydı. 1954'te İngilizleri, Süveyş Kanalı bölgesinden kuvvetlerini çekmeye ikna etti. 1955'te A.B.D. ona silâh satmayı reddedince, Komünist bloka yöneldi. 1956'da da, uluslararası ticaretin yaşamsal atardamarı ve zengin geçiş ücretleri kaynağı olan Süveyş Kanalını millileştirdi. Yıllardır hiçbir Müslüman önderin yapamadığı bir işi başardı: İsrail, İngiliz ve Fransız istilâlarına karşı, ülkesinin kendi kaderine hâkim olma hakkını zaferle vurguladı. Ondan örnek alan başka yerlerdeki Araplar da, aynı coşkuyla olmasa bile, idare edildikleri bağları kopardılar: 1956'da Ürdün Kralı Hüseyin, ordusunun İngiliz başkomutanını (Glubb Paşa) işten çıkardı; 1958'de Irak ordu birlikleri, Haşimî hükümdarlarını devirip İngilizlerle bağlaşmadan (Bağdat Paktı) ayrıldılar. Nasır, Müslüman devletlere dünyada nasıl daha özgür durabileceklerini göstermişti.

Böyle olmakla birlikte, Nasır'ın başarıları bütün Müslümanların, hatta bütün Arapların özgürlüğünü arttırmamıştır. Evet, bazı devletler uluslararası işlerde daha büyük bir manivelâ kuvveti edinmişlerdi; ama onlar da, öteki gelişen ülkelerin çoğu gibi, özgürlüklerinin hâlâ dış güçlerce kısıldığını hissediyorlardı. Nasır gibi önderler eski sömürgeci devletlerin askerî ve ekonomik boyunduruğundan sıyrılmış olabilirlerdi, fakat sömürgeciliğin -dil, kültür, örgütsel ortaklık, seçkinleri eski emperyalizm merkezine çekme-

Solda Tahran'ın devrimci güçlerin eline geçmesine bir haftadan bile daha az kaldığı 17 Şubat 1979 günü, Arafat (ortadaki) Ayetullah Humeyni'ye bir şey anlatıyor; Humeyni'nin oğlu Ahmed de dinliyor. Bu üç adamın birbirlerinin elini, omzunu tutarak açıkça gösterdikleri sevgi, birbirlerine sıcak duygular besleyen Müslümanlar için tipiktir (hem onlara özgüdür, hem de olağandır, anlamına). İsrail'in Pehlevî rejiminin önemli bir bağlaşığı olması, hiç kuşkusuz, Humeyni'nin Filistin davasını daha bir güçle savunmasına yol açmıştır.

ye devam eden yaşantı deneyimi gibi- daha incelikli etkileri elan sürmekteydi. Buna ek olarak, yeni özgürlüğe kavuşmuş Müslüman devletleri, küçük ve geri ülkelerin büyük ve ileri ülkelerle ilişkilerinde çıkan bütün sorunların sıkıntısını çekmekteydiler. Ayakta kalabilmek ve büyüyebilmek için ticaret yapmaları gerekiyordu; fakat bunu yaparken de, hammadde satıp mamûl mal almak gibi aşağı bir konumda kalmayı sürdürme tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Zayıflıklarının üstesinden gelmek için dış yardım kabul ettiler. Ama bu da, özgürlüklerini sınırladı: insanları en son makinelerin nasıl işletileceğini öğrenmek için ileri toplumlara gitmek zorundaydı; çağdaş donanımlarının yedek parçalarını sağlamak için yıllarca bu toplumlara bağımlı kaldılar; kendilerine kredi açanlar iç politikalarını etkilemeye çalıştı, silâhlarını verenler de dış politikalarını; askerî danışmanlar ordularını ayartmaya kalktı, sivil danışmanlar da halklarını. Çoğu kez, yardımın emperyalizmin yeni bir biçiminden başka bir şey olmadığını keşfettiler. Sorunlarını çözebilmek için, Müslüman devletler ileri ülkeleri birbirine -Batılıları Komünistlere- karşı oynamayı öğrendi. 1955 Bandung konferansından sonra biraraya gelen bağlantısız ülke gruplaşmalarına katıldılar; 1958'den 1961'e kadar Suriye'yi Mısır'a bağlayan Birleşik Arap Cumhuriyeti gibi devlet konfederasyonları kurmayı denediler; 1960'ta Petrol İhraç eden Ülkeler Örgütü *(Organization of Petroleum Exporting Countries/*OPEC) gibi ekonomik bir kartelde birleştiler. Bütün bunlara karşın, yeni Müslüman devletlerin önderleri, ilk bağımsızlık yılları boyunca, kazandıklarının sahte bir özgürlükten ibaret bulunduğunu düşünmüş olmalılar.

Hiçbirşey, Müslümanların durumunun aşağılık kalmaya devam ettiğini, Filistin Arap ülkesindeki İsrail devletinin varlığı kadar canacıtıcı bir biçimde ortaya koymamıştır. Sürekli göçmen akımı, bazı İsrailli-lerin açık açık söylediği yayılımcı amaçları ve Arap ordularının (sonuncusunda, İsrail'in Golan tepeleri, Sina çölü, Ürdün'ün Batı yakası ve doğu Kudüs gibi bir sürü yeni topraklar işgal ettiği) 1948, 1956 ve 1967 savaşlarında üstüste bozguna uğramaları da, bu duyguyu şiddetlendirmiştir. Batılılar sık sık, bu gelişmelerin yalnızca Arapları ilgilendiren sorunlar olduğunu sanmak yanlışını işliyorlar. Gerçekten bu denli uzak bir şey olamaz. Araplarla İsrailliler savaştığı zaman, Endonezya'daki, hatta güney Filipinler'deki gazetelerin yazdıklarına bir bakın. Hindistan'daki Müslümanların görüşlerini bir dinleyin ya da kendilerine halk desteği sağlamak isteyen Müslüman siyaset adamlarının Filistinli önderlerle nasıl biraraya gelmeye çalıştıklarını bir anımsayın. Filistin, bütün Müslümanların üstünde birleşebildiği tek konudur. Yalnız kültürce Müslüman olanlar, zayıflıklarının getirdiği aşağılanmayı hissetmektedirler; hâlâ mümin kalanlar içinse, kutsal toprakların kâfir egemenliği altında olmasının ayıbı da buna eklenmektedir. Bunlar, Zionistleri, tıpkı yüz yıl oraya yerleştikten sonra Cezayir'den gönderilen Fransızlar gibi, gerisingeriye Avrupa'ya yollanmaları gereken Avrupalı sömürgeciler diye görmektedirler. Üstelik, bu sömürgecilerin varoluşlarını ve yayılım çabalarını, Batı sermayesi, Batı silâhları ve Batı dış politikası, özellikle de A.B.D.'ninkiler desteklemektedir. Böylece, İsrail Müslümanlara henüz zayıf ve Batı'ya uyruk oldukları dönemlerin dokunaklı ve yaralayıcı yollarını hatırlatmaktadır.

Bağımsılık, mümin Müslümanlara bu kısıtlı özgürlüğü bile getirmemiştir; onlar için bağımsızlığın anlamı, sadece daha umutsuz görünen hapislik günleri ile imânın gerilemeye devam etmesi olmuştur. Hiçbir engelle karşılaşmadan iktidarı kullananlar, büyük çoğunlukla, Britanya, Fransa ve A.B.D.'nde veya Müslüman dünyasının Kahire, İstanbul ya da Aligarh gibi çağdaş üniversitelerinde eğitilmiş lâik seçkinlerdi. Bunlar, İslâmiyetin kendi toplumlarındaki rolünü, çoğucası sömürge yöneticilerinden daha büyük bir güvenç ve şevkle azaltmayı sürdürüyorlardı. Cezayir'de Başkan Ben Bella İslâma yalnızca lâfta kalan bir bağlılık göstererek sosyalist bir toplum kurdu. Tunus'ta

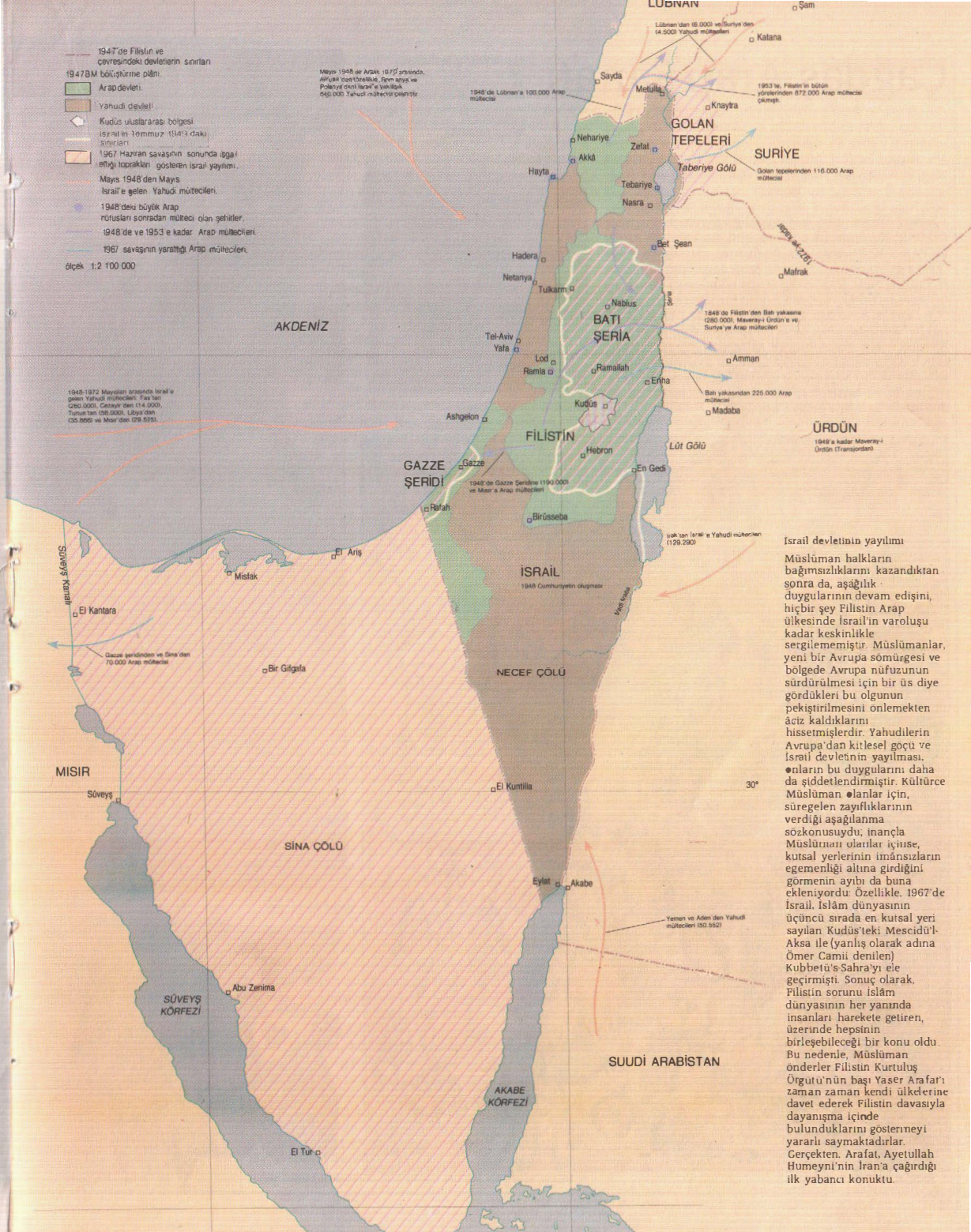

İsrail devletinin yayılımı

Müslüman halkların bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da, aşağılık duygularının devam edişini, hiçbir şey Filistin Arap ülkesinde İsrail'in varoluşu kadar keskinlikle sergilememiştir. Müslümanlar, yeni bir Avrupa sömürgesi ve bölgede Avrupa nüfuzunun sürdürülmesi için bir üs diye gördükleri bu oluşun pekiştirilmesini önlemekten âciz kaldıklarını hissetmişlerdir. Yahudilerin Avrupa'dan kitlesel göçü ve İsrail devletinin yayılması, onların bu duygularını daha da şiddetlendirmiştir. Kültürce Müslüman olanlar için, süregelen zayıflıklarının verdiği aşağılanma sözkonusuydu; inançla Müslüman olanlar içinse, kutsal yerlerinin imânsızların egemenliği altına girdiğini görmenin ayıbı da buna ekleniyordu. Özellikle, 1967'de İsrail, İslâm dünyasının üçüncü sırada en kutsal yeri sayılan Kudüs'teki Mescidü'l-Aksa ile (yanlış olarak adına Ömer Camii denilen) Kubbetü's-Sahra'yı ele geçirmişti. Sonuç olarak, Filistin sorunu İslâm dünyasının her yanında insanları harekete getiren, üzerinde hepsinin birleşebileceği bir konu oldu. Bu nedenle, Müslüman önderler Filistin Kurtuluş Örgütü'nün başı Yaser Arafat'ı zaman zaman kendi ülkelerine davet ederek Filistin davasıyla dayanışma içinde bulunduklarını göstermeyi yararlı saymaktadırlar. Gerçekten, Arafat, Ayetullah Humeyni'nin İran'a çağırdığı ilk yabancı konuktu.

Çağdaş Arap Sanatı

İslâm dünyasının, bağımsızlığına yeni kavuşmuş devletlerine önderlik eden seçkinlerin kafaları, Avrupa'dan çok etkilenmiştir: Bu durum, sanatlarında da ortaya çıkmaktadır. Çağdaş Arap sanatının en gözalıcı yapıtı olan, Irak'taki Avrupa sömürgeci etkisinin nihayet kırıldığı 1958 devrimini kutlamak için yapılmış *Devrim Anıtı*'nın güçlü bir biçimde Avrupalı örnekleri anımsatması, nefis bir paradokstur. Bugün de Avrupa etkisi güçlü olarak kalmıştır. Fakat, Fas'tan Irak'a Arap sanatını başkalarından ayırmaya başlayan nitelik, bir soyutlama eğiliminde, tasvirden uzak durmada ve hüsnühat (kaligrafi) biçimlerine sevgi duymada kendini ortaya koyuyor.

Sağda Bağdat'ta Kurtuluş meydanındaki *Devrim Anıtı*'nın bir ayrıntısı. 50x8 m. boyutlarında bir friz taşıyan anıtın yontucusu, Irak çağdaş sanatının en yaşlı ustası Cevad Salim'dir.

Kemal Amin Avad, Mısır

M. Kadir et-Triki, Tunus

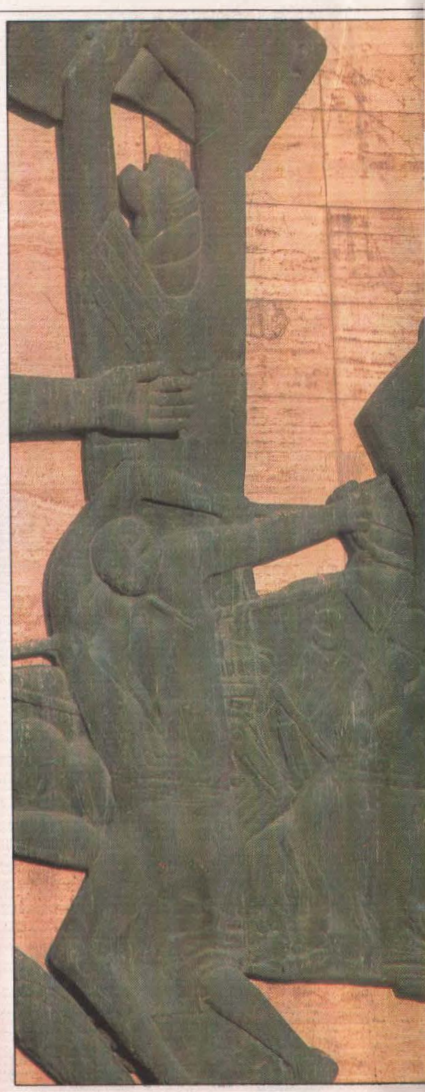

Cevad Salim, Irak

Ziya ül-Azzavi, Irak

Başkan Burgiba, ulusçu hareketin öngördüğü son derece lâik bir gelişme kalıbını sürdürdü: şeriat mahkemeleri kapatıldı, ulema sahneden çekildi ve yönetimden İslâmın her türlü izi silindi. Suriye'de Baasçılar, önce 1966 ile 1970 yılları arasında rejimlerine karşı çıkan İslâmî muhalefeti ezdiler, 1973'te de İslâma devlet dini olarak saymaca bir yer bile tanımayan yeni bir sosyalist anayasa getirdiler. Pakistan'daki gibi, İslâmın devletin temelini oluşturduğu ülkelerde dahi, lâik seçkinler, onu etkili olduğu alanlarla sınırlı tutmaya çalıştılar; gerçekten, 1956 anayasasındaki "Pakistan İslâm Cumhuriyeti" adının, 1962'de sade bir "Pakistan Cumhuriyeti"ne dönüştürülmesi, İslâmlığın devletin meşruluğunun kaynağı sayılmasını azaltmış görünmektedir.

İslâmlığın kurumsal çerçevesinin özellikle güçlü olduğu devletlerde de aynı temel eğilimi buluyoruz. Örneğin Mısır'da, Nasır şeriat mahkemelerini kaldırdı ve 1961'de el-Ehzer'i, doğrudan doğruya cumhurbaşkanının denetiminde çağdaş bir devlet üniversitesi olarak yeniden örgütledi. Ulemanın ve sufilerin de elbette birer rolleri olacaktı, ama ancak Mısır devletine hizmet edeceklerdi. İran'da 1959'dan itibaren, Muhammed Rıza Pehlevi, ulemanın başkaldıran gücünü kuvvetle engellemeye çalıştı. Kadınlara oy hakkı tanınması ve İsrail'le dostluk kurulması gibi onların nefretle karşıladıkları politikalar benimsendi; toprak reformuyla, gelirleri iyice kısıldı; vakıfları, yasalara aykırı olarak ellerinden alındı, itirazları da tutuklamalar ve sürgüne göndermelerle karşılandı. 1959/60'ta 14.419 öğrencisi olan 252 medrese vardı; sekiz yıl sonra ise, 7.482 öğrencisi olan 138 medrese kalmıştı. Ulemasının çağdaş lâik devletin saldırılarına onca zamandır direndiği İran'da bile, bu insanlar geleceğe artık güvenle bakamıyorlardı.

Müslümanlar, devlet etkinlikleri sıradan erkek ve kadınların yaşamına derinliğine girerken, nasıl farklı bir kalıba dökülmeye başladıklarını ve bu kalıbın İslâmlıkla hiçbir ilgisi olmadığını görmeye başlamışlardı. Hükümet, şimdi yeni bir amaçla köylere ulaşmıştı. Batı bilgisinin ana çizgilerini almak üzere çocuklarını okula göndermelerinde ısrar ediliyor, kızlar da devam zorunluluğundan bağışık tutulmuyordu. Köy toprakları, bazan yoksul köylülerin yararına olarak, ama bazan da yerel kutsal makamların bakımı için ayrılmış vakıfları yıkarak yeniden bölüştürülmekteydi. Hükûmet kadınlar dünyasına da girmişti: onlar aşılar yapılmasını istiyor, aile plânlamasını öğütlüyor, geçmişin denenmiş göreneklerine karışıyordu. Oğullar (bazan kızlar da), askere alınıyor ve dönüşlerinde artık eski köylü alışkanlıklarını sürdüremeyecek biçimde, yeni ulusal kültürle beyinleri yıkanıyordu. Bütün bunlarla eşzamanlı olarak, kırlık alanlarda yaşayanlar, karayolları inşaatında, boru hatları yapımında ve fabrikalarda çalıştırılarak, gelişen bir endüstri toplumunun etkinliklerine katılmaktaydılar. Kasaba ve şehirlere göçmeye başladılar. Örneğin, Tahran ve Karaçi'nin 1940'larda birkaç yüzbinden ibaret olan nüfusları, 1970'lerde beşer milyonun üstüne çıktı. Çoğunlukla, sağlıksız koşullarda şehirlerin eteklerinde kurulan gecekondu mahallelerine yerleşen köylüler, -bazan ona karşı kayıtsız kalınakla birlikte- kendi kafalarındaki dürüst İslâmî yaşam tasarımlarıyla kesin bir karşıtlık gösteren bir dünyaya gözlerini diktiler: içeride sefahat âlemleri vaad eden sinema afişleri, erkeklerin içkiyle kendilerinden geçebildiği barlar, kimsesiz gezen, saçı-başı açık, iffete aykırı giyimli kadınlar, bir sürü gösterişli servet ve yabancılar — gürültücü Amerikalılar, tenleri istakoza benzeyen İngilizler, soluk ve sessiz Ruslar.

Bu dünyanın seçkinler kültürüne bir göz atmak, Avrupa'nın Müslümanların zihinlerini ne kadar çok çeldiğini ortaya koyacaktır. Genellikle 20. yüzyıl İran edebiyatının en büyük siması sayılan Sadık Hidayet, Paris'te yanında okuduğu Sartre'dan çok etkilenmiştir. Çağdaş Mısır yazarları, Fransızlarınkilerden başka, İngiliz ve Rusların yapıtlarında da kendilerine esin aramışlardır. 1936'da kurulan ve Urduca edebiyata egemen olan Hindistan İlerici Yazarlar Birliği'nin bildirisinde, Avrupa'nın sosyalist görüşlerinden aldıkları uyarılar, ayan beyan ortadadır: birliğin amacı, "edebiyatı ve öteki güzel sanatları, çok uzun bir zamandır ellerinde soysuzlaştıkları dinci, akademik ve yoz sınıflardan kurtarmak"tı; ilerici yazın, "bugünkü varoluşumuzun -açlık ve yoksulluk, toplumsal gerilik ve siyasal boyun eğmişlik gibi- temel sorunlarıyla uğraşmalı"ydı. İlerici yazarlar, Tolstoy'dan Kafka'ya dek Avrupa edebiyatına balıklama daldılar, Byron ve Shelley gibi İngiliz romantiklerine kanları pek ısındı, 1930'ların -çoğunu şahsen de tanıdıkları- Spender, Auden, Day Lewis vb. gibi İngiliz sosyalistlerinin yapıtlarını yuttular. Delhi'den Kahire'ye, Tahran'dan İstanbul'a, yazarlar kendi düşüncelerini geçmişin kalıplarından özgür olarak dile getirebilmek umuduyla, geleneksel yazın uylaşımlarının boğucu etkisini kırmalarına yardım etmesi için, Avrupa yapıtlarını örnek alarak, kısa öykü, roman, ölçüsüz-uyaksız (vezinsiz-kafiyesiz) şiir türünden yeni biçimler denediler. Siyasetten ve yoksulluktan söz ettiler, kadın haklarını savundular, kadının cinselliğini tartıştılar ve sofuluğu alaya aldılar.

Aynı etkiler ve İslâm değerlerini aynı reddediş, Arap sanatının büyük geleneklerinden çok, Avrupa modalarını izleyen ve dinsel yeğlemelere burun büken, örneğin, konuları arasına, büyük bir özgüvençle çıplak kadınları alan çağdaş Arap resim sanatında da görülebilir. İslâmın somut imge (put!) yapma yasağı ise, daha etkili olmuşa benzemektedir; çünkü sadece Mısır'da ve Irak'ta önemli yontu okulları gelişmiştir. Heykel sanatının baş dâhisi, Roma, Paris ve Londra'daki Slade Güzel Sanatlar Okulunda eğitilmiş olan Cevad Salim'di (1920-61). Bağdat'ın Kurtuluş Meydanı'ndaki başyapıtı, 1958 devriminin onuruna dikilmiş bulunan Devrim Anıtı, akımın yabancı esin kaynağını ve yaratıcısının bütünüyle lâik kafasını serimlemektedir. Onda gördüğümüz, Picasso'nun *Guernica*'sının ve Jacob Epstein'ın heykellerinin yankılarında, Avrupa etkilerini bulmaktayız; kaldı ki, bütün anıt, Tanrı'yı değil, insanı ululamak için tasarlanmıştır. Çağdaş Müslüman devletlerinin, Batı'yla ilişkilerinde eşitlik ve saygınlık bekleyen önderleri, anlaşılan, kendi toplumlarında Batı uygarlığının canlı ve etkin temsilcileri olmuşlardır. Muhammed İkbal'in şu ızdıraplı çığlığına, nasıl duygudaşlık etmeyelim:

Türk, Fars, Arap
Avrupa'yla sarhoş,
Ve herbirinin gırtlağında
Zokası Avrupa'nın.

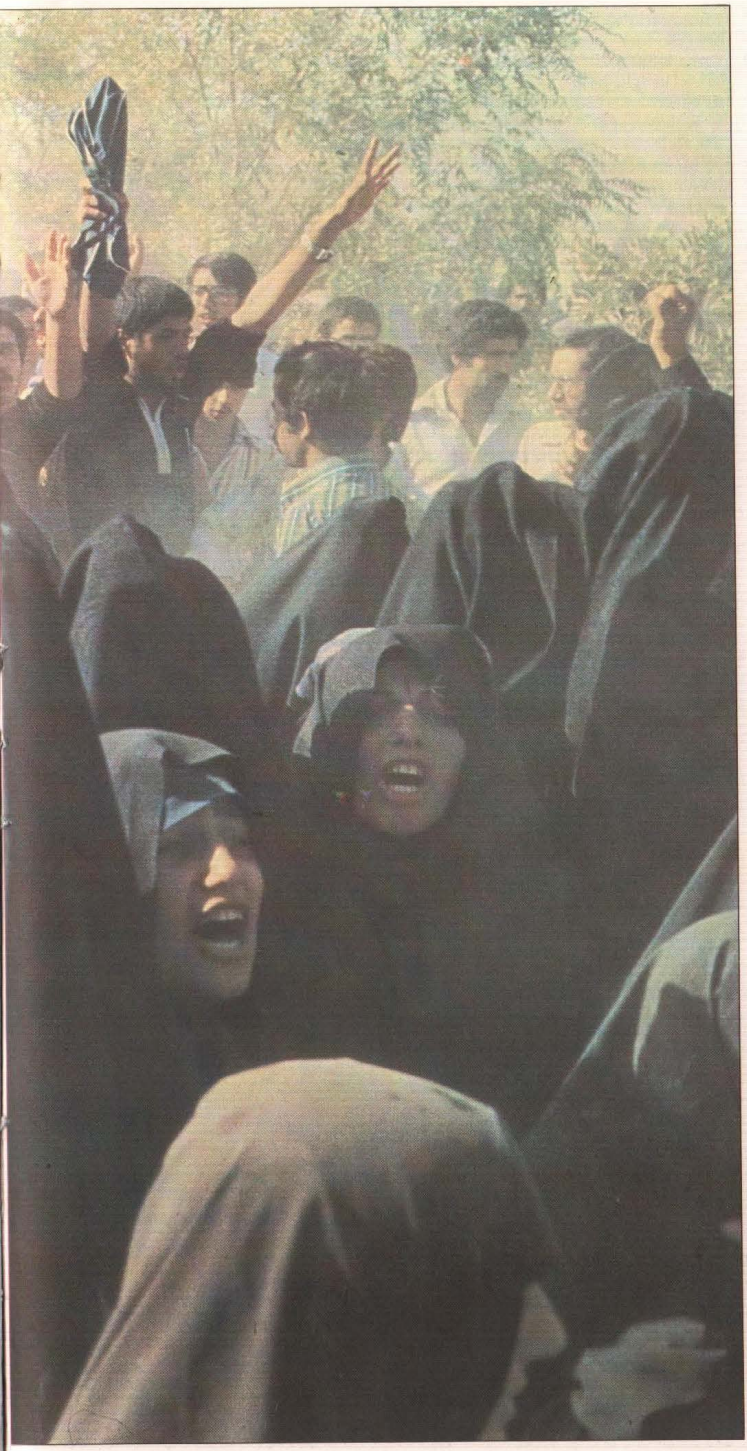

İslâmi tasarımın yeniden vurgulanması

Son yıllarda, Müslümanlar kendi uygarlıklarının Batı etkisi altında böyle dönüştürülmesine karşılık vermeye başlamışlar ve İslâm değerleriyle İslâmın ilerleme tasarımını yeniden vurgulamışlardır. İslâmlığın amaçlarıyla Batı'nın amaçlarının birbirlerine toptan karşıt olduğunu, artık gitgide artan bir kesinlikle hissetmektedirler. Muhammed İkbal'in yarım yüzyıl önce de olsa, yazdığı şu dizeler, onların düşüncelerini dile getirmektedir:

Batılılar yitirdi cennet hayalini,
karındaki salt can için avlanıyorlar,
Salt ruh, oysa, almaz vücuttan renk ve koku
Ve Komünizm yalnız vücutla ilgilidir.
Gerçeği bilmeyen o peygamberin [Marx'ın] dini,
karınların eşitliği üzerine kurulmuştur;
kardeşliğin yuvası yürek olduğu için,
kökleri de yüreklidir, suda ve balçıkta değil.

Kapitalizm de vücudun bir şişmanlığıdır,
karanlık göğsünde onun, yürek bulunmaz;
Çiçeğe konan arı gibi
geçer taçyapraklarını ve çalar balını,
oysa gülü gül yapan, sapı ve yaprağı, rengi ve kokusudur.
Aynı güzellik için inilder bülbül.
Geç tılsımı, kokuyu, rengi,
biçime veda et, bak yalnız anlama.
İçkin ölümleri görmek güçtür, ama
Gül deme, gerçekte balçık olana.

Her ikisinin de ruhu sabırsız ve hoşgörüsüz,
her ikisi de bilmez Tanrı'yı ve aldatır insanlığı.
Biri üretimle yaşar, öteki vergilemeyle
ve insan bir camdır, bu iki taşın arasında sıkışmış.
Biri söküp çıkarır bilimi, dini, sanatı
Öteki soyar vücudu ve ruhu, ekmeksiz bırakır eli.
Her ikisini de boğulmuş görüyorum, suda ve balçıkta
vücutları parlamış, ama yürekleri kapkara.

Muhammed İkbal, *Cavidname*, 1932.

Bunlar gibi Müslümanlar, ileriye gitmenin bir başka yolu, İslâmî yol olduğunu hissetmekte ve onu yeniden erkle donatmak istemektedirler. Avrupalı yöneticinin kovulmuş bulunması, artık yetmiyordu; onun uygarlığının Müslüman toprağında sağlamca kök salmış öğeleri -Batı yasaları, Allahsız eğitim, yoz kültür- de sökülüp atılmalıydı. İslâm yolunu ya da hiç değilse, İslâmî bir yolu savunmak için kimin ortaya atıldığı ise, hangi devlet söz konusuysa, onun kendine özgü tarihsel gelişimine bağlı olarak değişiyordu. Devletlerden birkaçında, aktarımcılar hâlâ şeriat uğrunda döğüşebilecek kadar özgür ve güçlüydü; diğer-

lerinde, bu davaya, Batı eğitimi görmüş kimselerin örgütleri sahip çıktı. Kimilerinin zihinsel ve ruhsal şeceresi, 18. ve 19. yüzyılların canlanmacı ve düzeltimci hareketlerine kadar gidiyordu; kimilerindeyse, kendi köken ve itkilerini, çağlarboyu birçoklarının yaptığı gibi, Peygamberin koyduğu ideal yaşam örneğiyle çevrelerinde gördükleri insan yaşamının acıklı durumu arasındaki çarpıcı karşıtlıkta buluyorlardı. Hareket ister istemez, erki ele geçirmeye ya da zaten işbaşındaysalar sürdürmeye çalışanların gereksinimleriyle içiçe girmişti.

Atatürk'ün ulemayı yasakladığı Türkiye'de, İslâmı savunmak için tarikatlar öne çıktılar. Nakşbendiler doğu Anadolu'da gizlice çalışmaya koyuldu; 1954'te önderlerinden 17'si orada tutuklandı. 1949'da, Kuzey Afrika'dan gelen Ticaniler dolaysız yöntemlere başvurdular; örneğin, Kur'an'a aykırıdır diye, Atatürk'ün heykellerini kırdılar. Üniversite çevrelerinde desteklenen tümüyle yeni bir tarika't, Nurcular, son derece etkinlik gösterdiler; her türlü gerçeğin Kur'an'da bulunduğu, lâikliğin İslâmlığa aykırı olduğu ve şeriatın geri getirilmesi gerektiği gibi sofuca ilkeleri yayımladılar. Dinin siyasete karıştırılmasını yasaklayan anayasa hükümlerine karşın, 1970'ten itibaren, bu gibi görüşler, İstanbul Teknik Üniversitesi'nden bir mühendislik profesörü olan Necmettin Erbakan'ın çabaları sonucunda, siyasal sistemde kendilerine tutunacak bir yer bulmaya başladılar. 1973 genel seçimlerinde, Erbakan'ın Millî Selamet Partisi geçerli oyların yüzde 11,9'unu topladı. Kendi örgütünün Millet Meclisi'ndeki iki büyük siyasal parti arasında bir denge öğesi (anahtar) olmasından yararlanan Erbakan, böylelikle İslâmlığa ödünler verilmesini sağladı; cumhuriyetin 53. yıldönümünde vereceği söylevin yeri olarak, bunun simgesel anlamını düşünüp eski sultanların Topkapı Sarayı'nı seçmekle de, bir meydan okuma jesti yapmak için başbakan yardımcılığı görevini kullandı.

Sufî tarikatlarının ve M.S.P.'nin etkinliklerini cesaretlendiren şeyin, Atatürk'ün ölümünden beri Türkiye'nin yaşamının dokusunda İslâmın genellikle eski saygınlığını geri alması (iade-i itibar etmesi) olduğuna pek şüphe yoktur. Gerçekte, bu süreç, büyük adamın daha vücudu soğumadan başlamış, kızkardeşi cenaze namazının kılınması için ısrar etmişti. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra, T.B.M.M. din eğitimi konusunu tartışıyordu; 1949'da seçimlik bir ders olarak okul programlarına geri alındı. Bunu, 1950'den itibaren, İslâmın devlet denetiminde canlandırıldığı, Demokrat Parti hükümetinin onyılı izledi; daha 20 yıl önce, böyle bir şey olabileceğini hiç kimse düşünemezdi. Arapça ezan, Türkçesinin yerini aldı; devlet radyosu din konularında yayın yapmaya başladı; 15.000 cami inşa edildi; din eğitimi bütün Müslüman çocukları için zorunlu hale getirildi; ulema (imam-hatip) yetiştirmek için okullar açıldı ve bunlara geniş bir koruma gösterildi. Türkler imânlarını yeniden ve canlı bir biçimde ifade ettiler; binlerce kişi, yapılmasına izin verilen, Mevlâna Celaleddin Rumî'nin ölüm yıldönümü (*şeb-i arus*) törenlerine katılır oldu; yüzbinlerce çocuk, hükümetin açtığı Kur'an kurslarına devam etti; 1947'den sonra hacca gitmek serbest bırakılınca, hacı sayısı 1954'te 10.000'in üstünden 1974'te 106.000'in üstüne çıktı. Ayrıca, İslâmî yayınlar da sel gibi büyüdü; bunlardan birçoğu, dinsel bağlanışın olağan yardımcı araçlarıydı, ama birçoğunda da kendi tasarımının Batı materyalizminden üstün olduğu yolundaki İslâmî görüş savunulmaktaydı. İslâmlık için yeni kazanımlar elde etmeye çalışan Müslümanlarla lâiklik yanlıları arasındaki sürtüşmeler arttı; Atatürk devriminin baş bekçisi olan ordu, bu duruma karşı çıktı. 1960 darbesi oldu; bazılarının "Allah'ın sevgili kulu" dediği Başbakan Menderes asıldı ve devletin lâik ilkelerini sağlam bir biçimde güvenceleyen yeni bir anayasa yapıldı. Dinsel ifade (ibadet vb.) hakkı, "kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan yasalara aykırı olmamak" koşuluyla tanındı. Lâiklikle, kafalarını kaldıran din güçleri arasında, hiç değilse yasal olarak bir denge kurulmuştu. Bununla birlikte, İslâm değerlerini yeniden vurgulamak ve onları siyasal sisteme sokmak yolundaki ısrarlı girişimlerin önü alınamadı.

Mısır'da da İslâmiyet benzer bir biçimde ön plâna çıktı; önder ve yandaşlarının birçoğu, Batı eğitimi görmüş kimselerin arasından geliyordu. Mısır'ın 1967'de İsrail'e fena halde yenilmesinden sonra, Nasır'ın konumu zayıflayınca bu süreç başladı. Hemen İslâm grupları, Mısırlıların iyi Müslümanlar olmaktan uzaklaştıkları için yenildikleri savına sarılmışlardı. Sosyalizm, ulusçuluk ve lâiklik gibi ithal malı Batı ideolojileri Mısırlıları baştan çıkarmıştı. Yenilgi, bunların yetersizliğini ortaya koymuştu; çare, İslâma dönmekti. Nasır'ın 1970'teki ölümünün ardından, İslâmlığa gösterilen halk desteği daha belirginleşti; örneğin, çok sayıda orta-sınıftan Mısırlı genç kadın İslâm hukukuna göre giyinmeye başladı. Müslüman dernekleri daha çok tutulur oldu: bunlar Mısır üniversitelerinde, çoğu öğrenci birliklerini denetimleri altına almakla, en bütünlüklü ve örgütlü güç olarak ortaya çıktılar. 1954'te Nasır'a karşı düzenledikleri suikasttan sonra yasaklanmış bulunan Müslüman Kardeşler, ülke çapında yeniden örgütlenmeye başladı. Kardeşliğin aşırı uçlarından çeşitli militan ve gizli örgütler çıktı; bun-

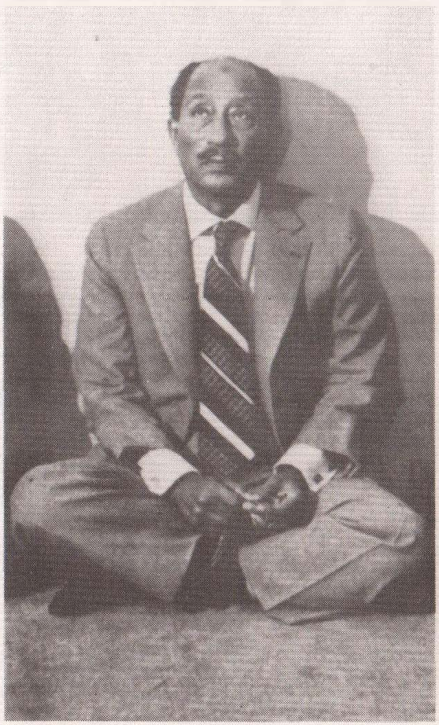

1960'larda ve 70'lerde, birçok Müslüman devletin hükümeti, İslâmî değerleri ve halklarının tercihlerini gitgide daha çok ka'le almak durumunda kaldı. Bu, benimsenmesi kolay bir politika değildi, çünkü hoşgörmeye başladıkları İslâmcı grupların kimi amaçları, kendilerinin amaçlarına temelden karşıttı. Mısır Cumhurbaşkanı Enver Sedat, İslâma ve İslâm örgütlerine karşı yeni bir saygıyı yönetiminin anadireklerinden biri haline getirmeye çalışmıştı. Resimde, 1977 Aralık ayında, Süveyş Kanalı üzerindeki İsmailiye yakınlarında yeni kurulan Serabim şehrinin camiinde, Cuma namazında görülüyor.

ların en tanınmışı ve amaçlarına erişmek için adam öldürmekten çekinmediğini ortaya koyanı, *Tekfir ve'l-Hicre*'ydi (pişman olma ve günahtan kaçma).

Bu yeni İslâm coşkusunun bir nedeni, Mısır'ın lâik seçkinlerinin önderliğine karşı duyulan hoşnutsuzluğun artmasıysa, bir başka nedeni de, Türkiye'deki gibi, hükûmetin politikasıydı. Nasır'ın kendisi, egemenliğinin son yıllarında, kamuoyunun dikkatini 1967 felâketinden başka yerlere çekmek için İslâmlığa yönelmişti. Ardılı Enver Sedat da, bu politikayı hayli geliştirdi. Mısır toplumunun henüz Batı etkisinin pek girmediği katmanlarına ulaşmak ve hem Komünizme hem de Nasır taraftarlarına karşı kendisine destek sağlamak için İslâmî simgelerden yararlandı. Söylevleri hep İslâm imgeleriyle süslenmişti. Halka, düzenli olarak Cuma namazlarında dizleri üstüne çökmüş görünmek için özel bir dikkat harcıyordu. İslâm örgütlerini de kullanmaya çalıştı. El-Ezher'e olağanüstü büyüklükte hükümet fonları ayrıldı, rektörünün protokoldaki yeri ve maaşı da, başbakan düzeyine yükseltildi. Bunlara karşılık, Mısır uleması Sedat'ın hem iç politikasını hem de İsrail'le barış yapma girişimlerini kuvvetle destekledi. Müslüman Kardeşler de, bu ağın içine çekilmişti. Örgütlerinin yasal olarak yeniden kurulması için izin verilmesine karşılık, onu soldan gelen saldırılara karşı korumayı üstlendiler. Fakat İslâm kaplanının sırtına binmeye kalkışmak tehlikeliydi. Sofu ilkelerden ayrılmayanlara büyük ödünler vermek gerekti: Örneğin, ünlü mutasavvıf Muhiddin İbnü'l-Arabî'nin yapıtları yasaklandı ve şeriatı başlıca yasama kaynağı olarak kabul eden bir anayasa değişikliği yapıldı. Üstelik, kaplanın binicisini yemeyeceğinin hiçbir güvencesi yoktu. 1979'da Müslüman Kardeşler İsrail'le barış görüşmelerinin açılmasına karşı çıktılar; 1981'de de *Tekfir ve'l-Hicre* Başkan Sedat'ı öldürdü.

Libya'da İslâm sofuluğuna yöneliş, halk arasında gelişen İslâmî duygulara siyasal bir karşılık verme olarak değil, 1969'da yapılan bir ordu darbesi sonucunda ortaya çıktı. Yeni hükûmetin başına geçen 27 yaşındaki Yüzbaşı Muammer Kaddafi, kendisi Bedevî soyundan gelmekle birlikte, Türkiye'de Erbakan'ın ya da Mısır'da Müslüman Kardeşler önderlerinin olduğu gibi, çağdaş teknokrat türünden bir kimsedir. İnancı, İslâm sofuluğuyla, kahramanı Nasır'ın Arap sosyalizminin bir bileşimidir. Kaddafi rejiminin ilk eylemleri, yaşamları üstündeki Batı etkileri hakkında Müslüman duygularının, dünyada o zamana dek görülmüş en açık bir bildirisini oluşturuyordu. Bütün dünya ulemasına danışan Devrim Komuta Konseyi, şeriatın İslâm ülkelerini 14 yüzyıla yakın bir süre yönettiğini, sömürgeciler egemen olunca, "uygarlık" bahanesiyle onun yerine lâik yasalar ve faşist uygulamalar koyduklarını ve artık, şeriatı "bu Cumhuriyette her türlü yasamanın en üstün ve başlıca kaynağı" haline getirerek, sömürgeciliğin yol açtığı zararları telâfi etme zamanının geldiğini ilân etti. Batı kültürünün bütün işaretleri de benzer bir ruhla ortadan kaldırıldı: *British Petroleum* millileştirildi, alkol yasaklandı, okul ders kitapları sansür edildi, bütün sokak levhaları Arapça oldu, ziyaretçilerin pasaportlarının bile İngilizce ve Fransızcanın yanısıra Arapçayla da yazılması şart koşuldu. Yeni rejim, büyük ölçüde petrol zenginliği sayesinde, konumunu pekiştirdikçe, Kaddafi'nin Kapitalizm ya da Komünizme seçenek diye sunduğu "Üçüncü Yol"un, yani Arap sosyalizminin, aynı zamanda son derece bireysel (kendine özgü) ve İslâm terimleriyle devrimci bir yol olduğu da açıkça anlaşıldı. Kaddafi, kendisinden önceki bütün düzeltimcilerden daha ileriye gitmekte ve hadislerin bile yetkesini reddederek, sadece Kur'an'ı tek meşruluk kaynağı saymakta ısrar ediyordu. Bunun sonucunda, Suudi Arabistan'daki bir dinbilim kurulu, onu sapkınlıktan suçlu buldu.

Pakistan'da da, Batı sömürgeciliğinin kalıtına karşı, İslâm benzer bir biçimde, keskinlikle vurgulanmıştır. Başından itibaren, Pakistan'ın adı kadar gerçekliğini de bir İslâm devleti yapmaya azınetmiş partiler vardı; hatta, ilk anayasanın 1956'ya, yani bağımsızlığın dokuzuncu yılına kadar bir türlü kabul edilememesinin sebeplerinden biri de onların, etkinlikleriydi. Ulema okullarını temsil eden partiler kurulmuştu; ama en önemlisi, son derece disiplinli ve tıpkı Müslüman Kardeşler gibi, Batı eğitimi görmüş ortasınıf üyelerince bir hayli desteklenen *Cemaat-i İslâmî* örgütüydü. Bu örgütü 1941'de, Kaddafi'nin Devrim Komuta Konseyi'nin baş danışmanlarından biri olduğu Libya dahil, İslâm dünyasının çoğu yerlerinde yapıtları hayranlık uyandıran Mevlâna Mevdudî (1903-79) kurmuştur. Onun fikirleri arasında; şeriatın tabiatıyla ülkenin hukuku olması, devletin (doğru ideolojiyi izlediği sürece, işbaşında kalacak) tek bir kişi tarafından yönetilmesi, şeriatı yorumlama yeterliğine sahip kimselerin bu hükümdara yardım etmeleri, siyasal partilerin ve meşru bir muhalefetin olmaması, sadece Müslümanların yönetimde yer almaları, gayr-i Müslimlerinse ayrı seçim bölgelerinde oy vermeleri gerektiği vardır. Cemaat-i İslâmî yıllardır bu programı savunmuş ve yıllardır pek az başarı sağlamıştır. Denetim, lâik seçkinlerin elindeydi; 1970'li yılların başlarında Zülfikâr Ali Butto'nun Pakistan Halklar Partisi'nin, sosyalist bildirisiyle, ekonomik sorunlar üstünde çokça durmasıyla ve popülist üslûbuyla iktidara gelmesi, bu lâik kesimin sonul zaferini doğruluyor gibi görünmekteydi. Böyle olmakla birlikte, İslâmî partiler de desteklerini genişletiyorlardı. 1971'de Doğu Pakistan'ın ezici bir biçimde yitirilmesi, birçoklarını, üzerinde devletin yeniden kurulacağı zemin olarak İslâmiyete yöneltti; gerek 1950'lerde ve 1960'larda uygulanan kapitalist kalkınma yolunun, gerekse 1970'lerin sosyalist yolunun başarısızlıklarından doğan hayal kırıklığının büyümesi, insanları bir de İslâmî ilerleme yolunu deneme isteğine götürdü. Dokuz partinin oluşturduğu ulusal bağlaşma'nın bir bölümü olan İslâm partileri, 1977 Martında yapılan genel seçimleri kazanamayınca, uzun süren kitlesel protesto hareketleri patlak verdi. Ordu duruma el koydu, Butto'nun Halklar Partisi'ne yöneltilen hileli oy pusulaları düzenleme suçlamalarını kabullendi ve ulusal bağlaşma'nın desteğiyle ülkeyi yönetmeye başladı.

Baş Sıkı Yönetim Komutanı General Ziya ül-Hak, Kaddafi'nin Libya'da yaptığından daha az dramatik olmayan bir kültür devrimi başlatmıştır. Artık, Mevlâna Mevdudî'nin çizdiği ilkeler uyarınca bir İslâm sistemi kurulacaktı. Şeriat, ülkenin İngiliz kökenli hukukuna üstün ilân edildi. İçki içmekten zina etmeye kadar değişen "büyük" suçlar için dayak, el-kol kesme ve öldürme gibi İslâm cezaları getirildi. Banka faizleri yasaklandı; şer'î vergiler konuldu. Gayr-i Müslimlerin devletin içinde herhangi bir rol oynamalarına son verildi; Batı demokrasisinin İslâma aykırı olduğu bildirildi — egemenlik, yalnızca Tanrı'nındı. Batı etkisinin kalıntılarına da saldırıldı: İngilizce eğitim yapan okullara Urduca kullanmaları emredildi, ders kitapları gözden geçirildi; şehirlerin, sokakların ve kamusal yerlerin adları değiştirildi. İnsanlar İslâm yaşamının kalıplarını uygulamaya yöneltildi: hükûmet

daireleri namaz vakitlerini ayırıyor ve Ramazan'da oruç tutulması kesinlikle sağlanıyordu. Böylelikle, General Ziya ül-Hak Batılı ve lâik kalıbı kırmaya ve Pakistan'ı olduğunu ilân ettiği İslâm devlet ve toplumuna benzetecek dinsel bir kalıp yaratmaya çalışmaktadır.

İran'ın 1978-79 devrimi, bu Batılı ve lâik kalıbı kırmanın en ansızın gelişen ve en başarılı girişimini temsil eder. 1980 yılında, aynı zamanda ülkenin önde gelen tarihçilerinden olan bir Müslüman, "İran'da şimdiye kadar olmuş bulunanlar" demiştir, "İslâm Ümmet'inin 20. yüzyıldaki en beklenmedik ve en sevindirici zaferidir de." Devrimin önderleri, 17. yüzyıldan buyana, ne vakit İslâmlığı tehdit etseler ya da başka bakımlardan hükümdarlığa liyakatsiz görünseler, şahlara karşı çıkan ulemaydı. Bunlar, 1873'te Reuter imtiyazının karşısında yükseltilen protestoların da, 1950'lerin başlarındaki Musaddık'ı destekleme hareketlerinin de ön sırasında yer almışlardı. Sonunda onları iktidara getiren olaylar, Muhammed Rıza Şahın 1959'dan itibaren İslâm kurum ve değerlerine yöneltiği, İran toplumunun sonul lâikleşmesini sağlayacak gibi görünen saldırılara verdikleri cevaplar olarak başladı. Ayetullah Humeyni (1902-) adlı bir bilgin, üst rütbeli ulemanın en kıdemlisi ya da en bilgilisi olmamakla birlikte, rejimin en güçlü eleştiricisi olarak meydana çıktı. Humeyni, İran İslâmının yüreği olan Kum'daki Faiziyye medresesinin ileri gelen hocalarındandı. Kendisini dine vermiş, sade yaşamı ve etkin imân bekçiliğiyle, manevî bir yetke edinmişti. Ulema meslekdaşlarından birçoğunun Pehlevî rejimine ses etmeden boyun eğme tutumlarını paylaşmıyor ve İslâmlığa temelinden aykırı olduğunu bildiği bu yönetime açıkça karşı çıkıyordu. Rıza Şah hakkında şöyle yazmıştı: "Şu cahil askerin beyninden gelen bütün budalaca o sözler çürüktür; kalacak ve zamanın yıkımına karşı direnecek olansa, yalnızca Allah'ın yasasıdır." 1963'te, o askerin oğluna da açıktan açığa hücum etmeye başladı: Muhammed Rıza Şah tahta çıkarken İslâmı koruyacağına dair ettiği yemini çiğnemişti; İran'ı yabancı devletlere, özellikle A.B.D.'ne ve İsrail'e bağımlı hale getirmişti; Amerikalı danışmanlarına ve onların yakınlarına, İran hukukundan tam bir bağışıklık tanımıştı; öyle ki, Humeyni'nin deyişiyle, bir Amerikan askerinin köpeği şahı ısırsa, yasal olarak yapılacak bir şey yoktu. İran ordusunu ayaklanmaya ve "İran'ı toptan köleleştirmeye çalışan" istibdadı devirmeye çağırdı. 5 Haziran 1963'te bütün ülkede İranlılar başkaldırdı. Ordu, isyanı kurşunla karşıladı ve en azından 15.000 kişi öldü. Humeyni sürgüne gönderildi; Şiîlerin Irak'taki kutsal şehirlerinden Necef'e gitti ve oradan saldırılarını sürdürdü.

Aynı sıralarda, İran'da Dr. Ali Şeriati (1933-77) diye bir düşünür ortaya çıkmıştı; bu adamın hem İslâm hem de Batı bilginliğini anlayışı öyle derindi ki, birçoklarının düşünsel olarak doyurucu buldukları bir biçimde, Batı biliminin büyük konularının nasıl İslâmî bir çerçeveye oturtulabileceğini kanıtlayabiliyordu. Şeriatî birçok yapıtlar yazdı, İran'ın dört bir yanındaki kolej ve üniversitelerde dersler verdi; gençler, onun düşüncelerini adeta yutuyorlardı. Sonunda yakalandı, kendisine işkenceler yapıldı, sürgüne gönderildi ve İngiltere'de esrarengiz bir biçimde öldü. Fakat genç İranlılara, aldıkları lâik eğitimi İslâmla nasıl bağdaştırabileceklerini göstermişti. 1978'de Pehlevî rejimine karşı hoşnutsuzluk iyice artınca, birçokları İslâmî bir çözüm aramaya ve yıllardır ona karşı hiç kararsızlığa düşmeden konuşmuş olan bilgin'in önderliğini kabul etmeye hazırdı. Humeyni'nin yetkesi öyle büyümüştü ki, telefonla aktarılan banda alınmış çağrıları ve ulemanın aracılığıyla, sokaklarda sel gibi taşan ve ordunun silâhlarını hiçe sayan, gitgide yükselme eğilimindeki protesto dalgasını uzaktan yönetebiliyordu. Aralık ayında, çeşitli tahminlere göre beş milyondan fazla insan, şahın İran monarşisinin 2.500'üncü yılı onuruna Şayyad anıtını diktirdiği Tahran'ın çok geniş bir meydanında toplanarak, saltanatının kaldırılmasını ve bir İslâm cumhuriyetinin kurulmasını istedi. Bu, halk iradesinin, yakın tarihte eşi görülmemiş bir gösterisiydi. Şah kaçmak zorunda kaldı. Humeyni ülkesine geri döndü. Gerek Batılıların gerekse lâik İranlıların hayretleri arasında, kabaran protestoyu dışarıdan ne kadar etkinlikle yönetmişse, şimdi de bir o kadar etkinlikle, içeride devrimin gelişmesine kılavuzluk etmeyi başarıyordu.

Muhammed Bâkır Meclisî'nin Şah Sultan Hüseyin'den yönetimi edimsel olarak devraldığı 17. yüzyıl sonlarından beri, ulemadan biri böyle bir erk kullanmamıştı. Bunun, 1960'larda ve 1970'lerde İslâmın kendisini yeniden vurgulaması genel hareketinin en çarpıcı göstergesi olduğunu kabul etmekle birlikte, bu olaydaki İran'a özgü özellikleri de tanılamaya çalışmalıyız. Hatırlanacağı üzere, Onikinci İmam'ın yokluğunda, ancak şeriatı derinlemesine bilen ve lekesiz bir yaşam süren bir müctehidin ülkeye hükmedebileceği yolunda, belirli bir Onikici Şiîlik kuramı vardı. Birçokları, Humeyni'yi böyle bir müctehid diye görüyor, hatta kimileri de Onikinci İmam'ın kendisi olmasın diye düşünüyordu; bunlara karşılık, Humeyni'nin baş rakibi, "Onikinci İmam'ın dönmesi bekleniyor, ama herhalde jumbo jetle değil" gibilerinden alayla bir söz söylemek durumunda kalmıştı. Anılması, Şiî dinsel törenlerinin ta yüreğinde bir yer tutan ve dürüst insanlara zulmedilişini anlatmak için bir mecaz olarak kullanılan Hüseyin'in şehid edilmesi olayı vardı ya (yukarıda s. 43'e bakınız), onun terimleriyle, şah artık kuvvetleri Kerbelâ'da Hüseyin'le küçük grubunu öldüren Yezid olmuştu; sokaklarda vurulan genç İranlılar da, din şehitleri. Şahâdet ve yas tutma dönemlerinde odaklaşan dinsel döngü, aynı zamanda bir siyasal döngü haline gelmişti; Şiîlerin Hüseyin'in şehit edilmesine yazıklandıkları 10 Muharrem de, beş milyondan fazla insanın bir İslâm cumhuriyetinin kurulmasını istemek için Tahran sokaklarında yürüdüğü gün olmuştu. Sonra, ulemanın olağanüstü güçlü bir konumu vardı; bunlardan birçoğu devletten uzak duruyor, halk tarafından tutuluyor ve bütün İran çapında, hükümet denetiminin erişemediği bir şebeke oluşturuyordu. Böyle bir inanç ve örgüt karması, kendi içinde devrimci nitelikteydi. Şahın İran'ı 1990'larda dünyanın beşinci büyük endüstri devleti yapmak emeliyle ileri atılması da, duruma patlayıcı malzemeler eklemişti. Geleneksel ticaret girişimlerinin başlıca gerçekleşme biçimi olan çarşı dükkâncıları, çağdaş kapitalist sistemin kendilerini tehdit ettiğini sezmekteydiler. Genellikle İranlılar da, yeni yüksek-teknolojili endüstrileri işletmeleri ve özel mahallelerde yaldızlı bir yaşam sürmeleri için ülkeye getirilmiş bulunan 150.000'e yakın yabancı karşısında aşağılandıklarını hissediyorlardı. Tahran 20 yılda yüzde 200 büyüdü, köylülerin yeni endüstrilerde çalışmaya geldikleri diğer büyük şehirler de öyle oldu: Başka hiçbir gelişme, şehirlerin bu mantar gibi büyümeleri kadar, ulemanın elini kuvvetlendirmemiştir. Ekonominin denetimden çıkmasıyla, devrimci bir durum oluştu. Çiftçilerin köylerden ayrılmasıyla

Solda Kadınlar İran devriminde önemli bir rol oynadı ve o zamana dek peçe takmayan birçokları, dinsel sebeplerden ziyade şahın rejimini protesto etmek için *çador* giydi. Bu ürkütücü görünüşlü "Devrim Muhafızları" grubu, 18 Mayıs 1979'daki İran Kadınlar Günü'nü (Hz. Fatma'nın doğum gününü) kutluyorlar

Aşağıda İran devriminde birtakım çarpıcı afişler yapılmıştır. Burada, Musa'ya benzetilen Ayetullah Humeyni, Firavuna benzetilen, Amerikan emperyalizminin eteğine yapışmış ve İsrail'le bağlaşmış şaha galebe çalmakta.

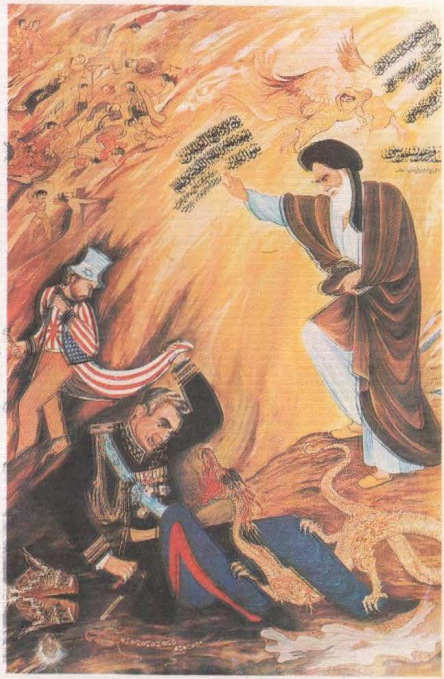

tarım yıkıntıya uğradı; şehirlerin tıklım tıklım dolmasıyla belediye hizmetleri çöktü. 1973-76 yılları arasında ulusal hasıladaki yüzde 50'lik büyüme, yerini şahlanmış bir enflasyona, gerilemeye ve işsizliğe bıraktı.

Devrimi yaparken, ulema tıpkı 1905-11 meşrutiyet devrimindeki ve taca karşı giriştikleri diğer hareketlerdeki gibi, lâik muhalefetle bağlaşmıştır. Ancak, meşrutiyet devriminde önünde sonunda yasamaya damgalarını vuranların lâik önderler olmalarına karşılık, bu kez tam denetimi kazanan ulema olmuştur. Bunlar, İran devletine ve kamu yaşamına, Libya'da ya da Pakistan'dakinden bile daha eksiksiz bir İslâmlık mührü bastılar. Yabancı etkilerine saldırıldı: Müstehcen yayınlar (pornografi) ve birçok müzik türü yasaklandı, Anglikan Hıristiyan topluluğu koğuşturuldu, Amerikalı diplomasi görevlileri rehine alındı. İslâm değerlerine saygı gösterilmesinde ısrar edildi: Kadınlar devlet dairelerine başları örtülü olarak gelmek zorunda tutuldu; tıpkı Muhammed Bâkır Meclisi'nin neredeyse 300 yıl önce Sultan Hüseyin'inkilere yaptığı gibi, şahın şarap mahzenleri alenen parçalandı. Yaşamın her alanı, artık İslâmın amaçlarına tâbi olacaktı. Şeriat ülkenin hukuku oldu ve Ayetullah Humeyni'nin "İslâmî hükümet" kavramını etekemiğe büründüren (teşahhus ettiren) yeni bir anayasa yapıldı. Humeyni, bu kavramı şöyle tanımlamaktadır: İslâmî hükümet,

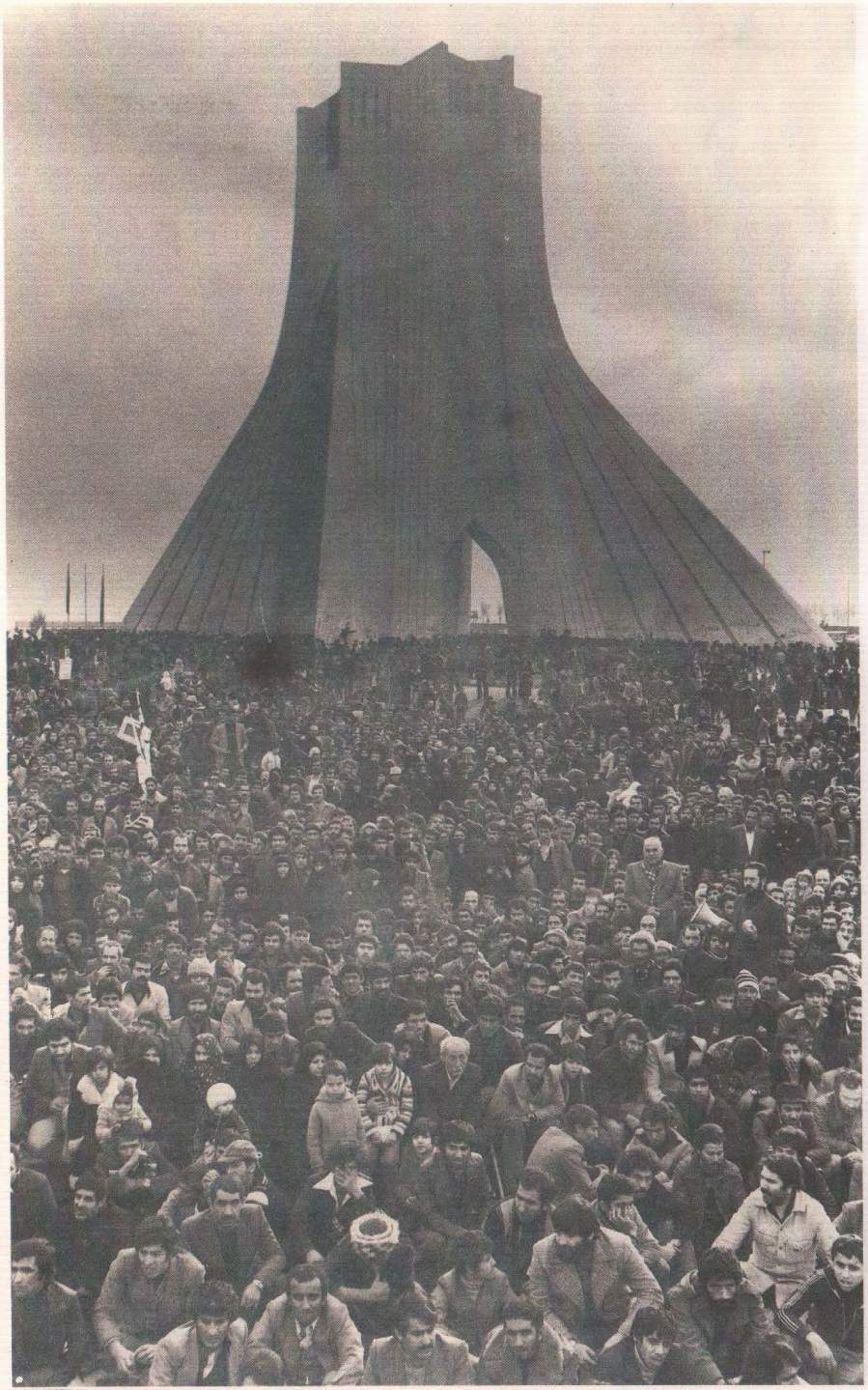

1978-79 İran devrimi, tarihin en kalabalık devrimlerinden biriydi. Tahran sokakları, bu olayda, geçmişte benzeri görülmemiş halk iradesi gösterilerine tanık olmuştu. Devrim, Şii İslâmlığın, zulümle şehit edilenlerin anılarını yüceltme ve uzun süre yaslarını tutma özelliklerinden de yararlanmıştır. Ölülerin 40 gün yası tutulur; ölümden sonraki üçüncü, yedinci ve kırkıncı günlerde en önemli törenler yapılır. Devrim şehitleri çoğaldıkça, yas töreleri, rejime karşı muhalefeti dile getirmek için gitgide sayısı artan olanaklar sağlıyordu. Ordu mermileriyle biçilenlerin yası, Şiilerin şehit imamları için yas tuttukları Muharrem ayına denk düşünce, kitlelerin tepkisi doruğuna ulaşmıştı. Hüseyin'in şahâdetinin anıldığı Muharrem'in onu (aşure günü), Şii yılının en duygu yüklü günüdür; ve işte 1978 Aralığı'nın o gününde, Tahran'da beş milyondan fazla insan yürüyüş yapmış ve *soldaki* Pehlevi hanedanını simgeleyen Şayyad anıtının önünde toplanarak, "şimdiki istibdata son" verilmesini ve bir İslâm cumhuriyeti kurulmasını istemiştir.

> tanrısal yasanın hükümetidir. İslâmî hükümetle -ister kralcı, ister cumhuriyetçi- meşrutî (anayasal) hükümetin farkı, ikincisinde yasaları yapanların halkın ya da kralın temsilcileri olmasıdır. Oysa, gerçek yetke yalnız Tanrı'ya aittir. Kim olurlarsa olsunlar, başka hiç kimsenin yasa yapmaya hakkı bulunmadığı gibi, hiç kimsenin Tanrı'nın verdiği yetkeden başka bir temele dayanarak hükmetmeye de hakkı yoktur... Hükümet işleriyle ilgilenecek olanlar, din uzmanlarıdır ve onlardan başkası değildir.

Yukarıda incelediğimiz olaylar, İslâmın yakın zamanlarda kendisini yeniden vurgulamasının, yalnızca en çarpıcı örneklerinden ibarettir. Başka yerlerde de, bu kadar uzun sürmüş ya da bu kadar şiddetli yürütülmüş olmamakla birlikte, benzer hareketler olduğuna dair belirtiler vardır. Örneğin, Suriye'den Müslüman Kardeşler lâik bir Şiî-ağırlıklı hükümete karşı, giderek etkinliklerini artırmıştır; Irak'ta, Humeyni'nin başarılarından esinlenen Şiîler, sosyalist Baas rejimine karşı kışkırtmalara girişmişlerdir. Kuzey Afrika'da hükümetlerin kendi ülkelerindeki yetkelerini ve yurt dışındaki etkilerini pekiştirmek için İslâmdan yararlanmaya kalkışmaları, Mısır'da olduğu gibi, dinin toplum ve siyasetteki rolünün kuvvetlenmesi eğiliminde yol açmıştır. Kadınların özgürleştirilmesi (emansipasyonu) hareketinin kaderi, değişimin bir ölçüsüdür: Ötedenberi Müslüman devletlerin en önde gelenleri arasında yer alan Tunus'ta bu hareketin desteklenmesi zayıflamıştır; Cezayir'deyse, şehir kadınları peçelenmektedir. Binlerce kilometre doğudaki Malezya'da da buna benzer bir oluşum vardır. Kadınlar gibi erkekler de belirgin bir biçimde İslâmî giysilere bürünmekte, özel ve resmî misyonerlik çalışmaları hızla artmakta ve hükümet siyaseti İslâmlık yönüne kaymaktadır. Daha da doğuda, Müslümanların küçük azınlıklar halinde yaşadıkları devletlerde, yeniden kendini vurgulama süreci, İslâm kültür ve kurumlarını geliştirme hareketlerinden çok, siyasal ayrılmacılık hareketlerinde açığa çıkmaktadır. Örneğin, Tayland'ın Pattani eyaletinde, Müslümanlar Budist devletin içinde kendilerine daha geniş bir özerklik tanınmasını istemişlerdir; Filipinler'deyse, güneydeki Moro'lar bu Hıristiyan ülkeden büsbütün ayrılma yönünde değilse de, en azından özerklik kazanmak için son derece kanlı ve ısrarlı bir savaş sürdürmektedirler.

Ancak, İslâmın kendisini yeniden vurgulamasının belirtileri, her yerde görülmüyor. Büyük bir sömürgeci devletin topluluğun dinsel köklerini kurutmak için giriştiği en kapsamlı ve zorbaca politikaya katlandığı Sovyetler Birliği'nde, daha ziyade (Müslüman olarak) yaşamaya devam edip edememe terimleriyle duruma bakılması gerekiyor. 50 milyona yakın Müslümanın hizmetinde, resmen 300'den az cami, 1000 ulema, iki medrese ve üç ayda bir yayımlanan tek bir dergi vardır ve bunlara, yalnızca yurt içinde toplumsal denetim, yurt dışında da propaganda amaçlarıyla izin verilmektedir. Oysa, Sovyet araştırmalarına göre, saklı çalışan İslâmî örgütler, kaydadeğer bir kalıcılık göstermişlerdir. Örneğin, Azerbaycan'da binden fazla gizli cami, ziyaret edilen 300 türbe, ayrıca da yeraltı medreseleri vardır. Sufî tarikatları özellikle Kafkaslar'da canlılıklarını korumuşlar, Orta Asya'da da yayılmakta bulunmuşlardır. Sovyet sosyologları, Müslümanların genellikle toplumun her katmanında karma evliliklerden kaçınarak ve (2000 yılına gelindiğinde, her üç Sovyet yurttaşından birinin Müslüman olacağı kadar) yüksek bir doğum oranı sürdürerek, Rusların kendilerini özürnleme girişimlerine karşı nasıl direndiklerini de anlatıyorlar. İslâmlık, yeraltına girerek sağ kalmayı başarmıştır; hatta Moğol istilâlarından sonra yaptığı gibi, günün birinde büsbütün dirilmesi bile beklenebilir.

Endonezya'da, lâik bir dünya görüşüne sahip ve çoğu kez Hindu-Cavalı kökeninden gelen insanların ülkeye egemen oldukları dönem boyunca, İslâmiyet geri çekilmiş görünmekteydi. İkinci Dünya Savaşı sırasında, İslâmlığın önemli ilerlemeler kaydettiği hatırlanacaktır; devletin içinde bir İslâm bürokrasisi kurulmuştu, Müslüman partileri hareketliydiler ve iyi yer tutmuşlardı. Müslümanlar yeni devletin bir İslâm devleti olmasını başaramayınca, bağımsızlık ilk gerilemeyi getirdi; hatta 1945 tarihli Cakarta Yasası'nda yer alan, Müslümanların şeriata uymakla yükümlü tutulmaları hakkındaki ilkeyi bile uygulayamadılar. Bazıları ayaklandı. S. M. Kartosuwirjo'nun (1905-62) önderliğindeki isyancılar, lâik bir devlette gerçek özgürlüğün olamayacağını, bunun ancak Allah'ın adına ve şeriata uygun davranan doğru-yolcu Müslümanlar işbaşında bulununca olabileceğini iddia ediyorlardı. Darü'l-İslâm ayaklanması adı verilen bu isyan, 1948'den 1962'ye dek sürdü; tarihsel olarak Müslümanların etkin olduğu Ace ve Güney Sulawesi (Selebes) yörelerinden başka, Batı Cava'nın geniş bölgelerini de kasıp kavurdu. Bununla birlikte, çoğu Müslümanlar amaçlarını barışçı yollarla gerçekleştirmeye çalıştılar; ama onlar da savaşanlardan daha başarılı olamadı. Müslüman siyasal partileri, 1955'te yapılan ilk genel seçimlerde toplam oyların sadece yüzde 44'ünü alarak iktidarı ele geçiremediler; 1971'deki ikinci genel seçimlerde ise, oy toplamındaki payları yüzde 23.7'ye düştü. Hükümette onların da söz sahibi olmalarına izin verilmedi; hatta İslâm bürokrasisinin denetimi bile ellerinden çıktı. Endonezyalılar arasında, besbelli önem kaybediyorlardı: Batı kültürü gençleri kendine çekmekte, Hıristiyanlar birçoklarını kendi dinlerine döndürmekte, Cava'nın mistik tarikatları gitgide daha çok yandaş bulmaktaydı. 1968 ve 1969'daki kanlı cemaat ayaklanmaları, Müslümanların hayal kırıklıklarını yansıtmıştır. 1970'lerde durumları biraz düzeldi. 1977 seçimlerinde Müslüman siyasal partileri oy paylarını yüzde 29.3'e çıkardılar, Müslüman aydınlar da İslâm dünyasında yaygınlaşan yeni güvence karşılık vermeye başladılar. Ekim 1973 savaşındaki Mısır'ın başarıları onlar tarafından sevinçle karşılandı; 1976'da yapılan Londra İslâm Festivali gibi uzak bir olay bile gurur duymalarına yol açtı. Örneğin, Endonezyalı Hıristiyanlarla ilişkilerinde, yeni bir kendilerine güvenme havası gelişmeye başladı. Bütün bunlara karşın, İslâmiyet, devlet ve toplumda yitirdiği önemi kazanıyor gibi değildi: 1970'lerde Mekke'ye hacca gidenlerin sayısı, 20. yüzyılın başlarındaki yüksek rakamların altındaydı, hele Müslüman nüfusun bir oranı olarak çok daha aşağıdaydı.

Pan-İslâmik örgütlerin büyümesi

İslâmın kendisini yeniden vurgulaması, yalnızca Batı'nın gel-git dalgasının çekilmesiyle ortaya çıkan ulus-devletlerde olmuş değildir. Halifeliğin kaldırılmasından ve lâik ulusçuluğun geniş topluluk tasarımına üste gelmesinden beri sönükleşen Pan-İslâmik ruh da yeniden tutuşturulmuştur. Gerçekten, birçok toplumlarda tanıklık ettiğimiz yeni İslâm güveninin

Aşağıda: **İslâmın 1960'larda ve 70'lerde kendini yeniden vurgulaması**

Bu harita, Suudi Arabistan Kralı Faysal'ın kurduğu "İslâm Konferansı" adlı pan-İslâmik siyasal örgüte üye devletleri ve İslâm zirveleriyle, Müslüman devletlerin dışişleri bakanlarının yıllık toplantılarının yapıldığı yerleri göstermektedir.

En altta: **Müslüman dünyası ve petrol**

1978 yılında İslâm dünyası dünya petrolünün yüzde 45'ten fazlasını üretiyor ve bilinen petrol rezervlerinin yüzde 65'ten fazlasını denetliyordu. Bu kilit kaynağın böylesine önemli bir oranına sahip olmanın sağladığı servet ve erk, İslâmın kendisini yeniden vurgulamasında büyük bir rol oynamıştır. Bu, bir yandan Suudî Arabistan'ın İslâm Konferansı ve Dünya Müslümanlar Birliği gibi pan-İslâmik örgütler kurabilmesini, bir yandan da Müslüman ülkelerin, Ekim 1973'teki Arap-İsrail savaşında petrol ambargosu koymaları ve petrol fiyatlarını hızla yükseltmeleri gibi önlemlerle kendi görüşlerini saydırmak için Batı'ya baskı yapabilmesini olanaklı kılmıştır.

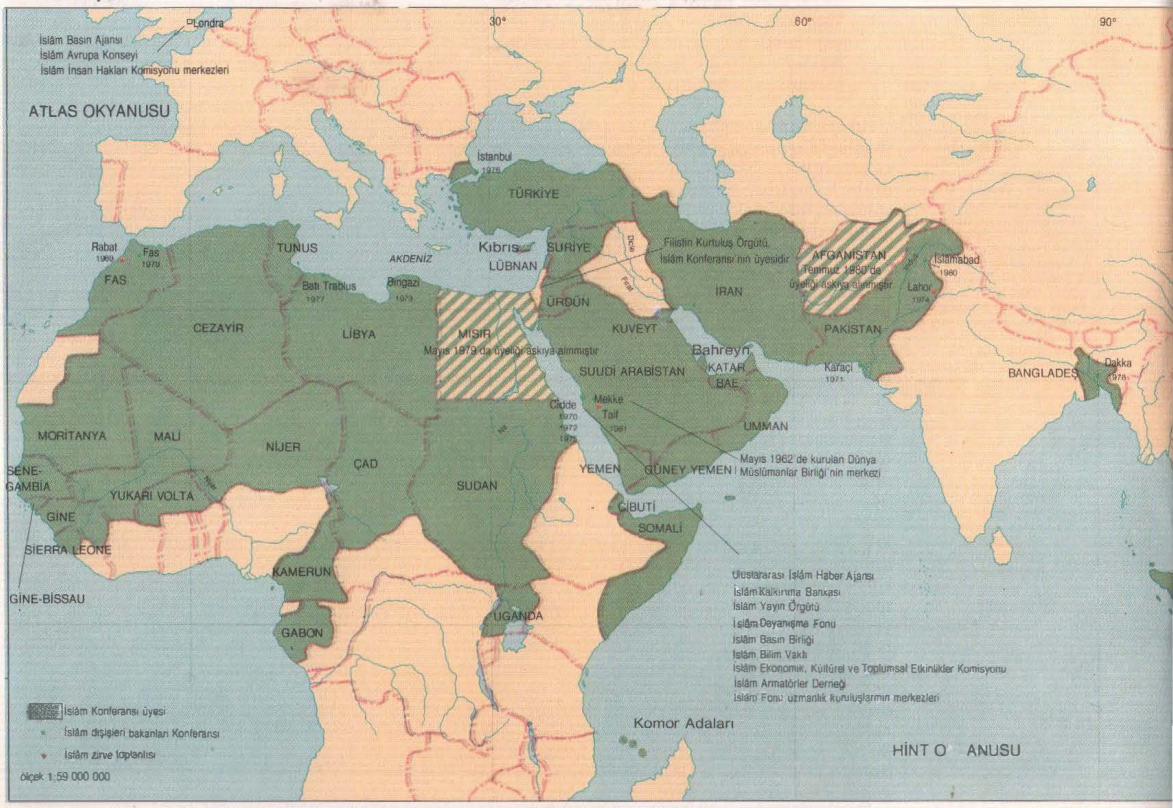

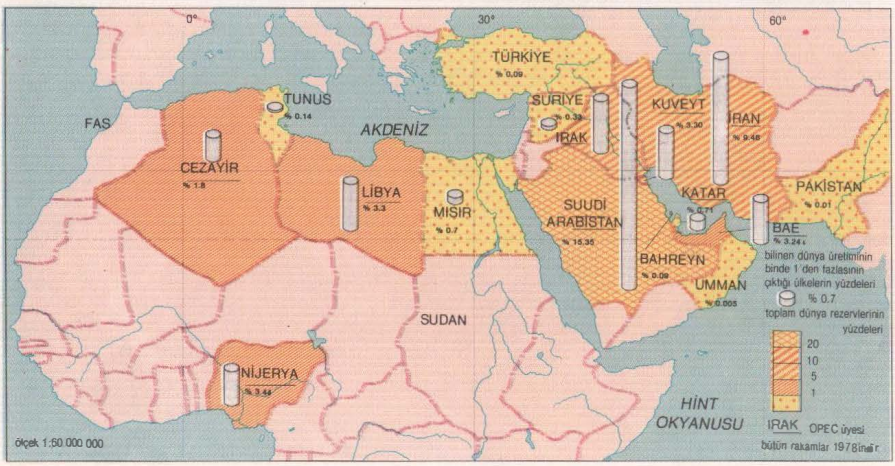

Sağda Şubat 1974'te Lahor'da toplanan ikinci İslâm zirvesine katılan önderlerden bazıları namazda. Bu önderlerin ibadet ederken ayrı ayrı derecelerde hüşû duyduklarını göstermeleri örgütün karşı karşıya bulunduğu, salt İslâmî bir görüşte olanlarla salt laik bir görüşte olanlar arasındaki farktan ileri gelen gerilimleri de yansıtıyor. *Soldan* itibaren, Irak'ın Saddam Hüseyin'i, Pakistan'ın Zülfikâr Ali Bhutto'su, Libya'nın Muammer Kaddafi'si, Suudi Arabistan'ın Kral Faysal'ı ve Kuveyt şeyhi

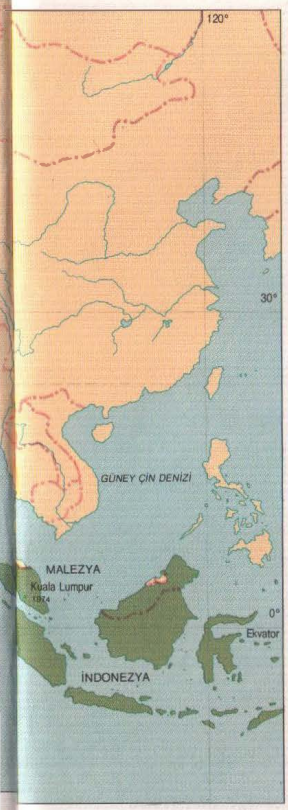

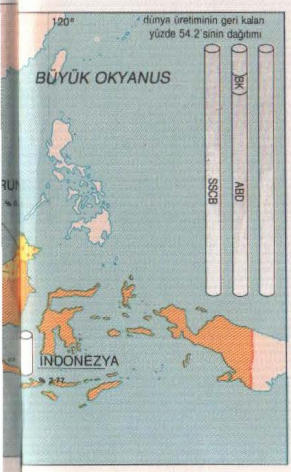

tamamlayıcısı bir gelişme de, Müslüman seslerinin daha iyi işitilmesi ve dünya halklarının Müslüman çıkarlarına daha saygılı davranması için, Müslüman devletleri biraraya getirmeyi ve eylemleri arasında bir uygunluk yaratmayı amaçlayan uluslararası örgütlerin büyümesi olmuştur.

İki büyük Pan-İslâmik örgüt kurulmuştur. Bunların ilki, İslâmla bağdaşmayacak her türlü ideolojiye karşı savaşmak ve imânı yaymak amacıyla 1962 Mayısında oluşturulan ve bütün dünyada kendisine bağlı organlar bulunan, salt bir din örgütü niteliğindeki Dünya Müslümanlar Birliği'dir *(Rabıtatü'l-âlemü'l-İslâmi)*. İslâmî konularda çıkan anlaşmazlıkları karara bağlar ve İslâmî davaları destekler. Örgütün merkezi Mekke'dedir ve ileri gelen üyeleri her yıl hac mevsiminde orada toplanırlar. İkinci büyük örgüt, 1969'da Rabat'taki ilk İslâm zirve toplantısında temelleri atılan İslâm Konferansı'dır. Rabat toplantısından sonra, ilk İslâm dışişleri bakanları konferansı yapılmış ve burada, sekreteryası Cidde'de olacak sürekli bir İslâm siyasal örgütünün kurulması kararlaştırılmıştır. 1975'te örgüte üye 43 devlet vardı; ilk genel sekreteri Malezya'dan, ikincisi Senegal'den seçildi. Bu, gerçekten Pan-İslâmik bir örgüttür. Dışişleri bakanları konferansı, 1970'ten beri her yıl toplanmaktadır; başka İslâm zirveleri de yapılmıştır. Ele alınan sorunlar arasında, İsrail'e karşı Arapların davası, güney Filipinler'deki Müslüman özgürlük hareketi ve Birleşmiş Milletler'de ortak bir Müslüman cephesinin eşgüdümü vardı. Aynı zamanda, Konferans bir Pan-İslâmik kurumlar çerçevesi yaratılması için çaba göstermiştir: kültür merkezlerini, özgürlük hareketlerini ve büyük projeleri paraca desteklemek için fonlar oluşturulmuştur; hepsinin de merkezi Cidde'de olan bir haber ajansı, bir kalkınma bankası ve bir (radyo-tv) yayım örgütü kurulmuştur.

Dünya Müslümanlar Birliği ve İslâm Konferansı'nın, içinde birbirlerini tamamlayıcı roller oynadıkları bu Pan-İslâmik girişim, uluslararası ilişkiler alanında önemli bir yeni güçtür. Bu girişim, Müslüman inancının gereğinde lâik değerlere ve dünyevî erke de dönüştürülen iki anadireğine yaslanıyor. Müslüman topluluğunun önemine inanmak, birinci anadirektir. Tanrı, Müslümanlara kendilerinin toplulukların en iyisi olduklarını söylemiştir: yanlışta birleşemezler. Müslümanlar, yaşamlarının bu topluluğun birer parçası olmakla anlam kazandığını; İslâm tarihinin Muhammed'in doğumundan değil, vahyin gelmeye başlamasından da değil, bu topluluğu oluşturmak üzere Medine'ye göçüşten başlatıldığını düşünürler. Eğer Müslümanların müminleri açısından, topluluk yaşayan bir gerçeklikse; sadece kültür olarak Müslüman kalanların içinde de, bir ortak tarihi paylaşma ve kardeşlik duygusu süregelmektedir. Eğer Dünya Müslümanlar Birliği'nin haccın çevresinde büyümüş bulunması, bu töre'nin kuşaklar boyunca topluluğu nasıl bağlamaya devam ettiğinin bir başka kanıtı oluyorsa, Müslüman devletlerin İslâm Konferansı'na hızla katılmaları da, akıllıca yürütülen diplomasinin payı bir yana, Müslüman kardeşliğinin çağrısının kalıcılığa tanıklık etmektedir. Ne denli lâik, ne denli köktenci olursa olsun hiçbir Müslüman önderi, İslâmın uluslararası güçlerine niçin katılmamaları gerektiğini halkına kolay kolay anlatamaz. İkinci anadirek, petroldür. 1970'lerin ortalarında OPEC'in 13 üyesinden 11'i İslâm ülkeleriydi: Cezayir, Gabon, Libya, Endonezya, İran, Irak, Kuveyt, Nijerya, Katar, Suudî Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri (öteki ikisi de Venezuela ve Ekvador). Petrolün getirdiği servet, Pan-İslâm örgütünün yapısını ve çeşitli fonlarını finanse etmekte kullanılmıştır. Örgüte yanaşmayan Müslüman devletleri hizaya getirmekte ve Batı'ya baskı yapmakta da, bu servetin sağladığı uluslararası manivelâ gücünden yararlanılmıştır — bunun en dramatik örneği, Ekim 1973 Arap-İsrail savaşını izleyen petrol ambargosu ve keskin fiyat artırımı olmuştur. İslâm ile erk, bir kez daha birleşmişlerdi.

Bu Pan-İslâmik girişimin arkasındaki el, kendi kişiliğinde bilginlik ve dinibütünlük ile gerçek bir öngörülü devletadamlığını mezceden Suudî Arabistan Kralı Faysal'dı (hükümdarlığı 1964-75). Tahta çıkmasından çok önce, ülkesinin siyasetinde etkili olmaya başlayan bu önderi, uluslararası alanda İslâmı vur-

gulamaya yönelten sebepler, çeşitli devletlerde sofu Müslümanları harekete getiren sebeplerin aynıydı: laik ideolojili Müslüman önderlerine karşıtlık ve Müslüman dünyasının üstündeki yabancı etkilerine, özellikle de İsrail devletinin etkilerine karşıtlık. Dünya Müslümanlar Birliği, Nasır'la yandaşlarının köktencilik ve devrimci sosyalistliklerinin Arap dünyasındaki etkilerine, dinsel bir düzlemde karşı koymak amacıyla kurulmuştu. İslam Konferansı ise, bütün 1960'lı yıllar boyunca, Müslüman devletlerini yalnızca devrimci sosyalizme değil, İsrail devletine de karşı, siyasal düzeyde bir savaşıma çekmek için yapılan girişimlerin doruğa ulaşmasıydı. 1967'deki Arap-İsrail savaşında iki devrimci devletin, Mısır ile Suriye'nin fena halde yenilip Suudî Arabistan'dan yardım istemek durumunda kalması, Faysal'ın İslâm birliği tasarımlarının gerçekleştirilmesini kolaylaştırdı. Üstelik şimdi, Müslümanların Kâbe'den önce yönelerek namaz kıldıkları ve İslâm dünyasında üçüncü en kutsal yer sayılan Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu doğu Kudüs'ün de İsrail'in eline geçmiş olması, onun İsrail'i sadece bir Arap sorunu diye değil, bir İslâm sorunu olarak ortaya koymasını olanaklı kılmıştı. 1969 Ağustosundaki Mescid-i Aksâ yangını, İslâm cephesinde hızlı bir gelişmeye yol açtı. Bu olayın üstünden daha bir ay geçmemişti ki, ilk İslâm zirvesi Rabat'ta toplandı. Bir yıl içinde de, ilk İslâm dışişleri bakanları toplantısı yapılmış ve ilk işlerinden biri, Mescid-i Aksâ'nın yakılmasının yıldönümü olan 21 Ağustosu, her yıl Filistin halkıyla dayanışma günü ilân etmek olmuştur. Böylece, Faysal köktenci Arap devletlerini daha geniş bir cepheye çekmişti; artık bu cephe aracılığıyla, yalnız Araplarla değil, bütün dünya Müslüman topluluğuyla Batılı ve Komünist ülkeler arasındaki dengenin düzeltilmesine başlanabilirdi. Bu süreç içinde, ulusal rekabetler bozucu olmaya devam etmekle birlikte, Faysal dünya Müslümanlarına, Emevî halifeliğinden beri gördüklerinden daha büyük bir siyasal birliğin temelini sunmuştur.

Toplumlarının 15. yüzyılının başlangıcını kutladıkları 21 Kasım 1979'da, Müslümanlar 200 yıla yakındır baktıklarından daha büyük bir güvenle kendilerine bakıyorlardı. Kur'an'ın çağrısı, çağdaş döneme de aktarılmıştı. Bu çağrı son derece canlıydı; bazı yerlerde hâlâ yalnızca ulema ve sufîler tarafından taşınıyor, başka yerlerde ise aynı zamanda şeriatı da uygulayan çağdaş devletin güçlü mekanizmasının tam desteğiyle aktarılıyordu. Müslümanlar Batı'dan yalnızca siyasal özgürlüklerini kazanmakla kalmamışlardı; artık kendi kültürlerini ve yaşam felsefelerini de yeniden vurgulamaktaydılar. Çeşitli devletlerde bunu başarıyorlardı; bir bütün olarak insanlığın içinde de başarmaya başlamışlardı. Evet, gelişme halindeki (üçüncü) dünyanın öteki uygarlıkları da böyleydi; ama onların hiçbiri bu kadar dramatik ve bu kadar etkin bir gelişme gösteremiyordu. Sırrın çoğu, İslâmın güçlerindeydi. Bu güçler yeniden Müslümanların eline süzüldükçe, Kur'an'ın çevresinde yapılanmış olan yaşam-amacı tasarımları hakkında yeni bir güvenç duymaktaydılar. Kendi kaderlerine hükmetmeye başlamalarıyla, tarih de yeniden onlardan yana görünmeye başlıyordu. İkbal'in 50 yıldan uzun bir süre önce öttürdüğü borazana cevap verilmiş gibiydi. Müslümanlar, Avrupa'nın alev ve ateşle üstlerine gelen sürülerine katlanmış, Batı'nın çekiciliğine karşı direnmişlerdi; şimdi de, yeryüzünü yeniden inşa etmek için derin uyuşukluklarından uyanıyorlardı. Ama işin doğrusunu, Müslüman tarihçilerin hep dedikleri gibi, "Yalnızca Allah bilir"di.

Dünya Müslüman nüfusunun ülkelere göre dağılımı
Dünya Müslümanlarının sayısı kaynaktan kaynağa değişmekte, İslâm kaynaklarında verilen rakamlar daha iyimser olmaktadır. Bu harita, Batı kaynaklarına göre hazırlanmıştır. (*The World in Figures*, 1980; *CBS News Almanac*, 1978; J. S.Nielson, *Muslims in Europe*, 1981); ve çoğu sayılar 1976 yılına aittir. Çin'deki Müslümanların miktarı hakkında hayli spekülasyon yapılmıştır; tahminler 20 milyonla 80 milyon arasında değişmektedir.

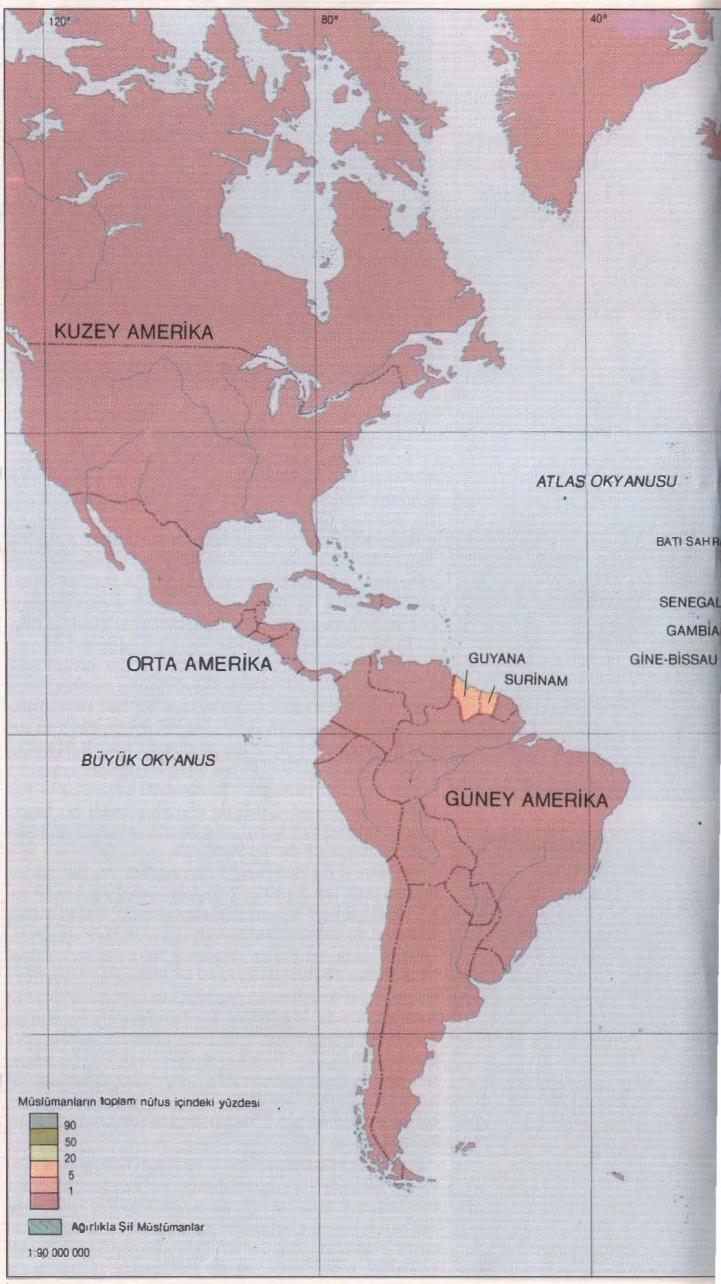

0°
40°
80°
120°
40°
0°
Ekvator
40°
AVRUPA
SSCB
ASYA
YUGOSLAVYA
BULGARİSTAN
ARNAVUTLUK
TÜRKİYE
Kıbrıs
SURİYE
LÜBNAN
IRAK
İRAN
AFGANİSTAN
İSRAİL
ÜRDÜN
TUNUS
FAS
CEZAYİR
LİBYA
MISIR
KUVEYT
KATAR
PAKİSTAN
SUUDİ ARABİSTAN
BAE
UMMAN
HİNDİSTAN
BÜYÜK OKYANUS
MORİTANYA
MALİ
NİJER
ÇAD
SUDAN
YEMEN
GÜNEY YEMEN
BANGLADEŞ
YUKARI VOLTA
GİNE
NİJERYA
CİBUTİ
AFRİKA
ETİYOPYA
MALAYSİYA
SİERRA LEONE
GANA
KAMERUN
SOMALİ
BENİN
UGANDA
Sumatra
Borneo
LİBERYA FİLDİŞİ KIYISI
İNDONEZYA
Sélebes
Yeni Gine
Cava
TANZANYA
MALAVİ
Komor Adaları
MOZAMBİK
HİNT OKYANUSU
Madagaskar
AVUSTRALYA

Batı'da İslâm

İkinci Dünya Savaşı'ndan beri, Batılılar kendi vatanlarında Müslümanlarla yüzyüze gelmektedirler. İçlerinde yeni Müslüman toprakları gelişmiştir; onların hayretleri arasında, yeni bir İslâm güvenci yükseliyor. Kendi kimliklerini vurgulamak için Afrika kültürünün bazı özelliklerinden yararlanan Amerikan Siyahîleri İslâmlığa dönmüşlerdir. Özellikle 1973'teki petrol fiyatlarının artışından sonra, yeni bir Müslüman serveti oluşmuştur. Nihayet ve uzun vadede muhtemelen en önemli gelişme, İngiltere, Fransa ve Batı Almanya'da göçmenlik yoluyla hatırı sayılır Müslüman topluluklarının kurulması olmuştur.

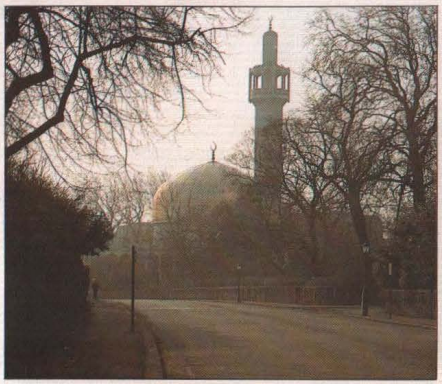

Sağda 1970'li yılların ortalarında, İngiltere'de yeni İslâm güvencinin iki kanıtı, Dünya İslâm Festivali ile Londra'daki Regent's Park'ta bu büyük ve yeni caminin açılmasıydı.

En sağda Batı'daki motorlu araç kullananlar, 1970'lerin ortalarında Arap Müslümanların yeni satın alma gücünü, petrol fiyatlarına yansıyışını gösteren bu karikatürde gözlemlendiği üzere, ansızın farketmişlerdir.

Yukarıda Amerikan Siyah Müslüman önderi Malcolm X'in hacca gitmesi, İslâmı Siyahî ırkçılığının bir aracı olarak kullanmaktan onu vazgeçirmiştir. Özyaşamöyküsünde Malcolm X, şunları yazmaktadır: "Müzdelifa'de bir geceyi hatırlıyorum... uyuyan Müslüman kardeşlerin ortasında uyanık yatıyordum; bütün ülkelerden gelen -her renkten, sınıftan, rütbeden- hacıların aynı dille horladıklarını öğrendim."

Sağda Bu harita, olabildiğince doğrulukla, Avrupa toplumlarındaki Müslüman nüfuslarını ve nereden geldiklerini gösteriyor. Balkan Müslümanları öteden beri mevcuttu. Batı Avrupa'nın yeni Müslümanlarıysa, genellikle evsahibi ülkelerdeki düşük ücretli işlerde çalışmak için gelmişlerdir.

AYRIM İKİ :
MÜSLÜMAN OLMANIN ANLAMI

Yukarıda Sâmi Efendinin 1318/1900 tarihli nefis Tea'lik bir yazısı: HÜVE'S-SEMİ'U'L-ALİM (O, "Allahûteâlâ, her şeyi işiten ve en iyi bilendir.) İslâm Dünyası'nın Türkçe basımına eklenmiştir. (Sakıp Sabancı Hat Koleksiyonu)

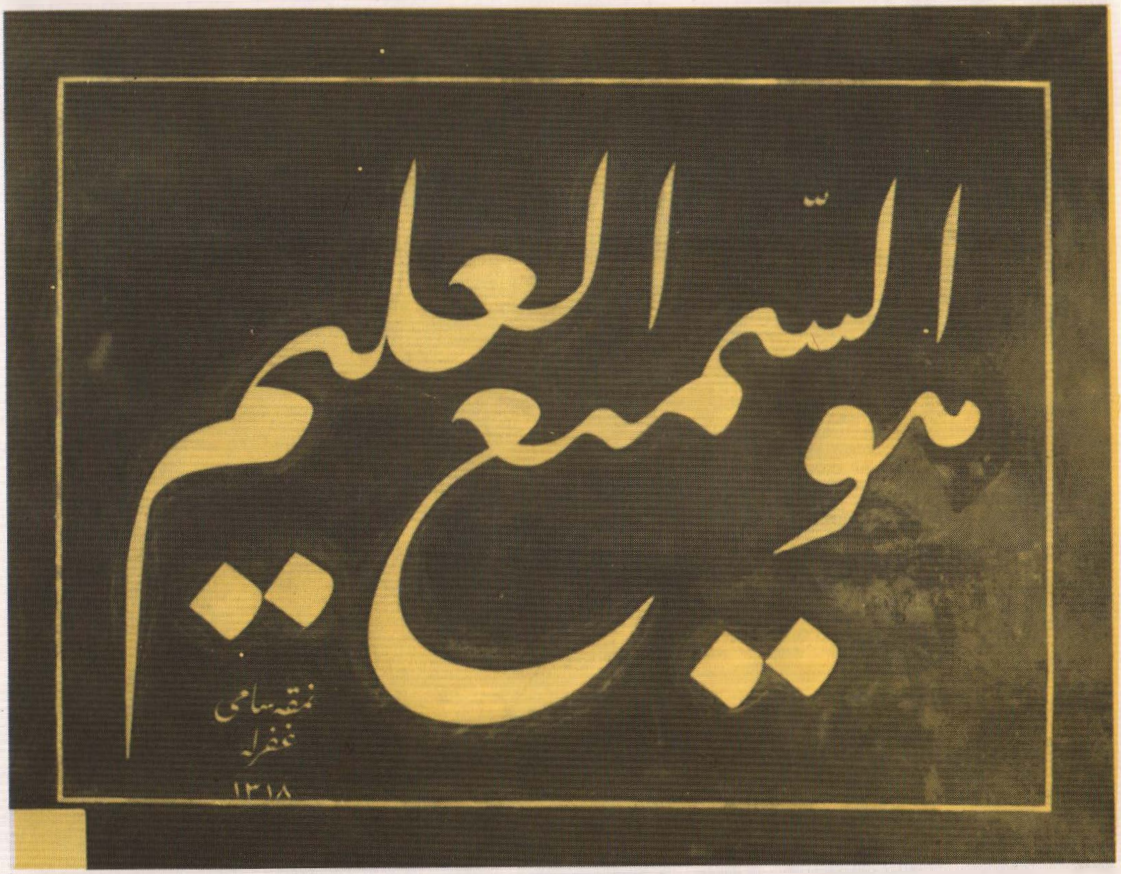

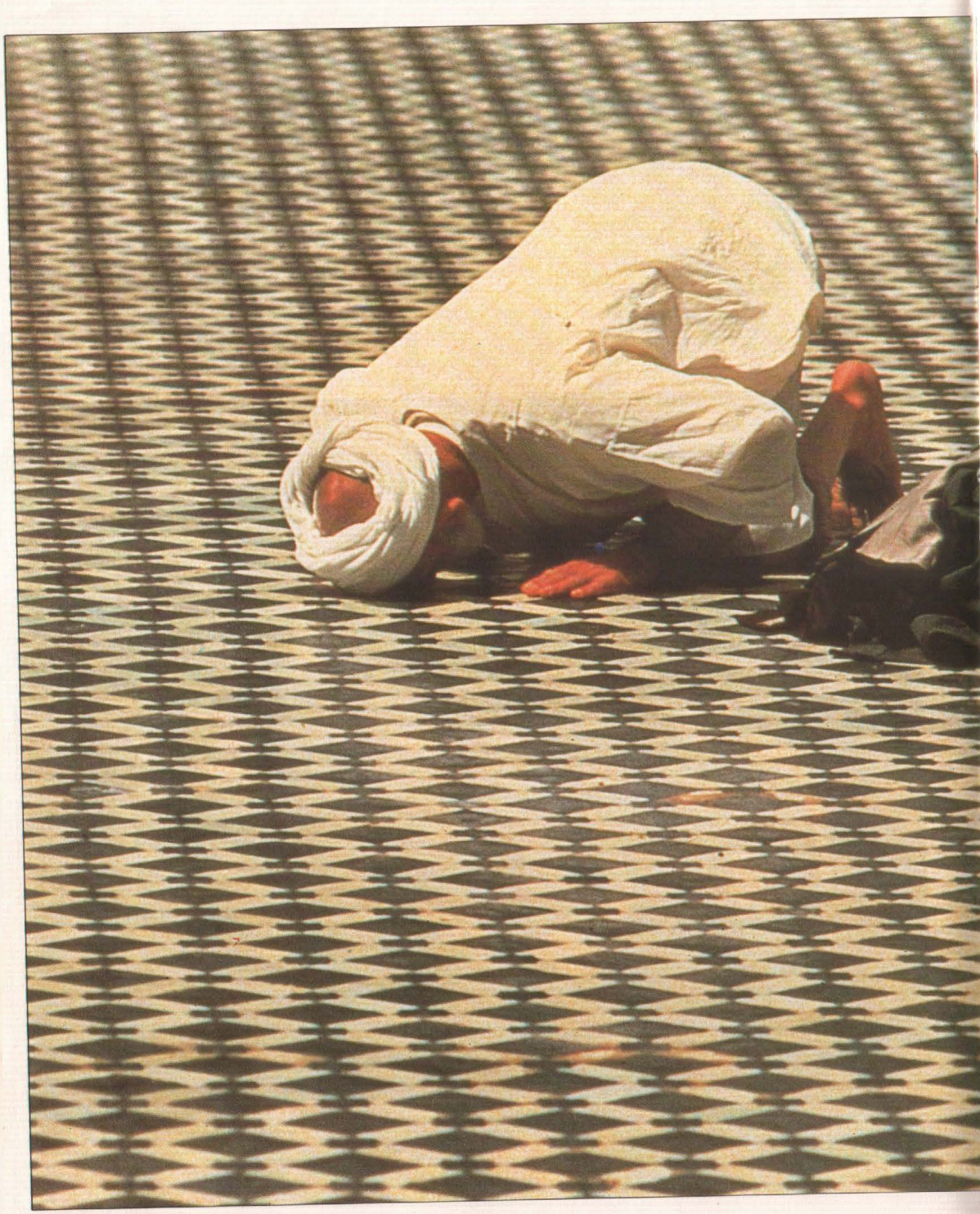

DİNSEL YAŞAM

"El-hamdü lillah,
ya Rabbi"

Kur'an

Kur'an'ın vahyolunuş koşullarını ve bir kitap olarak niteliğini, birinci bölümde anlatmıştık. Burada, Müslümanların Kur'an'a hangi gözle baktıkları ve onların günlük yaşamında Kur'an'ın oynadığı rol üstünde duracağız.

Müslümanlar, Kur'an'ın tanrısal iradenin doğrudan doğruya anlatımı, Tanrı'nın sözü (Allah'ın kelâmı) olduğuna inanırlar. Muhammed'in okuryazar olmayışının ve Kur'an'ın sözünü ettiği birçok konuyu bilmemesinin olduğu kadar, şiirde, nesirde ya da Peygamberin kayda geçmiş sıradan konuşmalarında bir benzeri bulunmayan edebî biçiminin de gösterdiği üzere, vahyolunması bir mucizeydi. Tanrı, Muhammed aracılığıyla konuştuğu zaman, insanlık tarihine son kez karışıyordu; vahyi yargı (kıyamet) gününden önceki son sözüydü. Böylelikle, Kur'an bütün insanlık için en üstün yetke, kurtuluşun tek yolu olmaktadır. Gerçeğin ölçüsü ve doğru davranışın en iyi örneğidir. Her zaman haklıdır, konuşmanın en saf ve en güzel biçimidir. Bir Hintli Müslüman, bir Hıristiyan misyoner arkadaşına, "Ondan önce dünyada böyle bir müzik yoktu" demiştir. Müslüman-olmayanlar da, onun gücü ve müminlere aktardığı muazzam dinsel enerji hakkında bir fikir edinmeye başlamak için, Kur'an'ı okumalıdırlar. Çevirilerinde bile, onun insanüstü niteliği ve müminin ruhuna sızan aşkın gücü sezilebilir:

Ey inananlar! Allaha karşı ödevlerinize dikkat edin! Her can yarın için ne iş gördüğüne baksın. Allaha karşı ödevlerinize dikkat edin. Çünkü Hak Tealâ bütün yaptıklarınızdan haberdardır. Allahı unuttukları için, Allah'ın da kendi nefislerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. Sapkın (fâsık) olanlar bunlardır. Ateşlik olanlarla Cennetlik olanlar bir olamazlar. Kurtulanlar Cennetlik olanlardır. Biz bu Kur'an'ı bir dağın başına indirmiş olsaydık, dağı, Allah korkusundan eğilmiş, parça parça olmuş görürdünüz. Biz bu örnekleri, insanlar düşünsünler diye veririz. Allah o Tanrıdır ki, Ondan başka tapacak yoktur. Görünmeyeni, görüneni bilen Odur, esirgeyen bağışlayan Odur. O, o Tanrıdır ki Ondan başka tapacak yoktur. Hükümran Odur. Kutsal Odur. Barışı yayan, aman veren, her şeyi görüp gözeten, tek yengin olan, karşısına hiçbir engel çıkarmayan, büyüklükte eşi olmayan Odur. Putlara tapanların bütün şirk koşmalarından arınmıştır. Yaratan, (maddeyi) var eden, (varlıklara) biçim veren Allah Odur. En güzel adlar Odur. Göklerde, yerde ne varsa, hepsi Onun şanını yüceltir. Tek yengin olan, her şeyi bilgelikle çeviren Odur. (59: 18-24)

Kur'an, mümine bütün yaşamında eşlik eder. Çocukken, konuşmayı öğrendiği gibi, onu da okumayı öğrenir. Her gün namazlarda, evlenirken, sevdiklerinin ölümünde, Kur'an'ın tilâvet edildiğini işitir. Endişelenince ya da avunmayı gerekseyince, ona dönecektir. Belki bütün metin ezberindedir ve ruhunun susayışını, metindeki tanrısal huzurla gidermek için, onu her gün okumaktadır. En büyük hazlarından biri, güzel sesli bir *Kâri*'nin, kutsal sözü, yeni güzellikleri serimleyerek ve yeni anlam tabakalarını açarak yavaş ve melodik tümcelerle tilavet ettiğini dinlemektir.

İsa'nın Hıristiyanlar için önemli olduğu kadar, Kur'an da Müslümanlar için önemlidir. O Tanrı'nın insanlığı umursadığının tanığıdır. Sözleri, son kertede bir kesinlikle anımsanmak gerekir; en güzel elyazılarıyla kopya (istinsah) edilmelidir. Kitabın cismi de güzel yapılacaktır: sayfaları, kapakları, cildi, zenaatçılar için sanat yoluyla Tanrı'yı övmenin fırsatlarıdır. Kitaba büyük bir saygı gösterilir, ince bir beze sarılır ve her zaman (üç kez öpüp başa değdirildikten sonra) evin bir onur köşesine konulur. 1000 yıllık Müslüman üniversitesi, el-Ehzer'in bir Kur'an şerhi profesörü, "Kur'an İslâmda en üstün yeri tutar" demektedir, "Müslümanlar için Kur'an sadece duaların metni, peygamberliğin kanıtı, ruhun besini, canın en sevdiği şarkı değildir. Aynı zamanda temel yasadır, bilimlerin hazinesi, çağların aynasıdır. Şimdinin avuntusu ve geleceğin umududur."

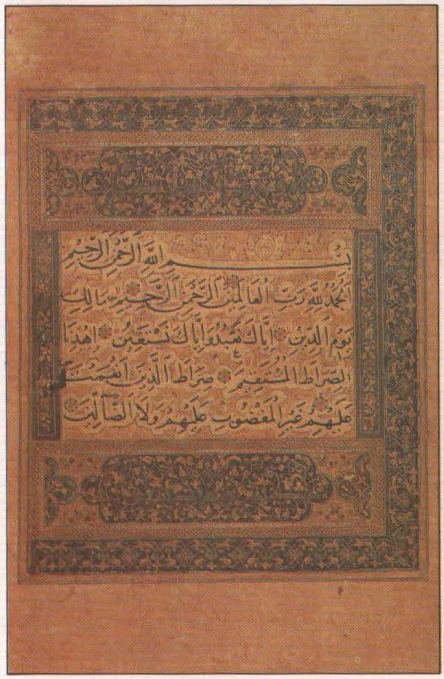

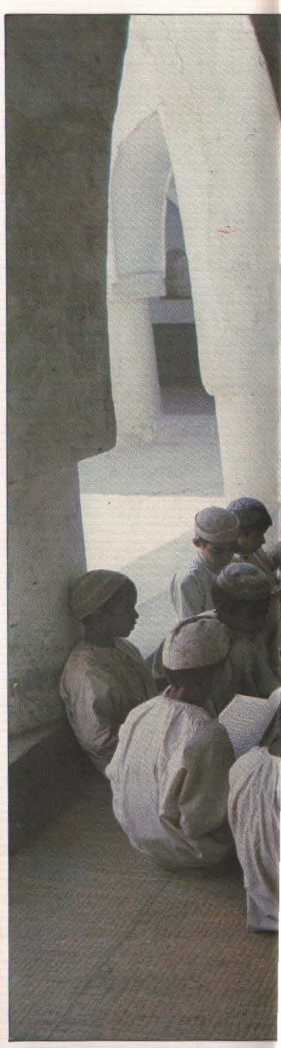

Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla (başlarım). Bütün hamd o Allah'a (ki bütün) âlemlerin Rabbıdır. Rahmandır (esirgeyendir), Rahimdir (bağışlayandır). Din (yargı) gününün sahibidir. Yalnız Sana kulluk ederiz ve yalnız Senden yardım dileriz. Bizi dosdoğru yola İlet. Nimetine erenlerin, gazaba uğramayanların ve sapmayanların dosdoğru yoluna.

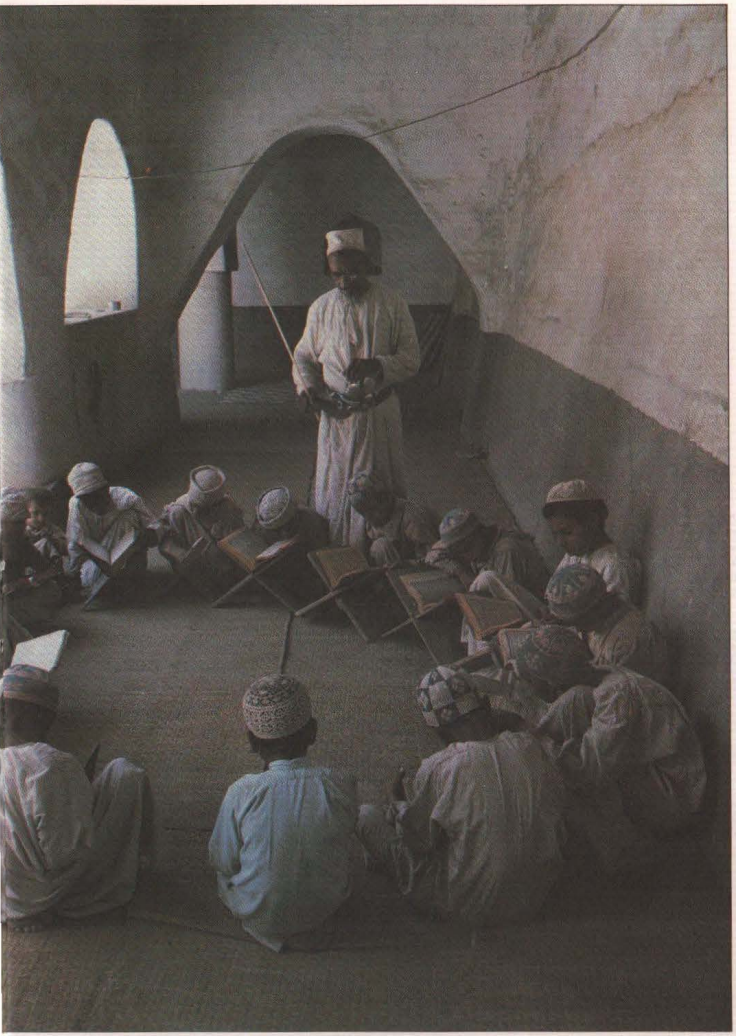

Müslümanlar, Kur'an'ın özünün, açılış bölümü olan Fâtiha sûresinde bulunduğunu hissederler. *En solda* Fâtiha sûresinin bir 13/14. yüzyıl yazmasındaki aslı ve *solda* çevirisi. Müslümanlar, Fâtiha'yı Hıristiyanların Bab duası gibi kullanırlar.
Yukarıda Umman'da oğlan çocukları Kur'an öğreniyor. Şeyh Hamidu Kane'in *Ambiguous Adventure* (Müphem Macera) kitabından yapılan sağdaki alıntıda, hocanın belirttiği gibi, sözleri doğru seslendirmek çok önemlidir.
Yukarıda sağda Kur'an'ın güçlü bir etkisi vardır. Bu etkiyi, resimdeki Cavalı köylünün yüzünde de. Driss Chaïribi'nin otobiyografik romanı, *Hetrs to the Past*'ta (Geçmişin Kalıtçıları) da görüyoruz. Resmin altındaki çerçevede, Paris'te 16 yıl kaldıktan sonra, babasının cenazesinde okunan Kur'an'ı işittiği zaman roman kahramanının neler duyduğu alıntılanıyor.
En sağda 16. yüzyıldan kalma bir Fas Kur'an'ında süslü bir levha.

Batı'dan aldığım geniş inanmazlık eğitimine karşın, onun sesine kapılmıştım. Bir âyetin sonuna gelince durakladı ve bir coşku patlaması oldu. Okurken, issiz bir yerde imânını terennüm eden biriydi sanki. Sesi yükseldi, kabardı, rengi değişti, trajikleşti, köpürdü ve fısıltıdan biraz yüksek bir tonla, başımızın üstünden yumuşacık süzülen bir martı gibi döküldü.

Artık bir daha asla aydınları aramayacağım; yazılı gerçekleri, bileşik doğruları, fikirden başka bir şey olmayan melez fikir toplamalarını. Artık bir daha asla, adaletin, dürüstlüğün, ilerlemenin gölgesinin ya da insanlığı değiştirmek için düşünülmüş şemaların peşinde dünyayı gezmeyeceğim.

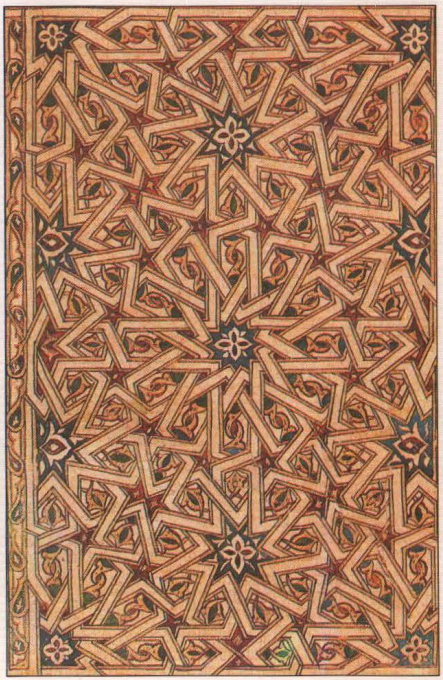

"Tekrarla! Bir daha! Bir daha!" Hocanın tırnakları, kulağın kıkırdağının bu kere bir başka yerini delmekteydi. Çocuğun eski yaraları daha geçmemiş kulakları bembeyaz kesilmiş, yine kanıyordu. Samba Diallo'nun bütün vücudu yaprak gibi titriyor, âyeti doğru okumak için elinden geleni yapıyor, olanca gücüyle acıdan inlemesini tutmaya çalışıyordu. "Tanrı'nın sözünü doğru tekrarla. O sana, kendi sesini indirmek lûtfunu göstermiş. Bunlar, Dünyanın Efendisi tarafından telâffuz edilen sözler. Ve sen, sefil çamur toprağı, onları tekrarlamak onuruna erişmişken, dikkatsizlik edip günaha giriyorsun. Dilinin bin kere kesilmesini hak ettin..." "Evet efendim... Affedin... Bir daha yanlış yapmayacağım. Dinleyin bakın..." Işıldayan cümleyi bir daha, titreyerek ve soluk soluğa yineledi. Gözleri yalvarıyor, sesi kısılıyor, küçük vücudu ateşler içinde yanıyordu, yüreği çılgın gibi atıyordu. Anlamadığı, uğrunda şehitlik acıları çektiği bu cümleyi, gizeminden ve karanlık güzelliğinden ötürü sevmekteydi. Bu söz, diğer sözler gibi değildi. Uğrunda acı çekilmesini gerektiren bir sözdü. Tanrı'nın bir sözü, bir mucizeydi. Tanrı'nın kendisinin ağzından çıkmıştı.

Camide

Bir rivayet (hadis), "Namaz, hepinizin kapısının önünden akan bir tatlı-su ırmağı gibidir" demektedir, "Müslüman ona günde beş kez dalar." Şafakta, öğleyin, ikindide, günbatımında (akşam) ve yatsı vaktinde, müezzin Müslümanları namaza çağırır. Arapça olarak, dört kez *"Allahu Ekber"* (Tanrı uludur), iki kez *"Eşhedü en lâ ilâheillallah"* (tanıklık ederim, kesinlikle bilirim bildiririm ki, Tanrı'dan başka tanrı yoktur), iki kez *"Eşhedü enne Muhammeden resulullah"* (ve tanıklık ederim ki, Muhammed Onun peygamberidir) diye seslenir; iki kez *"hayya alessalâh"* (haydi namaza) ve iki kez de *"hayya alelfelâh"* (haydi başarıya, yengiye, kurtuluşa) diye. *"Allahuekber"* sözünü duyunca, Müslümanlar ya (kadınların genellikle yaptıkları gibi) evlerinde ya da camide namaz kılmaya hazırlanırlar. *Mescid* (Türkçede caminin küçüklüğünü anlatmak için kullanılan bu sözcük, caminin Arapça asıl adıdır), secde edilen yer anlamına gelmektedir. Erkeklerin namazlarını camide kılmaları yeğlenir. Ancak, Cuma günleri önce bir de hutbe dinlemek üzere öğle namazını camide kılmaları zorunludur.

Aşağıda Yaşlı bir adam, namazdan önce abdest almak için, İslâm dünyasının ayakta kalan en eski anıtsal mabedi olan, Şam'daki Emevi Camiinin avlusunda yürüyor.

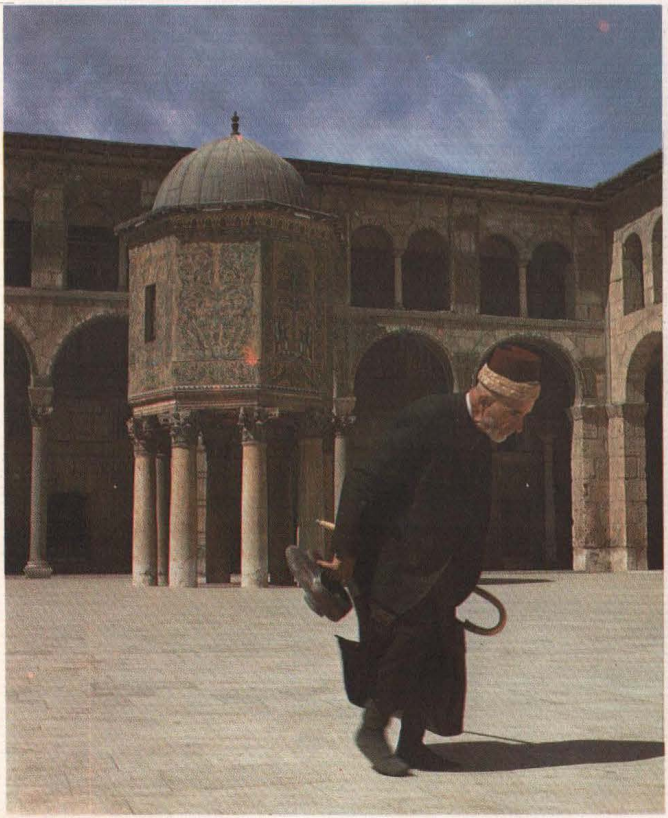

Aşağıda Peşaver'deki Mahabat Han Camiinde akşam namazı başlamış. İmâmın önderliğindeki cemaat secdeye varmış; gecikenlerse henüz abdest almakta. Ötekiler namazı bitirince, bunlar da kılacaklar. Sonra, evlerine dönmeden önce, herhalde biraz durup konuşacaklar. Hintli Müslüman önder Muhammed Ali Rampuri,

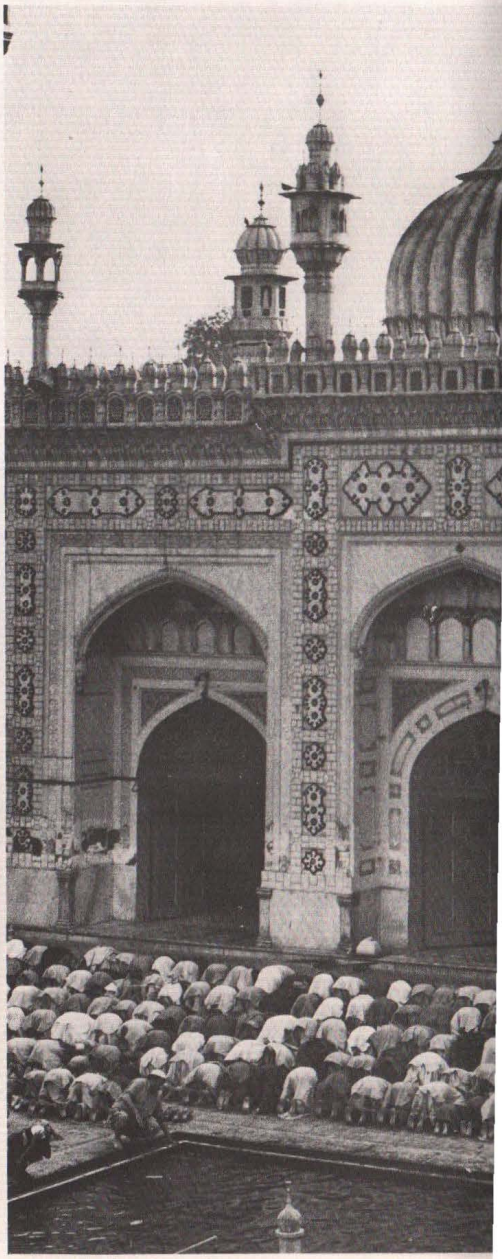

"Kilisenin tersine, cami, loş bir dinsel ışığın aydınlattığı, haftanın çoğunda boş kalan, sessiz bir mekân değildir" diye yazıyor, "gayet havadar ve iyi ışıklandırılmış... insanların dolup dolup taşmığı bir yerdir."

Aşağıda solda Kudüs'te Mescidü'l-Aksa'nın şadırvanında bir adam abdest alıyor. Önce, üç kez bileklerine kadar ellerini yıkaması gerekir; sonra, yine hepsi üçer kez olmak üzere, ağzını çalkalayacak, burnunu temizleyecek ve dirseklerine kadar kollarını yıkayacaktır. Daha sonra, ellerini başına, kulaklarına ve boynuna sürecek (meshedecek) ve yine üçer kez, topuklarıyla birlikte bileklerine kadar ayaklarını yıkayacaktır.

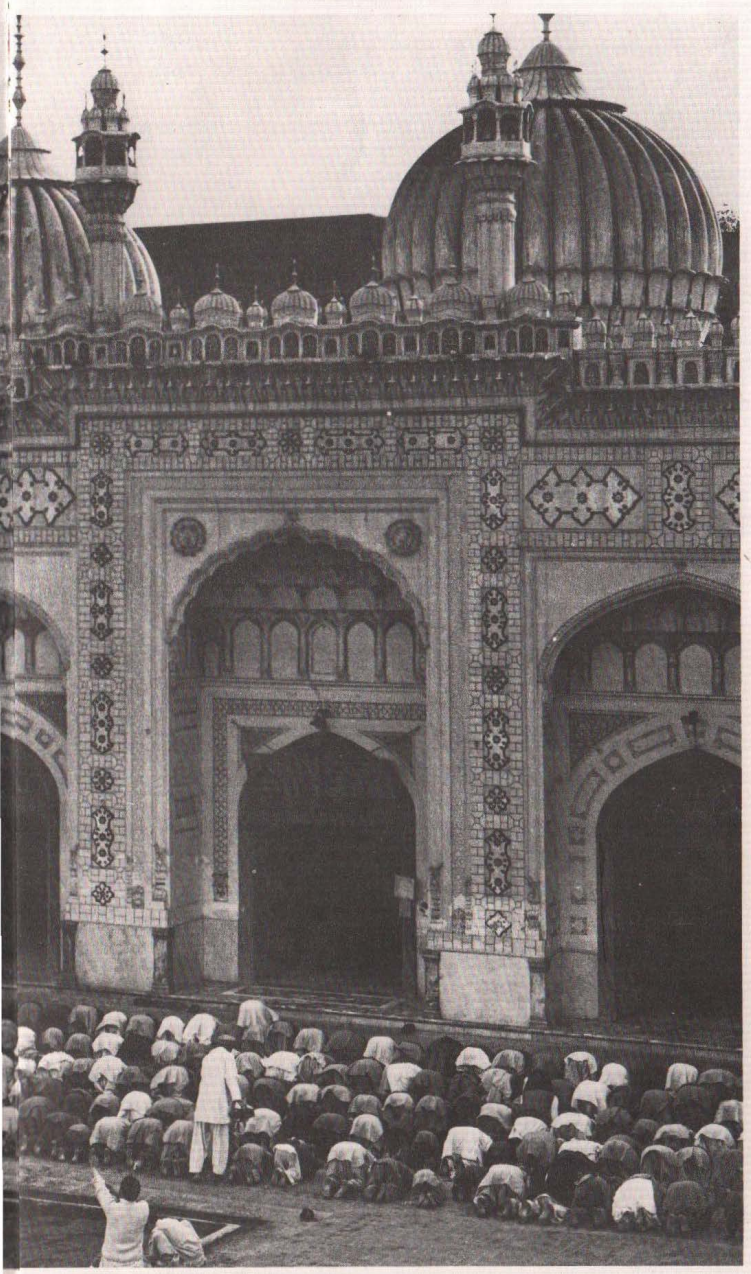

Müslüman camiye sessizce ve vaktinde gitmelidir. Oraya varınca, ayakkabılarını çıkarır ve onları ya girişte bırakır ya da namaz sırasında (tabanları yüzyüze gelecek şekilde tutarak) başının yanına koymak üzere elinde taşır. Sonra abdest alır; bu yıkanma simgesel olarak, vücudunu kirden arındırdığı (hadesten ve necasetten taharet) gibi, iç temizliğine de erişme isteğinin anlatımıdır. Sonra, dindaşlarının saflarına katılarak Mekke'ye yönelir ve imamın namaza başlama işaretini vermesini bekler. Rekâtlarını kılarken, bütün vücuduyla, adeta söylediği sözleri ifade etmektedir. *"Allahu Ekber"* diye namazı açar (iftitah tekbiri), *"Elhamdülillah"* (şan, görkem Tanrı'nındır) derken eğilir, *"Sübhane Rabbiye'l-azîm"* (Çok büyük olan Tanrım her türlü noksandan uzaktır) diyerek rükûa varır ve *"Sübhane Rabbiye'l-a'lâ"* (Pek yüce olan Tanrım her türlü noksandan uzaktır) diyerek de sücûd eder, yani Tanrı'ya itaatinin bir işareti olarak yüzüstü kapanıp alnını ve burnunu yere dayar. Bütün namaz boyunca, alçakgönüllükle Tanrı'ya bağlılığını gösterme bilincinde ve yoğun bir dikkat içinde olması gerekir. Tanrı'ya seslenmekte ve onu dinlemektedir: içtenlikli olmazsa, namazı hiçbir değer taşımaz.

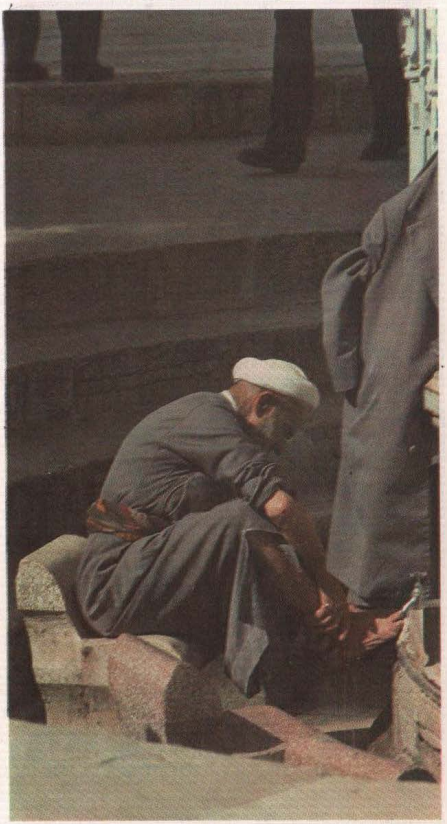

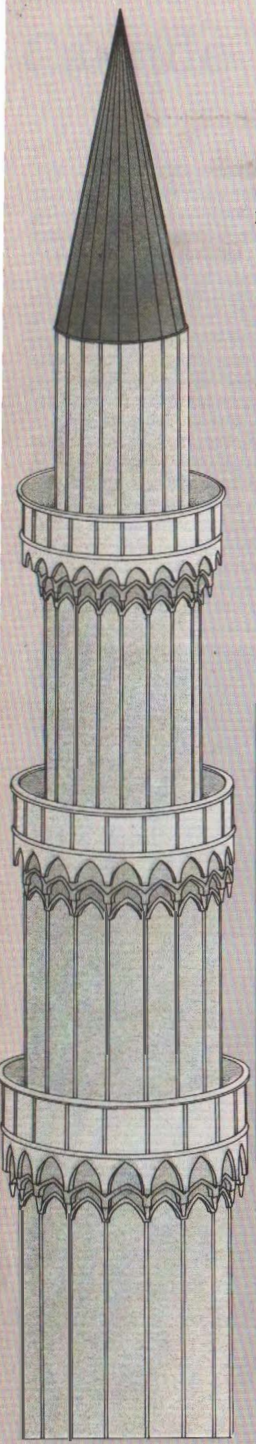

Caminin plânı ve özellikleri, doğrudan doğruya toplu ibadetteki işlevlerini yansıtır. Esas itibarıyla, cami Mekke'den gelen çizgiyi (kıble yönünü) dik açıyla kesen bir duvardır. Bu, Müslümanların nereye doğru dönerek namaza duracaklarını gösterir; duvardaki bir oyuğa konulan mihrap da, Mekke yönünü vurgulamaktadır. Yapının uzunlamasına değil, kare biçimli olması, müminlerin namaz kılarken mihrap duvarına, dolayısıyla da Mekke'ye olabildiğince yaklaşmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. İbadetin, kilisedeki gibi toplu ve tek bir tören halinde olmasına gerek yoktur. Minare, insanları ezanla namaza çağırmak için geliştirilmiştir; ne kadar yüksek olursa, Müezzin'in sesi o kadar uzağa gider. Müminlerin abdest almaları için bir çeşit şadırvan ya da çeşme zorunludur; İmam'ın (veya ayrı bir hatibin) çıkıp Cuma vaazını verdiği (hutbe okunduğu) *minber* de öylece zorunludur. *Dikke* denilen yükselti/seki (müezzin mahfili) ise, muballiğ denilen mukabelecilerin İmam'ın sözlerini ve onlara verilecek uygun karşılıkları geniş bir topluluğa aktarmaları için gereklidir; fakat camilere hoparlör yerleştirilmesi, bu gereği ortadan kaldırmıştır. *Kürsî* ya da rahle ise, üstüne Kur'an'ı koymaya yarar.

Sağda Mekke'nin yönünü (kıbleyi) gösteren *mihrap*, her caminin esas öğesidir. Bu girintinin kendisinin, Hıristiyan sunağı gibi bir kutsallığı yoktur; kutsal olan, yalnızca onun gösterdiği yöndür. Bu yöne öyle çok önem verilmektedir ki, Müslümanlar uygunsuz bir davranıştan sakınmak amacıyla, helâlarını, mezarlarını, hatta yatak odalarını kıbleye göre düzenlerler. Mihrabın içbükey biçimi, 8. yüzyılın başlarında Koptik (Kıptî) duvarcıların icat ettikleri Hıristiyan *apsis*'inden alınmıştır. Mihrap, genellikle caminin en süslü bölümüdür.

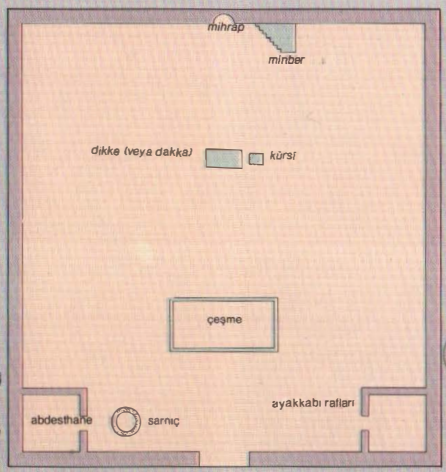

Camiye girerken, dince pis sayılan nesnelerle yeri kirletmemek için ayakkabılar çıkarılır. Bunlar ya *(aşağıdaki gibi)* bir rafa konulur ya da girişteki bir tekneye bırakılır yahut bir önceki sayfada anlatıldığı üzere, mümin ayakkabılarını yanına alır.

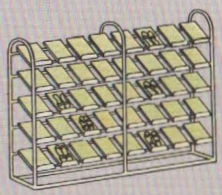

Aşağıda Akarsuyla yapılması gereken abdest alma işlemi için, iyi tasarlanmış bir şadırvan. Namazdan önce, bir önceki sayfada nasıl alınacağı anlatılan kısmi abdest yeterlidir, fakat bir kimse büyük bir kirlenme geçirmiş, örneğin karısıyla sevişmişse, o zaman bütün vücudunu yıkaması gerekir (boy abdesti). Bu amaçla hazırlanan abdesthaneler (yıkanma yerleri) soldaki planda gösterilmiştir. Bir Müslüman gereği *gibi* yıkanmamış (abdestsiz) olursa, kıldığı namaz değersiz kalır.

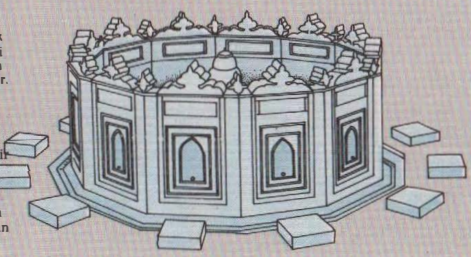

Solda Camilerin minareleri olması zorunlu değildir, birçok camilerde ezan minare şerefesi yerine, bir çatıdan, bir duvarın üstünden veya avludan okunur. Bununla birlikte, şehirlerde, özellikle de merkezî İslâm ülkelerinin şehirlerindeki camilerin çoğunda minareleri vardır. Kural, tek şerefeli tek bir minare olmasıdır; fakat, hele Osmanlı İmparatorluğu'ndaki selâtin camilerinde birden çok minare yapılmıştır. İstanbul'da bulunan Sultanahmet Camii'nin altı minaresi vardır.

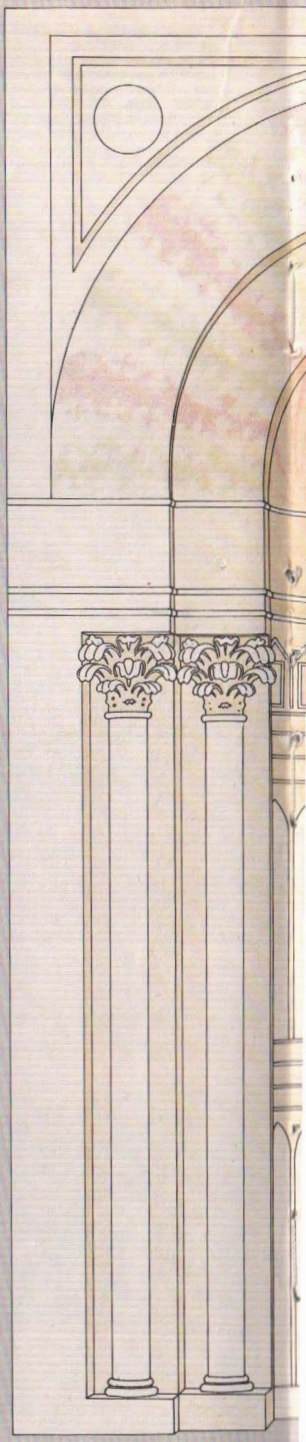

Aşağıda Çoğucası mihrabın hizasına yerleştirilen *dikke* ya da seki. Burada genellikle caminin müezzinleri olan mukabeleciler (muballiğ) namazın evrelerinin geniş bir topluluğa aktarılması için, imâmın sözlerini yineler ve uygun karşılıkları verirler.

Aşağıda Kürsî ya da rahle, üstüne Kur'an'ı koymak içindir ve cami Kur'an'ları çoğucası pek büyüktür. Buradan *Kari*, Kur'an'ı ok.ır (tilâvet eder). Kürsî, genellikle dikkenin yanına yerleştirilir.

Minber, mihrabın sağında durur. Cumaları öğle namazının kılındığı camiler için, bu temel bir döşeme öğesidir. İmâm (ya da ayrı bir hatip), buradan hutbe okur. Ama en üst basamağa kadar çıkmaz; en üst basamaktan sadece peygamber vaaz etmiştir. İlk minber üç basamaklı basit bir merdivendi ve böyle minberler İran'da ve Güney Asya'da hâlâ yeğlenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Kuzey Afrika'daysa, anıtsal boyutlarda ve pek süslü minberler olağanlaşmıştır.

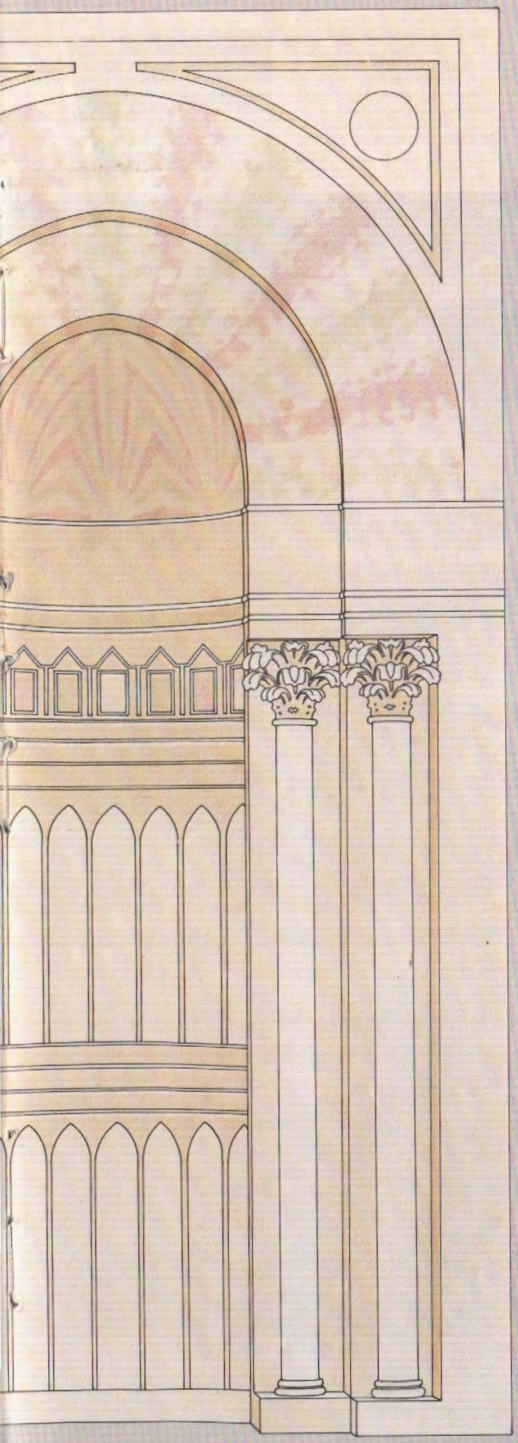

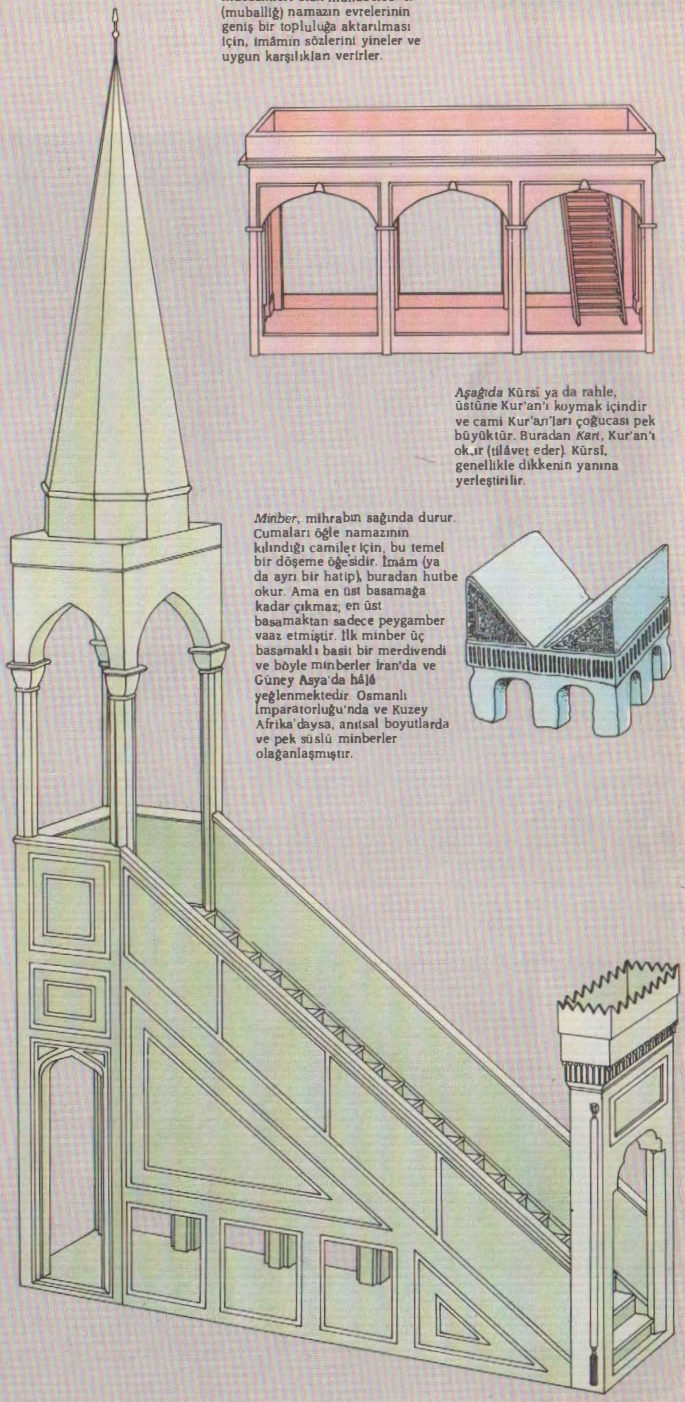

Türbede

Aşağıda En tanınmış sufî tarikatlarından biri olan Mevleviyye'nin kendine özgü zikr biçimini meydana getirmekle birlikte, dans (sema) genellikle onaylanmaz. Tarikatın kurucusu Mevlâna Celaleddin Rumî'nin (ölümü 1273) Konya'daki türbesinde özel bir dans yeri (semahane) vardır.

Müslüman dinibütünlüğü, camideki kadar, ermişlerin türbelerinde de ortaya çıkmaktadır. Türbenin, çoğucası bir kubbeyle örtülen merkezinde ermişin, yani geçmişte birçoklarının Müslümanca yaşamasına örnek olmuş ve belki de büyük bir tarikat kurmuş bir evliyanın mezarı vardır. Bu kutsal zatın çevresinde de müritleri ve izleyicileri gömülmüştür. Burası, manevî kutsamanın *(bereket)* öyle yoğun olduğu bir yerdir ki, Müslümanlar orada Tanrı'ya yakın olanlara yaklaşabilir, toprağını bile değerli sayarlar.

Türbeler, yol kenarına kurulmuş bir kabirle bir mescitten oluşan küçük yapılardan tutun da, koskoca külliyelere kadar türlü türlü olur. Büyüklerinde, ayrıca bir tören (âyin) salonu, medrese, hücreler, mutfak, yemekhane, kütüphane ve konuk odaları vardır. Böyle kuruluşların işleyişini sağlayacak hatırı sayılır vakıfları, toprakları, yerel nüfuzu ve daha ötelerde de itibarı olabilir. Örneğin, Abdülkadir Gilânî'nin Bağdat'taki ve Muineddin Çiştî'nin Acmere'deki türbeleri, yüzyıllardır kudret sahiplerinin çok özen gösterdikleri yerler olmuştur. Türbedarlık, büyük olasılıkla, o ermişin gerçek ya da manevî (yahut her iki anlamda birden) soyundan gelmiş kimselerce yapılır. Bazı türbelerde bunların işlevi, bekçiliklerinin haklı karşılığı olarak, sofuların getirdiği adak ve armağanları almaktan ve türbeye bağlı toprakları yönetmekten ibarettir; manevî önderlik geleneği hâlâ güçlü kalan diğerlerindeyse, ölü ermişin yaşayan temsilcisi, onun Tanrı'yı bilme yolunu etkinlikle aktarmayı sürdürüyor olabilir.

Camideki dinsel yaşamın ağırbaşlı ve doğru-yolcu olmasına karşılık, türbedeki sıcak, coşkulu ve cezbelidir. Birçok Müslüman, birbirlerini tamamlayan dinsel gereksinimlerini doyurduğu için, bunların her ikisine de gider; çoğu, yerel türbeleri ziyaret ettiği gibi, dış dünyadakileri de ziyaret etmek ister. Türbelerdeki davranış, İslâm anlayışının çeşitli düzeylerini yansıtmaktadır. Kimileri, kendilerinin bahtını açması ya da bir çocuk vermesi için Tanrı katında şefaat etsin diye ermişe dua eder. Tanrı'nın birliğine aykırı düşen bu dualara, doğru-yolcu Müslümanlar şiddetle karşıdır; onlara göre, bir ermişin huzurunda da, müminler doğrudan doğruya Tanrı'ya seslenmelidirler. Türbenin takvimindeki en yüksek nokta, ermişin ölümünün, yani Tanrı'yla buluşmasının anıldığı gündür. Büyük kutlama törenleri yapılır, uzaklardan izleyicileri gelir, ruhsal tutkular alevlenir ve ermişin tarikatının kurallarına göre, Kur'an okunur, sema edilir, hatta ilâhiler söylenir — bunların izlencesi, Peygamberden o ermişe dek inen manevî geleneği gösterecek biçimde düzenlenmiştir.

Türbeler, bozkırların şamancı halklarının olsun, Afrika putataparlarının ya da güney ve güneydoğu Asya Hindu'larının olsun, İslâma döndürülmesinde merkezî bir rol oynamışlardır. Bunun tanığı, bazan ermişlere yakıştırılan mucizelerde açıkça görülür; bugünse türbe, yeni müminler çekmeye devam ediyor olabilir. Birçokları için, yerel ermiş, Tanrı'nın heybetli gücüne boyun eğmeye giden merdivenin doğruca ilk basamağıdır.

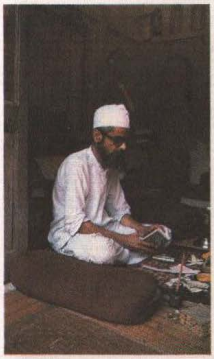

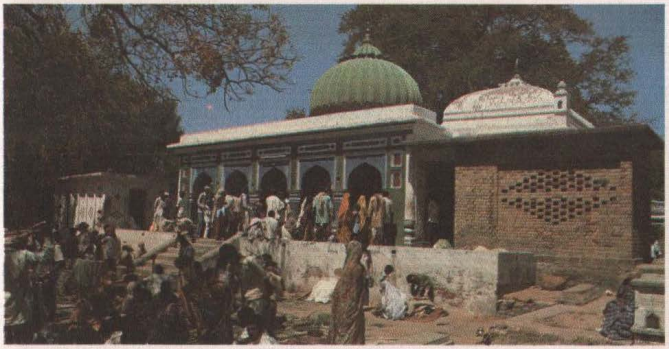

En üstte Hindistan'daki Frangi Mahal'in Mevlâna Abdülali Bahrü'l-ulum (bilimler denizi) adlı evliyasının (ölümü 1810/11) temsilcisi, insanlara manevî öğütler verdiği ve yardımlarda bulunduğu danışma odasında. Her gün birçokları, onun Lucknow'daki odasına gelir, danışırlar.

Yukarıda Seyyid Şah Abdürrezzak'ın (ölümü 1723/4), Lucknow'dan 50 kilometre kadar uzaklıktaki Bansa'da bulunan türbesine, özellikle uğurlu bir gün olan, hilâlin ilk göründüğü gün gelen ziyaretçiler. Bu resimdekilerin birçoğu Hindu'dur; zaten Hindu'lar bu evliyanın kendilerini kutsamasını isteyenlerin çoğunluğunu oluştururlar: Türbe, kadınların akıl bozuklukları için şifalı diye ün salmıştır.

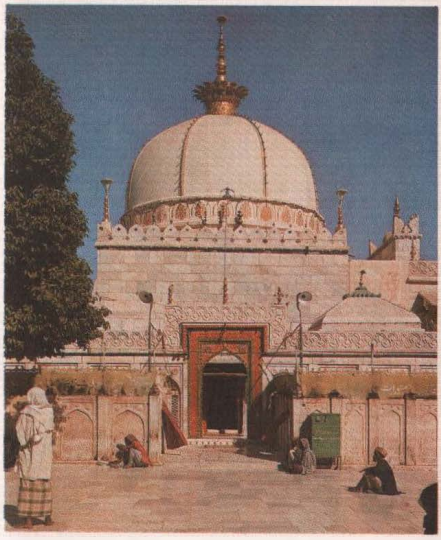

Sağda Güney Asya'da sufiliği kuran Muineddin Çiştî'nin Ajmere'deki türbesi (ölümü y.1233). Yüzyıllardır, bu evliyanın ölümünün her yıldönümünde anılması, yörenin en yaygın ve önemli safilik töreni olmuştur.

Çeşitli Orta Asya, Kuzey Afrika ve Türk tarikatlarının yapıkları sema'da, çoğucası saat yönünün tersine daireler çizerek dönülür. *Aşağıda* Rumî'nin semahaneden de görülebilen kabri. Sanduka bir kumaşla örtülüdür; yanında da, bugüne kadarki manevî ardılları yatmaktadır. Bir dinbilgini, bu türbeyi gezdikten sonra şunları yazmıştır: "*Bereket*'i [ruhsal gücü] öyle gerçek ki, ziyaretçinin bir elektrik üretmecine (jeneratöre) ya da psişik enerjiyle yüklenmiş bir toplaca (akümülatöre) girdiğini hissetmemesi mümkün değil."

Yaşamın Evreleri

Doğum

Ebe işini bitirdikten hemen sonra, bebeğin sağ kulağına ezan, sol kulağına da namaza başlama duası (kamet) fısıldanır. Camilerde okunan namaza başlama duasında, ezanın sözlerine bir de "İşte ibadet hazır" anlamına gelen tümce (kad-kameti's-salât) eklenmektedir. Böylece, çocuğun duyduğu ilk kelime Allah'tır ve bebek, Müslümanlık yaşamına iki kere Allah'a ibadet çağrısıyla başlar.

Yedi gün sonra, *akika* denilen bir törenle çocuğa adı verilir. Arkadaş ve akrabalar davet edilir; bundan amaç, bebeğe isim takılırken, yeni Müslümanın içinde büyüyeceği yakın çevresine tanıştırmaktır. Bebeğin başı tamamıyla traş edilir ve en az saçlarının ağırlığı kadar altın, gümüş veya para yoksullara dağıtılır, bir de kurban kesilir (İslâm Ansiklopedisi, göreneğin oğlan için iki, kız için bir koç ya da teke kurban etmek olduğunu yazıyor -Çev.). Çocuğun adı, genellikle Peygamber soyundan, Kur'an'da anılan öteki Peygamberlerden yahut geçmişteki büyük Müslümanlardan seçilir. Eğer aile, özellikle belirli bir ermişe bağlıysa, ad seçimi ermişin ailesinin bir temsilcisine bırakılır.

İlk ezan.

Yetişme

Çocukluk dönemini, her ikisi de Kur'an'da yer almayan iki tören belirler. Bunların ilki *besmele*'dir. Çocuk dört yaşını doldurup da okuma-yazma öğretimine hazır olunca, bir aile şöleni düzenlenerek ilk dersi verilir. *Besmele* ve Peygambere vahyolunan ilk âyetler okunur; "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı'nın adıyla (başlarını). Yaratan Tanrı'nın adıyla oku! O, insanı kan pıhtısından yarattı. O, keremine son olmayan, kalemle (yazmayı öğreten), insana bilmediğini belleten Rabbın adına oku! Kayrası (keremi) erişilmez düzeyde olan Tanrı'nın adıyla oku!" (96: 1-5). Bu sözler, çocuğa tekrarlatılır ve böylece eğitimi başlamış olur.

İkinci tören, genellikle 7 ile 12 yaşları arasında oğlan çocuklarına uygulanan, ama doğumdan yedi gün sonra da yapılmasına izin verilen sünnet'tir *(hıtan)*. İslâm dünyasının bazı yerlerinde kızlar da sünnet edilir; ancak bunu destekleyen dinsel yetke zayıftır, hatta kimilerine göre hiç yoktur. Hindistan, Rusya, Çin, İran, Afganistan, Türkiye ve Arabistan'da pek yapılmaz; görüldüğü yerlerde de, İslâm-öncesi geleneklerin kalıntısı olduğu anlaşılmaktadır.

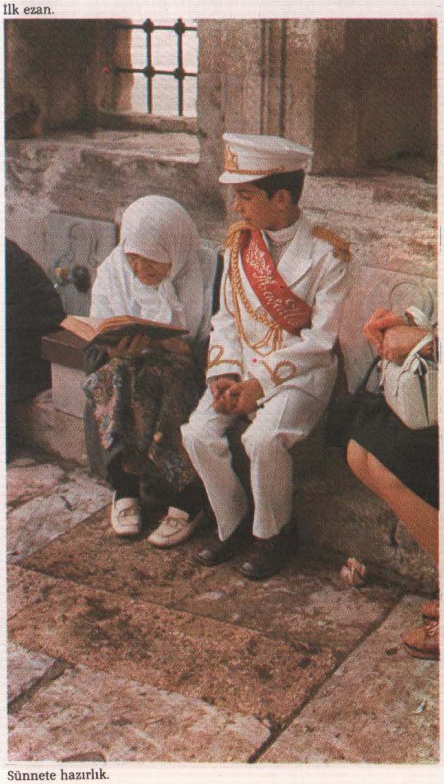

Sünnete hazırlık.

Evlenme

Müslümanlar için doğru davranış kurallarını açıklayan ünlü Hint rehber kitaplarından biri, "Evlilik, Tanrı'nın gerek bu dünyada gerek öteki dünyada en büyük kayrasıdır," der, (evlilikle) "İnsan günahlardan korunur, zihni sükünet bulur ve yüreği kararsızlıkla çırpınmaz. Peygamber de, "Tanrı'nın kulu evlenmekle, dinin (dinsel yükümlülüklerinin) yarısını yerine getirmiş olur" demiştir. Muhammed evlilik üzerinde öyle çok durmuş ve bekârlığa o denli şiddetle karşı çıkmıştır ki, zâhit sufî tarikatlarının üyeleri bile, evlenmeyi bekâr kalmaya yeğlemişlerdir.

Evlilik bir sözleşmedir (akit).

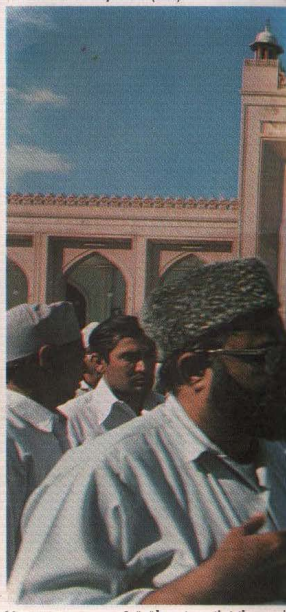

Mevtanın mezara götürülmesi geciktirilmemel

Evlilik, Hıristiyanlıktaki gibi, dinsel bir tören *(sakrament)* değil, bir sözleşmedir. Bununla birlikte, Müslüman-olmayanlar, İslâmlıkta bu kurumun hafife alındığını düşünmemelidirler. Karşılıklı sevgi ve saygıya, çocukların bakımına büyük önem verilir ve erkeğin yaşamı boyunca tek bir eşe bağlı kalması yeğlenir. Bir erkeğin aynı anda dört karısının olmasına izin verilmektedir, ama hepsine eşit davranması, yani onlara aynı armağanları vermesi ve sırayla her birinin yanında geceyi geçirmesi koşuluyla. Birçokları, bu koşulların karşılanamayacağını düşünmektedirler. Bir erkeğin sadece üç kez "boşsun!" demesiyle gerçekleşen boşanmanın önüne de yüksek engeller konulmuştur. Peygamber, boşanmaya karşı bir tutum takınmıştı. Dahası, oldukça büyük bir para cezası da sözkonusu olabilir. Evlilik sözleşmesi yapılırken, iki kerede ödenmek üzere bir miktar para *(mihr)* üzerinde anlaşılır. Erkek, bunun birazını *(mihr-i muaccel)* evlilikten önce, gelinin gerekli hazırlıkları yapabilmesi için verir; geri kalan büyük bölüm *(mihr-i müeccel)* ise, sözleşme bozulduğunda ödenmek gerekir.

Evlenme töreni camide, damadın ya da gelinin evinde yapılabilir. Törende, genellikle yerel camiin imamı da bulunur; ama asıl gerekli olan, gelinin ve güveyin aşağıdaki gibi sözler söyleyerek karşılıklı and içmelerine iki ergin Müslümanın tanıklık etmesidir:

> Ben *Muhammed*, sen *Abdullah* kızı *Ayşe*'yi Tanrı'nın ve buradaki tanıkların huzurunda, Kur'an'ın öğretileri uyarınca, yasal karım olarak alıyorum. Bu evliliği. Tanrı yolunda bir sevgi, merhamet/şefkat, huzur, sadakat ve işbirliği ilişkisi olarak yürütebilmek için elimden gelen her şeyi yapacağıma yemin ederim. Tanrı şahidim olsun, çünkü O bütün şahitlerin en iyisidir. Âmin.

Ölüm

Bir kimse ölüme yaklaştığında, başucundakiler onu "kelime-i şahâdet" getirmeye teşvik ederler; ilk duyduğu söz gibi, son söylediği söz de Tanrı'nın adı olmalıdır. Ölümden sonra, cenaze hemen yıkanır, kefenlenir ve cenaze namazının kılınacağı camiye taşınır. Daha sonra tabut çabucak mezara götürülür; Peygamber müminlerin bir an önce mutluluğa eriştirilmelerinin iyi olacağını söylemiştir. Cenaze yüzü Mekke'ye dönük olarak gömülür. Mezara indirilirken, orda bulunanlar, "Seni Allah'ın adı ve Peygamberin dini ile toprağı teslim ediyoruz" derler. Bazı Müslümanlar, "Seni ondan yarattık, yine ona döndüreceğiz ve seni oradan bir kere daha çıkaracağız" (20:55) âyetini okuyarak, mezarın içine toprak da atarlar.

Müslümanların ölümün arkasından fazla üzülmemeleri istenir. Sünnî Müslümanlar arasında yas tutulması yedi günden fazla sürmez. Ölüm yaşamın sonu değildir; Müslümanlar ölen yakınlarından sadece kısa bir süre ayrı kalacaklardır. Tanrı'nın inayetiyle, ona gerçekten teslim olanlar, ölümden sonra yaşamı tadacaklardır.

Müminin Yılı

İslâm yılı kamerî'dir; yani gökteki ayın döngüsüne dayanarak 354 gün sürer ve böylelikle Hıristiyan (şemsî/güneş) takvimine göre, yılda 10 ya da 11 gün farkeder. Bu yıl, 29 ya da 30'ar günlük kamerî aylara bölünmüştür. Ayların adları ve süreleri için, sağdaki takvime bakınız. Yıl, Muharrem'le başlar ve Zilhicce'yle biter. Kimileri mevsimlere değgin olan bu ay adları, ay takvimini doğayla uyumlu tutmak için her üç yılda fazladan bir ayın eklendiği İslâm-öncesi Arap takviminden kalmadır. Müslümanların salt kamerî bir yılı benimsemeleri için Peygamberin ısrar ettiği söylenmiştir. Günler, geceyarısında değil, hemen günbatımında başlar.

Diğer dinlere inananların olduğu gibi, Müslümanların da bağlanışlarında kendilerine rehberlik etmesi için kutladığı bayramları vardır. Peygamber öyle buyurduğu için Müslümanların kutlamakla yükümlü oldukları iki ana bayram *İd-i fitr* (Ramazan veya Şeker Bayramı) ile *İd-i Adhâ*'dır (Kurban Bayramı). Ramazan'da oruç tutulması da zorunludur. Bu sayfalarda anılan öteki bayramların kutlanması ise, isteğe bırakılmıştır (ihtiyarî). Ancak, biz üç kutsal günü daha belirtmeliyiz: Müslümanların oruç ayına veda etmek için camiye gitmeye özel bir özen gösterdikleri, Ramazan'ın son Cuması; özellikle Hintli Müslümanların kutladığı, Allah'ın o yılki bütün insan işlerini kaydettiği söylenen 15 Şaban Berat Gecesi (*Şeb-i berat*); ve Müslümanların Nuh'un gemisinden inmesini, Musa'nın İsrâilîleri Firavundan kurtarmasını ve Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesini andıkları Aşure, 10 Muharrem. Bu sonuncusu, Şii yılının en önemli günüdür.

MUHARREM						SEFER					
Pazartesi		7	14	21	28	Pazartesi		5	12	19	26
Salı	1	8	15	22	29	Salı		6	13	20	27
Çarşamba	2	9	16	23	30	Çarşamba		7	14	21	28
Perşembe	3	10	17	24		Perşembe	1	8	15	22	29
Cuma	4	11	18	25		Cuma	2	9	16	23	30
Cumartesi	5	12	19	26		Cumartesi	3	10	17	24	
Pazar	6	13	20	27		Pazar	4	11	18	25	
CEMAZİYÜLEVVEL						CEMAZİYÜLÂHIR					
Pazartesi		6	13	20	27	Pazartesi		5	12	19	26
Salı		7	14	21	28	Salı		6	13	20	27
Çarşamba	1	8	15	22	29	Çarşamba		7	14	21	28
Perşembe	2	9	16	23		Perşembe	1	8	15	22	29
Cuma	3	10	17	24		Cuma	2	9	16	23	30
Cumartesi	4	11	18	25		Cumartesi	3	10	17	24	
Pazar	5	12	19	26		Pazar	4	11	18	25	
RAMAZAN						ŞEVVAL					
Pazartesi	1	8	15	22	29	Pazartesi		6	13	20	27
Salı	2	9	16	23	30	Salı		7	14	21	28
Çarşamba	3	10	17	24		Çarşamba	1	8	15	22	29
Perşembe	4	11	18	25		Perşembe	2	9	16	23	
Cuma	5	12	19	26		Cuma	3	10	17	24	
Cumartesi	6	13	20	27		Cumartesi	4	11	18	25	
Pazar	7	14	21	28		Pazar	5	12	19	26	

HİCRET (göçme), 1 Muharrem, Müslüman yılının ilk günü. İ.S. 622'de Muhammed'in Medine'de yeni bir topluluk kurmak üzere, Mekke'den ayrılmasının kutlandığı, Müslüman takviminin başlangıcı. Dolayısıyla, Hicrî yıllar bugünden başlatılır. O gün, genellikle Muhammed'in ve bir avuç arkadaşının Mekke'den Medine'ye gidişlerinin öyküsü anlatılarak kutlanmaktadır.

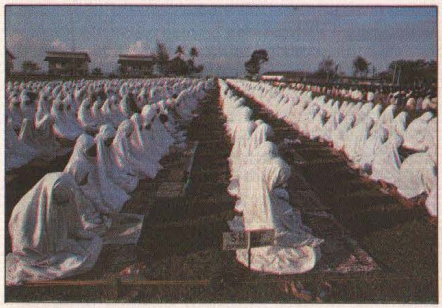

RAMAZAN, Müslüman yılının dokuzuncu, oruç tutma ayı. Erginliğe erişmiş bütün Müslümanlar, bu ay gün boyunca yemekten, içmekten, tütün tüttürmekten ve cinsel ilişkide bulunmaktan uzak durmak zorundadır. Sıcak havalarda, bu zorunluluğa uymak pek zor olabilir. Sofu Müslümanlar, bir ruh disiplin eğitimi olarak oruca ve onunla, zihnin maddeye karşı zefer kazanmasına büyük değer verirler.

KADİR (görkem) GECESİ (Leyle-i Kadr), 27 Ramazan. Ramazan, Kur'an'ın Muhammed'e vahyedilmesinin başladığı aydır. "Bin aydan hayırlıdır Kadir Gecesi. Meleklerle Ruh, o gece Rablarının izniyle her türlü iş için iner de iner. Bu selâmdır (selâmet/barış) o, tâ tan ağarana kadar" (Kur'an 97: 3-5). Müslümanlar bu geceyi Kur'an okuyarak ve ibadet ederek geçirirler.

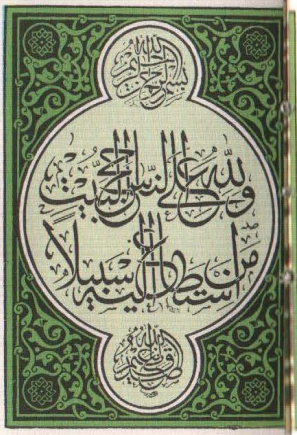

REBİYÜLEVVEL						REBİYÜLÂHIR					
Pazartesi		3	10	17	24	Pazartesi	1	8	15	22	29
Salı		4	11	18	25	Salı	2	9	16	23	30
Çarşamba		5	12	19	26	Çarşamba	3	10	17	24	
Perşembe		6	13	20	27	Perşembe	4	11	18	25	
Cuma		7	14	21	28	Cuma	5	12	19	26	
Cumartesi	1	8	15	22	29	Cumartesi	6	13	20	27	
Pazar	2	9	16	23	30	Pazar	7	14	21	28	
RECEP						ŞABAN					
Pazartesi		3	10	17	24	Pazartesi		2	9	16	23
Salı		4	11	18	25	Salı		3	10	17	24
Çarşamba		5	12	19	26	Çarşamba		4	11	18	25
Perşembe		6	13	20	27	Perşembe		5	12	19	26
Cuma		7	14	21	28	Cuma		6	13	20	27
Cumartesi	1	8	15	22	29	Cumartesi		7	14	21	28
Pazar	2	9	16	23		Pazar	1	8	15	22	29
ZİLKAADE						ZİLHİCCE					
Pazartesi		5	12	19	26	Pazartesi		3	10	17	24
Salı		6	13	20	27	Salı		4	11	18	25
Çarşamba		7	14	21	28	Çarşamba		5	12	19	26
Perşembe	1	8	15	22	29	Perşembe		6	13	20	27
Cuma	2	9	16	23	30	Cuma		7	14	21	28
Cumartesi	3	10	17	24		Cumartesi	1	8	15	22	29
Pazar	4	11	18	25		Pazar	2	9	16	23	

MEVLİD-İ NEBÎ, Peygamberin doğumgünü, 12 Rebiyülevvel. (Miladî) 10. yüzyılda kutlanmaya başlamıştır. Müslümanların, İsa'nın doğumgününe özel bir değer atfeden Hıristiyanlıkla karşılaşmaları sonucunda, önem kazandığı anlaşılıyor. Müslüman bugünü, toplanıp Peygamberin yaşamöyküsünü ve ona yapılan övgüleri dinleyerek kutlarlar. Muhammed'e "yetkin insan" olarak özel bir saygıları olan sufiler için, bugün özellikle önemlidir ve bazan, Rebiyülevvel'in başından itibaren yapılan kutlamalar, o günde doruğa ulaştırılır. Mevlid, İslâmlıkta Muhammed'e gönderilen dinsel saygının en çarpıcı anlatımıdır.

MİRAÇ (Çıkış) GECESİ *(Leyle-i Miraç)* 27 Receb, Başmelek Cebrail'in, peygamberliğinin onuncu yılında Muhammed'i Yedi Kat Göğe çıkarmasıyla, Muhammed'in orada Allah'la buluşması ve aynı gece, beş vakit namaz kılma kurumunu da içeren buyruklarını alarak geriye dönüşünün kutlanması. *Aşağıdaki* çağdaş levha, bu öyküyü daha da ayrıntılandırıyor: Muhammed göğe yarı-insan yarı-at *Burak* diye bir yaratığın sırtında çıkmıştır ve yükselişi (resimde stilize edilmiş olarak gösterilen) Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'dan başlamıştır. Müslümanlar, bugünü Peygamberin yaşamöykülerini dinleyerek geçirirler.

RAMAZAN (Şeker) BAYRAMI *(İd-i Fıtr)*, 1 Şevval, eskiden iki ana bayramın daha az önemlisi (küçüğü) sayılırdı; fakat Ramazan'da çekilen sıkıntıların sonunun gelmesi, öyle bir sevinç yaratmaktadır ki, Müslümanlar bunu öteki (büyük) ana bayramdan daha şen ve coşkulu olarak kutlamaktadırlar. *İd*, Arapçada "bayram" ya da "mutluluk zamanı" demektir. Her iki bayramda da, Müslümanlar birbirlerine *soldaki* gibi tebrik kartları gönderirler. *İd-i Fıtr*, Müslümanların Ramazan'ın güçlüklerinin üstesinden gelmelerini olanaklı kılan ve insanlara bütün gereksinimlerini veren Allah'a (üç gün boyunca), şükretmeleridir. Müslümanlar, bayramın ilk gününe yıkanıp yeni elbiseler giyinmekle başlarlar. Sonra bayram namazı için camiye giderler; camiler genellikle öyle dolu olur ki, müminlerin safları sokaklara taşar. *(En solda*, Borneo'daki Balikpapan'da bu id pırıl pırıl beyaz yeni giysilere bürünmüş camaati için bir spor alanında özel bir hazırlık yapılmışa benziyor.) İbadetten sonra birbirlerine armağanlar verir, arkadaş ve akrabalarını ziyarete giderler. Yoksullara sadaka dağıtmaları da zorunludur. Gün boyunca, Müslümanlar İslâmlığın anlamı üstünde düşünerek, aile ve arkadaşlarıyla aralarındaki kırgınlıkları unutmaya gayret ederler; tâ ki, bir barışma ve affetme havası içinde, yeni bir yaşama başlayabilsinler.

KURBAN BAYRAMI *(İd-i Adhâ)*, 10 Zilhicce, kutlanması zorunlu ikinci ana bayramdır, üç günden fazla sürer. Bayramın kökeni, Tanrı uğruna en sevdiğini kurban etmeye hazır olduğunu gösteren İbrahim Peygambere gitmekte ve onun bu eylemi, Mekke'de haccın son töreni olarak anılmaktadır. Mekke'de bulunmak bahtlılığına erişenlerin yanısıra, bütün dünyadaki Müslümanlar da bugünü kutlarlar. Bayram, *İd-i Fıtr*'daki gibi toplu namazla başlar, sonra (erkek) bir koyun, sığır ya da deve kurban edilir; kurban sahibi, genellikle etin üçte birini ailesine ayırır, kalanını yoksullara verir.

Mekke'ye Hac Ziyareti

Aşağıda Hacı adayları, gemileri Cidde'ye yanaşmadan hemen önce, *İhram*'larına bürünürler. Erkekler için, bu kılık dikişsiz iki beyaz çarşaftan ibarettir. Kadınlar içinse, özel bir giysi yoktur; ancak, görenekleri gereği, kendi ülkelerinde peçe takıyorlarsa, burada çıkarırlar.

Sağda Mekke'deki büyük cami.

Hacılar, Mekke'nin büyük camiinin merkezindeki Kâbe denilen kutsal yeri (Beyt-i Haram veya Beytullah) ilk gördüklerinde, "Lebbeyke! Lebbeyke!" diye bağrışırlar: "Buradayım (Allahım), Buradayım (Allahım), Senin huzurunda." Bu, Müslüman yaşamının doruğudur, Tanrı yolunda çabalamakla geçirilmiş yılların en üst noktaya ulaşmasıdır, özlemin sona erdiği andır. Mısırlı Necip Mahfuz'un *Midak Aralığı* (Midaq Alley) romanındaki sofu Rıdvan, "Mekke'yi ve onun parlak göğünü özlüyorum" der. "Her köşede fısıldayan zamanı, sokaklarında yürümeyi ve kutsal yerlerde kendimi yitirmeyi özlüyorum... Şimdi, kardeşlerim, Kur'an âyetlerini ilk vahyolundukları gibi okuyarak, sanki Yüce Varlığın verdiği bir dersi dinliyormuşum gibi, Mekke sokaklarında yürüdüğümü gözlerimin önüne getirebiliyorum. Ne büyük mutluluk bu."

Aklı başında, sağlığı yerinde, borcu olmayan, hem geçimini hem de bakmakla yükümlü olduğu kimselerin geçimini (*nafaka*) karşılamaya gücü yeten her Müslüman, ömründe en az bir kere hacca gitmek zorundadır. Burada yapılan törenler, Kur'an'a (2: 196-200; 5: 95-97; 22:26-33) ve Muhammed Peygamberin uygulamalarına dayanır. Bu ziyaretle, İbrahim, karısı Hacer ve oğlu İsmail'in yaşamındaki olaylar anılmaktadır. Törenlerin ruhu, kişinin kendi kendini toptan yadsımasıdır *(takva)*. Hacı, kendisini Tanrı'ya sunarken, insanların dünyasında onu başkalarından ayıran her şeyi terkeder; servetini, ailesini, arkadaşlarını, giyim kuşamını, doğumunu ve ırkını. Aynı zamanda, bütün Müslümanların kardeşliğine katılarak onu kutlar. Tıpkı yargı (kıyamet) gününde Allah'ın huzurunda eşit duracakları gibi, herkesin giyimi ve yükümlülüğü eşittir. Her yıl taze bir ruhanî enerjinin bütün dünya Müslümanlarına aktarıldığı bu muazzam toplantıda biraraya gelmek kadar, Müslüman dayanışmasını sağlayan başka bir şey yoktur.

Hac ziyareti, Müslüman yılının son ayı olan Zilhic-

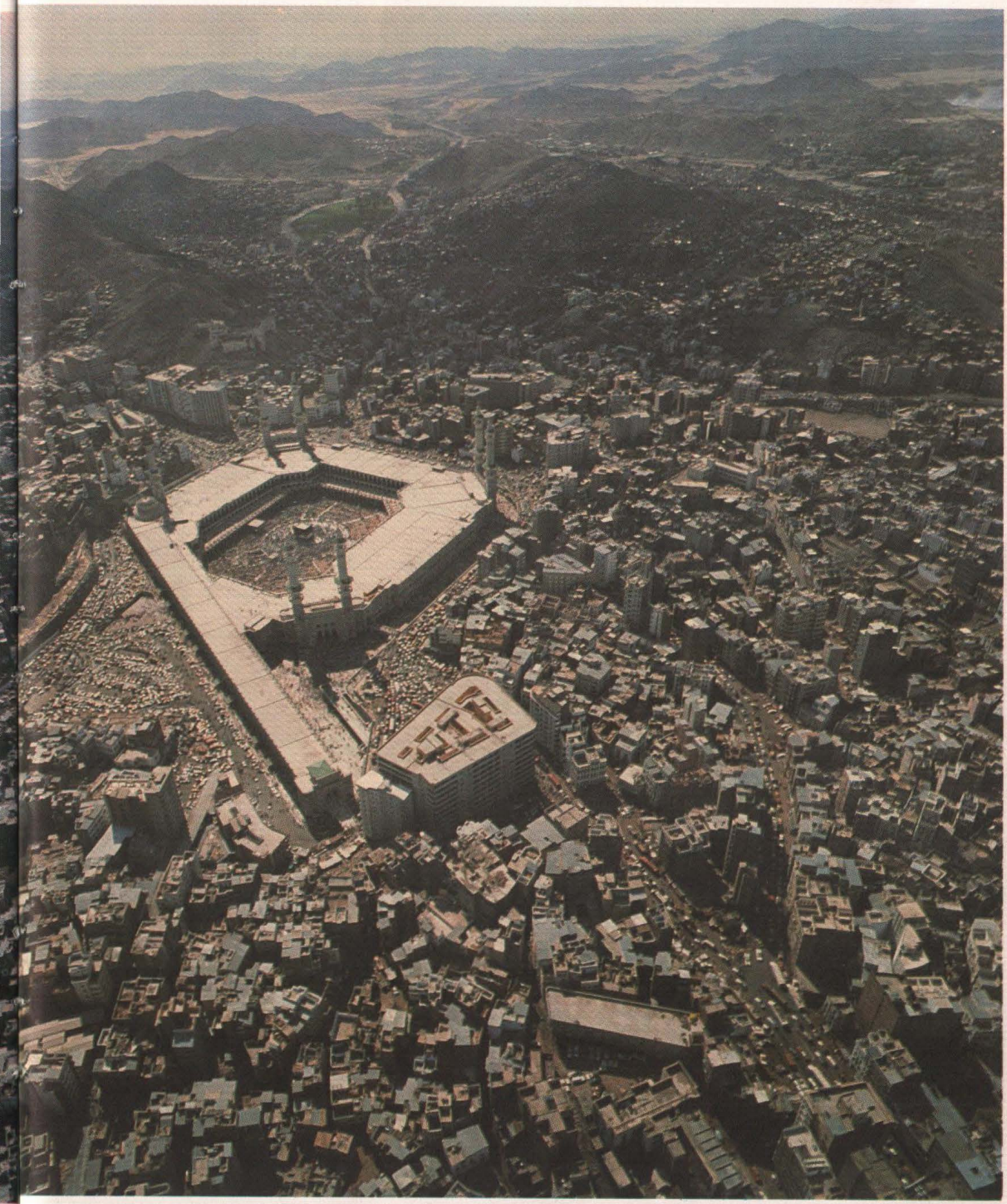

ce'de yapılır. (Mevsim dışı yapılan ziyarete ise, *umre* denilir.) Mekke dolaylarındaki kutsal topraklara girmeden önce, hacı günlük giysilerini çıkarır ve dünyevî yaşamdan ayrılışını simgeleyen iki beyaz çarşaftan ibaret olan *ihram*'a bürünür. Kâbe'nin çevresini yedi kez yürüyerek *tavaf* eder. Safa'dan Merve'ye yedi kez koşar adım gider gelir *(sa'y)*, böyle yapmakla, Hacer'in İsmail'e vermek için umutsuzca su arayışını anmaktadır; sonra Hacer'in nihayet İsmail'in ayağının dibinden fışkırdığını gördüğü Zemzem kuyusundan su içer. 9 Zilhicce günü şafak sökmesinden hemen sonra Arafat ovasına doğru yola koyulur ve orada öğlenden hava kararana dek, Tanrı'nın huzurunda durup *(vukuf)* ona ibadet eder. Akşam olunca, geceyi geçirmek üzere Müzdelife'ye yürür.

Sonra, 10 Zilhicce günü Mina'ya gider; İbrahim, Hacer ve İsmail'in kendilerini ayartmaya çalışan Şeytan'ı kovmalarının anısına, oradaki üç sütunu *(cemre)* taşlar. İbrahim'in Tanrı'nın isteğine boyun eğmeye hazır oluşunun hatırasına da bir kurban keser, sonra saçını kazıtır ve *ihram*'ı çıkartır. Bundan sonra Kâbe'yi yedi kere daha tavaf eder ve günlük yaşamına döner. Kâbe'nin çevresinde 6. kez dönerken ettiği dua, bütün töreni niteleyen, Tanrı'ya coşku ve sevinç içinde teslim oluşu yansıtmaktadır:

> Ey Tanrım, Sana ve Senin yarattıklarına karşı suçum çok. Ey Tanrım, Sana ve Senin yarattıklarına karşı borçlarımı bağışla ve onları üstümden al. Görkemli keremin, Senin yasaklamadıklarınla yetindirsin beni. Bağışlaması büyük Tanrım, beni kendine itaatte tut, Sana başkaldırmaktan esirge ve Yüce iyiliğinle Senden başkasına bırakma. Ey Tanrım, Senin evin geniştir, Yüzün görkemlidir, Sen, ey Tanrım, sabır ve kerem sahibisin, büyüksün. Bağışlamayı seversin: onun için, bağışla beni.

Sağda Bu çizim, hacıların 9 ve 10 Zilhicce günlerinde, Mekke'den, Müzdelife ve Mina yoluyla, 20 kilometre uzaklıktaki Arafat'a kadar gidip gelmelerini gösteriyor.

1977'de Mekke'ye giden hacılar

Bu yıl, Mekke'ye Suudî Arabistan dışından 739.319, Suudî Arabistan'ın içinden de çoğunluğu Suudî Arabistan uyruğu olmayan 888.270 hacı gitmiştir. Suudî Arabistan'ın dışından gelenlerin sayısı, son otuz yılda yedi kat artmıştır. Kalabalık Müslüman nüfusları olan toplumlardan, yalnız Sovyetler Birliği ve Çin'den hacı gelmemiştir; oysa eski yıllarda biraz gelirdi. Aşırı laiklik deneyimleri olan rejimlerden, örneğin Cezayir, Irak ve Türkiye'den çok sayıda hacı geldiği özellikle göze çarpıyor.

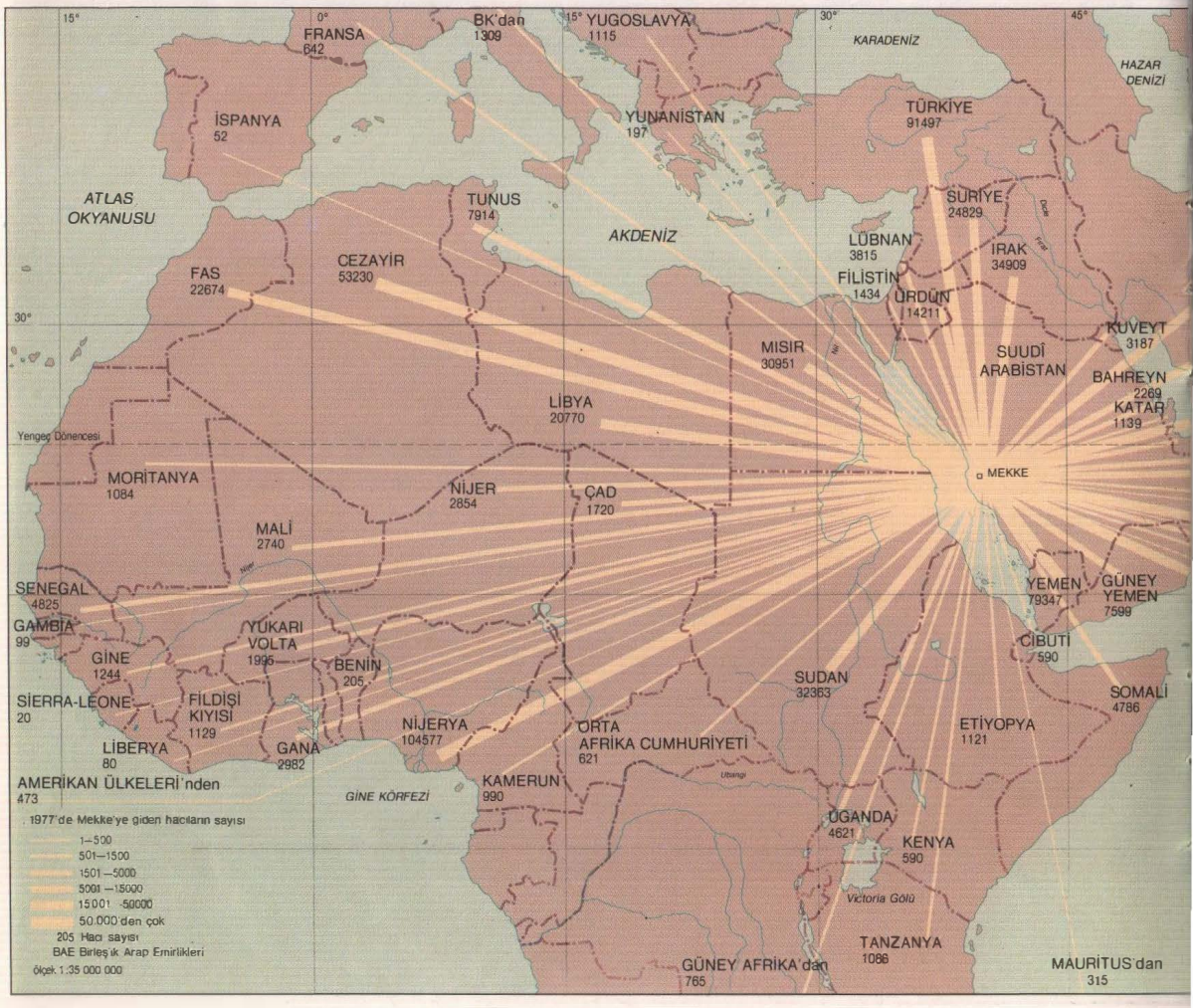

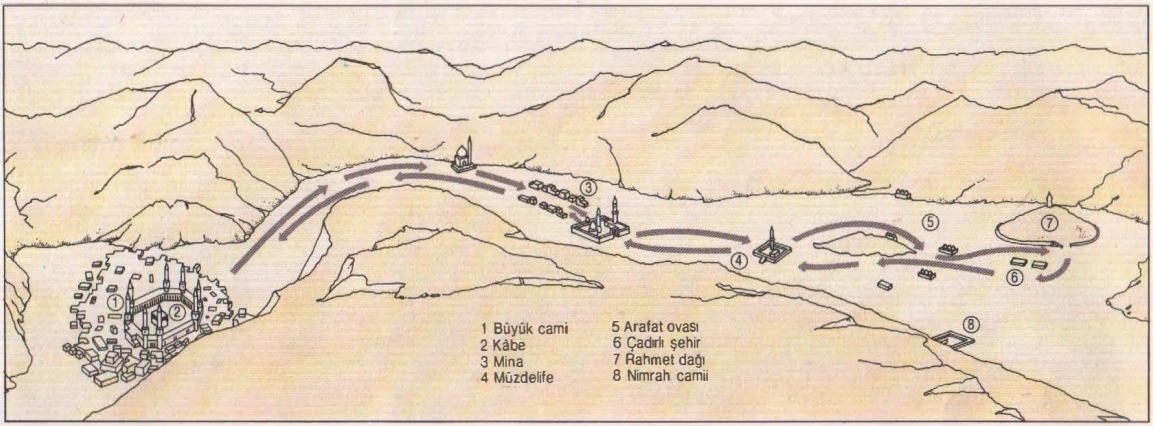
1 Büyük cami
2 Kâbe
3 Mina
4 Müzdelife
5 Arafat ovası
6 Çadırlı şehir
7 Rahmet dağı
8 Nimrah camii

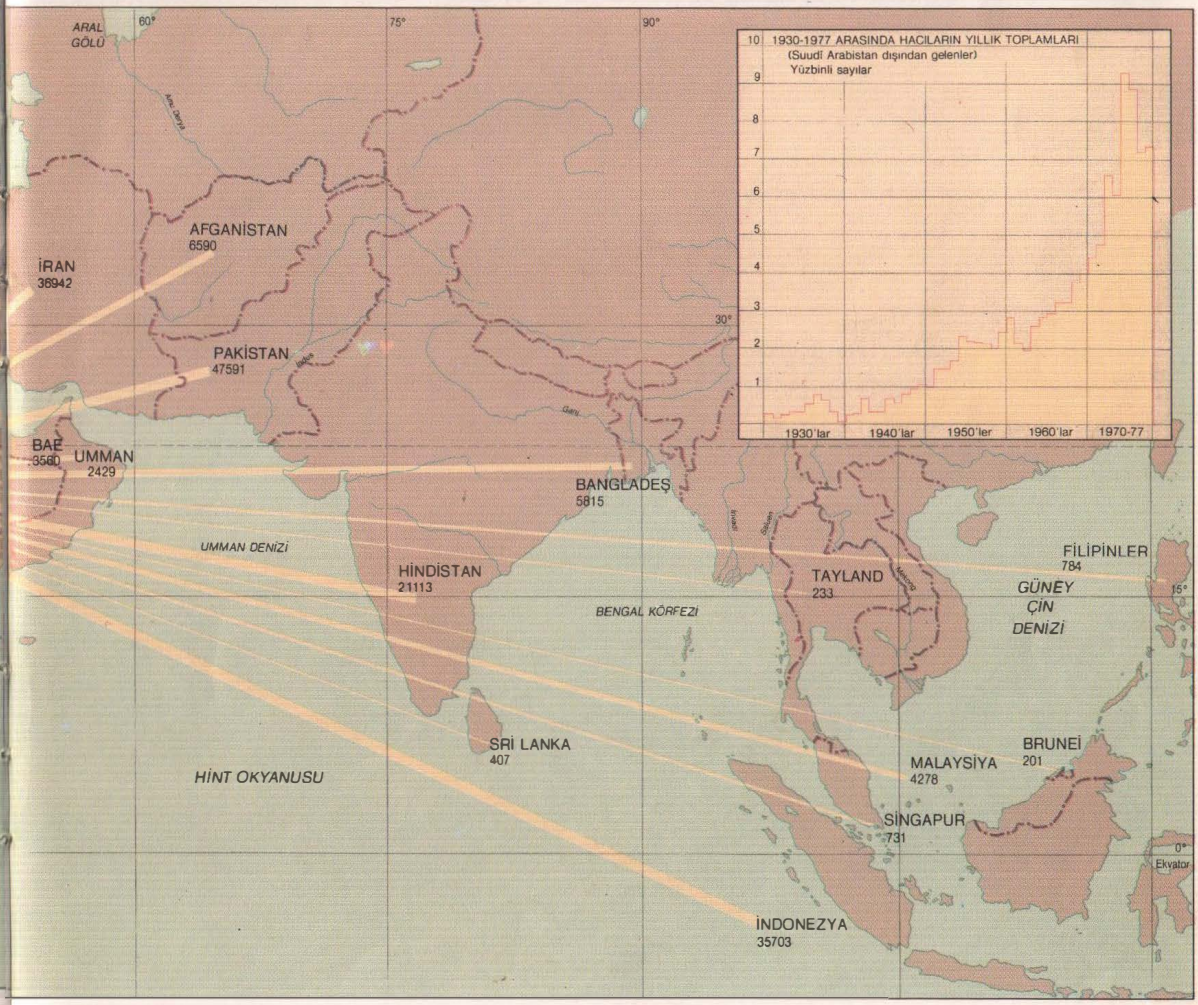
ARAL GÖLÜ
60°
75°
90°
30°
AFGANİSTAN
6590
İRAN
36942
PAKİSTAN
47591
BAE
3560
UMMAN
2429
UMMAN DENİZİ
BANGLADEŞ
5815
HİNDİSTAN
21113
BENGAL KÖRFEZİ
TAYLAND
233
FİLİPİNLER
784
GÜNEY ÇİN DENİZİ
15°
SRİ LANKA
407
HİNT OKYANUSU
BRUNEİ
201
MALAYSİYA
4278
SİNGAPUR
731
0°
Ekvator
İNDONEZYA
35703
1930-1977 ARASINDA HACILARIN YILLIK TOPLAMLARI
(Suudî Arabistan dışından gelenler)
Yüzbinli sayılar
10
9
8
7
6
5
4
3
2
1
1930'lar
1940'lar
1950'ler
1960'lar
1970-77

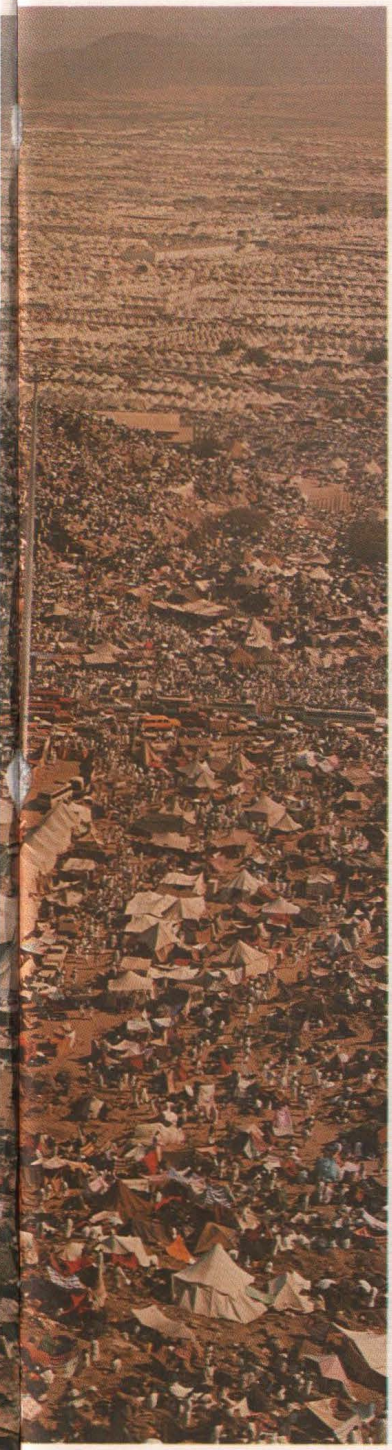

Solda 9 Zilhicce günü Arafat ovasındaki büyük toplanma; çadırlı şehir, hacıları güneşten korumak için Suudî Arabistan yetkililerince kurulmaktadır. Müzdelife'ye doğru bakıyoruz, önplânda Peygamber'in son hutbesini verdiği Cebelü'r-Rahmet var, uzakta da Namire camii görülüyor.

Aşağıda Hacılar, Hacer'in umutsuzlukla su arayışını anmak için, Mekke'de Safa'dan Merve'ye koşarak yedi kere gidip geliyorlar.

En altta Hacılar Kâbe'nin çevresinde yedi kere dönüyor *(tavaf)*. Çeşitli tarihlerde yeniden yapılmış bulunan Kâbe'nin, tek Tanrı'ya ilk ibadet edilen yer olduğuna inanılır.

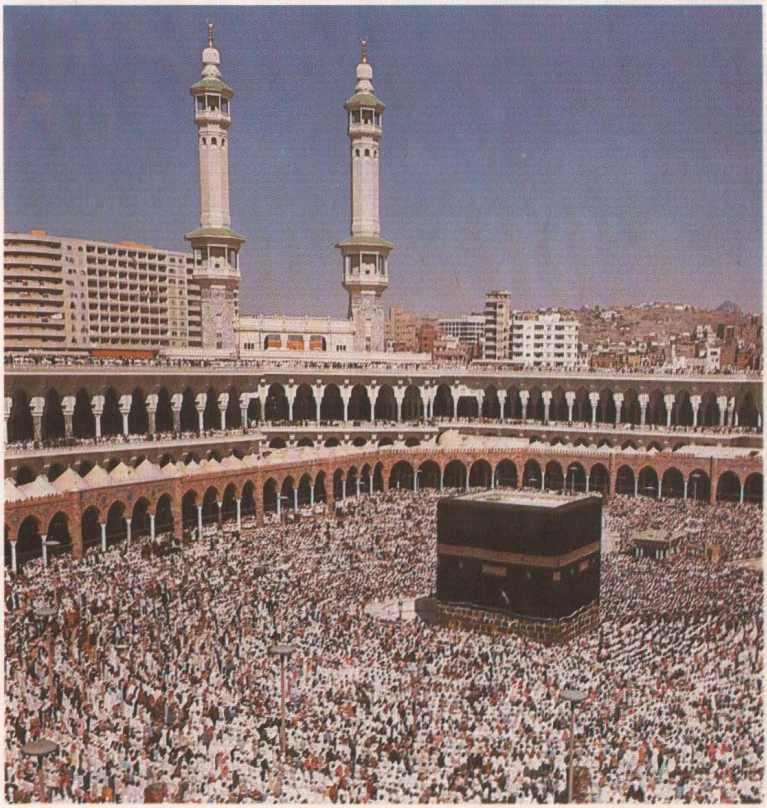

İSLÂM SANATLARI

"Ve Allah'a Hamd olsun! de... ve O'nu ululayarak, büyüklüğünü ilân et."

Kuran 7: 111

Hat

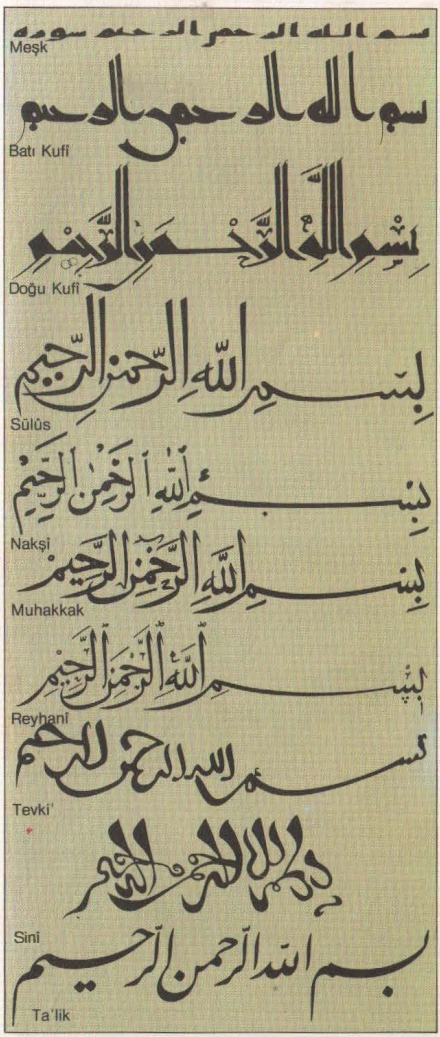

Hüsn-ü hat (kaligrafi), İslâm sanatlarının en yüksek, İslâm ruhunun en tipik anlatımıdır. İlk vahiy, "Kalemle (yazmayı öğreten), insana bilmediğini belleten Rabbın..." diyordu. Üstelik, Allah Arapça konuştuğu ve sözleri ilkin Arap harfleriyle yazıldığı için, Arap dil ve yazısına bütün Müslümanlar çok değer verirler. İnsanlar, ancak onları anlayarak Allah'ın ne demek istediğini anlamayı umabilirler. Bu değerli armağanı korumaktan ve aktarmaktan daha önemli bir ödev yoktur; Müslümanlar bu ödevi yerine getirmek için, bütün sanat yeteneklerini ortaya koyarak şükranlarını göstermişlerdir.

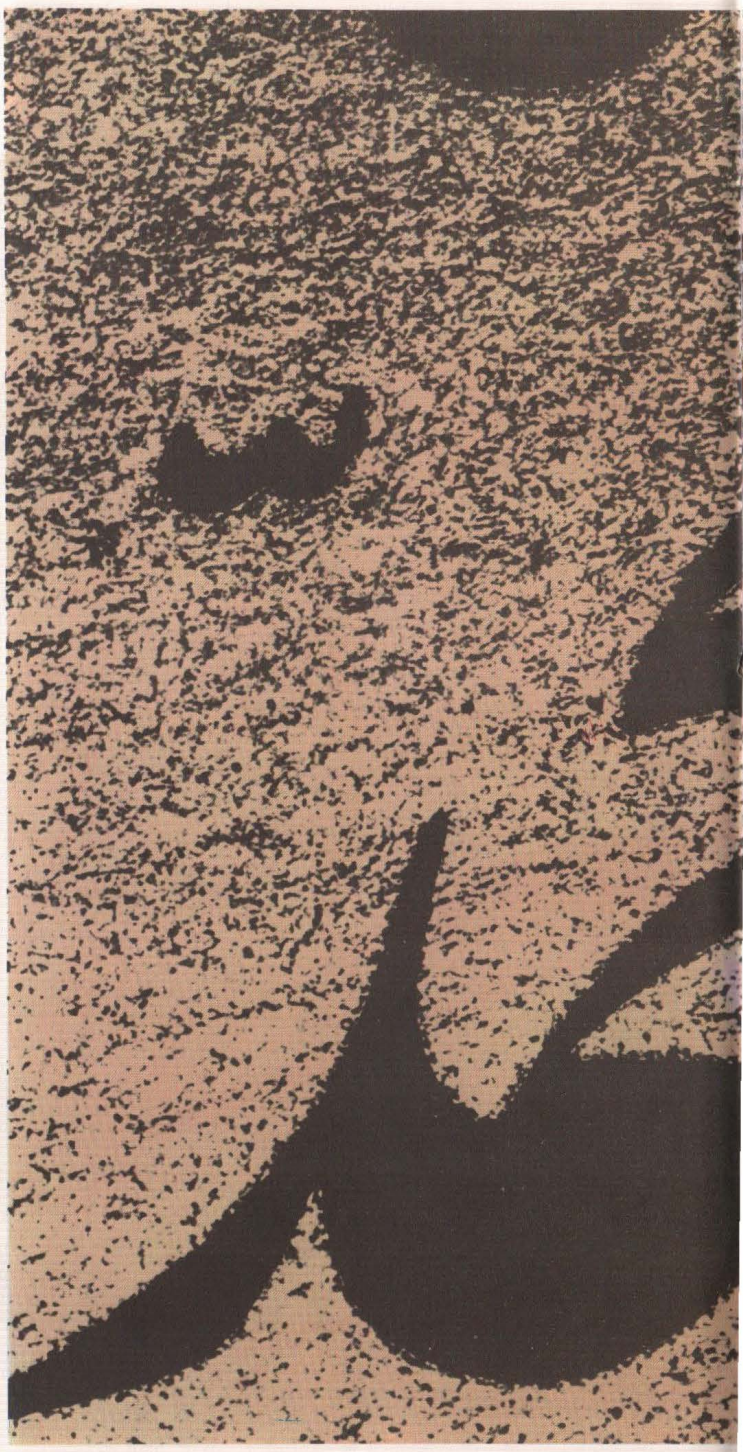

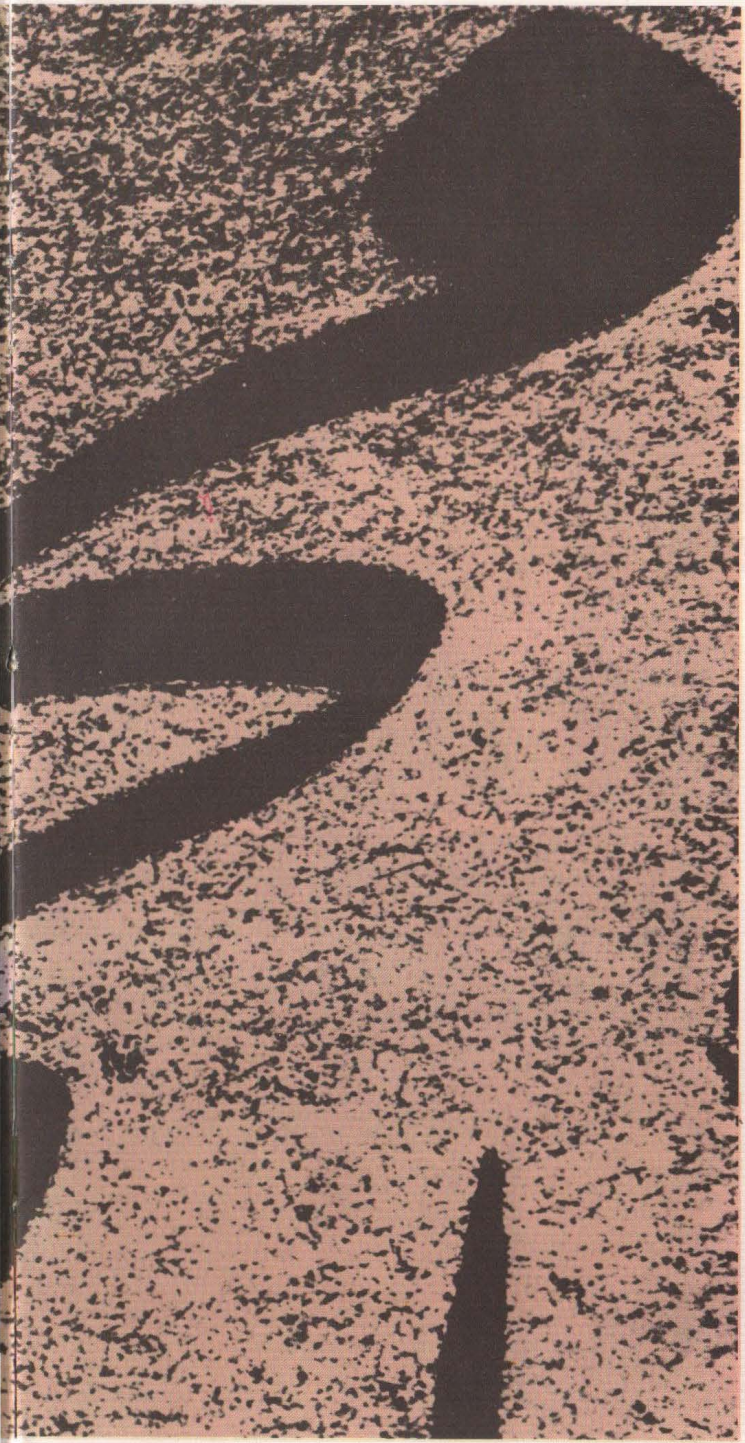

Müslümanlar bütün önemli işlerine *Bismillâhirrahmânirrahîm* (esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla) diyerek başlarlar. Bu söz, *(en solda)* on ayrı yazıyla gösterilmiştir. Sînî yazının kendine özgü biçimi, bu yazının Çin Müslümanlarından kaynaklandığına dair bir ipucu vermektedir.

Solda Ta'lîkle yazılmış tek bir kelime: *Muhammed*. Yazının buradaki gibi büyütülmesi sadece biçiminin güzelliğini artırmaktadır. Bir hadise göre, "Yazının saflığı, ruhun saflığıdır."

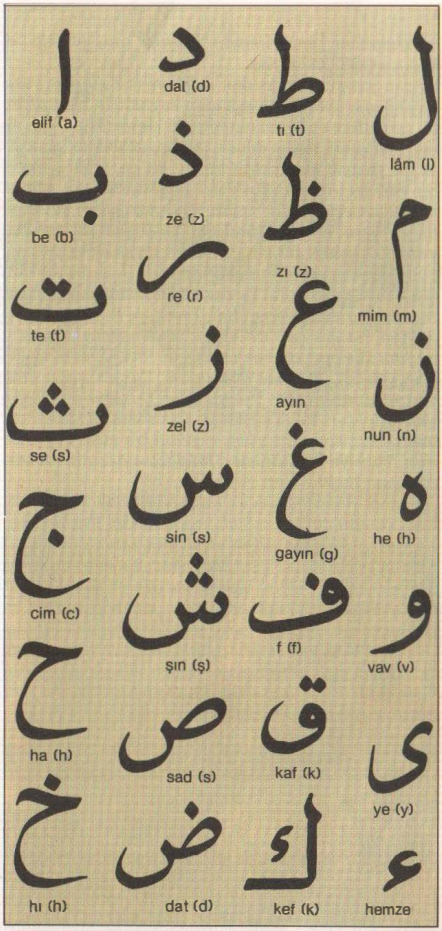

Yukarıda Arap alfabesinin, bitişik olmadan yazıldıkları biçimleriyle 29 harfi. Her harfin altında adı, ayraç içinde de genellikle verilen çevrim karşılığı gösterilmiştir. Arapça sağdan sola yazılır ve çoğu harfler, kelimenin başında, ortasında ve sonunda olmalarına göre, ayrı ayrı yazılır. *Elif*'ten başka bütün harfler sessizdir. *Vav*'la *ye* yarı-sesli sayılır; çünkü *v* ve *ye y* sessizlerini gösterdikten başka, o, u, i ve e uzun seslilerini de temsil ederler. Kısa sesliler ise, harflerin üstüne ya da altına konulan *hareke* işaretleriyle belirtilir. Örneğin b'nin üstüne bir *üstün* (fetha) konulması bu harfi بَ *ba*, bir *ötre* (zamme) konulması بُ *bu*, altına bir *esre* (kesre) atılmasıyla بِ *bi* okutur. Öteki işaretler, üstüne konulduğu harfin sessiz değerini iki katına çıkaran ـّ *şedde*, hemze artı elif demek olan آ *medde*, sessizin sâkin olduğunu gösteren *sükûn* ـْ ve bir durak olan ء *hemze*'dir. (Bknz. Y. H. Safadı, *Islamic Calligraphy*, s. 142.) [Arap alfabesi kullanılırken Türkçede Farsçadan alınan Pe, Çe , Je ve çeşitli Kef'ler de vardı.]

Peygamber, bir hadisinde "İyi yazı"nın "gerçeği belirgin kıldığı"nı söyler.

Arap yazısını, doğrudan doğruya (o da Aram yazısından gelen) Nabat yazısından kaynaklandığı üzerinde genellikle anlaşılmaktadır. 650'lerde Kur'an'ın ilk tamnūshaları, Nabat etkisini açıkça gösteren Cezm diye bir yazıyla kaleme alınmıştı. Bu da, güçlü, köşeli bir yazı biçimi olan Kufî'nin gelişmesine yol açmış, yüzyıllarca Kur'an'ın yazımında en çok Kufî kullanılmıştır. Aynı sırada, bürokratik ve kişisel amaçlarla, yuvarlak şekilli bitişik elyazıları da geliştiriliyordu. 10. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İslâm hatt'ının altı klâsik yazı biçimi yerleşmiş durumdaydı: Sülüs, Nakşî, Muhakkak, Reyhanî, Tevki' ve Rık'a. Çok geçmeden, bunlar da Kur'an yazımında kullanılır oldu ve yeni süsleme olanakları doğdu. Bunlardan başka, dört önemli yazı türü daha vardı: Tumar, çoğu minyatür Kur'anlar için yararlanılan Gubar, Safevîlerin pek tuttukları Ta'lik ve Araplar arasında yaygın olmamakla birlikte, dört yüzyıla yakın bir süre boyunca İran, Türkiye ve Hindistan Müslümanlarının en sevdiği yazı biçimi olan Nesta'lik.

Hüsn-ü Hat örneklerine eskiden de çok değer verilirdi, bugün de çok değer verilmektedir. Timurleng'le onun soyundan gelenler, büyük sanat koruyucularıydılar; Safeviler, Hint-Moğolları ve Osmanlılar da öyleydi. Bezeme öğesi olarak hat heryerde kullanılır: mezar taşlarında, dokumalarda, çanak-çömlekte, silâhlarda, çinilerde ve garip şekiller verilerek binaları süslemekte. İsa tasvirleriyle kiliselerde yapıldığı gibi, Kur'an'dan sözler de camileri güzelleştirmenin önemli bir aracı olmuştur: bunların her ikisi de, Tanrı'nın insanlara armağanlarıdır.

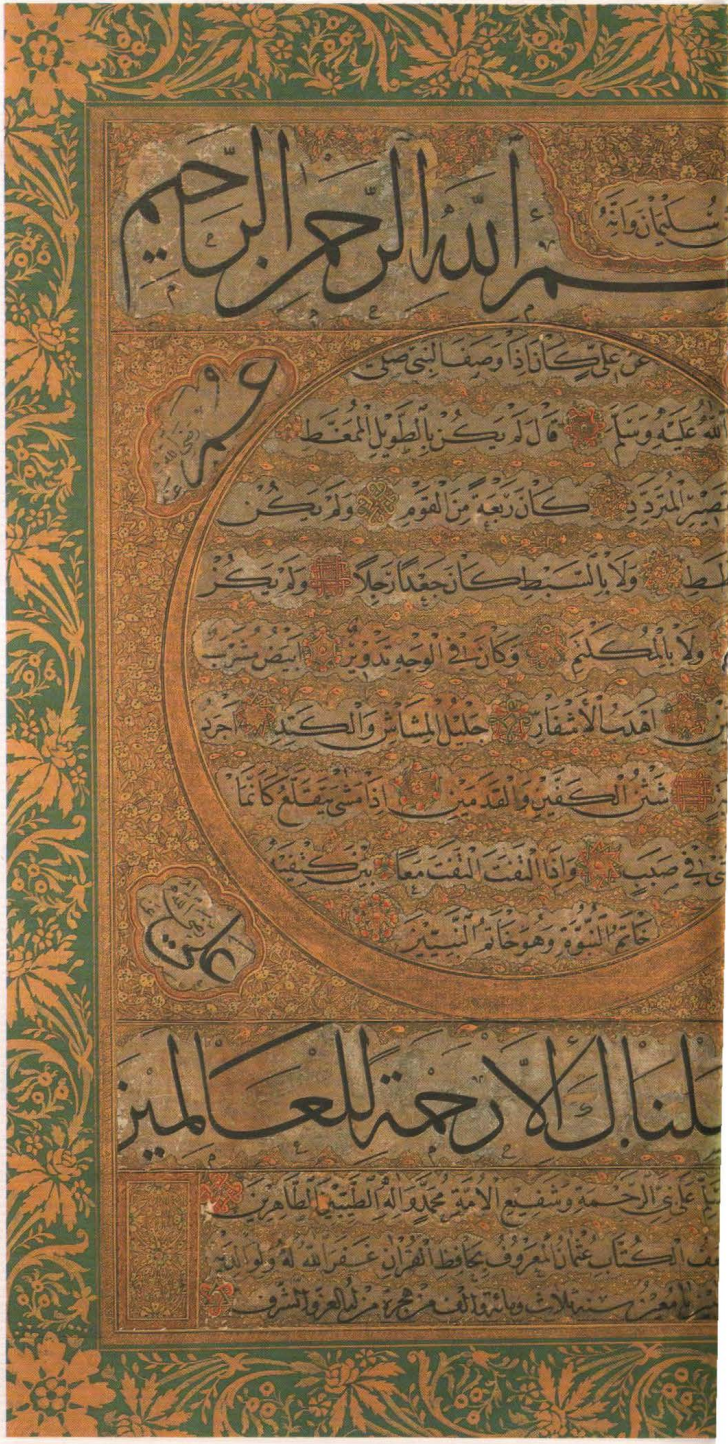

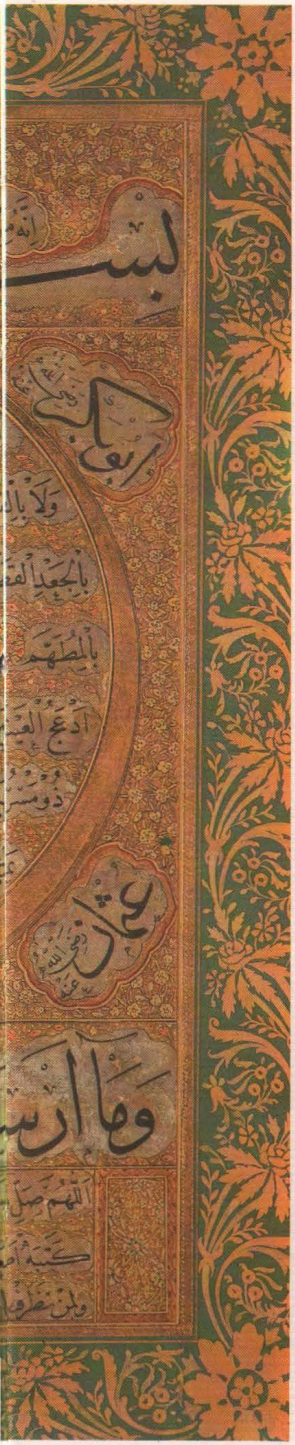

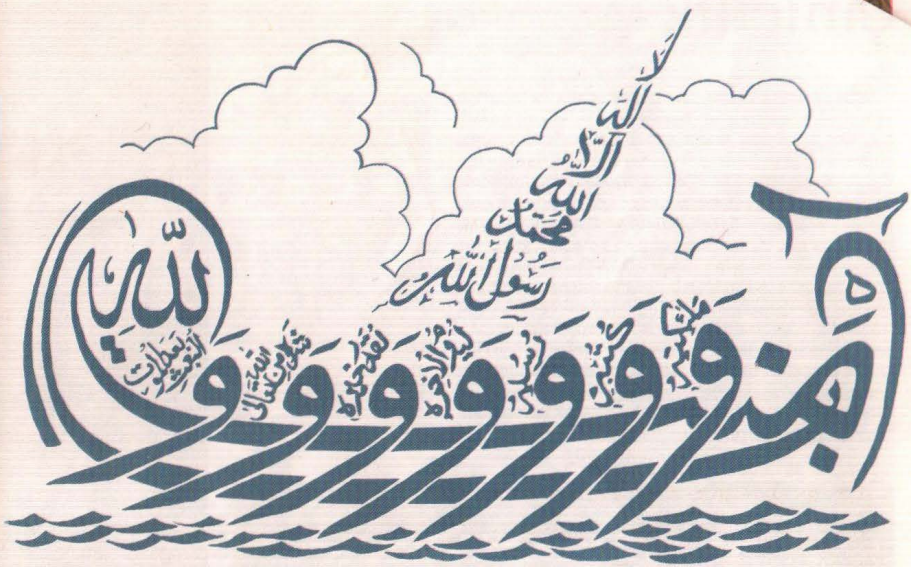

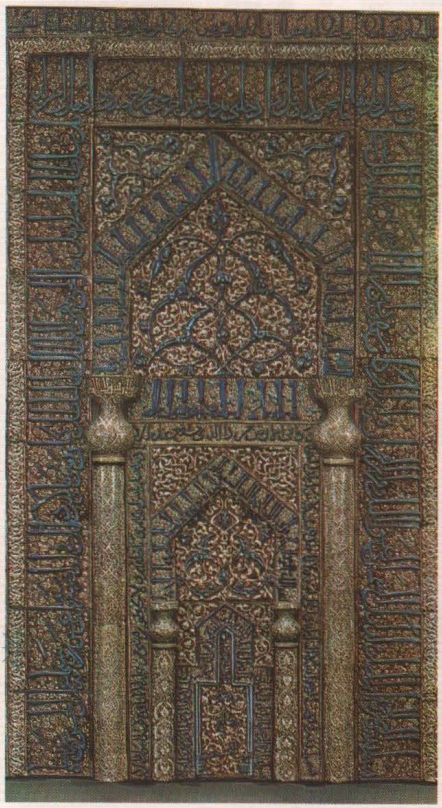

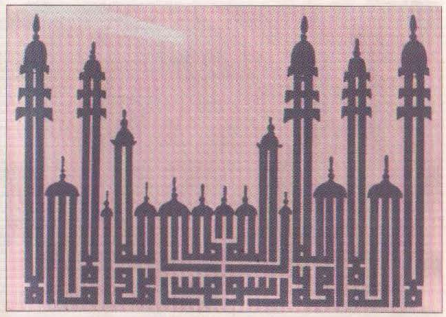

Hattatlar, en kudretli Müslüman hükümdarlarından son derece saygı görürlerdi. Osmanlı Sultanı II. Beyazıt, Hamdullahü'l-Amasî'nin yapıtlarına öyle çok değer verirdi ki, o hat yazarken, hokkasını kendi tutardı. *En solda* Hattat yere çömelerek çalışır, kağıdı üstüne koymak için bir dizini büker, öteki ayağının üstüne oturur. Sanatçının gereçleri, önündeki sehpadadır: makas, kalemtraş denilen bıçak, fırça ve kamış kalemler, hokka. Mürekkep genellikle, sirkede ertilen lâmba isinden yapılır. Bu minyatür, el-Kazvînî'nin *Acayibü'l-mahlûkat*... (yaradılışın harikaları) yapıtının, 16. yüzyılda hazırlanmış bir Türkçe elyazmasındandır.

Sayfaların düzenlenme ve süslenmesine büyük dikkat harcanırdı. *Ortada* Osman İbn Ali'nin (1642-98) *Hilye-i Nebî*'sinden (Peygamberin Tasviri) bir sayfa. Üstteki besinele Sülüs'tür; yuvarlağın içinde ve alttaki satırlarda verilen betimleme Nakşî yazılmıştır; yuvarlağın dört yanındaki ilk halifelerin adlarıyla altında yazılı Kur'an'ın 21:107. âyeti, yine Sülüs'tür. Namaz kılınan yerleri, özellikle de mihrabı, Tanrı'nın sözleriyle bezemeye çok özen gösterilirdi.

Solda Kaşhan'ın Meydan camiinin hünühatlar ve arabesk motiflerle süslenmiş mihrabı. Hattatların imgeleminden türlü türlü biçimler doğmuştur. *Tepedeki* kayıga, "iman kalyonu" denebilir. Teknenin gövdesi, yedi temel inancı temsil ediyor. Sağdan sola, pruvadan "İnanıyorum" yazmaktadır, dümen yerinde de "Allah'a"; "ve" anlamına gelen küreklerin arasındaki kürekçilerse, yine sağdan sol, "meleklerine" - "kitaplarına" - "peygamberlerine" - "kıyamet gününe" - "kadere" - "hayra ve şerre" - "ölümden sonra dirilmeye"dir (basülbadelmevt). Yelkende de, Tanrı'dan başka Tanrı yoktur ve Muhammed onun Elçisidir yolundaki inanç açıklaması vardır.

Yukarıda Çok ustalıkla düzenlenmiş bir Kufî "*La İlâhe illallah Muhammeden Resuluilah*" yazısı.

Çinicilik

Müslümanlar mimaride, başka bütün halklardan çok renk kullanmışlar, binaların içini-dışını parlak boyalar ve zengin desenlerle donatmışlardır. Böyle yapmakta, genellikle sırlı çinilerden yararlanmışlardır. Bu sanat, Timurleng'le ardıllarının yönetimindeki Orta Asya ve Afganistan şehirlerinde en yüksek noktasına ulaşmıştır. Sonra, Safevî ve Osmanlı İmparatorlukları'nda da, çiniciliğin geç, ama pek güzel bir çiçeklenmesi olmuştur. Kuzey Afrika'da ise, güzellikçe onlardan aşağı kalmayan bir başka gelenek sürdürülmüştür. Çini desenlerinde kullanılan dört ana biçem, hüsnühatlı, geometrik, çiçekli ve arabesktir. Bu çinileri yerleştirmenin de iki ana yolu vardır: ya ayrı ayrı çini parçaları bir şekil meydana getirecek biçimde kesilmiş olur ya da dört köşeli çinilerin herbirinin üstünde, daha büyük bir desen oluşturmak üzere şekiller yapılıp boyanmıştır.

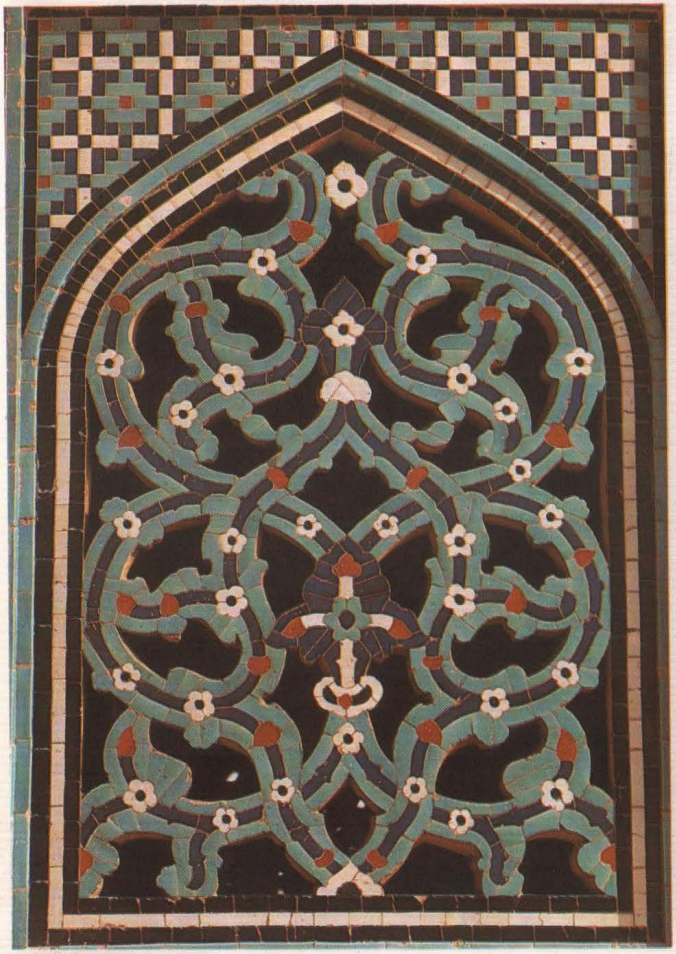

Aşağıda Stilize edilmiş bitki saplarının birbirlerine sarılarak güzel nakışlı bir mozayik oluşturması; İsfahan'daki Lütfullah camiinin kubbe çevberinden. *Sağda* Bu zengin çiçekli levha, İznik çiniciliğinin en iyi örneklerini temsil eden bütün bütün (dört köşeli) çinilerden yapılmıştır. İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nın Harem kapısını geçtikten sonra girilen "Altınlı Yol"dadır. *En sağda* Fas, Marakeş'deki Saadî kabirlerinden mozayik çinili bir duvar süslemesi. Bu tür geometrik desenler, Magrib için tipiktir.

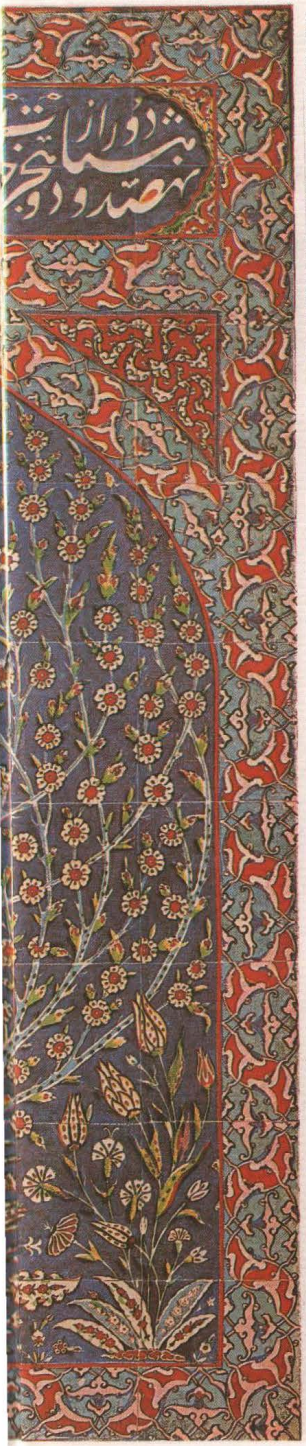

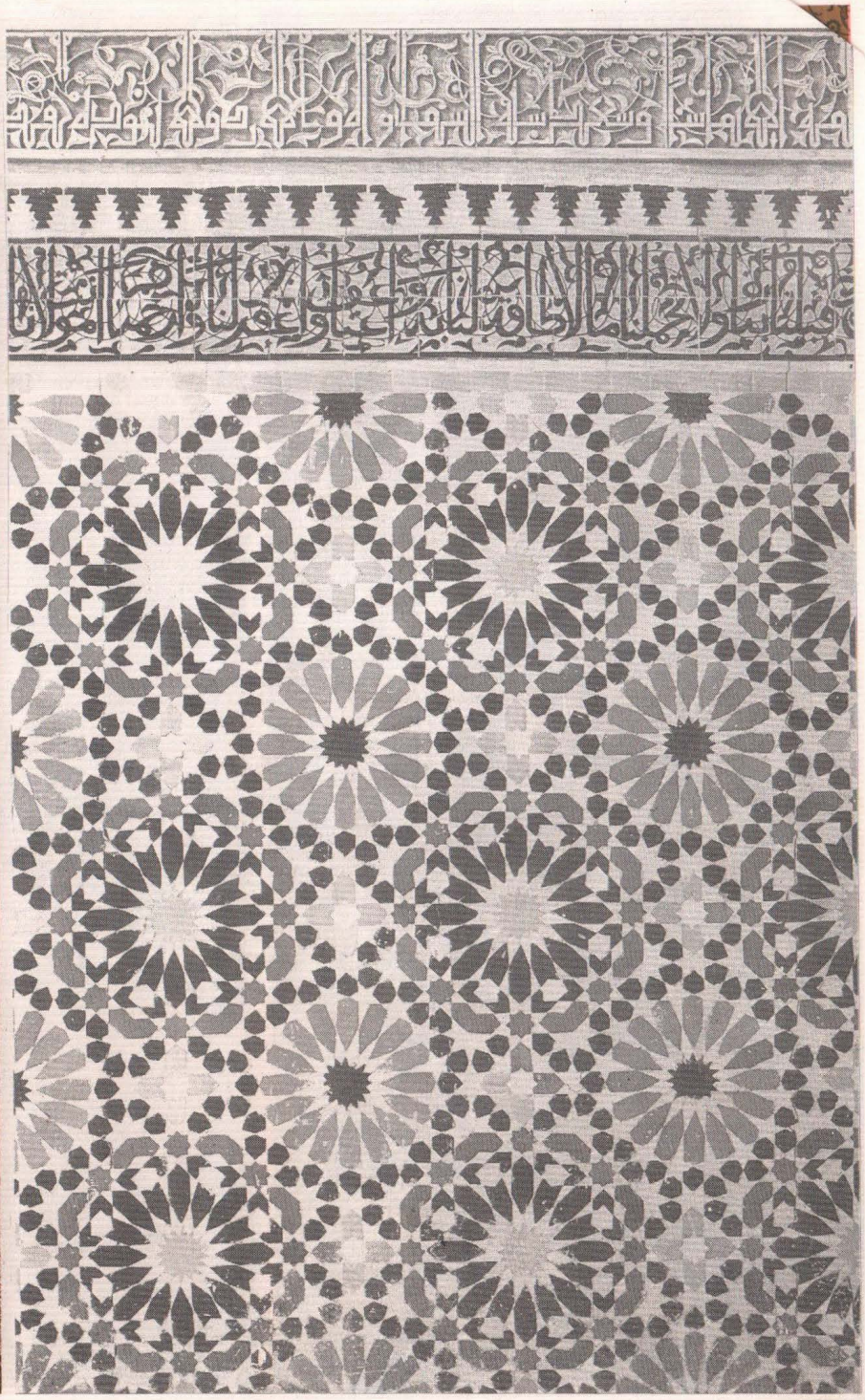

Halıcılık

Halı ve kilim ilmeklemek ve dokumak, göçebelerin klâsik sanatıdır; bu sanat, bütün Müslümanlarca olduğu gibi, dış dünyadaki Müslüman-olmayanlarca da pek beğenilir. Göçebe yaşamının olanak ve gereksinimlerinden bu kadar dolaysız doğan başka hiçbir ürün yoktur. Erkeklerin baktığı hayvan sürülerinden sağlanan yün ve kılları, kadınlar eğirip iplik yapar ve halı ya da kilim dokurlar; çevrelerindeki bitki ve böceklerden de, doğal boyalar elde ederler. Tezgâhlarının ürünleri, bütün ömürleri çadırlarda ve toprak üstünde geçen insanlar için son derece işlevsel döşeme öğeleri olur.

Yerleşik topluluklarda ise, halılara türbe ve camilerin kutsal yerlerini örtmek, tüccar ve hükümdarların servetlerini ve sanattan anladıklarını göstermek, Avrupa için kârlı dışsatım malları olmak gibi yeni amaçlar yüklenmiştir. Çadırda olsun, kasabada olsun yaratılan çizimler, stilize edilmiş şekillerden ve geometrik desenlerden, mihraplı seccadelere ve insan, hayvan, çiçek resimli gerçekçi betimlemelere kadar değişen gayet zengin bir çeşitliliktedir.

İslâm dünyasında başlıca beş halı üretim bölgesi vardır: İran, Güney Asya, Türkiye, Kafkaslar ve Orta Asya. İran hem Kaşkaî, Lur ve Bahtiyarî gibi göçebe aşiretlerinin yapıtlarının zengin geleneğini sürdürmüş, hem de erken Safevî döneminin (şahın işliklerindeki önde gelen ressamların, tasarımlarına önemli katkılar yaptığı) av, vazo ve bahçe halılarında, bu sanatı en yüksek noktalarına eriştirmiştir. Güney Asya'nın iklimi, halı üretimi için İran ve Orta Asya yaylaları kadar elverişli değildir. Moğollar Hindistan'ı ele geçirdikleri zaman, burada güçlü bir halıcılık geleneği bulamamışlardı. Hint-Moğol görkeminin Safevîlerden geri kalmasına gönlü razı olmayan Ekber, 200 İranlı usta getirterek Lahor'da bu endüstriyi başlatmıştır. Tıpkı İran'dan Fatehpur Sikri işliklerine gelen ressamlar gibi, bu ustalar da yerel beğeni ve yeğlemeleri çabucak kavramışlardır. Türk halıları, gaza peşinde koşan Osmanlı devletinin yalın dinsel ülkülerini yansıtır. Bunların tipik tarzı, mihraplı seccade olmuştur; ama, 18. yüzyılda, kısmen Avrupa etkisiyle, stilize edilmiş çiçekler, özellikle de lâleler çoğalmaya başlamıştır. En ünlüleri Uşak ve Gördes halılarıdır; cennetin yedi bahçesini simgeleyen yedi kat kenarlı seccadeler, kendi türlerinin en üstün örnekleridir. Kafkas halı ve kilimleri, hemen hemen tümüyle geometrik desenli olup, başka hiçbirine benzemez. Onlar, ayrı ayrı birçok halkın, dilin ve geçmiş geleneğin vatanı olan, bu görece az bilinen yüksek dağlar ve derin vadiler ülkesinin özel ürünleridir. Hazer'in doğu kıyısından Tarım Havzası'ndaki Kaşgar'a kadar uzanan Orta Asya, halıcılık bölgelerin sonuncusudur. Burada yapılan desenler, çoğunlukla Çin etkisi taşır; en tanınmış türleri Buhara ve Semerkand'dır.

Aşağıda Solda Büyük Safevî halılarının en güzeli sayılan bu Erdebil halısı (10.5×5.3 m) aynı zamanda dünyanın en eski eksiksiz halılarından biridir. Şehirli İran'ındaki yüksek halıcılık sanatının bu klâsik örneği, teknik beceriyle olağanüstü bir kompozisyon ve renk uyumunu birleştirmiştir. Süslemeli biçemi, çağdaşı olan Safevî minyatürleriyle ve Şah Abbas İsfahanı'nın büyük çini panolarıyla ilginç bir karşılaştırma yapmaya elvermektedir. Bu halının kökeni (nereden geldiği) hayli esrarlıdır. Erdebil'deki Safevî türbesi için yapılmış olduğu yolundaki eski söylence, şimdi 19. yüzyılda uydurulmuş görünüyor; pekalâ Meşhed'deki İmam Rıza türbesinden gelmiş olabilir. Aslında, aynı desende bir değil, iki halı vardır: biri Londra'daki Victoria and Albert Müzesi'nde bulunmaktadır, ötekiyse Los Angeles Güzel Sanatlar Müzesi'yle Malibu, Kaliforniya'daki John Paul Getty Müzesi'nin ortak mülkiyetindedir. Her iki halıda da görülen (*sağdaki*) kitabede şöyle yazıyor: "Senin cennetinden başka, bu dünyada sığınacak yerim yok. Buradan başka bir yere kafamı sokamam. Sarayın hizmetlisi Kaşanlı Maksud'un eseri. Sene 946." Maksud, muhtemelen baş dokuma ustasıydı. *En sağda* Londra'daki halıdan ayrıntı: çözgüsü yün, ama atkısı da, ilmeleri de saf ipektir. Santimetre karesinde 46-50 (Kaliforniya'dakinin cm²'sinde 59-65) düğüm olması, buradaki orta madalyonun parçasıyla iki stilize palmiye yaprağında görüldüğü üzere, canlı ve dolambaçlı arabesk figürleri olanaklı kılıyor.

En solda iki esas düğüm (ilme) türü: genellikle Türkiye'de Kafkaslar'da adına kilim denir. Kilimlerin iki atkı türü vardır: asıl kilim ve sumak (cicim, sili veya zilt).

Aşağıda İslâm dünyasında halı üretiminin beş ana bölgesini ve başlıca merkezlerini gösteren bir harita.

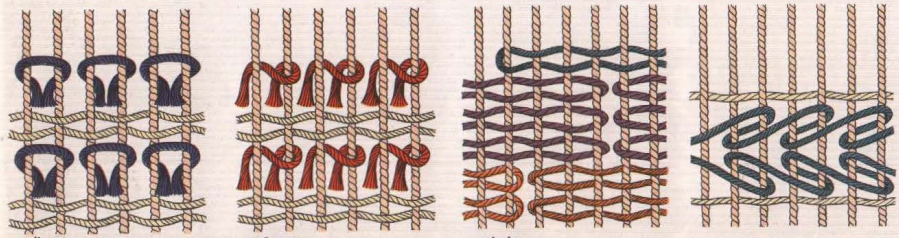

1 GÖRDES 2 SİNNE 3 KİLİM 4 SUMAK

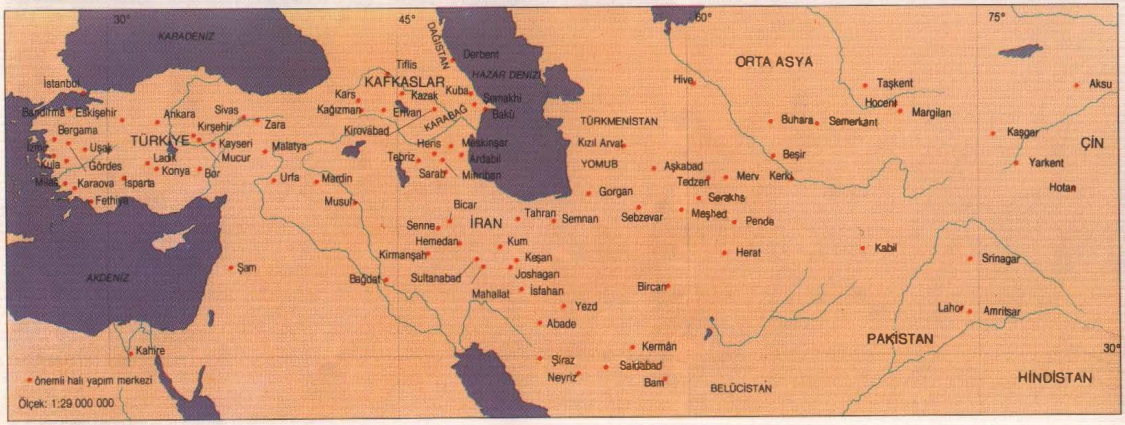

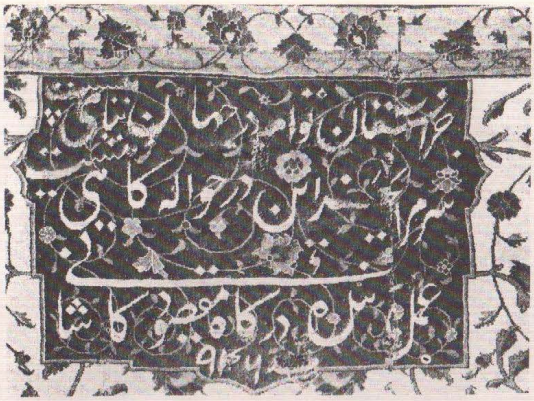

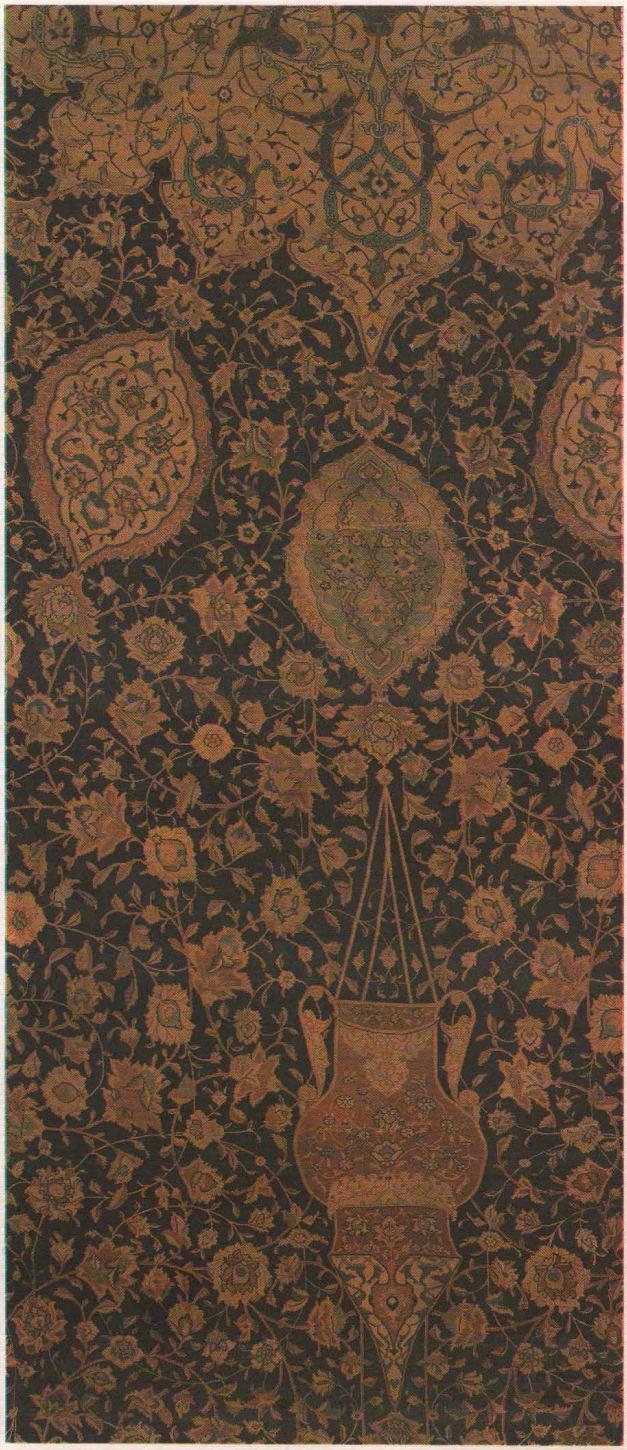

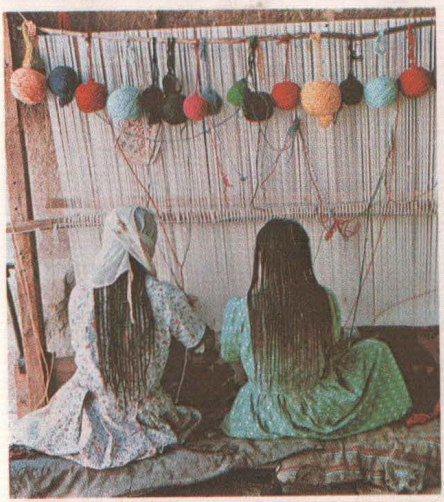

Yukarıda, solda Küçük parmaklarıyla daha ince düğümler atabildikleri için, halı yapımında çoğucası çocuklar kullanılır; daha sorumlu çalıştıkları için de, kızlar oğlanlara yeğlenir. Buradaki resimde, Sivas dolaylarından, iki dikmeyle iki de atkı ipliklerinin bağlandığı yatay çıtadan oluşan basit bir tezgâhta kilim dokuyan Türk kızları görülüyor. Renkli iplikler beyaz çözgü ipliklerine dolanır, bir sıra düğüm tamamlanınca, iki atkı ipliği dokunur ve (resimin sağ alt köşesinde görülen) çelik bir tarakla sıkı sıkıya bastırılır. Göçebelerin dokuduğu kilimler, çoğu kez tezgâhtan çıkarılıp günlerce dürülü tutulduğu, sonra yine tezgâha takıldığı için eğri büğrü olur.

Alt sırada en solda Türkiye'den bir 19. yüzyıl ipek Gördes seccadesi (165×118 cm.). Bu, klâsik mihraplı seccadesi biçeminin iyi bir örneğidir. Girintinin iki yanındaki sütunların tepelerine birer nilüfer konulmuş, tam ortada tepeye de bir kandil ya da ibrik asılmıştır.

Alt sırada, orta ve solda Kafkaslardan iki kilim: soldaki bir 19. yüzyıl Bicov kilimi (204×116 cm.), sağdaki ise bir 19. yüzyıl Bicov kilimi (204×145 cm.). Her ikisi de, bölgeye özgü geometrik desenleri serimliyor.

Solda Çin Türkistanı'nda Tarım Havzası'ndaki Yarkand ya da Hotan'dan bir 19. yüzyıl kilimi (234×120 cm.). Dallı ve narh deseni pek alımlı olan bu kilimin svastikalı (gamalı haç) kenar süslerine de dikkat ediniz. Svastika adı, Sanskritçede mutluluk anlamındaki bir sözden gelmekte ve bu simge, çoğucası uğurlu sayılmaktadır.

Yukarı sırada, ortada Kafkaslardan bir heybe sumağı. Gök mavisi, sıcak kırmızı ve bej renkler, bu bölgede için tipiktir.

Yukarıda Kötü ruhları uzaklaştırsın diye, kervanın en başındaki deveye giydirilen bir Türkmen gurubandı.

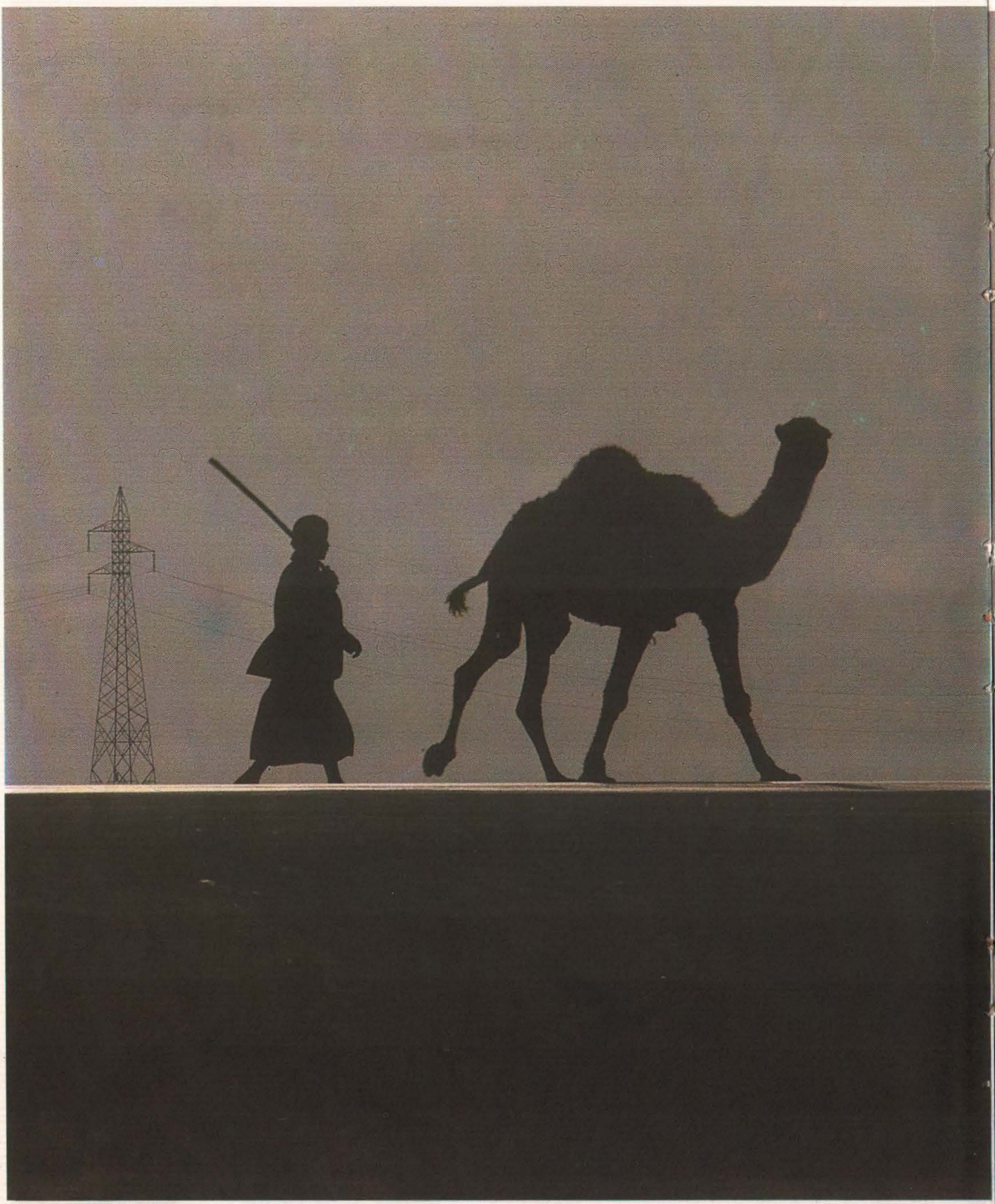

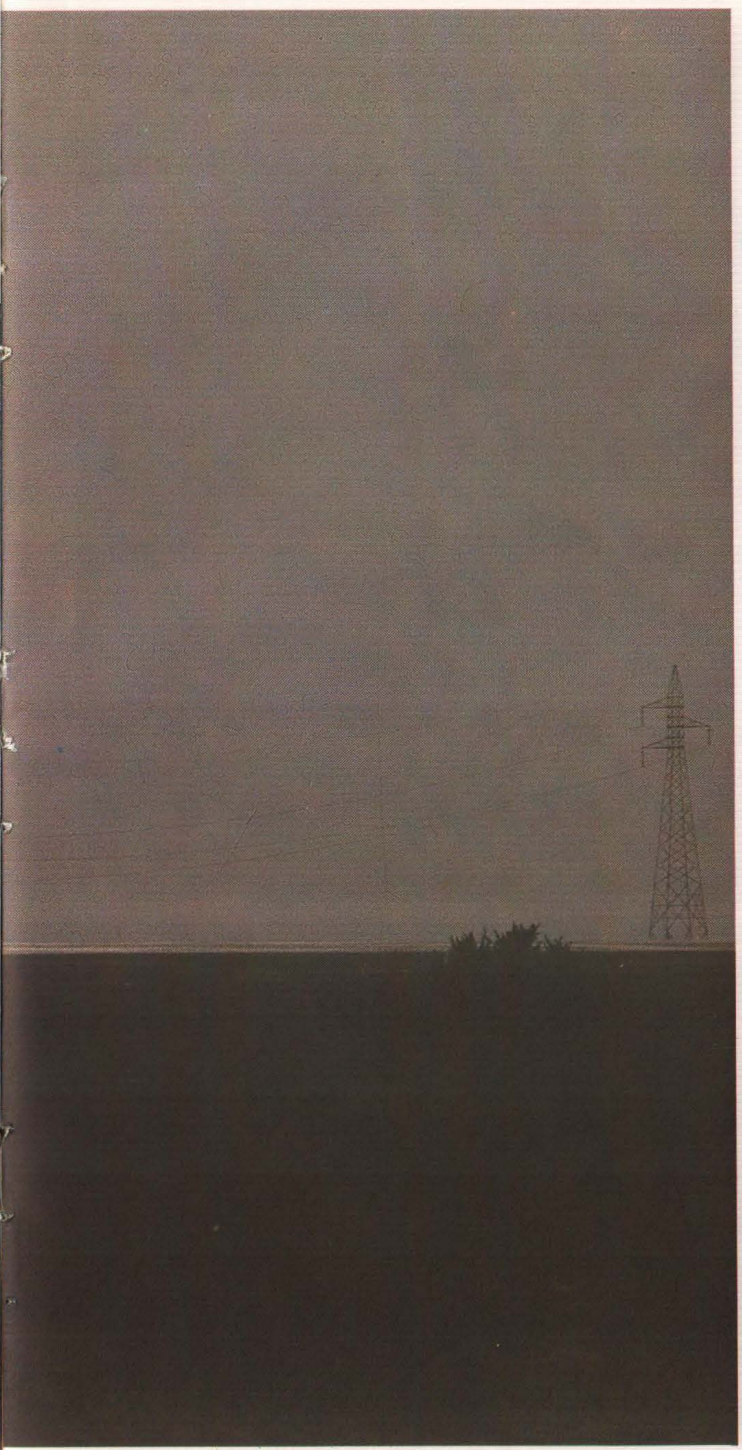

TOPLUM VE ÇAĞDAŞ DÜNYA

"İslâmın dinsel ideali... yarattığı toplum düzeniyle organik olarak bağıntılıdır. Bunların birini yadsımak, kaçınılmaz bir biçimde ötekinin de yadsınması demek olur."

Muhammed İkbal,
Tüm-Hindistan Müslümanlar Birliği
Başkanlık Konuşması, Allahabad, 1930

Göçebe Yaşamı

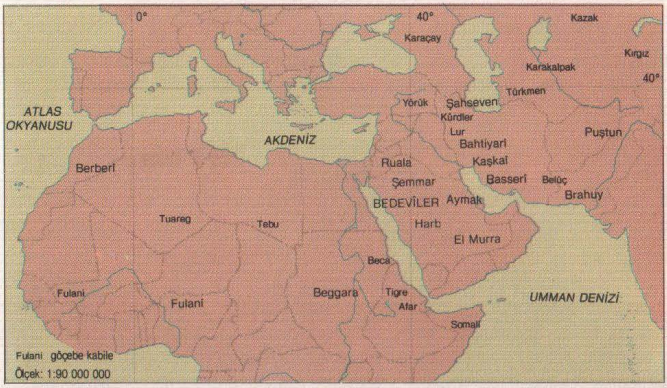

Başlıca iki tür göçebe vardır: Arabistan yarımadasının deve çobanı Bedevîleri gibi, yıl boyunca aşağı yukarı benzer ekolojik yörelerde su ve otlak arayarak gezenler ve İran'ın Kaşkaî ya da Bahtiyarî aşiretleri gibi, birbirilerini bütünleyen ekolojik yöreler arasında, diyelim, kışın alçaklardaki ovalardan yazın yaylalardaki otlaklara mevsimlik göç edenler. Bunların hepsi, yerleşik topluluklara dayanır: çölde kendi başına buyruk gezen, yalnızca Tanrı'ya ve doğaya karşı sorumlu olan özgür Bedevî imgesi, Batı romantikliğinin bir ürünüdür. Çoban, tarımcı ve tüccar dünyaları tek bir ekonomik sistemin parçalarıdır: göçebeler buğday, hurma, kahve, tuz, silâh ve cephane karşılığında, onlara süt, et ve yük hayvanları sağlar.

Göçebelerin İslâmlığa çok büyük katkıları olmuştur. Bedevîler, Muhammed'in çağrısını 7. yüzyılda Arabistan'dan uygar dünyanın çoğu yerlerine taşımışlardır; Türkler ve Moğollar, imânın kaderine daha sonra yeni bir canlılık getireceklerdir. Fakat İslâm, içten içe göçebe yaşam biçimine karşıydı: tek bir Tanrı birçok kabile tanrısının yerini alıyordu, tek bir topluluk da birçok kabile topluluklarının. Birçok antropologun ısrarla anlattığı, göçebelerin resmen bağlı oldukları İslâmlık hakkında ne denli az bilgileri olduğu ve onun gereklerini yerine getirmeyi ne denli az umursadıkları bizi şaşırtmamalıdır. Bununla birlikte, göçebelerin enerjileri düzeltimci örgütlerin hizmetine koşulunca, Libya'da Sünusîlarin ya da Arabistan'da *İhvan*'ın yaptığı gibi, çağdaş bir devlet kurmaya yetecek kadar gayret göstermişlerdir.

Ancak, çağdaş devlet göçebeliğe kesinlikle karşıdır: göçebeler devletin sınırlarını tanımaz, yasalarını çiğner, ortak genliğe yalnız kendi bildikleri gibi katkıda bulunurlar. Ele alınıp, vergilendirilebilir çiftçi ya da işçilere dönüştürülmeleri gerekir. Çağımızda, ilk kez devlet istediğini gerçekleştirebilecek duruma gelmiştir; zırhlı araca, radyoya, makineli tüfeğe ya da uçağa karşı göçebenin yapabileceği pek az şey vardır.

Yukarıda Harita, İslâm dünyasının merkezinde, doğuda Türkistan ve Pakistan'dan batıda Mali ve Fas'a kadar geniş bir kuşağa yayılmış halde, koyun, keçi ve deve çobanı olarak yaşayan belli başlı göçebe topluluklarını gösteriyor.
Sağda Birçok göçebeler zorla çiftçi yapılmış olmakla birlikte, bazıları Solang geçidindeki bu Afgan kamyon sürücüsü gibi, göçebelik içgüdülerini doyurmanın bir yolunu bulmuştur. Suudî Arabistan'da da taksi ve kamyonet sahip ve şoförlerinin çoğu, son yıllarda yerleşik hale getirilmiş Bedevîlerdir.

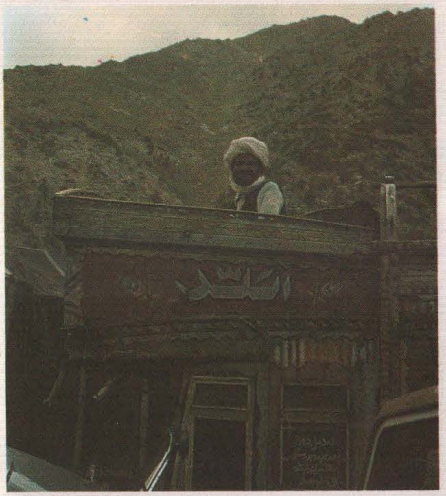

Fas göçebeleri, güneş doğarken çadırlarının içinden sürülerine bakıyorlar. Çadır bir erkekler, bir de kadınlar bölümüne ayrılmıştır ve ikincisi, genellikle ilkinden çok daha geniştir. Erkek ziyaretçiler, ancak erkekler kesimine gelebilir; bu bölüm, Müslüman evinin selâmlığı gibi, erkeklerin her çeşit toplumsal etkinliklerinin yapıldığı yerdir.

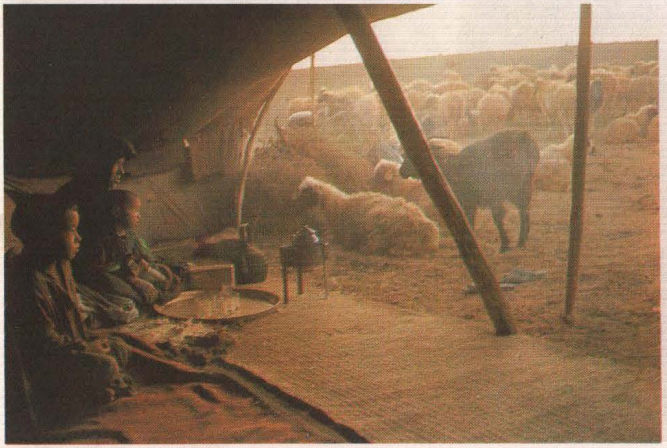

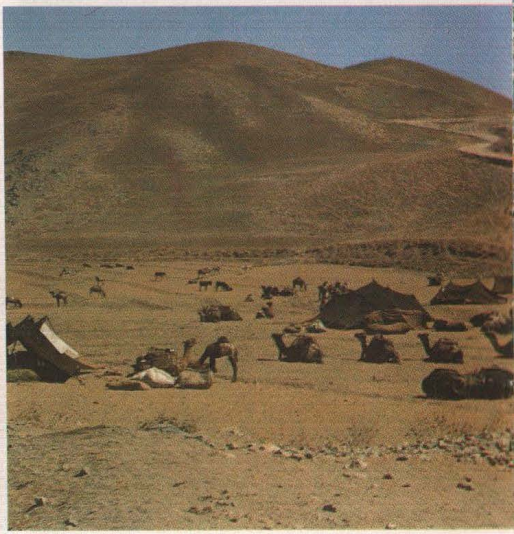

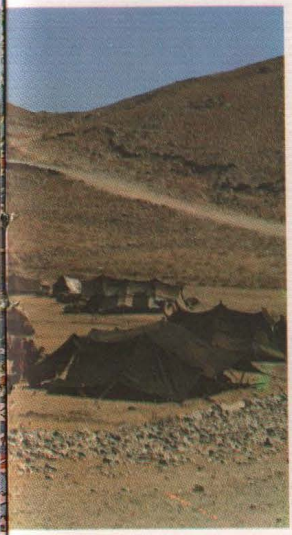

Yukarıda Afganistan'da göçebeler, çok basit olmakla birlikte, yine de mihrap girintisi belirlenmiş bir camide namaz kılıyorlar. Çölde, cami yapmak için kumun üstüne duvar çizgileri çekmek yeter. (Bu durumlarda, o camilere namazgâh denir.)
Solda Güneybatı İran'ın Şiraz yöresindeki Kaşkâîler, kışlaklarından yaz mer'alarına gidiyorlar. 15. yüzyılda İran'a gelen Türk göçebelerin soyundan inme bu halkın sayısı 400.000'den fazladır. 20. yüzyılda merkezî hükûmetle çok çatışmışlardır. 1930'larda Rıza Şah onları denetim altına sokmak için, pek kaba girişimlerde bulundu; 1962'de de Rıza Şah'ın oğlu, aşiretlerin hareketlerini ve toprak kullanımını doğrudan kendi denetimine aldı.
Solda, ortada Afganistan'daki Unay geçidinde kamp kurmuş göçebeler. Bütün Orta Doğu'da görülen, deve ve keçi kılından yapılmış kara çöl çadırına dikkat ediniz.

Köy

Sağda Akra köyü, İran Kürdistanı'ndaki bir dağın yamacına yapılmıştır. özerklik kazanmak için yaptıkları savaşımda, Kürt köylüleri çağdaş devlet görevlilerini kendilerinden uzak tutmak için özellikle çok çaba harcamışlardır.

Aşağıda Kadınlar, güneydoğu Anadolu'da bir harman yerinde çalışan bu hemcinslerinin yaptığı gibi, köy işlerinin çoğunu görürler. İslâm dünyasının çoğu köy kadınları gibi, bunlar da peçe takmazlar.
En altta Mekke'ye hacca gitmek, kırlık alanlarda İslâmlık bilincinin uyandırılmasının en önemli yollarından biridir. Yukarı Mısır'daki bu köy evinin duvarı, sahibinin Mekke ve Medine'ye yaptığı hac yolculuğunun öyküsünü anlatıyor.

Müslümanların çoğu, göçebe ya da şehirli değil, köylüdür. Başlıca iki nedenden ötürü, onlar hakkında çok az şey biliyoruz: birincisi pek az kayıt bırakmışlar ve kayda değer pek az yapı yapmışlardır, ikincisiyse yaşamlarını sürdürebilmek için olayların dışında kalmak zorunda olmuşlardır. Bir köylünün iyi nitelikleri, yerleşik görenekleri desteklemek ve geleneklerin işlediğini serimlemekti. Yenilikler yapmak, girişkenlik göstermek ve sonradan çıkma şeylere kapılmak, istenilir nitelikler değildi: bu gibi tutumlar, mutlaka belâ getirirdi. Köy İslâmı da, aynı şekilde, yerel gereksinimlere uyarlanmıştır. Bu, genellikle, bir tarikatlar ve türbeler İslâmlığıydı. Köy topluluğuyla birlikte, yüzlerce yılda serpilmiş bulunup, İslâmöncesi uygulamaların kimilerini de içine almış olabilirdi (örneğin,belki yerel ermişin mezarı, daha eskiden kalma bir kutsal makama kurulmuştur.)

20. yüzyıl, köy âdetlerine gitgide çoğalan meydan okumalar getirmiştir. Haberleşmenin gelişmesi ve ulusal ya da uluslararası ekonomiyle bütünleşme, köy İslâmını şehirlerin daha bilinçli İslâmlığıyla temasa geçirmiştir. Köylüler kendi denenmiş uygulamalarının kötülendiğini ve yeni Müslüman olma yollarının öğütlendiğini görmüşlerdir. Bununla eşzamanlı olarak, kendilerini daha çok vergilendirmek, daha dikkatle denetlemek ve onları, İslâmlığa pek benzer bir yanı olmayan bir kalıba sokmak isteyen çağdaş devlet görevlilerinin gittikçe artan ilgileriyle de karşılaşmışlardır. Böylece,ermişlere eski sadakatlarının yanısıra, yeni bir düzeltimci İslâmlık ve yeni bir lâiklik de büyümüştür.

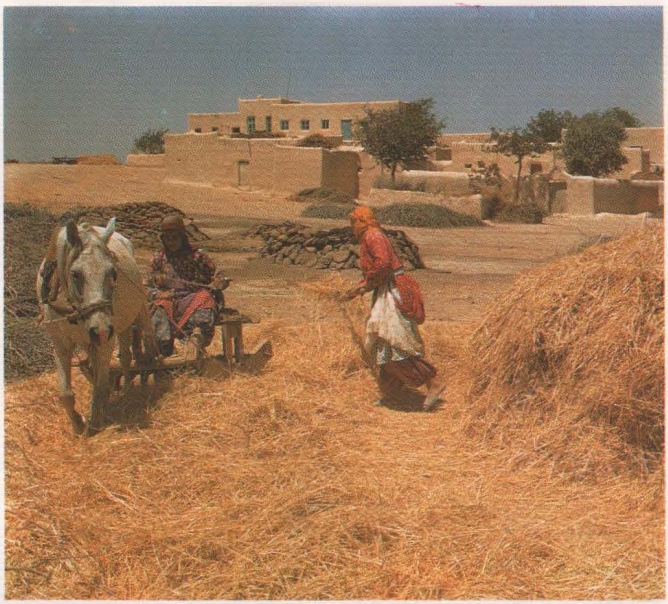

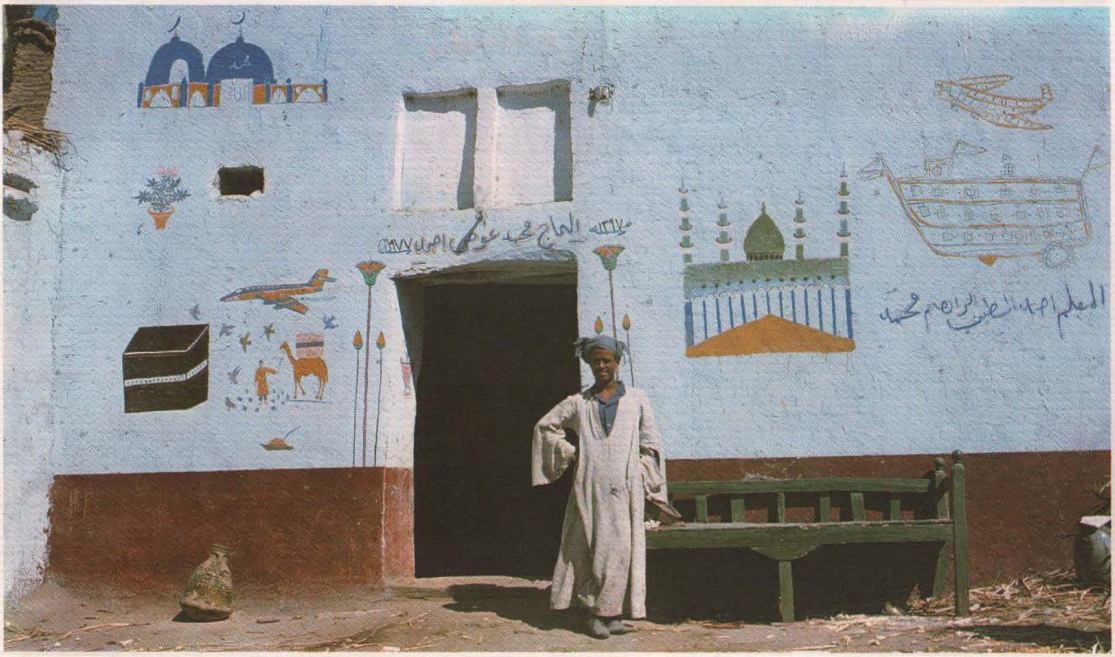

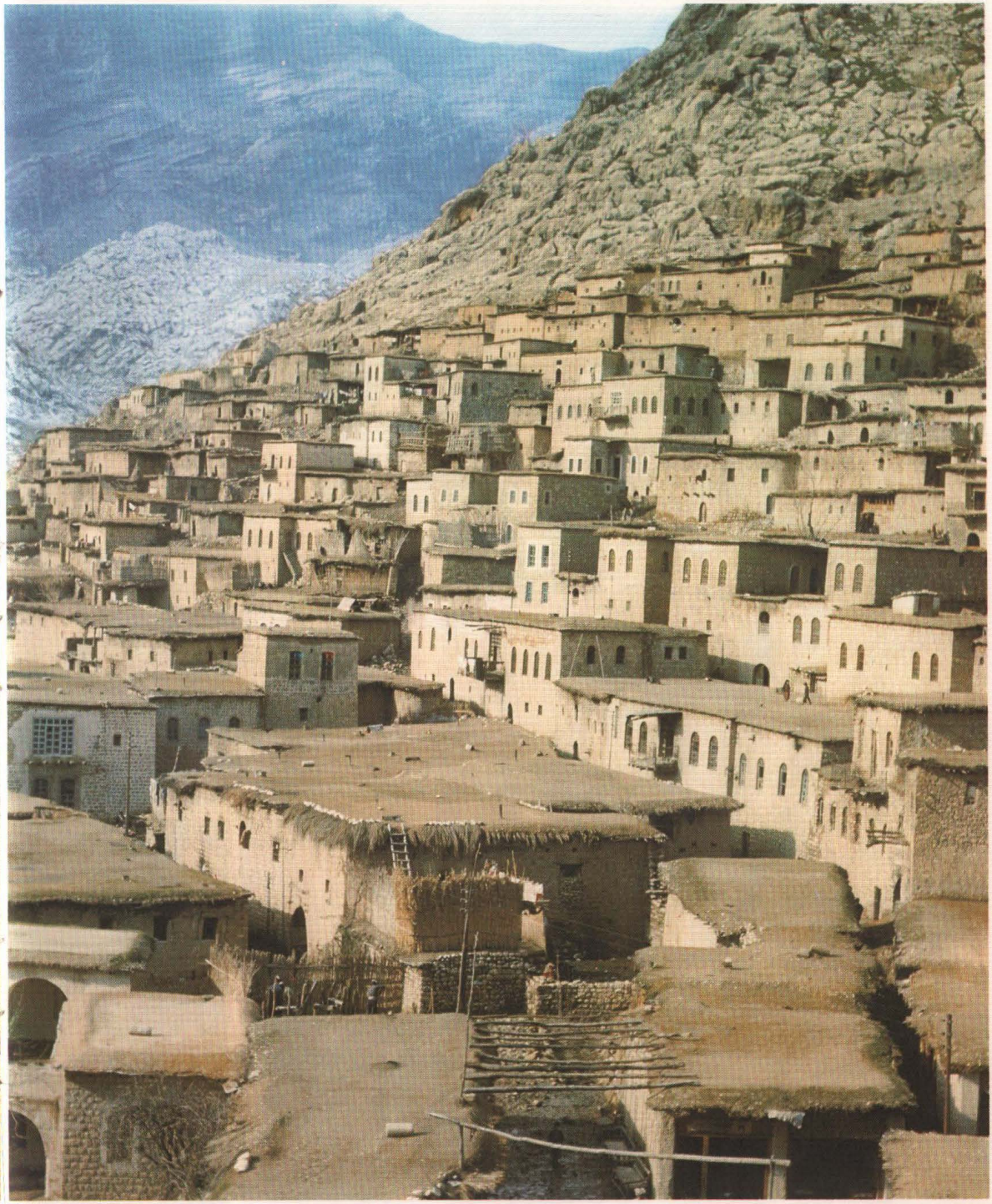

Şehir

Müslüman şehirlerinin geleneksel iki odağı, erkeklerin öğle namazı için biraraya geldikleri büyük cami ile onun hemen yanında başlayan çarşıydı. Çarşının dükkânları, camiden itibaren belirli bir hiyerarşiye uyma eğilimi gösterirlerdi: caminin bitişiğinde kitap ve kağıt satan dükkânlar olurdu, biraz ötede de bez ve kumaş satanlar; böylece, en âdi maddelerin satıldığı şehrin sınırlarına varılana kadar sıralanırlardı. Çarşıya ilişkili olarak da, yolcuların kaldığı hanlar ve tüten bacaları ve cam gözlerin bezediği kubbeleriyle hemen yerlerini belli eden hamamlar vardı — buralarda, Müslümanlar imânlarının gerektirdiği törensel arınma ve bedensel temizliğe kavuşurlardı. Şehrin bu (merkez) kesimi, açık, kolayca içine girilebilir, kahvehanelerin ve rahat toplumsal ilişkilerin yer aldığı bir erkekler dünyasıydı.

Çarşıdan çeşitli mahallelere giden sokaklara sapılır, bunlar da daha dar sokaklara açılır, sonunda çıkmazlara varılır. Çarşının uğultusundan uzaklaşan bir yabancı, çevresini saran ve belki yüksek düz duvarların gerisinden kadın seslerinin bozduğu sükûneti ve kendisine dik dik bakan yüzleri farkeder, artık mahremiyetini çiğnediği özel bir alanda bulunduğu duygusuna kapılır. Bu tepkiler hiç de garip değildir; çünkü mahallelerde çoğucası birbirlerine ortak din, ırk ya da uğraş bağlarıyla bağlı türdeş topluluklar yaşamaktadır. Gerçekten, bu gibi mahalleler, ayrı yönetim birimleri sayılacak kertede tipik ve kendilerine özgüydü. Bir 20. yüzyıl Kahirelisi, girişin "Ortasında da küçük bir kapı vardı ve onun arkasında bir kapıcı beklerdi. Bu kale kapısı, mahalleyi hırsızlardan, yağmacı güruhlardan ve öfkeli askerlerden koruduğu geçmişin bir kalıntısıydı."

Son yüz yıl boyunca, eski yaşam biçimi, bir bakıma Batı uygarlığının Müslüman topluluğunun kendisine meydan okuyuşunu simgeleyen yollarla değiştirilmiştir. Eskilerinin yanısıra, çoğu kez sömürgeci devlet, ama bazan da kendi halkına Batı'nın gücünü kazandırmak isteyen Müslüman önderler tarafından kurulan yeni şehirler serpilmiştir. Bunlar, nadiren bir caminin, daha ziyade Şahcihanabad'a karşılık Yeni Delhi ve Güney Tahran'a karşılık Kuzey Tahran gibi çağdaş devletin yönetimsel ve simgesel merkezinin, (genellikle Müslümanların elinde olmayan) bankaların ve uluslararası ekonomik girişim bürolarının çevresinde plânlanmışlardır. Bu geniş bulvarlı, sinemalı, yüksek apartman binalı yerlerde, toplumsallık duygusundan yoksun bir Batılı hava, mahallenin sıcak dostluğunun yerini almaya başlayabilir.

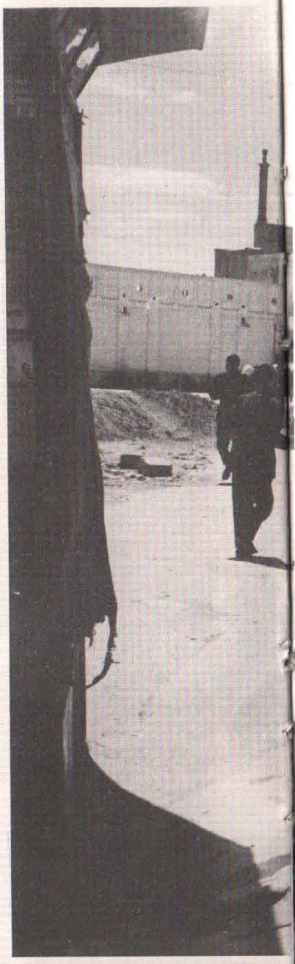

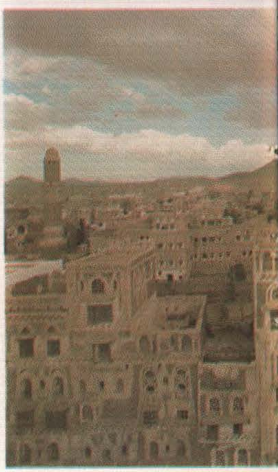

Sağda İran'ın Kum şehrinde çarşı caminin girişine kadar uzanmakla, Müslüman şehir yaşamının iki odağının yakınlığını gösteriyor.
Solda Eski Cezayir şehrinin bir iç mahalle sokağı. Böyle bir çevredeki yaşam hakkında, Mısırlı bilgin Ahmet Emin şunları yazmaktadır: "bir kimsenin, yıllarca yanyana yaşadıkları halde, komşusunu tanımayabileceği Avrupalı eğilimi bizde hiç yoktu... Mahallemizin bütün insanları birbirinin durumunu, adını, işini bilirdi. Hastalanınca birbirlerine geçmiş olsun demeğe gider, cenazelerinde birbirlerini avutur, birbirlerinin sevinçli günlerine katılır ve gerektiğinde birbirlerine ödünç para verirlerdi. Misafir odalarında, birbirlerini ziyaret ederlerdi..."
Sağda Yemen'deki yüksek binalarıya ünlü eski Sana şehri.
Ortada Bahreyn adasındaki yeni Medinet İsa şehri.
En sağda Eski Tunus'la yeni Fransız şehrinin karşılıklı konumlarını gösteren bu plân, eski Müslüman şehirli dünyasıyla onun yanıbaşında boy atan yenisinin ilişkilerini ortaya koyuyor. Bazı Tunuslular yeni şehrin sokak plânının, eski şehrin yüreğine batan bir haç şekli aldığını söylemektedirler.

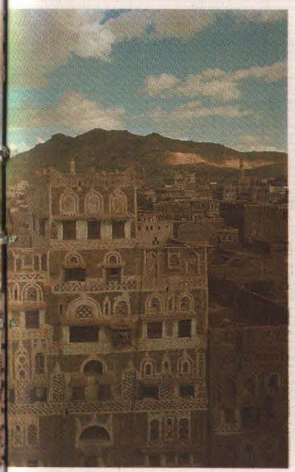

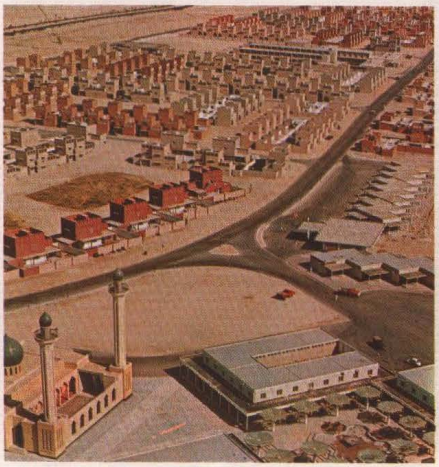

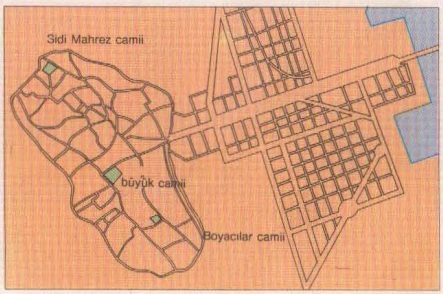
Sidi Mahrez camii
büyük camii
Boyacılar camii

Ev

Aşağıda solda Müslüman evleri, dış dünyaya hiç davetkâr görünmezler. Fas'ın Fez şehrindeki bu yüksek evin ve çıplak duvarı ve etkileyici kapısı, ona sahip olan ailenin içeride aradığı "mahremiyet"i belâgatle anlatıyor.

Aşağıda Memlûk döneminden kalma bir Kahire evinin bu hoş ve yeşil iç avlusu, evin haşin ve ürkütücü dış cephesinin gerisinde neler bulunabileceğini göstermektedir. Bir havuz ya da şadırvanı da olabilecek bu gibi avlular, Ortadoğu'nun büyük ticaret merkezlerindeki şehir evleri için hayli tipiktir.

Müslüman evleri, İslâm dünyası boyunca, İslâm-öncesi ev tiplerinin, yöresel ekonominin, farklı iklimlerin, inşaat malzeme ve tekniklerinin etkilerine göre çeşit çeşittir; fakat kadınların kapalı tutulması hakkındaki İslâmî hükümler ve aileye verilen merkezî önem, yapıların işlevine ortak bir yaklaşım getirmiştir. Ev, öncelikle ve en başta, ailenin içinde çalışabileceği ve dinlenebileceği özel (mahrem) bir mekândır. Niteliği ancak içinden anlaşılır ve dünyaya haşin ve korkutucu bir yüz gösteren dışından, ona ilişkin pek bir fikir edinilemez. Dışarıdan görünen, belki tümüyle düz bir duvardır. Yer seviyesinde pencereler açılmışsa, bunlar küçük, demir parmaklıklı ve yoldan geçenlerin içeriye göz atmalarına elvermeyecek kadar yüksek olacaktır. Daha yukarılarda pencereler varsa, onlar daha geniş, kafesli ve çoğucası sokağa doğru çıkıntılıdır. Her şey, hem evin içinde olup biteni dışarıdan hiç kimsenin gözetleyememesini, hem de içeridekilerin başkalarının mahremiyetlerine karışamamalarını sağlayacak biçimde tasarlanmıştır.

Giriş büyük, hatta bazan anıtsaldır; bazan uğurlu renk ve simgelerle bezenmiştir — bütün bunlar, kamusal mekândan özel mekâna geçişin önemini simgeler. İçeriye alınan erkek ziyaretçi, hemen selâmlı-

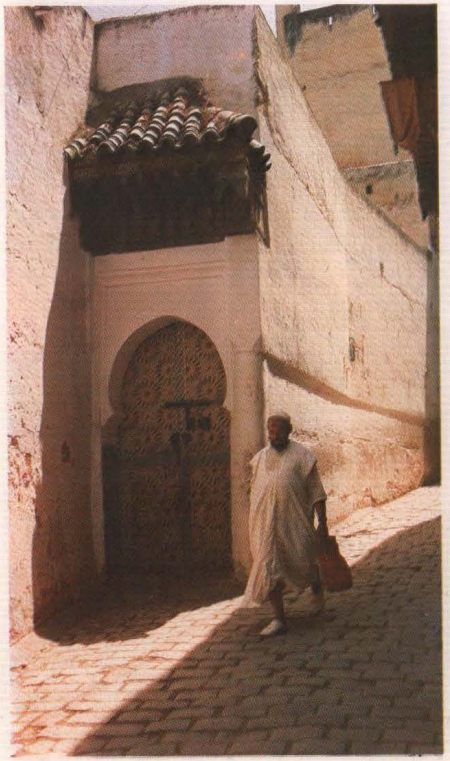

ğa götürülür; erkeklerin bu oturma odası, konukların kadın evhalkıyla karşılaşma tehlikesini azaltmak için, çoğucası girişe yakın yapılmıştır. Bu, döşenişinin zenginlik ve kalitesiyle ve övünç içinde sergilenen değerli eşyalarla, ailenin ekonomik durumunun vurgulandığı önemli bir odadır. Burada, komşu evlerin erkekleri dinlenmek, Müslümanların pek hoşlandıkları gibi şiirler okumak ya da hiç bıkmaz-usanmaz gördükleri, imânlarına ilişkin konuları tartışmak için toplanırlar.

Evin büyük bölümü, tıpkı s. 208'de gördüğümüz göçebe çadırında olduğu üzere, kadınların yaşam alanıdır. Arapça ("kutsal" anlamına gelen *haram* sözünden) "harem" denilen bu bölüm, kocalardan ve aralarındaki kanbağının evlenmelerini olanaksız kıldığı erkeklerden başka bütün *(namahrem)* erkeklere yasaktır. Genellikle, harem kadınların yaşamlarının çoğunu geçirdikleri bir avlunun çevresinde düzenlenmiştir. Son zamanlarda, evin kamuya açık ve aileye özel bölümleri arasındaki sıkı ayrım yıkılmakta ve belli toplumsal vesilelerde, gerek aile içinden gerek dışından kadın ve erkekler, pek de rahat etmemekle birlikte, biraraya gelmektedirler. Üstelik, çağdaş yapılar da, İslâmî yeğlemelere mimarî imkânlar sağlamaksızın, çoğu kez, bu değişen davranış kalıplarına uygun olmaktadır.

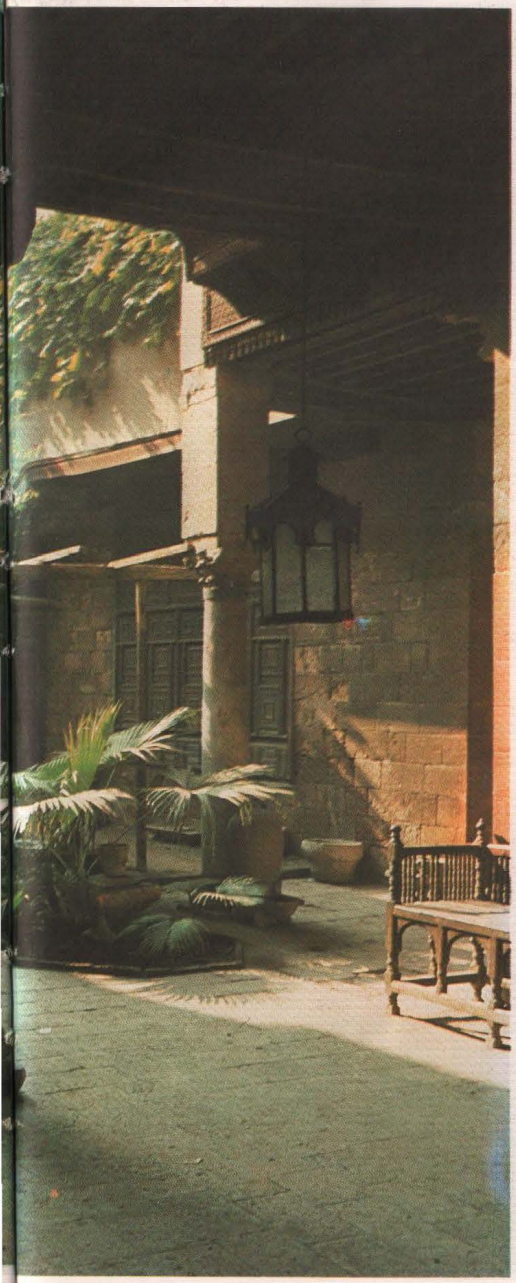

Yukarıda Suudî Arabistan'daki Cidde'nin eski şehir bölümünde bir evin, taş dirseklere dayanan kafesli tahta cumbaları. Bu tür yapı öğeleri, Ortadoğu'nun şehir evlerinin üst kat odalarının olağan uzantılarıdır.

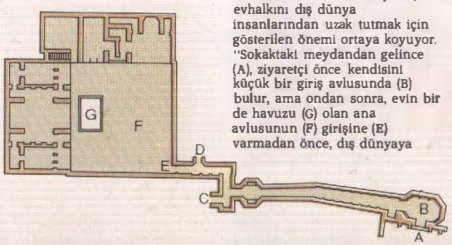

Bu İsfahan'dan bir evin planı, evhalkını dış dünya insanlarından uzak tutmak için gösterilen önemi ortaya koyuyor. "Sokaktaki meydandan gelince (A), ziyaretçi önce kendisini küçük bir giriş avlusunda (B) bulur, ama ondan sonra, evin bir de havuzu (G) olan ana avlusunun (F) girişine (E) varmadan önce, dış dünyaya açılan daha iki kapının (C ve D) yanından geçmek zorundadır" (Michel'den). Bir kez, girmesine izin verilen erkek ziyaretçi, hemen selâmlık odasına götürülür.

Aşağıda Yemenliler San'a'daki bir evin *mafrac* denilen oturma odasında, şiltelere oturmuş, uyarıcı özellikleri olan *kat* diye bir yaprak çiğniyorlar.

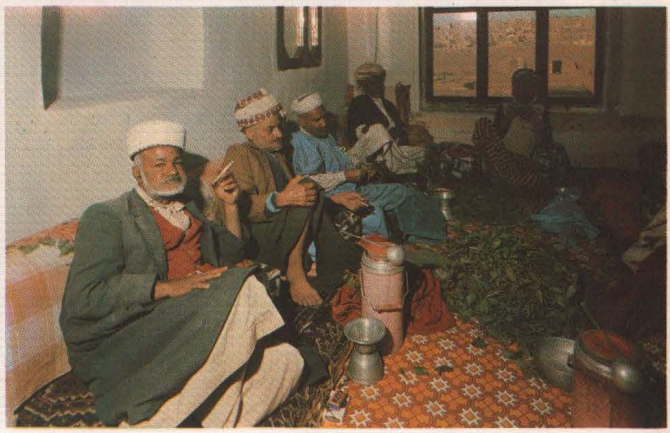

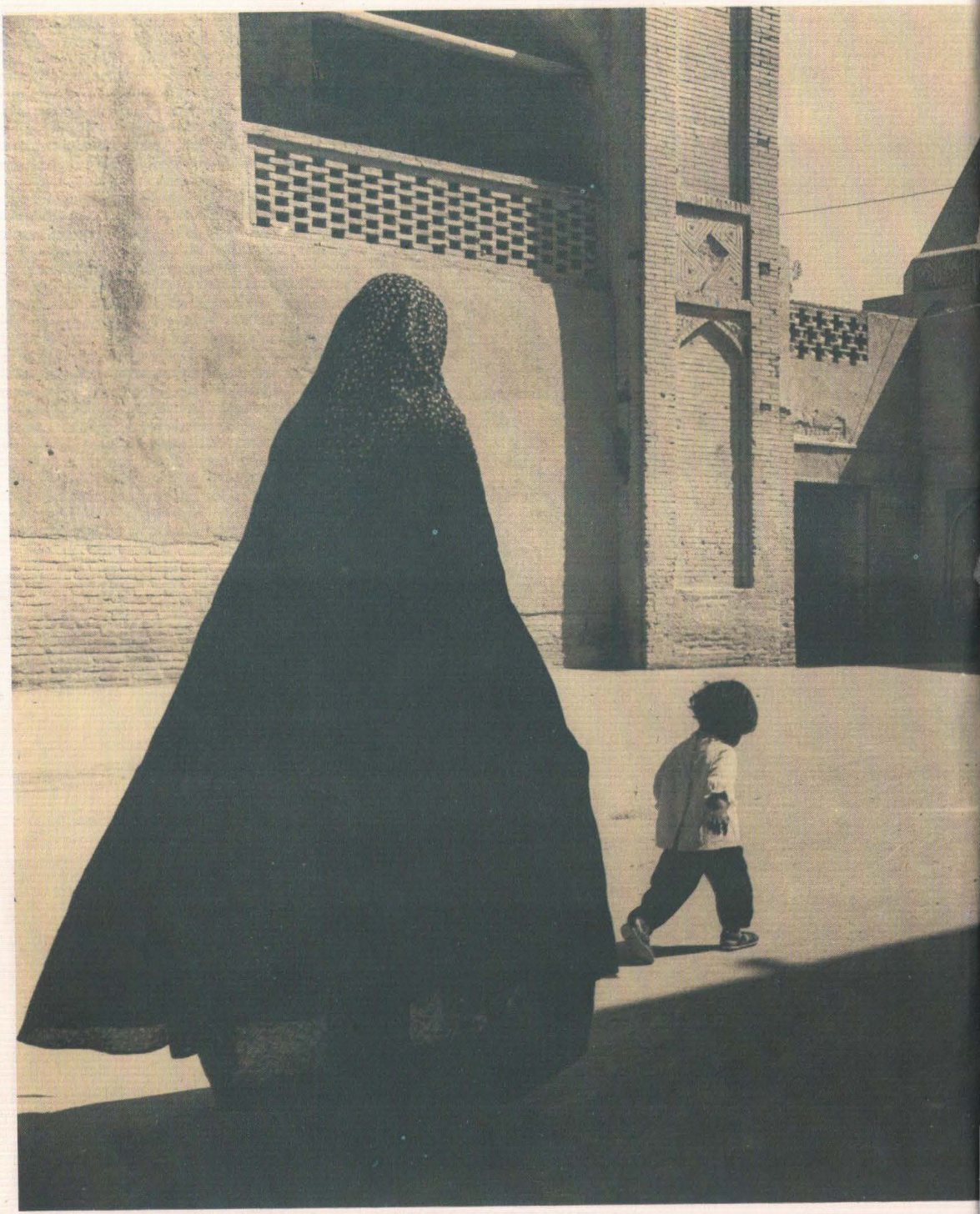

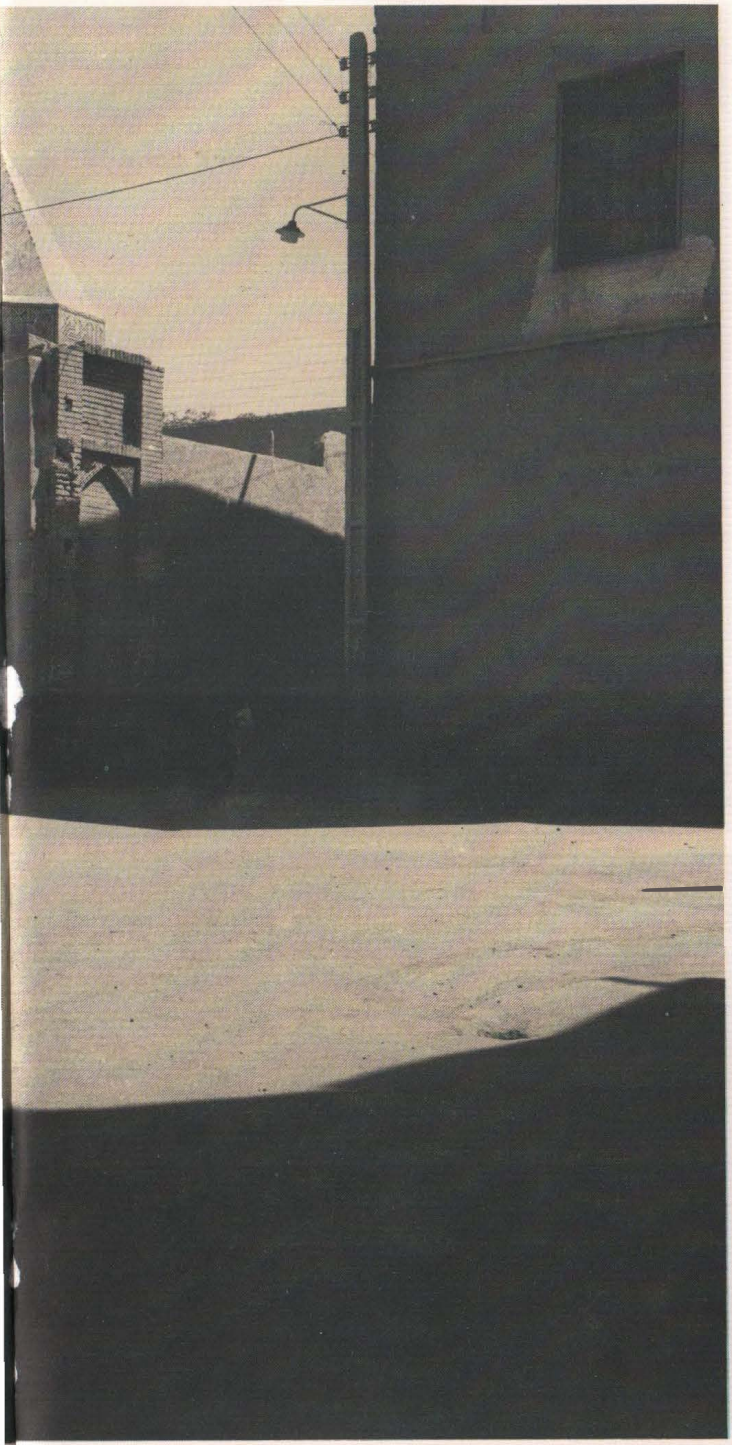

Kadınların Durumu

Müslüman topluıunun gözlemcilerini, kadınların durumu kadar uğraştıran konu azdır. Aynı şekilde, Müslümanların kendilerini de bu kadar heyecanlandıran konu az bulunur. Tarafların tutumları, katılıkla pekişmiştir. Yükselen sesler, tarafgirlerin sesleridir: tutucuların ve düzeltimcilerin, erkek şovenistlerin ve coşkun feministlerin, kadınların durumunu İslâmı savunmalarının temel direği olarak gören ulemanın ve kadınların durumunun, kendileri için, halklarının Batı karşısındaki utanılası geriliğini simgelediği lâik önderlerin sesleridir, hep duyulan. Herkesin bir tavrı vardır: nesnellik enderdir.

İslâmın kutsal yasasının açıkça erkeğin kadından üstünlüğünü vurguladığı yadsınamaz. Bir erkek, aynı zamanda dörde kadar kadınla evlenebilir; ama bir kadın, aynı zamanda birden çok kocaya varırsa, zina işlemiş olur ve gerek bu dünyada gerekse ahrette en ağır cezalara uğrar. Bir erkek, ihtida ettirmeden (Müslümanlığa döndürmeden), bir gayr-i Müslimle evlenebilir; ama bir kadının mutlaka bir Müslümanla evlenmesi gerekir. Bir erkek, karısını isterse tek yanlı olarak boşayabilir; ama bir kadın, bunu ancak belirli sebeplere dayanarak, mahkeme önünde ve güçlükle yapabilir, çocukların velâyeti de babada kalır. Ayrıca, bir erkeğin miras payı, kadınınkinin iki katıdır, mahkemedeki tanıklığı da kadınınkinden iki kat ağırlık taşır. Bu yargısal aşağı-tutmalardan başka, Kur'an'da özgül olarak belirtilmeyen, ama yine onun genel buyruklarından çıkarsananlar da vardır. Örneğin; Kur'an'ın hiçbir yerinde, kadınların haremde kapalı tutulmaları oradan çıkınca da baştan ayağa örtünmeleri (tesettür) gerektiği yazmaz. Bu uygulamaların ilki, genel anlamda, şu âyetlere dayandırılmaktadır: "Ey Peygamber Kadınları! Siz öteki kadınlar gibi değilsiniz... Evlerinizde oturun (karar kılın). Eski cahiliyet zamanında olduğu gibi, kırıta kırıta, güzelliklerinizi belli ede ede yürümeyin." (33: 32-33). İkinci uygulama ise, yine genel anlamdaki, bütün müminlere mahrem yerlerini kapatmalarının buyurulmasına ve şu özgül buyruğa dayandırılmaktadır: "Ey Peygamber! Zevcelerine, kızlarına, müminlerin kadınlarına de ki: dış esvaplarını üstlerine giysinler. Böylesi daha uygundur, kim oldukları tanılır ve rahatsız edilmezler" (33: 59). Sonuç olarak, harem ve tesettür ve bunların içerdiği boyun eğme, dünyanın Müslüman kadınlarının halklarının hepsinin olmamakla birlikte, çoğunu başkalarından ayıran bir işaret (alâmet) haline gelmiştir.

Bu savlara karşılık, bir savunucu, İslâmlığın 7. yüzyıl Arabistan'ındaki kadınların durumuna büyük ölçüde düzeltimler getirdiğine şöyle bir değindikten sonra, Kur'an'ın tümünde kadınların ruhsal eşitliklerinin ısrarla belirtildiğini de gayet kesin olarak söyleyebilir:

Allaha teslim olan erkeklerle Allaha teslim olan kadınlar, imân eden erkeklerle imân eden kadınlar, Allahın buyruğunu yerine getiren erkeklerle Allahın buyruğunu yerine getiren kadınlar, gerçek ve sadık olan erkeklerle gerçek ve sadık olan kadınlar, dişini sıkan ve katlanan erkeklerle dişini sıkan ve katlanan kadınlar, alçakgönüllü erkeklerle alçakgönüllü kadınlar, sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkeklerle oruç tutan kadınlar, mahrem yerlerini koruyan erkeklerle mahrem yerlerini koruyan kadınlar, Allahı çokça anan erkeklerle Allahı çokça anan kadınlar yok mu — Hak tealâ onlara bağış (mağfiret) ve büyük ödül hazırlamıştır (33: 35).

Üstelik, koca, Tanrı'nın önünde, karısına iyi bakmakla yükümlendirilmiştir. Peygamber müminlere veda hutbesinde, "Karılarınıza iyi bakın" demişti. "Gerçekten, onları Allah size emanet etmiştir ve size eşlik yapmalarına izin verilmesi, Allahın sözüyledir." Kadınların görenek ve yasayla aşağı bir konuma itilmesine gelince, savunucu, edimsel bir aşağılama yapıldığını yadsıyarak, söz konusu olanın yalnızca erkek ve kadının ayrı ayrı rollerinin teslim edilmesinden ibaret bulunduğunu öne sürebilir. Kadınlar kapalı tutulmuşlarsa, bu onların eş ve ana olarak işlevlerini yerine getirebilmek için korunmayı gereksinmelerindendir. Mirastan erkek kardeşlerinin yarısı kadar pay alıyorlarsa, kocalarının ailenin her türlü ihtiyacını karşılamakla yükümlü kılındıkları ve kadınların kendi kaynaklarını diledikleri gibi kullanabilecekleri anımsanmalıdır. Çok-eşlilik konusundaysa, Allahtan korkan Müslüman Allahın her karıya eşit davranma buyruğunu tutmanın olanaksızlığıyla denetlenmek gerekir; boşanma konusunda da, karısına mihr'inin büyük bölümünü ödeme zorunluluğuyla.

İslâm hukuku ve Müslüman tercihleri, İslâm kadınını tarihin dışında tutmuştur. Tabiatıyla, Kanunî Sultan Süleyman'ın karısı Hürrem ve Cihangir'in karısı Nur Cihan gibi, haremden nüfuz yürütenler olmuştur; fakat pek azı fiilen tahtta oturmuştur — 1249-50'de Memlûk Mısırı'na hükümdarlık eden Şecer ed-Dur'un başarısına ender rastlanır. Böyle olmakla birlikte, Batı etkisiyle başlayan büyük çağdaşlaşma süreci, kadınlara açık olanaklarda da dönüşümler yaratmıştır. Gerçekten, Batı'dan örnek alınması, kadınların evlerinin dışında daha özgür bir rol oynamalarını teşvik etmiş, ekonomik ilerleme bunu olanaklı kılmış, kadın nüfuslarının beyin gücünden ve enerjisinden yararlanmayı düşünen çağdaş Müslüman yönetimleri de bunu istemişlerdir. Sonuç olarak, kadınlar toplumlarının işleyişinde gitgide daha belirgin bir pay sahibi olmaya başlamışlardır.

Genellikle kadınların, özellikle de yüksek eğitim görmüş olanların etkilerinin genişlemesi, zorunlu olarak İslâm değerlerinin toptan yadsınmasına yol açmamaktadır. Son yıllarda, İslâm dünyasında örtünme gittikçe artmıştır; bunun bir nedeni, şehirlere yeni gelenlerin kendilerinden üstün ekonomik sınıfların kültürüne öykünmeleriyse, bir nedeni de, okumuşların toplumlarının izlediği İslâmlık-dışı çizgiye karşı çıkmalarıdır. Müthiş bir olgu şudur ki, ister İslâmdan esinlenmiş olsun, ister olmasın, kadınlar şimdi kamu işlerinde önemli bir rol oynamaktadırlar — ve bu, 1400 yıl boyunca kurulmuş bulunan Müslüman yaşam kalıbına en büyük çağdaş meydan okumadır.

Bir önceki sayfa Peygamber, "Cennet ananızın ayağının altındadır" demişti.

Sağda Afgan kadınları, heryerlerini saran *burka*'lar içinde. Hintli bir kız, "Feci bir şey" diye yakınıyor, "o sıcakta, tepemizdeki güneş heryeri kavururken, *burka*'sız sokağa çıkmak bile yeterince kötü olurdu. Bizim bir de, fazladan bir tabaka kumaşa bürünmek zorunda kaldığımızı düşünün. Hep kan-ter içinde batmış halde geliyorum." Ama aynı yöreden, bir başka kadın, bu giyimin kimi yararları da olduğunu söylüyor: "Sokakta, erkeklerin yanında tanınmadan geçebilirsiniz. Bazan arkadaşımla sinemaya gitmek isterim. Kocama çarşıya çıkacağız, derim (buna kızmaz). Gideriz. Eve dönerken, bazan onun yanından geçeriz, ruhu bile duymaz."

Aşağıda Delhi'nin Cuma Mescid'inin avlusunda, erkekleri namaz kılarken, kadınlar geride bekliyor. Onların namazlarını camide kılmaları yasak değildir, ama ibadetlerini evde yapmaları yeğlenir.

Aşağıda, sağda İslâmda kadın hükümdarlar enderdir, fakat Hindistan'ın Bhopal devletinde Begüm'lerin 1844'ten 1926'ya kadar yaptığı gibi, bütün bir kadınlar hanedanının saltanat sürmesi daha da enderdir. Begüm Sultan Cihan (hükümdarlığı 1901-26), 1925 yılının Ekim ayında ziyaret ettiği, Londra'daki Hindistan Bakanlığı'ndan çıkıyor.

Aşağıda, ortada Afganistan'ın Kandahar hastanesindeki hemşireler, Müslüman kadınlarının evlerinin dışında kendilerine buldukları yeni rollere bir örnektir.

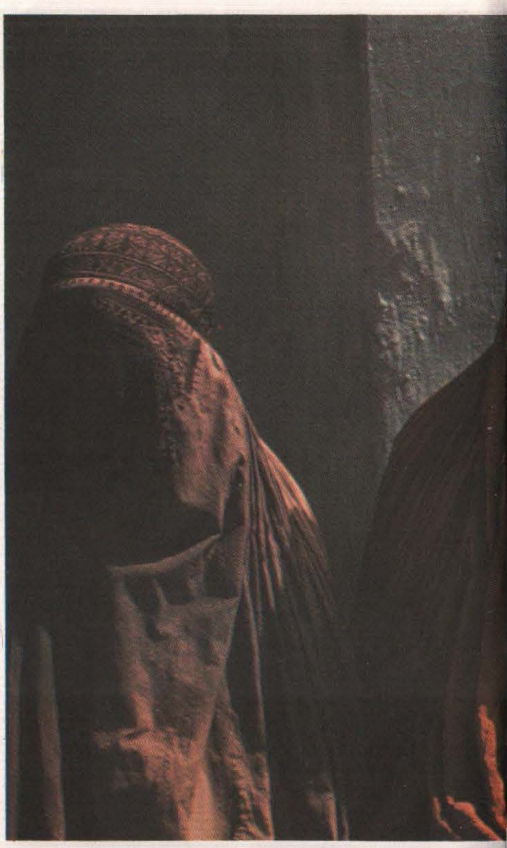

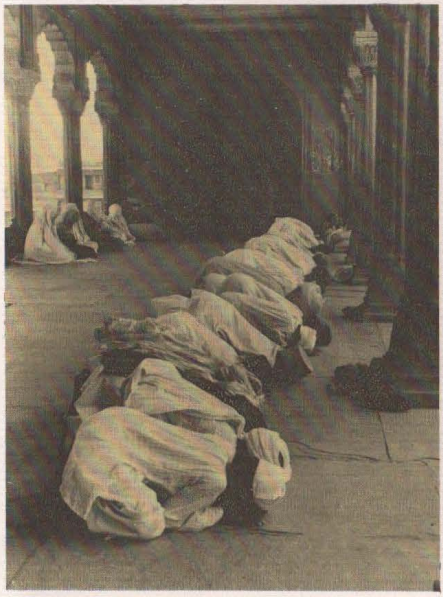

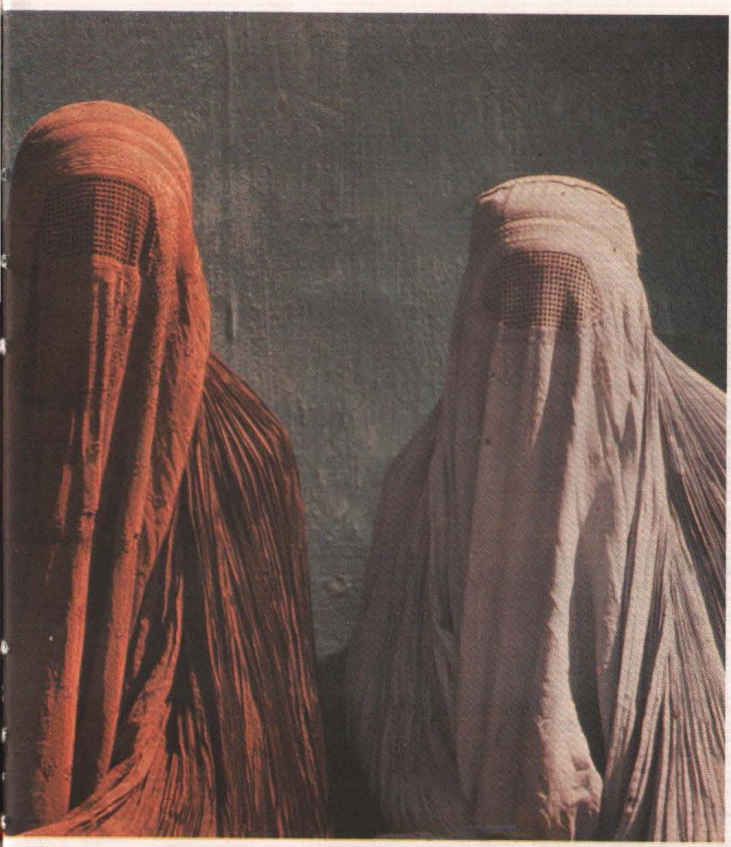

Solda Kadınlar, halklarının ulusal uyanışlarında sık sık uyarıcı roller oynamışlardır. Yunanlılar 1919 Mayısında Türkiye'yi işgal ettikleri zaman, Halide Edib (Adıvar) yüzü açık olarak, İstanbul'daki Sultanahmet Camii meydanında, 50.000 kişilik bir kalabalığa ateşli bir söylev vermişti.

Altta İran'ın Kum şehrinde, almaşık (alternatif) bir yaşam biçimi, peçeli bir kadını kendine çağırıyor.

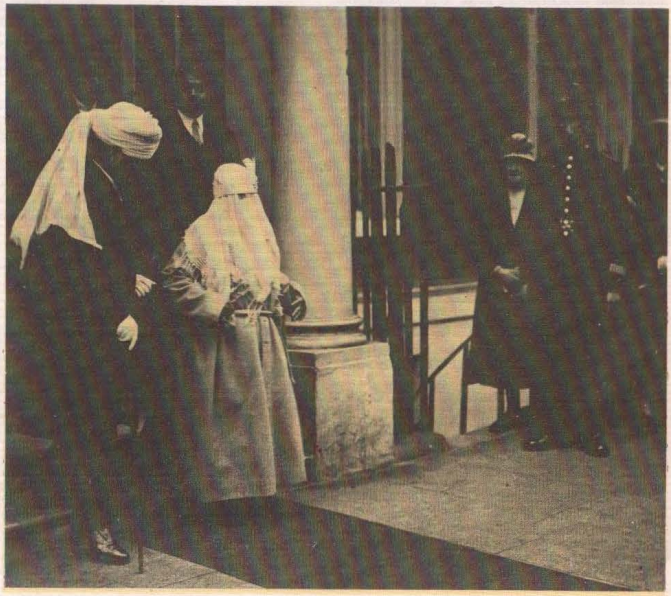

KISA SÖZLÜK

âlim: (çoğulu *ulema)* Bilgin, özellikle İslâm hukuk ve ilahiyatı uzmanı.

âyetullah: Sözcük anlamıyla "Tanrı'nın işareti." Şiilerde, önce gelen *müctehid*'lere izleyicilerinin verdiği unvan.

ayvan: Kemerli avlu; İslâm-öncesi Orta Asya mimarlığının bu önemli öğesi, İslâmlıkta da benimsenmiş, bölgenin cami ve medreselerinde kullanılmıştır.

bereket: Kutsallık, çoğu kez sufî ermişlerine yakıştırılan tanrılık kayra.

besmele: Müslümanların bütün önemli işlere başlarken söyledikleri söz — "Bağışlayan, esirgeyen Tanrı'nın adıyla."

bidat: Hıristiyanlıktaki "sapkınlık" kavramına yaklaşan bir anlamda, hukukî bir konuda yenilik çıkarmak. (Yazarın *bidat-ı seyyie* veya *memnua*'yı -kötü veya yasaklanmış yenilik çıkarmaları- kastettiği anlaşılıyor; çünkü bir de *bidat-ı hasene* -beğenilebilir olanlar- vardır.)

cihad: "Tanrı'nın yolunda cehtetmek, çabalamak; "dolayısıyla da kutsal veya "âdil" savaş. Bu kâfirlere karşı yapılabileceği gibi, kişi bunu, kendisinin aşağı güdülerine karşı da yapabilir. Müslümanlara ya da korunmuş azınlıklara (*zımmî*lere) karşı savaş yasaktır.

cizye: Müslüman ülkesinde yaşayan gayr-i Müslimlerden kutsal yasa gereği alınan vergi. Ekher tarafından kaldırılmıştı.

çador: "Çadır," İran'da kadınların giydiği peçeli çarşaf.

darü'l-harb: "Savaş ülkesi," yani *darü'l İslâm*'ın dışında kalan heryer. İslâmı tanımayan bütün topraklar, Cihad tehdidi altındadır.

darü'l-İslâm: "İslâm ülkesi," yani İslâm hukukunu tanıyan bütün topraklar.

devşirme: Osmanlı imparatorluğu'nda (özellikle Hıristiyan) kölelerin, devlet hizmeti için toplanıp eğitilmeleri. Yüzde 10 kadarı, sultanın hizmetindeki en yüksek makamlara geçecek şekilde yetiştirilmek üzere saray okuluna gönderilir, geri kalanı tarımda çalıştırılmakla askerliğe hazırlık olarak sertleştirilirdi.

dikke: Camide, üstüne insanların (çoğu kez, müezzinlerin) çıkarak, cemaatin izleyebilmesi için, *imam*'ın söz ve hareketlerini tekrarladıkları yükselti.

emir: Askerî komutan, eyalet yöneticisi.

Fatiha: Kur'an'ın açılış *sure*'si. Müslümanlar bunu, Hıristiyanların Rab duasını kullandıkları gibi kullanırlar.

fetva: İslâm hukukunun bir noktası hakkında, *müftî*'nin verdiği bir karar ya da kanı (görüş).

Fulani: Dünyanın en büyük göçebe toplumu ve Batı Afrika'nın dinsel düzeltimcileri. 1680'lerde, Futa Jallon, Futa Toro, Hasso, Kaarta, Masina ve Sokoto İslâm devletlerinin kurulmasına yol açan bir dizi kutsal savaş başlatmışlardır.

gazi: "Gaza eden," kutsal savaşçı; sonraları, bir onur payesi.

Gulam: "Oğlan," Safevî imparatorluğunda özel bir asker köleler ya da saray köleleri birliğinin üyesi.

Hac: Akıl ve vücut sağlığı ve hali-vakti yerinde, yetişkin her Müslümanın ömründe en az bir kere Mekke'ye yapması gereken ziyaret.

Hadis: Peygamberin bir söz ya da davranışının rivayeti, yahut bu gibi rivayetlerin toplanması. Hadisler, Şeriatın başlıca kaynaklarından biridir.

halife: "Ardıl," Müslüman topluluğunun başı olarak Muhammed'in yerine geçenler. Bu unvan, bütün Müslüman halklar üstünde sürekli ve dinsel siyasal bir üst-egemenliği (süzerenlik) içerir, ama dolaysız olarak Tanrısal vahiy almak anlamına gelmez.

Halvetiyye: 19. yüzyılda Kahire'deki merkezinden Afrika'ya yayılan sufî tarikatı. Halvet, dua etmek için yalnızlığa çekilmek demektir.

han: Bir devletin hükümdarını anlatan Türk unvanı; aynı zamanda yolcuların gecelediği bir tür otel.

Hanefi: Dört Sünnî hukuk okulundan (mezhep) biri. Ebu Hanefi (ölümü 767) tarafından kurulmuş olup, Osmanlı imparatorluğunda, Orta Asya ve Hindistan'da başat hukuk sistemiydi.

Hanbeli: Dört Sünnî hukuk okulundan (mezhep) biri. Ahmed İbn Hanbel (ölümü 855) tarafından kurulmuş olup, öteki üç okulun kurgusal ve uaçu yaklaşımlarına karşıtlığıyla tanınır.

Hicaz: Arabistan yarımadasının, Kızıl Deniz kıyısındaki kuzeybatı kesimi; kutsal Mekke ve Medine şehirleri de bu bölgededir.

Hicret: İ.S. 622 yılında Peygamber'le izleyicilerinin Mekke'den Medine'ye göçmeleri; Müslüman takviminin başlangıç noktası.

hoca: Orta Asya'da 16. yüzyıldan itibaren siyasal gücü ellerine geçiren, Peygamber soyundan Sufî önderlerine verilen unvan. Ağa Han'ın izleyicilerine (İsmailiyye)de hoca denir.

icazet: Bir öğrencinin (eğitimi tamamlanınca) bir beceriyi, belki bir kitabın bilgisini ya da belirli bir tarikatın yol-yordamını öğretmesine izin veren diploma ya da ruhsat. Bu belgede, bilginin özgün kaynağından şimdiye kadar nasıl aktarıldığı da belirtilir.

icma: Bir hukuk sorunu hakkında bilgiler topluluğunun oydaşması (konsensus).

içtihat: Şer'i hukukun bir kuralını çıkarmakta insan aklının kullanılması. 10. yüzyılda Sünnîler, içtihadı yalnız, kabul edilen yetke kaynaklarınca o vakte kadar karara bağlanmamış konularda caiz sayıyorlardı. Şiîlerse, önde gelen *müctehid*'lerine genellikle tam bir içtihat hakkı tanırlar.

İdrisiyye: Faslı Ahmed İbn İdris tarafından kurulmuş Sufî tarikatı; 19. yüzyılda etkisi Afrika'ya yayılmıştır.

ihvan: Abdülaziz İbn Suud tarafından yaratılan, İslâm uğrunda can vermeye and içmiş "kardeşler" vurucu gücü. Kurulan 200'den fazla misyoner ve militer topluluğu *(hicre)*, Abdülaziz'in egemenliğini 1912-29 yıllarında Suudi Arabistan'a yaymasını olanaklı kılmıştır.

imam: Namaza ya da Müslüman topluluğuna önderlik eden kişi. Sünnîler arasında, herhangi bir büyük bilgine imam denebilir. Şiilerdeyse, Müslüman topluluğunun meşru önderleri olarak, Peygamberin Ali soyundan gelen 12 ardılı.

İznik çiniciliği: Osmanlı keramik sanatının başlıca övüncü. Üç evrede gelişmiştir: 1490-1525 yalnız mavi ve beyaz kullanılmıştır; 1525-50 Şam ve Haliç işleri, başka mavi tonlarını ve adaçayı yeşilini eklemiştir; 1550-1700 Rodos işleri her türlü desen ve yedi rengin kullanımını getirmiştir.

Kâbe: Mekke'deki büyük caminin ortasında bulunan küp biçimli kutsal yapı. Müslümanlar, bunun İbrahim tarafından tek Tanrı'ya ibadet için yapılan ilk bina olduğuna inanırlar; bütün Müslümanlar namaz kılarken buraya yönelirler; çevresinin dolaşılması *(tavaf)*, Hac'cın doruk noktasıdır.

Kadı: Şeriatı yorumlaması için atanan yargıç.

Kari: Kur'an tilâvet eden, okuyucu.

kıyas: Benzetme *(analoji)* yoluyla kanıtlama. Hukukçular, bunu Şeriatı tamamlamak için kullanır.

Kufi: İlk Kur'anların çoğunda ve anıtsal yazıtlarda kullanılan yazı türü. Erken dönemlerde Irak'ın Kufa şehrinde bulunan bilim merkezinden adını alır; çoğucası gayet süslü olan harflerin durağan biçemiyle, başka yazılardan ayrılır.

kürsî: Camide Kur'an'ın yerleştirildiği rahle.

Magrib: "Garb/batı," genellikle bugünkü Libya, Tunus, Cezayir ve Fas'ı anlatan terim.

Malikî: Dört Sünnî hukuk okulundan *(mezhep)* biri, Malik İbn Anas (ölümü 796) tarafından kurulmuştur. Müslüman Afrika'da çok nüfuzlu olup, Kahire'den yönlendirilirdi.

mansapdar: Hint-Moğol imparatorluk sistemi içinde, onlu bir derecelendirmeye göre sıralanmış, sivil ve/veya askerî bir makam sahibi.

marabout: Genellikle Fas'ta sufîlere verilen ad; Arapçadan *(murabıt)* Fransızcaya bozularak geçmiş olup, Tanrı'yla bağlı (irtibatlı) adam demektir.

Maratha: Genel anlamda, batı Hindistan'daki Maharaştra'da yaşayanlar. 17. yüzyıl ortalarından itibaren Maratha Hindu savaşçıları hiç durmadan Hint-Moğol imparatorluğuna akın etmişlerdir.

medrese: İlahiyat *(kelâm)* ve hukuk *(fıkıh)*, Arap dilbilimi *(sarf-nahiv)* ve edebiyatı, Hadis ve Kur'an şerhi öğreten okul; İslâm bilimlerinde ulema yetiştiren kurum.

Mehdi: 1885'te Hartum'u ele geçiren ve Sudan'da bir Mehdi devleti kuran Muhammed Ahmed'in 1881'de aldığı unvan: "rehberlik görmüş/hidayete yönlendirilmiş" anlamına gelir.

Memlûk: Sözcük anlamı "köle" (mülk edinilmiş, temellük edilmiş olan); sonraları, 1260-1517 yılları arasında Mısır'a egemen olan seçkin bir süvari ordusunun üyesi.

mescid: secde edilen ibadethane, cami.

mevlid: Peygamber'in 12 Rebiyülevvel'deki doğumgününü kutlama töreni.

meydan: Bir şehirde açıklık bir alan.

mihrab: Namaz kılınan yerlerde, Mekke'nin yönünü gösteren bir duvar girintisi. Gösterdiği yön kutsaldır, ama bu girintinin kendisi kutsal sayılmaz; her caminin en önemli öğesidir.

millet: Osmanlıların (Müslüman *ümmet*'ine karşılık) kendi yasalarına göre yaşamalarına izin verdikleri ayrı ayrı dinsel azınlık *(zımmî)* toplulukları.

minber: Camide *imam*'ın çıkıp Cuma hutbesini verdiği basamaklı yükselti. İmam alttaki basamakların birinde durur; ancak Peygamber en üst basamaktan vaaz etmiştir.

molla: Özellikle İran Şiîliğinde dinsel önder; ulema grubunun üyesi.

müctehid: Hukukun belli bir konuda ne demek istediğini araştırmak ve açıklamak için *içtihat* eden kişi.

müezzin: Camide, günde beş vakit ezan okumakla görevli kişi.

müftî: Kendisine danışıldığında *fetva* veren, Şeriat uzmanı bilgin.

Müslüman Kardeşler: İslâm değerlerini yeniden vurgulamak amacıyla Mısır'da kurulan ve Arap dünyasının her yanına yayılan militan hareket. 1954'te Nasır'a karşı düzenlediği suikast girişimi başarılı olamamış, 1981'de bununla bağıntılı bir örgütün Sedat'a karşı düzenlediği benzer bir girişimse hedefine ulaşmıştır.

Nakşbendiyye: 18. ve 19. yüzyıllarda Asya'da İslâm düzeltimini ve canlanışını sağlamakta en önemli rolü oynayan sufî tarikatı.

Padri hareketi: 19. yüzyıl başlarında Sumatra'daki düzeltimci hareket.

piştak: Orta Asya medreselerinin bir özelliği olan, çoğucası renkli çinilerle bezenmiş, anıtsal giriş.

rekât "Yere kapanma." Bir kıyam, bir rükû ve iki sücûd'dan oluşan namaz birimi.

silsile: Ruhsal inme zinciri; sufî aktarım sırası.

sipahi: Çoğucası tımar sahibi olan Osmanlı süvarisi.

sufilik: İslâm mistikliği (tasavvuf). Müminde ona dışsal yükümlülüklerini de yerine getirmek üzere içrek bir tutum geliştiren, kendine özgü bir Müslüman bağlanış yolu. İslâm inancının yaygınlaşmasında, sufilik önemli bir araç olmuştur.

sultan: Yönetim yetkesinin (saltanat) baş kaynağı; Müslümanların hükümdarlarının olağan sanı.

süre: Kur'an'ın bölümü.

Sünnî: Öğretisi Kur'an, hadis'ler ve dört mezhebe (Hanefî, Hanbelî, Malikî ve Şafiî) dayanan, "doğru-yolcu" (ortodoks) İslâmlık.

Şahadet: İslâm inancının temel önermesine (Tanrıdan başka Tanrı yoktur ve Muhammed Onun Peygamberidir) "tanıklık".

Şeriat: İslâm hukuku. Kur'an'la Sünnet'e (hadis'lere) dayanır ve Müslüman yaşamının bütün yanlarını kapsar.

şeyh: Sözcük anlamı "yaşlı adam"; bir aşiret reisi; dinsel bir önder, özellikle müritleri kendi yoluna yöneltebilecek durumdaki bağımsız bir sufilik ustası.

şeyhülislam: Osmanlı Devleti'nde İstanbul müftî'si ve en yüksek dinsel yetke sahibi.

Şia: Doğru-yolcu (Sünnî) görüşe karşı, Ali'nin Peygamberin yasal ardılı sayılması gerektiğinde ısrar eden Müslüman grubu (ya da "hizb"i). Önceleri Irak'ta en kuvvetliyken, 16. yüzyılda Safevîlerin zafer kazanması, İran'da resmî din haline gelmesine yol açmıştır.

Şafiî: Dört Sünnî hukuk okulundan (mezhep) biri. İmam eş-Şafii tarafından kurulmuş olup, güneydoğu Asya, Mısır, Suriye ve Hicaz'da yaygındır.

tarikat: Tanrı'ya yaklaşmanın sufice bir "yol"u.

tımar: Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet hizmeti karşılığında toprak tahsisi.

Türkmen: Selçukluların çöküşünden sonra, Anadolu'nun çoğu yerlerini yöneten halk. Irak, Suriye ve Hazar'ın doğusundaki ülkelerde yaşamlarını sürdürmektedirler.

ulema: âlim'in çoğulu.

Ümmet: Bir bütün olarak İslâm topluluğu.

Vahabî: 18. yüzyılda Arabistan'da bir ruhsal yenileme kampanyası başlatan Muhammed Abdü'l-Vahhab'ın izleyicisi. Vahabîler 19. yüzyılın çoğunda Necd'de iktidarı ellerinde tutmuşlar ve Suudi Arabistan devletinin kuruluşunda önemli bir rol oynamışlardır.

vezir: Sultanın ülkesini yönetme yetkisini devrettiği kamu görevlisi; Osmanlı imparatorluğu'nda, divan üyesi olan en yüksek askerî/mülkî yöneticiler.

vilâyet: "İl", ülkenin yönetim birimi.

wayang: Cava gölge tiyatrosu; geleneksel Hindu oyun döngülerine dayanır, ancak bunlara bir de Peygamberin amcası Emir Hamza'yla ilgili bir döngü (wayang golek) eklenmiştir.

Yeniçeri: Başlangıçta "devşirilen", ama sonraları kalıtsal hale gelen, iyi eğitilmiş, seçkin kapıkulu, Osmanlı piyadesi.

zaviye: Sufî barınağı; Arapça ribat: da denir, Farsçası hangâh, Türkçesi tekke:'dir.

zekât: Her Müslümanın yıllık gelirinin kırkta birini toplumsal amaçlarla dağıtma zorunluluğu.

Zımmî: Osmanlıların 17. yüzyıla kadar hoşgörü gösterdikleri, korunan dinsel azınlıklar. Millet denilen ayrı ayrı topluluklar halinde örgütlenmelerine izin verilen Yahudi ve Kıptîlerle, Rum, Ermeni ve Süryanî Hıristiyanlardan oluşurlardı.

zikr: Tanrı'nın "anılması." Kişinin tüm varlığında Tanrı'nın huzurunu sağlamak için yapılan ruhsal bir tören.

RESİMLERİN LİSTESİ

Kısaltmalar: ü=üst, a=alt, o=orta.

Cilt içleri: J. Hondius'un *Asya* haritası (Amsterdam, 1632): British Library, Londra.

sayfa

2-3 ve 238-239. Namazın evreleri. Çizen: Lynda Gray, Londra.
4-5. John Fuller'in çizimleri, Cambridge.
13. Napoleon Piramitler Savaşında ordusuna komuta ederken: Mary Evans Picture Library, Londra.
14. Henri Regnault, *Gırnata'da Mağribi Krallarının Yönetiminde İdam:* Louvre Müzesi, Paris (foto: Giraudon).
15ü. Auguste Renoire, *Odalisque:* The National Gallery of Art, Washington, D.C. (Chester Dale koleksiyonu 1962).
15a. Kahire'de *Zikr:* Mary Evans Picture Library, Londra.
17. Melek Cebrail Peygambere Allah'ın mesajını verirken: Edinburg University Library, Arapça yazmalar 20, yaprak 47b.
18. 10. yüzyıldan kalma, karakalemle bir Arap atlısı çizimi: Österreichische Nationalbibliotek, Viyana.
19ü. Van gölü kıyısındaki Gevaş'ta, 14. yüzyıldan kalma Halim Hatun türbesinin kümbetinin çizimi: John Fuller, Cambridge.
19a. Bir Moğol askeri çizimi: John Brennan, Oxford.
22. Doğu Kufi yazısıyla yazılmış bir Kur'an sayfası: Middle East Photographic Archive, Londra.
23. Kâbe çevresinde dört mezhebin makam'larını gösteren bir 16. yüzyıl Osmanlı çini panosu: Mansell koleksiyonu, Londra.
24. Sultan Muhammed, Sarhoşluk allegorisi; Safevi, 16. yüzyıl: Fogg Art Museum, Harvard University, Cambridge, Mass., Hâfız'ın toplu eserlerinden, yaprak 135r.
25. Subhat el-Ebrar, *Yetersiz kalan bir armağan daha*, 16. yüzyıl ortaları: Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution, Washington, D.C., 46.12.15v.
28. Bir dilenci sufi ya da Kalenderi dervişi; Timurlu, 15. yüzyıl sonları: Metropolitan Museum of Art, New York (The Cora Timken Burnett Collection, 57.51.30.
30. Celaleddin Rumi'nin yaşamından bir olay: Bodleian Library, Oxford, Yazma OA 24, yaprak 78v.
31. Ders veren bilgin; Hint-Moğol, 16. yüzyıl başları: British Museum, Londra, 1920.9-17.033.
33a. Mürid ve öğrencileriyle kutsal bir adam: Safevi, 17. yüzyıl ortaları: Keir koleksiyonu, Richmond, İngiltere (foto: A.C.Cooper).
34. Mevlevi tarikatının Konya'daki merkez dergâhı: Sonia Halliday fotoğrafları, Weston Turville, İngiltere.
35. Hattat Hayreddin, Sülüs istifli çifte *besmele:* Sakıp Sabancı koleksiyonu, İstanbul.
36ü, sağ. Müslüman *tesbihi:* Roger Gorringe, Crowborough, İngiltere.
36o. Tanrı'dan başka Tanrı yoktur ve Muhammed onun elçisidir, hat.
36a, sağ. El-Kazvini'nin *Yaradılışın Harikaları ve Onların Garabetleri* elyazmasından, kayıt tutma melekleri; Irak, 1280: Bayerische Staatsbibliotek, Münih, Cod. Arab. 464, yaprak 361.
37. Hafız-ı Ebru'nun *Tarih*'inden Musa ve İsrailoğullarının Firavunla ordusunun Kızıldeniz'de boğuluşunu seyretmeleri; Herat, y.1425: Keir koleksiyonu, Richmond, İngiltere (foto: A.C. Cooper).
38. İsrafil sur'unu üflüyor; Irak (Bağdat?), 1370-80: Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution, Washington, D.C. 54.51v.
39ü. *Miraçname*'den Cennette hurilerin eğlenmesi, Herat, 15.yüzyıl: Bibliotheque Nationale, Paris, Türkçe yazmalar 910, yaprak 49.
39o, sol. *Miraçname*'den Zaniyelerin cezalandırılması, Herat, 15.yüzyıl: Bibliotheque Nationale, Paris, Türkçe yazmalar 910, yaprak 59v.
39o, sağ. El-Hariri'nin *Makamat*'ından Hac kervanı, Bağdat 1237: Bibliotheque Nationale, Paris, Arapça yazmalar 5847, yaprak 94v.
40. Nakkaş Osman'ın *Hünername*'sinin ikinci kitabından, Zigetvar kuşatmasında Süleyman'ın paşaları; Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul, 996/1588. h.1524, yaprak 277v. (foto: Sonia Halliday).
42ü. İsfahan'daki Çihil Sütun'dan duvar resmi: Şah İsmail Çaldıran'da Türklerle savaşırken: Alex Starkey, Londra.
42a. Şah I. Abbas'ın Bişn Das tarafından yapılmış resmi; Hint-Moğol, 15.yüzyıl: British Museum, Londra, 1920.9.17.013(2).
43. Fatima'nın Kum'daki türbesi: Roger Wood, Londra.
44. İmam Rıza'nın Meşhed'deki türbesi: Roger Wood, Londra.
46o, sol. Şarap içen oğlan; Rıza Abbasi'nin ipek üstüne deseni; Werner Forman Archive, Londra.
46ü, sağ. Rıza Abbasi, Tezhipçi Muhammed Ali, 17. yüzyıl: Keir koleksiyonu, Richmond, İngiltere (foto: A.C.Cooper).
46a. efdal el-Hüseyni, Kucaklaşan bir çift, 1646: Victoria and Albert müzesi, Londra. Large Clive Album.
47. Sultan Muhammed (?), *Gayyumart'ın Divanı*, Firdevsi'nin *Şehname*'sinden: Arthur A. Houghton koleksiyonu, yaprak 20v. (foto: Metropolitan Museum of Art)
48. İsfahan'ın görünüşü: Roger Wood, Londra.
49. İsfahan'daki Mescid-i Şah: Erwin Böhm, Mainz.
50-51. İsfahan'ın Kapalıçarşı üzerinde havadan görünüşü: John Donat, Londra.
52sol. Çok-renkli dokunmuş kadife, 17. yüzyıl başları: Royal Ontario müzesi, Toronto, 962.60.1.
52ü, sağ. Şah I. Abbas'ın miğferi, 1625-26: British Museum, Londra, 78.12-30.772.
52a, sağ. Nargile kâsesi: Bridgeman Art Library, Londra.
53ü. İsfahan Kapalıçarşısında kumaş basmacılığı: John Donat, Londra.
53a, sol. İsfahan Kapalıçarşısında çanak-çömlek boyanması: John Donat, Londra.
53a. İsfahan Kapalıçarşısının içeriden görünüşü: John Donat, Londra.
54ü. Hint-Moğol imparatoru Babür: British Museum, Londra, 1921.10-11.03.
54a, sağ. Kohinor elmasının çizimi: John Fuller, Cambridge.
56ü. Mewar'ın başkenti Çitor'daki Rajput kalesi: Robert Harding Associates, Londra.
56a. Şeyh Salim Çişti'nin Fatehpur Sikri'deki türbesi: Douglas Dickins, Londra.
57a. Ekber, Fatehpur Sikri'deki "İbadethane"de bir tartışmaya başkanlık ediyor: *Ekbername*'den, Charles Beattie Library and Gallery of Oriental Art, Dublin, Yazma 3, yaprak 263v. (foto: Pieterse-Davison International Ltd.)
58. Govardhan, Dara Şikoh din adamlarıyla görüşüyor, 17. yüzyıl: Fogg Art müzesi, Cambridge, Mass. T.1.21 065.3.
59. Evrengzib namazda, 17. yüzyıl: Bibliotheque Nationale, Paris, Oo.51R08.
60sol. Bişn Das'a yakıştırılan bir resim: İnayet Han ölüm döşeğinde, 17. yüzyıl başları: Boston Museum of Fine Art, 14.679.
60sağ. Ebul Hasan, Şah Abbas'la Cihangir'in allegorik resimleri, 17. yüzyıl başları: Freer Gallery of Art, Smithsonian Ins., Washington, D.C. 45.9.
61. Biçitr, Şah Cihan'ın oğullarını huzuruna kabul edişi, 17. yüzyıl ortaları: Royal Library, Windsor.
61ü, sağ. Olgun yaşta soylu kadın, 17. yüzyıl ortaları: India Office Library, Londra (foto: A.C.Cooper)
61a, sol. Saçını tarayan genç kız: India Office Library, Londra, Johnson Album.
62ü, sol. İnayet, Himalaya yaban keçisi: Victoria and Albert müzesi, Londra (foto: Mark Fiennes).
62a, sol. Mansur, Himalaya ötücü sülünü: Victoria and Albert müzesi, Londra (foto: Mark Fiennes).
62-63. Mansur, Zebra: Victoria and Albert müzesi, Londra (foto: Mark Fiennes).
63ü. Manohar, Hint erkek dağ keçisi: Victoria and Albert müzesi, Londra (foto: Mark Fiennes).
63o. Gelincikler, Large Clive Albümünden: Victoria and Albert müzesi, Londra (foto: Mark Fiennes).
63a. Mansur, Baba hindi: Victoria and Albert müzesi, Londra (foto: Mark Fiennes).
64sol. Fatehpur Sikri'de Penc Mahal: Douglas Dickins, Londra.
64o. Agra kalesi: Josephine Powell, Roma.
64-65a. Delhi'de Cuma Mescidi: Josephine Powell, Roma.
64ü, sol. Kızıl Kale'deki *pietra dura* işçiliğine bir örnek, Delhi: Erwin Böhm, Mainz.
65ü, sağ. Kızıl Kale'deki Reng Mahal, Delhi: A.F.Kersting, Londra.
65a. Delhi'deki Kızıl Kale: Robert Harding Associates, Londra.
66ü, sağ. Şir Şah Suri'nin türbesi: Erwin Böhm, Mainz.
66o, sağ. Hümayun'un türbesi: Josephine Powell, Roma.
66a. Ekber'in türbesi: Erwin Böhm, Mainz.
67sol. Tac Mahal: Jane Taylor, Sonia Halliday fotoğrafları, Weston Turville, İngiltere.
67ü, sağ. Cihangir'in türbesinin dört minaresinden biri: Robert Harding Associates, Londra.
67a, sağ. İtimadü'd-Devle'nin türbesinin dört minaresinden biri: Ervin Böhm, Mainz.
70ü, sol. Nigâri, Kanuni Süleyman yaşlılığında: Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul (foto: Sonia Halliday).
70o, sol. Süleyman'ın tuğrası: Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul (foto: Sonia Halliday).
70a, sol. Nigâri, Hayreddin ya da Barbaros: Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul (foto: Sonia Halliday).
71. Nigâri, II. Selim: Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul (foto: Sonia Halliday)
74. İstanbul'daki Süleymaniye camii: John Donat, Londra.
76-77. 16.yüzyılda yapılmış Nice haritası: Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul (foto: Sonia Halliday).
76a. Mohaç savaşında Osmanlı süvarisi: Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul (foto: Sonia Halliday)
77ü, sol. Osmanlı Yeniçerileri: Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul (foto: Sonia Halliday).
77a, sağ. Kanuni Süleyman'ın ordusu Viyana'da: Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul (foto: Sonia Halliday).
77a, sol. Kanuni Süleyman Rodos kuşatmasında: Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul (foto: Sonia Halliday).
78ü. III. Murad'ın Topkapı Sarayı'ndaki yatak odası: Sonia Halliday fotoğrafları, Weston Turville, İngiltere.
78a, sol. Çin etkisindeki mavi-beyaz tabak, 1490-1525: Victoria and Albert müzesi, Londra (foto: Bridgeman Art Library).
78a, o.Şam işi çini tabak, 1525-50: Victoria and Albert müzesi, Londra (foto:Bridgeman Art Library).
78a, sağ. Rodos işi sürahi, 1550-1700: Hanley Museum and Art Gallery, Sraffrodshire (foto: Bridgeman Art Library).
79ü. Topkapı Sarayı çatılarından görünüş: Robert Harding Associates, Londra.
79a, sol. 16. yüzyıl Türk kumaşı: Victoria and Albert müzesi, Londra (foto: Bridgeman Art Library).
79a, sağ. Bağdat Köşkü: Erwin Böhm, Mainz.
80ü, o. Sinan'ın Heykelinin çizimi: John Fuller, Cambridge.
80ü, sağ. İstanbul'daki Şehzade camii külliyesi: Josephine Powell, Roma.
80a, sol. Ayasofya Camii: British Library, Londra, G. Fossati'nin *Agia Sophia*'sından (Londra, 1852) alınmıştır.
81ü. İstanbul'daki Süleymaniye Camii külliyesi: Erwin Böhm, Mainz.
81a. Edirne'deki Selimiye camii külliyesi: Roland ve Sabrina Michaud, John Hillelson Agency, Londra.
82sol. Sinan'ın mimarlık üslûbunun gelişmesini gösteren plan ve kesitler: John Brennan, Oxford.
82-83ü. Süleymaniye camiinin içi: Henri Stierlin, Cenevre.
83ü, sağ. Ayasofya'nın içi: British Library, Londra, G. Fossati'nin *Agia Sophia*'sından (Londra, 1852) alınmıştır.
83o, sağ. Mihrimah camiinin içi: Henri Stierlin, Cenevre.
83a, sağ. Sokullu camiinin içi: Henri Stierlin, Cenevre.
82-83a. Selimiye camiinin içi: Henri Stierlin, Cenevre.
86ü. Cava'daki Kudüs'ün minaresi: Vautier Photothèque, Paris.
86sağ. Gova'da Hasaneddin'in türbesi: John Fuller, Cambridge.
88o, sol. Majapahit kris'i kabzasının Hockerstellung türü: Rijkmuseum voor Volkenkunde, Leiden, 1018-77.
88a, sol. Bali kris kabzası, 18. ya da 19. yüzyıl: Rijkmuseum voor Volkenkunde, Leiden, 3155-140.
88o. Klâsik Cava kris kabzası, 18. ya da 19. yüzyıl: Rijkmuseum voor Volkenkunde, Leiden, 300-1436.
88ü, o. Prambanan'daki 10. yüzyıl Şiva tapınağından kadın dansçı: Alan Hutchison Library, Londra.
88a, o. Surakarta'daki Mangkunagara'dan saray dansçısı kadın: Surakarta'nın VII. Mangkunagara'sı.
88ü, sağ. Tipik bir *wayang kulit:* Vautier Photothèque, Paris.
88-89o. Garuda motifli, çiçekli-kuşlu, geleneksel Cava batiki: Victoria and Albert müzesi, Londra (foto: Mark Fiennes).
88a, sağ. Yukarıdakinin ayrıntı çizimi: John Brennan, Oxford.
89a, sağ. Kuzey Cava kıyılarından ipekli batik (ayrıntı), geç 19. yüzyıl, 315x52 cm., Los Angeles County Museum of Art, Costume Council Fund, M.74.18.5.
89ü, sağ. Yukarıdakinin ayrıntı çizimi: John Brennan, Oxford.
89ü, sol. Umar Maya'nın *wayang golek* kuklası: Rijkmuseum voor Volkenkunde, Leiden, 300-140.
92. Gondar kalesi: Roger Wood, Londra.
94. Timbuktu'daki Sankore camii: Hoa Qui, Paris.
95ü. Melilla(Fas)'daki yol-kenarı türbesi: Alan Hutchison Library, Londra.
95a. Fas şehrinde Mevlay I. İdris'in türbesi.
96. Meknes'te Mevlay İsmail'in türbesinin yanındaki küçük bir caminin mihrabı: Per Hellsten, Uppsala.
98. Abdullah Han karpuz yerken, Buhara, 16. yüzyıl sonları: British Museum. 1948. 12-10.010.
101. Turfan'da bir grup Çinli Müslüman: Caroline Blunden, Londra.
102o, sol. Semerkand'daki Şir Dar medresesinin avlusu: A.F. Kersting, Londra.
102a, sol. Buhara'daki Mir-i Arab medresesinin güney ayvanı: Werner Forman Archive, Londra.
102-103. Şir Dar medresesinin piştakı; A.F. Kersting, Londra.
103ü, sağ. Registan meydanının plânı: John Brennan, Oxford.
103o, sağ. Registan meydanının genel görünüşü: C.M. Dixon, Dover.
103a, sağ. Telâ Kâri medresesi: Edgar Knoblocb, Londra.
104ü, sol. Kuzey Nijerya'daki Kano'da Cuma camii: Mansell koleksiyonu, Londra.
104o, sol. Kansu, Tao-çu'da bir Çin camii: Arnold Arboretum, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Mass.
104a, sol. Srinagar'daki Şah Hamadan camii: Michael Ridley, Bournemouth.
104ü, sağ. Timbuktu'da Dyula biçemli cami: Robert Harding Associates, Londra.
104o, sağ. Gine'deki Namou'da Cuma camii: Musée de l'Homme, Paris.
104a, sağ. Sumatra'daki Minangkabau'un Simkarrak Gölü yöresinde cami: Vautier Photothèque, Paris.
105. Lagos merkez camii: Alan Hutchison Library, Londra.
107. İsfahan'daki Çihil Sütun'da şarap içen genç adam duvar resmi, 17. yüzyıl: William Macquitty, Londra.
111ü, sol. Marathalı Şivaji, Hint-Moğol, 17. yüzyıl: Bibliotheque Nationale, Paris.
111o, sol. Şivaji'nin pençe'si: Robert Harding Associates, Londra.
112. Levni, Avrupalı bay, Osmanlı, 18. yüzyıl: British Museum, Londra.

113. Hippolyte Berteaux. III Selim'in at ustıınde portresi, Osmanlı, 19. yüzyıl (?): Topkapı Sarayı müzesi, İstanbul (foto: Sonia Halliday).
116s. Yenik Vahabî reisi, Abdullah İbn Suud: Equinox arşivi, Oxford.
117a. R. F. Burton, Medine görünümü, taşbasması, *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Medinah and Mecca* (Londra, 1855) adlı kitabından.
118-19. Dipanegara sürgünde: Universitets Bibliothek, Leiden, Codex Orientalis 7398 (Snouck Hurgronje koleksiyonu).
120. Thomas Horscheldt, İmam Şamil'in portresi: L. Blanch, *The Sabres of Paradise* (Londra, 1960) adlı kitaptan.
121. Tali'nin görünüşü: Roy Lancester, Winchester.
121a, sol. Tu Wenhsiu'nun damgası: E. Rocher, *La Province chinoise du Yunnan* (Paris, 1880) adlı kitaptan (foto: Bibliotheque Nationale).
123. Mehdi Muhammed Ahmed'in Hartum'daki türbesi: Alan Hutchison Library, Londra
125ü, sol. Bir Kuzey Afrika zaviyesi: Equinox Arşivi, Oxford.
125ü, sağ Fulani savaşçıları süvari hücumunda: Equinox Arşivi, Oxford.
125a, sağ. Bismillah, hat.
129. Francesco Renaldi, Palmer ailesi, 1786: India Office Library, Londra
131ü, sol. 1825'te Yeniçeri subayı: Sonia Halliday fotoğrafları, Weston Turville, İngiltere
131ü. sağ. Kırım Savaşında Osmanlı askerleri: BBC Hulton Picture Library, Londra.
132 Hicaz demiryolunun bir bölümünün açılışı: BBC Hulton Picture Library, Londra.
133 Peçesiz bir kadının yeni TC'nin barış ve zafer idealini simgelediği bir afiş
134ü sol. Atatürk manevî kızlarından biriyle dansederken: BBC Hulton Picture Library, Londra
134a, sağ. Mehmet Ali ve Memlukların kırımı: Mary Evans Picture Library, Londra.
135a, sol. Mehmet Ali at sırtında: BBC Hulton Picture Library, Londra.
136o, sağ Mısır kralı Faruk İrma Minutolo'yla: BBC Hulton Picture Library, Londra.
136a. Kahire'deki El-Ezher Üniversitesi: Henri Stierlin, Cenev
138a Abdulaziz İbn Suud ailesiyle: Royal Geographical Society, Londra.
139a Emir Sultan bin Abdurrahman ed-Deviş, mermiyle delinmiş bir İhvan savaş bayrağıyla: J. S. Habib, *Ibn Suud's Warriors of Islam* (Leiden, 1978) adlı kitaptan
140. Feth Ali Şah Kacar: William MacQuitty, Londra.
141ü. Nasreddin Şah: Mary Evans Picture Library, Londra
141o. Rıza Şah Pehlevi: Popperfoto, Londra.
142o, sol. *Mulla Nasreddin*'in 2. sayısından vinyet, 1907.
142a, sol. *Mulla Nasreddin*'in 1. sayısından karikatür: İslâmın uyanışı, 1906.
142ü, sağ. Gasprinski Tatar müderrisle Rus direktörün gayrı mukaddes ittifakı altında ezilmekte: *Mulla Nasreddin*, Sayı 17, 1908
142o, sağ. Gasprinski'ye ulemanın saldırması: *Mulla Nasreddin*, Sayı 42, 1908.
142a, sağ. Uyuyan ulema toplantısı: *Mulla Nasreddin*, Sayı 5, 1906
143ü, sol. Orta Asya'da Rus yayılımı: *Mulla Nasreddin*, Sayı 8, 1909
143o, sol. Ulusal Müslüman Üniversitesinin kurucusu ve arkadaşları, Aligarh Üniversitesinin bir temsilcisini testereyle biçiyorlar: *Awadh Punch*, 12 Kasım 1920.
143a, sol. John Bull'un temsil ettiği Britanya Mısır'la pazarlıkta: *Awadh Punch*, 23 Haziran 1922.
143 sağ. Mulla Nasreddin'den vinyetler
146. Muhammed Ali Cinnah Jawaharlal Nehru'yla: BBC Hulton Picture Library, Londra.
147. Hindistan'ın bölünüşü sırasında Müslümanları Pakistan'a taşıyan bir tren: Associated Press, Londra.
149. Cava'daki Tasikmalaya camii: Vautier Photothèque, Paris.
150. Nijerya'daki Kano camii: Peter Fraenkel, Londra.
152. Cezayir savaşı sırasında bir sokak görünüşü: Popperfoto, Londra.
155. 19 Haziran 1954 günü Nâsır zafer alayında: Popperfoto, Londra.
156. Yaser Arafat Ayetullah Humeynî ve Humeynî'nin oğlu Ahmet'le: Popperfoto, Londra.
158ü. Kâmil Amin Avad'ın tablosu: Pamegap, Londra.
158a, sol. M. Kadir et Triki'nin tablosu: Irak Kültür Merkezi, Londra.
159ü. Cevad Salim, Bağdad'ın Kurtuluş Meydanı'ndaki *Devrim Anıtı*: Pamegap, Londra (foto: W. Faris)
159a. Ziya ül Azzavi'nin tablosu: Pamegap, Londra.
160 İran'da bir devrim coşkusu sahnesi: Frank Spooner/Gamma, Londra.
162a Başkan Enver Sedat namazda: John Hillelson Agency, Londra.
165sol "Devrim Muhafızları" İran'ın Kadınlar Günü'nü kutlarken: John Hillelson Agency, Londra
165sağ. İran devrim afişi; Observer dergisi, Londra.
166. Tahran'daki Şayyad Anıtının çevresinde toplanan kalabalık: Frank Spooner/Gamma, Londra.
169ü. Lahor'daki ikinci İslâm zirvesi sırasında Müslüman önderler namazda: Frank Spooner/Gamma, Londra.
172 ü, sol. Londra'daki Regent's Park camii: Angelo Hornak, Londra
172ü, sağ. Trog'un bir karikatürü, *Punch* dergisinin izniyle yayımlanmaktadır.
172a, sol. Malcolm X: Popperfoto, Londra.
173. Sâmi Efendi, Ta'lik hat: Sabancı koleksiyonu.
174-175. Namaz kılan Müslüman: Roland Michaud, John Hillelson Agency, Londra
176. Bir 13/14 yüzyıl yazmasından *Fatihâ* suresi: British Library, Londra, Yazmalar Add 4810 yaprak lb.
177sol. Umman'da Kur'an okulu: Roger Wood, Londra.
177ü, sağ. Kur'an okuyan Cavalı köylü: UNESCO Londra (foto: Dünya Sağlık Örgütü).
177a, sağ. Bir Fas Kur'an'ından bezeli levha, 16 yüzyıl: British Library, Londra, 1405 yaprak 400a
178sol. Şam'daki Emevi camiinin avlusunda yürüyen yaşlı adam: Alan Hutchison Library, Londra
178sağ. Kudüs'teki el-Aksa camiinin şadırvanında abdest alan adam. Jane Taylor, Sonia Halliday fotoğrafları, Weston Turville, İngiltere.
179. Peşavar'daki Mahabat Han camiinde akşam namazı: Douglas Dickins, Londra.
180-181. Caminin bölümleri: Dick Barnard, Milverton, İngiltere.
182ü, sol. Bir ermişin temsilcisi danışma odasında: Francis Robinson, Windsor.
182o Bansalı Seyid Şah Abdürrezzak'ın türbesini ziyaret edenler: Francis Robinson, Windsor.
182a. Acmere'de Muineddin Çiştî'nin türbesi: Robert Harding Associates, Londra.
182ü, sağ. Mevlevî semahı: Sonia Halliday fotoğrafları, Weston Turville, İngiltere.
183. Mevlana Celâleddin Rumî'nin Konya'daki kabri: Sonia Halliday fotoğrafları, Weston Turville, İngiltere.
184ü. Yeni doğmuş bebeğin kulağına fısıldanan ilk ezan: Andrew Lawson, Oxford.
184a. Türkiye'de sünnet edilmeye hazırlanan bir çocuk: Colorific! Londra.
185ü İngiltere'de bir İslâm düğünü: D. Mower, Oxford (foto: B. J. Harris).
185a. Karaçi'de bir cenaze töreni: Robert Harding Associates, Londra.
186sol. Balikpapan, Borneo'da Ramazan Bayramı namazı: Vautier Photothèque, Paris.
186-187. Müslüman takvimi: John Brennan, Oxford.
186sağ Müslümanların bayramlarda birbirlerine gönderdikleri bir tebrik kartı.
187. Peygamberin miracını temsil eden çağdaş afiş: Equinox Arşivi, Oxford.
188. Hacıların Cidde'ye varmadan ihramlarını giymeleri: Muhammed Amin, Camerapix, Nairobi.
189. Mekke'deki büyük cami: Muhammed Amin, Camerapix, Nairobi.
191. Mekke'de ziyaret krokisi: Dick Barnard, Milverton, İngiltere.
192. Arafat ovası: Muhammed Amin, Camerapix, Nairobi.
193ü. Safa'dan Merve'ye koşan hacılar: Muhammed Amin, Camerapix, Nairobi.
193a. Kâbe'yi tavaf eden hacılar: Muhammed Amin, Camerapix, Nairobi.
194-195. Şah-ı Zinde'de çini kaplı bir türbe duvarı: C. M. Dixon, Dover.
196sol. On ayrı yazıyla besmele.
196sağ. Ta'likle "Muhammed": A. Khatibi ve M. Sijelmasai, *The Splendour of Islamic Calligraphy* (New York, 1976) adlı kitaptan.
197sağ. Arap alfabesinin 29 harfi bitişik olmadan yazıldıkları biçimde.
198sol. Hattat çalışırken, el-Kazvinî'nin *Yaradılışın Harikaları* kitabından, Türkçe elyazması, 16. yüzyıl: British Museum, Londra.
198sağ. Osman b. Ali, *Hilye i Nebî*, İstanbul, 1642-98: Chester Beattie Library and Gallery of Oriental Art, Dublin, Ms, Add. (foto: Pieterse-Davison International Ltd).
199ü, sağ. İmânın şartlarının bir kayık biçimde yazılması: Cragg'den.
199a, sol. Kaşan'daki Meydan camiinin mihrabı: Islamisches Museum, Doğu Berlin (foto: Angelo Hornak, Londra)
200sol. İsfahan'daki Lütfullah camiinin kubbe desteğindeki arabesk mozayık: Henri Stierlin, Cenevre.
200sağ. Çiçek desenli İznik çinisi pano: Topkapı Sarayı, İstanbul.
201. Marakeş'teki Saadi türbelerinde mozayık çinili *dado*: Josephine Powell, Roma
202ü. Halı dokumakta kullanılan başlıca düğümler: John Brennan, Oxford.
203ü, sol ve sağ. Erdebil halısından ayrıntılar: Victoria and Albert müzesi.
203a, sol Erdebil halısı: Victoria and Albert müzesi, Londra.
204ü, sol. Sıvas'ta halı dokuyan Türk kızları: Phaidon Arşivi, Oxford.
204a, sol. Gördes ipek seccade, Türk, 19. yüzyıl: Phaidon Arşivi, Oxford.
204a, sağ. Sumak Kafkas heybesi: özel koleksiyon (foto: Andrew Lawson).
204a, o. Kazak kilimi, 19. yüzyıl: Phaidon Arşivi, Oxford.
204a, sağ. Bidzhov kilimi, 19. yüzyıl: Phaidon Arşivi, Oxford,
205ü. Türkmen gurubandı: Christopher Legge koleksiyonu, Oxford (foto: Andrew Lawson).
205a. Tarım Havzasındaki Yarkand ya da Hotan'dan kilim, 19. yüzyıl: Phaidon Arşivi, Oxford.
206-207 Deve yeden adam. Middle East fotoğraf arşivi, Londra (foto: George Wright).
208o. Solang geçidinde Afgan kamyon şoförü: Roger Gurney, Londra.
208a, sol. Faslı göçebelerin sürülerine çadırın içinden bakmaları: Colorific! Londra.
208a, sağ. Afganistan'daki Unay geçidinde kamp kurmuş göçebeler: Robert Harding Associates, Londra.
209ü. Afganistan'da çölde namaz kılan göçebeler: Alan Hutchison Library, Londra.
209a. Güneybatı İran'da kışlaklarından yaz otlaklarına giden Kaşkailer: Robert Harding Associates, Londra.
210ü. Güneydoğu Anadolu'da harman döğen kadınlar: Edith Chabrier, Paris.
210a. Mısır'da duvarına resim yapılmış bir ev: Alan Hutchison Library, Londra.
211 Irak Kürdistan'ında Akra köyü: David Oates, Cambridge.
212sol. Eski Cezayir'de bir sokak: Alex Starkey, Londra
212sağ. Yemen'de eski San'a şehri: Werner Forman Arşivi, Londra.
213ü. İran, Kum'da çarşıdan camiye varılması: Roger Wood, Londra.
213a, sol Bahreyn'deki yeni Medinet İsa şehri: M. Rice, Londra.
213a, sağ. Tunus'un plânı: John Brennan, Oxford.
214sol. Fas'ın Fez şehrinde bir evin cephesi: Colorific! Londra.
214sağ Kahire'de bir evin avlusu: Werner Porman Arşivi, Londra.
215ü Cidde'nin eski şehir kesiminde tahtadan, kafesli cumbalar: Middle East fotoğraf arşivi, Londra (foto: Anthony Hutt).
215o. İsfahan'da bir evin plânı: Johnn Brennan Oxford.
215a. Yemenli erkekler San'a'daki bir evde *kat* yaprakları çiğniyorlar: Werner Forman Arşivi, Londra.
216 217. Kadın ve çocuk: John Donat, Londra.
218-19. *Burka* giyen Afgan kadınları: Roland ve Sabrina Michaud, John Hillelson Agency, Londra.
218a. Kum'da vitrin seyreden çarşaflı kadın: Colorific! Londra.
219ü. Halide Edip, kendi Kitabı, *The Turkish Ordeal*'den (Londra, 1928).
219o. Erkekleri namaz kılarken geride bekleyen kadınlar: Popperfoto, Londra.
219a, sol. Afganistan'daki Kandahan hastanesinde hemşireler: UNESCO (foto: Dünya Sağlık Örgütü).
219sağ. Bhopal hükümdarı Begüm Sultan Cihan Londra'da Hindistan Bakanlığı'nı ziyaretten çıkarken: BBC Hulton Picture Library, Londra

223. Musa ve Muhammed, Cebrail'le. 16. yüzyıl Türk minyatürü: Prusya Devlet Müzesi, Berlin, No. 1.26/76 (Foto: K.H.Paulmann).
224 Muhammed Mirac'a çıkmadan önce. 1583, Seyyid Lokman, *Zübdedü't Tevarih*'ten minyatür: Türk-İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul, No.1973, y.46a.
225. Muhammed Mirac'tan sonra Mekke'de. 14. yüzyıl, Ahmet Musa, *Miracname*'den minyatür: Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine Kitapları No.2154 (Foto: Ergun Çağatay)
229-31. Sakıp Sabancı Hat Koleksiyonu'ndan çeşitli örnekler

HİLYELER

Hz. Muhammed'i gösteren ve maddî-manevî özelliklerini anlatan resim ve metinlere, *şemail-i şerife* veya *hilye-i şerif* denir. (Bazı camilerde özel muhafazalar içinde saklanan sakal kılları da, aynı adla anılır.) Peygamber'in resimlerinde yüzünün belirtilmemesi ve bir peçeyle örtülmesi âdettir. Bunun tersine, yüzünün de tasvir edildiği, çok ender resimlerden birini, iki geleneksel tasvirinden sonra, üçüncü olarak sunuyoruz. Öğrendiğimize göre, bu minyatür de peçeli iken, Müze'nin eski müdürlerinden merhum Hayrullah Örs, peçeyi dikkatle kazıtmış ve altından bu yüz çıkmış!

Yanda Musa ve Muhammed Peygamberler, Cebrail'in iki yanında, konuşuyorlar. 16. yüzyıl sonlarında yapılmış Türkçe bir elyazmasının minyatürlerinden. (Prusya Devlet Müzesi, Berlin.)
Arka sayfa (s.224) Kubbetü's Salıra'da Ali, Hasan, Hüseyin ve diğer sahabesi, Muhammed Peygamberi Mirac yolculuğuna uğurluyorlar. Seyyid Lokman'ın 1583 tarihli *Zübtedü't-Tevarih* elyazmasından minyatür. (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul)
Bir sonraki sayfa (s.225) Mirac'tan Mekke'ye dönen Muhammed Peygamber, kendisine inanmayanlara Cebrail'in yardımıyla Kudüs'ü anlatıyor. 14. yüzyılda Tebriz'de Safevî sanatçısı Ahmet Musa'nın resimlediği *Miracnâme*'den bir minyatür. (Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine kitapları, İstanbul.)

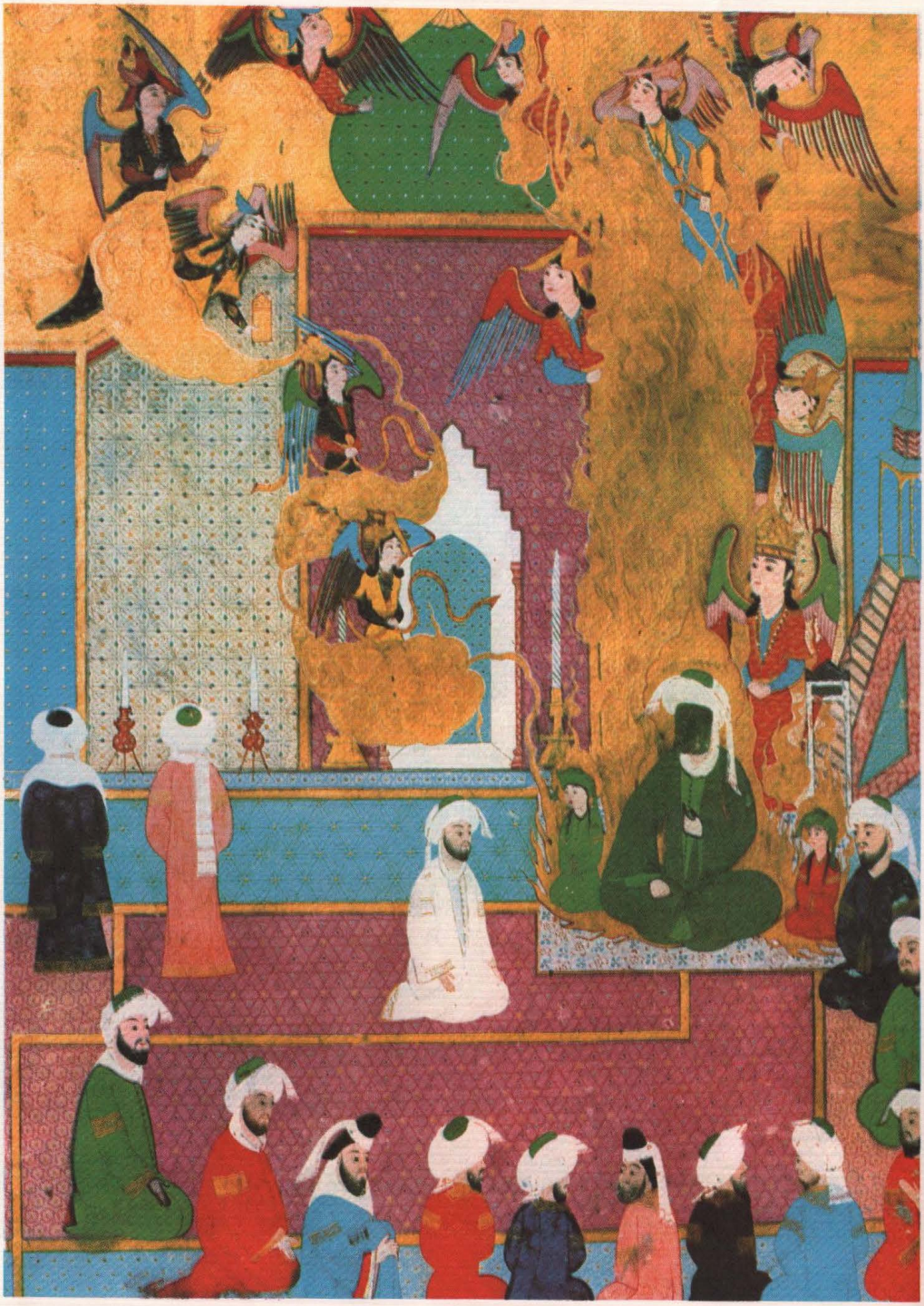

(İNGİLİZCE) KAYNAKÇA

Aşağıdaki kitap listeleri, her şeyi kapsayacak biçimde düşünülmemiştir: bunlar, sadece, daha geniş incelemeler için hareket noktalarıdır. Böyle yapıtların, çoğu kez, bir başka dünyayı tanımaya götüren en sevimli yolu oluşturduklarını gözönünde tutarak, olabildiğince tarihlere, belge derlemelerine ve İngilizceye çevrilmiş özgün yazına dikkat çekmeye çalıştık. Ayrıca, ciltsiz olarak (yani daha ucuz fiyatla) da yayımlanmış kitaplar, bir asteriks (*) işaretiyle belirtilmiştir. (Anılan yapıtlardan Türkçe çevirisi olanların adları italik yerine siyah harflerle gösterilmiştir.)

Temel başvuru yapıtları şunlardır: *The Encyclopaedia of Islam*, 2. basım (derleyenler: J.H.Kramers vb.), Leiden'de 1954'ten beri çıkıyor, alfabenin yarısını yeni geçti. *The Shorter Encyclopedia of Islam* (der. H. A.Gibb ve J.H.Kramers; Leiden, 1953), ilk andığımız -ikinci basımı tamamlanmamış- ansiklopedinin birinci basımından (Leiden, 1913-38) seçme makaleleri toplayarak, bunların özellikle kaynakçalarını yenileştirmiştir. İngilizce *İslâm Ansiklopedisi'nin birinci basımı*, geniş ölçüde eskimiş olmakla birlikte, ikinci basımda henüz sıra gelmemiş konular için yararlı olabilir. Bu iki basım birarada, İslâm'la ve İslâm uygarlığıyla ilgili, özellikle çağdaş döneme girilmezden önceki her türlü konu için temel başvuru yapıtlarıdır. Bütün maddelere esaslı kaynakçalar eklenmiştir. Şu kaynaklardan da, daha öte bibliyografik rehberlik edinilebilir: (der.) J.D Pearson, *Index Islamicus 1906-55* (ekleri çıkmaya devam etmektedir); Jean Sauvaget, *Introduction to the History of the Muslim East* (Berkeley, Calif., 1965) ve (der.) P.M.Holt, A.K.S. Iambıon ve B.Lewis, *The Cambridge History of Islam,** 2 cilt (Cambridge, 1970).

Marshall G.S.Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization,** 3 cilt (Chicago, Ill., 1974), çağdaş dönem hakkında çağdaş-öncesine oranla birazcık sallapati ve zayıf olmakla birlikte, çok önemli bir başarı ve bütün İslâm tarihinin en doyurucu incelemesi olarak kalmaktadır.

Yakın zamanlarda yapılan araştırma ve genel düzeydeki kanılardan haberdar olmak isteyenler, şu dergi koleksiyonlarına başvurmalıdırlar: Washington, D.C.'da "Middle East Institute" tarafından 1946'dan buyana yayımlanan *Middle East Journal* ve Hartford, Conn.'taki "Hartford Seminary Foundation"ca, daha çok Hıristiyan misyonerleri için 1911'den beri çıkarılmakta olan *The Muslim World*. *The Islamic Quarterly* ise, Müslüman misyonerleri tarafından hazırlanarak Londra'daki "İslâm Kültür Merkezi"nce 1954'ten beri yayımlanmaktadır. En son çağdaş bilginlik yapıtlarıyla ilgilenmek isteyenler, şu dergilerdeki kitap eleştirilerini ve makaleleri okumakla işe başlayabilirler: *Revue des études islamiques* (Paris, 1927→), *Bulletin of the School of African and Oriental Studies* (Londra, 1917→) ve *Studia Islamica* (Paris, 1953).

İslâma Karşı Batılı Tutumları

Bu alanın önce çalışmaları, Norman Daniel'in iki kitabıdır: *Islam and the West: the Making of an Image* (Edinburg, 1960) ile *Islam, Europe and Empire* (Edinburg, 1966). Richard W. Southern'in *Western Views of Islam in the Middle Ages* (Cambridge, Mass., 1962) kitabı, başlığında söylendiği gibi Ortaçağlarda Batılıların İslâmı nasıl gördüklerini birinci sınıf bir ele alışla özetlemektedir. Yakın yıllarda yapılan şu özet de değerlidir: Maxime Rodinson, "The Western Image and Western Studies of Islam", (der.) Joseph Schacht ve C.E. Bosworth, *The Legacy of Islam* (Oxford, 1974), s.9-62. Fakat son zamanlarda, kavgacı ve tutkulu bir kitap bütün bu konuya başat olmuştur: Edward W.Said'in Orientalism*'i (Londra, 1978), hemen hemen günümüze kadar, İslâm hakkındaki Batılı incelemelerinin, bize İslâm'dan çok Batı üstüne bilgiler verdiğini ileri sürmektedir. Ancak, çoğu bilim adamları, Said'in haklı olduğu bir yer bulunmakla birlikte, vardığı sonuçların aşırıya kaçtığı kanısındadırlar. Bu soruna bir başka yaklaşım da, sanat yoluyladır ve bu bakımdan Philippe Jullian'ın *The Orientalists* (Oxford, 1977) kitabı, 19. yüzyıl ressamlarının Doğu'yu keşfetmelerini tumturaklı bir biçimde ortaya koymaktadır.

Ayrım I: Vahiy ve Müslümanlık Tarihi

622'den 1500'e İlk Dokuz Yüzyıl

Genel olarak İslâm üstüne birçok kısa ve yetkin inceleme vardır: H.A.R. Gibb, *Islam** (Oxford, 1975), başlığı değiştirilmiş 2. bas., Fazlur Rahman, *Islam** (Chicago, Ill., 1979), 2. bas., A.Guillaume, *Islam** (Harmondsworth, 1976), 2. bas., Kenneth Cragg, *The House of Islam** (Encino, Calif., 1975), 2. bas.. Bunların hepsi de iyidir; fakat ilk sırada andığımız, birinci basımı 1949'da yapılan kitap, en iyileri olarak kalmaktadır. Cragg'in yapıtı, kendisinin Marston Speight'le birlikte derlediği *Islam from Within* (Wadsworth, Calif., 1980) adlı birinci sınıf antolojiye eşlik etmek üzere hazırlanmıştır ve bu iki kitap birarada, genel okuyucuya İslâmın gelişimi ve sofu Müslümanların inanç ve duyguları hakkında çok şeyler öğretmektedir.

Şu yapıtlar, İslâmın ilk dokuz yüzyılının tümü ya da kimi bölümleri üstüne yararlı genel ele alışlardır: Bernard Lewis, *The Arabs in History* (Londra, 1966), 4. bas.; F.Gabrieli (çev. V.Luling ve R.Linell), *Muhammad and the Conquests of Islam** (Londra, 1968); John J.Saunders, *A History of Medieval Islam** (Londra, 1965); G.von Grunebaum (çev. K.Watson), *Classical Islam: History 600 1258* (Londra, 1970). Fakat tek bir kişi tarafından yapılan ve en önde gelen inceleme, yine de Marshall G.S.Hodgson'un *Venture of Islam*'ının ilk iki cildidir. Muhammed'in yaşamı üstüne birtakım yeni incelemeleri de gözden kaçırmamak gerekir: William M.Watt'ın Peygamberin yaptıklarının içerdiği toplumsal ve siyasal sonuçları ortaya koyan *Muhammad at Mecca* (Oxford, 1953) ve *Muhammad at Medina* (Oxford, 1956) kitapları ve Marxist Fransız bilgini Maxime Rodinson'un (A.Carter tarafından İngilizceye çevrilen) Mohammad*'ı (Londra, 1971).

Birçok antolojiler, belge ve yazın çevirileri vardır; bunlardan üstün değer taşıyan biri, Bernard Lewis'in (derleyen ve çeviren), *Islam: from the Prophet Mohammad to the Capture of Coustantinople** (Londra ve New York, 1974) adlı kitabıdır. Döneminin iki başyapıtını da şiddetle salık veririm: İbn Batuta'nın *Travels in Asia and Africa, 1325-54* (çeviren ve özetleyen H.A.R.Gibb), 3 cilt (Cambridge, 1971) ve İbn Haldun'un dünya tarihinin girişi (çev. Franz Rosenthal), The Muqaddimah: *An Introduction to History*, 3 cilt (New York, 1958).

Son yıllarda, bu dönem üstüne nefis resimli ve geniş kapsamlı iki inceleme çıkmıştır. Çeşitli konuları aydınlatmak için mimari ve arkeoloji kanıtlarını da kullanarak, 1500'e kadar İslâm tarihini irdeleyen Michael Rogers'in *The Spread of Islam*'ı (Oxford, 1976) ve güçlü bir bilginler takımının katkılarından oluşan, Bernard Lewis'in derlediği *The World of Islam: Faith, People, Culture* (Londra ve New York, 1976).

İslâm uygarlığının kalıplayıcı güçleri: Birçokları, genel etkisi açısından Kur'an'ın en iyi İngilizce çevirisinin A.J.Arberry, *The Koran Interpreted** (Londra, 1980) olduğu kanısındadırlar. Lahorlu Muhammed Ali'nin *The Holy Quran*'ı (Lahore, 1973), 6. bas. ise, pekinliğiyle tanınır ve bir tek istisnasıyla bu kitaptaki bütün alıntılar için kullanılmıştır. Ignaz Goldziher'in *Muhammedanische Studien*'inin 2. cildi (Halle, 1890; İngilizceye C.R. Barber ve S.M.Stern tarafından, *Muslim Studies*, 2. cilt diye çevrilmiştir: Chicago, Ill., 1966 ve Londra, 1971) hadislerin gelişimi üstüne klâsik araştırmadır. Başlıca altı toplamadan seçme hadislerle oluşturulmuş popüler bir antoloji de şudur: El-Hac Mevlâna Fazlul Harim (çev.), *Al-Hadis: an English Translation and Commentary of Mishkat-ul-Masabih*, 4 cilt (Lahore, 1938).

İslâm hukuku konusunda, Noel J.Coulson'un *A History of Islamic Law*'u (Edinburg, 1964), şeriat ve çağdaş gelişmeler için çok iyi bir kısa giriştir. Şu yapıtlara da bakılmalıdır: Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford, 1950; yeni baskı, 1979) ve *An Introduction to Islamic Law* (Oxford, 1964).

Sufilik hakkında kısa giriş kitapları şunlardır: R.A.Nicholson, The Mystics of Islam* (Londra, 1914; yeni baskı 1963) ve Arthur J.Arberry, *Sufism, an Account of the Myties of Islam* (Londra, 1950). Yakınlarda çıkan daha esaslı bir giriş de, Annemarie Schimmel'ın The Mystical Dimentions of Islam'ıdır (Chapel Hill, N.C., 1975).

Sufiliğin ilk gelişmeleri üstüne Louis F.J.Massignon'un (İngilizceye çevrilmemiş) iki temel kitabı vardır: *La Passion d'al-Hosayn ibn-Mansour al-Hallaj, martyr mystique de l'Islam exécuté a Bagdad le 26 Mars 922*, 2 cilt (Paris, 1922) ve *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1922; ikinci bas. 1954).

El-Gazzalî'nin kolay bulunan iyi bir yaşam öyküsü şudur: William M.Watt, *Muslim Intellectual: a Study of al-Ghazali** (Edinburg, 1963). Rumî'nin düşünüşü hakkında en yeni inceleme, Annemarie Schimmel'in *The Triumphal Sun* adlı kitabıdır (Boulder, Colo., 1978). Rumî'nin yapıtlarının birçok çevirileri vardır: (der. ve çev.) R.A. Nicholson, *The Mathnawi of Jalaluddin Rumi** (Londra, 1926); (der. ve çev.) R.A.Nicholson, *Selected Poems from the Divani Shamsi Tabriz** (Cambridge, 1898); İslâmiyeti incelemeye yeni başlayanlar için kolay okunan bir nesir çeviri de şudur: (der. ve çev.) A.J.Arberry, *Discourses of Rumi* (Londra, 1961).

İbnü'l Arabî'nin yazılarını düzenli bir sisteme sokmaya çalışan bir yapıt şudur: A.E.Affifi, *The Mystical Philosophy of Muhyid Din-ibnul Arabi* (Cambridge, 1939). Aynı konuda Henry Corbin'in de bir kitabı vardır: (çev. Ralph Manheim), *Creatioe Imagination in the Sofism of Ibn Arabi* (Princeton, N.J., 1969; Londra, 1970). İbnü'l Arabî'nin yaşamının bütün çalışmalarını özetleyen yapıtı da, son yıllarda İngilizceye kazandırılmıştır: (der., çev. ve sunan Ralph W.L.Austin), *The Bezels of Wisdom* (Londra, 1980).

Aktarım süreçleri: Bu alanda yapılan bilgince araştırmalar, henüz bebeklik çağındadır; örneğin, A.L.Tibawi, *Islamic Education: its Traditions and Modernization into the Arab National Systems* (Londra, 1972). Joan E.Gilbert (1977'de Berkeley'deki California Üniversitesi'nde verdiği, yayımlanmamış doktora tezi) "The Ulema of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship" çalışmasıyla, Ortaçağ Şam ulemasının bilginlik dünyasını gözlerimizin önüne seriyor. Öğretmenlere nasıl saygı gösterilmesi gerektiği hakkındaki en derinliğine serimlemeyse, 13. yüzyıldan kalma pek şirin bir Arap belgesinde bulunmaktadır: Burhan al-Din, al-Zarnuji (çev. G.E. von Grunebaum), *Ta'lim al-Muta'allim at-Ta'allum (Instruction of the Student; Method of Learning)* (New York, 1947; Oxford, 1948). Daha geç bir dönemin kanıtlarına dayanmakla birlikte, benim de aktarım sürecini aydınlatan iki makalem vardır: Francis Robinson, "The Veneration of Teackers in Islam by the Pupils: its Modern Significance", *History Today* (Londra, Mart 1980) ve "The Ulama of Firangi Mahal and their Adab", (der.) B.Metcalf, *Moral Conduct and Authority: The Place of Adab in South Asian Islam* (Berkeley, California, çıkmak üzere).

J.S.Trimingham'ın *The Sufi Orders in Islam**'ı (Oxford, 1971), uluslararası Sufiliğin gelişimini dünya çapında bir olgu olarak ele alan öncü bir yapıttır; A.Schimmel'in yukarıda andığımız The Mystical Dimension of Islam'ından da, bununla ilgili başka kanıtlar çıkarılabilir. Başlıca tarikatlardan birinin tarihi için John K.Birge'in *The Bektashi Order of Dervishes*'ine bakınız (Londra, 1937). Richard M. Eaton'ın *Sufis of Bijapur 1300 1700: Social Roles of Sufis in Medieval India* (Princeton, N.J., 1978) kitabı, Sufîlerin belli bir bölgede 400 yıl boyunca yerine getirdikleri işlevler üstüne pek çekici ve öncü bir araştırmadır.

16. ve 17. Yüzyıllarda Merkez İmparatorlukları

Safeviler: Safevi İranı üstüne daha ileri incelemeler için son derece yatkın bir çıkış noktası, şu kitaptır: R.M. Savory, *Iran under the Safavids* (Cambridge, 1980). Bu yapıt, Şiîlikle Safevî devleti arasındaki değişen ilişkileri pek güzel anlatmaktadır. Safevî resim sanatının çeşitli yanları hakkında iyi birçok inceleme vardır: L.Binyou, J.V.S.Wilkinson ve B.Gray, *Persian Miniature Painting* (Londra, 1931); B.Gray, *Persian Painting* (Londra, 1930); S.C.Welch, *A King's Book of Kings* (Londra ve New York, 1972) ve yine onun *Royal Persian Manuscripts** (Londra, 1976). Arthur Upham Pope'un derlediği, *A Survey of Persian Art*, 6 cilt (Oxford, 1938-58) kapsamca görkemlidir ve Safevî sanatını İran sanatının genel gelişimi bağlamına yerleştirmektedir. Anthony Welch'in *Shah Abbas and the Arts of Isfahan*'ı (New York, 1973), bu büyük hükümdarın dönemindeki kayda değer sanatsal çiçekleniş üstünde odaklaşmaktadır. Wilfrid Blunt ve Wim Swann'ın *Isfahan: Pearl of Persia* adlı kitabı da (Londra, 1966), İsfahan şehrine renkli bir giriştir.

Hint-Moğollar: Hint Moğol imparatorluğunun, yeni bulguları da kapsayan doğru dürüst bir genel tarihi henüz yoktur; ama Gordon Johnson, Christopher Bayly ve John Richards'ın derledikleri, yakında yayımlanmaya başlayacak *The New Cambridge History of India*'nın ciltleri, bu gereksinimi karşılayabilecektir. İncelemeye başlamak için en iyi çıkış noktası, şimdilik, *The Cambridge History of Islam*'ın ikinci cildindeki ilgili bölümlerdir. M.Mujeeb'in *The Indian Muslims*'i (Londra, 1967) de yararlıdır. I.Habib'in *The Agrarian System of Mughal India 1556-1707* (Bombay, 1963) adlı kitabı, eski kanıları değiştiren önemli bir yapıttır.

O dönemden kalma yapıtların, çeşitli yetkin çevirileri vardır ki, özellikle şunları atlamamak gerekir: Babur (çev. A.S. Beveridge) *The Babur-Mamah in English*, 2 cilt (Londra, 1922) Hint-Moğol hanedanının canlı ve son derece zekice yazılmış özyaşamöyküsü; Abul Fazl (çev. H.Beveridge), *The Akbarnama*, 3 cilt (Kalküta, 1907, 1912, 1939) ve aynı yazarın devletle toplumu anlatışı (çev. H.Blockmann ve H.S.Jarrett) *The Ain-i Akbari*, 2 cilt (Kalküta, 1872 ve 1874), Ekber'in yakın dostu ve kişisel danışmanının yaptığı tam bir tasvir; Cihangir'in (çev. A.Rogers, der. H.Beveridge) *Tuzuk-i-Jahangir or Memoirs of Jahangir*'i de, 2 cilt (Londra, 1909 ve 1914), bu yetenekli imparator ve güzel sanatlar uzmanının gözünden Moğol yaşamına ve Hint doğal niteliğine tanıklık etmemizi sağlamaktadır. Rahatokunan ve resimli iki iyi kitap da şunlardır: Bamber Gascoigne, *The Great Moghuls* (London, 1971) ve Gavin Hambly, *Cities of Mughal India: Delhi, Agra and Fatehpur Sikri* (Londra, 1968).

Osmanlılar: İngilizce iki tane yeni genel Osmanlı tarihi vardır: Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (Londra, 1973) ve N.Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition* (New York, 1972). Osmanlı kurumları için, H.A.R.Gibb ve H.Bowen, *Islamic Society and the West*, cilt I, part I ve II'ye (Oxford, 1950 ve 1957), Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*'a (Norman, Okla., 1963) ve Muhteşem Süleyman'ın sarayının ve imparatorluğunun ilk elden çarpıcı bir anlatımı için de, Ghiselin de Busbecq (çev. E.S.Foster), Turkish Letters'e bakınız (Oxford, 1967). Elias J.W.Gibb'in altı ciltlik *A History of Ottoman Poetry*'si (Londra, 1900-09), bütün Osmanlı kültür yaşamına ışık tutmaktadır. Nobel edebiyat ödülü kazanmış Yugoslavyalı Ivo Andric'in (çev. L.F.Edwards) The Bridge on the Drina* (Londra, 1959) romanı, Osmanlıların Balkanlardaki 400 yıllık egemenliğinin niteliğini göstermektedir. Michael Levey, *The World of Ottoman Art**'ında (Londra, 1975) Osmanlı sanatını genel olarak büyük bir açıklıkla incelemiştir; aynı konuyu Oktay Aslanapa daha ayrıntılı olarak, *Turkish Art and Architecture* (Londra, 1971) kitabında işlemektedir. Geoffrey Goodwin'in *A History of Ottoman Architecture*'ı (Londra, 1971) birinci sınıf bir araştırmadır. Arthur Stratton da, en büyük Osmanlı mimarının bir biyografisini yazmıştır: *Sinan* (Londra, 1972). Titus Burckhardt ise, *Art of Islam: Language and Meaning* (çev. J.P.Hobson; Londra, 1976) adlı kitabının parlak bir bölümünde, Sinan'ın başarılarını gayet güzel çözümlemektedir.

1500'den 18. Yüzyıla Merkezin Ötesindeki İslâm Ülkeleri

İslâmlaştırma sorunu, şu iki çığır açan kitaptan izlenebilir: C.Geertz, *Islam Observed: Religious Development in Morocco and*

*Judonesia** (New Haven, Conn., 1968), İslâm hakkındaki eski akademik klişelerin yıkılmasında etkili olan bir kültür antropologunun yapıtı, ve (der.) Nehemia Levtzion, *Conversion to Islam* (Londra, 1979) İslâm dünyasının birçok yörelerindeki İslâmlaştırma incelemelerini biraraya getiren ve konunun karşılaştırmalı olarak ele alınması yönünde ilk adımı oluşturan bir kitap

Güneydoğu Asya: Bu döneme en iyi giriş, H.de Graaf'ın *The Cambridge History of Islam*'ın ikinci cildindeki "South-East Asian Islam in the Eighteenth Century" yazısıdır. Maalesef, diğer araştırmalar dergi sayfalarında kalmıştır (Nehemia Letzion'un *Conversion to Islam*'ındaki yetkin kaynakçalara bakınız), bunlardan özellikle S M. al-Attas, G.W.J.Drewes ve A.H Johns tarafından yazılmış olanları kayda değer. S.M. al-Attas'ın AçeSufîliğinin çeşitli yanları hakkında iki önemli kitabı vardır: *The Mysticism of Hamza al-Fansuri* (Kuala Lumpur, 1970) ve *Raniri and the Wujudiyah* (Kuala Lumpur, 1966). D.Lombard'ın *Le Sultanat d'Atjeh au temps d'Iskandar 1607-1636* (Paris, 1967) adlı kitabıysa, Açe sultanlığının en parlak dönemini incelemektedir.

Afrika: Afrika'da, özellikle de Batı Afrika'da İslâmlığın incelenmesinde, son 20 yıl bir patlamaya tanık olmuştur; birinci sınıf birçok çalışmalar yapılmıştır, ama bunlar hâlâ makale ya da tez halinde durmaktadırlar. En yararlı hareket noktaları, yeni bilimsel bulguların şu eserlerde verilen bileşimleri olabilir: *The Cambridge History of Islam*, cilt 2; J.F.A. AJayi ve M.Crowder, *A History of West Africa*, cilt 1 (Londra, 1971); (der.) R.Oliver, *The Cambridge History of Africa*, cilt 3, y.1050-y 1600 (Cambridge, 1977) ve (der.) R.Gray, *The Cambridge History of Africa*, cilt 4, y.1600-y 1850 (Cambridge, 1975) E.N.Saad'ın "Social History of Timbuktu: The Role of Muslim Scholars and Notables" (yayımlanmamış doktora tezi; Northwestern University, Ill., 1979) önemli bir yeni araştırmadır. (Der.) Thomas Hodgkin, *Nigerian Perspectives: an Historical Anthology**, 2. bas. (Londra, 1975) canlı bir belge derlemesidir Afrika'da İslâm sanatı henüz iyi araştırılmış değildir. R.A.Bravmann'ın *Islam and Tribal Art in West Africa** (Londra, 1974) kitabı, yürekli bir başlangıç oluyor. Mimarî için, George Michell'in derlediği *Architecture of the Islamic World: its History and Social Meaning*'taki (Londra, 1978) kısa anlatıma başvurmak zorunludur. Fas için, Jamil M Abun-Nasr, *A History of the Maghreb**'te, 2. bas. (Cambridge, 1975) gayet başarılı bir giriş yapmaktadır. Anthony Hutt, *North Africa: Islamic Architecture** (Londra, 1977) kitabında, genellikle Kuzey Afrika mimarlığı bağlamında Fas mimarisine hoş bir giriş sunuyor; bunun ardından, daha ayrıntılı olarak, Derek Hill ve L.Golvin'in *Islamic Architecture in North Africa* (Londra, 1976) yapıtı okunabilir.

Orta Asya ve Çin: Orta Asya'da İslâmlık üstüne çoğu çalışmalar Rusçadır. En kolay erişilebilecek başlangıç bilgileri, B.Spuler'in *The Cambridge History of Islam*'ın ilk cildindeki, "Central Asia from the Sixteenth Century to the Russian Conquests" makalesi ile (der.) G.Hambly'nin *Central Asia* başlıklı kitabıdır (Londra, 1978). Bölgedeki 1500 sonrası İslâm mimarisi için şu kaynaklara bakılabilir: M.Hrbas ve E.Knobloch (çev. R.Finlayson-Samsour), *The Art of Central Asia* ile K.Gink ve K Gombos, *The Pearls of Uzbekistan* (Budapeşte, 1976). Çin Müslümanları içinse, Orta Asya Müslümanları için yapılmış araştırmalardan bile azı vardır. Bu dönem için tek kaynak, R.Israeli, *Muslims in China: a Study of Cultural Confrontation**'dır.

18. ve 19. Yüzyıllarda Gerileme, Düzeltim ve Canlanış

Müslüman erkinin tükenişi: Bu konu, büyük imparatorlukların parlak dönemleri hakkındaki yapıtlarda genellikle öngörülür ve kısmen de açıklanır. İran üstüne kaynaklara, Lavrence Lockbart'ın şu iki çalışması da eklenmelidir: *Nadir Shah* (Londra, 1938) ve *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia* (Cambridge, 1958); "Symposium: Decline of the Mughal Empire", *Journal of Asian Studies* (Şubat 1976), iyi bir başlangıç oluşturmakla birlikte, Hint-Moğol imparatorluğunun çöküşü, hâlâ etkin tarihçisini beklemektedir; Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili eserlere, bu açıdan Bernard Lewis'in "Ottoman Observers of Ottoman Decline" başlıklı kısa denemesi de eklenebilir: Bernard Lewis, *Islam in History: Ideas, Men and Events in the Middle East* (Londra, 1973).

Düzeltim ve Canlanış: Bu süreç, şimdilik, baştan başa incelenmiş değildir. Fazlur Rahman *Islam** (Londra, 1966) adlı kitabının 12. bölümünde konuya kısa bir giriş yapıyor. Esinleyici makaleler şunlardır: J.Joll'un Medine'deki başlıca hadis okulunu ve orada okuyanları inceleyen yazısı, "Muhammad Hayya al-Sindi and Muhammad Ibn Abd al-Wahhab: an Analysis of an Intellectual Group in Eighteenth Century Medina", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, part I, 1975; Hamid Algar, "The Nagshbandi Order: A Preliminary Survey of its History and Significance", *Studia Islamica*, cilt 44 ve A.Hourani, "Shaikh Khalid and the Nagshbandi Order", (der.) Samwel M.Stern, A.Hourani ve V.Brown, *Islamic Philosophy and the Classical Tradition* (Columbia, S.C., 1973), bu iki yazı, Nakşbendiyye'nin uluslararası bağıntılarını ve o bağıntıların canlanış hareketi içinde taşıdığı önemi ortaya koymaktadır; ve B.G.Martin, "A Short History of the Khalwati Order of Dervishes", N.R.Keddie, *Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500** (Los Angeles, Calif., 1972). G.Rentz, ilk Suudî-Vahabî imparatorluğunun kuruluş öyküsünü, şu yazısında gayet özlü olarak anlatmıştır: "Wahhabism and Saudi Arabia", (der.) D.Hopwood, *The Arabian Peninsula* (Londra, 1972). W.R.Roff'un yazdığı, *The Cambridge History of Islam*'ın ikinci cildindeki "South-East Asian Islam in the Nineteenth Century" bölümü, üç kutsal savaş hareketini betimlemektedir; Peter Carey'in *Babab Dipanagara* (Kuala Lumpur, 1981) kitabı ise, bu hareketlerden herhangi biri üstüne ilk İngilizce ayrıntılı incelemedir. Hindistan'da Canlanmacı hareketler üstüne özet bir tartışma için Peter Hardy'nin *The Muslims of British India* (Cambridge, 1972) kitabına bakınız; Mohıuddin Ahmad'ın *Saiyid Ahmad Shahid* (Lucknow, 1975) yapıtı ise, yalnızca Mücahidîn akımının önderine ayrılmıştır. Kafkaslar'daki hareket için şu Fransızca makaleye, A.Bennigsen, "Un Mouvement populaire au Caucase au XVIIIe siècle", *Cahier du monde russe et soviétique*, bl.2, 1964 ve Lesley Blanch'ın İmam Şamil hakkındaki romantik incelemesi, *The Sabres of Paradise*'a (Londra, 1960, yeni baskı, 1978) bakınız. Olayları bir de Rusların gözünden görmek için, Tolstoy'un Şamil'in yardımcısı "Hadji Murad" öyküsü okunabilir: Leo Tolstoy, *The Death of Ivan Ilych and Other Stories* (Londra, 1935). Chantal Quelquejay, Bahaeddin'in Kazan'daki hareketini şu Fransızca yazısında aydınlatmıştır: "La Vaisisme à Kazan", *Die Welt des Islams* (yeni seri), part I ve 2, 1959. Çin'deki hareket için bknz Israeli, *Muslims in China* ve şu pek eski incelemeler: Marshall Broomhall, *Islam in China: a Neglected Problem* (Londra, 1910); H.D'Ollone, *Mission d'Ollone: recherches sur les musulmans chinois* (Paris, 1911); E.Rocher, *La Province chinoise du Yunnan*, 2 cilt (Paris, 1879 ve 1880). Afrika'daki hareket için, "Merkezin Ötesindeki İslâm Ülkeleri" bölümünde salık verilen genel tarihlerin ilgili yerlerine eklenmek üzere, bir de Bradford G Martin'in değerli bir dizi incelemesi anılabilir, *Muslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa* (Cambridge, 1976); Martin, hareketlerin birbirleriyle karşılıklı bağıntılarını göstermeye çalışmaktadır. Ayrıca üç tane de pek değerli monograf vardır: P.M.Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898. a Study of its Origins, Development and Overthrow*, 2. bas. (Oxford, 1970); E.E.Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica* (Oxford, 1949); M Hiskett, *The Sword of Truth. the Life and Times of the Shehu Usuman dan Fodio* (New York, 1973).

20. Yüzyılın Ortalarına Kadar Avrupa'nın Yükselişi ve İslâmın Buna Karşılık Vermesi

M.G.S. Hodgson'un *Venture of Islam**'ının üçüncü cildinin "The Islamic Heritage in the Modern World" başlığını taşıyan altıncı kitabı, bu döneme fikirdolu bir giriş sağlamaktadır. Bernard Lewis'in The Ewergence of Modern Turkey* adlı kitabı, 2. bas. (Londra, 1968), Osmanlı İmparatorluğundan çağdaş Türkiye'ye geçişin en iyi incelemesidir. Atatürk dönemi için, popüler bir biyografi bunu tamamlıyor: Lord Kinross, Ataturk: The Rebirth of a Nation* (Londra, 1964). P.J.Vatikiotis, *The History of Egypt*, 2. bas (Londra, 1980), Lewis'in Türkiye için yaptığını, Mısır için yapmayı başarmaktadır. Fakat R.P. Mitchell'in *The Society of Muslim Brothers* (Londra, 1969) kitabına da bakınız. Şu iki özyaşamöyküsü, Mısır toplumuna ve çağdaşlaşmanın yarattığı gerilimlere gayet çekici sezgiler sağlamaktadır: Ahmad Amin (çev I.J.Boullaia), *My Life* (Leiden, 1978) ve kör olduğu halde Mısır Eğitim Bakanlığı yapan Taha Hussein'in otobiyografisinin üç cildi: *An Egyptian Childhood**, çev. E H.Paxton (Londra, 1981), *The Stream of Days, a Student at the Azhar*, çev. H.Wayment, 2. bas. (Londra, 1948) ve *A Passage to France**, çev K.Cragg (Leiden, 1976). A.H.Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939** (Londra, 1962) kitabında Arap ulusçu düşünüşünün ortaya çıkışının yetkeli anlatımını yazmıştır; daha sonraki dönem için şu yapıta da bakılmalıdır: Sylvia G.Haim, *Arab Nationalism; an Anthology** (Berkeley, Calif., 1962) Suudi Arabistan'ın doğuşu için, H.St.J.Philby, *Saudi Arabia*'ya bakınız (Londra, 1955); J.S.Habib'in *Ibn Saud's Warriors of Islam: the Ikhwan of Najd and their Role in the Creation of the Saudi Kingdom 1910-1930* adlı kitabı (Leiden, 1978), Abdülaziz İbn Suud'un tahta geçmesine yardım eden militan dinsel örgüt hakkında değerli bir incelemedir. Robert Lacey'nin *The Kingdom*'ı da (Londra, 1981) kolay bulunabilecek bir özenir. İran yakın tarihi üstüne şimdi hayli yayın yapılmaktadır. Bir kere, *The Cambridge History of Islam*'ın ikinci cildindeki şu iki yazıyı anmamız gerekir: A.K.S.Lambton, "Persia: the Breakdown of Society" ve R.M Savory, "Modern Persia". Üstelik, çağdaş İran'ın önde gelen tarihçisi N.R.Keddie de son zamanlarda önemli bir kitap yayınılamıştır: *Roots of Revolution: an Interpretive History of Modern Iran** (New Haven, Conn., 1981). Fakat ilk İran devrimi hakkındaki klâsik yapıt unutulmamalıdır: Edward G.Browne, *The Persian Revolution of 1905 1909* (Cambridge, 1910)

Çağdaş Orta Asya İslâmı üstüne bilimsel yapıtlara Fransızlar egemendir: A.Bennigsen ve C.L.Quelquejay, Les Mouvement nationaux chez les Musulman de Russie 1: le sultangalievism au Tatarstan (Paris, 1960, La Press et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920 (Paris, 1964), (çev G.E.Wheeler ve H.Evans), Islam in the Soviet Union (Londra, 1967); ve H.Carrère d'Encausse, *Réforme et revolution chez les Musulman de l'empire Russe, Bukhara, 1867-1924* (Paris, 1966)

Güney Asya'da, 19 ve 20. yüzyılların yerleşmiş genel tarihi, P.Hardy, *Muslims of British India** (Cambridge, 1972)'dır; İslâm düşüncesinin gelişmesini de, en iyi, Aziz Ahmad, *Islamic Modernism in India and Pakistan* (Londra, 1967) verir İngiliz egemenliğine karşı Müslüman tepkilerinin çeşitli yanları için bknz.: C.W.Troll, *Sayyid Ahmad Khan: a Reinterpretation of Muslim Theology* (New Delhi, 1978); D.Lelyveld, *Aligarh's First Generation: Muslim Solidarity in British India* (Princeton, N.J., 1978); F.Robinson, *Separatism Among Indian Muslims 1860-1923* (Cambridge, 1974) Çağdaşlaşma deneyiminin, önde gelen bir Hint-Moğol şair ve saraylısının gözünde ne anlama geldiği, şu özgün kaynaktan sezilebilir: (çev. ve der. R Russell ve Khurshidul Islam), *Ghalib: 1797-1869*, cilt 1: *Life and Letters* (Londra, 1969) Muhammed İkbal'in düşünüşüne en iyi başlangıç, kendi kitabıdır: M Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* (Oxford, 1934; yeni baskı, Lahore, 1962) İkbal'in şiirleri, Nicholson ve Arberry tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Tüm-Hindistan Müslümanlar Birliği'nin yükselişi üstüne henüz yetkeli bir çözümleme yapılmamıştır Hindistan'ın bölünmesi, İngiliz görüş açısından şu kitapta betimlenmektedir: H V Hodson, *The Great Divide Britain, India, Pakistan* (Londra, 1969).

19. ve 20. yüzyıllarda Güneydoğu Asya İslâmlığı konusuna en iyi girişler, hâlâ, *The Cambridge History of Islam*'ın ikinci cildindeki şu iki yazıdır: W R Roff, "South East Asian Islam in the Nineteenth Century" ve H.J.Benda, "South East Asian Islam in the Tweentieth Century" D Noer, *The Modernist Muslim Movement in Indonesia 1900-42* (Singapore, 1973) kitabında çağdaşlaşmacı akımın ilerlemesini incelemektedir. M.Ricklefs, *A History of Modern Indonesia** (Londra, 1981), dikkatli bir bilimadamının elinden çıkmış, en yeni özettir.

Son zamanlarda, Büyük Sahra'nın güneyindeki İslâmlıkla ilgili pek az çalışma vardır; sömürge donemi içinse, önderlik Hıristiyan ve paganlarda kalmıştır. Bknz J.S Trimingham, *The Influence of Islam upon Africa* (Londra, 1968); belirli toplumlar üstüne iki inceleme: P.M.Holt, *A Modern History of the Sudan**, 3. bas (Londra, 1967) ve I.M.Lewis, *The Modern History of Somaliland from Nation to State* (Londra, 1965). Donal Cruise O'Brien'in *The Mourids of Senegal. The Political and Economic Organization of an Islamic Brotherhood* (Oxford, 1971), bir Sufî tarikatının ekonomik modernizasyonda nasıl büyük bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Kuzey Afrika için yine bknz. J.M Abun-Nasr, A *History of the Maghrib*. Bilimadamları, Avrupa egemenliğinin ve çağdaş devletin ortaya çıkışına, ulemanın ve Sufîlerin karşılık vermelerini ayrıntılı olarak incelemeye daha yeni yeni başlamışlardır. Kılavuz olarak yararlanılabilecek birkaç kitap şunlardır: (der.) N.R.Keddie, *Scholars, Saints and Sufis** (yukarıda anılmıştı); yine aynı yazarın, *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din "al-Afgani"* (Berkeley, Calif., 1968); S.Akhavi, *Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period** (Albany, N.Y., 1980); ve D.Green, *The Tunisian Ulama* (Leiden, t.y.).

Çağdaş devlette, İslâmın ve Şeriatın durumuna kısa girişler için bknz. Erwin I.J.Rosenthal, *Islam in the Modern National State* (Cambridge, 1965) ve N.J.Coulson, *A History of Islamic Law**. H.A.R.Gibb'in *Modern Trends in Islam* (Chicago, Ill, 1947) adlı kitabında toplanan konferansları, hâlâ uyarıcı olmaya devam etmektedirler.

20. Yüzyılın İkinci Yarısında İslâmın Kendini Yeniden Vurgulaması

Yukarıda anılan kitaplardan başka, W.C Smith'in *Islam in Modern History*'si (Princeton, N.J., 1975) de, sömürgecilik dalgası geri çekilince Müslüman toplumlarında erk başına gelen, esas itibarıyla lâik seçkinlerin ilerleme tasarımlarını incelemektedir. Belli başlı önderlerin söylev ve yazıları da, önemlidir: Muhammed Ali Cinnah, *Speeckes, 3 June 1947-14 August 1948* (Karachi, 1948); Jamal Abd al-Nasir, *The Philosophy of the Revolution* (Kahire, 1954); Muhammad Riza Shah Pahlavi, *Mission for my Country* (Londra, 1961). Genel bir görüngü olarak İslâmın kendini yeniden vurgulamasıyla ilgili bknz. (der.) Md Ayoob, *The Polities of Islamic Reassertion* (Londra, 1981); bu kitapta, ayrı ayrı Müslüman devletleri üstüne, değişik nitelikte denemeler toplanmıştır (Der.) A.S.Cudsis ve A.E.Hillal Dessouki, *Islam and Power* (Londra, 1981), genel sorun üstüne P.J.Vatikiotis'ın nefis bir denemesini içeriyor. Arap devletlerinde son yıllardaki olayların kısa özetleri için bknz. Peter Mansfield, *The Arabs* (gözden geçirilmiş yeni bas.; Harmondsworth, 1978). Çağdaş Türkiye'de İslâmın yeniden ortaya çıkması Annemarie Schimmel'in "Turkish Islam" makalesinde ele alınmıştır, (der.) A.J.Arberry, *Religion in the Middle East* (Cambridge, 1969); ayrıca J.M.Landau'nun şu iki kitabına bknz.: *The National Salvation Party* (Salt Lake City, Utah, 1976) ve Radical Politics Modern Turkey (Leiden, 1974). İran devriminin tarihsel temeli ve ona giden süreç, Keddie'nin *Roots of Revolution*'undan başka şu kaynaklarda da iyi kapsanmıştır: M.J.Fischer, *Iran: from Religious Dispute to Revolution* (Cambridge, Mass , 1980) ve Hamid Algar'ın (K.Siddiqui tarafından derlenen) konferansları, *The Islamic Revolution in Iran* (Londra, 1980).

Sovyetler Birliği Müslümanları arasındaki temel gelişmeler, şu kitapta incelenmektedir: H.Carrère d'Encausse, *L'Empire éclaté: la révolte des nations en U.R.S.S.* (Paris, 1978). 1962'den itibaren Pan-İslâmik örgütlerin gelişimi üstüne, (der.) W.A Beling, *King Faisal and the Modernisation of Saudi Arabia*'da (Londra, 1979) bilgiler vardır.

Ayrım II: Müslüman Olmanın Anlamı

Dinsel Yaşam

İslâm yaşamını, onun getirebileceği sevinci ve insan isteklerıyle doğru davranış gerekleri arasındaki sürekli gerilimleri anlamanın en iyi yolu, roman ve biyografi okumaktır. Cragg ile Speight'ın derledikleri, yukarıda andığımız *Islam from Within* başlıklı antoloji gibi, Constance Padwick'in bütün dünyadan topladıkları Müslüman duaları antolojisi de, çok aydınlatıcıdır: *Muslim Devotions: a Study of Prayer-Manuals in Common Use* (Londra, 1961). Aynı açıdan, Martin Lings'in *A Sufi Saint of the Twentieth Century*'si de salık verilebilir, 2. bas (Londra, 1971). Sufi tarikatlarının etkinlik ve işlevlerini ortaya koymakta, antropologların hayli emeği geçmiştir. Örneğin, Ernest Gellner, *Saints of the Atlas* (Chicago, Ill. ve Londra, 1969) ve Michael Gilsenan, *Saint and Sufi in Modern Egypt* (Oxford, 1973). V. Crapanzano'nun *The Hamadsha: a Study in Moroccau Ethopsychiatry* adlı yapıtı (Berkeley, Calif., 1973), çoğucası Sufi türbeleriyle birleştirilen cin çarpması kültlerini incelemektedir Müslüman tören ve bayramlarının basit bir açıklaması, Riadh el-Droubie ve Edward Hulmes'in *Islam*'ında (Londra, 1980) yapılmıştır; bunlar, G.E. von Grunebaum'un *Muhammadan Festivals* kitabında (Londra, 1976) daha ayrıntılı olarak araştırılmıştır Dinsel yaşamın doruk noktası olan hac ziyareti, özgüllükle en

çok incelenen konudur. 1880'lerin başlarında kimliğini saklayarak Mekke'ye giden Hollandalı bilgin-yönetici C.Snouck Hurgronje, klâsik bir yapıt vermiştir (çev. J.H.Monahan), *Mecca in the Latter Part of the 19th Century* (Leiden ve Londra, 1931). Hacca gidenlerce sık sık yapıldığı gibi, tutulan günlükler de, değerli sezgiler sağlamaktadır: H.H.Nawab Sultan Jahan Begum (çev. Mrs.Willoughby-Osborne), *The Story of a Pilgrimage to Hijaz* (Kalküta, 1909); H.T. Norris (çev. ve der.), *The Pilgrimage of Ahmad... an Account of a 19th Century Pilgrimage from Mauritania to Mecca** (Warminster, 1977). Malcolm X'in Alex Haley'in yardımıyla yazdığı *The Autobiography of Malcolm X*'i (New York, 1965; Londra, 1966), bu deneyimin ırkçı görüşlerini nasıl değiştirdiğini anlatmaktadır. Çağdaş resimli kitaplar, hac törenının duygulandırıcı görünüşlerini ve yarattığı ruhsal yoğunluğu pek güzel yansıtmaktadır; bknz. Emel Esin, *Mecca the Blessed, Madinah the Radiant* (Londra, 1963) ve E.Guellouz ve A.Frikha, *Mecca: the Muslim Pilgrimage** (Londra, 1977). Haccın 14 yüzyıldır dünyanın en büyük uluslararası toplantısı olarak cidi bir biçimde araştırılmasına da başlanmıştır; bknz. D.E. Long, *The Hajj Today: a Survey of the Contemporary Makkah Pilgrimage* (Albany, N.Y., 1979) ve *Umal al-Nagar, The Pilgrimage Tradition in West Africa* (Hartum, 1972). Son olarak da, 1920'lerde Arabistan'da bir gazete muhabiri ikenyavaş yavaş Müslüman yaşam görüşünü özümleyen bir Alman Yahudisinin özyaşamöyküsü vardır ki, bu kitap duygulu ve zeki bir Avrupalının Müslüman bilincini edinirken yaptığı dokunaklı benlikçözümlemesidir: Muhammad Asad, *The Road to Mecca* (Londra, 1954).

İslâm Sanatları

Titus Burckhardt'ın *Art of Islam*'ı İslâmla İslâmî güzel sanat biçimleri arasındaki ilişkiye duyarlı bir giriş oluşturmaktadır. Hüsn-ü hat'a en kapsamlı giriş kitabı Y.H.Safadi'nin *Islamic Calligraphy*sidir (Londra, 1978); bu yapıt, Annemarie Schimmel'in kendi Sufice bakış açısını taşıyan *Islamic Calligraphy*'siyle (Leiden, 1970) tamamlanabilir. Pek tanınmayan Pas hüsn-ü hattı ve son derece güzel birçok levha örneği için bknz. A.Khatibi ve M.Sijelmassi (çev. J.Hughes), *The Splendour of Islamic Calligraphy* (New York, 1977). Sadece çiniciliğe ayrılmış pek az yapıt vardır. David Talbot Rice, *Islamic Art* (Londra, 1965), genel olarak İslâm sanatı bağlamında çok basit bir giriş oluşturmaktadır. Bir de, Arthur Lane'in *Later Islamic Pottery* kitabı vardır (Londra, 1957). İran çiniciliği hakkında, Arthur U.Pope'un (yukarıda anılmış bulunan) *Survey of Persian Art*'ından; Türk çiniciliği hakkında da O.Aslanapa'nın (yine daha önce andığımız) *Turkish Art*'ından ve Tahsin Öz'ün *Turkish Ceramics* (Ankara, 1957) kitabından bir miktar fikir edinilebilir. Halı ve kilimlere dair kitaplarsa, pek çoktur. Uzun süre bu işin ticaretini yapan K.H.Turkhan *Islamic Rugs*'da (Londra, 1968) kısa bir giriş sunuyor. Geniş kapsamlı, yararlı incelemeler şunlardır: Jurt Erdmann (çev. C.G.Ellis), *Oriental Carpets, an Account of their History* (Londra, 1961) ve R. de Calatchi (çev. V.Howard), *Oriental Carpets*, 2. bas. (Rutland, Vt., 1970). Aşiret kilimleri hakkında en iyi kaynak ise şudur: Jenny Housego, *Tribal Rugs: an Introduction to the Weaving of the Tribes of Iran* (Londra, 1978).

Toplum ve Çağdaş Dünya

Göçebe aşiretler hakkında birçok araştırına yapılmıştır. Son yıllarda çıkan önemlileri arasında şunları sayabiliriz: Fredrik Barth, *Nomads of South Persia: the Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy* (Oslo, 1961: New York, 1965); Daniel G.Bates, *Nomads and Farmers: a Study of the Yoruk of Southeastern Turkey* (Ann Arbor, Mich., 1973); T.Asad, *The Kababish Arabs: Power, Authority and Consent in a Nomadic Tribe* (Londra, 1970); D.P.Cole, *Nomads of the Nomads: the al Murrah Bedouin of the Empty Quarter** (Chicago, Ill., 1975) ve (der.) C.Nelson, *The Desert and the Sown: Nomads in Wider Society* (Berkeley, Calif., 1973). Isaac Digs'in *A Bedouin Boyhood*'u (Oxford, 1969), Ürdün'de bir Bedevî çocuğunun yetişmesinin ilk elden öyküsüdür. John S.Habib, *Ibn Saud's Warriors* (Leiden, 1978) ve E.E.Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica* (Oxford, 1949), göçebelerin çağdaş devletlerde oynayabilecekleri rolleri göstermektedir. M.E.Meeker'in *Literature and Violence in North Arabia* kitabı (Cambridge, 1979), göçebe çobanlıkla devletlerin ilişkisi üstüne yeni çıkmış bir incelemedir. Köy dünyasına geçecek olursak, Joe E.Pierce, *Life in a Turkish Village* (New York, 1964), bir köyde büyümenin dürüst bir öyküsüdür; Hamed M.Ammar'ın *Growing up in an Egyptian Village: Silwa, Province of Aswan*'ı ise (Londra, 1954), klâsik bir yapıt olmuştur. Köy yaşamı şu iki kitaptan tadılabilir: Z.S.Eglar, *A Punjabi Village in Pakistan* (New York, 1960) ve Robert A.Fernea, *Shaykh and Effendi: Changing Patterns of Authority among the El Shabana of Southern Irak** (Cambridge, Mass., 1970). Edebiyat da köy yaşamını tanımanın bir yoludur; bknz. Yaşar Kemal'in romanları, örneğin Memed my Hawk (Londra, 1961); V.M.Basheer (çev. R.E.Asher ve A.C.Chandersekaran), *Me Grandad 'ad an Elephant!** (Edinburg, 1980). Müslüman şehirleri hakkında etkili bir deneme şudur: G.E. von Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* (Chicago, Ill. ve Londra, 1955). Son yıllarda üç tane önemli deneme derlemesi yayımlanmıştır: (der.) A.H.Hourani ve S.M. Stern, *The Islamic City* (Oxford, 1970); (der.) I.M.Lapidus, *Middle Eastern Studies* (Berkeley, Calif., 1969) ve (der.) L.Carl Brown, *From Madina to Metropolis* (Princeton, N.J., 1973). Şu iki yeni araştırma da önemlidir: J.L.Abu-Lughud, *Cairo: 1001 Years of the City Victorious* (Princeton, N.J., 1971) ve F.I.Khuri, *From Village to Suburb: Order and Change in Greater Beirut* (Chicago, Ill., 1975). Yine romanlar, şehir yaşamı hakkında bize çok şeyler anlatabilir: Najib Mahfuz (çev. T.Le Gassick), *Midaq Alley* (Londra, 1975) Kahire'de. Ahmed Ali, *Twilight in Delhi* 2. bas. (Bombay, 1966) ise, bu eski Hint-Moğol şehrinde geçmektedir. A.H.Sharar'ın (çev. E.S.Harcourt ve F.Husssin), *Lucknow: the Last Phase of an Oriental Culture*'ı, bu kuzey Hindistan kentinin Pers etkisi altındaki şehirli yaşamının harikulâde bir tasviridir. Evler için, Guy T.Petherbridge, "Vernacular Architecture: the House and Society", (der.) George Michell, *Architecture of the Islamic World: its History and Social Meaning* (Londra, 1978), faydalı bir kaynakçası olan iyi bir giriştir. Ayrıca bknz.: (der.) James S.Kirkman, *City of Sanaa: Exhibition Catalogue* (Londra, 1976).

Reuben Levy'nin *The Social Structure of Islam* (Cambridge, 1957) kitabında, kadınların İslâmlıktaki geleneksel durumu üstüne özet bilgi vardır. Charis Waddy, *Women in Muslim History* (Londra, 1980), Müslüman kadınlarının güç ve başarılarını incelemektedir. C.Nelson, "Public and Private Politics: Women in the Middle Eastern World", *American Ethnologist* (Ağustos 1974 sayısı), kadınların bir etnografik araştırma konusu olarak ele alınışlarını irdelemektedir. Yakın zamanlarda yapılan incelemelerin en önde gelenlerinden ikisi şunlardır: (der.) E.W.Fernea ve B.Q.Bezirgan, *Middle Eastern Muslim Women Speak* (Austin, Texas, 1977) ve (der.) C.Beck ve N.Keddie, *Women in the Muslim World* (Cambridge, Mass., 1978). Kadınların İslâmlıktaki geleneksel anlamda durumlarını, B.Aisha Lemu ve Fatima Hareen'in *Woman in Islam* (Londra, 1976) adlı kitabında savunulmaktadır. Müslüman ailesinin kural ve törelerinin, kadınların eşitliğine temelden aykırı olduğu savı ise, Fatima Mernissi tarafından büyük bir heyecanla öne sürülmüştür: *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in a Modern Muslim Society* (New York, 1975). Bazı Müslüman kadınlarının ne gibi deneylere katlandığı, şu iki kitapta ortaya konulmuştur: L.P.Sandersen'ın kadın sünneti âdetini inceleyen *Against the Mutilation of Women* (Londra, 1981) ve Ian Young'ın bir Cezayir doğumevinde geçen ve yufka yüreklilerin kesinlikle okumaması gereken, *The Private Life of Islam*'ı (Londra, 1974). Sistemin "üstesinden gelen" kadınların özyaşamöykülerini okumak da öğretici olabilir: H.H.Nawab Sultan Jahan Begum, *An Account of my Life*, 1. cilt (çev. C.H.Payne) (Londra, 1910), 2 cilt (çev. A.S. Khan) (Bombay, 1922); Halide Edib, *Memoirs* (Londra, 1926); Begum Ikramullah, *From Purdah to Parliament* (Londra, 1963). Bu konuda da, yine edebiyatın değerli yardımları vardır. Cezayirli ünlü kadın romancı Assia Djeber'in bazı yapıtları, şu derlemede yer almaktadır: (der. ve çev.) L.Ortzen, *North African Writing* (Londra, 1970). Bir kuzey Hindistan *talukdar*'ı yani toprak sahibi ailesinden çıkan ilk üniversite mezunu kadın yazar Attia Hosain'in romanı, *Sunlight on a Broken Column* (Londra, 1961), geri plânda Hindistan'ın bağımsızlığı hareketi olmak üzere, okumuş bir kadının değerlerinin değişmesinin yol açtığı bunalımları pek güzel anlatmaktadır.

HATLAR

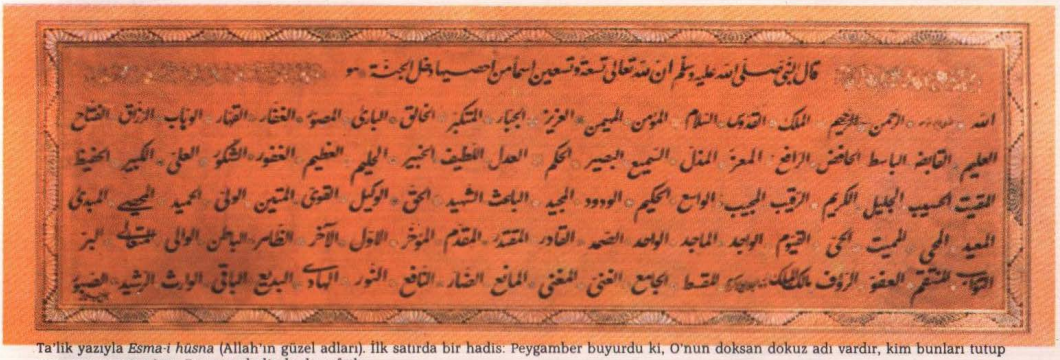

Ta'lik yazıyla *Esma-i hüsna* (Allah'ın güzel adları). İlk satırda bir hadis: Peygamber buyurdu ki, O'nun doksan dokuz adı vardır, kim bunları tutup sayarsa cennete girer. Beş satır halinde de, sıfatlar.

Hattat Seyyit Mehmet Sâmi'den istifli Sülüs yazıyla *İhlâs* sûresi (tamamı olan dört âyet).

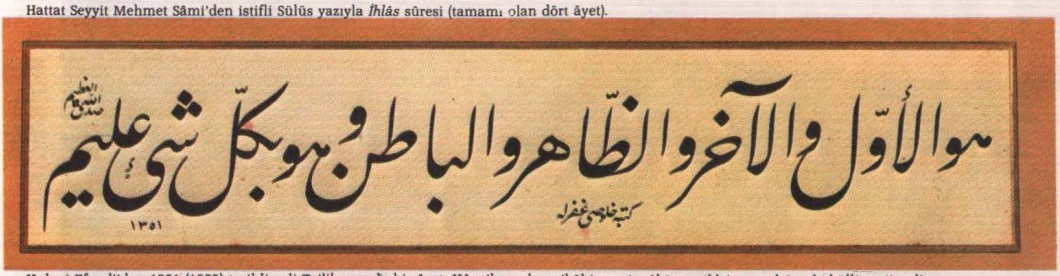

Hulusi Efendi'den 1351 (1932) tarihli celi Ta'lik yazıyla bir âyet: Hûve'l-evvelu ve'l-âhiru ve'z-zâhiru ve'l-bâtın ve hûve bi-külli şey'in alîm.

Hulusi Efendi'den 1324 (1906) tarihli celi Ta'lik yazıyla bir başka âyet: Elâ külli şey'in mâ hale'llaha bâtilü.

Ali Rasim'den 1290 (1873) tarihli istifli Sülüs ve Muhakkak yazıyla, Hûd sûresinden bir âyet: Ve mâ tevfîkî illâ bi'llah aleyhi tevemeltü ve ileyhi ünib.

Râkım'ın tuğra şeklinde yazısı: Ve ce'alnâ mine'l-mâi külli şey'in hayyin (Bütün canlıları sudan yarattık) âyeti. Mahlas yerinde de: Esteizü bi'llah (Allaha sığınırım).

Necmeddin Okyay'ın 1351 (1932) tarihli celi Ta'lik yazıyla levhası: Şefaat yâ Nebiyullah.

Zühdi'den 1271 (1854) tarihli celi Sülüs yazıyla bir hadis-i şerif.
(Bütün hat örnekleri, Sakıp Sabancı Koleksiyonu'ndandır.)

YER-ADLARI DİZİNİ

Bu cildin İngilizce aslındaki *Gazetteer* sayfalarını tıpkı-basım olarak yayımlıyoruz. Yer-adları, Türkçede genellikle değişmemektedir. Her yerin karşısında, önce (parantez içinde) hangi ülkede olduğu, sonra enlem ve boylam derece dakika ları (N-Kuzey, S-Güney, W-Batı, E-Doğu), daha sonra da kaçıncı sayfada geçtiği gösterilmiştir [Türkçe basım, bazı sunuş sayfalarını biz en sona koyduğumuz için İngilizcesini 4 sayfa geriden izlemektedir; yani örneğin burada 206 diye gösterilen sayfa numarası, elinizdeki kitapta 202'ye karşılıktır.] Kısaltmalar: R-Nehir, Mt-Dağ, Isl.-Ada, L-Göl.

Aaiun(WesternSahara), 27°10'N 13°11'W, 14,158
Abadeh(Iran), 31°06'N 52°40'E, 206
Abeche(Chad), 13°49'N 20°49'E, 95
Abidjan(Ivory Coast), 5°19'N 4°01'W, 14, 158
Abqaiq (Saudi Arabia), 25°56'N 49°40'E, 121
AbuHamed(Sudan), 19°32'N 33°20'E, 126
AbuZenima(Egypt), 29°03'N 33°06'E, 161
Accra(Ghana), 5°33'N0°15'W, 14
Aceh(Sumatra),(Indonesia), 5°30'N 95°20'E, 115, 134
Acre (Israel), 32°55'N35°04'E, 139, 141, 161
Adana (Turkey), 37°00'N 35°19'E, 73, 132, 139,141
Addis Ababa(Ethiopia),9°03'N 38°42'E, 14, 134
Aden(S Yemen), 12°47'N 45°03'E, 14, 73, 95, 121, 134, 142
Adi Langu (Java), (Indonesia), 6°56'S 110°51'E,91
Adrianople *see* Edirne
Agades(Niger), 17°00'N 7°56'E, 95
Agadir (Morocco), 30°30'N 9°40'W, 88, 95
Agha Jari(Iran), 30°45'N,49°47'E, 143
Agra(India), 27°09'N 78°00'E, 59, 113, 150
Ahmadabad (India), 23°03'N 72°40'E, 24, 59
Ahmadnagar (India), 19°08'N 74°48'E, 113
AinJalut(Jordan), 32°04'N 35°19'E, 24
Ajmere (India), 26°29'N 74°40'E, 24,36, 59, 113, 118, 150
Aksaray (Turkey), 38°22'N 34°02'E, 32
Albert, L (Uganda/Zaïre), 14
Aleppo(Syria), 36°14'N 37°10'E, 32, 45, 73, 114, 139, 141
Alexandretta(Turkey), 36 37'N 36°08'E, 141
Alexandria (Egypt), 31°13'N 29°55'E, 32, 73, 88, 114, 132, 139, 157
Algiers (Algeria), 36°50'N 3°00'E, 14, 73, 95, 134, 157, 158
Alkalawa(Nigeria), 13°34'N 6°22'E, 128
Allahabad(India), 25°27'N 81°50'E, 59, 113, 150
Almeria (Spain), 36°50'N 2°26'W,32
Amadia(Iraq), 37°06'N 43°29'E, 141
Amasya(Turkey), 40°37'N 35°50'E,45
Ambon (Isl), (Moluccas), (Indonesia), 3°41'S 128°10'E,89
Amman(Jordan), 31°57'N 35°56'E, 14, 132, 141, 142, 158,161
Amritsar(India), 31°35'N 74°56'E, 59, 206
Amsterdam (Netherlands), 52°21'N 4 54'E, 14, 176
Amu Darya R (USSR), (Oxus), 14, 24, 36, 45, 73, 101, 103, 112, 118, 130,143, 145, 194
Amur R (Mongolia/USSR/China), 14
Andaman Islands (Bay of Bengal), 14, 150
Andijan (USSR), 40°50'N 72°23'E, 118
Angara R (USSR), 14
Angkor (Cambodia), 13°26'N 103°50'E, 89
Ankara (Turkey), 39°55'N 32°50'E, 14, 24, 73, 114, 118,132, 134, 206
Anshun(China), 26°15'N 105°51'E, 124
Antalya(Turkey), 36°53'N 30°42'E, 114, 132
Antioch(Turkey), 36°12'N 36°10'E,45, 114
Antwerp(Netherlands), 51°13'N 4°25'E, 88
Aqaba (Jordan),29°32'N 35°00'E, 121, 161
Aqsu (China), 41°08'N 80°13'E, 101, 206
Araks R (USSR/Iran/Turkey), 130
Ararat(Mt),(Turkey), 39°40'N 44°23'E, 14
Ardabil (Iran), 38°15'N 48°18'E, 24, 45, 73, 112,206
ElArish(Egypt), 31°08'N 33°48'E, 139, 161
Al Artawiyah (Saudi Arabia), 26°31'N 45°21'E,142
Aru(Isl),(Indonesia),2°23'N 128°07'E, 115
Ashkhabad (USSR),37°58'N 58°24'E, 145,206
Ashqelon (Israel), 31°40'N 34°35'E, 161
Asila(Morocco), 35°32'N 6°04'W, 95
Asirgarh (India), 21°31'N 76°22'E, 59
Assaye (India), 20°15'N 75°59'E, 113
Asterabad *see* Gorgan
Astrakhan(USSR),46°22'N 48°04'E, 88, 101, 112, 126, 145
Aswan(Egypt), 24°05'N 32°56'E, 139
Asyut (Egypt), 27°14'N 31°07'E, 95
Atbara(Sudan), 17°42'N 34°00'E, 126
Atbara R(Sudan), 126
Athens(Greece), 38°00'N 23°44'E, 14,24, 73, 114,132, 139,176
Aurangabad(India), 19°52'N75°22'E, 59
Aussa(Ethiopia), 11°30'N40°36'E, 95
Awjila(Libya), 29°05'N 21°12'E, 95
Ayaina(SaudiArabia),25°58'N 46°34'E, 121
Azammur (Morocco), 33°20'N 8°25'W, 95
Azov(USSR), 47°06'N 30°26'E, 73, 88, 101, 114

Badr (Saudi Arabia), 17°52'N43°43'E, 24
Baghdad(Iraq), 33°20'N 44°26'E, 14, 24, 29, 32, 36,45, 73, 88, 101, 112, 114, 118, 121, 132, 134, 141, 142,143, 158, 206
Bahrain (Isl), (Persian Gulf), 26°05'N 50°31'E,73, 121, 142, 158
Bakhchisaray (USSR), 44°44'N 33°53'E, 145
Baku (USSR), 40°22'N 49°53'E, 45, 73, 97, 112, 130, 134, 143,145
Balakot (Pakistan), 34°28'N 73°24'E, 118
Bali(Isl), (Indonesia),89,91
Balkh (Afghanistan), 36°48'N 66°49'E, 24, 45, 59, 88, 101, 103, 112, 130
Balkhash, L(USSR), 14, 24, 36, 45, 88, 101, 103, 112, 118, 130, 145
Bam (Iran), 29°07'N 58°20'20E, 206
Bamako(Mali), 12°40'N 7°59'W, 14, 134, 155, 158
Bandaneira (Isl), (Moluccas), (Indonesia), 4°31'S 129°50'E,89
Bandar (India), (Masulipatam), 16°13'N 81°12'E, 59, 113
BandarAbbas(Iran), 27°12'N 56°15'E,45, 112,121, 142,143
Bandar Seri Begawan (Brunei),4°56'N 114°58'E, 14
Bandirma (Turkey), 40°21'N 27°58'E, 206
Bangalore(India), 12°58'N77°35'E, 113
Bangka (Isl), (Indonesia), 1°48'N 125°11'E, 91
Bangkok(Thailand), 13°44'N 100°30'E, 14
Bangui(Central African Republic), 4°23'N 18°37'E, 14
Banjarmasin(Borneo),(Indonesia),3°22'S 114°33'E, 89, 115
Banjul(Senegambia), 13°28'N 16°39'W, 14, 158
Bantam(Java), (Indonesia), 6°00'S 106°09'E, 89,91, 115
Bara(Sudan), 13°42'N 30°21'E, 139
Baroda(India), 22°19'N73 14'E, 113
Baros(Sumatra), (Indonesia), (Fansur), 2°02'N98°20'E,89,91, 115
Barqa(Libya), 32°30'N 20°50'E, 73, 95
Basaidu (Qeshm Isl), (Iran), 26°38'N 55°19'E, 143
Basra(Iraq), 30°30'N47°50'E, 45,73, 88, 112, 121, 132,141, 142
Bassein(India), 19°21'N 72°52'E, 59
Batang (Java), (Indonesia), 6°55'S 109°42'E, 115
Batavia *see* Jakarta
Batum(USSR), 41°37'N 41°36'E,45, 114, 115, 132, 143
Batutulis (Java), (Indonesia), 6°34'S 106°45'E, 91
AlBayda (Libya), 32°49'N 21°45'E, 126
Baykal, L(USSR), 14
Beersheba(Israel), 31°15'N 34°47'E, 161
Beirut (Lebanon), 33°52'N 35°30'E, 14, 141, 158
Belgrade(Yugoslavia),44°50'N 20°30'E, 14, 59, 114, 176
Benares *see* Varanasi
Bender *see* Bendery
Bendery (USSR), (Bender), 46°50'N 29°29'E, 73
Benghazi (Libya), 32°07'N 20°05'E, 73, 114, 132, 134, 157, 172
Benkulen (Sumatra),(Indonesia), 3°46'S 102°16'E, 91, 115
Ben Nevis(Mt), (UK), 56°48'N 5°00'W, 14
Benue R (Cameroon/Nigeria), 14,95, 118, 128, 155
Berber(Sudan), 18°01'N 34°00'E, 139
Berbera(Somalia), 10°28'N 45°02'E, 95, 134
Bergama(Turkey), 39°08'N 27°10'E, 206
Berlin (Germany), (West and East), 52°32'N 13°25'E, 14,176
Bern (Switzerland), 46°57'N 7°26'E, 14
Beshir(USSR), 38°15'N 64°45'E, 206
Beyt Shean(Israel), 32°30'N35°30'E, 161
Bhatkal(India), 13°59'N 74°34'E, 59
Bida(Nigeria), 9°06'N 5°59'E, 128
Bidar(India), 17°56'N77°35'E, 24
Bidderi(Chad), 11°11'N 15°20'E, 95
Bijapur(India), 16°47'N75°48'E,24, 59, 113
Bijar(Iran), 35°52'N 47°39'E, 206
Bikaner(India), 28°01'N 73°22'E, 59, 113, 150
Billiton(Isl),(Indonesia), 91, 115
Bilma (Niger), 18°46'N 13°04'E, 95
Binh Dinh (Vietnam), (Vijaya), 13°53'N 109°07'E, 89
Bintan (Isl), (Indonesia),91
BinYauri(Nigeria), 10°46'N4°45'E, 128
Birecik(Turkey), 37°03'N 37°59'E, 141
Bir Gifgafa(Egypt), 30°28'N 33°11'E, 161
Birjand(Iran), 32°55'N 59°10'E, 206
Birmingham(UK), 52°30'N 1°50'W, 176
BirninGwari(Nigeria), 11°00'N 6°50'E, 128
Birnin Kebbi(Nigeria), 12°30'N 4°11'E, 128
Birnin Konni(Niger), 13°49'N 5°19'E, 128
Biskra (Algeria), 34°50'N 5°41'E, 32
Bissau (Guinea-Bissau), 11°52'N 15°39'W, 14, 158
Bizerte(Tunisia), 37°18'N 9°52'E, 157
Black Volta R (Upper Volta/Ivory Coast/Ghana), 14
Blida(Algeria), 36°30'N 2°50'E, 157
Blitar(Java), (Indonesia), 8°06'S 112°12'E,91
BlueNileR (Ethiopia/Sudan), 14, 126, 139
Bombay(India), 18°56'N 72°51'E, 59, 113, 118, 134, 150
Bone (Algeria), 36°55'N 7°47'E, 73, 157
Bonn (W Germany), 50°44'N7°06'E, 14
Bor(Turkey), 37°53'N 34°35'E, 206
Bougie(Algeria), 36°49'N 5°03'E, 32, 73, 157
Bradford(UK), 53°48'N 1°45'W, 176
Brahmaputra R(Asia), 59, 113, 150
Brantas R (Java),(Indonesia), 91
Brava(Somalia), 1°02'N 44°02'E, 95
Brazzaville(Congo), 4°14'S 15°14'E, 14
Brunei(Brunei), 4°56'N 114°58'E, 89, 134, 158
Brussels(Belgium), 50°50'N 4°21'E, 14, 176
Bu Berith (Morocco), 34°16'N4°50'W, 128
Bucharest(Romania),44°25'N 26°07'E, 14, 73, 114, 132
Buda *see* Budapest
Budapest (Hungary),(Buda), (Pest), 47°30'N 19°03'E, 14,73
Bujumbura(Burundi), 3°22'S 29°19'E, 14
Bukar (India), 25°35'N 84°00'E, 113
Bukhara (USSR), 39°47'N64°26'E, 24, 29, 36, 45,88, 101, 103, 112, 118,130, 134, 143, 145, 206
Burhanpur (India), 21°18'N76 08'E, 59
Bursa (Turkey), 40°12'N 29°04'E, 24, 73, 206
Buru(Isl), (Moluccas),(Indonesia), 115
Bushire (Iran), 28°59'N, 50°50'E, 143
Bussa(Nigeria), 9°55'N 4°26'E, 128
Butung(Isl),(Indonesia),115

Cairo(Egypt), 30°03'N 31°15'E, 14, 24, 29, 32,45, 73,88, 95, 114, 118, 132, 134, 139 157, 158, 206
Calcutta(India), 22°30'N 88°20'E, 59, 113, 134, 150
Calicut(India), 11°15'N 75°45'E, 24,88
Cambay (India), 22°19'N 72°39'E, 88
Cameroon (Mt), (Cameroon), 4°13'N 9°10'E, 14
Cannanore (India), 11°53'N 75°23'E, 59
Canton (China), 23°08'N 113°20'E, 88, 89, 124
Cardiff(UK), 51°30'N 3°13'W, 176
Carlowitz(Yugoslavia),45°12'N 19°24'E, 114
Casablanca(Morocco), 33°39'N 7°35'W, 128, 157
Cattaro *see* Kotor
Ceram(Isl), (Moluccas),(Indonesia), 115
Cetinje(Yugoslavia), 42°25'N 18°56'E, 132
Ceuta (Morocco), (Spanish exclave), 35°53'N 5°19'W,95, 134
Chad, L (Equatorial Africa), 14, 24, 88, 95, 118, 126, 128, 155
Chaldiran(Turkey), 39°10'N 43°52'E,45,73
Chandernagore (India), 22°52'N 88°21'E, 59, 113
Chaotung (China), 27°20'N 103°39'E, 124
Chengchou (China), 34°45'N 113°38'E, 124
Chengtu(China),30°37'N 104°06'E, 124
Cheribon (Java), (Indonesia), 6°46'S 108°33'E,89, 91, 115
Chikishlyar (USSR), 37°36'N 53°57'E, 143
Chinan (China), 36°41'N 117°00'E, 124
Chingchiang (China),28°02'N 115°23'E, 124
Chining(China), 40°58'N 113°01'E, 124
Chios(Isl),(Greece), 38° 3'N 26°07'E, 73, 139
Chitor (India), 13°13'N 79°06'E,59
Chittagong(Bangladesh), 22°20'N 91°48'E, 59,88, 113, 150
ChuR (USSR),88
Cinto(Mt), (Corsica), 42°23'N 8°57'E, 14
Clermont-Ferrand (France), 45°47'N 3°05'E, 176
Cochin(India), 9°56'N 76°15'E, 59, 113
Colombo (SriLanka), 6°55'N 79°52'E, 14, 59, 150
Comoro Islands(Indian Ocean), 14 95, 134, 155, 158, 172, 175
Conakry(Guinea), 9°30'N 13°43'W, 14, 158
Congo R (Central Africa), 134
Constantine(Algeria), 36°22'N6°40'E, 157
Constantinople *see* Istanbul
Copenhagen (Denmark), 55°43'N 12°34'E, 14, 176
Cordoba(Spain), 37°53'N4°46'W, 24, 32
Cracow(Poland), 50°03'N 19°55'E, 73
Cuttack(India), 20°26'N85°56'E, 113

Dabola(Guinea), 10°48'N 11°02'W 155
Dacca(Bangladesh), 23°42'N 90°22'E, 14, 59, 113,158
Dakar(Senegambia), 14°38'N 17°27'W, 14, 155, 158
Daman (India), 20°26'N 72°58'E,59
Damascus(Syria), 33°30'N 36°19'E, 14, 24, 29, 32,45, 73,88, 101, 114,118, 121, 132, 134, 139, 141, 142, 158, 161, 206
Damavand (Mt),(Iran), 35°56'N 52°08'E, 14
Damghan(Iran), 36°09'N 54°22'E, 45, 103
Danube R (CentralEurope), 14, 24, 29, 36, 73, 114, 132,176
Dar esSalaam(Tanzania), 6°51'S 39°18'E, 134, 155,158
Dariya(Saudi Arabia), 24°45'N 46°32'E, 118, 121, 139
Dead Sea(Israel/Jordan), 31°30'N 35°30'E, 161
Delhi (India), 28°40'N 77°14'E, 14, 24, 29, 45,59,88, 112, 113, 118, 134, 150,158
Demak (Java), (Indonesia), 6°53'S 110°40'E, 24, 89,91, 115
Derbent (USSR), 42°03'N 48°18'E, 112, 130, 143, 145, 206
Diu(India), 20°41'N 71°03'E, 59
Diyarbakir (Turkey), 37°55'N 40°14'E, 45, 73
Djibouti (Djibouti), 11°35'N43°11'E, 14,158
Dnepr R (USSR), 14, 24, 29, 36, 73, 101, 114, 145
Dnestr R (USSR), 14
Dodoma (Tanzania), 6°10'S 35°40'E, 14
Don R (USSR), 14, 24, 36, 73, 101, 114, 145
Dongola(Sudan), 19°10'N 30°27'E, 126, 139
Dongting Hu, L(China), 14
Dortmund (W Germany), 51°32'N 7°27'E, 176
Drave R (Yugoslavia), 114
Dublin (Republic of Ireland), 53°20'N 6°15'W, 14
Dubrovnik (Yugoslavia), (Ragusa), 42°40'N 18°07'E, 73, 114
Durazzo (Albania), 41°18'N 19°28'E, 132
Durmitor (Mt), (Yugoslavia),14
Dusseldorf(W Germany), 51°13'N 6°47'E, 176

EdDebba (Sudan), 18°02'N 30°56'E, 139
Ed Dueim (Sudan), 14°00'N 32°20'E, 126
Edirne(Turkey), (Adrianople), 41°40'N 26°34'E,73, 114, 132
Elat(Israel),29°33'N34°57'E,161
Elbe R (Czechoslovakia/E Germany/W Germany), 14,176
Elbrus(Mt), (USSR), 43°21'N 42°29'E, 14
Elisavetpol (USSR), 41°08'N 46°15'E, 145
EnGedi (Israel), 31°27'N 35°23'E, 161
Erivan (USSR), 40°10'N 44°31'E, 45, 112, 130, 132, 143,145,206
Erzerum (Turkey), 39°57'N 41°17'E, 45, 132
Eskisehir(Turkey), 39°46'N 30°30'E, 132,206
Essen (WGermany), 51°27'N 6°57'E, 176
Etna(Mt), (Sicily), 37°45'N 15°00'E, 14
Euphrates R (Turkey/Syria/Iraq), 14, 24, 29, 32, 36,45, 73,88, 101, 112, 114, 118, 121, 132,134,139,141, 142,143, 158, 172, 194
Everest (Mt), (Nepal), 27°59'N 86°56'E, 14

Fancheng(China), 31°06'N 118°04'E, 124
Fansur *see* Baros
ElFasher(Sudan), 13°37'N25°22'E, 88, 95, 126,155
Fashoda (Sudan), 9°50'N 32°00'E, 126
Fatehpur Sikri(India),27°06'N 77°39'E,59
Fethiye(Turkey), 36°37'N 29°08'E, 206
Fez(Morocco), 34°05'N 5°00'W, 14, 24, 32, 73,88, 95, 128, 134, 172
Flores(Isl), (Indonesia), 115, 134
Freetown (Sierra Leone), 8°30'N 13°17'W, 14,158
Frenda(Algeria), 35°04'N 1°03'E, 32
Fuchou (China), 26°09'N 119°17'E, 88

GachSaran (Iran), 30°12'N 50°50'E, 143
Galle(SriLanka), 6°01'N 80°13'E, 59
Gallipoli (Turkey), 40°25'N 26°41'E, 132
Gambia R (Senegambia), 95
Ganges R (India), 14, 24, 29, 36, 45, 59, 88, 113, 118, 134, 150,158, 194
Gangtok (India), 27°20'N88°39'E, 14
Gao(Mali), 16°19'N 0°09'W, 24,73,95, 118, 155
Gaur-Tanda (India), 25°10'N 87°47'E, 59
Gawilgarh (India), 21°28'N 77°25'E, 113
Gaza (Gaza Strip)(Egypt), 31°30'N 34°28'E, 161
Genoa (Italy), 44°24'N 8°56'E, 73, 88
Ghadames (Libya), 30°10'N 9°30'E, 95
Ghat (Libya), 24°59'N 10°11'E, 95
Al Ghat Ghat(Saudi Arabia), 24°30'N 46°19'E, 142
Ghazna (Afghanistan), 33°33'N 68°28'E, 24, 45, 112
Ghiordes (Turkey), 38°55'N28°17'E,206
Ghujduwan *see* Gizhduvan
Ghumara (Morocco), 35°14'N 3°56'W, 128
Gizhduvan (USSR), (Ghujduwan), 40°07'N 64°15'E,32
Glasgow (UK), 55°53'N4°15'W, 176
Goa(India), 15°31'N 73°56'E, 59, 113, 150
Godavari R (India), 59, 113
Golkonda(India), 17°24'S78°23'E, 24, 59, 113
Gombe(Nigeria), 10°17'N 11°14'E, 128
Gondar(Ethiopia), 12°39'N 37°29'E, 126
Gongola R (Nigeria), 128
Gorgan (Iran), (Jurjan),(Asterabad), 36°50'N 54°29'E,32, 45, 73, 112,130, 206
Granada(Spain), 37°10'N 3°35'W, 24, 32
Graz(Austria),47°05'N 15°22'E, 73
Great Bitter Lake(Egypt), 30°15'N 32°20'E, 161
Gresik (Java),(Indonesia),7°12'S 112°38'E, 89, 91, 115
Gross Glockner (Mt), (Austria), 47°05'N 12°44'E, 14
Grosswardein(Romania), 47°03'N 21°55'E, 73, 114
Groznyy(USSR), 43°21'N 45°42'E, 145
Guadiana R (Spain/Portugal), 14
Gudu(Nigeria), 13°10'N4°55'E, 128
Gulnabad(Iran), 32°50'N 59°55'E, 112
Guntur(India), 16°20'N 80°27'E, 113
Gunung Bandahara (Mt), (Sumatra), (Indonesia), 3°46'N 97°47'E, 14
Gwalior (India), 26°12'N 78°09'E, 59, 113
Gwandu(Nigeria), 12°30'N 4°41'E, 128

Hadeira(Israel), 32°26'N 34°55'E, 161
HadejiaR (Nigeria), 128
Haft Gel(Iran), 31°28'N 49°35'E, 143
Haifa (Israel), 32°49'N 34°59'E, 141, 161
Hail (Saudi Arabia), 27°31'N 41°45'E, 132
Haiphong (Vietnam), 20°50'N 106°41'E, 89
Halmahera (Isl), (Moluccas),(Indonesia), 115
Halys R (Turkey), 132
Hama(Syria), 35°09'N36°44'E, 141
Hamadan (Iran), 34°46'N 48°35'E, 24, 45, 73, 112, 114, 143,206
Hamburg (WGermany), 53°33'N 10°00'E, 176
Hami (China), 42°37'N 93°32'E, 101, 103
Hangchou (China), 30°18'N 120°07'E, 88, 124
Hanoi(Vietnam),21°01'N 105°52'E, 14
Harar(Ethiopia), 9°20'N 42°10'E, 29, 36,95
Hari R (Sumatra), (Indonesia), 91
Hebron (Jordan), 31°32'N 35°06'E, 32, 161
Herat (Afghanistan), 34°20'N 62°10'E, 14, 24,29, 32,45, 88, 101, 103, 112, 143,206
Heris(Iran), 38°15'N 47°08'E, 206
Al Hillah (Iraq), (Kufa), 32°02'N 44°25'E, 24
Hodeida (Yemen), 14°50'N 42°58'E, 95, 121, 142
Homs(Syria), 34°44'N 36°43'E, 139, 141
Hooghly (India), 22°59'N 88°24'E, 59
Hormuz(Iran), 27°31'N 54°56'E, 45, 73, 88
Hsian (China), 34°16'N 108°54'E, 124
Huang HoR (China), 14,24, 88, 101, 118, 124
Hue(Vietnam), 16°28'N 107°35'E, 89
Humaithira (Egypt), 23°25'N 34°50'E, 36
Hwaiking fu(China), 35°15'N 114°17'E, 126
Hyderabad (India), 17°22'N 78°26'E, 113, 134, 150

Ibadan(Nigeria), 7°23'N3°56'E, 155
IliR(USSR), 101, 103
Illo (Nigeria), 11°32'N 3°33'E, 128
Ilorin(Nigeria), 8°32'N 4°34'E, 128
Inderagiri (Sumatra), (Indonesia), 0°16'S 103°14'E, 115
Inderagiri R (Sumatra), (Indonesia), 91
Indore(India), 22 42'N75°54'E, 113
Indrapura (Sumatra), (Indonesia), 2°02'S 100°56'E, 91, 115
Indus R (Pakistan/India), 14,24,29, 32, 36, 45, 59,88, 101, 103, 112, 113, 118, 134, 143, 150, 158, 172,194
Ioannina (Greece), 39°40'N 20°51'E, 139
Ipoh(Malaysia), 4°36'N 101°02'E, 152
Irrawaddy R (Burma), 14, 24, 89, 134, 194
Irtysh R (China/USSR), 14, 24, 36, 101, 103, 145
Isfahan(Iran), 32°41'N 51°41'E, 24,29,45, 73,88, 101,112,121, 134, 142, 143,206
Ishim R (USSR), 14, 145
Islamabad (Pakistan), 33°44'N 73°11'E, 14, 158, 172
Isparta (Turkey), 37°46'N 30°32'E, 206
Issyk Kul, L(USSR), 103
Istanbul (Turkey), (Constantinople), 41°02'N 28°57'E, 24, 29, 32, 45, 73, 88, 114, 118, 132, 139, 172, 206
Izmir (Turkey), 38°25'N 27°10'E, 24, 73, 114, 132,206
Iznik (Turkey), 40°27'N 29°43'E, 73

El Jadida(Morocco),(Mazagan), 33°19'N 8°35'W, 95
Jaffa (Israel), 32°04'N34°46'E, 161

Jaffna (Sri Lanka), 9°40′N 80°01′E, 59
Jaghbub (Libya), 29°42′N 24°38′E, 118, 126
Jaipur (India), 26°53′N 75°50′E, 59, 113
Jaisalmer (India), 26°52′N 70°55′E, 59, 150
Jakarta (Java), (Indonesia), (Batavia), 6°08′S 106°45′E, 14, 89, 91, 115, 134, 158
Jambi (Sumatra), (Indonesia), 1°36′S 103°39′E, 91, 115
Jamuna R (India), 59, 113, 150
Japara (Java), (Indonesia), 6°32′S 110°40′E, 115
Jaunpur (India), 25°44′N 82°41′E, 24, 59
Al Jawf (Saudi Arabia), 29°47′N 39°52′E, 121, 142
Jedda (Saudi Arabia), 21°30′N 39°10′E, 24, 95, 118, 121, 139, 142, 172
Jehol (China), 40°59′N 117°52′E, 124
Jenne (Mali), 13°55′N 4°31′W, 24, 95, 118
Jericho (Jordan), 31°51′N 35°27′E, 161
Jerusalem (Israel/Jordan), 31°47′N 35°13′E, 14, 24, 32, 73, 114, 121, 132, 139, 141, 157, 158, 161
Jizan (Saudi Arabia), 16°56′N 42°33′E, 142
Jodhpur (India), 26°18′N 73°08′E, 59, 113
Johore Bahru (Malaysia), 1°29′N 103°44′E, 89, 91, 152
Jordan R (Israel/Jordan), 161
Joshagan (Iran), 33°34′N 51°12′E, 206
Jurjan *see* Gorgan

K2 (Mt), (Pakistan), (Godwin Austen), 35°53′N 76°32′E, 14
Kabul (Afghanistan), 34°30′N 69°10′E, 14, 24, 45, 59, 88, 101, 103, 112, 113, 134, 143, 158, 206
Kaedi (Mauritania), 16°12′N 13°32′W, 95
Kagizman (Turkey), 40°08′N 43°07′E, 206
Kairouan (Tunisia), 35°42′N 10°01′E, 24
Kalgan (China), 40°51′N 114°59′E, 124
Kama R (USSR), 14
Kampala (Uganda), 0°19′N 32°35′E, 14, 155
Kanchou (China), 38°58′N 100°30′E, 101
Kano (Nigeria), 12°00′N 8°31′E, 24, 88, 95, 118, 128, 155
Karachi (Pakistan), 24°51′N 67°02′E, 118, 150, 172
Karaman (Turkey), 37°11′N 33°13′E, 32
Karaova (Turkey), 37°07′N 27°40′E, 206
Karasup (USSR), 45°03′N 35°06′E, 145
Karbala (Iraq), 32°37′N 44°03′E, 24, 45, 121
Karnal (India), 29°41′N 76°58′E, 112
Kasai R (Zaire), 14
Kashan (Iran), 33°59′N 51°35′E, 36, 59, 206
Kashgar (China), 39°29′N 76°02′E, 24, 45, 88, 101, 103, 118, 206
Kassala (Sudan), 15°24′N 36°25′E, 126
Kathmandu (Nepal), 27°42′N 85°19′E, 14
Katsina (Nigeria), 13°00′N 7°32′E, 24, 95
Kavalla (Greece), 39°44′N 20°55′E, 139
Kayseri (Turkey), 38°42′N 35°28′E, 45, 73, 206
Kazakh (USSR), 41°05′N 45°19′E, 206
Kazan (USSR), 55°45′N 49°10′E, 24, 88, 101, 118, 145
al Kazimain (Iraq), 33°22′N 44°20′E, 45
Kebbi R (Nigeria), 128
Kedah (Malaysia), 6°06′N 100°23′E, 89, 91, 115, 152
Keffi (Nigeria), 8°51′N 7°47′E, 128
Kelantan (Malaysia), 6°07′N 102°15′E, 89, 91, 152
Kelantan R (Malaysia), 152
Keluang (Malaysia), 2°01′N 103°18′E, 152
Kenya (Mt), (Kenya), 0°10′S 37°19′E
Kerki (USSR), 37°53′N 65°10′E, 206
Kerman (Iran), 30°18′N 57°05′E, 24, 45, 73, 112, 143, 200
Kermanshah (Iran), 34°19′N 47°04′E, 112, 206
Khartoum (Sudan), 15°33′N 32°32′E, 14, 118, 134, 139, 158
Khiva (USSR), 41°25′N 60°49′E, 32, 36, 45, 101, 103, 112, 130, 143, 206
Khokand (USSR), 40°33′N 70°55′E, 45, 101, 103, 118, 130, 145, 206
Khotan (China), 37°07′N 79°57′E, 88, 101, 103, 206
Khotan R (China), 103
Al Khurmah (Saudi Arabia), 21°55′N 42°02′E, 142
Kiev (USSR), 50°25′N 30°30′E, 73, 101
Kigali (Rwanda), 1°56′S 30°04′E, 14
Kilimanjaro (Mt), (Tanzania), 14
Kilwa (Tanzania), 8°55′S 39°31′E, 24
Kilwa Kisiwani (Tanzania), 9°00′S 39°30′E, 95
Kinshasa (Zaire), 4°18′S 15°18′E, 14
Kirkuk (Iraq), 35°28′N 44°26′E, 141
Kirovabad (USSR), 40°39′N 46°20′E, 206
Kirsehir (Turkey), 39°09′N 34°08′E, 206
Kizyl-Arvat (USSR), 39°00′N 56°23′E, 206
Konya (Turkey), 37°51′N 32°30′E, 24, 32, 36, 73, 114, 118, 139, 206
Korbi (Sudan), 18°06′N 31°33′E, 139
Kotor (Yugoslavia), (Cattaro), 42°27′N 18°46′E, 73, 114
Krasnovodsk (USSR), 40°01′N 53°00′E, 143
Krishna R (India), 14, 24, 59, 113, 150
Kuala Lipis (Malaysia), 4°11′N 102°00′E, 152
Kuala Lumpur (Malaysia), 3°08′N 107°42′E, 152, 158, 172
Kuba (USSR), 41°23′N 48°33′E, 206
Kucha (China), 41°43′N 82°58′E, 88
Kuchuk Kainarji (Bulgaria), 43°57′N 27°50′E, 114
Kudus (Java), (Indonesia), 6°46′S 110°48′E, 91
Kueilin (China), 25°21′N 110°11′E, 124
Kufa *see* Al Hillah
Al Kufra (Libya), 24°19′N 23°17′E, 95, 126
Kukawa (Nigeria), 12°55′N 13°31′E, 95
Kula (Turkey), 38°33′N 28°38′E, 206
Kulakh (Saudi Arabia), 21°16′N 40°55′E, 139
Kulja (China), 44°00′N 81°32′E, 101, 103
Kunming (China), (Yunnan-fu), 25°04′N 102°41′E, 101, 124
El Kuntilla (Egypt), 30°00′N 34°41′E, 161
Kut (Iraq), 32°30′N 45°51′E, 132
Kutahya (Turkey), 39°25′N 29°56′E, 139
Kuwait (Kuwait), 29°20′N 48°00′E, 14
Kuybyshev (USSR), (Samara), 53°10′N 50°10′E, 145

Ladik (Turkey), 38°16′N 31°57′E, 206
Lagos (Nigeria), 6°27′N 3°28′E, 14, 95, 118, 158
Lahore (Pakistan), 31°34′N 74°22′E, 24, 59, 88, 112, 113, 134, 150, 172, 206
Lamu (Kenya), 2°17′S 40°54′E, 95
Lanchou (China), 36°01′N 103°45′E, 88, 101, 118, 124
Lemberg (USSR), 49°50′N 24°00′E, 73
Leningrad (USSR), (Petrograd), 59°55′N 30°25′E, 145
Lenin Peak (Mt), (USSR), 39°21′N 73°01′E, 14
Lepanto *see* Naupaktos
Libreville (Gabon), 0°30′N 9°25′E, 14
Lilongwe (Malawi), 13°58′S 33°49′E, 14
Lisbon (Portugal), 38°44′N 9°08′W, 14, 24, 88
Liverpool (UK), 53°25′N 2°55′W, 176
Lod (Israel), 31°57′N 34°54′E, 161
Loire R (France), 14, 176
Lombok (Isl), (Indonesia), 8°29′S 116°40′E, 89
Lomé (Togo), 6°10′N 1°21′E, 14
London (UK), 51°30′N 0°10′W, 14, 172, 176
Luanda (Angola), 8°50′S 13°15′E, 14
Lucknow (India), 26°50′N 80°54′E, 113, 150
Lusaka (Zambia), 15°26′S 28°20′E, 14
Luxembourg (Luxembourg), 49°37′N 6°08′E, 14
Lyons (France), 45°46′N 4°50′E, 176

Macassar (Celebes), (Indonesia), 5°09′S 119°28′E, 24, 89, 115
Madaba (Jordan), 31°44′N 35°48′E, 161
Madras (India), 13°05′N 80°18′E, 59, 113, 150
Madrid (Spain), 40°25′N 3°43′W, 14, 59
Madura (Isl), (Indonesia), 6°50′S 113°10′E, 91
Madurai (India), 9°55′N 78°07′E, 59
Mafraq (Jordan), 32°20′N 36°12′E, 161
Mahallat (Iran), 33°54′N 50°28′E, 206
Mahanadi R (India), 59, 113, 150
Maikop (USSR), 44°37′N 40°48′E, 130, 145
Majapahit (Java), (Indonesia), 7°34′S 112°47′E, 89, 91
Malabo (Equatorial Guinea), 3°45′N 8°48′E, 14
Malacca (Malaysia), 2°14′N 102°14′E, 24, 29, 88, 89, 91, 115, 134, 152
Malatya (Turkey), 38°22′N 38°18′E, 32, 45, 73, 206
Malawi, L (Malawi/Mozambique/Zambia), 14, 155
Malazgirt (Turkey), (Manzikert), 39°09′N 42°30′E, 24
Maldive Islands (Indian Ocean), 134, 158
Malindi (Kenya), 3°14′S 40°05′E, 95
Malta (Isl), (Mediterranean Sea), 73
Manchester (UK), 53°30′N 2°15′W, 176
Mangalore (India), 12°54′N 74°51′E, 59, 113, 150
Manzikert *see* Malazgirt
Maradi (Niger), 13°29′N 7°10′E, 128
Mardin (Turkey), 37°19′N 40°43′E, 206
Margherita (Mt), (Uganda), 0°22′N 29°51′E, 14
Margilan (USSR), 40°29′N 71°44′E, 206
Marrakesh (Morocco), 31°49′N 8°00′W, 24, 88, 95, 128
Marseilles (France), 43°18′N 5°22′E, 88, 176
Martapura (Borneo), (Indonesia), 3°25′S 114°47′E, 89, 115
Mary (Iran), (Merv), 37°42′N 61°54′E, 24, 45, 88, 101, 103, 112, 118, 130, 143
Masjid Sulaiman (Iran), 31°59′N 49°18′E, 143
Massawa (Ethiopia), 15°37′N 39°28′E, 73, 95, 121, 139
Massenia (Chad), 11°21′N 16°09′E, 95
Masulipatam *see* Bandar
Matankari (Niger), 13°47′N 4°00′E, 128
Mataram (Java), (Indonesia), 8°36′S 116°07′E, 91
Mazagan *see* El Jadida
Mecca (Saudi Arabia), 21°26′N 39°49′E, 24, 29, 32, 73, 88, 95, 118, 121, 126, 134, 139, 142, 172, 194
Medina (Saudi Arabia), 24°30′N 39°35′E, 24, 29, 73, 95, 118, 121, 139, 142
Megiddo (Israel), 32°35′N 35°11′E, 132
Mehraban (Iran), 38°03′N 47°09′E, 206
Meknes (Morocco), 33°53′N 5°37′W, 95
Mekong R (China), 12, 24, 29, 88, 118, 124, 134, 194
Melekes (USSR), 54°14′N 49°37′E, 145
Melilla (Morocco), (Spanish exclave), 35°20′N 3°00′W, 157
Menado (Celebes), (Indonesia), 1°32′N 124°55′E, 115
Menghua (China), 25°15′N 100°20′E, 124
Merowe (Sudan), 18°30′N 31°49′E, 126
Mersin (Turkey), 36°47′N 34°37′E, 141
Merv *see* Mary
Meshhed (Iran), 36°16′N 59°34′E, 45, 101, 103, 112, 143, 206
Meshkinshahr (Iran), 38°24′N 47°40′E, 206
Methoni (Greece), 36°49′N 21°42′E, 139
Metulla (Israel), 33°17′N 35°34′E, 161
Milas (Turkey), 37°19′N 27°48′E, 206
Mindanao (Isl), (Philippines), 115
El Minya (Egypt), 28°06′N 30°45′E, 139
Misfaq (Egypt), 31°02′N 33°09′E, 161
Missolonghi (Greece), 38°21′N 21°26′E, 139
Misurata (Libya), 32°24′N 15°04′E, 157
Mizdah (Libya), 31°25′N 13°02′E, 126
Mogadishu (Somalia), 2°02′N 45°21′E, 14, 24, 88, 95, 118, 134, 155, 158
Mohacs (Hungary), 46°00′N 18°40′E, 73, 114
Moldoveanu (Mt), (Romania), 45°37′N 24°49′E, 14
Mombasa (Kenya), 4°04′S 39°40′E, 95
Monrovia (Liberia), 6°20′N 10°46′W, 14
Mont Blanc (Mt), (France/Italy), 45°50′N 6°52′E, 14
Moro (Sudan), 10°51′N 30°06′E, 95
Moscow (USSR), 55°45′N 37°42′E, 14, 101, 145
Mostaganem (Algeria), 35°54′N 0°05′E, 128, 157
Mosul (Iraq), 36°21′N 43°08′E, 32, 45, 112, 141, 206
Moulouya R (Morocco), 128, 157
Mount Giri (Java), (Indonesia), 7°25′S 112°31′E, 91
Mozambique (Mozambique), 15°00′S 40°44′E, 95, 155
Mucur (Turkey), 39°05′N 34°25′E, 206
Mukalla (S Yemen), 14°34′N 49°07′E, 121
Mukden (China), 41°50′N 123°26′E, 124
Mukha (Yemen), 13°20′N 43°16′E, 121
Muko-muko (Sumatra), (Indonesia) 2°30′S 101°05′E, 91
Mulhacen (Mt), (Spain), 37°04′N 3°19′W, 14
Multan (Pakistan), 30°10′N 71°36′E, 24, 45, 59, 112, 113
Murcia (Spain), 37°59′N 1°08′W, 32
Murzuq (Libya), 25°56′N 13°57′E, 95
Muscat (Oman), 23°37′N 58°38′E, 14, 88, 121, 134, 142, 158
Musi R (Sumatra), 91
Mweru, L (Zaire/Zambia), 9°00′S 28°40′E, 14
Mysore (India), 12°18′N 76°37′E, 59, 113, 150

Nablus (Jordan), 32°13′N 35°16′E, 161
Nadia (India), 23°22′N 88°32′E, 24
Nagapattinam (India), (Negapatam), 10°45′N 79°50′E, 59
Nagpur (India), 21°10′N 79°12′E, 113
Nahariya (Israel), 33°01′N 35°05′E, 161
Nahavand (Iran), 34°13′N 48°21′E, 112, 114
Nairobi (Kenya), 1°17′S 36°50′E, 14, 134
al Najaf (Iraq), 31°59′N 44°19′E, 45
Najran (Saudi Arabia), 17°31′N 44°19′E, 121
Nancheng (China), 27°36′N 116°35′E, 124
Nanking (China), 32°03′N 118°47′E, 124
Naples (Italy), 40°50′N 14°15′E, 73
Narmada R (India), 59, 113
Nasser, L (Egypt/Sudan), 14
Naupaktos (Greece), (Lepanto), 38°23′N 21°50′E, 73
Navarino (Greece), 37°15′N 21°40′E, 139
Naxos (Isl), (Greece), 37°06′N 25°24′E, 73
Nazareth (Israel), 32°42′N 35°18′E, 161
N′Djamena (Chad), 12°10′N 14°59′E, 14, 158
Negapatam *see* Nagapattinam
Negombo (Sri Lanka), 7°13′N 79°51′E, 59
Nen R (China), 14
Netanya (Israel), 32°20′N 34°51′E, 161
New Delhi *see* Delhi
Neyriz (Iran) 29°14′N 54°18′E, 206
Ngaoundere (Cameroon), 7°20′N 13°35′E, 155
Ngazargamu (Nigeria), 13°00′N 12°32′E, 95, 128
Nguru (Nigeria), 12°53′N 10°30′E, 128
Niamey (Niger), 13°32′N 2°05′E, 14, 155, 158
Nias (Isl), (Indonesia), 91, 115
Niger R (W Africa), 14, 24, 29, 88, 95, 118, 128, 131, 134, 155, 158, 172, 194
Nile R (NE Africa), 14, 24, 29, 32, 36, 73, 88, 95, 101, 114, 118, 126, 131, 134, 139, 155, 157, 158, 172, 194
Nish (Yugoslavia), 43°20′N 21°54′E, 114, 132
Nishapur (Iran), 36°13′N 58°49′E, 24, 32, 45, 103, 112, 143
Nouakchott (Mauritania), 18°09′N 15°58′W, 14, 158

Ob R (USSR), 14, 101, 103
El Obeid (Sudan), 13°11′N 30°10′E, 126, 139
Oder R (Poland/E Germany), 14, 176
Oka R (USSR), 14
Olympos (Mt), (Greece), 40°05′N 22°21′E, 14
Omdurman (Sudan), 15°37′N 32°29′E, 126, 139
Omsk (USSR), 55°00′N 73°22′E, 103, 145
Oran (Algeria), 35°45′N 0°38′W, 157
Orenburg (USSR), 51°50′N 55°00′E, 103, 145
Ouagadougou (Upper Volta), 12°20′N 1°40′W, 14, 158
Oyo (Nigeria), 7°50′N 3°55′E, 128

Padang (Sumatra), (Indonesia), 1°00′S 100°21′E, 91, 115
Padang Besar (Malaysia), 6°38′N 100°14′E, 152
Pagarruyung (Sumatra), (Indonesia), 0°45′S 100°42′E, 91
Pahang (Malaysia), 3°50′N 103°19′E, 89, 91, 152
Pahang R (Malaysia), 152
Painan (Sumatra), (Indonesia), 1°21′S 100°34′E, 115
Pajang (Java), (Indonesia), 7°22′S 100°50′E, 89, 91
Palembang (Sumatra), (Indonesia), 2°59′S 104°45′E, 89, 91, 115
Panarukan (Java), (Indonesia), 7°40′S 113°55′E, 89, 91
Panipat (India), 29°24′N 76°58′E, 59, 113, 150
Paoting (China), 38°24′N 115°26′E, 124
Pariaman (Sumatra), (Indonesia), 0°36′S 100°09′E, 91, 115
Paris (France), 48°52′N 2°20′E, 14, 24, 73, 176
Pasai (Sumatra), (Indonesia), 5°12′N 96°40′E, 24, 29, 88, 89, 91, 118
Passarowitz (Yugoslavia), 44°37′N 21°12′E, 114
Pate (Isl), (Kenya), 2°08′S 41°02′E, 95
Patna (India), 25°37′N 85°12′E, 59, 113, 150
Patras (Greece), 38°14′N 21°44′E, 139
Pattani (Thailand), 6°50′N 101°20′E, 89, 91, 115
Pegu (Burma), 17°18′N 96°31′E, 89
Peking (China), 39°55′N 116°26′E, 14, 24, 88, 101, 124
Pemba (Isl), (Tanzania), 13°00′S 40°30′E, 134
Penang (Isl), (Malaysia), 5°26′N 100°16′E, 15
Pendeh (USSR), 35°16′N 62°37′E, 206
Perak (Malaysia), 4°17′N 100°36′E, 115
Perak R (Malaysia), 152
Perlak (Sumatra), (Indonesia), 4°50′N 97°48′E, 91
Peshawar (Pakistan), 34°01′N 71°40′E, 59, 112, 150
Pest *see* Budapest
Petrograd *see* Leningrad
Petropavlovsk (USSR), 54°53′N 69°13′E, 145
Philippeville (Algeria), 36°53′N 6°54′E, 157
Philippopolis *see* Plovdiv
Phnom Penh (Cambodia), 11°35′N 104°55′E, 14
Pingliang (China), 35°27′N 106°31′E, 124
Pipli (India), 20°13′N 85°50′E, 59
Plassey (India), 23°41′N 88°29′E, 113
Plovdiv (Bulgaria), (Philippopolis), 42°08′N 24°45′E, 132
Po R (Italy), 176
Poitiers (France), 46°35′N 0°20′E, 24
Pondicherry (India), 11°59′N 79°50′E, 59, 150
Poona (India), 18°34′N 73°58′E, 59, 150
Porto Novo (Benin), 6°30′N 2°47′E, 14, 158
Poti (USSR), 42°11′N 41°41′E, 130
Poyang Hu, L (China), 14
Prague (Czechoslovakia), 50°06′N 14°26′E, 14
Prai (Malaysia), 5°22′N 100°17′E, 152
Pristina (Yugoslavia), 42°39′N 21°10′E, 176
Pulicat (India), 13°26′N 80°20′E, 59
Puy de Sancy (Mt), (France), 45°32′N 2°48′E, 14
Pyongyang (North Korea), 39°00′N 125°47′E, 14

Qadisiya (Iraq), 31°18′N 44°54′E, 24
Qandahar (Afghanistan), 31°36′N 65°47′E, 45, 59, 112, 143
El Qantara (Egypt), 30°52′N 32°20′E, 161
Qars (Turkey), 40°35′N 43°05′E, 45, 112, 114, 130, 132, 206
al Qasr al-Kabir (Morocco), 35°04′N 5°56′W, 95
Qatana (Syria), 33°27′N 36°04′E, 101
Qatif (Saudi Arabia), 26°30′N 50°00′E, 121
Qazvin (Iran), 36°16′N 50°00′E, 45, 73, 112, 143
Qeshm (Isl), (Iran), 26°58′N 56°17′E, 143
Qiru (Chad), 19°36′N 19°36′E, 126
Quelimane (Mozambique), 17°53′S, 36°51′E, 95
Quezon City (Philippines), 14°39′N 121°02′E, 14
Quilon (India), 8°53′N 76°38′E, 59
Qum (Iran), 34°39′N 50°57′E, 24, 45, 206
Quneitra (Syria), 33°08′N 35°49′E, 161
Al Qunfidhah (Saudi Arabia), 19°09′N 41°07′E, 139
Qusair (Egypt), 26°04′N 34°15′E, 95

Raba (Nigeria), 9°14′N 4°59′E, 128
Rabat (Morocco), 34°02′N 6°51′W, 14, 128, 157, 158, 172
Rae Bareli (India), 26°14′N 81°14′E, 118
Rafah (Gaza Strip), (Egypt), 31°18′N 34°15′E, 161
Ragusa *see* Dubrovnik
Ramallah (Jordan), 31°55′N 35°12′E, 161
Ramula (Israel), 31°56′N 34°52′E, 161
Rangoon (Burma), 16°47′N 96°10′E, 14
Rathambhor (India), 25°32′N 76°02′E, 59
Rembang (Java), (Indonesia), 6°45′S 111°22′E, 115
Rengat (Sumatra), (Indonesia), 0°26′S 102°35′E, 91
Resht (Iran), 37°18′N 49°38′E, 112, 143
Rhein *see* Rhine
Rhine R (W Europe), (Rhein), 14, 73, 176
Rhodes (Isl), (Greece), 73, 139
Rhône R (France), 176
Riyadh (Saudi Arabia), 24°39′N 46°46′E, 121, 134, 142
Rome (Italy), 41°53′N 12°30′E, 14, 73
Rudolf, L (Kenya), 14
Rufiji R (Tanzania), 95

Sabila (Saudi Arabia), 26°24′N 45°08′E, 142
Sabon Gari (Nigeria), 12°13′N 6°02′E, 128
Sabzevar (Iran), 36°13′N 57°38′E, 206
Safi (Morocco), 32°18′N 9°20′W, 95
Saidabad (Iran), 29°28′N 55°44′E, 206
Saigon (Vietnam), 10°46′N 106°43′E, 89
Salween R (China/Burma), 14, 24, 89, 124, 194
Samara *see* Kuybyshev
Samarqand (USSR), 39°40′N 66°57′E, 24, 29, 32, 45, 59, 88, 101, 103, 112, 118, 130, 134, 145, 206
Samarra (Iraq), 34°13′N 43°52′E, 24, 45, 112
Sambas (Borneo), (Indonesia), 1°22′N 109°15′E, 115
Samos (Isl), (Greece), 73
Samsun (Turkey), 41°17′N 36°22′E, 132
Samudra (Sumatra), (Indonesia), 5°09′N 97°09′E, 89
Sana (Yemen), 15°24′N 44°14′E, 14, 73, 121, 142
Sarab (Iran), 37°56′N 47°35′E, 206
Sarajevo (Yugoslavia), 43°52′N 18°26′E, 132
Sarakhs (Iran), 36°32′N 61°07′E, 32, 206
Save R (Yugoslavia), 114, 176
Scutari *see* Shkoder
Sebastapol (USSR), 44°36′N 33°31′E, 114
Seguela (Ivory Coast), 7°58′N 6°44′W, 155
Selima (Sudan), 21°22′N 29°19′E, 95
Semipalatinsk (USSR), 50°26′N 80°16′E, 103
Semnan (Iran), 35°30′N 53°25′E, 206
Senegal R (Guinea/Mali/Senegambia), 14, 24, 95, 155
Sennar (Sudan), 13°31′N 33°38′E, 88, 95, 126, 139, 155
Senne (Iran), 35°18′N 47°01′E, 206
Senta (Yugoslavia), (Zenta), 45°55′N 20°06′E, 114
Seoul (South Korea), 37°30′N 127°00′E, 14
Serampore (India), 22°44′N 88°21′E, 59
Seremban (Malaysia), 2°42′N 101°54′E, 152
Seringapatam (India), 12°25′N 76°41′E, 113
Seville (Spain), 37°24′N 5°59′W, 24, 32
Sfax (Tunisia), 34°45′N 10°34′E, 157
Shamakhi (USSR), 40°38′N 48°37′E, 112, 130, 206
Shanghai (China), 31°06′N 121°22′E, 124
Sharm el Sheikh (Egypt), 27°51′N 34°16′E, 161
Shaykan (Sudan), 19°01′N 30°19′E, 126
Sheffield (UK), 53°23′N 1°30′W, 176
Shendi (Sudan), 16°41′N 33°22′E, 139
Shiraz (Iran), 29°38′N 52°34′E, 24, 29, 32, 45, 73, 88, 112, 143, 206
Shkoder (Albania), (Scutari), 42°03′N 19°01′E, 132, 176
Shunte fu (China), 37°47′N 114°30′E, 124
Siak (Sumatra), (Indonesia), 0°50′N 120°05′E, 91
Siberut (Isl), (Indonesia), 1°20′S 98°50′E, 91
Sibir (USSR), 68°29′N 158°30′E, 101
Silebar (Sumatra), (Indonesia), 4°07′S 102°30′E, 115
Simeulue (Isl), (Indonesia), 2°30′N 96°00′E, 91
Simpang Kiri R (Sumatra), (Indonesia), 91
Singapore (SE Asia), 1°18′N 103°50′E, 14, 89, 91, 115, 152, 158, 194
Singkel (Sumatra), (Indonesia), 2°16′N 97°47′E, 89, 91, 118
Sinkat (Sudan), 18°55′N 36°48′E, 126
Sinop (Turkey), (Sinope), 42°02′N 35°09′E, 45, 73, 132
Sinope *see* Sinop
Sirhind (India), 30°39′N 76°28′E, 59
Sivas (Turkey), 39°44′N 37°01′E, 32, 45, 73, 114, 132, 206
Siwa (Egypt), 29°11′N 25°31′E, 95
Skobelev (USSR), 40°23′N 71°17′E, 145
Skopje (Yugoslavia), 42°00′N 21°28′E, 176
Sofala (Mozambique), 19°49′S 34°52′E, 88, 95
Sofia (Bulgaria), 42°40′N 23°18′E, 14, 73, 114, 132, 176
Sokoto (Nigeria), 13°02′N 5°15′E, 118, 128, 134
Solo R (Java), (Indonesia), 91
South Shields (UK), 55°00′N 1°25′W, 176
Spalato *see* Split
Split (Yugoslavia), (Spalato), 43°31′N 16°28′E, 73
Srinagar (India), 34°08′N 74°50′E, 59, 113, 150, 206
Suakin (Sudan), 19°08′N 37°17′E, 73, 95, 121, 126, 139
Suchou (China), 39°47′N 98°30′E, 101
Suez (Egypt), 29°59′N 32°33′E, 161
Suez Canal (Egypt), 161
Sujilmasa (Morocco), 31°53′N 3°03′W, 95
Sukadana (Borneo), (Indonesia), 1°15′S 109°57′E, 115
Sultanabad (Iran), 34°05′N 49°42′E, 206
Sumbawa (Isl), (Indonesia), 8°50′S 118°00′E, 89, 115, 134
Sungpan (China), 32°40′N 103°30′E, 124
Surabaya (Java), (Indonesia), 7°14′S 112°45′E, 115
Surat (India), 21°10′N 72°54′E, 113
Sutlej R (India/Pakistan), 14, 24, 45, 59, 112, 113, 150
Syr Darya R (USSR), 14, 24, 36, 45, 101, 103, 112, 118, 130, 143, 145

Szigetvar(Hungary), 46°01′N 17°50′E, 73

Tabora(Tanzania), 5°02′S 32°50′E, 155
Tabriz(Iran), 38°05′N 46°18′E, 24, 45, 73, 88, 101, 112, 114, 118, 130, 143,206
Tafilalt(Morocco), 31°24′N 4°08′W, 128
Taif(Saudi Arabia), 21°15′N40°21′E, 172
Tai-pei (Taiwan), 25°05′N 121°32′E, 14
Taju(Iran), 36°34′N 54°46′E, 32
Takedda (Niger), 17°26′N 6°37′E, 95
Talas(USSR), 42°30′N 72°13′E, 24
Tali(China), 25°45′N 100°06′E, 118, 124
Tamanrasset(Algeria), 22°50′N 5°28′E, 95
Tana, L(Ethiopia), 12°00′N 37°20′E, 95, 126
Tanganyika, L.(Zaire/Tanzania/Burundi/Zambia), 14, 155
Tangier (Morocco), 35°48′N 5°50′W, 24, 88, 95,128, 157
Tanjungpinang (Bintan Isl), (Indonesia), 0°55′N 104°28′E, 91
Tanjungpura (Borneo), (Indonesia), 0°02′S 113°32′E, 89
Tanta (Egypt), 30°48′N 31°00′E, 36
Taodeni (Mali),22°38′N 3°58′E, 95
Tapti R (India), 59, 113
Tara (USSR), 56°55′N 74°24′E, 101
Tarim R(China), 24, 88, 101, 103
Tashkent (USSR), 41°16′N 69°13′E, 24, 45, 88, 101, 103, 118, 130, 134, 145, 206
Tatsienlu (China), 30°05′N 102°04′E, 124
Tatung(China), 40°12′N 113°12′E, 124
Tbilisi (USSR), (Tiflis), 41°43′N 44°48′E, 45, 73, 112, 130, 143, 145, 206
Tedzhen (USSR), 37°26′N 60°30′E, 206
Tegal (Java), (Indonesia), 6°52′S 109°07′E, 91,115
Teheran(Iran), 35°40′N 51°26′E, 14, 45, 73, 112, 134, 143, 158, 206
Tel Aviv (Israel), 32°05′N 34°46′E, 161
Telok Anson (Malaysia), 4°00′N 101°02′E, 152
Temesvar(Romania), 45°45′N 21°15′E, 73, 114
Temir-Khan-Sura (USSR), 43°48′N 47°22′E, 145
Terhazza (Mali), 23°38′N 5°22′W, 95
Ternate (Isl), (Moluccas), (Indonesia), 0°50′N 127°19′E,89
Tetouan (Morocco), 35°34′N 5°22′W, 128
Thatta(Pakistan), 24°41′N 67°34′E, 59, 113
Thessalonica (Greece), 40°38′N 22°58′E, 132
Thimbu (Bhutan), 27°32′N 89°43′E, 14
Tiberias (Israel), 32°48′N 35°32′E, 161
Tiberias, L (Israel), (Sea of Galilee), 32°45′N 35°38′E, 161
Tidore (Isl), (Moluccas), (Indonesia), 0°40′N 127°25′E, 89
Tiflis see Tbilisi
Tigris R (Turkey/Iraq), 14,24, 29, 32, 36,45, 73, 88, 101,112,114,118,121, 132, 134, 139, 141, 142,143, 158, 172,194
Tiku (Sumatra), (Indonesia), 0°18′S 99°57′E, 91, 115
Timbuktu (Mali), 16°49′N 2°59′W, 24, 29, 88, 95, 118, 134, 155
Timor(Isl), (Indonesia), 9°00′S 125°00′E, 115,134
Tirane (Albania), 41°20′N 19°49′E, 14, 176
Titograd (Yugoslavia), 42°28′N 19°17′E, 176
Tlemcen(Algeria), 34°53′N 1°21′W, 24, 32, 36,37, 95,157
Toba, L.(Sumatra), (Indonesia), 2°40′N 98°50′E, 91
Tobol R (USSR), 145
Tobolsk(USSR), 58°15′N 68°12′E, 101
Tokar (Sudan), 18°37′N 37°41′E, 126
Toledo(Spain), 39°52′N4°02′W,24
Tomsk(USSR), 56°30′N 85°05′E, 145
Tondibi(Mali), 16°57′NO°18′W, 95
Tranquebar (India), 11°04′N 79°50′E, 59
Trebizond (Turkey), 41°00′N 39°43′E, 45, . 73, 88, 114, 132
Trengganu (Malaysia), 5°20′N 103°07′E, 89, 91, 152
Trincomali(Sri Lanka), 8°34′N 81°13′E, 59, 113
Trinkitat (Sudan), 18°39′N 37°49′E, 126
Tripoli(Libya), 32°58′N 13°12′E, 14, 73,88, 95, 134, 157,158,172
Tripolis (Greece), 37°31′N 22°22′E, 139
Troitsk(USSR), 54°08′N 61°33′E, 145
Tsangpo R (China/India/Bangladesh), 14
Tsuntsuwa (Nigeria), 13°40′N 6° 11′E, 128
Tuat(Algeria), 27°12′N 2°29′E, 95
Tuban (Java), (Indonesia), 6°55′S 112°01′E, 89,91
Tulkarm (Jordan), 32°19′N 35°02′E, 161
Tunhuang (China), 40°05′N 94°45′E, 101
Tunis(Tunisia), 36°50′N 10°13′E, 14,32, 73, 88, 95, 134, 157, 158
El Tur(Egypt), 28°14′N 33°36′E, 161
Turaibah(SaudiArabia), 21°15′N41°34′E, 139
Turfan (China), 42°55′N 89°06′E, 101, 103
Turkestan see Yasi
Tus (Iran), 36°30′N 59°31′E, 32
Tushki (Sudan), 21°56′N 31°12′E, 126
Tyre(Lebanon), 33°16′N 35°12′E, 161
Tyumen (USSR), 57°11′N 65°29′E, 101

Ubangi R (Congo), 14, 194
Ufa (USSR), 54°45′N 55°58′E, 101, 145
Ulaanbaatar(Mongolia), 47°54′N 106°52′E, 14
Umm Abida (Iraq), 31°38′N 45°11′E, 36
Umm Diwaykarat (Sudan), 12°10′N 32°38′E, 126
Ural R (USSR), 14, 24, 36, 73, 101, 103, 130, 145
Uralsk (USSR), 51°19′N 51°20′E, 145
Ufa (Turkey), 37°08′N 38°45′E, 132, 206
Urgench (USSR), 41°35′N 60°41′E, 101, 103
Urumchi(USSR), 43°43′N 87°38′E, 101, 103
Ushak (Turkey), 38°42′N 29°25′E, 206

Valdikavkaz (USSR), 44°58′N 35°22′E, 145
Varanasi (India), (Benares), 25°20′N 83°00′E, 24, 59, 113, 150
Venice(Italy), 45°26′N 12°20′E, 73, 88
Viatka(USSR), 58°30′N 49°40′E, 145
Victoria (Hongkong), 22°16′N 114°13′E, 14
Victoria, L (Uganda/Kenya/Tanzania), 14, 95, 131, 155, 194
Vienna (Austria), 48°13′N 16°22′E, 14, 73, 114
Vientiane (Laos), 17°59′N 102°38′E, 14
Vijaya see Binh Dinh
Vijayanagar (India), 15°20′N 76°25′E, 24, 59, 113
Vistula R(Poland), 14, 176
Vitim R (USSR), 14
Volga R (USSR), 14, 24, 29, 36, 73, 88, 101, 114,130, 145
Volta R (Ghana), 95

Wadi Araha R (Egypt), 161
Wadi Halfa (Sudan), 21°46′N 31°17′E, 126, 139
Wad Medani (Sudan), 14°24′N 33°30′E, 126
Walata (Mauritania), 17°15′N6°55′W, 95
Wargla (Algeria), 32°00′N 5°16′E, 73, 95
Warsaw(Poland), 52°15′N 21°00′E, 14
Waw al Kabir (Libya), 25°21′N 16°41′E, 126
West Berlin see Berlin
Wetar(Isl), (Indonesia), 7°50′S 126°10′E, 115
White Nile R (Uganda/Sudan), 14, 126, 131, 139, 155
Woina Dega(Ethiopia), 11°47′N 37°39′E, 95
Wuhu (China), 31°23′N 118°25′E, 124

Xi Jiang R (China), 14

Yanam (India), (Yanaon), 16°45′N 82°16′E, 113
Yanaon see Yanam
Yanbu (Saudi Arabia), 24°07′N 38°04′E, 121, 139
Yangtze R(China), 14, 24, 29,88, 101, 118, 124
Yaounde(Cameroon), 3°51′N 11°31′E, 14
Yarkand (China), 38°27′N 77°16′E, 101, 103, 206
Yasi (USSR), (Turkestan), 43°38′N 68°16′E, 36, 101,103
Yassy (Romania), 47°09′N 27°38′E, 73, 114, 132
Yazd(Iran), 31°55′N 54°22′E, 45, 112, 143, 206
Yenisei R (China), 101
Yola (Nigeria), 9°41′N 12°32′E, 128
Yunnan-fu see Kunming

Zabid (Yemen), 14°10′N 43°18′E, 95
Zaila (Somalia), 11°21′N 43°30′E, 88,95
Zaire R (Central Africa), 14
Zambezi R (Southern Africa), 14, 95
Zanzibar(Zanzibar Isl), 6°10′S 39°12′E, 24, 88,95,134
Zara (Turkey), 39°55′N 37°44′E, 206
Zaria(Nigeria), 11°01′N 7°44′E, 24, 95, 118, 128
Zefat(Israel), 32°57′N35°27′E, 161
Zenta see Senta
Zinder (Niger), 13°46′N8°58′E, 95, 128, 134
Zurich (Switzerland), 47°23′N 8°33′E, 176

DÜZELTMELER

Bu cilt, yabancı dilden çevrildiği için, orijinal metne uyularak, Hz. Muhammed'in adının her geçtiği yerde, başına bir saygı ifadesi olarak *Hazret-i* ibaresi konulmamıştır. Böyle yapmak, sadece İslâmlık uzmanı değil, aynı zamanda dostu da olan değerli yazarı, zorla ihtida ettirmek olurdu. Ayrıca müminlerin Peygamberin adını okudukça, *Sallallahü Aleyhi ve Sellem* (S.A.V) diyecekleri de kuşkusuzdur.

S. 36'daki *La İlahe İllallah Muhammeden Resulullah* ibaresinin ilk yarısı, elbette *Kelime-i Tevhid*'dir. Bunun, orada yazıldığı gibi *Kelime-i Şahadet* olabilmesi için, her iki yarısının da başına Eşhedü en... (tanıklık ederim ki) sözünün gelmesi gerekir. Kaldı ki, biz Şahadet getirirken, yalnızca *Muhammeden Resulullah* (M., Allah'ın Peygamberidir) demez, önce onun da bir insan, Allah'ın bir kulu olduğunu vurgularız: *Muhammedün abdühi ve resulihi.*

S. 117'de dördüncü satırdan sonra şu paragraf atlanmıştır:

Cava'da hatırı sayılır önemde ikinci bir düzeltimci hareket, 1825-30 yılları arasında ortaya çıktı. Bu kere, dünyanın başka yerlerindeki reformist etkinliklerle açık ilişkiler yoktu. Çatışma, İslâm doğru-yolculuğuyla senkretik Hindu-Cavalı seçkinler arasında öteden beri süregelen nefretin, ikinci grupla bağlaşan Hollandalıların ekonomik ve kültürel etkisi altında şiddetlenmesinden ileri gelmişti. Hükümdar soyundan ve dinine çok bağlı, Dipanegara adlı biri, aristokrasinin benimsediği Avrupalı yaşam biçimine ve Avrupa egemenliğinin köylülüğü içine attığı giderek artan yoksulluğa cephe aldı. Arap giysileri içinde ülkenin dört bir yanını dolaşarak, kutsal yerlerde istiharelere yattı. Kulağına, kendisinin İslâmı arındırmak ve halkı kurtarmakla görevli olduğunu söyleyen sesler geldi; halk da, çoktandır beklenen *ratu adil*, yani âdil hükümdar diye ona kollarını açtı. Ulemanın büyük desteğiyle kutsal savaş ilân edildi. Başlangıçta, mücadele daha ziyade Hindu-Cavalı seçkinlere yönelmişti; fakat Padri savaşlarında olduğu üzere, gitgide yabancılara karşı herkesin savaşı haline geldi ve Hollandalılar ağır basmış olmakla birlikte, sonuç, Minangkabau'daki gibi, İslâmlaştırma sürecine güçlü bir atılım kazandırması oldu.

GENEL DİZİN

İtalikle dizilmiş sayfa numaraları, görüntü malzemelerine ya da onların açıklama yazılarına aittir. "el" harf-i tarifiyle başlayan adlar alfabe sırasına konurken, "el" gözönüne alınmamıştır: diyelim, "el-Afgani", "Afganistan"dan önce gelmektedir. Bazı adların "İbn"le başlayan kısa biçimleri ise, "İbn"in altındadır; örneğin İbn Haldun, "H"de değil, "İ"de bulunmaktadır.

Abadan 155
el-Abbas (Peygamberin amcası) 18
I. Abbas, "Büyük" (Safevî Şahı) 42, *42*, *43*, 45, 48, 52, *52*, *60*, 70
II. Abbas (SafevîŞahı) 108
Abbasî hanedanı 18, 19, 21, 27
A.B.D. 155, 156, 164, *165*
Abdullah (Peygamberin babası) 17
Abdullah (Meverayi Ürdün emiri, sonra Ürdün kralı) *136*, 137
II. Abdullah (Buhara hanı) 97, *99*, 100
Abdullahi (Mehdî'nin ardılı) 122
Abdullah İbn Suud (Vahabî önderi) 116
Abdül-Ali Bahrülulum, Mevlâna *182*
Abdülaziz İbn Suud, bknz. İbn Suud
Abdülgani, Nablualu (Nakşbendî şeyhi) 116
Abdülhak, Mevlâna 59, 116
II. Abdülhamid (Osmanlı sultanı) 132, *132*
Abdülkadir, Gilânî 33, türbesi 182
Abdülkadir (Cezayirli önder) 125
Abdülkayyum en-Nasırî (Tatar bilgini) 143
Abdülkerim, Rifâî 151
Abdürrauf, Singkelli (reformcu) 90, 116, 121
Abdüssamed (Safevî, sonra Hint-Moğol ressamı) *59*
Acmere'de Muineddin Çiştî'nin türbesi 182, *182*
Açe 86, *86*, 89, 90, *111*, 112, 116, 117-18, 126,167
Adal,92,94
Adamawa 125
Âdem (nebî) 37,39,43
âdet, bknz. hukuk
Adi Langu 87-89
el-Afgani, Cemaleddin *141*, 153
Afganistan 54, 126, *126*, 128, *130*
Afşarî hanedanı *108*
Afzal [Efdal] el-Huseynî (Safevî ressamı) *47*
Afzal Han (Bijapurlu general) *111*
Aglebî hanedanı 19
Agra 54, 64, *64*
Tac Mahal 59, *65*, 66, 67; İtimad üd-Devle'nin türbesi *65*, *67*
Agung (Mataram sultanı) 89
II. Ahmed *112*
Ahmed Abdalî (Afganistan kralı) 111, 116
Ahmed Baba (Timbuktulu bilgin) 94, 95
Ahmed Erdebilî, Molla 45
Ahmed Gran (Doğu Afrikalı önder) 92, 92
Ahmed İbn Hanbel (hukukçu) 26
Ahmed İbn İdris (Faslı Sufi) 121, 124
Amed el-Mansur (Faslı şerif) 93, 95
Ahmed Şah Bahadır (Hint-Moğol İmparatoru) 111
Ahmed Yesevî (Sufi şeyhi) türbesi 100, 144
Ajudhia 54
Akit(Timbuktulu aile) 94
II. Âlem, Şah (Hint-Moğol imparatoru) *109*, 111
II. Âlemgir (Hint-Moğol imparatoru) 111
Alevî hanedanı 93, *94*, 96
Ali (Peygamberin amcaoğlu ve damadı) 19, 32, 34,43,*43*
Aligarh Müslüman İngiliz-Doğu Koleji *143*, 145
Aligarh Institute Gazette 142
alkol *107*, 108, 165
Allah 36,37
isimleri (Esma-i Hüsnâ) *36*
Allahabadî, Ekber, alıntılanması 145
Almanya 126
ve Türkiye 131, 136
'da Müslüman göçmenler 172
Almohad hanedanı 35
Almoravid hanedanı 23, 35
Altaf Hüseyin Hali, alıntılanması 144
Ambon 86
Amuderya nehri 18
And-Ağ-Muhammad (Timbuktulu aile) 94
Andican 120
Ankara 22; Sinan'ın heykeli 80
Aquaviva, Rudolf (Cizvit) *57*
Arabî, bknz. İbnül Arabî
Arapça, diller'e bknz.
Arabistan 18, 19, 21, 22, 116, *117*, 126, 128, *138*;
ayrıca bknz. Suudî Arabistan
Arabistan Geceleri, bknz. Binbir Gece Masalları
Arafat, Yaser *156*, *157*
Arafat ovası 190, *190*, 193
Arakan 86.
Araplar *18*, 19, 20-21, 21-22, 23, 127, *130*, 136-38, *136*, 155-5;
hakkında Romantik görüşler 14; ve İsrail 156, *156*
Aristoteles 12
aritmetik 31
Asiatic Society(Bengal) 16
Askia Muhammed (Songaylı) 93
Askia hanedanı (Songay) 95
Astrahan 96, *97*, 99, 106
astronomi 21, 74
Atatürk (Mustafa Kemal) *128*, 132-34, *132*, *134*, 153,162
Atina 17
Augustinus, St.28
Aussa94
el-Askalanî (Hadis bilgini) *29*
Avad, Kemal Amin (Mısırlı ressam) *158*
Avad (Awadh) *109*, 111
Awadh Punch 142, 143
Ayn Calut savaşı 21
ayvanlar 101, *102*
Azerbaycan 41, 88, 126, 167
Azrail (melek) 38
ül-Azzavi, Ziya (Iraklı ressam) *158*
Baaspartisi 137, 159
Babur (Hint-Moğol imparatoru) 54, *54*
anıları 60; *Babürname* 59
Badakşan 54
Bagirmi 93
Bağdat 19, 21, 26, 31, *79*, 128, 136
Nizamiye medresesi 31;
Abdülkadir Gilânî türbesi 182;
Devrim Anıtı 158, *158*, 159
Bahaeddin Muhammed Amilî (şeyh) 48
Bahaeddin Vaizi (Nakşbendî önderi) 120
Bahire (keşiş) 12
Bahtiyarî 202, 208
Bâkî (Osmanlı şairi) 73
Bâki-billâh, Hoca 58
Balakot savaşı 118
Balfour Bildirisi 136, *136*, 137
Bali 88
Balkanlar
Bambara 112, 121-22, 125
Bandung konferansı 158
Bantam 87
Banza'da Seyid Şeyh er-Rezzak'ın türbesi 182
Barbarossa, bknz. Hayreddin
Barthold, V.V. 16
barut 40, *40*, *57*
Basra 136
batik 88, *89*, 90
II Bayezid (Osmanlı sultanı) 199
Bedeviler 137, 208, *209*
Bektaşîler 34
Belgrad 68, 76
Belh 97
Beluçlar 108
Belücistan 54
Benares 18, 54
Bengal 23, 54, *109*, 111, 144, *146*
Feraizi hareketi 118
el-Benna, Hasan (Mısırlı fundemantalist) 136
Berar 54
Berberiler 22,26,93
Bertaux, Hippolyte *112*
Besarabya 112
Beyzavî, Abdullah İbn Umar (Kur'an şerhcisi) 31
Bhopal Begümleri 218
Bhutto, Zülfikâr Ali 163, 169
Bibliothèque Orientale (1697) 12
Biçitr (Hint-Moğol ressamı) *60*
bidat 26
Bihar 54
Bihzat (Safevî ressamı) 22, 45, 46, 59, 100
Bijapur 54, 111
bilginlik
Avrupalı 16; Müslüman 19-20, 22, 27, *28*, 29-30, 90, 94-95;
ayrıca bknz. eğitim; ulema
Bin Bella, Ahmed 156-59
Binbir Gece Masalları 16, 19
Birleşik Arap Cumhuriyeti 156
Birleşik Eyaletler (Hindistan) 144, *146*
Bişn Das *42*, *62*
Bizansİmparatorluğu 12, 22, 18
Boğazlar 22, 68, 78
Bombay Tract and Book Society 13
Bondu 125
Borneo 86, 90
Bosna 22,
Bourguiba, Habib 159
Budauni, Abdülkâdir (tarihçi) alıntı 58
Budizm 90
Buhara 40, 97, 126, *126*, 143; öğrenim merkezi olarak 100; medreseler 102, *102*; resim okulu *99*, 100
Buharî, bknz. Hadis derlemeleri
Burak 187
Burhaneddin, Şeyh (hukuk yazarı) 31
Burma 23, 86, 90
Bursa 75, *78*
Burton, Sir Richard *116*
Buyî hanedanı 19
Bükreş antlaşması *128*
BüyükSergi (1851)*54*
Byron, Robert alıntılanması 48
Câmi (İranlı şair)22, 58
alıntılanması 28; Heft Evreng *35*, 45
Canid hanedanı (Buhara) 97
Cava 18, 23, 40, 84, 85, 86, *86*, 87, 89, 90, 167; üzerindeki İslâmın kültürel etkisi 88, *88-89*, 90-91, 149; ve Hollandalılar 112, 147-48; ve Müslüman düzeltimleri 117,*119*, 148
ayrıca bknz. Mataram
el-Cazulî, Kutsamaların Kanıtları 96,
Cebrail (melek) 18, *18*, 36, *38*, 187
Cehriyye, Nakşbendiyye'ye bknz.
Celâleddin Rumî, Mevlâna, bknz. Rumî
Cemaat-i İslamî 163
Cemaleddin el-Afganî, bknz. el-Afgani
Cengiz Han 22, 54, *54*
Cerabub 124
el-Cevaib 142
Cezayir (şehri) *15*, *212*
Cezayir (ülkesi) 13, 121, 125, 127, 151, 152, *153*, 156-59
el-Cezire 92
Chaî'ribi, Drisa, alıntılanması *177*
Churchill, Winston 136
Cibril İbn Umar (Agadesli) 124
Cidde 169
cihad 12, 13, 99, 114, 115, 120; "Allah yolunda uğraşmak" 36; Afrika'da 92, 121-22, 124, 125, *125*; güneydoğu Asya'da 87; Hindistan'da 144
Cihangir (Hint-Moğol imparatoru) *42*, 54, 56, 58-59, 84; anıları 60; güzel sanatların koruyucusu olarak 59, *60*, 62; türbesi 66, 67
Cinnah, Muhammed Ali, *146-47*, 147
Cizvitler, 57
cizye 57,59
Cumna nehri 59, 64
Curcan 30
el-Curcanî *28*
Curzon, Lord 103
coğrafya 74
Çad 150
Çağatay 97; ayrıca bknz. Moğollar
Çaldıran meydan savaşı 41, *42*, 43, 68, 76
Çelebi, Evliya (Osmanlı gezgini) 74
Çelebi, Kâtib (Osman ansiklopedisti) 74
Çelebi, Hoca (Osmanlı hukukçusu: Ebussuud Ef.)73
Çeribou 89
Çerkezler 23,42
Çin 18,86,97
Müslümanları 18, 23, 100, *101*, 112, 120-21, *120*, *126*, 142, *170*
Çince, diller'e bknz.
Çinicilik, *24*, 45, 52, 53, 75, *78*, 78-79, *82*, *103*, 200, *200*; porselen 52
Çiştiyye (tarikat) 33
Çitor *57*
Çungsıya 97
Dafur 92
Dağıstan 120
Dakar 150
dans (sema) *88*, 90; ayrıca Sufiler'e bknz.
Dante 12
Dara Şikoh (Hint-Moğol şehzadesi) 58
Davud (İsrail kralı-Müslümanlarca nebî) 37
Dekkan 54, 111
Delhi 22, *54*, 59, 64, *65*, 108, *109*, 111, 118
Çandni Çovk 64, Cuma Mescid 64, *64*;
RengMahal *65*; Kızıl Kale 59, 64, *65*, *109*; Hümayun'un türbesi 66 Yeni Delhi 64, 212; Şahcihanabad 59, 64, 212
Demak *86*, 87
Deodand medresesi 144
ed-Derkavi, Ahmed (sufi) 125, *125*
devşirme 69-70, 72, 75
dikka'lar 180, *181*
diller,
Arapça 20, 21, 22, 23, 29, 95, 143, 162, 163, Çince 121; Hausaca 95; Malayaca 90, 121; Farsça 21, 59, 67, 121; Tatarca 142; Türkçe 97, 143, 162; Urduca 59, 121, 144,163
Dipanegara 117,*119*
Dıyarbakır 41
Dünya İslâm Festivali 167, *172*
Dünya Müslümanlar Birliği *168*, 169, 170
Dyula *105*, 112
Ebu Hanife (hukukçu) 26
Ebu Medyan (Kuzey Afrikalı sufi) 35
Ebu Talip Han (Hintli gezgin) 14
Ebu'l Fazl (Hintli özgürdüşünür) 57
Ebul Hasan (Hint-Moğol ressamı) *60*
edebiyat 19,22
Fars 21, 22, 28, 45, Hint Moğol 60; Malaya 90, Osmanlı 73, 74; Sudan 95-96; Avrupa etkisi 159
Edib, Halide*218*
Edirne'de Selimiye Camii *70*, 75, 60, *81*, 82
eğitim *14*, *136*, *142*, 143, *143*, 144, 147;
Müslüman 29-30, 73, 95, 100, 144, 150, 162, *177*; Batılaşmış 131, 147, 159; medreseler 29-30, 73, 100-01; semaniye medreseleri 73, 74, *74*
Ekber 42, 54, 56, *57*, 58, *58*, 64, *64*;
güzel sanatların koruyucusu olarak 59, 60, 202 ve *Din-i İlâhî* 57-58; Ekbername 57, 59; türbesi 66, *66*
1. Elizabeth 42,93
Emin, Ahmed alıntılanması 212
Emir Hamza (*wayang* kişisi) *89*, 92
Endonezya 13, 147-49, 154, 167
ayrıca bknz. Cava vb.
Ensariyye(tarikat)122
Erbakan, Necmettin 172
Erdebil 41
Erdebil halısı *202*
Eritre 122
Eski Yol (Çin'de) 120
Etyopya 92, *92*, 122, 149
evlilik 26, 184
Evrengzib (Hint-Moğol imparatoru) 54, 58, *58*, 59, *59*, *109*, 119-11
Eyüp (nebî) 37
El-Ezher, bknz. Kahire
Faiz Bakş, Begüm *129*
Fakir Allah, *Rag Darpan* 59
Farsça, diller'e bknz.
Farslar 20, 21, 23, 41
ayrıca bknz. İran, Safevî imparatorluğu
Faruk (Mısır kralı) *136*
Fas 18, 40,93, *94* 96, 121, 127, 151, 152, *208*
Fas (Fez) şehir 152
Fatehpur Sikri *57*, 59, 64, *66*; "İbadethane" *59*; Penc Mahal *64*; Şeyh Salim Çiştî'nin türbesi*57*
Fatımî hanedanı 21, 22, 43
II Faysal (Suudi Arabistan kralı) 136, *136*, *137*, *168*, *169*, 169-70
felsefe, Yunan 19,90
Feraizîhareketi 118
Fergana 97, 99
Fetavay-i Âlemgiri 59
Feth Ali Şah (İran'ın KacarŞahı) *141*
Fildişi Sahili 94, 150
Filipinler 23, 86, 90
Filistin 19, 22, 68, 136, *137*, 156, *156*;
Filistin Kurtuluş Örgütü *157*; ayrıca bknz. İsrail
Firdevsi 19
Şehname'si 19, 44, *47*
Flaubert, Gustave 13
Forster, E.M. alıntılanması 166
Fransızlar 12, 19, *136*; Müslümanlara karşı tutumları 12, 13, *13*, 14, 170; Osmanlı dönemindeki ayrıcalıkları 112 ve Arap ulusçuluğu 136-37, *136*, *137* Cezayir'de 125, 127, 151, 152, *153*; Mısır'da 13, *13*, 126; Fas'ta 127, 151; Kuzey Afrika'da 126-27, 151, *153*; Tunus'ta 127, 151, 152, Batı Afrika'da 122, 124, 126-27, 149
FransızAsya Derneği 16
Front de Libération Nationale (Cezayir) 152
Fulani 112, 121, 124-25, *124*, *125*
Funj 92, 94
FutaJallon *124*, 125
FutaToro *124*, 125
Fuzulî (Osmanlı şairi) 73
el-Gali, Şeyh Muhammed 121
Galiev, MirSultan 143-44
Galland, Antoine 14
Gambia 150
Gana 23, 94, 150
Gao 23, 93, 112
garuda *89*
Gasprinski, İsmail Bey, 142, *142*, 143
gaziler 23
Gazne 21
el-Gazzali 29, 90, 125;
Kur'an hakkında görüşleri 23;
İslâmlıktaki rolü 27, 35; gezileri 28, 30
Gırnata 18, 22
Gibb, Sir Hamilton Alexander 16
Gibbon, Edward 12
Gine 98, 149, 150
Giri 87
Girit 68
güzel sanatlar;
elyazmaları *39*, 45, 46, 59, 60, 178, *177*, *199*; duvar resimleri *42*, *107*; resimler (tablo) 22, *30*, *37*, 38, 45, 46, *46*-47, 59, 74-75, *199*, portreler *42*, 60, *61*, *70*, 74, *99*; heykel 158, *158*, 159,
koruyuculuğu 45, 198, *199*; hayvanlar *62*, *63*, erotiklik 45, 46, *46*, *47*, *61*; gerçekçilik 60, *60*, *62*, *63*, Hindu etkisi 59,60, Batı etkisi *60*, *112*, 158, *158*, 159
giyim 143, 144, 149, 167, 187,
hacıların *(ihram)* *188*, 190, Batılı *131*, 132, 141; kadınların *134*, 141, 143, 162, *165*, 167, *188*, 197, 198, *198*
Gladstone, W. E. 14-16
Gobir 93
Goethe, J. W. von 14
Goldziher, Ignaz 16
Golkonda 54, 111
Gondar 92
Gowa'da Hasan ed-Din'in türbesi *86*
göçebeler 208, *208*, *209*;
istilâları 21-22, 40, 92, 97
Gökalp, Ziya 132
Gucarat 23, 54, 111
Gulam Allah (Sudanlı önder) 94, 95
Gürcüler 42
Gwalior *64*
Habsburglar 68, 72, 76, 112
hac ziyareti, bknz. İslâm; dinsel uygulamalar, türbeler
Hacer (İbrahim'in karısı) 39, 188, 190, *193*
haçlı seferleri 12, *20*, 22, 106
Hadisler 19-20, 23, 26, 27, *28*
toplamaları 26; alıntılar 26, 35, 36; düzeltim hareketlerinde 115; Şeriatta 24-25; öğretimi 29, *115*, 116, 125, 144; ayrıca bknz. Şeriat
Hâfız-ı Ebru, *Tarih* 35
Hâfız Şemseddin Muhammed (Fars şairi) 22, 28, *30*, 45
hakikat 28
Halaçlar 22
halı ve kilim 42, 45, 52, 75, 100, 202, *202*, *205*
Halid Bağdadi, Mevlâna 118-20
halifelik 19, 20, 21, 22, 23, 132
Halim Halun, türbe kümbeti *19*
el-Hallac (Şehid Sufi) 28
Halvetiyye (tarikat) *114-15*, 116, 121-22, 125
ayrıca bknz. Sammaniyye; Ticaniyye
Hamdullah el Amasi (Osmanlı hattatı) 199
Hamza, Fansurlu (aykırı çizgide bilgin) 90
Hamzename 59
Han Âlem (Hint-Moğol elçisi)*42*
Hanbelî (hukuk okulu/mezhep) *24*, 25, *25*
Handeş *54*
Hanefî (hukuk okulu/mezhep) 24, 25, *25*, 73
Harar 92,94
el-Harirî, *Makamat* *39*
Hartum 122, *122*; Mehdi türbesi *122*
Harun ür-Reşit (Bağdat'ta halife) 19
Hasan ed-Din (Makassar hükümdarı) 87-88, türbesi *86*
Hasan Bey (Memlûk subayı) 134
Hasso *124*
Haşhaşîn 43
Hatmiyye (tarikat) 150
Hausaca, diller'e bknz.
Hausalar 93, 125, 149
Haydarabad *109*, 111
Hayreddin 68, 70
türbesi 80
Heber, Piskopos Reginald 13
Hektor 12
Henriquez, Francis (Cizvit) *57*
Herat 100
resim okulu 22, *39*, 45, 46
Hersek 22
Hıristiyanlık
ve İslâm 12, 16, 18, 35, *57*, 144, 150, *151*; misyonerliği 13, *57*, 126, 128, 140, 144, 150, 151; Müslüman egemenliği altında 22,68, 73, 112
hicre 139
hicret 18, 118, 186
Hidayet, Sadık 159
Hikâyat Raja Pasai 86
Hindistan 13, 14, 18, 22, 54, 108, *109*, 110-11, 139
Müslüman düzeltimcileri 118;
bölünmesi *146*, *150*; Tüm-Hindistan Müslümanlar Birliği 145, *146*, 147; Ayaklanma 64, 144; Ulusal Kongre 145; İlerici Yazarlar Birliği 159; ayrıca bknz. Hint-Moğol imparatorluğu
Hinduluk 18, 54, 59, 110, 144
Hint-Moğolların hoşgörüsü 57, 58, 116;
Cava'da 84, 87, 88, 90, 91, 147
Hint-Moğol imparatorluğu 12, 40, *41*, 54-67, *54*

ordusu 54-56; gerileyişi *109*, 110-11, *111*,; hükûmeti 54-56; Hindu uyrukları 54-56, 59, 60; mimarisi 59, *64*, *64 65*, 66, *66 67;* güzel sanatları *30*, 59, 60, *60*, *61*, 62, *62*, 63; halıları *202*; edebiyatı 60; müziği 59
Hira dağı 17, *17*
Hive *97*, 99, 126; medreseleri 102
Hollanda 13, *86*, 87, 89, 90, *111*, 112, 117, *119*, 147-48
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 90, 126
Horasan 22, 41, 96, 97
Hugo, Victor alıntılanması 14
hukuk 19-20, 23-26, *94*; âdet (görenek hukuku) 26, 40, 147; hanedan hukuku 40; okulları 24, 25, *25*; Batı etkisinde yasalar 131, 132, 139, 141, 152 53; ayrıca bknz. Şeriat
Humeyni, Ahmed *156*
Humeyni, Ayetullah Ruhulla *156*, *157*, 164, 165 67, *165*
Hurgionje, Snouck 16, 148
hükûmet 40; ayrıca bknz. Hint-Moğol, Osmanlı, Safevî İmparatorlukları; Şeriat
Hülâgu (Moğol hükümdarı)
Hümayun (Hint-Moğol imparatoru) 54, *54*
türbesi 66, *66*
Hünername 75
Hürrem (Kanunî Süleyman'ın karısı) 218
türbesi 80
Hüseyin (Peygamberin torunu) 19, 43, 164, 165, 186
Hüseyin (Mekke şerifi) 136, *138*
Hüseyin-McMahon sözlü anlaşması (1915) *136*, *137*
Hüseyin (Irak kralı) 155
Hüseyin, Saddam *169*
Hüseyin Sultan, bknz. Sultan Hüseyin
hüsnûhat 23, 45, 46, 48, *70*, 196, 198, *199*

Irak 19, 68, 116, *136*, *137*, 155, 158, üstünde İngiliz mandası 136

İber yarımadası 17
İblis 36
İbnül-Arabî 56, 85, 90, 116, 163; aykırı görüşleri 27-28, 115; gezileri 28, *30*
İbn Batuta (gezgin) 23, 26, 30, 74
İbn Fartuva (tarihçi) 96
İbn Haldun (filozof) 28
İbn Mevlâna, Şeyh (Pasaili) 87
İbn Sina 12
İbnü'r-Rüşt 12
İbn Suud, Abdülaziz (Suudi Arabistan kralı) 137, 138, *138*, *139*
İbn Taymiye (Hanbeli bilgini) 116
İbrahim (nebî) 16, 18, *23*, 37, 39, 187, 188, 190
İbrahim el-Kuranî (Medineli bilgin) 90, 116
İbrahim Paşa (Osmanlı veziri) 112
icma 26
ictihat 25-26
İdris Aloma (Kanem-Bornu kralı) 93, 96
İdrisî hanedanı 21
İdrisiyye (tarikat) *114-15*, 124
ihram, bknz. giysiler
İhvan (kardeşler) 137-38, *139*, 208
İkbal, Muhammed 145-47
alıntılanması 130, 145, 154, 159, 161, 170, 207
İkinci Vatikan Konsili 16
iletişim 132, *132*, 138, 150
İlorin 125
İmamlar 19, 23
İnayet (Hint-Moğol ressamı) *62*
İnayet Han (Hint-Moğol soylusu) 59, *60*
İngiliz-İran Petrol Şirketi 140, 155
İngilizler;
Müslümanlara karşı tutumları 13, 14, 172, *172;* Osmanlılarla bağlaşmaları 126, ve Arap ulusçuluğu 136-37, *136;* Mısır'da 134, *143*, *154*, 155, *155;* Hindistan'da 64, 111, 118, 126, *129*, *143*, 144; İran'da *139*, 139-41, 155; Malaya devletlerinde 149; Sudan'da *122*, 124; Batı Afrika'da 127, 150; İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, 109, 129
ipekli, bknz. dokuma
İran 19, 41, 108, 110, 126, *126*, *130*, 155; İslâm Devrimi 164, 165-67; basını 142; Avrupa devletleriyle ilişkiler *139*, 139-41, *141*, 155; Şiî devleti olarak 97, 140; Batılılaşması 140, 141, 159, 164-65; halıları 202, *202;* ayrıca bknz. Safevî imparatorluğu
İsa Mesih 12, 16, 18, 36, 37, 176
İsfahan 45, 48-49, 50-53, *50-53*, 108; Ali Kapı sarayı 45, 48; Kapalıçarşı 52-53, *52 53;* Cihar Bağ 45, 48; Cihil Sütun *42*, *107;* Cuma camii 52; Lütfullah camii 45, 48, *48*, *200;* Meydan 45, 48, *48*, 52, Mescid-i Şah 45, 48, *48*, Kuh-i Sufî 48, *48*
İskender Muda (Açe Sultan) 86, 90
İslâm;
inanışlar 36-39, 129; cehennem 38, *39;* yargı (kıyamet) günü 36, 38, 188; cennet 12, 38, *39;* ölümden sonra dirilme 185; şahadet 38; ve çok-tanrıcılık 90, 95; dinsel uygulamalar 38-39; abdest *178*, *179*, *180;* sadaka-zekât 39, 187; cenaze 184; sünnet 184; zikr'ler *14*, 32, 33, *36*, *182;* Ramazan'da oruç 39, 183, 186, 187; "beş ana direk" 36; evlilik 184; camilerde davranış 178-81, *178-81;* hac 39, *39*, 187, 188-93, *188-93;* namaz *31*, 38, *59*, 163, 175, 178, *178*, 179, 180, *180*, 184, 187, 190; domuz eti yeme yasağı 87, tesbih *30*, *36;* bayramlar bknz. takvim; sofuluk 115, 116, *117*, 118-20, 137-38, 162, 163, 165; canlanmacılık hareketleri 114-18, *114-15*, *117*, 120-25, 126; (cinsel) duygusallık 12, 13, *15*, 38; Avrupa değerleriyle karşı çıkılması, 128-30; çağdaş Avrupa düşünüşüyle bağdaştırılması 137, 143, 145, 153, 164; kişisel din yeğlemesine indirgenmesi 132-34, 147; yeniden benimsenmesi 161-73, *168;* Pan-İslâmizm 118, 132, 145-47, 153, 167-70, *168;* ayrıca bknz. cihad, Kur'an, türbeler
İslâm Konferansı *168*, 169, 170
I. İsmail (Safevi şahı) 41, *41*, *42*, 43, 45, *47*, 68
İsmail (Hacer'in oğlu) 39, 188, 190
İsmailîler (Şiî tarikatı) 43
İsna Aşari bknz. Şia
İspanya 19, 20, 21, 93, 106; ve Fas 127, 151
İsrafil (melek) 38
İsrail 155, 156, *156*, *157*, 159, 162, 163, 164, 170
İstanbul 68, 72, 128;
Bağdat köşkü *79*; Hayreddin Paşa'nın türbesi 80; Hürrem Sultanın türbesi 80; Kanuni Süleyman'ın türbesi; Mihrimah Sultan camii 80, 82; Rüstem Paşa camii 75, 80; Şehzade camii 75, 80, *81*, *82;* Sokollu Mehmet Paşa 80, *82;* Süleymaniye camii 73, *74*, 75, 80, *81*, *82;* Sultan Ahmed camii 75, *180;* Aya Sofya camii 75, 80, *80*, *82;* Topkapı Sarayı 74, *75*, 78, *79*, 80, *200*, üniversitesi 131; Haliç 74, 78, *79;* Sarayburnu 78
İstiklâl Partisi (Fas) 152
İtalyanlar 126
Libya'da 124, 125, 151
IV İvan, Korkunç 99
İznik;
çinicilik merkezi 75, 78, *200*

Jainler 57
Japonya 86
Endonezya'yı işgali 148-49
Jones, Sir William 16
Jön Türkler 132

Kaarta, *124*
Kâbe, Mekke'ye bknz.
Kâbil, 54
Kacar hanedanı 108, 110, 140
Kaddafi, Muammer 163, *169*
kadılar 26, 73; ayrıca bknz. Şeriat, ulema
kadınlar, İslâmda 16, 159, 162, *165*, 167, *210*, 217-18; *218*; sünnet olmaları 184; dans etmeleri 88, 134; harem 214; evlenmeleri 184; kurtuluşları *134*, 141; baskı altındatutulmaları 129, *134;* kapalı tutulmaları 214
Kadiriyye (tarikat) 33, 35, 58, 100, 124, 125
el-Kadü'l Hac (Timbuktu aile) 93
Kahire 18, 19, 22, 128
Konferansı *136*
El-Ezher Üniversitesi 29, 116, 134, *136*, 159, *163*; Ahmet İbn Tulun Camii 19
Kafkaslar 19, 22, 120, 202, *205*
Kandahar 54
Kane, Şeyh Hamidu alıntılanması 177
Kanem-Bornu 93, 95, *125*
Kano 93, 95
camileri *104*, *150*
Kansu 25, 97, 100, 120, *120*, 121
Kara Mustafa Paşa (Osmanlı veziri) 72
Karlofça antlaşması 112
Karmati hareketi 43
kartografya *77*
Kartosuwiryo, S. M. 167
el-Kasrü'l Kebir savaşı 93
Kaşan Meydan Camii *199*
Kaşgar *97*, 99
Kaşkai 202, 208, *209*
II. Katerina, Büyük 99, 141
Katsina 93
Kayruan camii 19
Kazaklar 126
Kazan 18, 96, *97*, 99, 106, 120, 143
el-Kazvini *36*
Yaradılışın Harikaları 199
Kemal, Mustafa, bknz. Atatürk
Kenya 150
Kerbelâ Savaşı 19, 43, 116, *177*, 164, 186
Kerim Han, Muhammed (Zend reisi) 110
Keşmir 54, 62
Kıbrıs 68
Kıpçaklar, 22
Kırım, 18, 96, *97*, 99
kıyas 25
Kızılbaş 41, 42, 43
Kilwa 18, 84, 92
Kitchener, General H. H. *122*
Kohinor *54*
Komoros adaları 125
Komünizm 143-44
Konfüçyusculuk 84, 100, 120
Konstantinopolis 18, 23, 68, 76;
ayrıca bknz. İstanbul
Konya'da Rumi'nin dergâhı *35*, *181*
korsanlık 68
köleler 57, 72, 129
kölelik 57, 72, 129
"kapıkulu köleleri" 42, 106
ayrıca bknz. devşirme
Köprülü Ahmet Paşa 72
Köprülü Mehmet Paşa 72
kris 88, *88*
ktesiphon 19
Kubreviyye (tarikatı) 100
Kudus (Cava) 86, 87, 91
Kudüs (Yeruşalim) 30, *157*
el Aksa Mescidi *157*, 170, *179*, 187
Kubbetü's-Sahra *157*
Kufa 19, *23*
Kufî için yazılar'a bknz.
Kum 212; Faiziye Medresesi 164; Fatima türbesi *43*
Kur'an 12, 16, 23, 37, 39, 176, *176-77*, 180, *181*, *188*
İslâm canlanışının temeli 115, 116, 163, 170
içeriği 23-24, 36, 38, 129, 176;
yorumları 42;
Fatiha 38, 177; alıntılar 18, 39, 176, *176*, 184, 195, 217, 218; vahyolunması 18, 19, 24, 178, 188; yazmaları *23*, 198; öğretilmesi 29, *177*, 178; çevirileri 12, 16, 24, 90, 121 195,
Kurtuba (Cordoba) 19
kutsal hukuk, bknz. Şeriat
kutblar 28
Kutsal Kitap 12, 37
kutsal savaş, bknz. cihad
Kuzestan 155
Kuzey Afrika Afrika 19, 21; 68, 84, *90*, 91-96, 92
ayrıca bknz. Magrıb
Küçük Kaynarca Antlaşması 112
el Kürdî, Mahmud 121
Kürdistan *210*
kürsiler 180, *181*

Lagos 150
camii *105*
Lahor 64, 67, 111
lâiklik 129-30, 154-59, 170, *190*
Mısır'da 162; İran'da 141, 158;
Türkiye'de 131-32, 162; Batılı 16, 163;
güzel sanatlarda 45, 158
Lake, General G. 111
Lançu 120
Lane, Edward 13
Lausanne antlaşması *128*
Lawrence, T.E. 14
Lebe Lontang 90
Lepanto savaşı 68, *70*
Level, Michael *82*
Liberya 150
Libya 124, 127, 151, 151-52, 163, 208
Liu Şih, *Arabistan'ın En Büyük Ermişlerinin Gerçek Öyküleri* 100
Livingstone, D. 13
Lizbon 22
Londra'da Regent's Park camii *171*
Lucknow 142
Firengi Mahal 145, *182*
Lur 202
Luther, Martin 12, 28

Lübnan 136
Lütfi Paşa (Osmanlı veziri) 72

Macassar 86, 87
Macaulay, T.B. alıntılanması 14
Madagaskar 18
Madras *109*
el-Magili (Tlemsenli) 95, 125
Magrib 21, 73, *125*
Mahabharata 59, 60, 91
Mahdum-u Âzam (Nakşbendî şeyhi) 99
Mahfuz, Necib alıntılanması 188
II Mahmud (Osmanlı sultanı) 131, *131*
Mahmud, Kandaharlı 108, *108*
Ma Hua-lung 121
Majapahit 86, 87, 147
Maksud (Kaşhanlı) 202
Malakka 86, *86*
Malayca, diller'e bknz.
Malazgirt savaşı 22
Malcolm X 172, *172*
Maldive Adaları 25
Malezya 18, 23, 86, *86*, 126, *148*
Mali 23, 150
Malik Bin Enes 26
Muvatta 94
Malikî (hukuk okulu/mezhep) 26, 27, *27*, 73, 95
Malta 68
Malwa 111
Ma Ming-hsin 120
Mançular 120
Mangit hanedanı (Buhara) 97
Manohar *63*
mansapdarlar 54-58, 111
Man Singh (raca) *64*
Mansur, İmam (Kafkasyalı düzeltimci) 120
Mansur (Hint-Moğol ressamı) 59, 62, *62*, *63*
Manucci, Niccolo *65*
Manzur Han (Çağatay hükümdarı) 99
Maracci, L. 16
Marakeş 93, 95
medrese 96; türbeler 96, *200*; el-Badi Sarayı 96
Marathalar *54*, 109, 111
Marxizm 144, 147
Marwa 39, 190, *193*
Masnavi 149
Masina *124*, 125
Massignon, Louis 16
Mataram *86*, 89, *111*, 112
Ma Te-hsin 121
matematik 19, 74
Maveraünnehir 22, 96, 97, *99*, 108-10
Maveray-ı Ürdün 136, *137*
McDonald, D.B. 16
McMahon, Sir Henry *136*
Medine 18, 68, 73, *117*
Muhammed'in kabri 116, *116*;
Muhammed'in hicreti 18, 118, 186;
Hadis öğretimi *115*, 116, 125
Medinet İsa *121*
medreseler, bknz. mimarî; eğitim
Mehdîcilik 121, 122, *122*
Mehdiyye (tarikat) 122, 124, 150
II. Mehmet (Osmanlı sultanı) 70, 76
Mehmet (Osmanlı ressamı) 74
Mehmet Ali Paşa (Mısır valisi) *110*, 116, *117*, 131, 134, *134*, *135*, 142
Mekke 18, 30, 38, 68, 73, 116, *117*, 169, 186
Kâbe *23*, 115, 188, 190, *193*; camii *188*; zemzem kuyusu *23*, 190; hacc 14, 39, 116, 132, 148, 162, 169, 187, 188, *188*, 190, *190*, 193, *210*
Meknes'te Mevlay İsmail'in türbesi 96, *96;*
Mevlay İsmail'in sarayı 96
Melilla *94*
Memlûklar 22, 26, 68, 134, *134*
Menderes, Adnan 162
Meryem Ana 16, 18, 36
Mesnevi, bknz. Rumî
Meşhed 108
İmam Rıza (Sekizinci İmam) türbesi *43*, 202
metal işleme 45, 52, *52*
Mevdudi, Mevlâna 163
Mevlay I. İdris (Fas kralı)
türbesi *94*, 96
Mevlay İsmail (Fas şerifi) *96*
sarayı 96
Mevleviyye (tarikat) *29*, 35, *35*, *182*
mevlid, bknz. Muhammed
Mewar 54, *57*
Mısır 19, 21, 22, 25, 30, 68, 63, *143*, *154*, 155, *155*, 159, 162-83, 170;
'da İngilizler 126; 'da Fransızlar 13, *13*, 126; Batılılaşma 128, 134-36, *134*, *136;* basını 142; Birleşik Arap Cumhuriyeti 156
mihraplar 38, 82, 180, *180*, 199
Mikail (melek) *36*
Milletler Cemiyeti manda'ları 136, *136*, 154
mimarî 22, 45, 90-91, *149*, *150*
kapalı çarşılar 45, 212, *212;* dergâhlar *34;* çeşmeler 179, *180*, *214;* bahçe mezarları bknz. anıtkabirler; hamamlar 212; evler 214-15, *214*, *215;* hanlar (kervansaraylar) 212; anıtkabirler *35*, 59, 66, *66*, *67*, 80, 100; medreseler 100-01, 102, *102-03;* minareler *86*, 91, 180, *180*, camiler 19, 45, 48, *48*, 59, 80, *80*, *81*, *94*, 96, 101, 104, *104-05*, 149, *150*, *172*, *178*, 179, 180, *180*, 212, *212;* saraylar 45, 48, 78, 79; mezarlar ve tekkeler *22*, 32, 35, 43, *86*, *182;* şehir plânlaması 45, 48, 64, *103*, 212; Çin etkisi 101, *104;* Hindu etkisi 64, *64*, 104; Batı etkisi 105, 212, 214
Mina'daki sütunlar 39, 190
Minangkabau 86, 112, 118
camii *104*
minberler 180, *181*
Mindanao 18, 90
Minutolo, Irma *136*
Miraçname 39
Mir Seyid Ali (Hint-Moğol ressamı) 59
mistiklik, bknz. Sufîler
Mogadişu 92
Moğollar 18, *20-21*, 22, *22*, 26, 40, 41
Çağatay 22, 99; Altın Ordu 22, 96; İlhanlar 22; Oyratlar 99-100
Mohaç savaşı 68, *77*
Molla Nasreddin 142, *142*, *143*
Molukka 26
Mombasa 92
Mongke, Büyük Han 22
Montesquieu, C.L. Baron de 14
Montanya 150
Mozart, W.A. 14
Muhammed 12, 17-18, *17*, 35, 42, 186, *193*
yaşam öyküsü 17; örnek alınması 115, 120, 121, 137, 187, 188; İslâm Peygamberi olarak 36, 37, 176; mevlid 115, 187; *Life of M.* 13; alıntılanması 26
V Muhammed (Fas şerifi) 152
Muhammed Abdullah Hasan (Somali önderi) 124
Muhammed Abduh, Şeyh (El-Ezher rektörü) 137, 148, 152, 153
Muhammed Abdül-Vahab (Arap düzeltimci) 116
Muhammed Ahmed (Mehdî) 122
Muhammed Ali (Şirazlı) *47*
Muhammed Ali (Hindistan'da Ulusal Müslüman Üniversitesi'nin kurucusu) *143*
Muhammed Bakir Meclisi (Şiî sofusu) 108, 116, 164, 165
Muhammed Hayya es Sind 116
Muhammed el Hifnevi (El-Ezher rektörü) 116
Muhammed İbn Salih (Sufî önderi) 124
Muhammed İbn Suud (Vahabî önderi) 116
Muhammediyye 148
Muhammed el-Muntazar (Onikinci İmam) 42
Muhammed Rıza Şah Pehlevî (İran Şahı) 155, 159, 164, *165*, *209*
Muhammed Rumfa (Kano kralı) 93
Muhammed Şeybanî Han (Özbek reisi) 41
Muhammed Osman Mirganî (Sudanlı önder) 124
Muhtar Bey (demiryolu mühendisi) *132*
Muineddin Çişti 157
türbesi 182, *182*
Muir, Sir William 13
murabıtlar *(marabout)* 35, 93, *94*, 96
Muradiyye (tarikat) 149
III. Murat (Osmanlı sultanı) 75, *78*
IV Murat (Osmanlı sultanı) *79*
Murat, Hacı *120*
Musa (Peygamber) 18, 37, *37*, 186
Musaddık, Dr. Muhammed 155, 164
Musa el-Kâzım (Yedinci İmam) 43
Mussolini, Benito 151
Musul 30, 72, *137*
Mustafa el-Bekrî (Sufi düzeltimci) 116, 121
Mücahidîn (düzeltim akımı) 118
Müceddidîn (düzeltim akımı) 59
müctehidler 43, 45, 140, 164
müftüler 73
Mümtaz Mahal (Şah Cihan'ın eşi) 59, 67
Müslim, bknz. Hadis derlemeleri
Müslüman Kardeşler 136, 162, 163, 167
Müzdelife *190*, *193*
Mysore 13

Nadir Han (sonra Nadir Şah) *54*, 108-10, *108*, 11, 112
Nahdatü'l-Ulema 148
Naima, Mustafa (Osmanlı vak'anüvisi) 68, 74
Nakşbendiyye (tarikat) 35, 100, 110, *114 15*, 148, 162; düzeltimcilik etkinlikleri 58, 110, 116, 118-19, 125; Cehriyye Kolu 120
Namon'da Cuma camii *105*
Napoleon 13, *13*
Nasır, Cemal Abdün 155, *155*
Nasıreddin (İran'ın Kacar şahı) 140, *141*
Nasireddin Tusî 22
Nasuh, Matrakçı (Osmanlı matematikçisi) 75
Nehru, Jawaharlal *147*
Ngazargamu 93, 94
Nice *77*
Nigârî (Osmanlı ressamı) *70*, 74
Nijer 150
Nijer Havzası 40
Nijerya 127, 149, 150
Nişapur 30
Nizameddin Evliya (Sufî ermişi); alıntılanması 35
Nizam Şah *54*
Normanlar 22
Nubia 92
Nuh (nebî) 37, 186
Nupe 125, *125*, 149
Nur Cihan 67, 218
Nurcular (tarikat) 162
Nureddin er-Ranirî, bknz. er-Ranirî
nüfus, Müslüman *170*,
Afrika'da 150; Avrupa'da 172

Ockley, Simon 16
Onikicilik, bknz. Şiilik
OPEC 156, 169
Ordular
Arap 18; Mısır 116, *117;* Fas 96; Hint-Moğol 54-58; Osmanlı *42*, 72, 76, *77*, 131, *131;* Safevî 42, *42*, 106
Orissa 54
Orta Asya 96-102, *97*, 99, 112, 120, 142, *143;* halıları 202, *205*
ayrıca tek tek hanlıklara bknz.
I. Osman (Osmanlı devletinin kurucusu) 68
Osman (üçüncü halife) 18
Osmanlı imparatorluğu 12, 25, 40, 41, *41*, *42*, 68-83, *68-69*, 93
ordusu *52*, 70, 72, 76, *77;* gerilemesi *110*, 111-12, 127-28, *128;* donanması 68, *70*, 72; hükümeti 68, 68-72; Avrupa devletleriyle ilişkileri 112, *112*, 127-28, 130-32, *136;* Safevilerle ilişkileri 68, 76, *76-77*, 80, *80-83*, *112;* sanatı 74-75, *112;* halıları 75, 202; çiniciliği 75, 78, *78*, 200, *200;* edebiyatı 73-74; bilimleri 74

Rabia (sufî, ermiş) alıntılanması 26
Rajputlar 54, *57*
Ramayana 59, 60, 91
Ramazan, bknz. takvim; İslâm, dinsel uygulamalar
Rampurî, Muhammed Ali alıntılanması *179*
Rangoon 64
er-Ranirî, Nureddin 90
Sıratü'l-Müstakim 90
Ranjit Singh 54, 111
er-Raşid, İbrahim (Sufî önderi) 124
Raşideddin 22
Dünya Tarihi 18
Regnault, Henri 15
Renaldi, Francesco 129
Renan, Ernest 16
Renoir, P. A. *15*
Reüter, Baron Paul Julius

Reuterımtiyazı I 39, 140, 141, 164
Rıza, İmam (Sekizinci İmam) türbesi 43, *202*
Rıza Şah Pehlevi(İran şahı) *139*, 141, *141*, 164, *209*
Rıda, Raşid (Arap ulusçusu) 139
Rif cumhuriyeti 151
Risale, 13
Robert Kettonlu 12
Rodos 68, *77*
Roma Katolik Kilisesi 12
Romantiklik 13-14
Rumi 27, 28, 29, 34, 162, *182*, türbesi *35*, *182*
Rusya
Müslumanları boyunduruk altına alması 13, 40, 97, *97*, 99, *99*, 112, 120, *120*, 126, *126*, 143; Müslümanlara baskı yapması 99, 144; Müslümanları 141-44, 167, Müslüman basını *141*, 142, *142*, *143*, 167; Bolşevikler 126, 143, 144, ve İran *138*, 139-40

Saadettin Taftazani, bknz. etTaftazani
Saadi(Fars şairi)22, 45
Bostan 52
es-Saadi (tarihçi) 96
Saadi hanedanı 93, *94*, 96
Sabila savaşı 138, *139*
Sacy, Silvestre de 16
Safari hanedanı 19
Safevi imparatorluğu 12, 40, 41-53, *41*, *42*; tarım 40; ordu 42, *42*, 106; gerileyişi 106-08, *108*; hükümeti 42-45; ve Şiilik 42-45, 68; ulaması 43-45, 108, 116; mimarisi 45, 48, *48-49*, *50*, 50-51, güzel sanatları 42, 45, 46, *46-47*; halılar 202, *202*, ayrıca bknz. İran
Safeviyye (tarikat) 35, 40, 41, 108
I. Safi (Safevi şahı) 106-08
Safiyeddin (sufi önderi) 41
Saghananoghlu 94
Said Han (Çağatay hükümdarı) 99
Sale, G 16
Salihiyye(tarikat) 164
Salim, Cevad (Iraklı ressam) *158*, 159
Salim Çişti, Şeyh (sufi önderi) 57, *57*, 59, 64
Saltanat(sultanlık) 72, 132; evenel 22
Samani hanedanı 21
Samarra camii 19
Samori Ture (Batı Afrikalı önder) 125
San'a *212*
San Remo antlaşması 13, *136*
Sarekat İslâm(İslâm Birliği) 148
Sarkin hanedanı 95
Sartre, J. P. 159
Sasani imparatorluğu 19, 20
Sasaram *66*
Savaş, bknz. ordular; topçuluk
Sedat, Enver *162*, 163
Selahaddin 12
Selçuklular 21-22
Selevkiye 19
I. Selim (Osmanlı sultanı) 68
Selimname 75
II. Selim (Osmanlı sultanı) 68, *70*
III. Selim (Osmanlı sultanı) 112, *112*
Semerkand 19, 22, 28, 41, 54, 100, 128, 143, Bibi Hanım camii *103*, medreseleri 101, 102, *103*; Registan meydanı *103*
Semman, Şeyh Muhammed (sufi önderi) 116, *121*
Semmaniyye 121
Senegal 149, 150
Septe 31
Serabım *162*
Sevilla 30
Sèvres antlaşması 127-28
Seyid Ahmed (Rae Barelili) 118
Seyid Ahmed Han (Hintli düzeltimci) 142, 145
Seyid İdris (Libya kralı) 151
Seyid Şah Abdürrezzak (ermiş) türbesi *182*
Sırbistan 112
Sicilya 18, 20, 22, 106
Sierra Leone 149, 150
Sihler 109, 147
Sikandra'da Ekber'in türbesi 66, *66*
sikke 100
sikke 32
Sinan (Osmanlı mimarı) *70*, 75, 80, *80-83*, 104
Sind 19
Sırhındî, Şeyh Ahmed 58-59, 110, 116, 118
Sofala 92
Sokoto 125, *125*, 127
Sokrates 12
Somali 92, 124, 150
Songay 23, 93, 95
sosyalizm 157-59, 163, 170
Sovyetler Birliği bknz. Rusya
sömürgecilik 13, *90*, 126-27, *127*, 128, *129*, *130*, 141, 151, *153*, 155-56, ayrıca bknz. tek tek sömürgeci devletler
Srinagar'da Şah Hamadan camii *104*
Stanhope, Lady Hester 14
Sudan 92, 93, 94, 121, 122, 126, 149, 150
sufiler 21, 23, 26-29, *27*, *29*, *32*, *33*, 35, 57, 58, 73, 90, *90*, 114, 159, 167, 186; İslâmlığı ilerletmeleri ve birleştirmeleri 35, 85-86, 87, 92, 93-94, 100; gereksiz sayılmaları 130, 132, 153; İslâmlığa düzeltim ve canlanış getirmeleri 114-25, *114-15*, 162; dünyevî güçlerden uzak durmaları 35, *35*, 89, 150; sufilik *halifeler* 32; *hocalar* 99-100, 120; *Kıyayi* 89; tarikatları 32-35, *32*, 100; kovuşturulması 27, 73; *şeyhleri* 27, 30-32, 35, 41; aktarımı *32*, *35*, 89; soma 29, *29*, 30, 35, *182*; zikr 15, *29*, 30, 33; türbeleri ziyaret 29, 32, 35, 100, *178*
Sultan Bin Abdurrahman ed-Devriş, Emir *139*
Sultan Cihan, Bhopal Begümü *218*
Sultan Hüseyin (Safevî şahı) 108, 164, 165
Sultan Muhammed (Safevî ressamı) *30*, 47
Sultan Süleyman bknz. Tu Wen Hsiu
Sulu adaları 86
Sumatra 18, 23, 40, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 149; ayrıca bknz. Açe
Sunan Kali, bkz. Jaga (sufi önderi) 89
Sunusî (tarikat) *122*, *124*, 151, 208
es-Sunusî, Muhammed Ali (sufi önderi) 124
Surî hanedanı 54, 64
Suriye 19, 21, 22, 68, 116, *137*, 167, 170; Fransız mandası 136, 154; Birleşik Arap Cumhuriyeti 156
Surname 75
Suudî Arabistan 116, 138, *138*, 153, 170, *190*, 208
es-Suyutî, Celâleddin 94, 95, 125
II. Süleyman, Kanunî (Osmanlı sultanı) 68, 70, *70*, 86, 87; güzel sanatların koruyucusu 74; *Süleymanname* 75
Sünniler 100
ve Şia 43, 97
Sykes, Sir Mark,
Sykes-Picot anlaşması 136, *136*

Tacikler 126
Taçu camii 104
Taghaza 93
Tahiri hanedanı 21
Tahmasp (Safevî şahı) 41, 42, 45, 46, *47*, 54, *54*
Tacikler 126
Tahran 14, 110, 164, *166*, 212
Şayyad anıtı 164, *166*; üniversitesi 141
takvim 57, 186
Ramazan 186, bayramlar 186-87
Talas nehri savaşı 19
Tali *121*
Tanzanya (Tanganika) 125, 149, 150
Taoden 193
Tarım Havzası 18, 23, 97, 99, *99*, 112
tarihçilik 19, 75
Tarikat-ı Muhammediyye 115, 118, 121
Tasikmalaya camii 149
Taşkent 19, 22, 97, 144
Tatarca, diller'e bknz.
Tatarlar 112, 120, 141, *142*, 143, 144
Tebriz 22, 41, 45, 46, 74
kütüphanesi 45, 46, *47*
et-Teftazani, Saadeddin 22, *28*, 90
Tekfiruel Hıcre 162, 163
teknoloji ithali 128, 164
Tercüman 142
Ternate 86
timar 69, 72
tip 19, 29, 74
et-Tîcanî, Ahmed (Sufî önderi) 121
Ticaniyye 121-22, 162
ticaret 19, 52, 86-87, 106, 112, Avrupalılarla 22, 72, 112, 141-43, 156, göçebelerle 208, yolları *20-21*, 22, *84*, (Baku) İpek yolu *84*, *84*, 97, *120*; Büyük Sahra üzerinden 92; baharat 86, 87; İslâmın yayıcısı olarak 22, 84-85, 88, 90, *90*, 91-92, 93
Timbuktu 23, 93, 94, 112, 122, 124
bilim merkezi olarak 94-95; camileri *94*, *105*
Timurleng 22, 23, 28, 40, 46, 54, *54*, 64, 96, 198, türbesi 1000
Timurname 59
Todar Mal (Ekber'in Hintli bakanı) 54
Togo 150
Tolstoy, L. N. *120*
topçuluk 41, *42*, 54, 76-77
Transjordan, bknz. Maverayi Ürdün
Transoxania, bknz. Maveraün Nehr
et-Trikî, M. Kadir(Tunuslu ressam) 158
True Nature of Imposture Fully Display'd 12
Tuğluklar 23
Tuluni hanedanı 21
Tunus (şehir) 30, 68, 212
Tunus (ülke) 127, 151, 152
Turfan *97*, *99*, *101*
Tus 30
Tu Wen-hsie (Sultan Süleyman) 121, *121*, damgası *121*
Tüm-Hindistan Müslümanlar Birliği 145
türbeler 32, 35, 43, *43*, 100, 182, *182*, 202, murabıtların *94*, 96; ayrıca bknz. mimarî, kabirler, mimarî, mezar ve türbeler
Türkçe, diller'e bknz.
Türkistan 99, 120, *136*
Türkiye *128*, 132-33, *132*, 142, 153, 162, *218*, halıları 202, *205*
Türkler 21-22, 22, 23, *130*
Türkmenler 42, 68-69, 70, 72, 126

Uganda 150
Ukrayna 68
ulema 28
baskı altına alınmaları 130, 131-36, 153; düzeltimci olarak 114-15, *114-15*, 125; gezgin olarak 28; İslâmın aktarımcıları olarak 29-30, *30*, 86, 90, 92, 93-94, 170; ve dünyevî iktidar 34, 40, 95, 102, 108, 112, 163; ve sufiler 27, 34; Açe'de 89, 90; Afrika'da 93-94, *94*, 95, 122, 150, Cava'da 117, 148; Hindistan'da 144, 144-45; Hint-Moğol imparatorluğunda 57, 59; İran'da 140, 140-41, *142*, 164, 165; Mısır'da 134-36, 159; Orta Asya'da 100, 102; Osmanlı imparatorluğunda 70, 72-73, 112, 131, 132; Rusya'da 143, 144, 167; Safevî imparatorluğunda 43-45; Sumatra'da 116; Türkiye'de 162
Uluğ Bey 22
ulusçuluk 129-30, *136*, 153, *154*; Afrika'da 150-51, 152; Arap 136-38; Mısır 134-35, 136; Endonezya 148-49; Hint 145, *146*, 147; Türk 132
Umar Tall, Hacı (Pulanî önderi), 121, 123
Umman 92, 110, *177*
Urban (Macar mühendis) 76
Urduca, diller'e bknz.
Usuman dan Fodio 125, *125*, 150

Ürdün 154, ayrıca bknz. Maverayi Ürdün

Vafi partisi 134
Vahabiler 116, *116*, *117*, 121, *134*, 137, *138*
Van gölü 20, *19*
Vatasî hanedanı 93
Venedik 68, 72
Victoria, Kraliçe *54*, *121*
Vijayanagar imparatorluğu 17, 54
Viyana 68, 72, 76, 77, *110*
Volga nehri 17
Voltaire 12

Wadai 93, 124
Walata 95
wayang tiyatrosu 88, *89*, 92
Wolof 149, 150

Yahudi 57, 73, 112, 136, *137*, *157*
Yakup (nebî) 37
Yakup Bey 120
yayılımcılık 18-19, 20-21, 22
Hint-Moğol 54, *54*, Osmanlı 68, *68-69*; Safevî 41, *41*; Afrika'da 91, 92-93, güneydoğu Asya'da *85*, 86-87
yazılar *23*, *197*, 198, *199*
Arap 23, 91, 196, *197*, 198, Fars-Arap 144; Latin 132; sülüs (hüsn-ü hat) 48, 198, *199*; Rıfî *22*, 198, ayrıca bknz. hüsnühat
Yedisan 112
Yemen 68, 128
yeniçeri 70, 76, *77*, 112, 131, *131*
Yeni-Destur 152
Yeni Yol (Çin'de) 120
III. Yezdigirt 43
I. Yezid (halife) 19, 164
Yoruba *125*, 149
Yuan hanedanı, 22, 97, *101*
Yunnan 22, 97, 100, 120, *121*
Yusuf (nebî) 37

Zağlul, Saad (Vafd'ın kurucusu) 134
Zahid, Gilânî Şeyh 41
Zaidîler (Şiî tarikatı) 43
Zalla 92
Zanzibar 126
Zaria 93
zaviye *122*, 124, *124*
Zendler 108, 110
Zerdüştîler 57
zımmî 173
Zigetvar 40
zikr İslâm'a bknz.
Zionizm *136*, 156
Ziya Gökalp 163

İÇİNDEKİLER

Zamandizim Tablosu *4*
İslâm Hükümdarları *6*
Sunuş *8*
Önsöz *9*
Giriş: İslâma Karşı Batılı Tutumları *12*

Ayrım Bir:
VAHİY VE MÜSLÜMANLIK TARİHİ

1) 622'den 1500'e İlk Dokuz Yüzyıl *17*
2) 16. ve 17. Yüzyıllarda Merkez İmparatorlukları *40*
3) 1500'den 18. Yüzyıla Merkezin Ötesindeki İslâm Ülkeleri *84*
4) 18. ve 19. Yüzyıllarda Gerileme, Düzeltim ve Canlanış *106*
5) 20. Yüzyılın Ortalarına Kadar Avrupa'nın Yükselişi ve İslâmın Buna Karşılık Vermesi *126*
6) 20. Yüzyılın İkinci Yarısında İslâmın Kendini Yeniden Vurgulaması *154*

ÖZEL KONULAR

İman ve İbadet *36-39*
Safevî Dünyası *46-53*
Hint-Moğol Dünyası *60-67*
Osmanlı Dünyası *76-83*
Cava Kültürü ve İslâmiyet *88-89*
Orta Asya'nın Medreseleri *102-103*
Merkezin Ötelerindeki İslâm Ülkelerinin Camileri *104-105*
Siyasal Karikatürler *142-143*
Çağdaş Arap Sanatı *158-159*
Batı'da İslâm *172*

Ayrım İki:
MÜSLÜMAN OLMANIN ANLAMI

7) DİNSEL YAŞAM
Kur'an *176*
Camide *178*
Türbede *182*
Yaşamın Evreleri *184*
Müminin Yılı (Takvim) *186*
Mekke'ye Hac Ziyareti *188*

8) İSLÂM SANATLARI
Hüsn-ü Hat *196*
Çinicilik *200*
Halıcılık *202*

9) TOPLUM VE ÇAĞDAŞ DÜNYA
Göçebe Yaşamı *208*
Köy *210*
Şehir *212*
Ev *214*
Kadınların Durumu *217*

Kısa Sözlük *220*
Resimlerin Listesi *222*
Hilyeler *223*
(İngilizce) Kaynakça *226*
Hatlar *229*
Yeradları Dizini *232*
Genel Dizin *235*

Bu cildin İngilizce özgün adı:
Atlas of the Islamic World since 1500.
Danışman:
Prof. Peter Brown (California Üniversitesi, Berkeley)
İngilizce aslının yayın yönetmeni:
Graham Speake
Sanat yönetmeni:
Andrew Lawson
Harita yönetmenleri:
Liz Orrock, Zoe Goodwin
Resim araştırıcısı:
Christine Forth
Metin editörü ve dizisini yapan:
Jennifer Drake-Brockman
Tasarım:
Adrian Hodgkins
Üretim:
Clive Sparling
Harita çizimleri:
Lovell Johns Ltd. Oxford.